

FORRÁSKUTATÁS, FORRÁSKIADÁS, TUDOMÁNYTÖRTÉNET III.

ISBN 978-615-5061-19-6

III.

Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet

Szerkesztők

Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára –
Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – Vladár Zsuzsa

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ELTE MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI ÉS FINNUGOR INTÉZET

*FORRÁSKUTATÁS, FORRÁSKIADÁS,
TUDOMÁNYTÖRTÉNET III.*

FORRÁSKUTATÁS, FORRÁSKIADÁS, TUDOMÁNYTÖRTÉNET III.

Szerkesztők

Haader Lea, Juhász Dezső, Korompay Klára,
Szentgyörgyi Rudolf, Terbe Erika, Vladár Zsuzsa

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ELTE MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI ÉS FINNUGOR INTÉZET
BUDAPEST

2019

Lektorok

Aczél Petra, Adamikné Jászó Anna, Balázs Géza, Bankovics Attila, Bárh János, Bengi László, Bíró Csilla, Buda Attila, Domokos György, Ekler Péter, Falvay Dávid, Farkas Gábor Farkas, Haader Lea, Hosszú Gábor, Juhász Dezső, Kertész Balázs, Kilián István, Kontler László, Korompay Klára, Lengyel Klára, Madas Edit, N. Fodor János, Oláh-Gál Róbert, Pók Attila, S. Sárdi Margit, Sárosi Zsófia, Sipos András, Szentgyörgyi Rudolf, Szentmártoni Szabó Géza, Tamás Csilla, Teleki Krisztina, Terbe Erika, Vásáry István, Vladár Zsuzsa, Voigt Vilmos, Zsoldos Endre

Technikai munkatárs

Tóth Tibor

ISBN 978-615-5061-19-6

©Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2019

©ELTE, 2019

©Szerzők, 2019

Minden jog fenntartva.

Felelős kiadó

a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke
az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	11
TANULMÁNYOK I. RÉSZ	15
Adamikné Jászó Anna: Trópusok és figurák első hazai retorikánkban.....	17
Bába Barbara: Szempontok a nyelvjárástörténet forrásanyagainak értékeléséhez.....	30
Balogh Pál Géza: „Félve nyujtom be szerény gyűjteményemet...” Adalékok a magyarországi Folklore Fellows gyűjtések gyűjtőiről	39
Berente Anikó: A szegedi boszorkányperek új kiadásáról.....	48
Bíró Csilla: Andreas Pannonius Énekek éneke kommentárjának forráscsoportjairól.....	54
Constantinovits Milán – Vladár Zsuzsa: A pozícióharc retorikája. Tudományos ördögösségek Hell Miksától napjainkig.....	62
Czentnár András: Nyelvkönyv mint kordokumentum? Egy indiai török kézirat tanulságai	78
Czibula Katalin: A Régi Magyar Drámai Emlékek című sorozat forrás- és szövegkiadási stratégiájának változásai és problémái 1979-től máig.....	84
Cseke Péter: Leletmentés és szintézisteremtés. Egy készülő Jancsó Béla-monográfia előmunkálatai	95
Csizmadia Ákos: Izsák Imre 1956-os emigráns csillagász életrajzi monográfiájának sokszínű forrásai	103
Dalloul Zaynab: Középkori és neolatin források Janus Pannonius dicskölteményeiben	112
Domokos György: Történeti források fordítása.....	126
Farkas Gábor Farkas: A Keszthelyi és a Festetics-kódex 1947-es megvásárlásának története	135
Gündischné Gajzágó Mária – Gündisch György: Bolyai Farkas fizikai és csillagászati jegyzeteinek közreadási dilemmái	152
Hegedűs Attila: Forráskritika.....	164

Horváth Katalin: „A magyar literatura esmérete” – nyelvész szemmel	171
Hovánszki Mária: Szövegek és dallamok hálózata Verseghegy Ferenc énekelt költészetében	184
Jakó Klára: Történelmi források kiadása az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében (különös tekintettel az 1990 utáni időszakra).....	194
Juhász Dezső – Terbe Erika: Az első „csángó magyar” folyamodvány (1585) filológiai környezetéről.....	205
Kalcsó Gyula: A nyelvtörténeti források digitális publikálása	222
Kasza Péter: „Egy osztrák Bonfini”. Wolfgang Lazius elfeledett magyar történeti műve	229
Kocsis Zsuzsanna: Hibatipológiai vizsgálatok lehetősége a missziliskutatásban	238
Korompay Klára: Ómagyar szövegek, mai olvasók: az ún. népszerű kiadás kérdései az Apor-kódex zsoltároskönyve kapcsán	251
Kovács Nándor Erik: Az oszmán birodalmi tanács panasz-jegyzőkönyveinek forrásértéke és megközelítési módjai.....	262
P. Kocsis Réka: Minek a forrásai a marginálisok? A marginálisok nyelvtörténeti forrásértékéről.....	271
Pelczéder Katalin: A Bakonybéli összeírás első hozzátoldásának nyelvtörténeti forrásértéke	280
Péter Róbert: A British Freemasonry 1717–1813 ötkötetes kritikai forrásgyűjtemény ismertetése	289
Pritz Pál: Egy válás anatómiája	297
Teiszler Éva: A Dubnici Krónika kódexének bejegyzései	308
Telek Ágnes: Építészet és vizuális források. Fotográfia és kartográfia a város- és építészettörténeti kutatás szolgálatában.....	318
Tóth Katalin: Történeti források lehetséges felhasználása a kulturális antropológiai jelenkutatásban	324
Török Sándor Mátyás: Móricz Zsigmond levelezésének digitális kritikai kiadása (1892–1913).....	331
Varga Mónika: „Elváltozék csodaképpen” – Kommunikációról és írásról boszorkányperekben	340

Veres Miklós: Világépítés és világteremtés. A sci-fi irodalom mint történelmi forrás.....	355
Vizkelety András: Kézírtos források tipológiája.....	365
Voigt Vilmos: A folklór kritikai kiadás magyar szabályzata és a folklór szövegkiadás modern, mai távlatai	373
Zelliger Erzsébet: Rovás emlékek filológiai problémái.....	377
TANULMÁNYOK II. RÉSZ	387
Buda Attila: „Vízre a szomj tanít, [...] Madár: hó” (Emily Dickinson). Változó szempontok, bővülő képi források a madarak ábrázolásában	389
Dömötör Adrienne: Mit bír el a papír? Világi (vendég)nyelv emlékek lejegyzési helyei a kései ómagyar korban	399
Haader Lea: A meglepetések misszilise – avagy újra Elena priorissza leveléről	419
Kápolnás Olivér: Mongol nyelvű kéziratok kiadási és fordítási problémái	431
Kovács Zsuzsa: Képi és szöveges források kutatása a „Magyar emlékek külföldön” adatbázis munkálataiban. Magyar szerzetesek ábrázolásai a Monte della Verna ferences kolostorában	441
W. Somogyi Judit: Forrás, érték – más szemmel.....	459
Zsoldos Endre: Csillagásztörténeti kutatások a Csillagdában. A csillagoktól Jókai Morig.....	467

Contents

EDITORIAL FOREWORD.....	13
STUDIES PART I.....	15
Adamikné Jászó, Anna: Tropes and Schemes in the First Hungarian Rhetoric...	17
Bába, Barbara: On the Need for Assessment of Source Materials in Historical Dialectology	30
Balogh, Pál Géza: „I submit my humble collection with fear...” Some new data about the Hungarian collectors of the Folklore Fellows movement	39
Berente, Anikó: The newly published Szeged witch trials	48
Bíró, Csilla: About the Sources of Andreas Pannonius’ Commentary on Song of Songs.....	54
Constantinovits, Milán – Vladár, Zsuzsa: Rhetorics of scientific competitions ..	62
Czentnár, András: A language textbook as a historical document? Edifications of a Turkic manuscript from India.....	78
Czibula, Katalin: Problems and changes in the edition of sources and texts of the series Records of Early 18th-century Hungarian Drama from 1979 to the present day	84
Cseke, Péter: Source Preservation and Synthesis Creation. Work in Progress of Preparing a Monograph on Béla Jancsó	95
Csizmadia, Ákos: Various sources consulted for the monograph of the biography of the Hungarian-American astronomer Imre G. Izsak (1929–1965).....	103
Dalloul, Zaynab: Medieval and Christian sources in the Panegyrics of Janus Pannonius.....	112
Domokos, György: Translation of historical sources	126
Farkas, Gábor Farkas: History of Purchasing the Keszthelyi and the Festetics Codices in 1947	135
Gündischné Gajzágó, Mária – Gündisch György: Dilemmas of publishing physical and astronomical notes by Farkas Bolyai.....	152

Hegedűs, Attila: Source criticism	164
Horváth, Katalin: „A magyar irodalom eszmérete” [The Knowledge of Hungarian Literature] as Seen Through the Eyes of a Linguist	171
Hovánszki, Mária: Network of lyrics and melodies in the vocal poetry of Ferenc Verseghy	184
Jakó, Klára: Publishing historical sources in the Transylvanian Museum Society (with particular focus on the period after the 1990s).....	194
Juhász, Dezső – Terbe, Erika: Philological environment of the first „Csango-Hungarian” application (1585)	205
Kalcsó, Gyula: Digital Publishing of Historical Linguistic Sources	222
Kasza, Péter: „An Austrian Bonfini”. Wolfgang Lazius’ neglected work on Hungarian history	229
Kocsis, Zsuzsanna: Researching written errors in missiles	238
Korompay, Klára: Old Hungarian Texts and present-day readers – questions of the so-called popular edition based on the Psalterium of the Apocodex	251
Kovács, Nándor Erik: Source value and different approaches of the Ottoman registers of grievances	262
P. Kocsis, Réka: What is the value of marginalia? On the usage of marginalia as a primary source in historical linguistics.....	271
Pelczéder, Katalin: The linguistic source value in the first entry of the regestrum of Bakonybél.....	280
Péter, Róbert: Introducing of the five-volume primary source collection <i>British Freemasonry, 1717-1813</i>	289
Pritz, Pál: Anatomy of a divorce.....	297
Teiszler, Éva: The post-entry notes of the Chronicle of Dubnic.....	308
Telek, Ágnes: Architecture and visual sources. Photography and Cartography in the service of researching city- and architecture history	318
Tóth, Katalin: Possible use of historical sources in contemporary research of cultural anthropology	324
Török, Sándor Mátyás: Digital Critical Edition of the Correspondence of Móricz Zsigmond (1892–1913).....	331

Varga, Mónika: Discourse representation and communication in witchcraft records	340
Veres, Miklós: World building and world creation – sci-fi literature as historical source	355
Vizkelety, András: Typology of manuscript sources.....	365
Voigt, Vilmos: Hungarian achievement of critical editions of Hungarian folklore and the recent development of folklore textology	373
Zelliger, Erzsébet: Philological problems of rovash records	377
STUDIES PART II	387
Buda, Attila: Changing of aspects and expansion of sources of bird illustrations.....	389
Dömötör, Adrienne: Marginal notes in the Old Hungarian period: language records of secular content.....	399
Haader, Lea: Missile of surprises – again on the letter of prioress Elena.....	419
Kápolnás, Olivér: Concerns around Publication and Translation of Texts written in Mongolia.....	431
Kovács, Zsuzsa: Representations of Hungarian monks in the Franciscan Sanctuary of La Verna.....	441
W. Somogyi, Judit: Source, value – with a different eye	459
Zsoldos, Endre: Studies on the history of astronomy in the Konkoly Observatory.....	467

Előszó

Immár sorozattá érték a Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet címet viselő tanulmánykötetek: 2009 és 2014 után ez a harmadik darab. Az első kötet az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének negyedszázados kutatási programjáról számolt be: kódexkiadás, missziliskiadás és a korai grammatikák kiadása. A második kötetben a saját eredményeink ismertetésén túl a más műhelyekben hasonló témákban kutató kollégák eredményeiről olvashattunk tanulmányokat. A mostaniban már a forrás fogalmát értelmezve a legkülönbözőbb tudományterületek kutatói osztották meg egymással tudásukat, tapasztalataikat, valódi tudományközi párbeszédet indítva a 44 lektorált tanulmánnyal.

A tanulmányok témái térben a keleti forrásvidékektől Nyugat-Európáig terjednek, a magyar vonatkozású témák pedig olyan sokrétűek, hogy szinte minden korszakot felölelnek. Az írások a nyelvészet, az irodalom, a történelem, az orientalisztika, a levéltár mellett például az építészet, a csillagászat területén értelmezik a forrás fogalmát, mutatnak rá a források hasznosíthatóságára, a kiadás szempontjaira, a tudományköziség érvényesíthetőségére, a digitális kiadások, adatbázisok alkalmazására. Tanulságos, hogy a források története is mennyire beleágyazódik emberi sorsok, korszakok, sőt ideológiák történetébe. Nagy hangsúlyt kapott a tudomány megnyitása a nagyközönség felé: a kutatási eredmények megismertetése, a népszerűsítő kiadások elkészítése.

A kötet alapvető céljai közé tartozik az egyetemi oktatás támogatása, ezen belül a tudományos horizont szélesítése, a különböző kutatási módszertanok egymás mellé állítása. A szerkesztők külön kérése volt, hogy a tanulmányok lépjenek ki a szűken vett szakterületi keretektől: lépjenek párbeszédbe más területekkel, és eredményeiket általuk is hasznosítható módon fogalmazzák meg. Interdiszciplináris és kövérhető jellege miatt a kötet többféle tudomány oktatásában is használható.

A nyelvtörténész Pais Dezső szavai szerint a tudománynak „nem az a feladata, hogy megnyugtató sikerekkel, illetőleg gyakran álsikerekkel díszeljen, hanem hogy nyugtalanodjék és nyugtalanítson”. A sorozat harmadik kötete szándékaink és reményeink szerint ezt a nyitottságot, a termékeny nyugtalanságot és az együtt gondolkodást mutatja meg.

A kötet 44 tanulmányt tartalmaz, két részre bontva: az első részben a színes képeket nem tartalmazó tanulmányok kaptak helyet, a másodikban – nyomdatechnikai okokból – azok, amelyekben színes mellékletek is vannak. A tanulmányokhoz angol nyelvű absztraktok és kulcsszók is tartoznak, a tartalomjegyzék és az előszó is két

nyelven készült el. A fordításért Gyói Renátának tartozunk köszönettel. A könnyebb hozzáférés kedvéért a kötetet a nyomtatott változat mellett elektronikusan is elérhetővé tesszük.

E helyen mondunk köszönetet mindazoknak a kollégáknak, akik jelen tanulmányaikkal hozzájárultak az együtt gondolkodáshoz, és azoknak, akik a tanulmányok lektoraiként önzetlenül dolgoztak a megjelenés érdekében.

Most, a harmadik kötet kiadásakor már a negyedikre gondolunk: terveink szerint 4-5 év múlva újra találkozunk, s erre máris örömmel hívjuk mindnyájukat.

A kötet szerkesztői:

Haader Lea

Juhász Dezső

Korompay Klára

Szentgyörgyi Rudolf

Terbe Erika

Vladár Zsuzsa

Editorial Foreword

The volumes of studies titled *Research and Publishing of Source Materials and the History of Science* have become a book series: this is the third volume after 2009 and 2014. Every volume was preceded by a conference and the studies are based on the main topic of the respective conference.

The very first volume presented the quarterly research program of the Departments of Hungarian Historical Linguistics, Sociolinguistics and Dialectology of the Faculty of Humanities of ELTE: publishing of codices, old personal letters and old grammar books. The second volume (2014) – besides presenting our own accomplishments – gave opportunity to read the accomplishments of researchers from various workshops studying the same topics. In this third volume researchers from different fields share their knowledge, experience and interests with each other and start an interdisciplinary conversation by giving definition of what a source material can be.

This book contains 44 peer-reviewed studies. The topics vary from the East-related source areas to Western-Europe and the Hungarian related topics are so diverse that they cover almost all time periods. The studies define the meaning of source material not only along the field of linguistics, literature, history, oriental studies, archival studies, but also of architecture and astronomy, and point out the different usability of source materials, the aspects of publishing and of validating interdisciplinarity, the usage of digital publishing and digital databases. It is important to see how the history of source materials incorporates the history of human faiths, eras and even ideologies. The studies put a big emphasis on making science easily accessible to a broader audience by sharing scientific results and publishing popular editions.

The main goals of the present volume include the support of university education, expanding of the scientific horizon and presenting different research methodologies. Following the editors' request the studies are intended to go beyond the limits of their special field and to interpret science for a general audience.

Historical linguist Dezső Pais once said that the task of science is not to place gratifying successes (and often false successes at that) in front of us, but to elicit feeling, and even uneasiness at times. The third volume on the topic of source material hopefully presented and presents this open-mindedness, fruitful uneasiness and collaborative way of thinking and demonstrates the viability and willingness of humanities to cooperate with natural sciences.

The 44 studies are divided into two sections: the first section has the studies that do not have any colour illustrations while the other section – for typographical

reasons – is dedicated to those containing colorful appendices. All the studies have abstract and keywords in English, the preface and the table of contents are also available both in Hungarian and in English. We thank Renáta Gyói for the English translation. Besides the printed edition, book is also released in an electronic format.

Hereby we would like to thank all the colleagues who contributed with their studies to this collaborative brainstorm, and to all peer reviewers who selflessly worked for publishing this book.

When publishing this third volume now we have already a fourth in our mind: our plan is to meet in 4-5 years to which event we would like to invite everyone.

Editors:

Lea Haader

Dezső Juhász

Klára Korompay

Rudolf Szentgyörgyi

Erika Terbe

Zsuzsa Vladár

Tanulmányok I. rész

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA

ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
admiktamasne@t-online.hu

Trópusok és figurák első hazai retorikánkban

Tropes and Schemes in the First Hungarian Rhetoric

Isagoges Rhetoricae libri duo (Introduction to Rhetoric in two books) by Imre Pécseli Király was published in 1612 in Oppenheim (Germany). The third extended and corrected edition was published in 1639 in Nürnberg (Germany). This third edition was translated from Latin to Hungarian by Zsuzsa Vladár Constantinovits and published in 2017. The present paper is based on this translation and discusses three topics: 1. the author himself and the circumstances of the publication of his rhetoric; 2. the definition and the concept of tropes and schemes in his rhetoric; 3. the classification of tropes and schemes in his rhetoric.

1. Imre Pécseli Király (?1591 – ?1641) was a Protestant (Calvinist) preacher and teacher in Komárom, a Hungarian town on the left bank of the Danube in a century of turmoil (the Ottoman empire still existed on the other side of the river). He studied in Heidelberg and published his rhetoric for students of the Hungarian schools. He discusses *inventio* and *elocutio*; „*libri duo*” means these two parts of rhetoric in the title of his book. He belonged to the Ciceronian section of the European rhetoricians (the other section was the one of Ramists, i.e. of the followers of Petrus Ramus). In his rhetoric approach Pécseli followed the Greek and Latin classics, especially *Rhetorica ad Herennium*; however, he also adapted a lot from his German contemporaries and friends. Pécseli’s rhetoric was used in the Hungarian schools for one century.

2. Following Quintilian, he defines the tropes and schemes correctly.

3. He distinguishes tropes of words and tropes of text (discourse). Tropes of words are divided into primary and secondary tropes. The primary tropes are the following: metonymy, synecdoche, metaphor and irony. This way he adapts the classification of Petrus Ramus, in the way that the tropes relate to their cognitive basis, i.e. with the argumentation: with topics, topical logic (commonplaces). Furthermore, he distinguishes two groups of schemes, namely schemes of words (*figurae dictionis*) and schemes of thoughts (*figurae sententiarum*). Schemes of thoughts are divided into three groups, i.e. schemes beyond the dialogue, schemes in the dialogue and schemes for exaggeration. This last group is connected to the argumentation, i.e. with the topical logic (commonplaces).

Pécseli’s rhetoric is important for our cultural heritage for many reasons. The book is a proof of the high level of our education at the time which grew in popularity because of its clear structure, correct definitions and rich literary examples. It is especially important for us because it recognized the connection between the topical logic (argumentation) and stylistic devices, i.e. the cognitive basis of stylistics.

Keywords: history of rhetoric, first Hungarian rhetoric, genres of speeches, argumentation, style

1. Bevezetés. Előadásom címe magyarázatra szorul. Első hazai retorikánk PÉCSELI KIRÁLY IMRE *Isagoges Rhetoricae libri duo*, azaz Bevezetés a retorikába két könyvben című 1612-ben latin nyelven publikált tankönyve. Harmadik, jelentősen javított és bővített kiadása 1639-ben látott napvilágot, ez jelent meg magyarul 2017-ben CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA fordításában. Az eredeti *trópus* és *figura* terminust használom a *szókép* és az *alakzat* helyett, annak ellenére, hogy mindig szorgalmaztam a magyar terminusokat, s a Retorikai lexikonban is magyar terminusok bevezetésére törekedtünk. Ezt a választást az alábbiakban megindokolom.

PÉCSELI könyvének teljes címe tükrözi tartalmát: Bevezetés a retorikába két könyvben, melyek közül az első a feltalálást és az elrendezést, a következő pedig az ékesszólást tárgyalja. Magyarország iskoláinak használatára. Arisztotelésszel, Ciceróval, Quintilianusszal és más régi és új szerzőkkel röviden ékesítve, valamint világos és szokott példákkal mindenhol úgy megvilágítva, hogy mind a szabályok hasznos magyarázatát, mind pedig az ékesszólást tanulók számára azok elsősorban és főleg szükséges könnyű alkalmazását, azaz a gyakorlatot magukba foglalják.

Először röviden szólok PÉCSELI-ről és retorikájáról, majd a trópusok és a figurák fogalmáról, végül rendszerezésükről PÉCSELI retorikájában.

2. Pécseli Király Imre élete. Életéről keveset tudunk, születési és halálozási éve is bizonytalan. Valószínűleg 1590-ben született, s 1641 táján halhatott meg. Legteljesebb életrajza a Régi Magyar Költők Tára XVII. század 2. kötetében olvasható (JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962: 250–256). Születési helye a Balatonfüredtől nyugatra fekvő Nagypécsely község, innen nevének első eleme. Iskoláit Pápán, majd Somorján végezte. A komáromi iskola tanítója, majd rektora lett. A város ösztöndíjasaként 1609-ben Heidelbergbe ment teológiai tanulmányokra. Négy egyetemi disputációjáról tudunk, melyek megjelentek a mestere, Pareus által szerkesztett kötetekben. Pareus a heidelbergi szellemi élet egyik vezére, a magyar diákok pártfogója volt.

Egyéves tartózkodását három évre hosszabbította meg, Marburgban, majd Oppenheimben dolgozhatott, Szenci Molnár Albert társaságában. SZENCI MOLNÁR grammatikája 1610-ben jelent meg, ezt követte PÉCSELI retorikája 1612-ben Oppenheimben. Az alapképzés, azaz a trivium tárgyait a grammatika, a retorika és a dialektika alkotta, elképzelhető, hogy létre akarták hozni ezt a hármas egységet, de csak az első két egység valósult meg. A retorika második kiadásáról semmit nem tudunk. A harmadik kiadás 1639-ben jelent meg Nürnbergben. A legnépszerűbb magyarországi tankönyv volt a 17. században; tudjuk, hogy előírták Sárospatak és környezete iskolái számára, s még a 18. században is használták.

1612 végén vagy 1613 elején elfoglalta komáromi rektori állását, rövidesen komáromi prédikátorrá választották, majd 1615 szeptemberében lelkésszé avatták. A komáromi iskolát a Kisalföld kulturális centrumává kívánták fejleszteni, de ez a

történelmi események miatt nem sikerült. Pécseli Király Imre viharos évszázadban élt. Ha megnézzük a korabeli térképet, láthatjuk, hogy Komárom a török hódoltság határán feküdt, a Duna túlsó partján a törökkel való harcok dúltak, elegendő csak Esztergom sorozatos ostromára utalni. Azután Bethlen Gábor hadjárata következett: 1621-ben ostrom alá vette Komáromot, s a város elpusztult. Családi bajok is sújtották, fiai meghaltak, felesége is betegeskedett. Bethlen menlevelével Pécseli menekülni kényszerült, Érsekújváron lett a református hitű végvári katonák lelkésze, 1622-től élete végéig. Tevékenyen részt vett a református hitéletben, de munkáját nehezíthette Pázmány egyre erősödő ellenreformációja is (Újvár érseki birtok volt). Később rendeződött családi élete, egy fia és egy lánya született.

Consilium c. műve 1621-ben jelent meg Komáromban. Érsekújváron egy katekizmus (1624) és egy ábécéskönyve (1630) látott napvilágot (MÉSZÁROS 2001), s természetesen retorikájának harmadik kiadása. Fennmaradt néhány latin levele és latin verse is. Az irodalomtörténet tizenöt istenes énekét tartja számon, s az akkori élvonalbeli költők közé sorolja. (Néhány versét ma is éneklik.) Retorikáját éppen csak megemlítették az 1970-es évek előtti tanulmányok: talán nem tartották fontosnak; talán nem ismerték magát a retorikát, ezért nem is foglalkoztak vele; talán csak neveléstörténeti szempontból tartották fontosnak. 1970 után már több tanulmány foglalkozik PÉCSELI retorikájával és általában a reformáció korának retorikáival. A retorika ismerete az irodalomtörténet számára is tanulságos, hiszen abban az időben az alképzettséghez tartozott, minden kis és nagy író tanult retorikát még a 19. század első felében is, a prédikátorok számára pedig nélkülözhetetlen volt. A reformáció korában csak német földön mintegy 450 retorika 800 kiadásáról tudunk (IMRE 2003: 434).

3. A trópusok és a figurák. PÉCSELI könyvének címében a *libri duo* a retorika két nagy területére utal: ezek az inventio/dispositio és az elocutio, azaz a res és a verbum, a gondolat és a szó. A két könyv aránya kétharmad-egyharmad, tehát a feltalálás és az elrendezés tárgyalása kétszerese a kidolgozásnak, azaz a stílusnak. A pronuntiatiót és memoriát éppen csak megemlíti, lényegében elhagyja. Ennek az lehet az oka, hogy az előadásmód és az emlékezőtehetség nagyon egyéni, nemigen lehet szabályokhoz kötni egyrészt, másrészt a retorika – különösen a könyvnyomtatás óta – kezd kiterjedni a prózai művekre, tehát nemcsak a szónoki beszédre vonatkozik (ACSAY FERENC 1889-ben A prózai műfajok elmélete címen jelentette meg retorikáját).

A második könyv harmadik fejezetétől kezdődik a trópusok és a figurák tárgyalása. A trópusok és a figurák elkülönítése, meghatározásuk hosszú folyamat volt a retorikatörténetben, a megoldás CICERO és QUINTILIANUS tevékenységéhez fűződik, s öröklődött évszázadokon át, majd alaposan összekuszálódott, különösen az 1970-ben publikált liège-i Rhétorique générale nyomán. A tisztázás végett fontos

visszatérni az alapokhoz. PÉCSELI által megfogalmazott meghatározásai a klasszikusokat követik. A trópus, azaz a szóképet PÉCSELI a következőképpen határozza meg:

„A szókép vagy a szó, vagy a beszéd (sermo) eredeti jelentésének átfordítása másik jelentésbe. Eredete a görög *τρέπω* [trépo], azaz 'átfordítok, átcserélek' szóból, ezért a *τρόπος* [troposz] latinul annyi, mint átfordítás, mivel a szó átfordítja eredeti jelentését egy hasonló vagy vele szomszédos dologra, mint: Szíve sötét lángok közt sorvadozik sebesülten. Vonatkozhat egy szóra vagy egy szövegre, azaz minden szókép vagy egyetlen szóban vagy egy egész szerkezetben, azaz kijelentésben (sententia) jelenik meg” (2, III, III–IV).

A *trópus* (görög: *troposz*) terminust CÍCERO használta először: „A görögök úgy vélik, hogy ékessé válik a beszéd, ha névátvitteleket (verborum immutationibus) alkalmaznak, amelyeket azok troposzoknak neveznek, továbbá alakzatokat, amelyeket szkhémáknak hívnak [...]” (Brutus 17, 69). A trópus PÉCSELI által megadott megfogalmazása QUINTILIANUSTól származik: „A szókép valamely szónak (verbum) vagy kifejezésnek (sermo) saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele” (Szónoklattan 8, 6, 1). A hangsúly az „eredeti jelentés átfordításán”, az átvitelen van, s az átvitel szóra és szövegre (szónál nagyobb egységre) egyaránt vonatkozik. Mivel a szónál nagyobb egységre is vonatkozik az átvitel, megtévesztő a magyar szókép terminus előtagja, azt sugallja ugyanis, hogy csak a szóra vonatkozik; valószínűleg ezért hagyja le a későbbi meghatározások többsége az eredeti meghatározás második, a szövegre vonatkozó felét, s ez azután elfelejtődött. Lehetséges, hogy ezért elmélkedik hosszasan ZALABAI ZSIGMOND Tűnődés a trópusokon című könyvében arról, hogy a szónál nagyobb egység is lehet trópus, ZALABAI 1981: 61. kk. A *szókép* terminus utótagja pedig a képszerűséget sugallja, pedig nem mindegyik trópus képszerű, pl. ha Hektór helyett Priamides-t mondunk, vagyis nemzetségnevet használunk egy személy jelölésére (ez PÉCSELI példája, antonomasztia, a szinekdoché egyik lehetősége, IV, IX, 3). Természetesen a fordításban helyes a *szókép* használata, hiszen ez van a köztudatban, ezt ismerik az olvasók, de a terminust nem kellene szó szerint értelmezni, tartalmát pedig korrigálni kellene.

A figura, vagyis az alakzat meghatározása a következő PÉCSELI retorikájában:

„Ennyit a szóképekről; következnek az alakzatok (schemata, figurae), amelyek nem változtatják meg a szavak jelentését, mint a szóképek. Hanem ilyen vagy olyan elhelyezésük révén kötik össze a beszédet, és a beszédnek lendületet és kifejezést adnak. A *schema* szó elsődlegesen és tulajdonképpen a ruhát, a test külső díszítését jelenti. Ebből kiindulva a rétorok átvitt, nem tulajdonképpeni értelemben a beszéd ruhájára, díszítésére és megjelenésére használják. Továbbá a *schema* szó a *σχέω* [szkheó] 'birtoklok, tartok' igéből származó főnév, ennek az igének a szenvedő múlt idejű alakja az *ἐσχημαι* [eszkhémai]. Innen van a *σχῆμα*, ami nem más, mint a beszéd valamiféle öltözte, elrendezése, külseje, amelyik az előadó akarata és szándéka szerint változik” (2, IX, I).

Szellemes a *schema* etimológiája, általában idézik a retorikák, s jól lehetne használni a mai tanításban is.

A *figura* QUINTILIANUS terminusa: „Az alakzat, ahogyan az elnevezéséből is világos, a beszédnek bizonyos alakja, amely eltér a közönséges és az elsőként adódó beszédmódtól” (Szónoklattan 8, 1, 4).

A trópus és az alakzat közötti különbség az, hogy a trópusnál van jelentésfordulat, az alakzatnál nincsen. Ez nem jelenti azt, hogy az alakzatoknál ne lennének jelentésbeli műveletek, például ellentétek, fokozások; de ezek a műveletek nem jelentésfordulatok!

A trópus és a figura közötti különbségtétel fokozatosan alakult ki. A *Rhetorica ad Herennium* szerzője, CORNIFICIUS egy tömbben tárgyalja a trópusokat az alakzatokon belül, tehát viszonylag elkülöníti őket (ADAMIK 1998: 109). A *trópus* terminus CICERÓTÓL származik, a *figura* QUINTILIANUSTÓL, s nála olvasható a világos különbségtétel. PÉCSELI őket követi.

Ez a világos különbségtétel két okból is fontos számunkra. 1. A liège-i Rhétorique générale (1970) egybemosta a szóképeket és az alakzatokat, CORNIFICIUSHOZ hasonló megoldást produkálva, azaz nem különítette el őket. Eltérték ugyanis a retorikai alapú osztályozástól, és egy másik diszciplína, a strukturális grammatika szempontjait húzták rá a trópusokra és a figurákra (ADAMIK 2004: 43–69; PERELMAN 1977, előszó). Azért említem ezt az általánosnak egyáltalán nem mondható retorikát, mert sokan manapság is irányadónak tekintik, pedig csak zavart keltett. 2. A *figura* vagy *alakzat* terminus bizonyos stíluseszközökre vonatkozik, nem általában mindenféle formációra: nem alakzat a szókép, a szillogizmus vagy egyéb formai megoldás. El kell határolódnunk a tág értelmezéstől, különben a lényeg semmisül meg. (Úgy tűnik, hogy az Alakzatlexikon tág alakzatfogalommal operál.) Világosan el kell különíteni a trópusokat és a figurákat, s nem volna szabad az alakzatot mindenféle formai megoldásra érteni, csak egy bizonyosra.

(Ezek után az olvasóra bízom, hogy döntse el a következő, egy összefoglaló stilisztikai műben szereplő megállapítás helyességét: „Quintilianus retorikája [...] óta szokás az alakzatokat és a képeket elkülöníteni. A klasszikus retorika fogalmai szerint a képben egyetlen szó a jelentésváltozás hordozója, az alakzatban (figurában) viszont a változás több szót érint, így a képek a szó szintjén végzett műveletek eredményeként keletkeznek, az alakzatok pedig a gondolatok szintjén” – SZIKSZAINÉ 2007: 411.)

A trópus és a figura meghatározása tehát korrekt PÉCSELINÉL, a klasszikusokat követi. A továbbiakban a trópusok és az alakzatok osztályozását mutatom be röviden.

4. A trópusok osztályozása. A trópusok osztályozása a megadott definíciót követi: szóbeli és szövegbeli trópusokat különböztet meg PÉCSELI. Először a szóban előforduló trópusokkal foglalkozik.

4.1. A szóban előforduló szókép. Ennek meghatározása a következő: „A szóban előforduló szókép csak egyetlen szó jelentését változtatja meg” (2, III, V). A szóban előforduló szóképek elsődlegesek és másodlagosak lehetnek.

Az elsődleges szóképek a metonímia, a szinekdoché, a metafora és az irónia. Ide számítja még a metalépsziszt, az antonomasziát és az antifrázist. (Logikája a következő: a metalépsziszt a metonímia alfajának, az antonomasziát a szinekdoché alfajának, az antifrázist az irónia alfajának tekinti.) A másodlagos szóképek a hangutánzás (onomatopoeia), a képzavar (catachresis) és a szócsere (hypallage). Összefoglalva:

1. táblázat

A trópusok felosztása

Trópusok		
szóbeli trópusok		szövegbeli trópusok
elsődleges trópusok	másodlagos trópusok	

A négy elsődleges trópus tehát a metonímia, a szinekdoché, a metafora és az irónia. Ezeket *alaptrópusok* vagy *mestertrópusok* elnevezéssel is illeti a szakirodalom. Kiemelésük Petrus Ramusra (1515–1572) megy vissza: a trópusokat erre a négyre redukálta Quintilianus tizenkét trópusával szemben. Ez a négy típus logikai alapon, az érintkezés, az egyenértékűség és az ellentét alapján jön létre. Idézem Petri Rami *Rhetoricae Distinctiones in Quintilianum* (1549), 190. pontját: „Elocutio et eius Species. Elocutio igitur est orationis exornatio, cuius species duae sunt. Tropus et Figura. Tropus est elocutio, qua propria significatio in aliam mutatur: a verbo *τρέπω* [*trépo*], id est muto. Tropi Genera. Tropi genera quatuor sunt, Metonymia, Ironia, Metaphora, Synecdoche.” – „Az ékesség és fajtái. Az ékesség tehát a beszéd feldíszítése, amelynek két faja van, a trópus és a figura. A trópus olyan ékesítés, amely a tulajdonképpeni jelentést más jelentésbe változtatja át: a *τρέπω* [*trépo*], azaz a ’változtat’ igéből. A trópus nemei. A trópusnak négy neme van: metonímia, irónia, metafora, szinekdoché.” A többi trópus ehhez a négy alaptrópushoz rendelte.

Ramustól átvette ezt a felosztást a korszak két jelentős szerzője, Gerardus Ioannes Vossius (1577–1649), majd Giambattista Vico (1668–1744); (vö. HWR 2009: 821, FUMAROLI 1999: 380, A. JÁSZÓ 2014: 213–229). (Zalabai Zsigmond Vicónak tulajdonítja a négy alaptrópus kiemelését, lehetséges, hogy az Internet innen veszi Vico elsőségét, de hát ez az állítás könnyen cáfolható, akár Pécselivel is, ZALABAI 1981: 59.)

Pécseli tehát kiemeli a négy alaptrópus, s ez minden bizonnyal Ramus hatására történt. Az is Ramus hatására történhetett, hogy a metonímiát teszi az első helyre. KECSKEMÉTI GÁBOR (2007: 81) azt írja, hogy Pécseli retorikájában a ráimizmusnak nyoma sincs, úgy tűnik azonban, hogy ez nem így van. Közvetett bizonyítékot is találunk. A ráimizmus hatott Pécseli körének munkásságára, mindenekelőtt Szenci Molnár Albert nyelvтанára, ami a dichotikus osztásban mutatkozik meg (C. VLADÁR

2016: 32, Methodus Ramea). Ez a tény is megerősíti a rámista hatást a négy alaptrópus kiemelésében és elrendezésében. (A korszak retorikusai két nagy táborat alkottak: a cicerónianusok és a rámisták táborát. Pécseli egyértelműen cicerónianus, de azért ismerhette Ramus munkáit is, és alkalmazta, amit célszerűnek ítélt meg. Széles látókörére jellemző, hogy egyházatyákat is idéz (ADAMIK 2019), forrásismerete bámulatosan gazdag. S mindössze huszonkét éves volt az első kiadás megírásakor!)

A négy alaptrópus kiemelése tovább élt retorikáinkban, még Szvorényi Ékesszólástanában (1851) is ez olvasható. Saját retorikámban is ezt a felosztást követtem (ADAMIKNÉ 2013). Olvasható RICHARD LANHAM A Handlist of Rhetorical Terms c. népszerű szótárában és egyéb külföldi munkákban is.

Lényeges, hogy a régi retorikák egységben látták a toposz-logikát, azaz a toposzokat és a stíluseszközöket, közöttük a trópusokat. Ramus is a toposzokhoz kapcsolta a négy alaptrópus. Összefoglalva:

2. táblázat

A toposzok és a stíluseszközök összefoglaló táblázata

Toposzok	Gondolkodási műveletek	Trópusok
Meghatározás	ok-okozat	metonímia
Felosztás	nem-faj, egész-rész	szinekdoché
Összehasonlítás	hasonlóság	metafora
Viszonyok	ellentét	írónia

Talán magyarázatra szorul, hogy miért került a meghatározáshoz az ok-okozati viszony. A Pécseli-retorika 201. (majd az 566.) jegyzetében ezt írtam: „A középkori logikusok a definícióban – pontosabban a differentia specificában, vagyis a megkülönböztető jegyekben – négy okot különböztettek meg, ezek: a ható ok (causa efficiens) létrehozza a dolgot; az alaki ok (causa formalis) a dolog formája, külseje; az anyagi ok (causa materialis) a dolog anyaga; végül a cél-ok (causa finalis) azt határozza meg, hogy milyen célból, mi végett hozzák létre a dolgot.” A metonímia ehhez a négy okhoz kapcsolódik, a négy ok ismeretében lehet fajtáit megérteni. A retorikákban a definíció a toposzok közül az első helyen áll (mert a legerősebb, a legnehezebben cáfolható), s hozzá kapcsolódnak a dolgot létrehozó okok, ezért kerülhetett a metonímia az első helyre a trópusok sorában. A felosztásba pedig beleértették a genus felosztását speciesekre, valamint a mechanikus részekre osztást is.

4.2. A szövegbeli trópusok. Ezekről a következőket írja Pécseli: „A szövegbeli trópusokban több szó jelentése változik meg. A szövegbeli trópus az, amelyben nem csupán egy szó jelentése változik meg, mint az előzőekben történt, hanem az egész szöveg értelme. Fajtái: az allegória, a közmondás (paroemia vagy adagium), a talány (aenigma), az írónia, amelynek fajtái: szarkazmus, asteismus, diasyrmus, charientismus, mícrerismus, antifrázis és mimézis, ezekhez számítják általában

a körülírást (periphrasis) és a túlzást (hyperbolé)” (2, VIII, I–II). Az ironia tehát szóbeli és szövegbeli trópus is lehet, s szövegbeli trópusként számos alfaja van; ezeket az alfajokat a későbbi retorikák is felsorolták, így Szvorényi is. Ezek sokszor szellemes, nevetető lehetőségek, a durvaságtól azonban mindig óvtak a retorikák, mert visszaüthet.

5. A figurák felosztása. „Az alakzat tehát művészi módon megújított beszéd-mód, mintegy a beszéd viselkedése. Kétféle lehet: a szóé és a gondolaté” (2, IX, II–III). Az alakzatoknak tehát két fajtájuk van: gondolatalakzatok és szóalakzatok. Ez a felosztás a retorika rendszerén alapul: a gondolat (res) és a szó (verbum) megkülönböztetésén, vagyis az inventiún és az elocutiún. QUINTILIANUSra megy vissza: „A gondolatalakzat ugyanis a gondolat megfogadásában, a szóalakzat a nyelvi megformálásban áll...” (Szónoklattan 8, 1, 16).

Quintilianustól eltérően, Pécseli a grammatikai alakzatokat nem tárgyalja, mert ezek egyrészt az ortográfiához és a prozodiához, másrészt a szintaxishoz tartoznak (érdekes, hogy grammatikai alakzatnak tekinti a szó eleji hangbetoldást, a szó eleji hangkiesést, a szó belseji hangkiesést és a zeugmát; azért érdekes, mert ezeket szóalakzatoknak tekintik a retorikák).

5.1. A retorikai szóalakzatok a következők: ismétlés (repetitio), anafora, epifora, complexio, epanalepsis, anadiplosis, epizeuxis, epanodos, antanclasis, gradatio, tautologia, polyptoton, asyndeton, polysyndeton, homoeoptoton, homoeoteuton, paronomasia, parigmenon, eclipsis, aposiopesis. Mindezekhez precíz meghatározást és jó példákat ad Pécseli. (A fordítás meghagyta az eredeti terminusokat, a lábjegyzetekben lehet olvasni a magyar megfelelőket.)

5.2. A gondolatalakzat meghatározása a következő: „Eddig a szóalakzatokról (figurae dictionis) szóltunk, következnek a gondolatalakzatok (figurae sententiarum). A gondolatalakzatoknak nem a szavakban, hanem magukban a dolgokban van a méltóságuk. Némelyek a párbeszéden (collocutio) kívül, mások a párbeszédben foglalnak helyet, végül pedig vannak, amelyek a beszéd terjedelmét nagyítják” (2, X, I–III). Összefoglalva:

3. táblázat

Az alakzatok felosztása

Alakzatok			
szóalakzatok	gondolatalakzatok		
	párbeszéden kívül	párbeszédben	a beszédet nagyítók

5.2.1. „A párbeszéden kívülieknél a szónok a maga nevében beszél, nem más személlyel” (2, X, IV–V). Hét ilyen lehet: felkiáltás (ekphónészisz), közbevetés (epiphonema), szabados szólás (parrhisia), máshoz beszélés (apostrophe), helyesbítés

(epanorthosis), elharapás (praecisio), mellőzés (paralipsis). A felkiáltáshoz tartoznak még az átkok, jóslatok, könyörgések, hálaadások, ujjongások, fenyegetések és egyéb változatos érzelemnyilvánítások.

5.2.2. A párbeszédekben alkalmazott gondolatalakzat nyolcféle: kérdés (eróthésizis), megelőzés (prolepsis), kétkedés (aporia), halasztás (proanartesis), indoklás (causa), megbeszélés (communicatio), megengedés (permissio), részleges megengedés (concessio). Sok alesetet és funkciót mutat be.

5.2.3. „A nagyítás alakzatai a beszédet nem annyira ékítik, mint inkább bővebbé, gazdagabbá, dúsabbá teszik és megnövelik. [...] Nincs akadály a annak, hogy ugyanazokat az érvinforrásokat, ha bizonyítanak, bizonyítéknak, ha pedig illusztrálás kedvéért alkalmazzuk, díszítésnek nevezzük” (2, XII, II).

A lényeg, hogy kapcsolatot teremt az érvinforrások és az alakzatok egy nagy csoportja között, tehát a toposzok és a figurák között is kapcsolat van, nemcsak a toposzok és a trópusok között. (Úgy tűnik, hogy az alakzatok előző két csoportja inkább érzelmi, míg az alább következő csoport inkább gondolati, tehát a pathosz-logosz is képezheti a felosztás alapját.)

Az érvinforrásoknak két nagy csoportjuk van: a speciális és az általános érvinforrások. A speciális érvinforrások a beszédajták érvei, ezeket Pécseli az első részben a beszédajtáknál mutatja be. Az általános érvinforrásokat mindenütt lehet használni (természetesen a beszédajtáknál is, ott is tárgyalja őket Pécseli), nevezik őket dialektikus érvinforrásoknak, érvelési közhelyeknek, toposzoknak, toposz-logikának (ez ONG könyvében (1958) olvasható: *topical logic*). A retorikák általában felsorolják őket, főleg CÍCERO Topikája alapján (CÍCERO 2012). Ramusnál dichotikus, azaz kettős felosztásban olvashatók (ONG 1958), de összefüggő tömböket, nagyobb egységeket is alkothatnak (ADAMIKNÉ 2013). Pécseli a felsorolásnál marad. Az alábbiakban csak a nagyobb egységeket közlöm, két-három alfajjal.

4. táblázat

Az általános érvinforrások (nagyobb egységek)

Meghatározás	nagyítás (auxesis)
	kicsinyítés (tapinosis)
	litotézis (kicsinyítés tagadó formában)
	meghatározás (finitio)
Részekre osztás	részelés (horiszmosz)
	dialüszisz (olyan felosztás, amelyben a dolog okát is megadjuk)
	halmozás (congeries)
Okok	magyarázat (aetiologia)
	áthárítás (metastasis), ide tartozik a mellébeszélés és a rágalom is

Körülmények, jelek	hely leírása (topographia)
	személy leírása (prosopographia)
	közbevetés (parenthesis)
Hasonlók	hasonlítás (comparatio)
	megszemélyesítés (prosopopeia)
	példa (paradigma)
Nem	gnóma vagy szentencia
	noema vagy célzás, homályos beszéd
Ellentétes dolgok	szembeállítás (contentio)
	helyesbítés (correctio)

Negyvenegy gondolatalakzatot tárgyal itt PÉCSELI, nem számítva az alfajokat.

6. A trópusok és az alakzatok. Részletes bemutatásukról most nem lehet szó, de azért Pécseli néhány fontos megfogalmazására felhívnam a figyelmet, olyanokra, amelyek ma is tanulságul szolgálhatnak.

A görög zeugma 'járom, iga' meghatározása eléggé bonyolult a mai retorikákban és stilisztikákban (különösen a SZÖRÉNYI–SZABÓ-féle Kis magyar retorikában). Pécseli fordítója a *ráértés* terminust használja, s ez telitalálat. Pécseli a grammatikai alakzatok közé utalja, nem részletezi. A lábjegyzetben ezt írtam: „Szóalakzat, melyben az állítmány két szóra más-más módon, egyikre konkrét, másokra pedig képes értelemben vonatkozik: „Csak mécsvilágom s honszerelmem ég” (Petőfi). Az állítmány vonatkozhat egy elliptikus mondat hiányzó szavára is: „Úr az egész földön, ha ez egy hibáján” (Arany: Buda halála), mármint ha ez egy hibáján is úr, vagyis legyőzi indulatosságát (Etele, azaz Attila).” A ráértés tehát egyszerű mondatban is, összetett mondatban is működik.

Lényeges a metonímia és a szinekdoché meghatározása, külön kezelése. Mégpedig azért, mert mai stilisztikák a metonímia alfajának tekintik a szinekdochét (olyan friss tanulmányt is olvastam, amely egyszerűen a *metonímia* terminust alkalmazza a szinekdochéra, Nyr. 140/3, 340). Pedig két különböző trópusról van szó, különböző ugyanis a mögöttük lévő gondolat. A metonímia szukcesszív viszonyon, egymásutániságon alapul. A szinekdoché hierarchikus – nem-faj, egész-rész – viszonyon alapul. A retorikák soha nem rendelték a szinekdochét a metonímia alá, mert jól látták különbségüket. Persze ekkor még a stilisztika a retorika része volt, s megvolt a kapcsolata az érveléssel, a toposz-logikával, ezért következetesen gondolkodtak.

Az antonomasziát a szinekdoché alfajának tekinti PÉCSELI. Fajt mondunk az egyed helyett, pl. *szónok*-ot *Cicero* helyett, *költő*-t *Vergilius* helyett (2, IV, VII), ez az antonomasztia második fajtája (azt azonban nem írja, hogy melyik az első). Azután a „megjegyzések” alatt ír az első fajtáról, ekkor az egyén nevét használjuk a típus helyett, pl. *Verres* áll a *tolvaj* helyett, vagy *Cato* áll a *bölcs és tekintélyes* helyett.

Tulajdonképpen ez a tulajdonnév-köznév csere az antonomasztia lényege, vagyis a fajfogalom és az egyedi fogalom cseréje. (Nem volna észszerű kiterjeszteni mindenféle névcserére, mert akkor elmosódnak a különbségek, mint az alakzat fogalmának kitágítása következtében.)

Nagyon érdekes a metafora forrásainak felsorolása, a metafora alapja lehet: „bármely, a világban létező dolog, mindenekelőtt „a legjobb és leghatalmasabb Isten”; az égi dolgok; a természeti elemek; a meteorok, fémek, kövek, drágakövek; a növények; érzékszervek; állatok jellemzői; emberek; mesterségesen alkotott dolgok. Ezek nagy csoportok, sok lehetőség van alattuk felsorolva. A 649. lábjegyzetben azt írtam, hogy nyolc alapot tárgyal PÉCSELI KÁROLY SÁNDOR (1970) is bemutat hasonló kapcsolatrendszereket; a kognitív metaforaelmélet forrástartománynak nevezi ezeket az alapokat, s tizenhármát számolhatunk meg KÖVECSÉS ZOLTÁN könyvében (2005).

A litotészt jómagam az irónia alfajának tekintem, például a *nem tehetségtelen* szókapcsolattal az ellenkezőjét állítom, de kissé lefokozom: 'tehetséges, de talán nem teljes mértékben'. Pécseli a gondolatalakzatok harmadik csoportjába, a meghatározáshoz kapcsolja, ez a megoldás is elfogadható, hiszen meghatározom valakinek a tulajdonságát.

A példa (paradigma) valóban összehasonlításon alapul, akár történeti, akár kitálatott példa. Nem szoktuk alakzatnak tekinteni, ARISZTOTELÉSZ meghatározása szerint retorikai indukció, de végül is elfogadható a besorolása az összehasonlításon alapuló gondolatalakzatok közé.

7. Összegzés. Ez a tanulmány nem mutatja be a részleteket, csak nagy vonalakban ismerteti Pécseli retorikájának egy fejezetét, az elocutió egyiketlen szegmensét. A részletek ismertetése feleslegesen felduzzasztaná a terjedelmet, inkább csak néhány, ma is megszívlelendő megoldására hívtam fel a figyelmet. Nem kutatom Pécseli klasszikus és kortárs forrásait sem.

A források feltérképezése bonyolult és bizonytalan művelet, a retorikák ugyanis hasonlítanak egymásra. Egészen bizonyosan támaszkodik a *Rhetorica ad Herennium*-ra, CICERÓRA, QUINTILIANUSRA, a kortársak közül a német DRESSER és SCHOLL jöhet számításba; egyébként saját maga is utal forrásaira, kortárs német mintáit pedig bemutatja és alaposan elemzi KECSKEMÉTI GÁBOR.

Az elocutio tárgyalásában a legfontosabb a toposzok és a trópusok/figurák kapcsolata, vagyis a stílusesszközök és a gondolkodás összefüggése; mai kifejezéssel: a kognitív háttér figyelembe vétele. Ennek alapján lehetséges a trópusok és a figurák világos elkülönítése, a négy alaptrópus kiemelése, valamint a figurák és a toposzok kapcsolatának megállapítása. A retorika háttérbe szorulása a romantika egyéniségkultusza következtében, továbbá a stilisztika kiválása elhalványította ezt a kapcsolatot, a stilisztika hátrányára. Ez a kapcsolat azonban a világos fogalmak, a terminusok meghatározása szempontjából fontos. Ezért is tanulságosak a ma számára a régi retorikák.

A forráskiadás nagyon fontos feladat, s a források időbeli határa közeledik saját korunkhoz. Közzé kellene tenni magyar fordításban a régi retorikákat, nincs sok belőlük. A hazaiak közül a rávista BUZINKAI retorikáját és dialektikáját (legalább látnánk, hogy mit tartalmaz egy dialektika), a katolikus KAPRINAIT, mindenképp a 19. század első felében használatos GRIGELY-félét. A külföldiek közül kettőt. HUGH BLAIR retorikáját lefordította és kiadta 1838-ban KIS JÁNOS, érdemes volna ezt a fordítást felhasználva egy új fordítást kiadni. Richard Whately 1828-ban megjelent logikáját és retorikáját lefordította ACSAY FERENC, kéziratban remélhetőleg megvan Pannonhalmán. Nagyhatású művekről van szó. SZVORÉNYI JÓZSEF Ékesszólástana pedig megérdemelne egy reprint kiadást. Az angolok minden nagy retorikájukat kiadták reprintben, s számos nagyhatású művet – például ERASMUS-ét, majd PERELMAN új retorikáját, sőt LAUSBERG irodalmi retorikáját is – angol fordításban.

Miért is van szükség ezekre a művekre a harmadik évezredben is? Feleljen a kérdésre PÉCSELI KIRÁLY IMRE mottója: „Arisztotelész így szól Nagy Sándornak ajánlott retorikájában: Amint a hadvezér hadseregének megőrzője, úgy az ékesszólás a bölcsességgel együtt az emberi élet kormányzója.” És az emberi életet minden időben kormányozni kell.

Kulcsszavak: retorikatörténet, első magyar retorika, beszédfajták, érvelés, stílus

Hivatkozott irodalom

- ADAMIK TAMÁS 1998. *Antik stíluselméletek*. Seneca Kiadó, Budapest.
- ADAMIK TAMÁS 2004. Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA szerk., *A szónoki beszéd kidolgozása*. Trezor Kiadó, Budapest. 43–69.
- ADAMIK TAMÁS főszerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony.
- ADAMIK TAMÁS 2019. Egyházatyák Pécseli Király Imre Bevezetés a retorikába című művében. In: D. TÓTH JUDIT – PAPP GYÖRGY szerk., *Az egyházatyák a reformáció és az ellenreformáció korában. A Magyar Patrisztikai Társaság XVII. konferenciája az ókori kereszténységről*. Hernád Kiadó, Sárospatak. 127–135.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Budapest.
- CICERO, MARCUS TULLIUS 2012. Brutus. Ford. KRUPP JÓZSEF. In: *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Kalligram, Pozsony. 503–608.
- CICERO, MARCUS TULLIUS 2012. A helyek (Topica). Ford. KISDI KLÁRA. In: *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Kalligram, Pozsony. 691–720.
- FUMAROLI, MARC szerk. 1999. *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne 1450–1950*. Presses Universitaires de France, Paris.
- IMRE MIHÁLY szerk. 2003. *Retorikák a reformáció korából*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- A. JÁSZÓ ANNA 2014. A négy mestertrópus – történeti és kognitív szempontból. In: LENGYEL KLÁRA – VESZELSZKI ÁGNES szerk. *Tudomány, technolektus, terminológia*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest. 213–229.
- JENEI FERENC – KLANICZAY TIBOR – KOVÁCS JÓZSEF – STOLL BÉLA kiad. 1962. *Régi Magyar Költők Tára: XVII. század*, 2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 250–256.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KECSKEMÉTI GÁBOR 2007. „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás.” *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*. Universitas Kiadó, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- LANHAM, RICHARD A. 1991. *A Handlist of Rhetorical Terms*. Second edition. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- LAUSBERG, HEINRICH 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Hueber, München.
- LAUSBERG, HEINRICH 1998. *Handbook of Literary Rhetoric. A Foundation for Literary Study*. Brill, Leiden – Boston – Köln.
- MÉSZÁROS ISTVÁN 2001. A magyar olvasástanítás története a kezdetektől 1777-ig. In: ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA szerk., *A magyar olvasástanítás története*. Osiris Kiadó, Budapest. 11–43.
- ONG, WALTER 1958. *Ramus. Method, and Decay of Dialogue*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- PÉCSELI KIRÁLY IMRE 2017. *Bevezetés a retorikába két könyvben*. Szerk. ADAMIK TAMÁSNÉ, ford. C. VLADÁR ZSUZSA. Anyanyelvápolók Szövetsége – Trezor Kiadó, Budapest.
- PERELMAN, CHAÏM – OLBRECHTS-TYTECA, LUCIE 1958. *La Nouvelle Rhétorique: Traité de l'Argumentation*. Presses Universitaires de France, Paris.
- PERELMAN, CHAÏM – OLBRECHTS-TYTECA, LUCIE 1969. *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*. University of Notre Dame Press, Notre Dame – London.
- PERELMAN, CHAÏM 1977. *L'empire rhétorique. Rhétorique et argumentation*. Librairie Philosophique J. Vrin, Paris.
- PERELMAN, CHAÏM 2018. *A retorika birodalma*. Ford. MAJOR HAJNALKA. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. 2008. *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- UEDING, GERT hrsg. 1992–2012. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. HWR. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- VASÁRY DÁNIEL 1907. *Pécseli Király Imre élete és énekei*. Laiszky János könyvnyomdája, Esztergom.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2016. *A korai magyar grammatikák*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ZALABAI ZSIGMOND 1981. *Tűnődés a trópusokon*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

BÁBA BARBARA

Debreceni Egyetem

bbarb83@gmail.com

Szemponatok a nyelvjárástörténet forrásanyagainak értékeléséhez*

On the Need for Assessment of Source Materials in Historical Dialectology

The re-evaluation of the potential use of source materials in historical dialectology, thus primarily that of linguistic records, has become an especially urgent matter. Recently numerous issues have come to the centre of attention in historical dialectology concerning early charters which also have a major influence on the findings of dialectology. In this paper I discuss the value of linguistic records, especially charters, as sources of historical dialectology, as related attributes (including the level of contingency in the survival of charters, the standards in the practice of charter writing, the differing chronological uses of data from various types of charters, etc.) may provide us the opportunity to draw significant theoretical and methodological conclusions concerning studies in historical dialectology.

Keywords: historical dialectology, charter, source value, linguistic geography, chronology.

1. Bevezetés. Benkő Loránd 1957-ben megjelent Magyar nyelvjárástörténet című munkájában a nyelvjárástörténet forrásanyagainak számbavételekor részletezőbben a nyelvemlékekről szól, de figyelembe veszi a mai nyelvjárások, a rokon nyelvek, a jövevényelemek, a tulajdonnevek és a nyelvészeti vonatkozású megjegyzések, közlések történeti dialektológiai vallomását is (1957: 35–52). Az azóta eltelt több mint fél évszázad alatt a nyelvjárástörténet forrásanyagainak, így elsősorban is a nyelvemlékek nyelvjárástörténeti hasznosíthatóságának újraértékelése különösen sürgető feladattá vált, mivel a közelmúltban a korai okleveleket illetően számos kérdéskör került a nyelvtörténetírás figyelmének középpontjába, amely problémák a dialektológiai munkák eredményeit is nagymértékben meghatározzák. Jelen írásomban ezért az említett források közül csupán a nyelvemlékek, s azon belül is leginkább az oklevelek nyelvjárástörténeti forrásértékéről kívánok szólni, minthogy az ezzel kapcsolatos problémák (így például az oklevelek fennmaradásának esetlegessége, az oklevélírói gyakorlat normái, a különböző jellegű oklevelek adatainak eltérő kronológiai felhasználhatósága stb.) már önmagukban is jelentős elméleti-módszertani következtetésekre adhatnak lehetőséget.

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4 Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával, valamint az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

2. A nyelvelmékek mint a nyelvjárástörténet forrásai a nyelvi jelenségek vizsgálhatósága szempontjából. Az egyes nyelvi részrendszerek jelenkori dialektológiai jelenségeinek vizsgálata szükségszerűen eltérő határfokú és jelentőségű, ami részben az adott nyelvjárási jelenségek különböző mértékű területi tagoltságából fakad. A magyar nyelvjárások ugyanis hangtani téren jóval erőteljesebb tagoltságot mutatnak, mint morfológiai vagy mondattani tekintetben (BENKŐ 1957: 11, JUHÁSZ 2001: 266). Az, hogy a különböző nyelvjárási jelenségek nem egyenlő mértékben kapnak teret a jelenkori nyelvjáráskutatásban, másfelől olyan módszertani körülményekkel áll összefüggésben, mint hogy A magyar nyelvjárások atlaszának (MNYA.) gyűjtőmunkálatai során a mondattani sajátosságok előhívása és tesztelése lehetetlennek mutatkozott az aktív indirekt módszerrel, melynek lényege, hogy a keresett nyelvi jelenség sem köznyelvi, sem nyelvjárási alakban nem hangozhat el a kérdésben (BALOGH 2001: 165, JUHÁSZ 2001: 266, 116). Szintén módszertani okokkal magyarázható, hogy a modern dialektometria területén általában is, a nyelvjárások közötti összevető vizsgálatokban pedig különösen a hangtannak van kitüntetett szerepe (VARGHA 2016: 160). Az egyes részrendszerek vizsgálhatóságának eltérő foka, illetve a jelenségek tipizálhatósága ugyanakkor a nyelvjárások területi egységeinek meghatározásában betöltött szerepüket is alapvetően befolyásolja. A nyelvjárási régiók jellemzésének súlyponti részét képező hangtani és morfológiai jelenségek mellett például azért nem kapnak szerepet szókészlettani és szemantikai kérdések, mert bár azok bőséges példatárát szolgáltatnak a nyelvföldrajzi tagoltságra, megoszlásuk meglehetősen egyedi, tipizálásuk pedig komoly nehézségekbe ütközik (JUHÁSZ 2001: 266).

A diakrón jellegű nyelvjárástani vizsgálatok elsősorban ugyancsak a hangtani eltérésekre koncentrálnak annak ellenére, hogy a történeti hangtani nyelvjárási jelenségek vizsgálhatóságát szintén több tényező nehezíti meg. A középkori oklevelekben még csak szórányosan előbukkanó normajelenségek hatására például bizonyos nyelvjárási hangtani jelenségek eleve nem is adatolhatók (így például a középső nyelvállású, rövid magánhangzók után, dentális mássalhangzók előtt álló *l* vokalizáción keresztül való beszédbeli kiesése), vagyis a középkori írásbeliség ezeket a nyelvjárási különbségeket gyakran elfedi. A hangtani jelenségek mellett néhány morfológiai (például a középkor folyamán már biztosan meglévő *-nott*, *-nól*, *-ni* ragozók) és lexikai természetű jelenség (például a hangutánzó, hangfestő szavak) forrásokbeli hiánya sem feltétlenül jelenti magának a jelenségnek a hiányát az adott korban. Később, az irodalmi norma még erőteljesebb érvényesülésének következtében olyan, viszonylag nagy hatóerejű jelenségeknek sincs nyelvi nyoma, mint például a nyugati magyar nyelvterületen érvényesülő *ödven*, *tesfér*; *ragva* típusú hasonulásoknak (LOSONCZI 1916: 281, BENKŐ 1957: 40–41).

A különböző nyelvállapotok keveredése mindemellett egy másik összefüggésben is jelentőséggel bír a hangtani jellegű vizsgálatok lehetőségeit és korlátait illetően. Ismeretes ugyanis, hogy nyelvemlékeink számos kettőssége az adott nyelvemlék másolati jellegéből vagy hamis voltából fakad. Az átírt és az átíró oklevél közötti eltérések okai között egyfelől az egész középkoron át jellemző következtelen hangjelölést, az átíratok ellenőrzésének hiányosságait, az átírói munka sablonosságát, valamint a helyi, illetve országos hatóság névhasználatának egységesítő törekvéseit említhetjük meg (KENYHERCZ 2016: 16, 34). A csak átíratban fennmaradt oklevelek és a hamis oklevelek ezért nyelvjárástörténeti szempontból bizonytalan forrásértékek: a bennük szereplő nyelvi elemek kapcsán csak nagy filológiai alaposággal vonhatunk le kronológiai és nyelvföldrajzi következtetéseket. Ezekben a forrásokban ráadásul a változtatás lehetőségével az átírók vagy másolók különböző mértékben éltek. KENYHERCZ RÓBERT Szepes vármegyei adatok alapos filológiai elemzése révén úgy véli, hogy „a korabeli jogi írástudók gyakorlata eredeti oklevelek kiállításakor is rendre efféle következtelenségeket mutat”, s így „nem reális dolog, hogy éppen az átírás során várjunk el ettől radikálisan különböző írásgyakorlatot” (2016: 11). Az átíratban fennmaradt oklevelek adatainak kronológiai forrásértékét illetően azt is hozzáteszi, hogy az átírások pontosságának mértéke helyenként és koronként nagymértékben különbözhet, fontos tehát ebben az összefüggésben azt is mérlegelnünk, hogy az átíratot ki és hol készítette. SZENTPÉTERYT idézve megjegyzi, hogy az átíratok helyességére leginkább a pápai átíratokban ügyeltek, de a hiteleshelyek is gondosabb átíratokat bocsátottak ki, mint azt a királyi kancellária gyakorlatában láthatjuk (KENYHERCZ 2016: 14, SZENTPÉTERY 1942: 419).

Az sem lényegtelen körülmény természetesen, hogy az adott kéziratot hányszor másolta eltérő személy; kézenfekvő ugyanis, hogy a nyelvemlék nyelvi sokszínűsége annál valószínűbb, minél több szerző hagyta rajta nyelvi lenyomatát. Az efféle módosulásokról, ingadozásokról pedig azt is tudjuk, hogy azok elsősorban hangtani téren jelentkeznek (BENKŐ 1957: 43, SZŐKE 2010: 95, 98, 2011: 60, KENYHERCZ 2016: 10). A hangtani jellegű eltérések gyakorisága pedig azzal a körülménnyel is összefüggésben lehet, hogy az ilyenfajta kettősségek feltehetően nem okoztak gondot az oklevelek kiállítása, átírása, illetve későbbi használata során, mivel ezeket nem tekintették olyan jellegű különbségeknek, amelyek az oklevelek jogi hitelét akár kis mértékben is megingathatták volna (KENYHERCZ 2016: 13). Az átíratok ellenőrzése során az oklevél jogi hitelét nem befolyásoló eltérések figyelmen kívül hagyását jól mutatja az is, hogy ilyen különbségeket nemcsak a tulajdonnévi szórványok írásmódjában, de magában a latin szövegben is találhatunk (KENYHERCZ 2016: 16).

Bizonyos nyelvi jelenségek vizsgálata tehát jelentős akadályokba ütközik a jelenkorban éppúgy, mint a történeti forrásokban. Egyes nyelvi jelenségek vizsgálhatóságának korlátait azok forrásokbeli hiánya eredményezi: a jelenkori

nyelvjárásgyűjtések hangtani-lexikai orientáltsága, de a középkori források hangjelölési szokásai egyaránt hasonló adathiányhoz vezethetnek. Egyes középkori források kevert nyelvi állapota mindemellett azoknak a hangtani jelenségeknek a megítélését is elbizonytalanítja, amelyeket adatokkal ugyan alá tudunk támasztani, azok kronológiai és nyelvföldrajzi forrásértéke azonban igencsak kérdéses.

3. A nyelvmlékek mint a nyelvjárástörténet forrásai az adatok forrásértéke szempontjából

3.1. A nyelvföldrajzi szempontból bizonytalan adatok nyelvjárástörténeti forrásértéke. A nyelvföldrajzi adatok értékelésekor a források területi eloszlásának egyenetlenségét fontos elsőrendűen figyelembe vennünk, ami (így például az erdélyi területek gyenge forrásadottsága) könnyen elbizonytalaníthatja a nyelvföldrajzi adatok tanúságtételét (TÓTH V. 2016: 13). Ez konkrétan azt jelenti, hogy bizonyos adatok hiánya a vizsgált területen nem szükségszerűen azonosítható magának a nyelvi jelenségnek a hiányával. A nyelvmlékek fennmaradásának esetlegességéből fakadó fehér foltokat nem egy esetben a mai nyelvjárási adatok segítenek feltárni. Feltételezhetjük, hogy az oklevelek és a bennük lévő adatok fennmaradásának esetlegességével magyarázható például az, hogy az *ö*-zés kialakulásának egyes állomásait képviselő hangsúlytalan és független *ö*-zés közötti átmenetet mai nyelvjárásaink igen, nyelvmlékeink azonban nem őrizték meg¹ (IMRE 1971: 135–137).

Az oklevelek fennmaradásának esetlegességén túl bizonyos adatok nyelvföldrajzi forrásértéke az adat közszói, illetve tulajdonnévi minőségével is kapcsolatban állhat. A latin nyelvű oklevelekben ugyanis a magyar szórványok szereplését kutatóink más-más okokkal magyarázzák, s ebből fakadóan mint nyelvföldrajzi adatok nem azonos súllyal eshetnek latba bizonyos nyelvi jelenségek terjedésének vizsgálatakor. Mint tudjuk, a tulajdonnévi szórványoknak a szövegben való magyar nyelvű felbukkanása – az európai minták követésén túl – az oklevelek jogbiztosító szerepével áll leginkább összefüggésben, az anyanyelvi közszavak és közszói szerkezetek beemelése azonban kevésbé magyarázható a jogbiztosító szereppel. HOFFMANN ISTVÁN szerint a magyar nyelvű szórványok szövegbeli megjelenését az indokolhatja, hogy az oklevelek keletkezési körülményei olyan nyelvpszichológiai helyzetet teremtettek, amelyben a nótáriusok nyelvi tudata állandóan két nyelv között mozgott. Ez pedig azzal járt, hogy a diplomák szövegezése során az oklevelekhez elengedhetetlenül szükséges nevek magyar nyelvű rögzítése mellett magyar nyelvi használatukban más elemek is beszüremkedtek a szövegbe. Ennek hátterében az olykor tudatos oklevélírói magatartás mellett tehát az oklevélíró nyelvi zavara is állhatott (HOFFMANN 2007: 14, SZENTGYÖRGYI 2014: 84–85).

¹ Nyelvmlékeink *ö*-zése azonban valószínűleg további, behatóbb felülvizsgálatot igényel, melynek segítségével feltételezhetően a nyelvmlékekbeli adatok alapján is leírhatóvá válik annak szabályos fokozatossága (lásd ehhez LOSONCZI 1916: 281–289, 373–380).

A magyar nyelvű szórványok nyelvföldrajzi forrásértékének vizsgálatakor ezért döntő fontosságú az a kérdés, hogy ezek a magyar nyelvi elemek kiknek a nyelvhasználatát tükrözik. E kérdés kapcsán pedig a helynévi szórványok és a közszei helyjelölő elemek szocioonomasztikai értéke nem egyformán ítélhető meg. A helynévi szórványok az oklevelek jogbiztosító szerepéből adódóan ugyanis az adott közösség nyelvén kerülnek be az oklevelekbe, tehát a szóban forgó közösség nyelvhasználatát a legtöbb esetben minden bizonnyal hűen tükrözik, hiszen ehhez érdek fűződik. BÁRCZI GÉZA ezt azzal hozza összefüggésbe, hogy az oklevél szövegezői „a helyi formák megőrzésével elejét akarták venni annak, hogy később per esetén a helynév azonosságát vitatni lehessen” (1947: 89). Azt a feltevést, hogy a helynévi elemek a helyi nyelv- és névhasználatból valók, az a körülmény is magyarázza, hogy a helyekre vonatkozó információkat, azok megnevezéseit nyilvánvalóan helybeli személyek szolgáltatták a szemlét végző megbízottaknak (1947: 88).

Ezzel szemben a magyar földrajzi köznévi helyjelölő elemek a latin fajtajelölő lexémák szerepében tűnnek föl (például 1263: est iuxta quendam *potok*, qui wlgariter *Scorinpotok* nominatur, ÁÜO. 11: 529), így sokkal inkább azt feltételezhetjük, hogy azok az oklevélíró nyelvhasználatát közvetítik (ami persze akár egybe is eshetett az adott közösségével). Ezt a feltevést az is megerősíti, hogy azokat a szavakat, amelyek az oklevélírók kevésbé tudatos magatartásának vagy hibáinak eredményei – s a közszei előfordulások mögött ezekkel a tényezőkkel is számolnunk kell –, az oklevélíró nyelvi lenyomataként tarthatjuk számon (HOFFMANN 2007: 16). HADROVICS LÁSZLÓ a latin nyelvű oklevelek magyar közszavaival kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy a Horvátország és Szlavónia területéhez köthető oklevelek határjárásaiban számos földrajzi köznév szerepel magyar nyelven (például *séd*, *öttevény*), amelyek azonban szláv többségű területeken jövevényszavakként egyáltalán nem jellemzőek, s helynevek részeként is csak ritkán állnak. HADROVICS a jelenséget ezzel magyarázza, hogy ezek az elemek legnagyobb részt feltehetően adminisztratív úton kerülhettek a latin szövegekbe (1970: 236), s ennek lehetőségét – vagyis az oklevél írójának nyelvi „beavatkozását” – magyar nyelvű területek határjárásai esetében is jó esélyekkel feltételezhetjük (vö. HOFFMANN 2007: 65–66). Joggal vetik fel tehát kutatóink a földrajzi köznévi szórványoknak az oklevélíró, illetve a (fontos határpontok neveit a helybeliektől kikérdező) helyszíni kiküldöttek nyelvhasználatával való összefüggését.

Történeti nyelvföldrajzi következtetéseinket ilyen módon nagymértékben árnyalhatja az a körülmény, hogy bizonyos területekről eleve kevesebb forrással kell számolnunk, ezáltal pedig az adatok hiányát nem azonosíthatjuk feltétlenül az adott nyelvi jelenségnek a területen való hiányával. Az adatok közszei, illetve tulajdonnévi jellegének nyelvföldrajzi szempontú megítélése pedig bár az adatok nagy tömegű elemzésekor nem kivitelezhető feladat, az olyan esetekben perdöntő fontosságú lehet,

amikor bizonyos nyelvi jelenségek kapcsán adott területen csak elszórtan jelentkező adatokat találunk. A ’folyóvíz’ jelentésű földrajzi köznevek szóföldrajzi megoszlását elemezve például arra lehetünk figyelmesek, hogy bár a 13. századtól ugrásszerűen megnő a *patak* adatok aránya, s a 14. századra a *patak* földrajzi köznév gyakoriságát tekintve szinte egyeduralkodóvá válik az adott jelentésmezőn belül, a nyelvterület középső részén még a 14. század első felében sem adatolható, s a szórványosan előforduló *patak* adatok esetében azt is figyelembe kell vennünk, hogy azok esetleg csak bizonytalanul köthetők ténylegesen is az adott vidék nyelvjárásához. Baranya és Fejér vármegyében például mindössze egy-két *patak* adatot találunk: 1239: ad *patak* Kekkektowa [?] (Gy. 2: 323, 421), 1294: ad quod *potok* (Gy. 1: 345), melyeknek szöveggörnyezete közzsói előfordulást mutat, ami azért lényeges, mert ezáltal ezeket az előfordulásokat inkább gyaníthatjuk az oklevél-szövegező nyelvi befolyásának, semmint a helyi beszélt nyelv elemének (vö. BÁBA 2014).

3.2. A kronológiai szempontból bizonytalan adatok nyelvjárástörténeti forrásértéke. Mint tudjuk, az Árpád-korból ránk maradt 4419 királyi oklevélből mindössze 198 köthető a 11–12. századhoz, a fennmaradó 4221 oklevél a 13. század terméke (SZŐKE 2015: 15, TÓTH V. 2016: 13–14), ennél fogva tehát az egyes nyelvi jelenségek kronológiai sajátosságainak meghatározásakor a leginkább kézenfekvő megoldás nem azok abszolút, hanem relatív kronológiájának megállapítása. A régi magyar településnév-típusok kronológiai viszonyainak bemutatásakor például RÁCZ ANITA alkalmazta sikerrel ezt a módszertani eljárást. Úgy véli ugyanis, hogy „az egyes névadatok első írásbeli felbukkanása csak egészen kivételes esetben eshet egybe keletkezésük időpontjával, sőt, a kettő között akár jelentősebb idő is eltelhetett. Minthogy azonban nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési korát, csakis az adatolásukra hagyatkozhatunk. A nevek első lejegyzése esetleges ugyan, ez azonban nyilvánvalóan minden egyes nevet ugyanúgy érinthet, ezért az egyes névtípusok relatív (egymáshoz viszonyított) kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első előfordulások is szépen kirajzolják” (2016: 54).

Hasonlóképpen járhatunk el akkor is, amikor a nyelvtörténeti adatok alapján valamely lexéma terjedésére, illetve visszaszorulására akarunk következtetni. A *kerek* és *erdő* lexémák kronológiai viszonyai például leginkább egymáshoz viszonyítva értelmezhetők. A *kerek* első előfordulása 1055-ből való (1055: *monarau kerekv*, TESz. 2: 454), az *erdő* első hiteles adatai pedig csak a 13. század elejéről idézhetők: 1200 k.: *Erdeuelu*, 1211: *Erdeud*, 1224: *Erded* (OkI Sz. 194–195). Az *erdő* – némileg későbbi indulása ellenére – a 14. század elején már jelentős túlsúlyba kerül a *kerek* földrajzi köznévvel szemben: a Magyar Oklevél-szótár adatai alapján az *erdő* földrajzi köznév az 1300-as évek elején adatolható a leggazdagabban, s ekkor már több mint kétszer annyi névben lelhető fel, mint a *kerek* lexéma, amelynek előfordulásai

ezt követően még inkább megcsappannak. A történeti adatok tanúságai alapján tehát a *kerek* időbeni elsőbbségét feltételezhetjük az 'erdő' jelentésű ómagyar kori szavak között, amely éppen az *erdő* lexéma elterjedése miatt kerülhetett ezután háttérbe. Hozzá kell tennünk azonban, hogy e szavak terjedésében nyilvánvalóan az a körülmény is szerepet játszhatott, hogy az *erdő* jelentése feltehetően valamivel tágabb, általánosabb lehetett, így szélesebb körben használhatták helynévadásra is.

Az oklevelek fennmaradásának esetlegessége mellett a kronológiai jellegű megállapításainkat az okleveleknek egy másik sajátossága is nagyban elbizonytalaníthatja. A diplomák egy jelentős része ugyanis csak hamisított vagy átírt formában maradt fenn, az ilyen módon fennmaradt oklevelek pedig kétes értékűek: az ezekben az oklevelekben megjelenő elemeket nem lehet azonos módon kezelni, minthogy az oklevelet átírók bizonyos esetekben éltek a változtatás lehetőségével, bizonyos esetekben azonban nem. Ennek megfelelően az ilyen módon adatolható jelenségeket nem tarthatjuk egyértelműen jellemzőnek sem az eredeti, sem az átírt oklevél korára (SZŐKE 2010: 95, 98, 2011: 60).

A TESz. például a *falv* földrajzi köznév első előfordulásaként egy 11. századi forrást jelöl meg (az 1075-ből való garamszentbenedeki oklevelet), azonban ismeretes, hogy ezt a diplomát a 13. század folyamán szövegrészeket betoldásával hamisították. Az apátság alapítólevelében megjelenő *Sárfalv* és *Mikolafalv* nevek (1075/+1124/+1217: Saroufalv, Mikolafalv, KMHsz. 1: 188, 238) kapcsán pedig azt is tudjuk, hogy azokban a *falv* földrajzi köznév feltehetően éppen a későbbi interpoláció eredménye, így a *falv* első hiteles adatát valójában csak a 13. századból idézhetjük (KÁZMÉR 1970: 31, Gy. 1: 418, SZŐKE 2010: 99–100, SZŐKE 2013). Adott nyelvi jelenség felbukkanásának és terjedésének kronológiai sajátosságai pedig egyfelől azért bírnak vitathatatlan nyelvjárástörténeti jelentőséggel, mert az egyes szinkrón metszetek nyelvjárási jelenségeit csakis ezek függvényében tárhatjuk fel, másfelől pedig természetesen a területi sajátosságok történetének leírása sem választható el az időbeliség dimenziójától.

4. Összegzés. Írásomban leginkább a korai oklevelek nyelvjárástörténeti forrásértékével kapcsolatban felmerülő problémákat igyekeztem felvázolni néhány hangtani, alaktani, illetve lexikális jellegű szemléltető példán keresztül. A nyelvemlékek nyelvjárástörténeti forrásértékének újraértelmezéséhez azonban mindezen felül az ezeken alapuló módszertani eljárások kidolgozása, illetve olyan, a közelmúltban napvilágot látott eljárásoknak a felhasználása szükséges a jövőben, mint például az interpolált oklevelekben szereplő adatok kronológiai metszeteinek szétválasztása, amely metodológiai eljárást SZŐKE MELINDA nevéhez köthetjük (lásd ehhez SZŐKE 2015).

A nyelvemlékek nyelvjárástörténeti hasznosíthatósága mellett mindazonáltal ugyanilyen figyelmet érdemelnek a történeti dialektológia további forrásai, így

például az itt csak érintőlegesen említett tulajdonnevek, amelyek helyhez köthetőségük, nagyfokú nyelvi állandóságuk és szűkebb körű területi elterjedésük révén a nyelvjárástörténet másik kiemelkedő forrását jelentik, s a névtudomány eredményeinek köszönhetően ma már ezekkel kapcsolatosan is jelentős nyelvi és ismeretanyag áll a rendelkezésünkre.

A nyelvjárástörténet-írásban ugyanakkor szinte axiómaként ismert az a megállapítás, mely szerint „A nyelvjárások sajátos történeti fejlődése következtében a mai nyelvjárásokban – jórészt területi különbségekkel – egymás mellett találjuk a jelenségek különböző időbeli fázisait” (BENKŐ 1957: 44), ezért kétségtelen, hogy a mai nyelvjárások szintén fontos forrását jelentik a történeti nyelvjáráskutatásnak, ráadásul az ezek kapcsán alkalmazott új módszertani eljárások (például a kvantitatív nyelvföldrajzi módszerek) eredményesen használhatók fel a történeti nyelvjáráskutatás terén is.

Kulcsszavak: nyelvjárástörténet, oklevél, forrásérték, nyelvföldrajz, kronológia.

Hivatkozott irodalom

- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV, *Árpád-kori új okmánytár* 1–12. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BALOGH LAJOS 2001. A nyelvjárási anyaggyűjtés. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 157–174.
- BÁRCZI GÉZA 1947. A történeti nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelv* 43: 81–91.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1970. *A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből*. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest, 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 235–239.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- IMRE SAMU 1971. Szinkronia és diakronia a magyar nyelvátlasz anyagában. *Magyar Nyelv* 67: 134–144.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. 257–315.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2016. A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 7–44.

- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1916. Kódexeink és a nyelvjáráskéveredés. *Magyar Nyelvőr* 45: 280–289, 373–380.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk., 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- RÁCZ ANITA 2016. Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: BENŐ ATTILA – T. SZABÓ CSILLA szerk., *Az ember és a nyelv – térben és időben*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 50–61.
- SENYI GYÖRGY 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele I. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SENYI GYÖRGY 1942. A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 401–423.
- SZŐKE MELINDA 2010. A garamszentbenedeki alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 95–103.
- SZŐKE MELINDA 2011. A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének kronológiai rétegei. *Helynévtörténeti tanulmányok* 6: 59–65.
- SZŐKE MELINDA 2013. A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai. *Magyar Nyelv* 109: 68–77.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2016. A romániai magyar nyelvjárások atlasza informatizált térképlapjainak kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálata. *Magyar Nyelv* 112: 152–163.

BALOGH PÁL GÉZA

Intercisa Múzeum

baloghpalgeza@gmail.com

„Félve nyujtom be szerény gyűjteményemet...”* **Adalékok a magyarországi Folklore Fellows gyűjtések gyűjtőiről**

„I submit my humble collection with fear...”

Some new data about the Hungarian collectors of the Folklore Fellows movement

In my paper I present some new data about the amateur collectors of the Hungarian society of the international Folklore Fellows movement. The student collectors present important information about their motivations and methods for the ethnographic fieldwork in the prologue and epilogue of their collections. In my work I analyse the angles of source criticism to deal with these texts and the data they provide about the mentality of the students, teachers and local intellectuals involved in collecting folklore materials for the society.

Keywords: 20th century folklore, sources, Folklore Fellows, folklore collectors, folklore collections

1. Bevezetés. A Folklore Fellows (a továbbiakban: FF) gyűjtések a 20. század elejének legnagyobb szövegfolklór korpuszát jelentik, ám teljeskörű feldolgozásuk egyelőre még nem történt meg. A finn kezdeményezésre Magyarországon 1911-ben megalakult mozgalom keretében Sebestyén Gyula és Bán Aladár, a kor meghatározó folkloristái indítottak 1912-ben országos néprajzi gyűjtést, melynek segítségével összehasonlító anyagot kívántak szolgáltatni a magyar és európai folklorisztikának. A gyűjtéseket Sebestyén irányította, és főképp a vidéki iskolákban tanító pedagógusokat és diákjaikat vonta be a munkába, de számos egyéni résztvevő is akadt, aki értesülve a mozgalomról beküldte gyűjtéseit. Ezeket a Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozatában szerették volna megjelentetni, ám a világháború és Sebestyén Gyula néprajztudománytól való eltávolodása miatt csak a nagyszalontai gyűjtések egy része jelent meg a korban, a több ezer oldalas korpusz nagyobbik része máig kiadatlan. Az anyag nagy része – a diákok és tanárok eredeti, zömmel kisalakú füzetekbe írott gyűjtései, „gyűjtőfüzetei”, valamint az ezekből tervezett korabeli szövegkiadások előmunkálatai, illetve a gyűjtések történetének számos dokumentuma – Sebestyén Gyula hagyatékának részeként a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai

* A jelen írásban feldolgozott adatokkal először alapszakos szakdolgozatomban foglalkoztam. Köszönettel tartozom dolgozatom témavezetőjének, Bárány Dánielnek, és Smid Bernadettnek, akik mindig figyelemmel kísérték és támogatták a mozgalommal kapcsolatos kutatásaimat, valamint Küllös Imolának, Keszeg Vilmosnak és Szakál Annának, akiknek a kurzusai, szakmai észrevételei és iránymutatásai nagyban hozzájárultak jelen dolgozatom megközelítésmódjának kialakulásához.

Archívumába; egy másik része pedig a résztvevő iskolák iratanyagának részeként vidéki levéltárakba került.¹

2. Korábbi tanulmányaimban már bemutattam a magyar Folklóre Fellows gyűjtések betlehemes játékainak (BALOGH 2015), valamint más karácsonyi szokásköltészeti alkotásainak (BALOGH 2014), hiedelemtörténeteinek (BALOGH 2018), illetve a sárospataki gyűjtőhálózathoz kapcsolódó levelezésnek mint a gyűjtőhálózatok szervezéséről, a gyűjtést elindító folkloristák és a helyi tanárok együttműködéséről szóló forrásnak (BALOGH 2017) a forrásértékét és forráskritikai értékelési szempontjait. Jelen írásban a gyűjtések egy újabb fontos aspektusát szeretném bemutatni: a diákok gyűjtőfüzetei ugyanis egyes – sajnos elég kivételes – esetekben abba is bepillantást engednek, hogy miért adták a fejüket a tanulók „néphagyománygyűjtésre”, illetve hogyan hozták létre a füzetekben olvasható szövegeket. A kortárs történeti szöveg-folklorisztika irányzatát a „kész” folklorisztikai szöveg helyett ez a teljes folyamat érdekli. A néprajzi gyűjtést jelen szövegben jómagam is mint társadalomtörténeti, mentalitástörténeti jelenséget vizsgálom. A Folklóre Fellows gyűjtések karácsonyi szokásköltészeti alkotásainak feltárása során átnézett gyűjtőfüzetek hosszabb bevezetései és befejezései alapján szeretnék egy első betekintést nyújtani a mozgalomban részt vevő gyűjtők működésébe. Jelen tanulmányban tehát a teljesség igénye nélkül kívánok ízelítőt nyújtani abból, miféle adatokra is számíthatunk, és hogyan érdemes viszonyulnunk forráskritikailag ezekhez a szövegekhez. Ehhez először gyűjtőközpontok szerint haladva bemutatom a rendelkezésre álló adatokat, végül összefoglalóan ismertetem az eddig felgyűlt anyag tanulságait.

2.1. Csurgó. Matán János a csurgói református gimnázium hetedik osztályos tanulója volt az 1914-es gyűjtése idején, melyben Somogyvisontából, szülőfalujából hoz adatokat. Bevezetésében tanulságos leírást közöl a gyűjtési helyzetről: „Az eddig leírt szerelmi dalok gyűjtésénél úgy jártam el, hogy karácsony estéjén összehívták a falu jó dalosait egyik házhoz s ott diktálták nekem e dalokat. Megjegyzendő, hogy a diktálók között 30 éves volt a legfiatalabb. Tehát ezek a nóták régiek s talán csak ket-tő sincs közte, amelyeket még ma is énekelnének. E dalok $\frac{3}{4}$ részét legalább is Tatár József (a szíves házigazda, kinél voltunk) hajdan a falu legjobb dalosa, aki 48 éves, diktálta, azért csak az ő nevét fogom a majdan előforduló katona dalok alá írni, amelyek szintén az ő ifjukorából valók s mai ifjuság előtt ismeretlenek. Tehát amelyek alatt az ő neve van, azok mind régiek, s katona, betyár és vegyes dalok váltakozva és ugyanekkor gyűjtöttem, illetve ugyanott diktálták. A következő szerelmi (de lesznek

¹ A Folklóre Fellows gyűjtések történetéről, annak nyomtatásban megjelent dokumentumairól, egyes részeinek tudományos feldolgozásairól lásd összefoglalásomat alapszakos szakdolgozatomban (BALOGH 2014: 4–11). A sárospataki gyűjtések történetét a Sárospataki Református Kollégium gyűjteményében található források, legfőképp a kollégium Értesítője alapján, de a Budapesten található anyagok ismeretének hiányában ismerteteti TÓTH ARNOLD (2001: 26–41). A Folklóre Fellows gyűjtések nyomtatásban megjelent dokumentumait összefoglalóan közli: VEREBÉLYI szerk. 1998: 351–432.

majd vegyes dalok is) dalokat pedig a husvéti szünidőben gyűjtöttem; még pedig a falunak jelenleg legjobb dalosát kerestem fel, név szerint Szücs István 20 éves legényt s odahívtam még több fiatal legénykét, no meg több fiatal hajadont is s így aztán egyik is mondott az illető dalhoz egy verset, a másik is s így lett egésszé. Azomban ezeket a dalokat is csak Szücs István nevével közlöm, akinek legtöbb érdeme volt a lediktálásban” (EA. 858: 21–22).

Vecsey Ferenc a református főgimnázium hetedik osztályos tanulójaként küldte be füzetét. Gyűjtése 1914. április másodikán érkezett be; a 40 koronás jutalomra számítva küldte be Darányban gyűjtött anyagát. Bevezetésében így ír: „Mikor a Folklore Fellows Néphagyományt Kutató Nemzetközi Tudományos Szövetség felhívására elhatároztam, hogy gyűjteni fogom a néprajzi adatokat, azt gondoltam, hogy nagyon nehéz munkára vállalkoztam. Nem tudtam, hogy a nép élete csupa költészet, hogy minden érzését, örömét és bánatát, minden különös esetét dalba foglalja a maga módja szerint. A legkellemesebb meglepetés ért, mikor a karácsonyi szünidő idején széjjelnéztem és kutatni kezdtem. Dúsgazdag mező ez a tér, melyet belátni, bejárni, csak az idő rövidsége miatt nem tudtam. A gyűjtést kizárólag egy faluban a somogy megyei Darány községben folytattam, melynek lakói, illetőleg azok gondolkozásmódja, élete leginkább ismeretes előttem, mert ott születtem, ott nevelkedtem magam is. Azokat a nótákat, amiket énekel a falú fiatalsága, együtt danoltam, velük én is; a babonáikat is alkalmam volt megismerni, tehát csak a régi verses emlékeket kellett kutatnom. A munkám nem volt nehéz. Azt a csekély részt, amit itt összeírtam, alig két nap alatt szereztem meg s ha az idő engedte volna nem kétszer, hanem tízszer ennyinél is többet mutathatnék be. (...) Kérdezgetés után megtudtam, hogy egy Nádi József nevű gazdánál több verseskönyv van kéziratban. Szívesen átadta, öneki nincs arra szüksége, de azért mégis szereti, hogy van, mert hát az öregek hagyták rá. Ebből írtam ki a legtöbb dalt. Nagyon sok dalt ismerek magam is, s amikről tudtam, hogy nem közismertek, azaz csak Darányban ismeretesek, azokat is feljegyeztem. Néhány szólásmódot s azok eredetét is összeszedtem. A szokásokról, meg sok egyébről nem beszélhetek, mert se lakodalmakban, se temetési lakomájukon nem volt alkalmam részt venni, de meg főleg az idő rövidsége miatt voltam kénytelen csak ennyit följegyezni. Pedig Darány, s azt hiszem az egész vidék, igen alkalmas néprajzi adatok kutatására. Azokat a nótákat, amelyek manapság danol a nép, kis iskoláslányoktól szereztem meg, mert ők ismernek ezek közül legtöbbet. Szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy e csekély néprajzi adat bemutatásával még csak megközelítőleg sem tudtam kimeríteni e falú e nemű gazdagságát. Hogy én csak ennyit szedtem össze, csak ennyit mutatok be, épen ne jelentse azt, hogy több nincs. Alkalomadtán időben hozzáfogok a gyűjtéshez s lelkiismeretesen fogom végezni; azt hiszem: kötetekre menő adatokkal kereshetem fel a néphagyományt kutató szövetséget” (EA. 869: 3–5).

2.2. Eger. Forgács István, aki egri negyedéves tanítónövendék volt 1913. május 29-én beküldött gyűjtése idején, az alábbiak kíséretében nyújtotta be gyűjteményét: „Nagy lelkesedéssel határozta el a „Folklore Fellows” egri alakuló gyűlésén, – a buzdító beszédek hatása alatt – hogy szorgalmas gyűjtő leszek. Most azonban: félve nyujtom be szerény gyűjteményemet, mert magam is beláttam, hogy talán célom nem teljesen jól választottam. Az a falu (Rakamaz, Szabolcs megye) ugyanis, amelyben lakom és amelyben tehát gyűjteményem anyagát összeszedtem, régi sváb-telepítvény, ennél fogva emlékei (szokásai, babonái, stb.) nem érdeklik – legalább közvetlenül nem – a magyar néphagyományt kutató Társulatot. Egy gondolat azonban visszaadta a sikerhez való bizalmat. Ez a nép t. i. már teljesen magyarrá lett; nemcsak nyelvét cserélte fel a magyarral, hanem szokásaival is magyarnak vallja magát. Annyira átalakította a környék magyar lakossága, hogy teljesen magyarérezelmű nép vált belőle. Én tehát arra támaszkodva, hogy az így átalakult, szép nagyon sok régi magyar szokást, nyelvi sajáttságot átvett és meg is őrzött, összegyűjtöttem néhányat, hogy ilyen megokolással élve, várhassam a felső fórum véleményét” (EA. 442: 1–2).

Lázár Péter egri teológus 1914-es, június másodikán beérkezett gyűjtésének bevezetését is érdemes teljes terjedelmében idézni: „Eger, 1913. V/19. A Tájékoztató szerint jelezni kell, mit kitől hallottam: Gyűjteményemben szülőfalumnak, Nagytárányának népköltési termékeit gyűjtöttem össze, azonban korántsem merítettem ki. Ennek oka abban rejlik, hogy a nagy vakációmnak csak egy részét töltöttem otthon, a karácsonyi és húsvéti szünnapokra nem mehettam haza, s így nem végezhettem a gyűjtést alaposan s közvetlenül. Azért gyűjteményem nagy részét még gyermekkori élményeim alapján írtam le, u. i. még némely dolog teljesen világosan áll előttem, mintha csak tegnap történt s tegnap hallottam volna. Az így összegyűjt anyagot aztán kiegészítettem az öcsém gyűjtötte termékekkel. De ő is csekély munkát végzett, mert csak a karácsonyi szünet állt rendelkezésére, de meg az ő gyűjtéséből nem is közlök mindent, hanem csakis azokat, amiket én magam is eléggé ismerek vagy amiket legalább hallottam már vagy egyszer népünk ajkáról s így remélhettem, hogy azt valóban ismerik és dalolják is. Aminek eredetiségéről pedig még nem vagyok biztos, azon dalt *-gal jelöltem meg. Kételkedésem azon egy pár dalban onnan származik, hogy az öcsém több dalt katona viselt legények után írt le s ezek bizonyára azt is lediktálták tárányi nótá gyanánt, amit szolgálatuk ideje alatt máshol tanultak. A betlehemi játékot a játszóknak szövegéből másoltam. A kántálást, húsvéti köszöntő verseket magam is tudom, – egy-két régi van közte mely atyám gyermekkorából való. A pendiát és gyermek játékokat, balladát és legendát, csufolkodásokat- és babonákat, szerelmi népdalok nagy részét, időjósításokat, találós kérdéseket mind ismerem vagy legalább is hallottam. A katonadalokat tárányi katonaviselt legénytől írta le az öcsém” (EA. 440: 139–140).

Répási István egri nyolcadik osztályos papnövendék volt 1912–13-as gyűjtése idején. Gyűjteménye előszavában munkája motivációira is kitér: „Egyik délutánon

nem akadt semmi dolgom. Gondolkodtam: Mit kellene csinálnom? Eszembe jutott, hogy gyűjtöm a „vadrózsá”-kat. Körülbelül szeptember elején fogtam hozzá s amit egyet-mást magamtól tudtam, leírtam. De tudományommal nem sokra mentem. Mit csináltam tehát? Irogattam haza ismerőseimnek, azon kívül járogattak be hozzám és mindig nagyobb, folyvást nagyobb érdeklődéssel, kedvvel gyűjtögettem magyar népem elmetermékeit. Fő törekvésem volt, hogy csupán saját falumbeli dolgokat írok le és pedig annál is inkább, mert a nyelvet jól ismerem, a szokások nagyobbára tudom. (...) Folyton nagyobb örömmel láttam, hogy a nép világa gazdag s tudom azt is, hogy legkevésbé merítettem ki, – amire törekedni fogok! – de munkám így is sok gyönyörűséget, élvezetet szerzett számomra és most ideiglenesen azzal az óhajtással szakítom félbe, vajha hasznára lehetnék vele édes hazámnak!” (EA. 1798: 1–2).

Rubovszky Ferenc 1913 májusi gyűjtése idején nyolcadik osztályos papnövendék volt. Bevezetésében így írt: „Nem nagy munka az, amit végeztem. De abban, hogy nem nyujthatok minden tekintetben megfelelő munkát, nem vagyok hibás. Az ember előre nem lát. Ugy én is – midőn feltettem magamban, hogy a nemes cél megvalósításában valamennyire segítségére leszek hazám kiváló férfiainak –, számításon kívül hagytam az esetleges akadályokat. És sok akadály volt, ami miatt nem tudtam lehetőleg mindent összegyűjteni. Törekedtem ki használni saját tudásomat is, de utánna néztem, hogy minden eredeti s helyes legyen. Vigasztal az elmúlt vakáció után az a remény, hogy, ha Isten segítségével még más vakációt érek, egy a hozzám közel fekvő Ajak nevű falu különös életmódját fogom megismerni s habár utólag is, de a vezető férfiak kezébe juttatok mindent. Most pedig, midőn egyszerű munkámat a kritika asztalára teszem, gyöngeségem nem riaszt vissza, mert egy dolog áll szemem előtt: hátha van e kis gyűjteményben legalább egy dolog, amit eddig még senki sem jegyzett fel és akkor annak a felszínre hozása s megörökítése ezáltal el van érve” (EA. 443: 1–2).

2.3. Pápa. Maller László, kocsi református lelkész gyűjtésének előszavából is értékes adatokhoz juthatunk. Maller pápai református teológiai hallgató volt, így kerülhetett kapcsolatba a pápai hálózattal. Szolgálati helye Kocs volt, ahol személyesen gyűjtött, ám a közeli Rédén is végeztetett gyűjtéseket – maga is létrehozott egy saját kis gyűjtőhálózatot. Erről így ír: „Mivel Rédén nem érintkezhettem oly szabadon a néppel, mint Kocson, gyűjteni pedig mindenáron akartam, céloimat az iskola gyermekek segítségével érhettem el. Papírt osztottam ki közöttük, magyaráztam nekik és ők hordták össze a rédei gyűjteményt, melyet azután – természetes nagyobb fáradtsággal, mintha magam gyűjtöttem volna – rendeztem, válogattam, újra és újra kérdeztem a s így állítottam össze. Nemcsak azt foglalja magába a gyűjtemény, amit a gyermekek tudnak; mert ők azután mozgósították a nagyapától lefelé az egész falut s a felnőttek diktálása után irtak össze. Ezért a gyűjteményben a kis gyűjtők neve szerepel” (EA. 121: 1).

2.4. Sárospatak. Szabó Gyula hetedik osztályos gimnazista volt 1913-as gyűjtésekor. „Eredeti népköltészetből” összeállított Anthológiáját 1913. március 1-én küldte be. A következő romantikus ízü bevezetővel indította füzetét: „Nem teljes egészet nyujtok ebben a kis »Anthológiá«-ban, hanem az egésznek csak századrészt. Hiszen rengeteg még azoknak a száma, amelyet még nem láttak a sajtó napvilágot, amiket még csak egyedül a nép ismer. És mennyi van, amit csak egy-egy öreg tud már, – akinek nincs ideje az unokáknak megtanítani, – amit aztán elvisz magával örökre a sirba. Ó mennyi van, ami más és más ablakban mutatná be a népet, a nép gondolkodását, lelkének egész világát, ami elvész nyomtalanul, nem tevődik vele senki. Pedig igazi remekesek vannak közöttük, amelyeket még műköltészet sem képes felmutatni! Ebből a régi dalokból, költeményekből, ezekből az ismeretlen darabokból szedtem, gyűjtöttem össze egy keveset. Szatmár megye vidékén ennek különösen két falujában: Egriben és Szárazberken ismerik többnyire ezeket a dalokat. Költeményeket gyűjtöttem kizárólag. Mentségemül csak annyit hozok fel és hogy csak azért gyűjtöttem költeményeket, mert annak egy-egy sora sokszor és legtöbb esetben többet kifejez, mint egy kötetekre menő értekezés. Ott van például Vörösmarty »Szép Ilonka« c. költeménye, amely a főhősnő tragikumát, szomorú végzetét két kis sorból is megtudjuk érteni: »Hervadás a liliumhullások, Ártatlanság képe, bánaté. « Csekélység az igaz, de lehetőleg olyat igyekeztem összeírni, amit még senki se tud, vagy is amit még a irodalom nem ismer. Bár van egy kettő ami nagyon közismert, de ezt is csak azért irtam le, – mert énis, ahánytól hallottam, anyiféle sok a zsöngé – mert szépnek találtam. Fogadja tehát a tisztelt Társ. ezt a kis »Anthológiát«, szívesen adom, szívesen fáradtam értem, tudom, hiszem, hogy hazámnak dolgoztam, használok vele” (EA. 1345: 2–5). Utószavában pedig így írt: „Mielőtt búcsut veszek, nem mulaszthatom kijelenteni még egyszer, hogy jó szívvvel nyujtom ezt a kis »Anthológiát« A diktáló, falú neve a darab alá van írva, tehát szükségtelen előbbi ígéretemre ismételten válaszolni. A munkáról még annyit akarok szólni, hogy ez nem egész anyagára nézve, mert mennyi van még elrejtve! nem hibátlan dolgokat alakjára nézve sem, éppen ezért arra kérem a T. Társ.-t, hogy bocsássa meg ezen tudatlanságot, fogyatkozást a gyűjtőnek, amit a tanuló hibázott vagy vétett.” (EA. 1345: 160).

Szabó Pál 1913-as gyűjtése idején nyolcadik osztályos tanuló volt. A következő, a népköltészet korabeli felfogására nézve tanulságos sorok kíséretében indította útnak gyűjteményét: „Most e kis kutatásom alkalmával láthattam igazán bebizonyosodva azt, hogy valóban könnyű a mi népünknek hozzászólni a kötött beszédhez, mert él ilyen naponként való szólásában, él énekekben, kiváltképen a virágénekekben, melyekben csudálhatja minden nép a magyar nép elméjének éles voltát a lelésben, mely nem más, hanem magyar poézis (Erdösi Szilv.) Sajnálom, hogy érettségi előtt állván nem fordithattam oly nagy gondot gyűjtésemre, mint

szerettem volna, s így nem adhatok kerek képet Sárospatak nép életének minden mozzanatáról. Marad még gyűjteni való elég. Hiszen csak lakodalmi szokásairól egész nagy külön gyűjteményt lehetne alkotni. Bocsánat, de még dalforrását is csak csekély mértékben merithettem ki egyéb elfoglaltságom miatt. De az bizonyos, hogy kedvvel foglalkoztam vele, hiszen az „ifju lélek és a dal mindenkoron örök barát.” Ha a zenéhez többet értenék, dallamokat is közölnék. Mily nagy élvezet még olvasás által is át meg átérezni, egy-egy nótában kifejezett érzelmeket. Hát még dalolni! Érdekes, milyen nyoma van már a népköltészetben is az Amerikával való érintkezésnek, mi szintén bő anyagot szolgáltatna. Máskor talán többet s jobbat. Tisztelettel: a Gyűjtő. Sárospatak 1913 ápr. 2.” (EA. 841: 1).

2.5. Ismeretlen gyűjtőközpont. Énekes Kálmán sopronkövesdi tanító 1921. március 13-án küldte el gyűjtését. Gyűjtésének erénye a címlapon szereplő felirat szerint „a lírai forrás kimerítése”. Gyűjtéséhez az alábbi megjegyzést fűzte: „Mellékelve küldöm a rövid idő alatt összegyűjtött anyagot. – A gyűjtést tovább folytatom. – A mellékelve leírt anyagokhoz szolgáló ismertetést, pl. dalnak a dallamát, stb. vagy bármely e füzetben beküldött dologra vonatkozó részletes felvilágosítást, ha netán szükséges, bármikor készségesen beküldöm, csak tessék ez irányban kérdést intézni. – A küldött s tele nem írt papírt itt tartottam, mivel mint emlitem, a gyűjtést folytatom. Egyuttal pedig mellékelve küldök egy nyomtatott füzetet is, mely hátsó részén sopronmegyei közmondásokat ill. mondásokat tartalmaz” (EA. 899: 2).

Végh Ferenc szendrői káplán 1912. november 2-án küldte el gyűjtését. Utószavában így írt: „Iparkodom minden oldalról kimenteni az anyagot, csak meséket nem írtam. Amik ezen felül hiányzanak e gyűjteményből, azoknak nyomát nem találtam. A »Tájékoztató« útmutatása szerint csoportosítottam az anyagot. Sok adatot többször is le kellett volna írni a »Tájékoztató« szerint. pld. van ilyen cím »Ráolvasások« és a »Táltoskodás«-nál szintén, a ráolvasások szövege és a megfigyelhető körülmények is lejegyzendők stb stb. én minden adatot csak egyszer írtam le, mert fölösleges munkát végeztem volna, ha más, más címen is leírom ugyanazt. A versek közül a legtöbbet eredeti szépbeszéd szerint írtam le. A város történetét, fekvésének leírását mellőzöm, mert a »Borsod megye történetében« megtalálható, csak annyit jegyzek meg, hogy a kivándorlás felette nagy. Állandóan 8-900 tartózkodnak Amerikában. Alig van lakos, ki legalább egyszer nem lett volna ott. Nemcsak a szendrői és vidéke népköltés, népszokás és népbabona termékeit jegyeztem össze, hanem egynéhányat rózsaszentmártonit is írtam. (Heves megye, hatvani járásában fekszik) Odaváló születésű vagyok, ismerem tehát az ottani szokásokat. Szolgálatot véltem teljesíteni ezzel is. Ha talán mégis valami fontos kívánni valót hagy-e gyűjteményem maga után, szívesen szolgálok tovább felvilágosítással, valamint arra is vállalkozom, hogy a beküldött dalok közül a kívántakat gramofónba beénekeltetem” (EA. 453: 99–100).

3. Összegzés. Ami elsőre leginkább szemet szúr ezekben a szövegekben mint közös tulajdonság, az az iskolás ízü mentegetőzések nagy száma – még a már nem diákkorú gyűjtők körében is. Ez forráskritikai szempontból is fontos dologra hívja fel a figyelmünket: arra, hogy ezekben a szövegekben a diákgyűjtők minden esetben tanáraikat és a gyűjtést szervező folkloristákat szólították meg, az idősebb gyűjtők pedig a gyűjtést szervező Sebestyén Gyulával és Bán Aladárral léptek írásban kommunikációba, ennek megfelelően kell hát néznünk ezeket a szövegeket. Nyilvánvaló, hogy sokszor az elképzelt vagy valós elvásoknak akartak megfelelni, hivatalos hangnemet ütöttek meg, és azt visszhangozták, amit a gyűjtési felhívásokban és korabeli néprajzi írásokban olvashattak. Sokan konkrétan hivatkoznak is a gyűjtéshez írott Tájékoztató szövegére. A szövegek a kor idealizált, romantikus nemzet-, illetve népi kultúra- és folklórképét visszhangozták, a kor tudományosságának népi kultúra képét olvashatjuk vissza a diákok tollából is. A néphagyomány gyűjtése a haza szolgálatát jelenti számukra, és például egyes esetekben bizonytalanok, vajon helyesen járnak-e el, ha a nemzetiségek folklórját is gyűjtik (habár erre a kérdésre a kor néprajztudományának egyértelmű igen volt a válasza). Ennek a néphagyománynak a diákok szövegei alapján az a legfőbb jellemzője, hogy kimeríthetetlenül gazdag, ugyanakkor ez már náluk is társul a néprajztudományra később is jellemző „24. órás” félelemmel. Ez a gazdag kincs ugyanis folyamatosan tűnik el, „ki kell menteni” emlékeit. A kor azon szemléletét is magukévá tették, hogy az az adat az értékes, ami még sehonnan nem lett feljegyezve – bár némely esetben látjuk, hogy saját gyönyörűségükre ismert dalokat is leírtak a gyűjtők. Ugyanakkor az iskolás hangon, a „kötelező körökön” kívül egy-egy esetben meglepően őszinte és érzékletes vallomásokot is kapunk a gyűjtés okairól. A „vadrózsák” gyűjtése lehet unaloműző, de élvezet, sőt, gyönyörűség is, kedvvel gyűjtötték őket szépségük miatt. Nincs okunk kételkedni benne, hogy egyeseknek valóban ezt is jelenthette ez a munka, hisz a szünidőből, szabad óráikból áldoztak rá időt. A legtöbben éppen az iskolai szünetekben gyűjtöttek, általában szülőfalujukban, saját kultúrájukban – onnan már kifelé tartó, értelmiségi pályát kezdő fiatalokként. Gyakoriak ugyanakkor az arra vonatkozó megjegyzések, hogy gyerekkori emlékeiket, faluismeretüket, ismeretségeiket használták fel, és így rövid idő alatt is impozáns gyűjteményeket állíthattak össze. Sokan saját tudásukat is lejegyezték, tulajdonképpen írott adatközléseket hozva így létre. Némelyek rokonaikat, ismerőseiket is mozgósították a gyűjtés érdekében, egyesek pedig saját kis gyűjtőhálózatokat hoztak létre falujukban, környékükön. Néhol magáról a gyűjtés folyamatáról is érzékletes képet kapunk: a diákok a ma kulcsadatközlőknek nevezett falusi specialistákhoz fordultak, vagy összegyűjtötték a falusiakat, és együtt énekeltették el velük a falu dalkincsét, így állítva össze „teljes” variánsokat. A népi írásbeliség emlékeire, népi verselők munkáira is sokan felfigyeltek, ahogy az amerikai emigráció folklórban való lecsapódásaira is.

4. Befejezés. Rövid tanulmányomban egyelőre csak rövid, „kedvcsináló” jellegű ízelítőt adhattam a Folklore Fellows gyűjtések sokszínű adataiból. Bár úgy vélem, ezek a szövegek magukban is érdekesek, és rengeteget elárulnak a korról és annak népikultúra-képéről, igazi kincset akkor érnek majd, ha a gyűjtések szövegeivel együtt fogjuk tudni olvasni őket, akár kötetben, akár digitális adatbázisban. Írásomat tehát annak reményével zárom, hogy az csak egy rövid „előhang” lesz a majdani teljességre törekvő feldolgozáshoz, és hogy ez az óriási, kiemelkedő kulturális és tudománytörténeti értékű hagyaték idővel közkinccsé válik, és elnyeri méltó helyét a magyar folklór kánonjában.

Kulcsszavak: 20. századi folklór, források, Folklore Fellows, néprajzi gyűjtők, néprajzi gyűjtemények

Hivatkozott irodalom

- BALOGH PÁL GÉZA 2014. *A téli ünnepkör szokásköltészete a Folklore Fellows magyar gyűjtéseiben*. ELTE BTK Néprajzi Intézet Kézirattára, Budapest.
- BALOGH PÁL GÉZA 2015. A karácsonyi ünnepkör szokásköltészete a Folklore Fellows magyar gyűjtéseiben. In: MOHAY TAMÁS szerk., *Belépő. Egyetemi dolgozatok az ELTE BTK Néprajzi Intézetéből*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézete, Budapest.
- BALOGH PÁL GÉZA 2018. „Ha nem velem esett vaóna még, magam sē hinnēm”. Hiedelemtörténetek a Folklore Fellows magyar gyűjtéseiben. In: BÁRTH DÁNIEL szerk., *Vetésforgó II. Egyetemi dolgozatok az ELTE BTK Néprajzi Tudományos Diákköréből*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézete, Budapest. (Megjelenés alatt.)
- EA. = Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, Budapest.
- TÓTH ARNOLD 2001. *Népköltési gyűjtések a Sárospataki Református Főiskolán (Harsányi István és a Folklore Fellows gyűjtések 1913-ban)*. Szakdolgozat. ELTE BTK Folklore Tanszéke Kézirattára, Budapest.
- VEREBÉLYI KINCŐ szerk. 1999. *Néphit szövegek*. Magyar Népköltési Gyűjtemény XIX. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

BERENTE ANIKÓ

Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola
anikbrnt2@gmail.com

A szegedi boszorkányperek új kiadásáról

The newly published Szeged witch trials

It is a fact that historical linguists and historians have a different approach to publishing their sources, but we do not know exactly how much the two aspects differ. What phenomena are affected? What and how do historians change in the transcripts? Due to these changes, historical linguists have little chance to use non-literary transcription by historians in their linguistic research. The aim of this paper is to show how many phenomena may be affected by the transcription changes in the new transcription of the Szeged witch trials.

Keywords: source transcripts, historical linguistics, different methodology in source management

1. Bevezetés. A 18. század elején (1726–1744) lefolytatott szegedi boszorkányperek alapján készült irategyűttessel sokan sok szempontból foglalkoztak már: felhasználták történeti, néprajzi munkákban, orvostörténeti elemzésekben, várostörténeti és jogtörténeti megközelítésű kutatásokban is. A boszorkánypereket nyomtatott formában először REIZNER JÁNOS (1900) adta ki, később újabban előkerülő iratok is megjelentek például OLTVAI FERENC (1965, 1978) gondozásában. A legfrissebb forráskiadás 2016-ban látott napvilágot, ekkor jelent meg ugyanis az iratok történetési szempontokat figyelembe vevő átirata BRANDL GERGELY és TÓTH G. PÉTER szerkesztésében.

2. Az új kiadás. A kötet bevezető apparátusában BRANDL bemutatja többek között a szegedi boszorkányperek eseményeinek rövid történetét, a forráskiadás történetét, a peranyagok forrásadottságait, a szegedi boszorkányüldözés történeti vázlatát (BRANDL–TÓTH G. 2016: 21–38).

Ennél viszont sokkal izgalmasabb számunkra, hogy az új kiadás teljes terjedelmű közlés, a szerkesztők célja pedig az, hogy a lehető legtöbbet megőrizzék az eredeti iratokból. A forrásközlés a BENDA (1974) és EMBER (1975) által megállapított szabályokon, illetve BAK (2000) magyar nyelvű történeti szövegek modernizált közreadására vonatkozó átirási javaslatain alapszik. Mindezek mellett a kolozsvári boszorkányperek forrásai kiadásának (PAKÓ–TÓTH G. 2014) elveit is figyelembe vették. Az átirás irányvonalainak részletezésekor kiderül, hogy a kritikai kiadás célja egyrészt az, hogy megvalósítson valamiféle átmenetet a teljes átirás és betűhív

közlés között, másrészt a szöveg jellegzetességeivel együtt a hiteles történelmi hangulatot is meg kívánják őrizni. Utóbbi alatt egészen pontosan azt értik a szerkesztők, hogy a magán- és mássalhangzókkal kapcsolatban a korabeli [vélt] beszélt nyelvi jellegzetességeket a mai szabályok figyelembevételével teszik közzé. Ez természetesen a nyelvész szemszögéből nem értelmezhető, a kiadvány nyelvészeti szempontokat érvényesítő kutatás alapját már emiatt sem képezheti, ám ezt részletesebben is kívánom bizonyítani.

3. A forráskiadások különbségei. Tudvalevő, hogy a forráskiadás mikéntjéről, annak megvalósításáról a különböző tudományterületek képviselői eltérően vélekednek aszerint, hogy milyen célt szeretnének megvalósítani a források közlésével – ez a tény többször el is hangzott a 2017. november 16–17-én megrendezett III. Forráskiadás, forráskutatás, tudománytörténet elnevezésű konferencia előadásaiiban. Azzal jómagam is tisztában voltam, hogy például a történészek és a nyelvtörténészek másfajta szempontokat érvényesítenek e tekintetben, arról azonban kevésbé volt elképzelésem, hogy mekkora különbség van a tudományos megközelítések között. Ahhoz, hogy erről pontosabb, számokkal alátámasztható képet kapjak, véletlenszerűen kiválasztottam a szegedi boszorkányperek eredeti iratai közül ötöt (CCVII. 1, CCVII. 23, CCVII. 49, CCVII. 58, CCVII. 76), melyeket az új kiadás változataival vettem össze, és a különbségek alapján egyfajta leltárt készítettem az eltérésekről. Természetesen joggal merül fel a kritika, hogy ez szükségtelen munka, hiszen az átirat készítője részletesen megadta a Bevezetőben, hogy milyen változtatásokat eszközölt mind a magán-, mind a mássalhangzókat illetően. Ez valóban így van, jó néhány esetben ismeretes, hogy egyes betűket vagy betűkapcsolatokat érintően hogyan végzett módosítást az eredetihez képest. Ugyanakkor a fentebb már említett mennyiségi különbség mellett az esetleges egyéb, másfajta minőségi eltérések is érdekeltek: előfordultak-e olyan esetek, amikor nem tekinthető indokoltnak a változtatás sem az eredeti irathoz, sem az új kiadásban érvényesített szempontokhoz képest? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

4. Az összehasonlítás. Mielőtt rátérnék, hogy mely különbségeket összesítettem, célszerű először azokra a változtatásokra kitérni, melyeket nem vettem figyelembe az összehasonlításnál, de az átirás elveinél a szerkesztők felhívják rájuk a figyelmet (vö. BRANDL–TÓTH G. 2016: 42): kis és nagy kezdőbetűk megváltoztatása, egybe- és különírás, a központosítás kiigazítása (a túl hosszú tagmondatok tagolása, a ki nem helyezett, de értelemszerű írásjelek pótlása), rövidítések feloldása, idegen nyelvű betoldások, a magánhangzók különböző mellékjeleinek átírása [pl. az *e'* aposztróf nélküli közlése, a rövid és hosszú magánhangzók módosítása].

Számításba vettem viszont azokat az eseteket, amikor a hosszú magánhangzó jelölésére a jegyző két magánhangzót használt, az új kiadásban viszont feloldva

szerepelnek ezek, pl. *eo*, *eö* > *ő* (CCVII. 1, 59)¹ összesen 25-ször, valamint tételesen tárgyalva a mássalhangzókat érintő változtatásokat:

- a) a néma *h* kihagyása, pl. *bizonyság*h > *bizonyság* (CCVII. 49, 280) [összesen 310-szer, illetve két esetben más mássalhangzóval helyettesítve: *vagh* > *vagy* (CCVII. 76, 349); *viraghzieh* > *virágzik* (CCVII. 76, 353)]
- b) a szóvégi vagy szóbelseji kettőzött mássalhangzók egyszerűsítése, pl. *búzátt* > *búzát* (CCVII. 1, 57); *esset* > *esett* (CCVII. 76, 351); vagy a mássalhangzók duplikálása, pl. *közöt* > *között* (CCVII. 1, 57) [173-szor egyszerűsítés, 107-szer kettőzés]
- c) a *j* átírása *y*-ra, pl. *vagj* > *vagy* (CCVII. 1, 56) [327-szer, de ennek fordítottjáról már nem írnak: 41-szer *y* > *j* módosítás is történik]
- d) a *ch* betűkapcsolat átírása, ha *cs* értékben szerepel (a kiválasztott öt iratban nincs rá példa, de egyszer előfordult a *hasaczkáját* > *hasacsakáját* átírás)
- e) kiejtés szerinti átírás,² ha az *sz* z-t, a *z* pedig *sz* hangot jelöl, pl. *nehesztelt* > *neheztelt* (CCVII. 23, 76); *ezköz* > *eszköz* (CCVII. 58, 301) [6-szor]
- f) az *s* vagy *z* átírása, ha *zs*-t jelölnek, pl. *désa* > *dézsza* (CCVII. 49, 279); *zugorétotta* > *zsugorétotta* (CCVII. 1, 57) [14-szer]
- g) a kettőzött kétjegyű mássalhangzók egyszerűsített írásmódja, pl. *aszszonynyal* > *asszonnyal* (CCVII. 58, 299) [18-szor]
- h) a *cz* betűkapcsolat átírása, pl. *hurczolta* > *hurcolta* (CCVII. 1, 59); *éczaka* > *éccaka* (CCVII. 1, 57) [31-szer].

Mivel a fentebbi módosításokat más példákkal ugyan, de tárgyalják a szerkesztők, valóban haszontalannak tűnhet a vizsgálódás, azonban ezeknél jóval érdekesebb eseteket is találhatunk az új kiadásban. Olyan példák is szerepelnek, amelyekben nem tűnik indokoltnak a módosítás, és a leírás szerint sem volt ez cél, legalábbis a következő idézet erre enged következtetni: „[a] szavak alakját azonban nem módosítottuk a mai helyesírási szabályok által kívánt, de a források által nem használt karakterek toldásával vagy törlésével” (BRANDL–TÓTH G. 2016: 42). Erre jó ellenpéldának hozható akár a *járhacz* > *járhatsz* (CCVII. 1, 57), *talám* > *talán* (CCVII. 23, 75), *rontya megh* > *rontja meg* (CCVII. 49, 279) stb., de nézzük meg ezeket a változtatásokat alaposabban is az alábbiakban további példák segítségével.

A magánhangzók zártabb formájának közlése az új kiadásban összesen 56-szor fordult elő, de most csak néhány példát tüntetnék föl: *gjanosság*hot > *gyanusság*ot (CCVII. 1, i. m. 57), *kölletet* > *külletet* (CCVII. 1, 58), *váras* > *város* (CCVII. 49,

¹ Zárójelben először az eredeti irat számát közlöm, majd az új kiadásban szereplő oldalszámot, ahol a példa szerepel. Több előfordulás esetén is feltüntetek egy-egy iratot és oldalszámot.

² Erre az esetre az irányelvek taglalásánál a szerkesztők nem hoznak példát. A *nehesztelt* kapcsán láthatjuk, hogy annak átírása nem a kiejtéssel, hanem a mai helyesírási gyakorlattal magyarázható.

280) stb. Itt jegyezném meg, hogy egyszer *á > o* átírás is történt: *babonássághát* > *babonaságot* (CCVII. 76, 349). A magánhangzók nyíltabb formájának közlése 32-szer fordult elő, pl. *gyógyéttotván* > *gyógyéttatván* (CCVII. 1, 57), *elméjétül* > *elméjétől* (CCVII. 23, 78) *menninek* > *mennének* (CCVII. 76, 355) stb. Három esetben *ó > á* változtatás is történt: kétszer a *Baróth* > *Baráth* (CCVII. 58, 302), egyszer a *Rosót* > *Rósát* (CCVII. 76, 351) vezetéknev esetében. Mindháromnál felmerül egyébként az írónoki tévesztés lehetősége. Kilenc esetben az ajakkerekítéses magánhangzók helyén ajakréses tűnik fel, pl. *üdütil* > *idütil* (CCVII. 1, 59), *azidütil* > *ezidütil* (CCVII. 23, 78), öt esetben pedig labiális került az új kiadásba, pl. *felkelt* > *felkölt* 'felállt' (CCVII. 1, 58), *szölejében* > *szőlőjében* (CCVII. 49, 280) stb. A magán- vagy mássalhangzók kihagyása 24 esetben mutatható ki: *gyermekének* > *gyermeknek* (CCVII. 1, 58), *megsirt* > *megsít* (CCVII. 23, 80), *mondottad* > *mondotta* (CCVII. 76, 352) stb. A magán- vagy mássalhangzók betoldása³ 11-szer történt meg: *s > se* (CCVII. 49, 278), *fekűt* > *feküdt*⁴ (CCVII. 76, 351), *felet* > *felelt* (CCVII. 76, 352) stb. Egy betű vagy betűkapcsolat helyettesítése egy vagy több más betűvel is megtörtént, összesen 59 esetben: *egészlen* > *egészben* (CCVII. 1, 59), *mind* > *mint* (CCVII. 76, 351), *csunyan* > *csupán* (CCVII. 76, 352), *viraghzieh* > *virágzik* (CCVII. 76, 353) stb. Azokat az eseteket, amikor szótagok vagy szavak maradtak ki, toldódtak be, vagy cserélődtek ki másra az új kiadásban, elkülönítettem azoktól az esetektől, amikor csak egy betű változott meg az új kiadásban, pl. *billegh volt vévén* > *billeg volt* (CCVII. 49, 279), *annak elötte* > *az elötte* (CCVII. 49, 280), *kennyétek* > *bekennyétek* (CCVII. 76, 350), *aha* > *na* (CCVII. 76, 353) stb., összesen 19-szer.

5. Összegzés. Az öt iratot tekintve összesen 1274 esetben mutatható ki eltérés az új kiadásban, amelyből 1068 olyan eset, amelyek a szerkesztők által bevezetett módosítási szabályoknak megfeleltethetők. Ugyanakkor azokat a változtatásokat is ide számítottam, melyekről ugyan a szerkesztők nem tesznek említést, de illenek az általuk felvázolt sémába (pl. *y > j* módosítása).

Egyes esetekben valószínűleg egyszerűen véletlen tévesztésről lehet szó, vegyük például a *megsirt* szóból kimaradó *r* betűt, bár ezek a pontatlanságok is fontosak lehetnek egy nyelvészeti kutatásban. Ám nemcsak ilyen helyeken feltűnő a változás, hiszen számos helyen olyan jegyek is megváltoztak, melyeket nyelvjárási elemekként, jelenségekként is értékelhetünk, illetve a korabeli ejtés jellemzője lehetett. Ezeket többnyire a mai „szabályok”-nak megfelelően változtatták meg, bár ez nem kizárólagos, hiszen előfordult, hogy pl. egy nyelvjárási adatként értékelhető *mög* bukkant fel az új kiadásban a *megh* helyett (CCVII. 76, 352). Összesen 206 olyan módosítás található az öt irat és az új kiadású változata között, melyekre egyrészt nem tértek ki a szerkesztők az átírás irányelveinek bemutatásakor, másrészt egy

³ Ezek az esetek nem azonosak a *továb* > *tovább* típusú módosításokkal.

⁴ Ahogy már utaltam rá, a magánhangzók hosszúságával kapcsolatos változtatásokat nem összegeztem.

nyelvtörténettel, nyelvjárástörténettel foglalkozó kutató számára igenis érdekesek, informatívak lehetnek.

De miért is fontos, hogy hogyan szerepelnek egyes betűk, betűkapcsolatok az új átiratban, hiszen a kötet eredeti célját, a tájékoztató funkcióját eléri és ellátja? Könnyen (vagy könnyebben) érthető és értelmezhető az olvasó számára, hiszen kikerültek belőle az olvasást esetlegesen nehezítő elemek. A nyelvtörténész szemszögéből viszont azért lényeges ezekről a módosításokról beszélni, mert pl. a néma *h* használata egyrészt a lejegyzők elkülönítésében lehet a segítségünkre, illetve az írástudás mértékének fokmérője is lehet, másrészt a nyelvjárási adatok feltárásával a jegyző anyanyelvjárásáról kaphatunk adalékokat (ld. egy korábbi tanulmányt, BERENTE 2016). Ehhez pedig az szükséges, hogy pontos adatok álljanak rendelkezésünkre.

Természetesen ezen a ponton ismét hangsúlyozni szükséges, hogy ennek a kiadványnak eredetileg sem volt célja az, hogy teljesen betűhív legyen, hiszen egyfajta átmenetet kíván képviselni a népszerű és tudományos közlés között. Ennek nyomán azonban egyúttal azt is láthatjuk, immár számadatokkal megerősítve, hogy nyelvjárástörténeti vagy nyelvtörténeti vizsgálat elvégzésére ez a szövegkiadás nem alkalmas: egy betűhív változat elkészítésére van szükség. Ehhez mérceként pedig érdemes BRATINKA–SZIGETI (1991) elveit figyelembe venni, melyeket Szeged város első jegyzőkönyvének átirása kapcsán fogalmaztak meg.

Források

A források esetében először az eredeti irat adatait, majd zárójelben az új kiadásban szereplő változat lelőhelyadatait közlöm.

CCVII. 1. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 1. (BRANDL–TÓTH G. 2016: 56–62.)

CCVII. 23. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 23. (BRANDL–TÓTH G. 2016: 74–81.)

CCVII. 49. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 49. (BRANDL–TÓTH G. 2016: 278–280.)

CCVII. 58. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 58. (BRANDL–TÓTH G. 2016: 298–303.)

CCVII. 76. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 76. (BRANDL–TÓTH G. 2016: 349–355.)

Hivatkozott irodalom

- BAK BORBÁLA 2000. A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. *Fons* 7/1: 91–137.
- BENDA KÁLMÁN 1974. A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. *Századok* 108/4: 436–475.
- BERENTE ANIKÓ 2017. Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írnokának irataiban. Esettanulmány. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 7–22.
- BRANDL GERGELY–TÓTH G. PÉTER 2016. *Szegedi boszorkányperek 1726–1744*. Balassi Kiadó, Budapest.
- BRATINKA JÓZSEF–SZIGETI FERENC 1991. Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve. In: Blazovich László szerk., *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVIII*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. 95–96.
- EMBER GYÖZÖ 1975. A levéltári forrásközlés apparátusa. *Levéltári Közlemények* 46. 1: 203–221.
- OLTVAI FERENC 1965. A szegedi boszorkányüldözés újabb dokumentumai. *Tiszatáj* 19/3–4: 655–8.
- OLTVAI FERENC 1978. A szegedi boszorkányégetés 1728. *Somogyi-Könyvtár Műhely* 17/1–4: 19–26.
- PAKÓ LÁSZLÓ–TÓTH G. PÉTER 2014. *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743*. Balassi Kiadó, Budapest.
- REIZNER JÁNOS 1900. *Szeged története IV. Oklevéltár*. Szeged Szabad Királyi Város Községe, Szeged.

BÍRÓ CSILLA

Ludovika Egyetemi Kiadó Nemzeti Közzolgálati Egyetem
scylla1977@gmail.com

Andreas Pannonius Énekek éneke kommentárjának forráscsoportjairól

About the Sources of Andreas Pannonius' Commentary on Song of Songs

The Hungarian 15th-century monastic writer, Andreas Pannonius joined the Carthusians in Italy in the 1440s. He wrote his commentary on the Song of Songs (*Expositio super Cantica canticorum*) in Bologna at the Charterhouse San Girolamo di Casara in 1460. The manuscript containing the commentary can be found in the National Széchényi Library in Budapest. In the commentary, four kinds of sources can be distinguished: references; longer fragments without author and title; short fragments without author and title; and sources that Andreas Pannonius did not use. While researching the sources, we can place Andreas Pannonius' commentary in the mediaeval exegetical tradition on one hand; on the other hand, we can discover the idiosyncrasies of the commentary.

Keywords: Song of Songs, commentary, sources, Carthusian, 15th century.

1. ANDREAS PANNONIUS, a magyar származású, Itáliában élő karthauzi szerzetes valószínűleg a bolognai San Girolamo di Casara karthauzi rendházban állította össze az Énekek énekéhez írott latin nyelvű kommentárját, az *Expositio super Cantica canticorum*ot az 1460-as évek folyamán (BÍRÓ 2017). A kommentár elsődleges célja Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának védelme. ANDREAS PANNONIUS kiindulópontja az, hogy az ószövetségi Énekek éneke, amely betű szerint Salamon király és Szulamit szerelméről szóló nászdal, valójában Jézus Krisztus megtestesülését mutatja be. A szövegbeli vőlegény és menyasszony alakja Jézust és Máriát jelképezi (BÍRÓ 2013). A szöveg egyetlen fennmaradt példánya egy 1505 folyamán másolt, 1506-ban befejezett kézirat, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz (OSZK, Kézirattár, Cod. Lat. 443). A 111 főlő terjedelmű kódex szövege máig nem jelent meg nyomtatásban, a kommentárral kapcsolatban résztanulmányok olvashatók, illetve készülőben van ANDREAS PANNONIUS fennmaradt műveinek kritikai kiadása, amelyben már az Énekek éneke-kommentár is elérhetővé válik az érdeklődők számára.

Mivel a bibliakommentárok egy meglehetősen kötött hermeneutikai hagyományból építkeztek, nem kínálkozott arra sok lehetőség egy kommentáron belül, hogy a szerzők kifejezhessék egyéni ötleteiket. A kommentárirók egy-egy nagy tekintély, például Szent Bernát allegóriáiból meríthettek, így a kommentár típusától függetlenül hasonló motívumokat fedezhetünk fel bennük. Az viszont már a karthauzi szerző

érdeme, hogy magába a kommentárműfajba több olyan illusztráló anyagot is beépített, amelyek eredetileg nem képezik egy bibliakommentár szerves részét. A forráskutatás így kettős célt szolgál: egyrészt eredményeinek köszönhetően ki tudjuk jelölni ANDREAS PANNONIUS művének pontos helyét az Énekek éneke-kommentárok nagy családjában, másrészt a rá, illetve a karthauzi rendre jellemző műveltségbeli, érdeklődésbeli jegyeket, teológiai irányultságot is kimutathatjuk a forrásaiból.

2. Az eddigi kutatásaim alapján ANDREAS PANNONIUS forrásait négy fő csoportba rendeztem:

2.1. Az első csoportot azok a legegyszerűbben megragadható források alkotják, amelyekre ANDREAS PANNONIUS hivatkozik a kommentárjában. A hivatkozás történhet csak a szerző nevére vagy a szerző nevére és a mű címére együttesen. Bizonyos esetekben pedig a címen túl további pontosítást is találunk, például könyv vagy fejezet sorszámozását. Mitől függ a pontosságra való törekvés mértéke? Egyrészt attól, hogy mennyire ismerte az adott művet emlékezetből, illetve bizonyos kéziratok a karthauzi szerzetes rendelkezésére is állhattak, másrészt pedig attól, hogy ANDREAS PANNONIUS az adott forrást mennyire akarta tekintélyként feltüntetni az olvasók előtt. Ugyanis a szerző és cím megnevezése a számára tekintélyként elfogadott szerzők, szövegek, irányelvek, értelmezési tradíciók felvállalása, elismerése és esetenként a velük való azonosulás kinyilvánítása. Az ANDREAS PANNONIUS kommentárját őrző papírkódex felépítéséből is már első pillantásra jól látszik, hogy melyek azok a források, amelyekre ANDREAS PANNONIUS mint elsődleges tekintélyekre támaszkodik.

Az ANDREAS PANNONIUS magyarázatát tartalmazó kéthasábos elrendezésű főszöveg mellett a külső lapszéleken a kommentárt több helyen kísérik a Clairvaux-i Szent Bernát Énekek énekéhez írt beszédeiből (RUH 2006: 279–299) (*Sermones super Cantica canticorum*) és a Nagy Szent Gergelynek tulajdonított, valójában a benecés ROBERTUS DE TUMBALENÁTÓL (OHLY 1958: 95–98) származó Énekek éneke-kommentárokból (TUMBALENA PL 150, 1361–1370; PL 79, 471–548) származó részletek.

Tovább erősíti jelenlétüket, hogy ANDREAS PANNONIUS előszavát ebből a két műből származó egy-egy részlet előzi meg. Megvizsgálva Bernát sermóit és a Nagy Szent Gergelynek tulajdonított kommentárokat, azt látjuk, hogy a kiválasztott részletek szorosan kapcsolódnak Andreas Pannonius mondanivalójához, s irányvonalat, kulcsot adnak értelmezéséhez még akkor is, ha a szerző nem minden esetben követi ezek értelmezői hagyományát.

2.2. A második, képlekenyebb csoportba azokat a forrásokat soroltam, amelyekből hosszabb részletek jelenléte kimutatható a kommentárban, bár ANDREAS PANNONIUS nem hivatkozik rájuk, sem a szerzőkre, sem a műcímekre. Ezeket a legkülönbözőbb helyeken és nagy számban fellelhető részleteket a gyanútlan olvasó elsőre ANDREAS PANNONIUS saját szövegeinek is vélhetné. A szövegrészletek gyakran nem kis munkát igénylő azonosítása után az állapítható meg, hogy ezek nem a

nagy tekintélyű egyházatyák írásaiból kerülnek ki, hanem sokkal inkább középkori, Andreas Pannonius korához, azaz a 15. század közepéhez közelebbi századokban keletkezett művekről van szó.

A jelentős mennyiségű átvett szöveg ellenére mégsem hivatkozik a szerzők nevére, ami azzal magyarázható, hogy ezen források szerzői még nem tettek szert az egyházatyákéhoz mérhető tekintélyre, nem kanonizáltak. Kik szerepelnek itt? Egyházi szerzők, a szerzetesi irodalom alakjai, valamint kifejezetten hangsúlyosan jelennek meg a Petrarca különböző műveiből származó források hivatkozás nélkül (vö. KERTÉSZ BALÁZSNÉ [BÍRÓ CSILLA] 2010: 361–371; BÍRÓ 2012: 179–192; BENE 2013: 67–86).

2.3. Harmadikként azokat a lehetséges forrásokat csoportosítottam, amelyekre nem hivatkozik ANDREAS PANNONIUS, de amelyekről feltételezhető, hogy hathattak kommentárjára, és rövidebb részeik kimutathatóak a szövegben, illetve amelyek jelentős helyet foglalnak el a középkori Énekek éneke-kommentárok hagyományában. Ennek a forráscsoportnak a meghatározása jelenti a legnagyobb nehézséget, mivel egyrészt nincsenek nevekre vagy műcímekre való hivatkozások, másrészt a középkori Énekek éneke-hagyomány száznál is több művet fenntartó kommentárirodalmából különösen nehéz és nagy felelősséggel járó feladat kiválasztani azokat, az amúgy nagyon hasonló terminológiát és motívumokat használó szövegeket, amelyeket bizonyíthatóan felhasznált ANDREAS PANNONIUS. A hibázásnak is itt a legnagyobb az esélye, mégis megkerülhetetlen feladat, ha ANDREAS PANNONIUS kommentárjának minél pontosabb helyét ki szeretnénk jelölni a középkori Énekek éneke-kommentárok között.¹

2.4. A források negyedik csoportjába azokat a „forrásokat” soroltam, amelyeket láthatóan nem használt fel ANDREAS PANNONIUS. Joggal kérdezhetjük, hogy akkor miért szükséges ezek megkülönböztetése. A kérdésre röviden válaszolva azért, mert hiányuk is információkat hordoz. E csoport határait akár a végtelenségig is tágíthatnánk, ám ehelyett – mivel a témánk nagymértékben kötődik egy újszövetségi eseményhez, azaz Krisztus megtestesüléséhez, és ezen keresztül a Szűzanya alakjához – megmaradunk csak az apokrif evangéliumok vizsgálatánál (magyarul: DÖRÖMBÖZI JÁNOS szerk., ADAMIK TAMÁS et al. ford. 1996). Miért van erre szükség? Azért, mert egy olyan Énekek éneke-kommentárt vizsgálunk, amely központi alakja Mária. Ugyanakkor tudjuk, hogy a kanonizált bibliai szövegek meglehetősen kevés információt tartalmaznak Krisztus szülőanyjáról.

A négy evangélista közül Lukács foglalkozik Mária személyével a legrészletesebben, de így is életének sok eseménye homályban marad. Pál leveleiben a Galatákhöz írt levél 4,4 versétől eltekintve („De amikor elérkezett az idők teljessége, az

¹ Ebben az összehasonlító munkában a legfőbb segítséget jelenleg a Zürichi Egyetem Görög és Latin Filológiai Intézetének adatbázisa, a Corpus corporum jelenti. <http://www.mlat.uzh.ch/MLS/>

Isten elküldte Fiát, aki asszonytól született, és ő alávetette magát a törvénynek.”) (Biblia 1987⁵) egyáltalán nem foglalkozik a Szűzanyával, és az Apostolok cselekedetei is mindössze egy helyen, az 1,14 versben említi („Mindannyian egy szívvel, egy lélekkel állhatatosan imádkoztak az asszonyokkal, Máriával, Jézus anyjával és testvéreivel együtt.”) (SCHEFFCZYK–ZIEGENAUS 2004: 70–71). A rövid és hiányos, Máriáról szóló újszövetségi kijelentések kibővítésére, továbbgondolására már korán nagy igény mutatkozott, így jöttek létre a róla szóló apokrif írások és a mennybevitelével kapcsolatos úgynevezett transitus-legendák, amelyek sok alaptalan és túlzó információt tartalmaznak a Szent Szűzről (vö. SCHEFFCZYK–ZIEGENAUS 2004: 161–165).

Az apokrif evangéliumok közül a Jakab protoevangéliuma vagy ősevangéliuma foglalkozik kifejezetten Mária történetével. Az ismeretlen szerzőtől származó, legkorábban a Kr. u. 2. századra tehető szöveg a Szent József első házasságából született Jakab nevében adja elő Mária életét. A középkor folyamán kifejezetten nagy népszerűségnek örvendő apokrif írat Mária fogantatásának körülményeitől kezdve a betlehemi gyermekgyilkosságokig örökíti meg az eseményeket, számos csodás elemmel és igazolhatatlan állítással tarkítva azokat. Mivel ANDREAS PANNONIUS az Énekek éneke értelmezésének középpontjába a Szűzanya alakját, Krisztus megtestesülését és a hozzá kapcsolódó eseményeket helyezi, adná magát, hogy legalább az apróbb részletek szintjén felhasználja Jakab protoevangéliumát. Ám nem él ezzel a lehetőséggel. Szigorúan megmarad a kanonizált szövegeknél, azaz elsősorban a Lukács evangéliumának Máriára vonatkozó kijelentéseinél.

Összehasonlítva a kommentárt Jakab protoevangéliumával, egyedül a Szűzanya Dávid törzséből való származtatása (PANNONIUS 2.1.3.) az egyetlen olyan részlet, amely a protoevangélium hatására utalhat (SCHEFFCZYK–ZIEGENAUS 2004: 71–75).

De miért merítené innen ezt az adatot, ha az egyik legnagyobb egyházi tekintély, Szent Ágoston a manicheus Faustus elleni műve 23. könyvében (AUGUSTINUS PL 42, 0467–0472) részletesen kifejti és bibliai helyek segítségével bizonyítja, hogy Mária Dávid törzséből származott?

3. ANDREAS PANNONIUS tehát nem a szélsőségek embere: sem tartalmában, sem a forrásai terén nem használ fel nem kanonizált, nem tekintélyként elismert szövegeket, egy kivételtől eltekintve: ez pedig az úgynevezett Lentulus-levél, illetve latinul Epistola Lentuli című apokrif írat, Krisztus külső tulajdonságainak jellemzése. Keletkezési helyét és idejét nem ismerjük, a szöveg kritikai kiadásának megalkotója, ERNST VON DOBSCHÜTZ szerint a levél a 13. században vagy a 14. század elején keletkezett, és a szerzetesirodalom egyik terméke, amelyet a 15–16. századi humanizmus átdolgozott és új formában előszeretettel használt (DOBSCHÜTZ 1899: 330).

A levél szövegének tanúsága szerint Pilátus környezetéből egy tisztviselő, Publius Lentulus írta Iudaea tartományból a római szenátusnak. ANDREAS PANNONIUS

az Énekek éneke 5,11 verséhez² („A feje színarany, a haja datolyafürt, s mint a holló, fekete.”) írt magyarázatokban idézi a levelet majdnem teljes terjedelmében.³ Ugyanis, ahogy Lentulus, Iudaea előljárója a római szenátusnak megírta: „Krisztus egyenes testtartású, közepes termetű és szemrevaló, gyönyörű arcú, akit az őt szemlélők kedvelni és szeretni is tudnak, illetve akitől borzadni is tudnak. Világos mogyoróbarna haja a füléig egyenes volt, a fülétől pedig valamivel világosabb és fényesebb hajfürtjei a vállai körül röpködtek. Haját a názáretiek szokása szerint középen elválasztva hordta. Sima és derűs homloka volt, teljesen ráncatlan és minden sérüléstől mentes arcát enyhe pír ékítette, egyenes orra és szabályos vonalú szája volt, a hajához hasonló színű dús, nem túl hosszú szakállát kétfelé választva hordta. Kékben játszó és fénylő szemű, a tekintete nyílt és tiszta; ha figyelmeztet, nyugodt és szeretetre méltó; ha fedd, rémisztő. Tekintélyét megőrizve derűs, akit sosem láttak sírni vagy nevetni. Jól fejlett és egyenes testalkatú, kezei és karjai szemet gyönyörködtetőek, beszédében méltóságteljes és kimért, az emberek fiai között szép küllemű” (fordítás: B. Cs.).

4. Míg Jézus külső tulajdonságainak jellemzéséhez ANDREAS PANNONIUS felhasználta a Lentulus-levelet, addig a Szűzanya külső tulajdonságainak bemutatása során inkább általánosságokat említ, s sokkal nagyobb hangsúlyt helyez az erényeire, holott maga az Énekek éneke a lehető legrészletesebben jellemzi a menyasszonyt három különböző alkalommal is.⁴

Ezen részletek vizsgálata kapcsán sikerült rábukkannom az ANDREAS PANNONIUS forrásainak harmadik csoportjához sorolható, sokáig Nagy Szent Albertnek tulajdonított, de feltehetően Szentlőrinci Richárdtól származó Szűz Mária dicséretéről szóló írásra.

A források azonosítása még zajlik, s ezen munka egyik legfrissebb eredményeként került a látóterembe RICHARDUS DE SANCTO LAURENTIO, azaz SZENTLŐRINCI RICHÁRD, 13. századi Párizsban működő teológus *De laudibus beatae Mariae*

² Ct 5,11: „Comae eius sicut elatae palmarum, nigrae quasi corvus.”

³ ANDREAS PANNONIUS, *Expositio super Cantica canticorum* 5.11.4: „Nam sicut Lentulus preses in Iudea senatoribus Romanorum scribit: Christus erat statura procerus, mediocris et spectabilis, vultum habens venerabilem, quem intuentes possunt et diligere et amare ac formidare. Capillos capitis habens coloris avellane premature et planos usque ad aures, ab auribus vero crines cincinnos aliquantulum ceruliores et fulgentiores ab humeris ventilantes, discrimen habens in medio capitis iuxta morem Nazarenorum, frontem planam et serenissimam cum facie sine ruga et sine macula aliqua, quam rubor venustabat moderatus. Naris et oris nulla prorsus erat reprehensio, barbam habens copiosam et impuberem capillorum concolorem, non multum longam, sed in medio bifurcatam, habens aspectum simplicem et maturum, oculis glaucis variis et claris existentibus, in increpatione terribilis, in admonitione placidus et amabilis, hilaris servata gravitate, qui numquam visus est ridere, flere autem sic. In statura corporis propagatus et rectus, manus habens et brachia visu delectabilia, in colloquio gravis, rarus et modestus, speciosus forma inter filios hominum.”

⁴ Mária szépségének méltatása három különböző alkalommal történik meg: először (Én 4,1–16) még a megtestesülés előtt méltatja Jézus Mária külső és belső szépségét; másodjára (Én 6,3–8) és harmadjára (Én 7,1–9) pedig az inkarnáció aktusa után.

Virginis című írása. A szöveg népszerűségét és ismertségét mutatja, hogy már 1473-ban megjelent nyomtatásban (SANCTO LAURENTIO 1493). A terjedelmes, több mint 500 oldalas értekezés igyekszik a mariológia mindegyik területét tárgyalni, és a lehető legtöbb tudnivalót összegyűjteni a Szűzanyáról. Tizenkét könyvben összegezi életének legfontosabb momentumait, a megtestesülést, az eredeti bűntől való mentességét, külső és belső tulajdonságait, megnevezéseit, a Máriához kapcsolódó szimbólumrendszert vagy a rá vonatkoztatható ószövetségi előképeket.

A mű vizsgálatát nagyban nehezíti a terjedelme, továbbá az, hogy nincs modern kiadása, így tanulmányozni csak ősnymatvány formájában lehet, ezért kutatásaimat az ötödik könyv tanulmányozásával kezdtem, amelyben SZENTLŐRINCI RICHÁRD a Szűzanya külső tulajdonságait tárgyalja: elsőként általánosságban a szépségét, majd pedig testrészeiről testrészeire haladva, bibliai szöveghelyek – elsősorban az Énekek éneke részletei – alapján, katalógusszerűen ábrázolja a Szűzanya anatómiáját. Bár előrébbvalónak tekinti a belső tulajdonságokat, kifejezetten emelkedett hangon beszél a testről, illetve a testre jellemző külső tulajdonságokról.

Ha a középkori teológiai irodalomra, azon belül is a szerzetesi, vagy még inkább az aszkézis (lásd sivatagi atyák) irodalmára gondolunk, azt látjuk, hogy a középkori testet valamiféle bűnös, romlandó, az embert az Istenhez való felemelkedésben visszahúzó teherként ábrázolták. Ezzel szemben mind SZENTLŐRINCI RICHÁRDNál, mind ANDREAS PANNONIUSNál a test (még ha a Szűzanyáról van is szó) dicsőítését olvassuk, még hozzá nemcsak úgy mellékesen, néhány mondatban, hanem hangsúlyos helyeken, részletesen kifejtve.

A keresztény testképről elsőre annak bűnös volta jut az ember eszébe; ugyanakkor a középkori feudális társadalom hierarchikus rendjében is értelmet kap a testkép. Elég csak ERNST KANTOROWICZ a király kettős testének elméletére gondolnunk (KANTOROWICZ 1997). Ha pedig a középkori ismert világra és annak hierarchikus kozmológiai rendszerére gondolunk, azt láthatjuk, hogy a középkori ember számára megismerhető világ makrokozmoszához hasonló rendszer szerint szerveződő mikrokozmosz a testen belül is létezik: ezt mutatja például a testrészek hierarchiája és a hozzájuk rendelt egy-egy funkció. Mindezek ismeretében egyrészt nem meglepő a Szűzanya testének mint egésznek és mint részeknek az analizálása, másrészt sokat árnyal azon, ahogy a középkori testfelfogásról vélekedünk.

Ha ANDREAS PANNONIUS kommentárjának Mária külső tulajdonságait méltató szöveghelyeit végigolvassuk, nem kerüli el a figyelmünket visszatérő szókapcsolata, a „pulchritudo exterior et interior”, azaz a külső és a belső szépség. Megszámoltam, összesen tizenkét alkalommal szerepel a kifejezés, ami arra enged következtetni, hogy ANDREAS PANNONIUS programszerűen, mintegy szakkifejezésként használta azt. A legfőbb megállapításunk az lehet ANDREAS PANNONIUS és természetesen SZENTLŐRINCI RICHÁRD eljárásával kapcsolatban, hogy a Szűzanya belső tulajdonságait

kiterjesztik a külső tulajdonságokra. Nem ők az elsők, akik így járnak el: a külső és belső tulajdonságok lineáris összefüggéseinek modellje PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ filozófiájában is helyet kapott, de szerepelt DARWIN tanai között is, és a mai napig gyakori szociálpszichológiai jelenség. Kísérletek bizonyítják például, hogy egy szép külsejű egyénnek több jó tulajdonságot tulajdonítunk az első benyomáskor, mint kevésbé tetszetős embertársainknak (BORGOS 2002: 46–60).

5. Miért fontos a test akár a Szűzanya, akár Jézus kapcsán? Nemcsak azért, mert a testi szépségeikhez képest még ragyogóbbak lelki jellemzőik, hanem maga az inkarnáció, a megtestesülés miatt. Maga az Isten választotta az emberi testet mint formát, emberi testben jött el közénk, így egy olyan Énekek éneke-kommentárban, amely a megtestesülést állítja értelmezése középpontjába, megkerülhetetlen magáról a testről való beszéd.

Egy másik embert megpillantva a test az, amit elsőként meglátunk, az első információink ebből a látványból erednek. Így természetes az az érdeklődés, amely a középkori teológiai irodalom egyes műveiben mutatkozik a testté lett Ige és annak környezetének testi reprezentációi iránt. Milyen az a testkép, amely ANDREAS PANNONIUS kommentárja olvasása közben megjelenik előttünk?

Jézus esetében, a Lentulus-levél jellemzésének köszönhetően, egy konkrét tulajdonságokkal rendelkező férfialak körvonalazódik. Szűz Mária esetében azonban – hiába olvassuk végig a kommentár vonatkozó részeit – legfeljebb egy képlékeny, elmosódott körvonalú, karakterek nélküli test képe jelenik meg.

Ennek magyarázata abban kereshető, hogy sem a bibliai kanonizált szövegek, sem az apokrifek nem adtak a Szűzanya külsejéről jellemzést, így nem alakult ki egy olyan hagyomány, amelyre ANDREAS PANNONIUS támaszkodhatott volna.

Kulcsszavak: Énekek éneke, kommentár, források, karthauzi, 15. század.

Hivatkozott irodalom

- AUGUSTINUS 1841. *Contra Faustum Manichaeum. Patrologia Latina* 42: 0467–0472.
- BENE SÁNDOR 2013. Tamás, Scotus, Petrarca: A humanizmus politikai nyelvei Andreas Pannonius királytükreiben. In: FAZAKAS GERGELY TAMÁS, MIRU GYÖRGY, VELKEY FERENC szerk., „*Politica philosophiae okoskodás*” – *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen. 67–86.
- Biblia* 1987⁵. Szent István Társulat, Budapest.
- BÍRÓ CSILLA 2012. Krisztus szenvedéstörténete mint a szemlélődés tárgya Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjában. In: BOKA LÁSZLÓ – FÖLDESI FERENC – MIKUSI BALÁZS szerk., *Az identitás forrásai*. Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, Budapest. 179–192.
- BÍRÓ CSILLA 2013. *Szemlélődés és misztika Andreas Pannonius Énekek éneke kommentárjában*. [Doktori disszertáció] Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

- Irodalomtudományi Doktori Iskola Neolatin Irodalom Alprogram. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1908/1/Biro_Csilla_phd.pdf
- BÍRÓ CSILLA 2017. Szűz Mária alakja Andreas Pannonius *Énekek éneke*-kommentárjában. In: BAJÁKI RITA et al. szerk. *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest. 94–102.
- BORGOS ANNA 2002. Testkép-képek. Áttekintés a fogalom filozófiai és pszichológiai értelmezéséről. In: CSABAI MÁRTA – ERŐS FERENC szerk., 2002. *Testbeszéddek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Új Mandátum, Budapest. 46–60.
- DOBSCHÜTZ, ERNST VON 1899. *Christusbilder. Untersuchungen zur christlichen Legende*. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.
- DÖRÖMBÖZI JÁNOS szerk., ADAMIK TAMÁS et al. ford. 1996. *Csodás evangéliumok*. Telosz, Budapest.
- KANTOROWICZ, ERNST H. 1997. *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- KERTÉSZ BALÁZSNÉ [BÍRÓ CSILLA] 2010. Petrarca-idézetek Andreas Pannonius fennmaradt műveiben. In: STEMLER ÁGNES – VARGA BERNADETT szerk., „...mint az gyümölczös és termett szőlőveszszöc...”. *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*. Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Kiadó, Budapest. 361–371
- OHLY, FRIEDRICH 1958. *Hohelied-Studien. Grundzüge einer Geschichte der Hoheliedauslegung des Abendlandes bis um 1200*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- PANNONIUS, ANDREAS 1505–1506. *Expositio super Cantica canticorum*. OSZK, Kézirattár, Cod. Lat. 443.
- RUH, KURT 2006. *A nyugati misztika története I. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*. Ford. GÖRFÖL TIBOR. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SANCTO LAURENTIO, RICHARDUS DE 1473. *De laudibus beatae Mariae virginis*. [Strasbourg, Johann Mentelin, 1473-nál nem hamarabb] GW 616. Az általam használt kiadás adatai a kolofónból: Strasbourg, Martinus Simus, 1493.
- SCHEFFCZYK, LEO – ZIEGENAUS, ANTON 2004. *Mária az üdvtörténetben. Mariológia*. Szent István Társulat, Budapest.
- TUMBALENA, ROBERTUS DE 1880. *Commentarium in Cantica canticorum libri duo. Patrologia Latina* 150: 1361–1370.
- TUMBALENA, ROBERTUS DE 1876. *Super Cantica canticorum expositio. Patrologia Latina* 79: 471–548.

CONSTANTINOVITS MILÁN

Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola
milanum@gmail.com

VLADÁR ZSUZSA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
vladar.zsuzsa@btk.elte.hu

A pozícióharc retorikája Tudományos ördögösségek Hell Miksától napjainkig

Rhetorics of scientific competitions

This paper analysis the rhetorical arguments of a linguistic pamphlet from the late 18th century. It points out those similarities and differences, which characterize interdisciplinary discussions and the applied devices for convincing the audience in the scientific and pseudo-scientific competition present at that time and currently.

Keywords: Hell, Pray, research methodology, rhetoric, pseudoscience, scientific competition

1. Bevezetés, célkitűzés. A tudományos eredmények nem légüres térben születnek, hanem egy tudományos közösség keretén belül, ahol különféle megközelítések, szemléletmódok léteznek egymással párhuzamosan. Az egyes iskolák, sőt az egyes tudományterületek rivalizálása gyakran olyan kérdéseket is felvet, hogy felmutathatók-e értékkülönbségek a tudományos megközelítések közt, létezhet-e valamilyen diszciplináris hierarchia. A különféle műhelyek és tudósok kutatási lehetőségei, eredményeinek elismertetése, a tudományos közfelfogás befolyásolása és a pozíciók elnyerése túlmutat a szűken vett szakmaiságon, és már inkább a tudománykommunikáció területéhez tartozik.

A tudomány olyan értelemben sincs légüres térben, hogy állandó és kölcsönös párbeszédben áll (jó esetben) a széles tömegekkel: eredményeinek hihető és befogadható kommunikálása a tudomány felelőssége, mint ahogy az is, hajlandó-e vitába szállni a tudománytalan nézetek képviselőivel. (A tudományosság fogalmához lásd BAÑCZEROWSKI 2001, az „alternatív nyelvhasználat” kritériumaihoz lásd a Wikipédia szócikkét.)

A tudományon belüli, valamint a tudományon kívüli, nyilvános diskurzusban tehát kiemelt szerepe van a meggyőzésnek, az érvelésnek, a hallgatóságban kialakított képnek. A fent említett kérdések azonban nem csak napjainkban fontosak, már a modern értelemben vett tudományosság megszületésétől jelen vannak. Jelen elemzéssel

ezért az is célunk, hogy megvizsgáljuk: miben változtak a tudományos pozícióharc terei és eszközei az eltelt közel 250 év alatt?

Tanulmányunkban ezért egy 18. század végi tudományos vita egyik szeletének retorikai elemzésén keresztül mutatjuk be azokat a problémaköröket, amelyek megjelennek benne, és azokat a retorikai eszközöket, amelyeknek mai párhuzamait ma is ugyanúgy megtaláljuk a tudományon belüli vagy a tudomány körüli vitákban. E megfontolásból nem a tényleges eredményekre fókuszálunk, hanem az azok prezentálásának és pozicionálásának módozataira.

Az elemzés elméleti keretét a klasszikus retorika adja, hiszen ARISZTOTELÉSZ szerint „a retorika olyan képesség, amely minden egyes tárgyban feltárja a meggyőzés lehetőségeit” (Retorika 1355b). A retorikai elemzés tipikusan alkalmazott nyelvészeti terület, amelynek számos megközelítése létezik a klasszikus retorikától napjainkig.

Tanulmányunk első részében tehát a kiinduló forrás rövid retorikai elemzésére vállalkozunk ADAMIKNÉ (2011) szempontrendszerét felhasználva, majd külön részletesen foglalkozunk az érvek fajtáival, az érvelési hibákkal és manipulációkkal, modern párhuzamokat bemutatva. A párhuzamként hozott példák részben a tudományon belüli versengésre, részben a tudományossággal rivalizáló áltudományos megközelítésekre vonatkoznak.

2. A kiinduló forrás és retorikai elemzése. HELL MIKSA (1720–1792) jezsuita matematikus Lappföldön, Vardö szigetén járt egy csillagászati expedíció segédjével, SAJNOVICS JÁNossal (1733–1785). Az expedíció során a karjalai lappok nyelvét tanulmányozták, és a nyelvészeti kutatásból született a korai nyelvhasználat alapműve, SAJNOVICS Demonstratiója (1770). HELL ötletére a mű második kiadásába bekerült Karélia címere is, amely két egymás felé fordított fegyveres kart ábrázol, és bekerült HELL etimológiája is, amely a *Karjelia* szót a *kar* és a *jel* szavakból származtatva a ’jeles karú hősök hazájának’ értelmezte. Rendtársa és barátja, a történész PRAY GYÖRGY (1723–1801) *Dissertationes* c. művében (1774: 68–70) azonban kétségbe vonta HELL etimológiájának helyességét, azt állítva, hogy a *kar* és a *jel* nem karjeliai szavak, nem használatosak abban a nyelvben, az etimológia erőltetett. HELL ekkoriban már magyar őstörténeti kutatásokkal is foglalkozott, és PRAYT rivalisának tekintette. Ezért a kritikát két ingerült hangú, PRAYnak címzett feljegyzésben utasította vissza. Nem tudjuk, hogy a címzett olvasta-e őket, bár őrzési helyük ezt valószínűsíti. A latin nyelvű, datálatlan kéziratos feljegyzések ugyanis az Egyetemi Levéltár Pray-gyűjteményében találhatók a XVIII. kötet 24. és 25. tételeként. A 24. címe magyar fordításban: Hell atya megjegyzései Pray György atya *Dissertatio Historio-criticájáról* a lappok, finnek stb. eredetét illetően; ebben SAJNOVICStól vitatja el a *Demonstratio* szerzőségét, és PRAY történészi állításaival vitatkozik. Az egyik vitapontot, mint a végén jelzi, külön is kifejti majd. Feltehetőleg ez lett a 25.,

amelynek a címe: Hell atya válasza azokra, amiket tisztelendő Pray atya hoz fel Carjelia címerpajzsa és maga a *Kar-jel* szó ellen; ebben a módszertanra helyezi a hangsúlyt. Tanulmányunkban a 25. számú feljegyzést elemezzük, de utalunk a 24. bizonyos részeire is. (Az idézeteket saját fordításunkban közöljük.)

A feljegyzés első fogalmazványának tűnik, néhol margóra vagy a szöveg fölé írt kiegészítésekkel és a HELLre jellemző sok aláhúzással, kiemeléssel. Ugyanakkor olvasható, rendezett, szabályos külalakú, áthúzás alig van benne. Tartalmilag is fegyelmezett gondolatmenetről tanúskodik, felépítésében pedig egy szabályos szónoki beszédnek felel meg (a tárgynak megfelelően a törvényszéki beszédhez), annak minden szerkezeti egységével és érvelésével. A jezsuiták komoly retorikai képzettséggel rendelkeztek, ráadásul a népszerű sokszor kiadott hivatalos jezsuita retorikatankönyv, SOARES retorikája¹ éppen a higgadt, logikus, alapos érvelésre tanított, szemben például a ferencesek érzelmi alapú, rögtönzéseket alkalmazó retorikájával (BITSKEY 1998), így a tudományos kérdések megvitatásához alkalmas keret volt. Figyelembe kell venni, hogy a feljegyzés nem a nyilvánosságnak íródott, így HELL feltehetőleg kevésbé visszafogottan fogalmazhatott: felsőbbbégérzete és annak indoklása nyíltabban jelenhetett meg. (A korabeli tudós levelezés forrásértékének kérdéseiről lásd Szij Enikő tanulmányát a kötetben.)

Nézzük tehát a feljegyzés szerkezetét! Az első bekezdés a bevezetésnek (*exordium*) feleltethető meg: bemutatja a vitapartnereket, és pozicionálja őket, megalkotva az olvasó számára az értelmezési keretet. Kijelenti, hogy a *kar-jel* etimológia szerzője ő maga, HELL, az őt támadó PRAY pedig a Dissertationesben oda nem tartozó dolgokat tárgyal, bizonyítatlanul és hozzáértés nélkül, mindezt szakmai irigységtől vezetve. Ezután szögezi le a tézisét (*propositio*): célja bebizonyítani, hogy PRAY alaptalanul kifogásolja az ő (HELL) etimológiáját. A következő rész (*narratio*) azt beszéli el, hogy mit kifogásolt PRAY, és miért nem lehet ezt a PRAY használta módszerekkel érdemben vizsgálni:

„Azt állítja ugyanis [Pray], és még hozzá visszatérően és igen magabiztosan, hogy a *Karjel* szó nem finn, helyesebben karjeliai, ha ezt az állítását bizonyítani akarná, igazolnia kellene, hogy

I. tökéletesen ismeri a karjeliai nyelvjárást

II. az a vakmerő állítása, hogy a karjeliaiak nem ismerik a *Kar* és a *Jel* megnevezést, azt feltételezi, hogy ... az összes karjeliai könyvet, szótárt, szójegyzéket átkutatta, és mégsem találta ezt a szót... ez mégsem bizonyít semmit, hiszen azt feltételezné, hogy a karjalai könyvekben minden szó benne van...

¹ SOARES De arte rhetorica libri tres c. általános retorikai műve Cicerón, Quintilianuson és Arisztotelészen alapul. Az 1562-es első kiadás után két évszázad alatt 135 kiadást ért meg, számtalan átdolgozásban, bővítésben, rövidítésben. 1728-ban jelent meg Magyarországon a WORPITZ által bővített kiadás, amely a bizonyításra és a stílusra koncentrált, ezt használták itthon Hell korában (RETLex).

III. Azt akarja megmutatni, hogy a *Kar* nem finn szó, mivel a finnek a kart *käsi-versine*k nevezik. .. azért, mert karjeliaiak, mindjárt finnek is? ez miféle érv?”

A módszer tisztázásának szentelt hosszú bekezdések kulcsfontosságúak: HELL itt fejti ki, hogy a kutató személyes ismerete mindig tökéletlen (I.); az induktív bizonyítás nem tud teljes körű lenni (II.); PRAY definíciós tévedésben van (III.).²

Ezután jön a tétel igazolása (*argumentatio*). Ez is két részből áll: az első szillogizmussal és általánosan bizonyít. Az általános bizonyítás két premisszája: 1. ha két nép dialektusa egyezik, akkor minden szavuk egyezik, 2. a magyar és a lapp dialektus SAJNOVICS Demonstrációja alapján egyezik. Következtetés: minden magyar szó megvan a lappban.

A második bizonyítás a konkrét etimológiára vonatkozik, ez is formállogikai. Ha a két nyelv szavai azonosak, akkor az összetételek is azonos szerkezetűek, és azonos tagokból állnak. A karjeliaiak a könyököket *karnyel*nek nevezik, ugyanúgy, ahogy a magyarok *kar-nyíl*nak. A *kar-nyíl* a magyaroknál összetett szó, a *kar,* és a *nyíl(ás)*, szavakból, vagyis karnyílást jelent. Tehát a karjeliai *kar-nyel* összetétel a *kar,* és a *nyíl* szavakból.

HELL tehát „szigorúan formális logikával” bizonyít. Nyomatékosítja, hogy nincs helye vélekedéseknek, feltételezéseknek, csak a tényekre építkező bizonyításoknak. Ennek a résznek a végén visszatér PRAY három kifogására, és kijelenti, hogy ezeket megcáfolta, tehát nincs szükség olyan nyitott kérdések vizsgálatára, minthogy szavak miért hálnak ki, vagy kinek a közvetítésével és hogyan kerültek be a nyelvbe. Itt még egy eszmefuttatást olvashatunk, hogy a fogalmi tisztázatlanság (*nyelv és nyelvjárás*) hogyan tévesztette meg vitapartnerét. A lezárás (*conclusio*) felszólítja PRAYt, hogy vonja vissza nézeteit, „ha nem akar ellenségévé tenni engem, a matematikust, azaz a legszigorúbb kritikust”, vagyis matematikusi fölényére alapozva meg is fenyegeti vitapartnerét.

A feljegyzés végén még egy rövid etimológiai elemzést közöl a *Siebenbürger* szóról. Az utóirat pedig PRAY kutatói alaposságát kérdőjelezi meg, rámutatva arra, hogy rossz forrást használt, és ebből rossz következtetésre jutott.

3. Problémakörök és érvek I. A kompetenciahatárok kérdése a tudományterületek közt. HELL feljegyzése PRAY történeti művével vitatkozott. PRAY ebben az időben már elismert történész volt, míg HELL nemzetközi hírneve matematikai teljesítményén alapult, történészi munkássága nem volt. Hasonló problémák miatt kellett a Demonstratio elején SAJNOVICSnak is mentegetőzéssel kezdenie a munkáját: „Csodálkozok talán a Királyi Tudós Társaság, hogy én, aki egyébként matematikai

² Érdekes, hogy a Demonstratio szerkezete is hasonló: az első három fejezet valójában csak a kutatómódszertan megalapozásával foglalkozik, és a bemutatás alapja ott is egy (képzelt) ellenféllel folytatott vita, az ellenfél feltételezett állításait logikai úton cáfolva vezeti be a nyelv hasonlításban követett módszereket. Valószínűleg ez az érvelési szerkezet HELLÉ volt, lásd a 24. feljegyzést.

tudományokkal foglalkozom, grammatikai értekezést dolgoztam ki” (SAJNOVICS 1770/1994: 17). A kompetenciahatár kérdése felmerül az elemzett feljegyzésben is, egy geográfus kapcsán, aki a címetan területére merészkedett: „szidja a híres Bleau geográfust ugyane címerpajzs miatt, mondván: „úgy vélem, Spennernek, aki a címetannal hivatalosan foglalkozott, több hitelt kell adnunk, mint egy geográfusnak.”

Látjuk tehát, hogy a kompetenciahatárok kérdése már a 18. század végén is felmerült, holott akkor még a tudományágak sokkal kevésbé váltak el egymástól, mint most.

Ma is bőven akad azonban példa arra, hogy az egyes tudományterületek képviselői saját illetékességük határait átlépve nyilatkoznak meg egy másik területen. Két friss, a nyelvtudomány területét érintő példát hozunk fel. Egyik példánk abból a friss doktori értekezésből való, ahol a régészeti genetikus szerző a hun–magyar genetikai kutatások eredményéből a honfoglaló magyarok nyelvére vont le következtetéseket: „A magyar nyelv finnugor rétegének származását pedig ezt követően csak a hunokat megelőző korok népeiben kereshetjük, akiknek kellően nagy populáció létszámmal kellett rendelkezniük ahhoz, hogy a germán, szláv, hun (török) népek tengerében is megőrizték nyelvüket.” (NEPARÁCZKI 2016: 69). Itt a nyelvrokonság és a néprokonság összetartozásának évtizedek óta meghaladott tételét látjuk újra felbukkanni.

Másik példánk egy mikrobiológus akadémikus, aki biológiai kutatásaiból kiindulva rendszeresen publikált a magyar nép őstörténete témakörében, sőt, nyelvészeti megállapításokat is tett. „[A magyar nyelv] [n]yelvtani szerkezete egyedülállóan különleges helyet foglal el a Föld népeinek nyelvei között. Így a mondatok viszonylag kötetlen szórendje ...továbbá a nyelvtani nem, a kötőmód, az előjárók, a „consecutio temporum” (az igeidőknek egymástól való függése), a többféle múlt, jelen és jövő vonatkozású igeidők stb. hiánya...” (SZABÓ 2001). Ebben a példában már teljes nyelvészeti tájékozatlanság tükröződik. Erről az 5. pontban szólunk részletesebben.

A felsorolt régi és új példákban az a közös, hogy a nyelvészeti kérdésekben más terület képviselői foglaltak állást. Vizsgáljuk meg, hogy mivel támasztják alá vélt kompetenciájukat!

SAJNOVICS anyanyelvi beszélői mivoltát használta érvként. „A magyarok és a lappok nyelvének egyezése ugyanis csak úgy bizonyítható be, ha vagy egy született lapp vizsgálja a magyarok közt, vagy egy magyar a lappok közt.” Korábban a nyelvtudás tökéletessége nem kötődött az anyanyelvi elsajátításhoz: most a született beszélő különleges voltának kiemelése már a romantikát vetíti előre.

HELL azonban erre nem hivatkozhatott, ő tehát más érveket hozott. Kompetens nyelvész kutató voltát az általa használt módszertannal igazolta. Ennek lényege az egzakt tudományos módszertan felsőbbségének hangsúlyozása volt a kevésbé egzaktoknak tartott társadalomtudománnyal szemben.

Az előbbi két modern példa is ilyen irányú. Gyakori eset, hogy természettudományos területen elismertséget szerzett tudósok „kalandoznak át” társadalomtudományos

területre, ennél sokkal ritkábban fordul elő, hogy például nyelvészek, történészek, irodalmárok állítanának fel fizikai, kémiai tételeket. E mögött valószínűleg az az antikvításra visszanyúló ellentét áll, amely az emberi tudás két fajtáját különböztette meg: az episztémét (axiómákból logikailag levezethető állítások rendszerét), mint például a logika, a matematika vagy a filozófia; és a tekhnét, a gyakorlatban, induktívan elsajátítható ismeretek összességét, ami lehetett kézműves mesterség, mint a fazekasság, és szellemi mesterség, mint például a grammatika (TELEGDI 2017: 21). Az episztémével szemben a tekhné mögött nem állt logikai rendszer, így alacsonyabb rendű tudásnak tartották.

4. Problémakörök és érvek II. Kutatásmódszertani rivalizás a nyelvészetben. HELL kompetens, sőt PRAYnál kompetensebb nyelvészeti kutató voltát tehát azzal támasztotta alá, hogy az általa használt deduktív, matematikai módszertan felsőbbrendű, mint PRAY induktív érvelése. Figyeljük meg, milyen érveket használt!

HELL többször is kitér arra, hogy ő vitapartnerével ellentétben mindig gondosan definiálja azokat a fogalmakat, amelyeket használ. A PRAY állításait felsoroló III. pontban a finn és a karjeliai különbségének definiálást kéri számon: „a tisztelt szerző [PRAY] szavakkal és árnyakkal harcol, azt képzelve, hogy azok az én érveim. Én viszont, aki szigorú matematikusi érvelésekhez és bizonyításokhoz vagyok szokva, ha olyan szavakat kell használnom, amelyeknek többféle jelentése lehet, akkor éppúgy, mint a matematikában, előbb mindig szigorúan definiálom, hogy az olvasó tisztában legyen vele, milyen értelemben használom. Ezért nincs szükségem homályos és csak nyelvészkedő vitákra alkalmas szavakra. Én ugyanis a dolgokat, és nem a szavakat kutatom”.

Ennél is fontosabb azonban a bizonyítás terjedelmének és az eredmény bizonyosságának kérdése. Emlékezzünk, PRAY II. állításának a cáfolatában HELL azt hangoztatta, hogy az induktív bizonyítás („minden könyvből hiányzik”) nem jelent semmit, mert ez a bizonyítás sosem tud teljes körű lenni. Ezt később megismétli, kijelentve, hogy ezért PRAY csak vélekedik, de valójában nem bizonyít, emlékezteti, hogy „tévednek, akik csak vélekednek”. Ezzel szemben ő deduktívan, visszatérő megfogalmazásával: „szigorúan formális logikával”, szillogizmusokkal bizonyít.

A matematikai módszertan előnyösebb, hatásosabb volta a modern, nyelvészetben belüli irányzatok érvei közt is megjelenik, mint ami értékesebbé teszi azokat. A generatív elmélet a matematika elveit minden tudományterületre érvényesnek tartja (KERTÉSZ 2010). Az iskola idevágó érvrendszerét találjuk É. KISS KATALINNak Chomsky 80. születésnapjáról megemlékező cikkében, ahol a generatív iskola módszertanát jellemzi. Érdeemes megfigyelni, hogy az érvek mellett a megfogalmazás és a szóhasználat is párhuzamos HELL-lel: „A generatív nyelvészet nem bölcsészettudomány, hanem a természettudományok egyik ága.” „...módszertana sem a bölcsészettudományokra jellemző induktív módszertan, hanem a természettudományok deduktív, hipotézis-alkotó,

a predikciókat ellenőrző módszertana”. „A grammatika ...egy szigorúan csak elemi formális viszonyokat ismerő komputációs rendszer” (É. KISS 2009). A természettudományokhoz kapcsolás itt egyértelműen a nagyobb presztízst hordozza, vö. „Ha a nyelvtudomány valamely irányzatának fellépése (így a generatív nyelvészeté is) ugyanazon tudománytörténeti kategóriák segítségével írható le, mint a nagy presztízsű, sikeres, a ’tudományosság’ legmagasabb szintjét reprezentáló természettudományoké, akkor a szóban forgó irányzat az utóbbiakkal egyenrangúvá válik” (KERTÉSZ 2015: 213).

HELL érvelésében a megállapítások minden elemre kiterjednek, és ugyanúgy érvényesek, nincs kivétel vagy fokozatosság: „SAJNOVICS e szavai röviden azt jelentik, hogy a karjeliaiak és a magyarok ...ugyanazt a dialektust is beszélik; két nép dialektusának azonosságát állítani annyi, mint azt mondani, hogy egymással közösen ugyanazon szavaik vannak, eltekintve azoktól, amelyek különböző nyelvű más nemzetektől keveredtek bele vagy kikoptak a használatból. Márpedig ha a karjeliaiaknak ugyanaz a dialektusuk, mint a magyaroknak ..., az következik, hogy a karjeliaiaknak ugyanazok a szavai, mint a magyaroknak...”

PRAY más módszertant követett: valószínűségi és nyelven kívüli érveket is figyelembe vett: a *kar-jel* etimológiával kapcsolatban felvetette, hogy a korabeli szokásokat, a névadási körülményeket (belső vagy külső népnév?), a címerek megalkotási szokásait stb. is vizsgálni kellene. HELL ingerülten utasította el a más módszertanú és a kvalitatív vizsgálatokat: „milyen módon, kiknek a közvetítésével/érintkezésével jöttek létre náluk úgy, hogy a mieinknek tökéletesen megfeleljenek? semmi értelme azt bizonyítani, milyen módon és kiknek a közvetítésével jöttek létre náluk úgy, hogy a mieinknek tökéletesen megfeleljenek. ... Ha a magyarok karjeliaiak, és a karjeliaiak magyarok, mi szükség van bizonyítani, milyen okból keletkeztek mindkét népnél a szavak?”

Pedig PRAY mellett más nyelvész-történész is másféle módszertant javasolt neki. SCHLÖZER, akinek a *Demonstratio* második kiadását elküldte, válaszlevelében (1772) arra intette, hogy nem lehet a jövevényszavak kizárása után sem minden magyar szót és grammatikai elemet automatikusan egyúttal finnek is tekinteni, hiszen vannak a magyarban keleti gyökök is: „Döntse el a dolgot, tisztelt uram, készítsen egy magyar etimológiai jegyzéket, soroljon fel minden gyököt, és tegyen jelet bármelyikhez, hogy van-e és miként valamely magyar gyöknek valamely más nyelvben megfelelő gyök. ... Akkor csinálhat számadást.” (Ez a módszertan, a bármely más nyelvvel hasonlító, nagy anyagot gyűjtő módszertan a romantika nyelvészetét idézi, ld. BÉKÉS 1997.)

HELL a módszertani fölényt bizonygató, a tárgyhoz tartozó érvek mellett ad personam érveket is használt: a vitapartner személyes kutatói minőségét is megkérdőjelezte, amikor a felületes forráskutatást (lásd az utóiratot) a témához nem illő dolgok tárgyalását, a bizonyítatlan állításokat emlegette, sőt PRAY kutatói tisztességét is kétségbe vonta.

5. Problémakörök és érvek III. Nyelvtudomány, áltudomány és a laikus közönség. Feljegyzésének bevezető részében ugyanis azzal vádolta meg vitapartnerét, hogy tudományos féltékenységében szándékosan félrevezeti a laikus közönséget. „Nem tudom mi az oka, hogy [PRAY] ekkora gyűlölettel viseltetik a címer iránt, hacsak talán az nem, hogy a magyarok dicsőséges címerét megismerve attól félt, hogy a szülőháza e dicsőséges képével vonzott magyarok elfordulnak a deguinesi rendszertől, és szívesebben teszik magukévá az én igaz rendszeremet, amit az *Expediatio Litteraria* c. munkámban fogok eléjük tárni.” HELL ezzel a rivalizálás egy másik területét vonta bele a diskurzusba: a közönség meggyőzését egy adott kérdésben. A probléma azóta is jellemzi a tudomány és a laikusok kapcsolatát: hogyan kommunikálja a tudomány a maga eredményeit, és hogyan versenyezhet az áltudományos, „alternatív” elméletekkel? Milyen érvek alapján fogadják el a laikusok egyik vagy másik álláspontot? Érdemes felfigyelni HELL érvelésében arra, hogy a közönséget a döntésben az értelmi érvek mellett („megismerik igaz rendszeremet”) érzelmi érvek is befolyásolják („a szülőháza dicsőséges képével vonzott magyarok”).³

Ez a probléma a társadalomtudományok körében ma is gyakori, ha a közönség személyes vagy közösségi identitását érinti. Ezért a nyelvészet területén a laikusokat ma is kiemelten a magyar nyelv eredete szokta foglalkoztatni, szorosan összekapcsolódva a magyar őstörténettel.

Ezen a téren azonban mára jelentősen változtak a viszonyok HELL korához képest. Akkor a tudományos kutatáshoz megfelelő pártfogói háttér, mecénási támogatás kellett, amely lehetővé tette a tudományos munkát, az eredményeket pedig zárt tudósi kör vitatta meg, és az érdeklődő közönséget is a műveltek igen szűk rétege jelentette.

Ma a tudományos kutatás ugyanígy külső finanszírozásra szorul (pályázatok, ösztöndíjak, állami támogatás), és a tudományos elméletek harca a tudományosságon belül folyik. A közönséggel való kommunikációban azonban megjelent a rivalizálás a tudományos és az áltudományos, „alternatív” elméletek között. A *közönség* fogalma korlátlanul kitágult, és az új infokommunikációs eszközök, az internet és a szabadon kiadható nyomtatott könyvek, folyóiratok segítségével soha nem látott számú befogadó vált elérhetővé. Napjainkban a széles olvasóközönség felé áramló információkat nem kontrollálja a tudományosság. HELL korában az alkotók és a befogadók köre is szűk volt, ma bárki lehet író és olvasó, az eszköz rendelkezésre áll. Másrészt az „alternatív” kutatások, ha a közönséget meggyőzik, képesek eltartani magukat, sőt profitot termelni. A különféle áltudományos kiadók, szervezetek ki-termelik azt az anyagi háttérrel, amely utazások megszervezéséhez vagy épp könyv-kiadáshoz, előadók meghívásához kell.

³ Nem véletlen, hogy a *Demonstratio* második kiadása számos betoldást tartalmazott, amelyek a lapp rokonítás érzelmi elfogadását igyekeztek elősegíteni, lásd C. VLADÁR 2016.

A közönség kiszélesedését és az áltudományos nézetek beágyazottságát illetően tanulságos lehet a történelem iránt érdeklődők olvasási szokásait vizsgáló friss, széles körű vizsgálat (TÓTH 2017). A felmérés szerint a megkérdezett 1614 történelem iránt érdeklődő és internetet használó olvasó 80%-a hallott már az „alternatív” történeteszekről. Több mint 20%-uk (a diplomásokat is beleértve) hitelt ad e szerzőknek akkor is, ha azoknak nincs végzettségük a területen, a megkérdezettek 65%-a meggyőzhető az „alternatív” elméletek helyességéről.

Az igazán érdekes kérdés az, milyen érvek alapján? A válaszolók 20%-át a számukra logikusnak tűnő állítások győzik meg (azonban ez a logika a hétköznapi, nem a tudományos logika) további 12%-uk azért ad hitelt nekik, mert „az Akadémia sok mindent elhallgat”.

A közönség tehát hajlandó elfogadni a témában végzettséggel nem rendelkezők véleményét is. Miért tekintik őket hiteles forrásnak mégis? A tekintélyt adhatja egy másik, jellemzően természettudományos tudományterületen elért eredmény, ahogy a diszciplináris kompetenciák kérdésénél láttuk. Sok esetben azonban az tapasztalható, hogy azok a tudósok, akik saját területükön szigorúan betartják a tudományosság normáit, a másik területen semmiféle ott elfogadott kutatási normához nem igazodnak. Így beszél orvosprofesszor a Szent Korona-tanról, csillagász a magyar őstörténetről, fizikus az indukciós fejlesztő szakaszokról a magyar nyelv korai fejlődéstörténetében stb. A szerzők másik csoportjánál semmilyen tudományos területen szerzett eredmény nem támasztja alá a tekintélyt, azt csak a közönség elfogadása biztosítja, mint pl. egy villanszerelő végzettségű „alternatív” művelődéstörténésznél.

Különösen érdekes azoknak a szerzőknek a kérdése, akik korábban az adott terület normáit betartva értek el bizonyos pozíciókat és tudományos fokozatokat. Esetükben az elfogadott kutatási módszerekkel való szembemenést részben az a tekintély támasztja alá, amelyet épp a megtagadott nézetek és módszertan alapján szereztek, részben pedig az a tény, hogy később szembefordultak a hivatalos tudománnyal.

Az áltudományos elméletek ugyanis nem pusztán tudományos témaként jelennek meg, hanem egy érzelmekkel telített narratívába ágyazódnak. A narratíva elemei közismertek: a magyar nyelv ősi, titkos kódot rejtő rendszer, amely a világ legfontosabb nyelvét teszi; ezt azonban a külső, ellenséges hatalmak (korábban a Habsburgok, majd a kommunisták, napjainkban a szabadkőművesek vagy a liberálisnak titulált, képzelt csoportosulások) erővel eltitkolták, ma is titkolják, és a magyarság identitására törve a finnugor nyelvrokonság elméletét erőltetik. A hivatalos tudományosság szervezetének, az Akadémiának a feladata a hamisság fenntartása, a hivatalos tudományosság képviselői idegen származású és/vagy lelkű nemzetrontók, akik gonoszságból és anyagi érdekből kisajátítják a pozíciókat és az oktatást, valamint üldözik az igazság hirdetőit.

Ez a narratíva megjelenhet a tudományos vita kellékeivel: „A jelenlegi akadémiai nyelvtudomány azt a gyakorlatot örökölte a kommunista tudományműveléstől, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű (...) Először is már több mint egy évszázada nem folyik a magyar nyelv tudományos eszközökkel történő kutatása. (...) De mégis szektás állapotokról árulkodik az, amikor a finnugor iskola álvita formájában néha megszervezi a maga «háborús» ellenlábasait” (MARÁCZ 2002). Érdemes felfigyelni itt az érvekre: a tudományos eszköztár elvitatása (ezt láttuk HELL esetében is), a hivatalos tudomány szektás összeesküvésként pozicionálása, a politikai szál belevegyítése, a háború említése.

Többnyire azonban az érvelés egyszerűen az üldözött igazság és az üldöző hamisság, a tudósok és kontárok, jók és gonoszak sarkított ellentétében alkotja újra a narratívát. Az „alternatív elméletek” nem csak közönségre építenek, hanem közönséget építenek, sikerük is ebben kereshető: dogmatikus akademizmusellenesség, a számkivetettség és üldözöttség hamis sorsközössége tartja őket egyben, és ennek óriási identitásképző ereje van.

Emiatt kérdéses, hogy miként lehet a tudomány eredményeit az érzelmekről leválasztva kommunikálni. Ennek egyik lehetséges módja, amikor a tudományos módszertant először egy távoli példán szemléltetve fogadtatják el a hallgatósággal, majd ezután térnek csak rá a magyar nyelv kérdésére.

6. Összefoglalás. Írásunkban egy 250 évvel ezelőtti nyelvtudományi vita egyik darabját elemeztük, rámutatva a változatlanul továbbélő kérdésekre és a vitában használt érvek típusaira. A vita egyik érintett területe a tudományon belüli rivalizálás volt: itt az induktív vagy a deduktív-analitikus módszertan értékesebb volta és a nyelvészetre alkalmazhatósága merült fel kérdésként, ehhez logikai érveket használtak, míg a másik érvkészlet a kutató ethoszára vonatkozott. A vita másik területe a tudomány és az áltudomány rivalizálása a közönség meggyőzéséért: itt az új médiumokat használó áltudomány érzelmi alapú érvrendszerét mutattuk be.

Kulcsszavak: Hell, Pray, kutatásmódszertan, retorika, áltudomány, tudományos vita

Hivatkozott irodalom

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2011. A szövegértő olvasás fejlesztésének új lehetősége: a retorikai elemzés. *Könyv és Nevelés*. 13. http://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_neveles/a_szovegerto_olvasas_fejlesztesenek_uj_lehetosege_a_retorikai_elemzes
- ARISZTOTELÉSZ 1982. *Retorika*. Fordította Adamik Tamás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BAÑCZEROWSKI, JANUSZ 2001. A nyelvtudomány paradigmái. *Magyar Nyelvőr* 125: 1–30.
- BÉKÉS VERA 1997. *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.
- HELL, MIKSA 1774 k. *Animadversiones R. P. Hell in Dissertationem Historico-criticam de Finnorum, Lapporum etc. origine – R. P. G. P. e S.J. (Hell atya megjegyzései Pray György*

- atya *Dissertatio Historio-criticájáról a lappok, finnek stb. eredetét illetően*). EL. Coll. Pray. XVIII. 24. <https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#329>
- HELL, MIKSA 1774 k. *Responsum Patris Hell ad ea quae R. P. disserit contra Scutum Carjeliae et ipsam vocem Kar-jel a pagina 88. ad 96. (Hell atya válasza azokra, amiket Pray atya hoz fel Carjelia címerpajzsa és maga a Kar-jel szó ellen a 88.-tól a 96. oldalig)*. EL. Coll. Pray. XVIII. 25. <https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#333>
- KERTÉSZ ANDRÁS 2010. *Az episztemológiai tolerancia elve az elméleti nyelvészetben*. Akadémiai székfoglaló előadás. http://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalo/KertesZA_szekfoglalo_20101018.pdf
- KERTÉSZ ANDRÁS 2015. „A Legrosszabb Dolog, ami a huszadik századi nyelvtudomány historiográfiájával történt”. *Argumentum* 11: 211–249.
- É. KISS KATALIN 2009. A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom. *Magyar Nyelv* 105: 1–8.
- MARÁCZ LÁSZLÓ 2002. Nyelvi és képi gyökök – a magyar kultúra megtartói. *Ökotáj* 29–30.
- NEPARÁCZKI ENDRE 2016. *A honfoglalók genetikai származásának és rokonsági viszonyainak vizsgálata archeogenetikai módszerekkel*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem.
- PRAY GYÖRGY 1774: *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum*. Joann. Kaliwoda, Vindobonae.
- RetLex = *Retorikai lexikon*. Főszerk. ADAMIK TAMÁS, szerk. A. JÁSZÓ ANNA. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770/1994. *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, szerk. SZÍJ ENIKŐ. ELTE, Budapest.
- SCHLÖZER ÁGOSTON LAJOS 1905/1772. Levél Hell Miksához. *Magyar Történelmi Tár* 28: 143. http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt04111201/28_0_2_pg_144.html
- SZABÓ ISTVÁN MIHÁLY 2001. A magyar szaknyelvi kommunikációs kultúra az ezredfordulón. *Magyar Tudomány* 739–752.
- SZÍJ ENIKŐ 2018. *A levél mint forrás*. Megjelenés alatt.
- TELEGDI ZSIGMOND 2017/1989. A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika. In: BÁNYAI VIKTÓRIA – KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL – KOLTAI KORNÉLIA – BIRÓ TAMÁS szerk., *Bacher Vilmos emlékelőadások 1989–2013*. Magyar Hebraisztikai Társaság – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 20–40.
- TÓTH DOMINIK 2017. „A szittyológusoktól ments meg Uram minket!” – avagy a történelem iránt érdeklődők olvasási szokásai. *Újkor.hu* 2017.05.19. <http://ujkor.hu/content/a-szittyologusoktol-ments-meg-uram-minket-avagy-a-tortenelem-irant-erdeklolok-olvasasi-szokasai>.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2016. Valójában ki a szerzője a Demonstrációnak? *Magyar Nyelv* 112: 316–324. https://hu.wikipedia.org/wiki/Alternatív_elméletek_a_magyar_nyelv_rokonságáról (2018. 01. 23.)

Függelék

Hell atya válasza azokra, amiket Pray atya hoz fel Carjelia címerpajzsa és maga a *Kar-jel* szó ellen a 88.-tól a 96. oldalig

Nem tudom, mi jutott a neves szerző eszébe, hogy akkora gyűlölettel üldözi az én dolga-imat (ugyanis némely dolog az enyém azokból, amiket Sajnovics atya ír az értekezésében a magyarok eredetéről), hogy nem állta meg, hogy ne erőszakolja bele ezeket az egyáltalán nem odatartozó dolgokat az értekezésébe. A többi, az értekezéshez nem tartozó dolog közt van mindaz, amit Carjelia címerpajzsáról fejteget a 88. és a 96. oldal közt, igen bőségesen, de szilárd okfejtés nélkül. Nem tudom, mi az oka, hogy ekkora gyűlölettel viseltetik a címer iránt, hacsak talán az nem, hogy a magyarok dicsőséges címerét ismerte, és attól félt, hogy a szülőháza e dicsőséges képével vonzott magyarok elfordulnak a deguinesi rendszertől, és szívesebben teszik magukévá az én igaz rendszeremet, amit az *Expositio Litteraria c.* munkámban fogok eléjük tární.

De bármilyen ok indította is a neves szerzőt ezek írására, az én feladatom az lesz, hogy bebizonyítsam neki, semmilyen érv, semmilyen ésszerűség sincs ebben az egész ellenvetésben, ami a valószínűségnek legalább a látszatával bírna, de amely az én állításaimat minden bizonyítás nélkül nyilvánosan megkérdőjelezte.

Azt állítja ugyanis, és még hozzá visszatérően és igen magabiztosan, hogy a *Karjel* szó nem finn, helyesebben karjeliai, ha ezt az állítását bizonyítani akarná, igazolnia kellene, hogy I. olyan tökéletesen ismeri a karjeliai nyelvjárást, mint maguk a karjeliaiak, de ezt ki fogja elhinni el a tisztelt szerzőnek, még ha százszor bizonygatja is, hogy éppúgy ismeri a karjeliai nyelvjárást, mint a magyart vagy a németet? II. az a vakmerő állítása, hogy a karjeliaiak nem ismerik a *Kar* (bracchium) és a *Jel* (signum) megnevezést, ami azt feltételezi, hogy a neves szerző az összes karjeliai könyvet, szótárt, szójegyzéket átkutatta, és mégsem találta ezt a szót, ezt ugyan ki fogja elhinni? És még ha fel is tennénk (ami lehetetlen), hogy a tisztelt szerző az összes karjeliai könyvet átkutatta, mégsem találta e szavakat, ez mégsem bizonyít semmit, hiszen azt feltételeznék, hogy a karjalai könyvekben minden szó benne van, egy sem hiányzik, egy sem hiányzik abból, amit a karjeliaiak használnak. Ki hiszi el ezt a feltételezést? Vajon a magyar vagy a német szótárakban benne van-e minden szó, amelyről tudjuk, hogy használatos? III. Azt akarja megmutatni, hogy a *Kar* nem finn szó, mivel a finnek a kart *käsiversine*nek nevezik, ahogy az Scheffer Lapponiájának 178. oldalán áll. Te jó egek, miféle érv ez? A finnek a kart *käsiversine*nek nevezik, ezért a karjeliaiak nem mondják a kart *karnak*, de könyörgöm, miért? azért, mert karjeliaiak, mindjárt finnek is? ez miféle érv? Finnországnak hét tartománya van: 1. Cajanea 2. déli Finnország 3. a szorosan vett Finnország 4. Lavolaxia 5. Tavassia 6. Nylandia 7. Carjelia. E hét tartományt értik Finnország néven, és a mind a hét tartományban lakó népeket közös szóval finneknek mondják, és nyelvüket finnek. Ez igen biztos, ellenben a másik igen bizonytalan és teljesen hamis, tudniillik azt feltenni, hogy mind a hét tartománynak ugyanaz a nyelvjárása, és pontosan ugyanazokat a szavakat használja. Józan ésszel senki sem veheti komolyan a tisztelt szerzőnek ezt az állítását. Ezért még ha Finnország valamelyik tartományában, pl. Lavolaxiában vagy Nylandiában a kart

kasiversinek nevezik is, ebből nem következik, hogy a karjeliaiak, a cajaniaiak, a tavassiaiak, is szükségszerűen *kasiversinek* nevezik, ennek a feltevésnek a hamissága számtalan példával, más, egyazon nyelvjárással rendelkező nyelvben, például a szász németben igazolható. Így ki ne tudná, hogy az osztrákok, a bajorok, a tiroliak, a svájciak, a vesztfáliaiak, a lipcseiek, a berliniek nyelvjárása szász, és mégis! jó egek, hány szász szót találunk, melyet e tartományok valamelyikében használnak, a többiben meg nem. Így a szájat az osztrákok, bajorok *maulnak* hívják, a többiek *mundnak*. Az osztrákoknál a *greinen* azt jelenti: 'veszekedve szemrehányást tenni', a szászoknál, a lipcseieknél a *greinen* 'sírni, siránkozni'; az osztrákoknál a 'sírni' *weinen*, más tartományokban *flounen*? és így a végtelenségig. Hibás lenne tehát és ellene mondana a logika törvényeinek az a feltevés, hogy a németek a szájat *der maul*-nak mondják, tehát a *mund* szó nem német vagy a németeknél nem használatos; így igen rossz az a feltételezés, hogy ha a finnek a kart *kasiversinek* nevezik, akkor a *kar* szó nem finn. De csak egy dolog biztos: a finnek Finnország egy tartományában a kart *kasiversinek* nevezik, miközben Finnország más tartományaiban a kart *karnak* nevezik, ezért a *kar* és a *kasiversi* is finn szó, csak nem ugyanabban a tartományban; tehát a *kar* továbbra is finn szó, mégpedig karjeliaiak, kajániaiak és más finnmarchiai lappok által használt finn szó, amint azt be fogom bizonyítani.

És ezekből az állításokból egészen ostobaságra jut a neves szerző, amikor a 94. oldal 1. jegyzetében ilyen következtetést tesz: Ezért, hogy Karjelia címere a careliaiaknál használatos szavak jelentésének megfelelően, nem *Karjeliának* kellene nevezni a vidéküket, hanem *Kasiversiának*. Ez éppannyira ostoba dolog, mintha valaki azt akarná, hogy Erdélyt, amit németek *Siebenbürgennek* neveznek, többet ne nevezzék *Siebenbürgennek*, hanem *Siebenschlossennek*, vagy *Siebenstättennek*, vagy *Sieben vor...stungennek*, vagy *Sieben...-nek*, Erdély címerének megfelelően, és ezt azért, mert a várat a lipcsei szászok *burgnak* mondják, az osztrákok *schlossnak*. Ki ne méltatlankodna ilyen ostobaság hallatán?

De mivel a tisztelt szerző olyan vakmerően és több helyen állítja, hogy a *kar* szó nem használatos a karjeliaiaknál vagy más finn nyelvű népeknél; be fogom bizonyítani először általános bizonyítékkal (amely bizonyíték adott okot nekem arra, hogy kiderítsem a magyarok szülőhazáját), hogy a *kar* szónak, még ha feltételezzük is a lehetetlent, hogy nem fordul elő a karjeliaiak könyveiben, mégis használatosnak kell lennie a karjeliaiaknál!

Bizonyítékomat előadja Sajnovics a 124. és a 125. oldalon e szavakkal: „megértik, amit mi (NB. mi) a karjeliaiakkal beszélgetve tapasztalatból tudunk), a karjeliaiaknak nemcsak a nyelve egyezik meg a magyarral (mint a lappoknak), de még a dialektusuk (NB. dialektusuk) is teljesen megegyezik a magyar dialektussal (NB. a magyar dialektussal), jobban, mint a [többi] (NB. mint a többi) finn és a lapp dialektusok (hozzáteszem, én be fogom bizonyítani, hogy teljesen megegyezik). Innen van, hogy a legtöbb olyan szóban, amelyben a magyarok jelentősebben eltérnek a lappoktól, a karjeliaiak is eltérnek a lappoktól, és közelebb állnak (amiben eltérnek a lappoktól) a mai magyarokhoz.” Sajnovics e szavai röviden azt jelentik, hogy a karjeliaiak és a magyarok nem csupán ugyanazt a nyelvet, de ugyanazt a dialektust is beszélik; két nép dialektusának azonosságát állítani annyi, mint azt mondani, hogy egymással közösen ugyanazon szavaik vannak, eltekintve azoktól, amelyek különböző nyelvű más nemzetektől keveredtek bele, vagy kikoptak a használatból. Márpedig ha a

karjeliaiaknak ugyanaz a dialektusuk, mint a magyaroknak (amint azt az *Expositio Litteraria*-ban részletesen bizonyíttatik majd), az következik, hogy a karjeliaiaknak ugyanazok a szavai, mint a magyaroknak, kivéve azokat, amelyek a magyar nyelvnek nem saját szavai (hanem szlávok, németek, latinok), vagy amelyek kikopva már nincsenek a magyaroknál. De a *kar* és a *jel* valódi magyar szavak, nem szláv, német vagy latin, nem koptak ki a magyaroknál, sőt nagyon is használatosak, a szótárakban is ott vannak, tehát a *kar* és a *jel* a karjeliaiaknak is igazi saját szavaik, nem koptak ki és nincsenek használaton kívül. Ez az egyetlen érv is éppolyan erővel bír annak bebizonyítására, hogy a *kar* és a *jel* karjeliai szavak, mintha e magyarok által Magyarországon használt *kar* és *jel* szavakról ezen okfejtéssel azt állítanám, hogy székelyek, az erdélyi székelyeké, annak alapján, hogy a magyarországi magyarok dialektusa ugyanaz, mint az erdélyi székelyeké. Mint ahogy nevetséges lenne azt állítani, hogy a *kar* és a *jel* szavak nem székely szavak, mivel magyar szavak; éppígy ostobaság lenne azt fenntartani, hogy a *kar* és a *jel* nem karjeliaiak, mivel magyar szavak.

De hogy ezeknek a közönséges ostobaságoknak grammatikailag is véget vessek, és mindazokat, amiket a 88. oldaltól a 96.-ig kevésbé okos módon fejteget a szerző, egyetlen sóhajjal elfűjjam, pozitív bizonyítékkal is meg fogom mutatni, hogy a *kar* és ebből következőleg a *jel* szó is nemcsak a karjeliaiaknál, de maguknál a lappoknál is mindennapi használatban van. Biztos ugyanis SAJNOVICS atyának a nagyszombati kiadás 61. oldalán közölt közös szavak jegyzékéből, hogy a karjeliaiak és a lappok a *cubitust* ['könyök'] avagy a *brachii aperturát* [karnak a nyílása] *kar-nyelnek* nevezik, pontosan ugyanúgy, ahogy a magyarok *kar-nyílnak* nevezik a *brachii aperturát*. A *kar-nyíl* ugyanis a magyaroknál összetett szó, a *kar* 'brachium' és a *nyíl* 'apertura' szavakból (ez az összetett szó magától 'cubitus' jelentésű, mivel a *cubitus* magától 'karnyílást' jelent),⁴ tehát a karjeliai és lapp *kar-nyel* összetétel a *kar* 'brachium' és a *nyíl* 'apertura' szavakból. Tehát (szigorú formális logikával és bizonyítással) a 'brachium' jelentésű magyar *kar* szó egyúttal karjeliai és lapp szó is, a karjeliaiaknál 'brachium' jelentéssel, tehát a *kar* szó teljesen igazi karjeliai és finn (mivel a karjeliaiak finnek), tehát hamis, igen hamis az a bizonyítatlan állítása a tisztelt szerzőnek, hogy a *kar* szó ne lenne használatban a karjeliaiaknál és a lappoknál, és az a három követelmény, amit a szerző a 91. oldalon túlságosan is magabiztosan és vakmerőn felállít, egyetlen fuvallattól összeomlik.

Azt követeli ugyanis, hogy

I. bizonyítsák be neki, hogy a *kar-jel*, azaz a *brachium* és a *signum* a karjeliaiaknál ugyanazt jelenti, mint nálunk; de hiszen most bizonyítottuk be, hogy a *kar* szó ugyanazt jelenti a karjeliaiaknál és a lappoknál, amit a magyaroknál: 'brachium'. És mivel ugyanaz a nyelvjárása a karjeliaiaknak és a magyaroknak, a *jel* szó is ugyanúgy 'signum' [jelentésű] (ha megnézzük a szótárakban) a karjeliaiaknál, mint a magyaroknál, ezért a *karnyel* és a *karnyíl* is ugyanaz a karjeliaiaknál, mint a magyaroknál. Következésképp tehát a tisztelt szerző bizonyítatlan és túl vakmerően nyilvánosságra hozott állítása, tudniillik, hogy

II. mivel egyik szó sincs ma náluk használatban, és mégis a *karjel* náluk 'brachium' és 'signum' jelentésű, mely okfejtés alapján e szavak és jelentésük kihalt náluk. Ezt már megcáfoltam, mivel ugyanis mindkét gyök használatos náluk (ahogy bebizonyítottam), ostoba dolog azt keresni, milyen okból haltak ki ezek a szavak és a jelentésük náluk, ha egyszer

⁴ A *cubitus* a latinban könyököt jelent.

használatban vannak, nincs szükség számot adni a kihalás okáról és módjáról, a kihalás feltételezi ugyanis a nem-használatot. A neves szerző harmadik követelménye, amit a 91. oldalon fejt ki, teljesen oktalan és meggondolatlan, és így szól:

III. Ha ezek a szavak sohasem voltak náluk használatban, ahogy véleményem szerint nem voltak (NB. véleményem szerint nem voltak), milyen módon, kiknek a közvetítésével/érintkezésével jöttek létre náluk úgy, hogy a mieinknek tökéletesen megfeleljenek; itt a jeles szerző ismét feltételezi, hogy e szavak nincsenek (és ami még vakmerőbb kijelentés) sosem voltak használatban. Miért nem voltak használatban? azért, mert a jeles szerző véleménye szerint (NB. véleménye és nem bizonyítása szerint) nem voltak használatban („ahogy véleményem szerint nem voltak használatban”). Itt emlékeztetnem kell a tisztelt szerzőt a közmondásra: Tévednek, akik csak feltételeznek (errant, qui putant). Mivel tehát tévesen feltételezte a tisztelt szerző, hogy e karjeliai szavak nemcsak most nincsenek használatban, de sosem voltak, és mivel ezzel szemben az bizonyosodott be, hogy a karjeliaiaknál és a lappoknál ma is használatosak e szavak, semmi értelme azt bizonyítani, milyen módon és kiknek a közvetítésével jöttek létre náluk úgy, hogy a mieinknek tökéletesen megfeleljenek. Úgy jöttek létre náluk, mint a magyaroknál, amint ezt a magyar és a lapp nyelv azonosságáról Sajnovics részletesen bizonyította. Ha a magyarok karjeliaiak, és a karjeliaiak magyarok, mi szükség van bizonyítani, milyen okból keletkeztek mindkét népnél a szavak?

Figyelmeztetnem kell a tisztelt szerzőt a *kar-jel* szóra, mivel a karjeliaiak, akikkel beszélgettünk, nem nevezik magukat *suomi* vagy *sabme* vagy *samolets* vagy bármilyen más névvel, hanem csakis a *karjel* névvel dicsekednek, és magukat (amint tapasztalatból tudjuk) *karjel*nek nevezik, ahogy a magyarok magukat *magyarnak*; nyelvüket pedig *karjelsk*nek nevezik, és ezen a néven nevezik őket a többiek, a lappok, norvégok, dánok is. És amikor a lapp nyelvet kutatva a mindkét nyelvjárást (ti. a lappot és a karjelait is) ismerő karjeliaiaktól tudni akartuk, milyen módon nevezik a különböző dolgokat, mindig így kellett mondanunk: „Mondd meg nekünk, miképpen hívják karjeliaiul vagy a karjeliaiaknál például a *luppus*-t?” De mindezekről a számára ismeretlen dolgokról többet is olvashat majd tisztelt szerző az én *Expositio Litterariámban*, amely minden homályt eloszlat majd számára.

Ezért meg kell kérnem a tisztelt szerzőt, hogy maradjon csendben, és hagyjon fel mindazokkal, amiket e címerpajzsról az értekezéséhez nem tartozó dolgokkal együtt meggondolatlanul ír, és ne terjessze, ha nem akar ellenségévé tenni engem, a matematikust, azaz a legszigorúbb kritikust.

Egyébként, hogy a tisztelt szerző belássa bizonyítékom szilárdságát, amely révén a *karjel* szóra vonatkozó etimológiámat Karjelia címerpajzsa által erősítem meg (ezt nem véletlenül közöltem SAJNOVICCSAL), szeretném emlékeztetni, hogy ugyanolyan módon és bizonyítással élek a *Kar-jel* szó magyarázatában, mint a *Sieben-bürger* szó magyarázatában.

Közismert, hogy az erdélyi szászokat (sőt, bár tévesen, egész Erdélyt) németül *Sieben-bürger*nek nevezik, és Erdély lakóit *Sieben-bürger*nek. Azt mondom, hogy ez egy szász összetett szó a *Sieben* ('hét') és a *bürger* ('vár' vagy 'kastély') szavakból. Azt is mondom, hogy ezt a *Sieben-bürger* etimológiámat szépen megerősíti Erdély mai címerpajzsa, amelyben hét hegy van, melyeket várak koronáznak, a hét vár neve pedig az erdélyi szászoknál *Sieben-bürger*. tehát a *Siebenbürger* szót maga Erdély címerpajzsa jeleníti meg, ezért

helyesen a magyarázat: a *sieben* jelentése 'hét', a *bürgen* 'vár' vagy 'kastély'. Ezt az etimológiát elolvasná egy francia vagy egy olasz, és azt mondaná: be kell bizonyítani, hogy a *sieben* és a *bürgen* szavak használatosak az erdélyi szászoknál, és olyan jelentésben, mint az osztrákoknál vagy a lipcseieknél, nem zavartatva attól, hogy a szászok dialektusa közismerten megegyezik az osztrákkal vagy a lipcseivel. És ez a francia vagy német azt vélhetné, hogy ezek az erdélyi szász szavak nincsenek használatban, mivel ennek a franciának vagy olasznak nem lenne erdélyi szótára, és emiatt tévesen tagadná, hogy e szavakat használják az erdélyi szászok, és azt követelné, hogy azt a három dolgot bizonyítsák be neki, amit a tisztelt szerző kér a 91. oldalon, ugyan, kérlek, ki tudná nevetés nélkül végighallgatni ezt a buta ellenvetést? De ezekre a perlekedésekre már túl sok időt pazaroltunk.

P.S. Ugyanezen a 91. oldalon a jegyzetben igen tudatlanul szidja a híres BLEAU geográfust ugyane címerpajzs miatt, mondván: „úgy vélem, SPENNERnek, aki a címertannal hivatalosan foglalkozott, több hitelt kell adnunk, mint egy geográfusnak.” Igen, ha ez a geográfus a címet a kisujjából szopta volna, de a tisztelt szerző tudhatná, hogy SPENNER is, BLEAU is ugyanezt a pajzscímet ugyanattól a szerzőtől, mégpedig az igen híres MESSENIUSTól vette, ahogy látható BLEAU geográfiájában a II. kötet 36. oldalán. Én is ugyanezt veszem át abban a címerben, amit SAJNOVICS atya adott ki, és ahol meg van jelölve, hogy MESSENIUSTól származik.

Fordította VLADÁR ZSUZSA.

CZENTNÁR ANDRÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem Török Filológiai Tanszék
czandrish@freemail.hu

Nyelvkönyv mint kordokumentum? Egy indiai török kézirat tanulságai

A language textbook as a historical document? Edifications of a Turkic manuscript from India

This paper investigates a manuscript the author of which is ‘ĀŠŪR beg and which appears to be a language textbook of colloquial Eastern Turkic, a precursor of modern Uzbek. Very little is known about the exact date, settings and circumstances of the creation of this textbook. Because of this, using it as a historical document, an attempt is made to form a comprehensive view on the speakers, their speech community, as well as the social and cultural environment. With this effort, a conclusion is drawn about the historical context of the textbook, the reason and motivation of its writing, its possible audience and, after all, about the connection between the work of ‘ĀŠŪR beg and India. During our examination, two representative excerpts can also be read from the manuscript.

Keywords: Eastern Turkic, Uzbek, textbook, manuscript, India, Khanate of Bukhara

1. A kéziratok földolgozása és elemzése a forráskutatás hagyományos feladatai közé tartozik. A török filológia területéről vett alábbi példa jól illusztrálja azt, hogy ennek során milyen kérdésekbe, akadályokba lehet botlani. Ezek ismerősek lehetnek az írott források kutatói számára, így témánk reménység szerint tanulsággal szolgálhat nekik. De milyen kéziratról is van szó?

2. A szóban forgó kézirat másolatban maradt ránk (a kézirrattal kapcsolatban eddig megjelent tanulmányok: CZENTNÁR 2016a, 2016b, 2017). Címe perzsa nyelven van: A t ö r ö k n y e l v a l a p j a (*Kitāb-i niṣāb ba zabān-i turkī*). A mű szerzője és szerkesztője ‘ĀŠŪR beg, Niyāz beg fia, róla azonban többet nem tudunk, neve csupán e műve révén ismeretes. A kézirat összesen 110 fólióból áll, és az arab írás nasztalik (nastal‘īq) betűtípusával íródott. Az egyik kolofonból megtudhatjuk a másoló nevét, akit Sayyid Vahyat ad-Dīnnek hívtak. Észak-Indiából, egy Mirát melletti kisvárosból való írnok volt, és egy Pút nevű városban, a lakhelyétől nem messze, a hidzsra szerinti 1253. esztendő muḥarram havának 17-én, átszámítva 1837. április 23-án készítette el a másolatot (‘ĀŠŪR é. n.: 20v). Az eredeti mű megírásának helyére és idejére vonatkozóan ugyanakkor nem találunk utalást.

A másolt kézirat kalandos útja során egy szenvedélyes gyűjtőhöz, Delhi városának angol kormányzójához, George William Hamiltonhoz került. Az ezredes

1867-ben fejezte be 44 évig tartó indiai szolgálatát, és nem sokkal azután, hogy hazatért Londonba, elhunyt. Hagyatékából a British Museum még 1868 áprilisában megvásárolta az ezredes özvegyétől az egész, több száz kéziratból álló gyűjteményt – ‘ĀšŪR beg művével egyetemben.

Mit tartalmaz tehát a kézirat? A mű öt részre tagolódik. Az első fejezet egy grammatikai munka, amelyben ‘ĀšŪR beg a török nyelv szabályait foglalja össze perzsa nyelven. A második és egyben a kézirat legterjedelmesebb szakasza egy rövid történeteket és párbeszédet tartalmazó szöveggyűjtemény perzsa fordításokkal. Ennek a fejezetnek az a célja, hogy a szerző tanítványa, egy bizonyos Mīr Muḥsin ḥān el-sajátíthassa, hogyan is kell mondatokká fűzni a török szavakat, amelyeknek a tanulásában egyébként szépen haladt előre. A kézirat harmadik része egy irodalmi betét, szemelvény egy Ġarībī nevű poéta hőskölteményéből, amely a hellenizmus korának egyik nagyszabású ütköztetét örökíti meg. A negyedik rész egy török–perzsa szótár, amely kilenc tematikus csoportra bontja (mint például rokonság, testrészek, állatok) és betűrendben közli a szavakat. Érdekesség, hogy a török szavak mellett olykor nem csak a perzsa, hanem az urdu, ritkábban pedig az arab megfelelőt is megtalálhatjuk. A szótár összeállítója ismeretlen, de nem kizárt, hogy szintén ‘ĀšŪR beg munkája lehet. A kézirat ötödik szakasza végül ugyancsak egy szótár, ám az előzővel ellentétben a verses szótár egzotikus, jellegzetesen dél-ázsiai műfajában készült. Ebben az esetben bizonyosan nem ‘ĀšŪR beg a szerző, hanem egy KALIMAT ALLĀH nevű verselő, akitől Mirzā Qutb ad-Dīn herceg rendelte meg ezt a művet (RIEU 1888: 268–269).

Formáját, szerkezetét és tartalmát tekintve tehát egy klasszikus értelemben vett nyelvkönyvről van szó. Az elején nyelvtani magyarázat található, utána párbeszéd és a nyelvtant szemléltető szövegek, majd a nyelv irodalmilag kimunkált szövegmutatványai következnek, végül a tematikus, valamint a szavak tanulását, megjegyzését segítő verses szótár zárja a tankönyvet.

3. Fölvetődik azonban a jogos kérdés: hogy ha ez valóban egy török nyelvkönyv, akkor hogyan vezethetnek a szálak mégis Indiába? Ki akarhatott vajon Indiában törökök tanulni? Azaz: kiknek készült ez a nyelvkönyv? Vajon hol és mikor keletkezhetett az eredeti mű? A továbbiakban egyedül erre a másolatban ránk maradt kéziratra, illetve annak tartalmára hagyatkozunk, és egyedüli forrásként fölhasználva megpróbálunk pusztán ebből kiindulni (a török nyelv indiai jelenlétéről egyébként bővebben lásd: PÉRI 2005).

De tegyünk előbb egy kis kitérőt! Ha kezünkbe veszünk egy ötven évvel ezelőtt készült német vagy orosz nyelvkönyvet, akkor a tartalmában jól kivehetően kirajzolódik annak a korszaknak a lenyomata, amikor az íródott.

Vegyük példaként azt az üzbég olvasókönyvet, amelyet 1959-ben adtak ki Taszkentben, és az orosz iskolák 6–10. osztályos tanulói számára készült (ЕНИЛЛЕВА–АЛЕКСЕЕВ–РАЗЗООКОВ–ГРУЗА 1959). Bőségesen találunk benne rövid olvasmányokat,

hozzá nyelvi gyakorlatokat, a könyv végén kiváló nyelvtani összefoglalót és egy kis üzbég–orosz szószedetet (ЕНИЙЕЕВА–АЛЕКСЕЕВ–ПАЗОКОВ–ГРУЗА 1959: 102–150). Ha föllapozzuk, akkor a szövegekben jól láthatóan tükröződik, hogy mikor írták a tankönyvet. Olvashatunk a selyemgyártásról, a szövőgyárról, a gyapottermesztésről, az illusztrációkon az iskolás gyerekek szépen földísztik a termet május elsejére, az úttörők a hegyi sziklák közt kirándulnak, a háttérben pedig a dolgoz város gyárkéményei füstölögnek (ЕНИЙЕЕВА–АЛЕКСЕЕВ–ПАЗОКОВ–ГРУЗА 1959: 15, 24–25, 30–33, 37). Igen-igen eleven képet kaphatunk tehát az Üzbég SzSzK ötvenes évekbéli életéről.

És most térjünk vissza a kéziratunkhoz! Lehetséges lenne, hogy ‘ĀšŪR beg szövegeiből is kitapogatható az a korszak, amelyben a nyelvkönyv íródott? Talán kézenfekvőbb, ha nem egyből arra keressük a választ, hogy miként kötődik a nyelvkönyv Indiához, illetve hogy kiknek készülhetett ez a mű, hanem érdemes a következő kérdést föltennünk – és így közvetett módon talán az eredeti problémáink is megoldódnak: miféle nyelvi közösséget ábrázol a nyelvkönyv? Milyen tulajdonságok jellemzik a közösség tagjait?

A kézirat második, társalgási fejezetében (‘ĀšŪR é. n.: 21r–61r) található történetek és párbeszédtek tartalmi elemzését különféle szempontok szerint végezhetjük. Egyrészt fontos megállapítanunk, hogy a szövegekben megelevenedő társaságnak hol van a lakóhelye. Másrészt sokat elárulhat a közösségről, ha megfigyeljük, hogy mivel foglalkoznak, milyen anyagi körülmények között élnek az emberek. Nem utolsósorban nagyban segítheti a datálást, ha a szövegekben utalást találunk valamiféle azonosítható történeti eseményre vagy személyre. Hogy egy kis ízelítőt is kapjunk a kézirat szövegeiből, néhány szemléltető idézet is szerepelni fog a továbbiakban.

4. Nézzük először a közösség lakóhelyét! Ha kigyűjtjük a szövegből az összes földrajzi nevet – amelyek többnyire városnevek, ritkábban pedig földrajzi tájegységek nevei –, akkor meglepően egységes képet kapunk arról, hogy hol van a megjelenített közösség élettere. Azt tapasztaljuk, hogy az említett helyek szinte kivétel nélkül a mai Üzbegisztán keleti felén vagy Afganisztán északi részén helyezkednek el. Olyan városnevekkel találkozunk, mint Buhara, Szamarkand és Taskent vagy Kunduz, Taskurgan (mai nevén Hulm) és Balh. Ezek perifériájaként pedig tádzsikisztáni és nyugat-kínai területekre is van utalás a szövegekben. Idézet egy párbeszédéből, amelyben egy utazó meséli el, hogy éppen mi járatban van: „Szamarkandból jövök, az otthonom Buharában van. Šūfī Ḥudāyārnak hívnak. Azért jöttem ide, mert kilenc hónapja valami anyag belement a jobb fülembe, és süketté tette, semmit sem hallani miatta. Ahány orvoshoz csak elmentem Buharában vagy Szamarkandban, nem használtak a gyógyszerek, amelyeket szedtem. Ott megbízható emberek beszédéből azt hallottam, hogy Balhban van egy orvos, Ḥācī Qivām ad-Dīn, ezért magam jöttem el ide. Bárcsak a Magasságos Isten megkönyörülne, és az említett Ḥācī gyógyszerétől meg tudnék gyógyulni! Ha nem, akkor továbbmegyek Indiába” (‘ĀšŪR é. n.:

55v–55r). Ez a példa különösen is jól szemlélteti azt, hogy milyen élénk vérkeringés kötötte össze ezeket a városokat. Ha összesítjük a helyneveket, akkor földrajzilag egyértelműen az egykori Buharai Kánság, illetve annak közvetlen vonzásköre rajzolódik ki előttünk. A történetek mind ebben a közegben játszódnak, vagyis az ábrázolt társaság – némi egyszerűsítéssel – a kánság török nyelvű lakossága. Ez egyrészt a városiasodott, turkinak vagy turáninak nevezett népeiséget jelenti, másrészt az üzbég népnév is föltűnik egyes szereplőkkel kapcsolatban. A folyamat részleteire itt most nem térünk ki, de nagy vonalakban a turki és az üzbég azok az etnikai elemek, amelyekből a ma üzbégnek nevezett államalkotó nemzet létrejött.

A fönti idézetben előbukkant India neve is. Ez egyike annak a három földrajzi névnek, amelyek kívül esnek a Buharai Kánság területén. (A másik két helynév Kína és Jazd, egy város Perzsiában. ‘ĀšŪr é. n.: 33v, 47v.) Ezek a távoli területek azonban sosem helyszínei az eseményeknek, minden esetben csak szóban említik ezeket a helyeket.

5. Következő pontként nézzük meg, hogy mivel foglalkoznak és milyen anyagi körülmények közt élnek a közösség tagjai! A mesterségek palettája rendkívül változatos. Általában valakinek az alkalmazásában állnak a szereplők, és igen sokféle lehet, hogy gazdájukat mivel szolgálják. Találunk házitanítókat, katonákat, lovászokat, pásztorokat és ház körüli munkát végző cselédeket is a nagyobb urak szolgálatában. De előfordulnak kisiparosok is a történetekben, például szabók, nyeregtskavarrók vagy ruhamosók. Az értelmiséghez az orvos, az imám és a molla tartozik. A társadalom előkelőbb rétegét a rangos katonai tisztviselők, illetve a városok vezetői képviselik, ugyanakkor a legtehetősebbek mégsem ők, hanem az üzletemberek – különösen a lókereskedők – csoportja. Emellett találkozunk olyan önfenntartó tevékenységgel, mint a vadászat, de a perifériára szorult népréteg is megjelenik, úgymint a koldusok, vagy a bűnözésből élők: útonállók, tolvajok.

A történetek különlegessége, hogy némelyik mesterséget egészen szokatlan oldaláról mutatja be ‘ĀšŪr beg. A ruhamosó esetében éppen a foglalkozás árnyoldalát ismerhetjük meg: „Egy nap elvittem a ruháimat a ruhamosóhoz, hogy mossá ki őket. Harmadnap ismét elmentem hozzá, és kértem a ruháimat. »Hogy adjam oda a ruhádat? Nincs nálam.« »Mi lett vele?« »Éjjel tolvaj járt a házamban, és az összes ruhát ellopta, amit az emberek mosásra hoztak hozzám. Hogyan kerítsem elő most azt a tolvajt, hogy odaadassam vele a ruháidat?« Ezt a beszédet hallva nagyon megijedtem. A ruhamosónak nem mondtam semmit, csak leültem mellé. Ezután sok ember jött, akiknek a ruhái nála voltak, és így szóltak: »Add ide a ruhánkat! Mit csináltál a ruhánkkal?« »A ruhákat egy tolvaj ellopta.« »Hazudsz! Ugyan honnan jött volna tolvaj? Eladtad és megetted!« »A Magasságos Isten a tanú rá, hogy nem adtam el, és nem ettem meg. Tolvaj lopta el.« Bármennyire is hajtogatta ezt esdekelve, senki sem hitt neki. Szitkokat szórtak rá, pofon ütötték, megrugdosták. A szerencsétlen

csak sírt. Azután Yolbars ḥān elé vitték a ruhamosót, és így szóltak: »Itt hozzuk a tolvajt megkötözve. Adassák vissza vele a ruhánkat!« A kán a ruhamosóra pillantva fölismerte őt, mivel az hét évig mosta a hadseregének a ruháit. Így szólt: »Ezt az embert vétlenül kötöztétek meg és hoztátok ide. Nem tolvaj.« Ezután adott néhány ezüstöt azoknak a keményszívű embereknek, és így megmentette a szerencsétlent» (‘ĀšŪR é. n.: 41r–42v). A leírás elevenségén túl a probléma kibontakozása, lefolyása és megoldódása is a valószerűség erejével hat ebben a történetben, amelyben a ruhamosó munkájának nehézségeibe nyerhetünk bepillantást. A kéziratban egyébként egyáltalán nem ritkák az ehhez hasonló, lüktető, életteli leírások.

Emellett mindenképpen ki kell emelnünk egy másik foglalkozást, mégpedig a lókereskedőket – és ez átvezet minket az anyagi helyzet kérdéskörére. Igen jelentős azon történetek és párbeszédok száma, amelyekben lovak adásvételéről van szó, ami nem csoda, hiszen Szamarkand, Buhara vagy Taskent jelentős kereskedelmi csomópontok voltak mind kelet-nyugati irányban (Selyemút), mind észak-déli összeköttetésben, vagyis India felé. Rendszerint arról is értesülünk, hogy egy-egy paripa mennyiért cserélt gazdát a tranzakciók során: az olcsóbbak többnyire 200, az igazán drágák azonban 2000 ezüstöt is értek (‘ĀšŪR é. n.: 22v–22r). Jó alap az összehasonlításra, hogy időnként olvashatunk némelyik szereplő havi béréről, amely szélsőséges esetben csupán 11 ezüst, átlagosan 100 és 200 ezüst között van, a másik végletet pedig a kereskedők jelentik, egyikük például 10 000 ezüstöt adományozott vejének alaptőke gyanánt (‘ĀšŪR é. n.: 22r, 49v, 51v–51r, 56v). Összességében véve a ló az anyagi jólét egyik legfontosabb fokmérője, és a lókereskedelemmel kapcsolatos ügyletek gyakorisága azt jelzi, hogy a ló a közösség arculatának meghatározó jellemzője, sőt összefonódik az egyének egzisztenciájával.

6. Végül az a kérdés vár még válaszra, hogy találunk-e a szövegekben olyan történeti eseményt vagy személyt, amely megkönnyítené számunkra a datálást. A válasz azonban sajnos negatív. Bár újabb történeti források előkerülésével és vizsgálatával ez megváltozhat – amennyiben valamelyik névről esetleg kiderülne, hogy valós személyt takar –, egyelőre azonban sehol sem találunk a történetekben ilyen eseményt vagy személyt, s ez elsősorban abból fakad, hogy ‘ĀšŪR beg a lehető leghétköznapiabb nyelvet igyekezett bemutatni nyelvkönyvében, amint azt műve bevezetőjében maga is előrebozsátotta (‘ĀšŪR é. n.: 2v).

7. Nagy vonalakban tehát az eredeti kérdéseinkre is választ adhatunk. A nyelvkönyv hétköznapi emberek számára készült, akik a történetek szereplőihez hasonlóan talán szintén kivették (vagy ki kívánták venni) a részüket a Buharai Kánság és India közti jövedelmező lókereskedelemből. Időben a másolás dátumához viszonylag közel, a 18. század vége – 19. század legeleje környékére tehetjük a mű megírását, amely talán egy, a Buharai Kánságba tett nyelvi gyűjtőmunka eredménye lehet. Végso soron ‘ĀšŪR beg nyelvkönyve úgy lesz kordokumentum, hogy a hétköznapi

életnek válik a forrásává – kisszerű, ám nem kevésbé izgalmas és a valóságosság erejével ható történetek gyűjteményévé.

Kulcsszavak: keleti török, üzbég, nyelvkönyv, kézirat, India, Buharai Kánság.

Hivatkozott irodalom

- ‘ĀŠŪR é. n. *Kitāb-i niṣāb ba zabān-i turkī*. British Library, Or. 404, London.
- CZENTNÁR ANDRÁS 2016a. Egy 19. század eleji keleti török nyelvkönyv társadalomrajzi tanulságai. *Keletkutatás* 2016 tavasz: 77–104.
- CZENTNÁR ANDRÁS 2016b. Egy keleti török nyelvkönyv kézírata Indiából. In: KELLER LÁSZLÓ szerk., *Megcsalt reményünk. XII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Vámbéry Polgári Társulás, Dunaszerdahely. 123–137.
- CZENTNÁR ANDRÁS 2017. A csagatájtól az özbegig. Pillanatképek a keleti török nyelv történetéből. In: KELLER LÁSZLÓ szerk., *Teljes tárgyilagosság és szigorú valóság. XIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Vámbéry Polgári Társulás, Dunaszerdahely. 9–29.
- PÉRI BENEDEK 2005. *Az indiai timuridák és a török nyelv: a török írás- és szóbeliség a mogul-kori Indiában*. Documenta et Monographiae 3. Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba.
- RIEU, CHARLES 1888. *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. Order of the Trustees, London.
- ЕНИЛЕЕВА, М. – АЛЕКСЕЕВ, А. – РАЗЗОКОВ, М. – ГРУЗА, В. 1959. *Ўқилиш китоби. Рус мактаблари учун*. ЎзССР Давлат Ўқув-Педагогика Нашриёти, Тошкент.

CZIBULA KATALIN

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
czibula.katalin@gmail.com

A Régi Magyar Drámai Emlékek című sorozat forrás- és szövegkiadási stratégiájának változásai és problémái 1979-től máig*

Problems and changes in the edition of sources and texts of the series Records of Early 18th-century Hungarian Drama from 1979 to the present day

The Research Team for Old Hungarian Dramas have been working within the Institute for Literary Studies (of the Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences) since 1979. The research team has been collecting and publishing the critical editions of 18th-century Hungarian drama texts. By now, they have edited 10 huge volumes containing 208 drama texts and fragments; their database provides documents of more than 6800 school performances. In the 40 years that have passed since, there have arisen multiple changes in theories of literature, leading to further changes in the concepts of annotated and source editions. Due to the strengthening points of the history of theatre, the earlier strategy of source and text editions must have changed as well. With the necessary changes in the principles, digital editions should also be published. The paper traces these new possibilities.

Keywords: Early Hungarian, drama, history of theatre, digital text edition, sources and databases of drama

1. A Régi Magyar Dráma Kutatócsoport tevékenysége és célja. A Régi Magyar Dráma Kutatócsoport létrejötté a szocialista irodalomtörténet-írás nagyvállalkozásának, az ún. „Spenótnak” (KLANICZAY I., KLANICZAY II.) a tapasztalatai, tudományos következtetései eredményeként jött létre. A KLANICZAY TIBOR szerkesztette első és második kötet drámatörténeti fejezetei nyilvánvalóvá tették, hogy az ott számba vett szövegek többszöröse hever olvasatlanul, ismeretlenül, kéziratos formában elsősorban az egyházi gyűjtemények zárt, szerencsés esetben csak rendszerezetlen, de nem pusztulásra ítélt állományában. Ezeknek a szövegeknek, ill. az egyházi színházi hagyományoknak a feltérképezésére, kutatására és kiadására jött létre 1979-ben a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében egy elsősorban a 18. századi iskolai színjátszásra koncentráló kutatócsoport. Alapító tagjai olyan jeles kutatók, mint Staud Géza, Varga Imre, Alszezhyné Tési Edit, Kilián István, akik mind a szövegkiadásban, mind a színjátszás-kutatásban már komoly eredményeket

* A tanulmány az NKFI 119865 Régi Magyar Drámai Emlékek 6/2–3 című projekt támogatásával készült.

mutattak fel. A kutatócsoport mintegy összefogta és legitimálta az addig is már folyó kutatásokat, amelyek alapvetően két irányba mutattak. Egyrészt célja volt összegyűjteni és annotálva megjelentetni a régi magyar iskolai színjátszás forrásdokumentumait, másrészt a kéziratos vagy 18. századi nyomtatásban fennmaradt drámaszövegek kritikai kiadását elkészíteni. Az elsődleges cél, az adatok feltárására irányuló munka a következő években fontos eredményeket hozott: a *Fontes ludorum scenicorum in scholis Hungariae* sorozatban STAUD GÉZA három (később mutatókkal együtt négy) kötetben a jezsuita,¹ ill. VARGA IMRE egy kötetben a protestáns iskolai színjátszás² forrásainak adattárát és bibliográfiáját állította össze, majd megjelent a további katolikus iskolák adatainak gyűjteménye,³ végül KILIÁN ISTVÁN a piarista iskolák színjátszásának adatait⁴ publikálta.

Ezzel párhuzamosan indult meg Régi Magyar Drámai Emlékek 18. század címmel a felkutatott drámák kritikai szövegkiadási sorozata, mely címében a korábbi drámatörténeti alapmunka⁵ folytatására utal. Az eddig kiadott drámák eddig tíz kötetben jelentek meg,⁶ és a jelenlegi tervek szerint még további hat kötetet tesznek ki az eddig felkutatott és összegyűjtött kéziratos szövegek.

2. A kutatócsoport korábbi eredményei. A két vállalkozás eddigi eredményei számadatokkal is reprezentálják, hogy az elmúlt évtizedek munkája olyan jelentős adatokkal bővítette a korábbi ismereteket, hogy alapvetően felülírta a 18. század irodalomtörténetének dráma- és színháztörténeti fejezetét. Az adattár-kötetek összesen 6818 adatot tartalmaznak, a következő felekezeti megoszlásban:

A magyarországi iskolai színi adatok összesen	6818
Jezsuita	4582
Piarista	1229
Minorita	106
Obszerváns ferences	136
Egyéb katolikus	113
Katolikus összesen	6166
Lutheránus	494
Kálvinista	124
Unitárius	34
Protestáns összesen	652

¹ STAUD 1988–1994.

² VARGA 1988.

³ KILIÁN – PINTÉR – VARGA 1992.

⁴ KILIÁN 1994.

⁵ KARDOS – DÖMÖTÖR 1960.

⁶ VARGA 1989; KILIÁN 1989; VARGA 1990; ALSZEGHY–CZIBULA–VARGA 1992; VARGA–ALSZEGHY–BERECZ–KERESZTES–KISS–KNAPP 1995; DEMETER–KILIÁN–PINTÉR 2002; CZIBULA–DEMETER–KILIÁN–PINTÉR 2007; DEMETER–KILIÁN–PINTÉR 2009; CZIBULA–DEMETER–PINTÉR 2015.

Az eddig publikált, javarészt ismeretlen drámaszövegek száma még jelentősebb, különösen a század második feléből, a magyar felvilágosodás korszakából, alapvetően más képet mutatva az egyházak szerepéről a felvilágosodás kialakulásában és elterjedésében:⁷

1750 előtti drámák	30
1750 utáni drámák	178
Összesen	208

A számszaki adatokon túl ezek a szövegek egyéb minősíthető eredményeket jelentenek, hiszen új drámaírókat, ill. életműveket „fedeztek fel” (Nagy György, Szathmári Paksi Sámuel, Benyák Bernát, Szigethi Gyula Mihály stb.), akik a magyar drámairodalom jelentős alkotóiként tűnnek fel. Megismerjük a 18. század eddig nem tapasztalt műfaji sokszínűségét: a komédia és tragédia mellett jellegzetes műfaja a korszak színjátszásának a mítosz-paródia, pásztorjáték, bohózat, érzékenyjáték, szomorújáték; valamint igen változatos szerkezeti sajátosságokkal, ill. narratívával és szerzői nézőpontokkal, hangnemmel és eszköztárral találkozhatunk: szabályos klasszicista dráma, társadalmi szatíra, közjáték, élőkép. A kiadott drámaszövegek szükségessé teszik a további komparatistikai vizsgálatokat nemcsak a magyarországi szövegek viszonylatában, hanem európai kontextusba állítva is, és meggyőzően mutatják, hogy a megkésettség, ill. szinkronicitás kategóriáit is újra kell gondolnunk. Nem utolsósorban pedig olyan drámák kerülnek/kerültek így a kánonba, amelyek ma is játszható szövegeket jelentenek a színházak számára, nemcsak amatőr vagy alternatív közegben (passiójátékok, vígjátékok, szatírikus darabok).

Az elmúlt negyven év alatt azonban olyan fontos változások mentek végbe mind a forráskutatás, mind a kritikai szövegkiadás területén, mind az informatika és a bölcsészettudományok kapcsolatában, hogy bár a csoport kutatási és publikációs metodikája folyamatosan próbálta követni egyrészt az első években megfogalmazott direktívákat, másrészt ezeket folyamatosan összhangba hozni és frissíteni az átalakuló kihívásoknak megfelelően, mára a 18. századi magyarországi drámaszövegek és előadások adatainak összegyűjtése alapvető átalakításokra és kiegészítésekre szorul. A szélesebb körű forrásismerettel párhuzamosan láthatóvá vált, hogy a korábbi kötetek adatfelvételi és rögzítési szempontjait jelentősen ki kell tágítanunk. Átértékelődtek a dráma- és színháztörténet szempontjai: STAUD GÉZA és HORÁNYI MÁTYÁS törekvései, miszerint szükséges, hogy a színházi előadások vizsgálata feladja a maga szövegközpontúságát, és egyrészt a nem szövegszerű forrásokat is bevonja vizsgálati körébe, másrészt a színházi produkciót ne pusztán a szöveg elhangzásának, ill.

⁷ A Régi Magyar Drámai Emlékek fenti kötetein túl két jelentős modern népszerű kiadás szövegeivel is számoltunk: DEMETER 1995 és DEMETER–PINTÉR–KILIÁN 2003.

feldolgozásának tekintse, hanem a színházi előadás egy esetleges, nem is feltétlenül szükséges elemének, ezek mára a színháztudomány magától értetődő kiindulási pontjává váltak. Ugyanakkor az irodalomelmélet és a filozófiatudomány (valamint a szociológia, mentalitástörténet, hermeneutika stb.) új szempontjai is jelentősen érintik a források informativására vonatkozó szemléletet: a színháztudománynak nemcsak a produkció maga lett tárgyává, hanem a produkció létrejöttének folyamata és összetevői, valamint a színpadon túli, az alkotókra és a közönségre, ill. interakciójukra vonatkozó információk is.

3. Az adatok kezelésének és az adattárak kialakításának változásai. A fenti kutatásmethodikai változásoknak és a forráskiadások szemléleti változásainak eredményeként a korábbi adattárak jelentősen bővíthetők/bővítendőek. Bár STAUD GÉZA maga a magyar kastélyszínházokról írott monográfiájában⁸ a teátrális eseményeket korszerűen a szcenikai elemek teljes bevonásával kezeli, a jezsuita iskolai színjátszás adattárában meglehetősen szűken csak a drámaelőadások konzervatív elemeire koncentrált (szöveg, zene, tánc), sőt kivonja kutatásai alól pl. a dramatikus jellegű deklamációkat, és nem vesz figyelembe olyan egyéb adatokat sem, amelyek esetlegesen összefüggésbe hozhatók színházi eseményekkel. Ezért vált szükségessé az eddigi források újrafeldolgozása és a korábbi adatközlés teljes felülvizsgálata. Ezt az igényt elsőként KILIÁN ISTVÁN mérte fel, aki az utóbbi évek során kontrollálta és kiegészítette STAUD GÉZA jezsuita adattárát. Javarást ugyanazokat az egyházi gyűjteményekben fellelhető forrásokat használta, de az adatokat összefüggésükben vizsgálta, és sokkal nagyobb számú releváns adatot „nyert ki” a forrásokból. STAUD annak idején úttörő kutatásának alapja a bécsi levéltárakban fellelhető jezsuita *Annuae litterae*-k voltak, de mivel maga a vizsgálat a mai eszközök híján valamint a kiutazás nehézségei miatt időben erősen behatárolva történt, viszonylag nagy hibaszázalékkal és sok hiánnyal dolgozott; a hiányok oka legtöbb esetben azonban nem(csak) a gyors munka, hanem a színjátszás fogalmának szűkebb értelmezése, ill. a színházi eseményekhez kapcsolódó járulékos és háttérinformációk mellőzése. Az adatrögzítés és -közlés szemlélete is jelentékenyen módosult KILIÁN ISTVÁN munkájában.⁹ Az alábbiakban néhány példán mutatom meg, hogy KILIÁN kutatásai révén mennyivel bővült a jezsuita iskolai színjátszás adatállománya.

⁸ STAUD 1963.

⁹ KILIÁN ISTVÁN adattára jelenleg kéziratos formában – elsősorban elektronikus – kiadását várja. Itt mondanék köszönetet azért, hogy ezt a munkát jelen állapotában önzetlenül a rendelkezésünkre bocsátotta.

Vannak teljesen új, a STAUD-adattárba fel nem vett adatok. Pl.

Zágráb 1667

Drama gratulatorium

„Zagrabiae, verus loci ordinarius tametsi viribus fractus, cum ad haec recens nihil pro se agentem meritorum eius intuitu Augustissimus Caesar Archiepiscopum Colocensem nominasset, et sacris operari solenniter voluit, et eum diem solitum tum religioni nobiscum tum piae conversationi tribuere, non semel contestatus, sibi nihil iucundius accidere, quam civitatis nostrae religiosos versari. Excepit deinde vultu, quo solitus semper benignissimo inter mensas drama gratulatorium.”¹⁰

Ebben az esetben STAUD GÉZÁt a körülmények valószínűleg nem győzték meg arról, hogy iskolai előadásról van szó, inkább köszöntő versekre gondolhatott, amelyek kívül estek vizsgálódása körén.

Az adatok kontrollálásával egyidejűleg a teljes forrásközlés is sokkal célravezetőbbnek bizonyult, mint a korábbi módszer, amely csak a kinyert adatokat közölte, még ha pontos forrásmegjelöléssel is. Ugyanakkor a meglévő források információ-tartalmának egybevetése is további eredményeket hozott. Példánkban STAUD a Historia Domusra hivatkozva az 1667. évben Sárospatakon csak egy vízkeresztünnepségről számol be,¹¹ KILÁN ISTVÁN a híradást az Annuae litterae szövege alapján további nagyheti adatokkal egészíti ki.

„Epiphaniae vero festum solennius habitum Patakini: de more patriae educta supplicatio tubis et tympanis insertis, et eiusdem diei Mysterijs repraesentatis, atque idiome patrio carmine explicatis, quae cum in foro constitisset, ad frequentissimum populum habita concio est, quae ipsos ita demulsit haereticos, ut eorum complures maxime ex scholastica adolescentia ordine deinceps decenti pompam comitati sunt. Patakini vero solo nuper ad Catholicam veritatem traduci caepit illam ipsam ita haeretici approbarunt, ut accomodatissimam ad Christi Salvatoris revocandam, in animos memoriam duxerint. Illud lepidum eorum permultos et imbutos fuisse errore (oderunt nimirum quidquid carni molestum haeretici et quod ipsi fugitant, sibi persuadere non possunt a Catholicis vere usurpari) ut fictum sanguinem, quo flagellantium cruenta fuere terga duxerint, suaque in persuasione tum confirmari, cum observassent adolescentem vasculo et aceto instructum, in quod subinde flagella immittebantur, circumcursare. Colorem enim illum rubrum fuisse temere clamitarunt, quos alij, et satis frequentes refutabant, et ad fidem Catholicam, quam post ii Pascalia festa

¹⁰ Annuae litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1667. Österreichische Nationalbibliothek Wien, 12064.; MTA Mf. B 6992. 3.

¹¹ „Festo Epiphaniae Processio fit cum Clero, Choro, tubis, tympanis, tribus Regibus, Angelis et Pastoribus, omnibus subinde recitandibus versus Hungaricos.” STAUD 1988–1994. II. 393.

ampleari sunt sub profitendum valentius impellebantur. Praemissae illis aliquod in locis vel ardetes de Christi doloribus conciones.”¹²

STAUD 1747-ben Nagyszombatban 5 drámaelőadást említ, mindegyiket külön sor-szám alatt, így inkább rekonstruálni tudjuk a forrást, mint hiteles, teljes közlésnek tekinteni: [1.] „Rhetores declamarunt bis; anni sub finem juncti alijs eleganti drama-te Gentis Flaviae... etc. constantiam exhibuerunt. Postquam jam prius Philosophi-ai Magistris obtulere Panegyricumlustri militaris sub felicissimis Auspiciis Mariae Theresiae Hungariae et Bohemiae Reginae. Poëtae ter declamarunt. Baccalaureis dicarunt Epistolas Heroum, qui sub Augustis Mariae Theresiae auspiciis Superiore in Italia militarunt. [2.] Nincs forrásközlés, csak cím: Clementia Attilae parricidam vita donantis. [3.] Simon Machabaeus a Ptolomaeo genero trucidatus című dráma-ként azonosítja. Drama bis cum plausu productum. [4.] Nincs forrásközlés, csak cím: Josephus Agnitus [5.] Gotisalvus victrix de amore paterno Severitas címmel azono-sítja. Etiam scenae theatri minoris elegantem formam induerunt.”¹³

KILIÁN a teljes forrást idézi adattárában:

„Humaniorum litterarum Alumni erant 600. Rhetores declamarunt bis: sub finem anni eleganti dramate gentis flaviae in fide constantiam objecerunt postquam prius Philosophiae magistris obtulere Panegyricum lytri militaris. Poetae ter declamarunt. Baccalaurei dicarunt epistolas heroum, qui anno superiore in Italia militarunt. Syntaxis delegit clementiam Attilae, id quod minime mirum videri debet, cuipiam neque enim ferinis magnus hic ductor moribus erat, quemadmodum cum expingunt historici aliqui mutuo se transcribentes, qvi decora Attilae nosse cupiunt Fornandem, Rilium, Callimachum legant, videbuntque a viro hoc plura consilio, quam manu confecta. Gramaticae Simon Machabaeus, infimae Josphus agnitus elementari. Gotisalvus placuit. Magistrorum industria minus theatrum meliorem formam induit. Nova in gradibus Aura Sanctissimae impendio 70. eum surrexit.”¹⁴

Tehát STAUD öt adatot von ki a forrásból, amelyeknek a címét/tematikáját is azonosítja:

- *Gentis flaviae in fide constantia*
- *Clementia Attilae*
- *Simon Machabaeus*
- *Josephus agnitus*
- *Gotisalvus*

¹² Annuae litterae Provinciae Austriae Societatis Jesu. Anno 1667. Österreichische Nationalbibliothek Wien 12064.; MTA Mf. B 6992.3, 7–8.

¹³ STAUD 1988–1994. I. 185–187.

¹⁴ Provinciae Austria Societatis Jesu Anni 1747. Österreichische Nationalbibliothek Wien, 12141.; MTA Mikrofilmtár B 7008. 66a.

KILIÁN 12 előadást különít el, nem mindegyik címét ismeri, de adatnak tekinti a deklamációkat, ill. a bemutatás körülményeivel jellemezhető, feltehetőleg színpadi fellépéseket is:

- Declamationes 2x
- *Gentis flaviae in fide constantia*
- Panegyricum militare
- Declamationes 3x
- Epistolas Heroum, qui anno superiore in Italia militarunt
- *Clementia Attilae*
- *Simon Machabaeus*
- *Josephus agnitus*
- *Gotisalvus*

Utolsó példánkban egy adott forrásközlésen belül mutatjuk be az új adattár bővítését a korábbi forrásközléshez képest: az idézetben kurzívval szedtük azokat a részeket, amelyek megvannak az *Annuae litterae*-ben, de STAUD adattárából kimaradtak, a normál szedés a két szövegek közlés közös részeit mutatja. Nincs olyan rész, amelyet STAUD közölt volna, de az újabb forráskiadásból kimaradt:

„Gymnasium hoc anno forma fuit, censusque in classibus sex aliquantum supra 400. Discipuli, inter quos comites 3, Barones 9, Nobiles prope in dimidio. Unicus ex Discentium cohorte gratiam tyrocinij a Societate obtinuit. Virtus et litera inter omnes classes pro centro aspecta...

Decies quinques se stiterunt Comice ante oculos Illustrimissimorum et Reverendissimorum Hospitum, dum scenarum avidississent tecta Gymnasij, operijs pulchri ingenij partus emisere in theatro ante omnia a laete ad murmuratum e Rhetoribus, cum se spectabiles fecerant arte sua edocta in scenam, cui titulus propendebat: Posonium Illustratum, at ubi iam acta studiorum restauratione facta in diem Divi Xaverij adventum, facta est via et Copia Celsissimum Sancti Romani Imperii Principem Palatinum Regni Paulum Esterhazi, octavia non Jura Posonij his mensibus dicebantur, nec non et reliquos Regni Magnates ac praesules in nostro Triclinio Hospites reverendi in literis parit. Ibi itaque post mensas secundas ipso in Refectorio pro theatro excitatum Templum honoris Gentilitijs Esterhaziorum, clypeis et grypho fastigiatum, in quo Gymnica Nobilitas per horam et dimidium horae declamavit et decantavit in-tercurrentibus Nobilitatibus exercitijs salutatoriam scenulam ipsius huius synopsis. Homagium XVII saeculorum, seu votum saeculare ad Celsissimum Principem Palatinum prosapia sua dominicam aetatem gratiam saeculis coniurantem: ac ubi Chronologica acclamatione hac

CUnCta SaLatInos sUbLIMen saeCULa pLaUsUs, //

SeCULa natIVIs aUrea faLsa rosIs.”¹⁵

4. Változások és eredmények a szövegkiadásban. A folyamatosan előkerülő és publikált szövegek mennyiségük és sokféleségük alapján magától értetődően felülírták/felülírják a szövegkiadás kezdeti koncepcióját, számtalan új megoldatlan kérdést vetnek fel, ill. következtetlenségekre kényszerítik a szövegkiadókat. Nyilvánvaló, hogy a tíz megjelent kötet, valamint az első és az utolsó kiadás között eltelt több mint huszonöt év azt eredményezte, hogy a szerkesztők minden törekvése ellenére is átalakultak a szövegkiadás szempontjai. Annál is inkább, mert a hatalmas szövegtár szaporodásával folyamatosan felül kellett írni az iskolai színjátszáról alkotott korábbi elképzeléseket, a drámaszövegek kontextusára, recepciójára, ill. kapcsolatára és kölcsönhatására vonatkozó kutatások eredményei a szövegek korrekt, kritikai publikálásának törekvéseit nagyban megnehezítették.

Kiderült, hogy az adott iskolák nemcsak felekezeten, ill. szerzetesrendeken belül tartottak intenzív kapcsolatot egymással, hanem rendek, sőt felekezetek között is történtek motívum-, ill. szövegátdolgozások. Méghozzá nem kivételesen – hogy ezt revelatív örömmel fogadja a kutató –, hanem nagy rendszerességgel; elmondható, hogy a drámaszövegek létmódjának egyik jellegzetes sajátossága volt a vándorlás és a folytonos átalakulás. Az iskolai előadásokért felelős tanárok között voltak olyanok, akik különösen nagy hajlamot vagy tehetséget mutattak, sikeres drámaelőadásokat rendeztek, és szövegeik terjedtek, átalakultak, beépültek más tanárok munkáiba is. Ez pedig sorozatosan felveti azt a kérdést a kritikai kiadás számára, hogy meddig tekinthetünk egy adott szöveget variánsnak, és hol kezdődik az önálló drámai szöveggé történő rögzítés. Egy példa: A minorita színjátszás szövegeinek kötete 1989-ben jelent meg. A kötet egyik jeles drámaírója, aki több szöveggel is megjelenik a kötetben, JANTSÓ FERENC tanár, akiben talán az első Molière-adaptátort is tisztelhetjük. Két szövege azonban nem került be a minorita kötetbe, mert nemcsak témájában, hanem konkrét szövegében is láthatóan KERESKÉNYI ÁDÁM jezsuita szerző drámáiból dolgozott.¹⁶ Az akkori első szerkesztői elképzelés az volt, hogy a drámaszövegek a jezsuita kötetben jelennek meg, és variánsként, lapalji jegyzetek segítségével utalunk a JANTSÓ-féle szövegváltozatra. Már a szövegkiadás munkálatai során kiderült azonban, hogy ez lehetetlen vállalkozás: a szöveget olyan mértékben dolgozta át a minorita szerző, hogy a változtatások mértékének korrekt feltüntetése a jegyzetapparátusban hallatlan helyigényes lett volna, és szinte lehetetlenné tette volna a két szöveg áttekinthető olvasását. Így szerkesztői döntésre a két KERESKÉNYI-dráma a

¹⁵ Puncta Pro Annalibus Austriae Societatis Jesu a Ad Annum Jubilaeum 1700-um. Österreichische Nationalbibliothek Wien 12229.; MTA Mf. B 7015.; 344r.; Staud I. 385.

¹⁶ A két KERESKÉNYI-dráma: Ágostonnak megtérése in: ALSZEGHY-CZIBULA-VARGA 1992, 501–625 és Mauritius császár in: ALSZEGHY-CZIBULA-VARGA 1992, 707–769.

jezsuita kötetben a JANTSÓ-szövegekre való utalás nélkül jelent meg, de ugyanakkor a korábban kiadott minorita kötetből is kimaradt, azaz „eltűnt” két drámaszöveg. Csak 25 év múlva, az ún. pótkötetben, amely az egyházi kollégiumokhoz kapcsolható drámagyűjteményeket jelentette meg, került kiadásra JANTSÓ két drámája,¹⁷ hogy a jezsuita és a minorita szerző szövegeinek összevetése most már a kutatókra várjon.

Még bonyolultabb probléma elé állítja a sajtó alá rendezőt és a szerkesztőt a csíksomlyói drámakorpusz. Ez a maga csaknem száz, egy iskolához kapcsolható szövegével olyan szövegátvételeket, szövegkompilációkat mutat, amelyek újra és újra felvetik a kérdést: mely szövegeket közöljünk külön, ill. milyen technikákkal utaljunk a szövegek összekapcsolódásaira, hogyan mutassuk ki egy-egy új szöveg keletkezéstörténetében a ráakódott és létrehozását inspiráló szöveghagyományt.

Ugyanakkor az is belátható, hogy olyan mennyiségű szöveg került elő a kutatás során, amelyeknek együtt kezelésére az emberi elme kapacitása nem elegendő. Mégoly intenzív közös munka sem teszi lehetővé, hogy szövegszerűen átlássuk a teljes drámaállomány egészét és a szövegvándorlások teljes útvonálát. Hiszen tapasztalataink azt mutatják, hogy ez a szöveghagyomány a teljes magyarországi kultúrát átfonja, felekezetektől, rendektől, műfajoktól, műnemektől, sőt szociokulturális közegetől is függetlenül, és a szövegátvételek útvonálának követéséhez pusztán az emberi memória nem elegendő, a jellegzetes dramaturgiai megoldások, szövegrészletek a legkülönbözőbb módon kapcsolnak össze országrészeket, iskolákat, személyeket.

5. Az elektronikus szövegkiadás esélyei. Amikor tehát arról beszélünk, hogy a kutatócsoport egyre erőteljesebb törekvése a papíralapú kiadások elektronikus publikálásra cserélése, nem pusztán arról van szó, hogy ezzel az eddig megjelent szövegek szélesebb körű elérhetőségét akarjuk lehetővé tenni, sokkal inkább arról, hogy az elektronikus eszközökkel új kutatási és feldolgozási metodikát alakítsunk ki. Az elektronikusan feldolgozott szövegekkel olyan mérhető vizsgálatokat lehet elvégezni, amelyek a fentebb felrajzolt szöveghagyomány bonyolult kontextusát világosan és pontosan tárják fel: nem a kutató emlékezetére van bízva, hogy bizonyos szöveghelyekre emlékszik-e, vagy elsikkad a megfigyelés során, hanem kimutatható szövegegyezésekkel válik követhetővé a szövegek útvonala. Ez felveti annak lehetőségét és szükségességét, hogy annotációk, ill. konkordanciák segítségével közlekedhessünk az egyes szövegek között.

Másik nélkülözhetetlen eredménye lehet az elektronikus szövegfeldolgozásnak, hogy az eddig szerzőhöz nem köthető szövegeknek – és ezek száma igen nagy – egy része talán a szövegegyezések folytán „megtalálja” a maga alkotóját. Új, markáns alkotók, alkotói módszerek is felkutathatóvá válnak valószínűleg ennek a kutatásnak az eredményeként.

¹⁷ Kritikai kiadásuk: CZIBULA–DEMETER–PINTÉR 2015, 713–808.

Nem utolsó sorban gondolnunk kell arra is, hogy a 18. század nyelvi állapota állandó kérdéseket, értelmezési/szövegértési kérdéseket is felvet. Jól mutatja ezt a szövegekhez kapcsolódó kritikai apparátusnak Tárgyi és nyelvi magyarázatok elnevezésű fejezete, amely sokszor nehezen megoldható vagy kérdőjeleket hagyó problémákat ad a kutató számára. Több esetben az is kérdéses, hogy egy-egy kifejezés egy adott szerző leleménye-e, vagy a köznapi szóhasználatban akkor teljesen ismert, mára azonban elfeledett nyelvi alakulat; azaz ilyen nyelvi elemek visszatérő alkalmazása csupán a korszak nyelvéllapotának sajátossága-e, vagy egy adott alkotót kell sejtenuünk használatuk hátterében. Európa-szerte zajló kutatások igazolják, hogy az elektronikus feldolgozás jelentősen korrektebb eredményeket hoz ezen a területen is.

Kutatócsoportunk tehát rendelkezik új stratégiával, amellyel – úgy gondoljuk – érzékenyen reagálunk a korkívánatokra; vannak/lennének módszereink a bölcsész-informatika alkalmazására a 18. századi drámai szövegek kiadásában. Nem rajtunk múlik, hogy egyelőre csak a papíralapú megjelentetések adottak/pályázhatóak számunkra, ezért a régi magyar drámai emlékek a maguk konzervatív módján, de folyamatosan kerülnek a nyilvánosság elé, remélhetőleg minél szélesebb körű alkalmazásra.

Kulcsszavak: régi magyar dráma, színháztörténet, elektronikus szövegkiadás, drámakutatás

Hivatkozott irodalom

- ALSZEGHY ZSOLTNÉ – CZIBULA KATALIN – VARGA IMRE (s.a.r.) 1992. *Jezsuita iskoladrámák I.* Akadémiai, Budapest.
- CZIBULA KATALIN – DEMETER JÚLIA – KILIÁN ISTVÁN – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA (s.a.r.) 2007. *Piarista iskoladrámák II.* Argumentum, Budapest.
- CZIBULA KATALIN – DEMETER JÚLIA – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA (s.a.r.) 2015. *Kollégiumi drámagyűjtemények.* Argumentum, Budapest.
- DEMETER JÚLIA – KILIÁN ISTVÁN – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA (s.a.r.) 2002. *Piarista iskoladrámák I.*, Argumentum, Budapest.
- DEMETER JÚLIA – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA – KILIÁN ISTVÁN (s.a.r.) 2003. „Nap, Hold és csillagok, velem zokogjatok!” – *Csiksomlyói passiójátékok a 18. századból.* Argumentum, Budapest.
- DEMETER JÚLIA szerk. 1995. *Iskoladrámák: XVIII. század.* Utószó KILIÁN ISTVÁN. A dráma-szövegeket gondozta DEMETER JÚLIA – KILIÁN ISTVÁN – KISS KATALIN – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA. (A magyar dráma gyöngyszemei 4) Unikornis, Budapest.
- DEMETER JÚLIA – KILIÁN ISTVÁN – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA (s.a.r.) 2009. *Ferences iskoladrámák I.* Argumentum, Budapest.
- KARDOS TIBOR – DÖMÖTÖR TEKLA szerk. 1960. *Régi Magyar Drámai Emlékek.* Akadémiai, Budapest.

- KILIÁN ISTVÁN 1994. *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- KILIÁN ISTVÁN (s.a.r.) 1989. *Minorita iskoladramák*. Akadémiai, Budapest.
- KILIÁN ISTVÁN – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA – VARGA IMRE 1992. *A magyarországi katolikus iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. Argumentum, Budapest.
- KLANICZAY TIBOR szerk. 1964. *A magyar irodalom története 1600-ig*. Akadémiai, Budapest. (A magyar irodalom története I. kötet, főszerk. SÖTÉR ISTVÁN) <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/index.html> (letöltve: 2018.02.20.)
- KLANICZAY TIBOR szerk. 1964. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Akadémiai, Budapest. (A magyar irodalom története II. kötet, főszerk. SÖTÉR ISTVÁN) <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/02/index.html> (letöltve: 2018.02.20.)
- STAUD GÉZA 1963. *Magyar kastélyszínházak I-III*. Színháztudományi Intézet, Budapest.
- STAUD GÉZA 1988–1994. *A magyarországi jezsuita iskolai színjátszás forrásai és irodalma I-IV*. MTA, Budapest. (IV. köt. s.a.r. H. TAKÁCS MARIANNA)
- VARGA IMRE 1988. *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. MTA, Budapest.
- VARGA IMRE (s.a.r.) 1989. *Protestáns iskoladramák I-II*. Akadémiai, Budapest.
- VARGA IMRE (s.a.r.) 1990. *Pálos iskoladramák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai*. Akadémiai, Budapest.
- VARGA IMRE – ALSZEGHY ZSOLTNÉ – BERECS ÁGNES – KERESZTES ATTILA – KISS KATALIN – KNAPP ÉVA (s.a.r.) 1995. *Jezsuita iskoladramák II*. Akadémiai–Argumentum, Budapest.

CSEKE PÉTER

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
recsenyedi.peter@gmail.com

Leletmentés és szintézisteremtés Egy készülő Jancsó Béla-monográfia előmunkálatai

Work in Progress of Preparing a Monograph on Béla Jancsó

At the beginning of the 1980s when the apartment of essayist and cultural manager Béla Jancsó (1903–1967) was emptied by his sister, few people knew what a valuable literary and cultural heritage was hiding behind the windows facing Monostor/Mănăştur Street in Cluj. Letters, copies of letters, manuscripts, newspaper cut-outs were scattered all over the floor when the author of this paper visited the run-down apartment in the summer of 1983. As at that time he was working on a documentary volume about the intellectual workshop of the Hungarian ethnic minority of Transylvania called Erdélyi Fiatalok (Transylvanian Youth), active between 1930 and 1940 and commissioned by Kritérion Publishing House, he gladly welcomed this unexpected source completion.

Other sources were also discovered later on and these gradually outlined – in parallel with the over 1000 pieces of Béla Jancsó's correspondence – several aspects of the inter-war Hungarian literary and cultural history of Transylvania (and the Carpathian-Basin at large).

Béla Jancsó's letters are edited by the Kritérion Publishing House (currently volumes 3 and 4 are under preparation). The edition is similar to the practice of the previous volumes: the texts are published using the current rules of spelling but the spelling differences due to the original language use of the writer are also considered. The dating is always placed at the very beginning of the letter, preserving the original form. The notes contain the philological data of each letter (place of storage, publication, addressee), and clarify any references used in the letters. An index at the end of each volume presents the correspondence partners.

The monograph, commissioned by the Hungarian Academy of Arts, is based on these source publications and on the research of Béla Jancsó's views on literary aesthetics.

Keywords: source preservation, synthesis, censorship, micro-philology, editing, Bartók-model

1. Jancsó Béla levelezése. A nyolcvanas évek elején, amikor az esszéíró és művelődésszervező Jancsó Béla (1903–1967) lakását a húga felszámolta, kevesen tudtak arról, hogy milyen értékes irodalom- és művelődéstörténeti örökséget rejt Kolozsváron a Monostori útra néző szoba, illetve a mély kapubejárat jobb oldali falába épített – „titokzatos” – vaspántos szekrény.

Padlóra szórt levelek, levélmásolatok, kéziratok, újságkivágatok látványa fogadott, amikor Debreczeni László telefonhívására – kérésének megfelelően: jókora

bőrönddel – a „lerobbant” lakásban megjelentem. Domokos Géza és Molnár Gusztáv megbízásából javában dolgoztam már az 1930 és 1940 közötti erdélyi értelmiségnevelő műhely dokumentumkötetének összeállításán, így hát kapóra jött ez a váratlan forráskiegészítés. Leletmentés közben Debreczeni László arra figyelmeztetett: már csak azért sem lehet teljes képet alkotni a hagyatékról, mivel 1944 őszén tűz ütött ki Jancsó Béla lakásában, minek következtében nagybecsű dokumentumok és levelek semmisültek meg (CSEKE 1995: 129–130).

Hogy kikkel állt levelezésben Jancsó Béla? A névsor beszédes – és korántsem teljes. Áprily Lajos, Áprily Lajosné, Asztalos Miklós, Balázs Ferenc, Balogh Edgár, Bánffy Miklós, Benedek Marcell, Bíró Sándor, Bölöni György, Buday Árpád, Buday György a kezdet. Szabó Dezső, Szádeczky-Kardoss Elemér, Szabó T. Attila, Szentimrei Jenő, Szombati-Szabó István, Tabéry Géza, Tamási Áron, Tavaszy Sándor, Teleki Ádám, Tompa László, I. Tóth Zoltán, Vita Sándor, Vita Zsigmond, Walter Gyula kívánczik a névsor végére. Ha viszont e levelezés „sűrűsödési” csomópontjait vizsgáljuk, akkor rögtön szembetűnővé válik: olyan fontos eszmetörténeti, irodalom- és művelődéstörténeti események háttérerezetét világítják meg ezek a dokumentumok, mint az 1918 utáni első erdélyi írónemzedék, a Tizenegyek színre lépése és fogadtatása (1923), a felvidéki Sarlóval, a budapesti Bartha Miklós Társasággal, a szegedi Bethlen Gábor Körrel, illetve Szegedi Fiatalokkal kapcsolatot tartó Erdélyi Fiatalok mozgalmának és folyóiratának története (1930–1940); továbbá a két világháború közötti kisebbségi önszemlélet olyan vitái, mint a Németh László támasztotta Magyarok Romániában (1935), a Makkai Sándor püspök áttelepedését követő Nem lehet (1937), a transzilvanizmus életrevalóságát megkérdőjelező Jelszó és mítosz (1937), illetve a Vásárhelyi Találkozó (1937) – egyoldalú beállításoktól mentes – megítélése.

Az Erdélyi Fiatalok dokumentumait, vitáit tartalmazó vaskos gyűjtemény három bukaresti előcenzúrázás után került a nagyváradi nyomdába, ahol a kötet 1986 hús-vétjára el is készült, de könyvárusi forgalomba nem kerülhetett, mert egy hajnali szekuszlátogatást követően az utócenúra bezúzásra ítélte. Ekkor már azokat a leveleket, dokumentumokat kellett mentenem, amelyek tárgyük folytán eleve nem kerülhettek bele a kálváriás sorsú kiadványba. Amit nappal gépeltem, azt este igyekeztem biztonságba helyezni. Akkor ütött szíven – Jancsó Béla és Makkai Sándor zaklató levélváltásaival ismerkedve – a „drámaíró történelem”: a kisebbségi sors 1937-es vitája ugyanis fél század múltán is húsunkba vágónak bizonyult. A gépelt kéziratot négy barátomnak mutattam meg: hárman a távozás mellett döntöttek. Minthogy semmi reményem nem volt a Nem lehet kéziratának a megjelentetésére, a Molnár Gusztáv által szervezett – illegálisan működő – Limes Kör tagjainak a figyelmébe ajánlottam, helyzetünk újragondolására számítva. Kötetnyi kézirat született, többségük szembehelyezkedett az exodussal. Az időközben Magyarországra telepedő Molnár

Gusztávnak gondja volt arra, hogy az 1937-es vita anyagát kiegészítve, utószóval és jegyzetekkel ellátva a Héttorony Kiadónál 1989-ben megjelentesse (MOLNÁR 1989). A fél század múltán keletkezett szövegeket 1995-ben szerkesztettem kötetbe a marosvásárhelyi Mentor Kiadó számára (CSEKE 1995). DEMÉNY PÉTER (1997) Egy vita nekrológja címen írt róla a Látóban. Az idén újra felmerült a két kötet újrakiadásának gondolata, de immár az 1990 utáni exodus felmérésének igényével. Eddig még nem jutott dűlőre.

Az első erdélyi írónemzedék jelentkezésének nyolcvanadik évfordulója szükségessé tette a Tizenegyek ikerantológiájának a megjelentetését: az eredeti példány utánnyomása mellett az antológia elő- és utóéletének a mikrofilológiai feltárását. Ezt követte a Buday György és Kolozsvár 2006-ban – esszéekkel, tanulmányokkal, levelekkel, visszaemlékezésekkel. Újabb évtized teltével elkezdtem Jancsó Béla életművel felérő levelezésének négy kötetre tervezett kiadását. A harmadikhoz készítettem a jegyzeteket, amikor eljutott hozzám a Magyar Művészeti Akadémia felkérése: az előmunkálatok után írjak monográfiát Jancsó Béláról, az irodalomesztétáról és közösségi művelődésszervezőről.

2. A levelek kiadása. A kiadást a Kriterion Könyvkiadó vállalta fel. Az a kiadó, amelyik már a hetvenes években programjába iktatta az irodalom- és művelődéstörténeti érdekű levelesládák megnyitását (Gaál Gábor, Benedek Elek, Kemény Zsigmond Társaság, Szépmíves Céh, Helikon stb.). Manapság osztozik e feladaton a Polis, a Mentor, a Korunk-háttérű Komp-Press stb. Elmondható, hogy a sajtó alá rendezésnek jól kialakult duktusa van Erdélyben is. A szövegeket a mai helyesírással adjuk közre, de figyelembe vesszük a levélíró eredeti nyelvi sajátosságaiból fakadó írásmódját is. A keltezést minden esetben a levél elején helyezzük el, megőrizve annak korabeli használatát. Ez különösen a helység- és utcanévek esetében „beszédes”. A Jancsó Béla nevére (New Yorkból, Párizsból, Berlinből, Rómából, Pozsonyból, Szegedről, Budapestről stb.) címzett küldemények hol a Monostori út 16. szám alá, hol a Moșilorba érkeztek, négy évig pedig a Mussolini utcába – korszaktól függően. Jegyzeteinkben közöljük a levelek legfontosabb szövegfilológiai adatait (lelőhely, közlés, címzés), a szövegek megértéséhez szükséges tárgyi összefüggéseket. A kötet végén kislexikonban mutatjuk be a levelezőtársakat. A Kriterion gyakorlata annyiban praktikusabb (olvasóbarátabb?), hogy nem a kötet végén, hanem közvetlenül a levelek után hozzuk a szövegmagyarázatokat. Amelyek az esetek többségében hosszúságos mikrofilológiai kutatást igényelnek. Lévéen, hogy a levélírók már nem élnek, hozzátartozóikat pedig csak ritka esetben sikerült elérnünk.

Két példával szeretném érzékeltetni ezt. Buday György 1935. május 12-én bizalmasan értesíti kolozsvári barátját, hogy Az ember tragédiájának színpadra állításakor rátalált élete nagy szerelmére, *L*-re, akinek inspirációja meghatározó volt számára. Egész művészete megújítását reméli tőle. Nos, ki lehetett ez az *L*? Varga Katalinnak,

a PIM Kézirattára osztályvezetőjének köszönhető, hogy ma többet tudunk Bauer Lilla (1912–2011) táncművésről, a Szentpál Olga mozdulatművészeti iskola növendékéről. Ők vállalták 1935-ben a szegedi Dóm téri Tragédia-bemutató kórustáncait. Bauer Lilla, kinőve a szegedi iskolát, Kurt Joss németországi társulatához szegődött. Ennek a társulatnak Hitler hatalomra kerülése után célszerű volt emigrálnia, és ekkor testületileg átköltöztek Dél-Angliába, Londontól nyugatra (VARGA KATALIN szíves közlése 2017. okt. 29-én).

Nehezebb ügy volt Nyíró Gyula (1895–1966) elme- és ideggyógyász professzor Jancsóhoz írt leveleinek háttérvizsgálata. Már az 1929-ben küldött első levele felkellette érdeklődésemet iránta, minthogy Juhász Gyula kezeléséről tájékoztatta Jancsót; a másodikban pedig arról számolt be, hogy mi történt a Ferencz József Tudományegyetem Orvosi Tanszékén, miután barátjának – diplomája nosztrifikálása érdekében – haza kellett költöznie. Jancsó személyesen is ismerte Juhász Gyulát, szerette a költészetét, így érthető, hogy aggódott a sorsáért. Az Erdélyi Fiatalok hasábjain megjelent búcsúztatóját ezzel fejezte be: „a halálos biztonsággal ölő mérgeg hatásából többé már sem szeretet, sem tudomány vissza nem hozhatta” (JANCÓS 1937).

Nyíróról 2003-ban szerezhettem bővebb ismereteket, amikor a kolozsvári Polis Könyvkiadónál megjelent Olosz Lajos és Reményik Sándor levelezése (KIS OLOSZ 2003). Innen tudom: a Hárshegyi Állami Ideggyógyintézetből 1933. ápr. 14-én Reményik arról tájékoztatta Oloszt, hogy 1932 végének egy részét már ebben a szanatóriumban töltötte, s 1933 február közepén tért vissza ide. „A kolozsvári származású Nyíró Gyula dr. főorvos, egy. m. tanár régi barátom kezelésében oly eredményeket értem el, illetve ért el ő – írta az Arad megyei Kisjenőn élő költőbarátjának –, hogy reménységem van, ha időközi visszaesésekkel is, de mégis tartós javulásra. Szemem állapota ugyan lényegileg nem változott, ez a legmakacsabb terrénium most is – azonban ez is jobb, és általános jobb közérzésem, munkakedvem és életkedvem visszatérése tűrhetővé teszi a még megmaradt zavarokat is. Jellemző állapotomra, hogy március folyamán és ápr. elején eddig 21 verset írtam – olyan erővel és olyan hanggal tört fel ez a betemetettnek hitt forrás, hogy a szó szoros értelmében megrendültem bele” (KIS OLOSZ: 2003).

Forrásbővítés során 2014 tavaszán az a meglepetés ért, hogy a negyvenes évek elején Nyíró magát Jancsó Bélát is kezelte. Hogy Jancsó betegségének eredete a gyermekkoráig nyúlt vissza, azt 1983-tól tudom a hozzá közel álló Debreczeni László építész- és iparművéstől. Egyik alkalommal Jancsó alkati gátlásosságára, önértéktudata bizonytalanságaira kérdeztem rá. Kötetben is megörökítettem válaszat: „Csecsemő és elemi iskolás korában elszenvedett komoly betegségei folytán gyengébb szervezetű fiú volt. Nyilván ez tette, hogy az 1918–1919-es évek telén nálunk is fellépett, és sok áldozatot szedett járványos nagy európai – spanyolnátha néven ismert – grippát könnyebben megkapta, s ez nála is igen súlyos lefolyású

volt. Szövődményként agyhártyagyulladását kapott. Hetekig feküdt a legváltásosabb állapotban. Volt egy időszak, amikor – többnapos önkívületben lévén – orvosa már le is mondott az életéről. Ám végül is szerencsésen felgyógyult. Hanem mint utókövetkezmény egész életére megmaradt egy sajnálatos pszichikai gyengeség, amely az említett önbizalomhiányban, bátortalanságban is megnyilvánult” (CSEKE 1995: 129–130). Az elme- és ideggyógyász 1941-es diagnózisa, illetve a levelekben rögzített kezelés-receptúrája teljes mértékben igazolja Debreczeni megfigyeléseit.

A Désen született Nyíró a kolozsvári Református Kollégiumban érettségizett 1912-ben, orvosi diplomáját is Kolozsváron szerezte, 1927-ig a szegedi elmeklinikán volt tanársegéd. Ez időben volt szegedi orvostanhallgató Jancsó Béla. Levélváltásaikból nem derül ki, hogy már Kolozsvárról ismerték-e egymást, szegedi kapcsolatuk azonban kétségtelen. Egyetemi magántanári képesítése után 1931-ben címzetes rendkívüli tanárrá avatták Nyíró, aki már 1928-tól a lipótmizei elmeorvóintézet főorvosaként dolgozott, 1939-től pedig az angyalföldi elmeorvóintézet igazgató főorvosa volt, 1951-től pszichiátriát tanított a budapesti orvostudományi egyetemen. Budapest XIII. kerületében ma az ő nevét viseli az Országos Pszichiátriai és Addiktológiai Intézet.

Nyíró professzor a levelek többségét géppel írta, mindössze kettő kézírásos. (Az 1941. VI. 26-án kelt Orvosi bizonyítvány egyik-másik kifejezését, sajnos, nagyítóval sem tudtuk megfejteni.) A sietségből adódó géphibákat javítottam, a szövegeket a mai helyesírással/központozással adom közre, de tiszteletben tartom a levélírónak a korabeli orvosi nyelv sajátosságaiból fakadó írásmódját. A keltezés szintén az eredeti írásmódot tükrözi. A jegyzetekben igyekeztem megvilágítani a levelek utalásainak mikrofilológiai hátterét. A gyógyszerek szakszerű leírásában Uray Zoltán akadémikus volt a segítségemre.

Miután a szkennelt leveleket legépeltettem, nyomban írtam a Nyíró Gyula Kórház főigazgató főorvosának, akitől a Nyíró-hagyaték sorsa és kutathatósága felől érdeklődtem. Válaszában (2017. okt. 20.) dr. Németh Attila hónapok múltán arról értesített: nem tudnak segíteni, mert „az akkori pszichiátria épülete magánkézre került”, irattárunkban ilyen levelezés nincs. A Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeumának és Könyvtárának levéltárosa, DOMJÁN LAJOS ugyancsak lehangolóan írta: „Sajnos, Nyíró Gyula irathagyatéka nem került az egykori levéltárunkba, amely ma már csak adattár” (2017. aug. 7.). Ettől kezdve „magánynyomozásba” kezdtem. Ilia Mihály szegedi irodalomtörténész a tanítványait mozgósította az ügy érdekében, Filep Antal néprajztudós pedig dr. Kapronczay Károly orvostörténészhez fordult, aki annak idején az Antall József vezette Orvostörténeti Múzeum és Levéltár főigazgatójának munkatársa, majd utóda volt. KAPRONCZAY professzor válaszából az derült ki, hogy Nyíró iratai 1956-ban részben elpusztultak, részben eltűntek.

Jancsó Béla eléggé fel nem becsülhető szokása az volt, hogy vagy megőrizte levélválaszainak fogalmazványát, vagy kézzel írt másolatot készített azokról. Ez esetben sem fogalmazvány, sem másolat nem maradt fenn a Nyírónek küldött levelekről. Eszerint tűz pusztíthatta el (1944-ben és 1956-ban!) mind az elküldött, mind a másolatban őrzött Jancsó-leveleket? Számolnunk kell azzal is, hogy Jancsó Béla – akárcsak Németh László – sok levelét tűzhalálra ítélte.

3. Jancsó és a Bartók-modell. Oka lehetett annak, hogy a múlt század legtekintélyesebb folyóiratát szerkesztő OSVÁT ERNŐ 1926-ban úgy nyilatkozott: Németh László és Illyés Gyula mellett Jancsó Bélától várja a legtöbbet. A megkülönböztetett figyelmet az irodalmi esszé megújításával érdemelte ki. Mikó Imre feljegyzése szerint később Babits is sürgette – a Nyugathoz gyakorta bejáró Eötvös-kollégista Jancsó Elemér révén – az idősebb Jancsó fivér kézíratait (MIKÓ 1973). Amerikából írt leveleinek tanúsága szerint Tamási Áron elsődlegesen Jancsó Béla kritikusi beszámolóiból értesült a figyelmet keltő erdélyi művekről, az irodalmi élet fejleményeiről (CSEKE 2003), és saját alkotásait illetően is tőle várta a lehető legszigorúbb bírálatot. Nemcsak a Lélekindulásból ismert novelláit küldte el rendre barátjának; versekkel is meglepte őt, sőt a Janovics Jenő színházpályázatára írt „székely tragédiáját”, a hetvenes évek elején felfedezett Ösvigasztalást is kritikusi figyelmébe ajánlotta, jóval az eredményhirdetés előtt. Mintha csak az 1923 karácsonyán megjelent Erdélyi irodalom és székely irodalom című Jancsó-esszé ama felismerését akarta volna igazolni, miszerint „a székely irodalom igazi műformája a dráma” (CSEKE 2003).

Jancsó Béla már akkor, a Tizenegyek fellépésének évében egyértelműen a Bartók-modell érvényesítésében látta és láttatta az erdélyi magyar irodalom jövőjét. „Sohasem járt Nyugaton, s mégis európai tudott lenni” (MIKÓ 1973). Az irodalomteremtés lázában úgy akarta messze hallatszónak tenni az „Egyetemes Élet székely szavát”, miként „Bartók Béla a komor hegyekbe dugott kis falvakból a székely zenét London és Párizs fülébe vitte, s a világ nagy szívéből visszhang szólt a tragikus kis nép sötét és mély életakarátára” (JANCÓSÓ 1973).

Ahogy Tamási írásművészetének kibontakozása kezdte igazolni Jancsó Béla előrelátását, úgy nőttek meg rendre Tamási elvárásai is vele szemben. Előbb egy nagylélegzetű kisebbségi regényt várt barátjától, majd egy erdélyi szépirodalmi folyóirat megindítását sürgette, aztán az 1918 utáni erdélyi irodalmi törekvések kritikai bemutatását. Hazatérése előtt TAMÁSI a New Yorkban kelt, 1926. március 24-i levelében ezt írta barátjának: „Mindenekelőtt égető szükség volna meginduló irodalmunknak olyan művészi érzékkel, megérzéssel és felfogással való bírálatára, mint ahogy azt Tőled várom. Egyedül Te vagy, aki előtt eddig igyekeztem elhallgatni, hogy nem tudok Erdélyben ma embert, aki ezt úgy meg tudná csinálni, mint Te. [...] Meg kell éreznie és meg kell tudnia már rövidesen mindenkinek, hogy nálunk nem a magyar

irodalom pótléka készül, hanem a magyar irodalomnak egy új fejezete, mely nemcsak az egyenlő értékelést, hanem még a hegemoniát is elbírja...” (CSEKE 2003).

Ezeket a korhangulatot kifejező sorokat Dsida Jenő nyilvánvalóan nem ismerhette, de a harmincas évek elején ő is abban látta az erdélyi magyar irodalom ön-magán túlmutató hivatását, hogy a szellem szabad szárnyalásával, a humánus háttérrel sugárzásával jövőformáló tényezője legyen magának az egyetemes magyar irodalomnak. Merthogy történelmi adottságai – a kisebbségi létviszonyok ellenére – erre predesztinálják. Pásztorúsz-szerkesztőként a „tisztá európai szellem” erdélyi otthonteremtője volt (CSEKE 2015). Akárcsak pályakezdő éveiben az esszéíró és irodalomkritikus Jancsó Béla.

4. „Mindenikben kissé magát írta meg”. A Buday Györggyel váltott levelekből úgy tudjuk, hogy Jancsó világirodalmi betájolással készült tervezett művének, az erdélyi magyar irodalom első világháború utáni történetének a megírására. Az 1927. augusztus 21-én kelt beszámolóban ezt olvashatjuk: „A világirodalmi anyaggyűjtéssel nagyjában megvagyok egy csomó minden újra való átolvasása után, és Mereskovszkij, Tolsztoj és Dosztojevszkije nagyon érdekes rávilágítást adott gondolataimnak. S minden munka ellenére is feltétlenül ezt meg kell csinálnom a télen, s ha Isten megsegít, meg is csinálom egy-egy vizsgarend után kiszakítva 2–3 hetet erre magamnak...” (CSEKE 2015). Ami nem meglepő, hiszen addigra már írt a művészet lélektani és társadalmi jelentőségéről, az expresszionizmusról, értekezett Baudelaire-ről, Romain Rolland-ról, Shakespeare-ről, Molière-ről, Voltaire-ről, Balzacról, Edgar Allan Poe-ről, Walt Whitmanról. Mielőtt rendre sorra vette volna erdélyi kortársainak alkotásait, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Petőfi, Kemény Zsigmond, Vajda János, Jókai, Mikszáth, Ady, Tóth Árpád, Kosztolányi, Móra, Juhász Gyula, Karinthy, Móricz jelentőségére hívta fel a figyelmet. „Mindenikben kissé magát írta meg, ezért olyan szívhez szólóak írói portréi” – jegyzi meg e névsor kapcsán Mikó Imre, aki közeli rokonként és bizalmas barátként jól ismerte nagybátyja lelki traumáit is. – „Keménynél a vasakaratú apa jelentkezik, aki orvosi pályára küldi fiát. Ugyancsak Keménynél, de Vajdánál is a be nem teljesült szerelem, Karinthy-nál a nőprobléma éles felvetése emlékeztet Jancsó Béla magánéletére. Móricz Zsigmondról írt tanulmányában a Báthori és Bethlen alakjában ábrázolt ketőslelkűség megdöbbentő személyes probléma, Kölcsey-tanulmányában a meg nem valósult reformok mögött érezzük a közéletből visszavonuló Jancsó Bélát a harmincas évek végén. Azután jön a nekrológok sorozata: Tóth Árpád, Móra Ferenc, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula. Mindenikben van valami Jancsó Bélából – önmagát temeti” (MIKÓ 1973).

Meglehet, hogy épp ezért kell szellemét feltámasztanunk.

Kulcsszavak: leletmentés, szintézisteremtés, cenzúrázás, mikrofilológia, sajtó alá rendezés, Bartók-modell

Hivatkozott irodalom

- CSEKE PÉTER 1995. *Vigyázó torony. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 129–130.
- CSEKE PÉTER 2003. Eljön a mi időnk is Erdélyben (Tamási Áron amerikai levelei Jancsó Bélának). *Székegyföld*, 2003. 8. 63–90. Ua. CSEKE PÉTER 2005. *Jöjjön el a mi időnk*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda. 32–63.
- CSEKE PÉTER szerk. 2006. *Buday György és Kolozsvár. Álom egy Solvejg-házról. Esszék, tanulmányok, levelek, visszaemlékezések*. Komp-Press Könyvkiadó, Kolozsvár. 146–152.
- CSEKE PÉTER 2015. Dsida Jenő, a Pásztortűz-szerkesztő. In: CSEKE PÉTER 2015. *Erdélyi értékhorizontok*. Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, Budapest. 77–95.
- CSEKE PÉTER – MOLNÁR GUSZTÁV vál. 1989. *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Héttorony kiadó, Budapest.
- DEMÉNY PÉTER 1997. *Egy vita nekrológja*. Látó, 8.
- JANCSÓ BÉLA 1937. Juhász Gyula [Nekrológ]. (*Erdélyi*) *Fiatalok*, Kolozsvár, 1937. 8, 2: 14-16.
- JANCSÓ BÉLA 1973. Erdélyi irodalom és székely irodalom. In: JANCSÓ BÉLA 1973. *Irodalom és közélet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 33–36.
- KIS OLOSZ KLÁRA szerk. 2003. *Félig élt élet. Olosz Lajos és Reményik levelezése 1912–1940*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.
- MIKÓ IMRE 1973. Jancsó Béla irodalmi hagyatéka. In: JANCSÓ BÉLA 1973. *Irodalom és közélet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 5–28.

Izsák Imre 1956-os emigráns csillagász életrajzi monográfiájának sokszínű forrásai

Various sources consulted for the monograph of the biography of the Hungarian-American astronomer Imre G. Izsak (1929–1965)

Imre G. Izsak (1929–1965) was born in Zalaegerszeg, Hungary. He studied mathematics and physics at the Eötvös Loránd University from 1947 to 1951. Izsak became a staff member of the Konkoly Observatory of the Hungarian Academy of Sciences. During the 1956 Hungarian revolution he emigrated to Switzerland and worked for the Eidgenössische Sternwarte Zürich. Izsak moved to the United States at the end of 1958. After a short period at the Cincinnati Observatory, he joined the staff of the Smithsonian Astrophysical Observatory. He was the Chief of the Research and Analysis Section from 1960. Izsak was one of the pioneers of satellite geodesy, first time determined by satellite geodetic methods of the ellipticity of the Earth equator in 1961. He compiled the most accurate mapping of the geoid surface until 1965 and he was the theoretical founder of the 1966 Smithsonian Standard Earth Model. Izsak was the first to demonstrate analytical development of the planetary perturbation function on a digital computer. The „Kozai–Izsak mean elements” satellite orbit determination method is named after him and Yoshihide Kozai.

Izsak was honoured by having a lunar crater in 1970 and a minor planet named after him in 1980. The Astrophysical Observatory of the Eötvös Loránd University Department of Astronomy was named after him in 2007.

The Vega Astronomical Association published a monograph on the biography of Imre G. Izsak in 2017, which is based on varied sources of his life and work.

Keywords: history of astronomy, immigrants of the 1956 Hungarian revolution, satellite geodesy, mapping of the geoid surface, satellite orbit determination

2017-ben jelent meg az Izsák Imre (1929–1965) csillagász, égi mechanikus életét és munkásságát feldolgozó 580 oldalas, a tudós több mint másfél száz, emigrációból írt levelét is közreadó életrajzi monográfia (CSIZMADIA 2017). Izsák Zalaegerszegen született, szülei természettudományokat tanító polgári iskolai tanárok voltak. 1939-től a kőszegi Hunyadi Mátyás honvéd nevelőintézet, 1943-tól a Görgey Artur Hadapródiskola növendéke volt. Az 1944 végén Németországba vezényelt hadapródiskola amerikai fogságba került, ahonnan Izsák 1945 őszén jutott haza, és középiskolai tanulmányait szülővárosában folytatva a Zrínyi Miklós (akkor Deák Ferenc) Gimnáziumban tett érettségi vizsgát 1947-ben. 1947–1951 között a Pázmány Péter

(1950-től Eötvös Loránd) Tudományegyetem matematika–fizika szakos hallgatója volt. A negyvenes-ötvenes évek fordulóján Eötvös-kollégistaként átélte a Collegium szétbomlasztását. A Magyar Tudományos Akadémia Csillagvizsgáló Intézetében – 1951 novemberétől aspiránsként – változócsillagászat mellett égi mechanikával foglalkozott. 1956 novemberében előbb Svájcba emigrált, ahol napfizikai kutatásokat végzett, majd az Egyesült Államokban keresett állást. A tengerentúlon szűk tíz hónapig a Cincinnati Observatoryban dolgozott, 1959 szeptemberétől pedig a Smithsonian Astrophysical Observatory (SAO) munkatársa, 1960 augusztusától a Research and Analysis Section vezetője lett.

1962-ben megházasodott, 1964-ben fia született, és megkapta az amerikai állampolgárságot. 1965. április 21-én Párizsban egy konferencián való részvétele közben szívinfarktus érte: fiatalon, 36 évesen elhunyt.

1970-ben a Nemzetközi Csillagászati Unió 513 alakzatnak adott nevet a Hold túlsó oldalán. A műholdas geodézia és az égi mechanika terén elért eredményei elismeréseként az egyik krátert Izsák Imréről nevezték el. 1980-ban egy Kulin György által korábban felfedezett kisbolygó az (1546) Izsák nevet kapta. 1994-ben egy zalaegerszegi általános iskola, 2007-ben pedig az ELTE Csillagászati Tanszékének Asztrofizikai Obszervatóriuma vette fel Izsák Imre nevét.

A különleges elismerések oka, hogy Izsák korai halála ellenére teljes és úttörő jelentőségű életművet hagyott maga után. A klasszikus égi mechanikai probléma, a bolygók perturbációs függvénye sorfejtésének az addigiaknál nagyságrendekkel pontosabb levezetését adták más SAO-beli kollégákkal és a Massachusetts Institute of Technology munkatársaival közösen, amikor az Izsák által adott analitikus matematikai megoldást sikeresen alkalmazták számítógépen (IZSAK–GERARD–EFIMBA–BARNETT 1964 és IZSAK–BENIMA–MILLS 1964). 1961-ben elsőként mutatta ki műholdas geodéziai módszerekkel a földi egyenlítő lapultságát (IZSAK 1961): ez volt az egyik döntő lépés a geoid, azaz a teljes, gravitációs értelemben vett földalak feltérképezése felé. 1965-ig három alkalommal adta közre az aktuálisan elérhető legpontosabb földalak-számításokat (IZSAK 1963a, IZSAK 1964, IZSAK 1966). És bár az 1966 Smithsonian Standard Earth közzétételét már nem érthette meg, ez a műholdas geodézia addigi eredményeit összegző első Szabvány Föld Modell az őáltala kidolgozott elvek alkalmazásán nyugodott (LUNDQUIST–VEIS 1966). Izsáknak és egyik legszorosabb munkatársának a nevét őrzi a Kozai–Izsák-féle, műholdpálya-számításban használatos módszer, mutatva kiemelkedő jelentőségét a műholdak égi mechanikájának területén is (KOZAI 1959, IZSAK 1963b).

A hidegháború e fagyos időszakában az űrkutatás egyszerre volt az érdeklődés középpontjában álló tudományos, műszaki, politikai és katonai kérdés. Olyan csúcstechnológiai megoldásokat, fenyegetéseket is jelentettek az űreszközök, amelyekkel bárhová, bármekkora távolságba el lehet juttatni akár atomtölteteket is. Izsák az

egyik űr- és atomnagyhatalom legfontosabb mesterséges holdak mozgásával foglalkozó intézményének volt az osztályvezetője. Feladatuk a tudományos eredmények produkálásán túl politikai, propaganda célú is – az űrversenyben lemaradásban lévő Egyesült Államok részéről egy jelentős eredmény felmutatása, a Föld alakjának műholdak segítségével való meghatározása – volt. Ugyanakkor ez a gyakorlatban is nagyon fontos cél volt: megismerve a műholdak mozgását leginkább befolyásoló tényezőt, a Föld gravitációs terét, mind jobb műholdpálya-számítási modelleket alkotni, ezáltal kellő pontossággal követni az akár veszélyeket is hordozó mesterséges égitesteket. A Standard Earth modell publikálása azt jelezte, hogy a legégetőbb problémák 1966-ra megoldódtak.

Izsák halálakor, 1965-ben, nekrológia jelent meg az egyik vezető természettudományos folyóiratban, a *Nature*-ben (207: 807, szerzői név nélkül), és annak a párizsi konferenciának a kiadványát, amely során elhunyt, emlékének szentelték, és a kötetben röviden ismertették pályafutását (WHIPPLE 1966).

A megbecsülés látható jelei ellenére az 1980-as évekig nem foglalkozott senki mélyebben a Horthy-hadsereg kadétja, az '56-os „diszidens” Izsák Imre (amerikai publikációiban: Imre G. Izsak) életével és munkásságával. Sem a holdkráter, sem a kisbolygó elnevezés kapcsán nem jelent meg róla ismertetés. A csillagászok és geodéták azonban ismerték őt. 1965-ben nekrológot közölt róla a *Geodézia és Kartográfia* szakfolyóirat (SZ. K. GY. 1965), valamint A Csillagos Ég című, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott, szűk körben terjesztett, írógépellt körlevél. Utóbbiban Tóth György csillagász írt életrajzi vázlatot (TÓTH 1965), amely egészen VÖRÖSS LÁSZLÓ ZSIGMOND 1986-os szócikkéig a legrészletesebb volt Izsákról.

A nekrológok után BARTHA LAJOS csillagásztörténész írt a Technikatörténeti Szemlében több más csillagász mellett Izsákról is rövid szócikket (BARTHA 1976). Az első, szélesebb kör számára is olvasható ismertetés a Magyar Életrajzi Lexikonban (MÉLex. 333) jelent meg. 1981–82-ben három, a csillagászhoz és az űrkutatáshoz köthető lexikont is kiadtak, amelyek mindegyikében helyet kapott Izsák is (ŰrhLex. 300, GAZDA–MARIK 1982: 79, BALÁZS–BARTHA–MARIK 1982: 98). E fenti, hol több, hol kevesebb hibát és hiányt tartalmazó magyar szócikkeknél az angol nyelvű nekrológok részletesebbek és pontosabbak.

1986-ban egy hosszabb ismertetés jelent meg a Magyarok a természettudomány és technika történetében című kötetben (VÖRÖSS 1986). Ezt a szócikket az 1996-ban elhunyt VÖRÖSS LÁSZLÓ ZSIGMOND, Izsák Imre életének első kutatója írta. Később ugyanez a szócikk került be a Magyar Tudóslexikon A-tól Zs-ig c. kötetbe is (VÖRÖSS 1997). VÖRÖSS publikált egy kevésbé ismert, de a fentieknél részletesebb és pontosabb életrajzot is a Zrínyi Miklós Gimnázium 1988–89. évi évkönyvében (VÖRÖSS 1989). VÖRÖSS LÁSZLÓ ZSIGMOND pécsi főiskolai tanár, Izsák Imre édesapjának féltestvére volt. Gyűjtötte az Izsákról szóló újságcikkeket, rá való utalásokat,

a csillagász tudományos publikációit. Információkhoz jutott az Izsákot ismerőktől. Utánajárt a családfára vonatkozó anyakönyvi adatoknak. Összeállította Izsák publikációinak és a vele kapcsolatos írásoknak a bibliográfiáját. Ismerte Izsáknak a ma már a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltárában (ZML) elhelyezett családi levelezését, vagy annak legalább jelentős részét is. VÖRÖSS kéziratai szintén a Zala Megyei Levéltárba kerültek.

Ezt követően ismét BARTHA LAJOS tért ki Izsákra és bővebben a földalak meghatározásának problémájára az Évfordulóink a műszaki és természettudományokban 1990-re vonatkozó kötetében, hivatkozva az Úrhajózási Lexikonra, VÖRÖSS szócikére, valamint a Nature-beli nekrológra (BARTHA 1989).

1994-ben megjelent „Izsák Imre születésének 65. évfordulója tiszteletére, a róla elnevezett általános iskola névadó ünnepsége alkalmából” egy vékony kis füzet, Izsák Imre Gyula (1929–1965) címmel (GYIMESI 1994). A kiadvány felelős kiadója az iskola igazgatója, BÉNYI ZOLTÁN volt. 1997-ben, BÉNYI ZOLTÁN szerkesztésében került kiadásra az első Izsáknak szentelt, 81 oldalas könyv: A gondolat tükre. Izsák Imre élete (1929–1965) (BÉNYI 1997). Majd 2004-ben, BÉNYI ZOLTÁN és JELENCZKI ISTVÁN filmrendező munkájának köszönhetően megjelent A Hold túlsó oldalán. Dokumentumok és emlékezések Izsák Imréről című kötet (BÉNYI–JELENCZKI 2004). Ennek egyik alapja az azonos címmel, JELENCZKI ISTVÁN rendezésében és interjúival 2000-ben elkészült film volt (JELENCZKI 2000). E fenti három kiadványban közölt csaknem azonos, néhány oldalas életrajzokat GYIMESI ENDRE levéltáros, történész írta (GYIMESI 1994, 1997, 2004). A gondolat tükrében találjuk meg ÉRDI BÁLINT ismertetését Izsák égi mechanikai munkásságáról (ÉRDI 1997). A gondolat tükre és A Hold túlsó oldalán törzsét azok a visszaemlékezések, interjúk képezik, amelyeket BÉNYI ZOLTÁN és JELENCZKI ISTVÁN gyűjtöttek, készítettek, kapcsolatba lépve Magyarországon és külföldön élő családtagokkal, barátokkal, ismerősökkel, kollégákkal.

GYIMESI egyrészt VÖRÖSS, BÉNYI és JELENCZKI gyűjtései alapján dolgozott, másrészt VÖRÖSSNél sokkal inkább támaszkodott a Zala Megyei Levéltárban elhelyezett családi levelezésre. GYIMESI az anyakönyv alapján javította Izsák hibásan elterjedt születési helyét és idejét. Felhasználta a Nature-nekrológot és a földalak meghatározás kérdéseire kitérve BARTHA 1989-es közleményét is.

A jobbára visszaemlékezéseket közlő kötetek, a források egy jól behatárolt szűk körén alapuló tömör életrajzok, a tudományos munkásság legfontosabb szeletére, az égi mechanikára koncentráló közlemények után a szóba jöhető, elérhető források mind teljesebb feltárásán alapuló, Izsák Imre életét és munkásságát egységében, monografikus ígérennyel bemutató életrajz megalkotására vállalkoztam. Első lépésként feldolgoztam az Izsákot említő, életével összefüggő vagy az életút értelmezését segítő monográfiákat, évkönyveket, folyóiratcikkeket; ezek egyik hozadéka lett a 2017-ben kiadásra került Izsák Imre kötetnek az első, Izsák Imre és emlékezete.

Kutatástörténeti előzmények c. fejezete is (CSIZMADIA 2017: 11–50), amelyből kiviláglik az ’56-os emigráns rendszerváltás előtti elhallgatottsága.

Az írott források lehető legteljesebb feltárását természetesen levéltári kutatások sora jelentette. A korábbi közlések egyetlen levéltár, a Zala Megyei Levéltárban található dokumentumokon alapultak, alig túllépve az „Izsák Imre Gyula hagyatéka 1945–1990” cím alatt lajstromba vett nyolc doboznyi anyagon, amelynek lényegi részét Izsák családi, főként emigrációból írt levelei és VÖRÖSS LÁSZLÓ ZSIGMOND gyűjtése képezi. Mindezeket, valamint az Izsák-hagyatékon kívül egyéb ZML-beli, főképp Izsáknak a zalaegerszegi iskolákban végzett tanulmányaira vonatkozó dokumentumokat is felhasználtam. Ez utóbbiak pontosan és kellő részletességgel megválaszolták a kora gyermekkorral kapcsolatos fő kérdéseket.

A Zala Megyei Levéltáron túl további tizenhárom levél-, irat- és fényképtárból, köztük három külföldiből (Smithsonian Institution Archives, ETH-Bibliothek, Archive, és a locarnoi Specola Solare csillagvizsgáló iratai; nem levéltári anyagot kaptam orosz és finn könyvtárakból is) származó források gazdagították az Izsákról való ismereteinket. Ezekről szólva: a Hadtörténelmi Levéltárban Izsák katonaiskolai múltjának kevés nyomát találjuk; ennek fő oka az iratok világháború alatti pusztulása. Volt magyarországi munkahelyein, az ELTE Csillagászati Tanszéken és az MTA CSFK Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézetben fellelt anyag révén biztos állításokat fogalmazhattunk meg Izsák egyetemi demonstrátori működéséről, és konkrét adatok, történetek dokumentumai világítottak rá az intézmények és Izsák 1950-es évekbeli helyzetére, 1956-os eseményekre és azok utóhatásaira.

Az ELTE Eötvös Collegium Levéltára és az Akadémiai Levéltár bővízü forrást jelentenek a tudománytörténész számára. Az innen származó információk sokat hozzattek Izsák hazai működésének, Eötvös Collégiumba való felvételének, a Collegiumban és az MTA Csillagvizsgáló Intézetében eltöltött idejének, különösen el nem készült kandidátusi dolgozata, ezzel összefüggésben hazai kutatói munkája történetének megismeréséhez, megértéséhez.

Az Állambiztonsági Hivatalok Történeti Levéltára különleges gyűjteményt jelent a 20. század kutatója számára, amelyben nagy valószínűséggel találhatunk másutt meg nem őrzött adatokat. Esetünkben például az 1950-es években a hadapródiskolákról és növendékeikről készült jellemzés is érdekes, de ennél nagyobb siker volt tíz, eddig ismeretlen Izsákhoz vagy Izsák által írt levél felbukkanása, melyet a Kádár-kori állambiztonság másolt le és „őrzött meg” az utókornak. E levelek segítségével jobban beleláthattunk Izsák emigráns létének nehézségeibe.

A 19–20. század történelme új forrástípusokkal gazdagodott: fényképekkel és mozgóképekkel. A Zala Megyei Levéltár és a Göcseji Múzeum fényképtára is őriz Izsákkal kapcsolatos felvételeket, de a legbőségesebb kútforrást az Izsák család tulajdonában lévő fényképalbumok jelentik. E fényképek nem csupán arra alkalmasak,

hogy magunk előtt láthassuk a csillagászt és környezetét, hanem konkrét, máshonnan meg nem ismerhető információt is hordozhatnak. Így például a hiányos írott forrásokat kiegészítő, jól datált fényképek sora által vált bizonyíthatóvá, hogy a paroliján (a zubbony gallérjának hajtókáján) két gomb, két sávot, azaz a kitűnő tanulmányok jelét viselő Izsák végig kitűnő eredménnyel végzett Kőszegen.

Két dokumentumfilm is segítségünkre volt. Kisfaludy András 1991–1992-es alkotása, a több régi növendéket megszólaltató Iskolások a határon (KISFALUDY 1991–1992) árnyalja azt a kőszegi cőgerájáról alkotott képet, amelyet Ottlik Géza műve, az Iskola a határon oly nagy súllyal befolyásol. Az Eötvös Collegium utolsó éveit, szétverését bemutató dokumentumfilm, A Kollégium végnapjai (PAPP 1996) pedig Izsákra vonatkozó visszaemlékezéssel is szolgál.

Ez utóbbival megérkezünk a személyes visszaemlékezések területére. Ezek túlnyomó részét az 1990-es évek második felében és a 2000-es évek elején BÉNYI ZOLTÁN és JELENCZKI ISTVÁN gyűjtötte (BÉNYI 1997, BÉNYI–JELENCZKI 2004). Elszórtan másutt is található Izsákra vonatkozó emlékezések. Én magam egy visszaemlékezéssel gyarapítottam e források sorát. E forráscsoport kiegészítette, árnyalta ismereteinket, esetenként más források hiányában egyedüli támpontokként szerepeltek.

A csillagász alakja többször felbukkan szépirodalmi alkotásokban is. Először az angol csillagász Desmond King-Hele írt róla verset For Imre Izsák, Earth Shaper címmel (KING-HELE 1972: 9). A szomorú alkalmat Izsák halála adta a költemény születésére: King-Hele még másnap papírra vetette a sorokat. 1972-ben nyomtatásban is megjelent ez az időben nagyon közel, a párizsi konferencián részt vevő kolléga tollából született, Izsák halálának körülményeiről szóló alkotás. King-Hele verse forrásul szolgált Izsák utolsó napjainak történetéhez.

A magyar irodalomba Szász Imre vezette be a csillagászt Ménesi út című, először 1985-ben megjelent, az Eötvös Collegium utolsó éveit is tárgyaló regényében (SZÁSZ 1985: 217). A másik kollégista, Fodor András irodalmi értékű Naplójában említi több helyütt Izsákot – a folyamatosan vezetett naplót én is, mint mások is a Collegium történetének utolsó időszakának kutatói közül, forrásként kezeltem (FODOR 1991: 22, 33, 79, 301–302).

Külön forráscsoportként említem Izsák Imre tudományos publikációit. Égi mechanikai munkásságának szakértő feldolgozása ÉRDI BÁLINT, az ELTE Csillagászati Tanszékének volt tanszékvezető professzorának tollából 1997-ben megtörtént (ÉRDI 1997). A 2017-ben megjelent monográfiában bemutatom az ezt megelőző ismeretterjesztő, változócsillagászati, napfizikai munkásságot is – mindezeket és az égi mechanikai, műholdas geodéziai kutatásokat történeti megközelítésben, időrendben és tudománytörténeti, életrajzi összefüggéseiben tárgyalom. Így többek között magunk előtt láthatjuk, hogy a földi egyenlítő lapultságának műholdmozgások zavaraiából történt kimutatása, amelyet ma Izsák egyik legjelentősebb eredményének

tartunk, 1961. februári ismertetésekor nem egyértelmű fogadtatásra talált. Nyomon követhetjük, ahogy a műholdak égi mechanikájával foglalkozó csillagászból megszületik a műholdas geodéta és a klasszikus problémák felé forduló égi mechanikus is. Megismerkedünk az Izsák-életmű talán legmaradandóbb, ám mindeddig figyelmen kívül hagyott elemével, a Kozai–Izsák pályaelemek fogalmával. Végül érzéketesen kibontakozik előttünk Izsák kutatói habitusa.

Írott, elsősorban levéltári források; fény- és mozgóképek; visszaemlékezések; szépirodalom; tudományos publikációk: mindezekre a sokszínű forrásokra támaszkodva vált lehetővé, hogy az adott korok és intézmények történetére kitérve, tágabb összefüggésekben is szemlélve, ugyanakkor szinte személyes közelségből bemutatassuk a csillagászt. Az Izsák Imre c. életrajzi monográfiát a Vega Csillagászati Egyesület adta ki 2017 áprilisában, 580 oldalon, gazdag jegyzetapparátussal (CSIZMADIA 2017). A kötet 11 oldalnyi fényképmellékletet közöl, valamint közreadjuk Izsák Imre Zala Megyei Levéltárban őrzött családi levelezését is. Ezek között a levelek között van hadtörténetileg érdekes is: Izsák 1945. szeptember 2-án, Aschach an der Donauból Zalaegerszegrre írt és oda szerencsésen meg is érkezett levelében vázolja a Görgey Hadapródiskola utolsó napjainak eseményeit. Legfontosabbként pedig több mint másfél száz emigrációból írt levele olvasható: így a kötet nemcsak a tudománytörténet iránt érdeklődők számára lehet érdekes, de az 1956-os emigráció kutatói is haszonnal vehetik kézbe.

Kulcsszavak: csillagásztörténet, 1956-os emigráció, műholdas geodézia, a Föld alakja, műholdpálya számítás.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS BÉLA – BARTHA LAJOS – MARIK MIKLÓS 1982. *Csillagásztörténet A–Z. Életrajzi lexikon*. TIT, Budapest.
- BARTHA LAJOS 1976. Magyar csillagászok a középkortól a XX. század közepéig. *Technikatörténeti Szemle* 8: 71–112.
- BARTHA LAJOS 1989. Izsák Imre Gyula. *Évfordulóink a műszaki és természettudományokban, 1990*. MTESZ, Budapest. 108–110.
- BÉNYI ZOLTÁN szerk. 1997. *A gondolat tükre. Izsák Imre élete (1929–1965)*. Izsák Imre Alapítvány, Zalaegerszeg.
- BÉNYI ZOLTÁN – JELENCZKI ISTVÁN szerk. 2004. *A Hold túlsó oldalán. Dokumentumok és emlékezések Izsák Imréről*. Kairosz, Budapest.
- CSIZMADIA ÁKOS 2017. *Izsák Imre*. Vega Csillagászati Egyesület, Zalaegerszeg.
- ÉRDI BÁLINT 1997. Izsák Imre égi mechanikai munkássága. In: BÉNYI ZOLTÁN szerk., *A gondolat tükre. Izsák Imre élete (1929–1965)*. Izsák Imre Alapítvány, Zalaegerszeg. 61–71.
- FODOR ANDRÁS 1991. *A Kollégium. Napló, 1947–1950*. Magvető, Budapest.

- GAZDA ISTVÁN – MARIK MIKLÓS 1982. *Csillagásztörténeti ABC*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- GYIMESI ENDRE 1994. *Izsák Imre Gyula (1929–1965)*. Izsák Imre Általános Iskola, Zalaegerszeg.
- GYIMESI ENDRE 1997. Izsák Imre Gyula (1929–1965) égi mechanikus, csillagász életrajza. In: BÉNYI ZOLTÁN szerk., *A gondolat tükre. Izsák Imre élete (1929–1965)*. Izsák Imre Alapítvány, Zalaegerszeg. 4–8.
- GYIMESI ENDRE 2004. Izsák Imre Gyula (1929–1965) égi mechanikus, csillagász életrajza. In: BÉNYI ZOLTÁN – JELENCZKI ISTVÁN szerk., *A Hold túlsó oldalán. Dokumentumok és emlékezések Izsák Imréről*. Kairosz, Budapest. 5–9.
- IZSAK, IMRE G. 1961. A determination of the ellipticity of the Earth's equator from the motion of two satellites. *SAO Special Report* 56: 11–24.
- IZSAK, IMRE G. 1963a. Tesseral harmonics in the geopotential. *Nature* 199: 137–139.
- IZSAK, IMRE G. 1963b. A note on perturbation theory. *Astronomical Journal* 68: 559–561.
- IZSAK, IMRE G. 1964. Tesseral harmonics of the geopotential and corrections to station coordinates. *Journal of Geophysical Research* 69: 2621–2630.
- IZSAK, IMRE G. 1966. A new determination of non-zonal harmonics by satellites. In: KOVALEVSKY, JEAN ed., *Trajectories of artificial celestial bodies. As determined from observations. Proceedings of a symposium held in Paris, April 20–23, 1965*. Springer, Berlin. 195–200.
- IZSAK, IMRE G. – BENIMA, BENNO – MILLS, SARA B. 1964. Analytical development of the planetary disturbing function on a digital computer. *SAO Special Report* 164: 1–68.
- IZSAK, IMRE G. – GERARD, J. M. – EFIMBA, R. – BARNETT, MICHAEL P. 1964. Construction of Newcomb operators on a digital computer. *SAO Special Report* 140: 1–103.
- JELENCZKI ISTVÁN rendezte 2000. *A Hold túlsó oldalán*. Dokumentumfilm.
- KING-HELE, DESMOND 1972. *Poems and trixies*. The Mitre Press, London.
- KISFALUDY ANDRÁS rendezte 1991–1992. *Iskolások a határon*. Dokumentumfilm.
- KOZAI, YOSHIHIDE 1959. The motion of a close Earth satellite. *Astronomical Journal* 64: 367–377.
- LUNDQUIST, CHARLES A. – VEIS, GEORGE eds. 1966. Geodetic parameters for a 1966 Smithsonian Institution Standard Earth. Volume 1-3. *SAO Special Report* 200.
- MÉLex. = *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. KENYERES ÁGNES. III. kiegészítő kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- PAPP GÁBOR ZSIGMOND rendezte 1996. *A Kollégium végnapjai*. Dokumentumfilm.
- SZÁSZ IMRE 1985. *Ménesi út*. Magvető, Budapest.
- SZ. K. GY. Halálozás. *Geodézia és Kartográfia* 17: 442.
- TÓTH GYÖRGY 1965. Izsák Imre (1929–1965). Megemlékezés egy magyar csillagászról. *A Csillagos Ég* 7: 190–191.
- ŰrhLex. = *Űrhajózási Lexikon*. Főszerk. ALMÁR IVÁN, szerk. HORVÁTH ANDRÁS. Akadémiai Kiadó, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1981.

- VÖRÖSS LÁSZLÓ ZSIGMOND 1986. Izsák Imre. In: NAGY FERENC – NAGY DÉNES főszerk., *Magyarok a természettudomány és technika történetében*. OMIKK, Budapest. 138–139.
- VÖRÖSS LÁSZLÓ ZSIGMOND 1989. Izsák Imre Gyula (1929–1965). In: VAJDA ISTVÁN szerk., *A zalaegerszegi Zrínyi Miklós Gimnázium évkönyve. Az 1988–89. iskolai évről, az iskola fennállásának 94. évében*. Kiadta az Iskola Igazgatósága, Zalaegerszeg. 7–8.
- VÖRÖSS LÁSZLÓ ZSIGMOND 1997. Izsák Imre. In: NAGY FERENC főszerk., *Magyar Tudóslexikon A-tól Zs-ig*. Better Kiadó, Budapest. 407–408.
- WHIPPLE, F. L. 1966. In Memoriam Imre G. Izsak (1929–1965). In: KOVALEVSKY, J. ed., *Trajectories of artificial celestial bodies. As determined from observations. Proceedings of a symposium held in Paris, April 20–23, 1965*. Springer, Berlin. III-IV.

DALLOUL ZAYNAB

Országos Széchényi Könyvtár

zaynab.dalloul@yahoo.com

Középkori és neolatin források Janus Pannonius dicsköltményeiben*

Medieval and Christian sources in the Panegyrics of Janus Pannonius

Modern philological studies on Janus Pannonius have always emphasized the importance of ancient sources of his texts, particularly those of the epigrams and the elegies. Regarding the panegyrics we can conclude that his main sources were the epic works of classical authors like Claudius Claudianus from the 4–5th century, and we also know about allusions to contemporary works such as the poems of Tito Vespasiano Strozza, Basinio da Parma etc.

At the same time, literary history has not paid attention to the Medieval and the Christian sources of Janus. The critical text of the Panegyrici is going to be published in the near future and my task in the project is to search for all possible sources, from Antiquity to the Renaissance. During my research I realized that in Janus' eulogies – besides the classical and Neo-Latin authors – there are many important citations from medieval and Christian works, especially the *Psychomachia* of Prudentius, the *Waltharius manu fortis* and the *Gesta Roberti Wiscardi*. A detailed study on these works might modify the poetical and historical evaluation of Janus Pannonius.

Keywords: ancient sources, medieval citations, Christian allusions, Waltharius, Prudentius, Gesta Roberti Wiscardi.

A modern Janus Pannonius-filológia HUSZTI JÓZSEFTŐL (HUSZTI 1931) kezdve igen nagy hangsúlyt fektetett Janus antik forrásainak kimutatására az egész életművében, különös tekintettel az epigrammákra (BAKOS 1935) és az elégiákra (KARDOS 1971: 183–194).

Panegyricus-költészetének forrásait illetően közismert (HORVÁTH 1975: 337–389), hogy Janus legfőbb mintája a klasszikus epikus szerzőkön kívül (Vergilius, Ovidius, Statius, Silius Italicus stb.) a 4–5. század fordulóján alkotó Claudianus (URBÁN 1975: 397–405) volt.

A további vizsgálódások alapján ki lehet jelenteni, hogy a Trecento (MANN C. N. J. 1971: 217–224) és Quattrocento idején alkotó, ismertebb itáliai kortárs auktorok, például Tito Vespasiano Strozza vagy Basinio da Parma stb. igen nagy idézet-számban jelennek meg Janus költeményeiben.

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatásával készült.

Szinte semmilyen figyelmet nem kaptak ellenben sem a középkori-keresztény szerzők művei, sem pedig a középkori eposzok mint lehetséges források. Janus Pannonius kritikai kiadásának (MAYER–TÖRÖK 2006, 2014) harmadik kötete, a Panegyrici készülő munkálataiban a feladatom az egyes dicsköltményekben megjelenő klasszikus, keresztény, középkori és neolatin párhuzamos helyek feltérképezése. Kutatásaim során feltűnt, hogy Janus dicsőítő költeményeiben – a klasszikus és a neolatin szerzők művei mellett – meglehetősen hangsúlyosan jelennek meg egyes középkori és keresztény átvételek is, különös tekintettel például Prudentiusra és a 10. századi Waltharius manu fortis című hőskölteményre, amelynek magyar vonatkozásai is ismertek. A klasszikus szöveghelyeket teljesen mellőzve, a jelen tanulmányomban kizárólag néhány középkori és reneszánsz forrással szeretnék foglalkozni, hogy ezek behatóbb vizsgálatával újabb adalékot nyújthassak Janus Pannonius életművének árnyaltabb értékeléséhez.

Előljáróban néhány szó azokról a Janus-dicsköltményekről, amelyeket a jelen dolgozatomban témája kapcsán alaposabb filológiai vizsgálatnak vettem alá: mindegyik panegyricus Janus ferrarari korszakában, Guarino da Verona iskolájában íródott, és igen erősen érződik rajtuk egyrészt a humanista iskolákban tanuló költőnövendékekre jellemző „imitatio” (utánzás) és „aemulatio” (versengés) gyakorlata (DOLBY 1992: 320–323), valamint a kor politikai viszonyai, amelyek Janus magánéletét is mélyen érintették.

A költemények témája és történelmi háttere a Janus-filológia számára meglehetősen ismert (THOMSON 1988), így ezeket a kérdéseket csupán érintőlegesen szeretném említeni. Ugyanez vonatkozik az antik eposz műfajának középkori és reneszánsz recepciójára, különös tekintettel az eposz politikai funkciójára és a műfaji jellegzetességeire, hiszen erről a témáról rendkívüli mennyiségű szakirodalom (BÉKÉS 2006) áll rendelkezésünkre.

Az első, általam vizsgált mű nem sorolható a dicsőítő költemények sorába, inkább tekinthető egyfajta ifjúkori újjgyakorlatnak, ez az Eranemos, avagy a Szelek versenye, lényegében az epikai elemek megjelenésének ellenére inkább retorikai mű, ugyanis a négy fő szélirányt megszemélyesítő mitológiai alakok, Eurus (keleti szél), Auster (déli), Zephyrus (nyugati) és Boreas (északi) versengenek azon, hogy melyikük az erősebb, azonban ténylegesen nem, csupán gondosan felépített szónoki beszédekkel kelnek bírokra. A szöveg forrásait és antik párhuzamait, keletkezésének feltételezett körülményeit már a múlt század első harmadában jól ismerte a szakirodalom (PAIS 1910: 760–776).

A következő panegyricus a Carmen pro pacanda Italia ad imp. Caes. Fridericum III. (Frigyes császárhoz Itália megbékítéséért) címet viseli, és születésének körülményeit tekintve szoros összefüggésben áll az Anjou Renéhez írt dicsőítő költeménnyel. A Pro pacanda Italia címen emlegetett költemény közvetlen előzménye az

1452. esztendő januárja, amikor III. Frigyes német-római császár Itáliába érkezett, hogy menyegzőt üljön, és hogy megkoronázzák. Az utazása során Ferrarát is útba ejtette, ahol a város és a kor jeles humanistái fényes fogadtatásban részesítették, maga Guarino is szónokolt előtte ékes latinsággal. Janus viszont aligha olvashatta fel versét közvetlenül a császárnak, azt feltehetően Janus nagyhatalmú párfogója, Jacopo Antonio Marcello velencei patrícius továbbíthatta később az uralkodónak. Janus költeményének első része Frigyes császár dicsérete, amely észrevétlenül átvált a megszemélyesített Itália zokogásába, aki felpanaszolja, hogy Itáliát nem külső ellenség, hanem belharcok fenyegetik, és Frigyest kéri, hogy vessen véget a testvérviszályoknak.

Ugyancsak Marcello felkérésére alkotta meg Janus az Anjou Renére írt költeményét, amelynek interpretációjához elengedhetetlenül szükséges René restaurációs törekvésének és a kor politikai viszonyainak ismerete (MARGOLIS 2016). Nagyon röviden: Nápolyi Johanna, miután előzőleg örökre fogadta Aragóniai Alfonzot, 1435-ben bekövetkezett halálakor mégis inkább Anjou Renére hagyta a királyságot, és ez a tette az elkövetkezendőkre nézve megalapozta az Anjou- és az Aragóniai-ház hosszadalmasan vívott háborúit Nápoly és Szicília megszerzéséért. René ebben az évben még III. Fülöp burgundiai herceg fogságában sínylődött, így maga helyett feleségét, Izabella lotharingiai hercegnőt küldte harcba, aki derekasán helyt is állt férje megérkezéséig. A háború viszont egyre sikertelenebbé vált René számára, mígnem 1442-ben fel kellett adnia, és vissza kellett vonulnia Provence-ba. A harcok idején azonban igen szoros kapcsolatokat ápolt az észak-itáliai humanistákkal, köztük Marcellóval, akinek hivatalosan, velencei elöljáróként, hazája képviselőjeként az Aragóniai-ház mellett kellett kiállnia, magánszemélyként mégis Renét támogatta. Janus René- (avagy Renatus-) panegyricusa három, egyenként több mint 300 hexameteres részből áll,¹ és ahogyan feltételezni lehet, a téma lényegében Anjou René erkölcsi és harci erényeinek felmagasztalása, kezdve egészen az Anjouk dicső családfájától, René morális erényeinek ecsetelésén át egészen a hadvezéri zsenialitásának bemutatásáig, és ilyen értelemben, mint általában az összes humanista dicsőköltemény, egyfajta biográfiaként is olvasható (BIRNBAUM 1998: 37–40; BIRNBAUM 1981).

Az utóbbi két műben minden adott tehát ahhoz, hogy témájával és műfajával eposzi magasságokba emelkedhessen, és mint ilyen, megfelelő mintákra lelhessen mind az antik, mind a középkori, mind pedig a reneszánsz eposzt illetően. Az antik szöveghelyek janusi recepciójával már előző tanulmányaimban többször is foglalkoztam, most pedig, a szövegek részletes elemzése során feltűnt, hogy Janus szövegei nem mentesek a középkori, sőt a kortárs reneszánsz alkotásokra vonatkozó allúzióktól sem. Természetesen a reneszánsz eposz nem értelmezhető az antik és a középkori minta nélkül, csak éppen a Quattrocento humanista költőinek szellemében

¹ A költemény második felét SZABÓ GÉZA fedezte fel Nápolyban, vö.: SZENTMÁRTONI 2010: 5–31.

eddig Janus szövegeit az antikvitás tükrében értelmeztük – követvén azt az elméletet, miszerint a reneszánsz filológus-költő meg akarja fosztani az eredeti, ókori szöveget a ráakódott középkori zavaró sallangoktól, és az antikvitást a maga teljességében kívánja újjáéleszteni – ezért forráskritikát alkalmaz, majd tökéletes latinsággal, a műveket nem csupán utánozva, de azokkal versengve is, újakat alkot.

Csakhowy Janus költeményeinek behatóbb elemzése folyamán találtam átvételeket, mind szó szerinti, mind pedig tematikus egyezéseket több középkori és kortárs szövegből is, ezek közül a legnagyobb arányban Prudentius *Psychomachia*-ja, a Waltharius *manu fortis* című eposz, a *Gesta Roberti Wiscard*i, Alcuin versei és Petrus de Ebulo eposzának szöveghelyei bukkannak fel. Az értelmezés szempontjából fontos, hogy ezek a locusok közvetlen, avagy közvetett átvételek-e Janus szövegeiben. A művekben mindkét fajtára találunk példát, így egészen bonyolult szövevényt is felfedezhetjük az antikvitásból kiinduló, a középkoron átívelő és a reneszánsz Quattrocentójába megérkező idézetek kontextusának.

A Janusnál megtalálható középkori szövegek elemzésénél az első szempont a műfaj azonosságából és a téma hasonlóságából adódó ekvivalencia, másképpen szólva, a műfaj jellegzetességei egyértelműen meghatározzák a témát mind az eredeti művekben, mind pedig Janus költeményeiben, így alapfeltevésként leszögezhetjük, hogy költőnk nagyrészt epikus művekből merített ihletet a panegyricusok megírása során.

Claudius Claudianus mellett – akinek eddig óriási jelentőséget tulajdonítottak Janus ihletői között (FENICZY 1943) – a késő császárkori irodalom egy másik, még hozzá keresztény képviselője is felsejlik Janus dicsköltményeiben, ő pedig Prudentius.

Eddig nem sok figyelmet kaptak költészetének keresztény gyökerei – néhány elégiájától eltekintve (KISS FARKAS 2000: 104–109; KOCZISZKY 1981: 192–209) –, az volt ugyanis az általános felfogás, hogy noha Janus Magyarországon fényes egyházi karriert futott be, mégis Guarino egyik leghíresebb tanítványaként a pogány szerzők többségét tanulmányozta és tekintette mintának. Ismét hangsúlyozandó természetesen, hogy azért bizonyos keresztény auktorok hangsúlyt kaptak Guarino tanmenetében (GUARINI 1975; SABBADINI 1896) is, mint pl. Augustinus. Janus azonban mégiscsak a középkori Magyarországról származott, ami a gondolkodásmódját is meghatározhatta, ezen felül pedig számításba kell venni, hogy a reneszánsz nem szerette a középkori skolasztikát, viszont az antik patrisztikát annál inkább (KARDOS 1973: 1–2).

Prudentius mint forrás leginkább a *Psychomachia* (A lélekért vívott harc) című eposza kapcsán merült fel. Ez a mű egy 915 hexameterből álló allegorikus keresztény eposz, amelyben a perszonifikált krisztusi erények vívnak ádáz csatákat a pogány bűnökkel, és a háború a keresztény erények győzelmével végződik. A téma – az allegorikus harc – adott, és Janus, ha nem is a konkrét csataleírásokat, a keresztény

erények elnevezését viszont közvetlenül alkalmazta a panegyricusok hőseinek jellemzésénél. Ki kell emelni, hogy Prudentius maga is egy antik műfajt, az eposzt hívta újra életre, viszont megtöltötte azt allegorikus tartalommal, amely a későbbi keresztény eposzok mintaképévé avatta. A művet komplex, többretegű jelentéstartalmak alkotják, amelyek szintézisének figyelembevételével lehetséges csupán a költemény interpretációja (HAJDU 1994: 140–148). Lássunk erre egy olyan példát, amelyet Janus közvetlenül Prudentiustól vesz át:

1. táblázat

Sincera Fides = az Igaz Hit

Jan. ad Ren. 1,154–155 ford. Szabó Géza	Prud. psych. 803
Téma	
Ludovicus intelmei Renatushoz: milyen erényekkel kell bírnia jövőendő uralkodónak, és milyen bűnöktől kell tartózkodnia	Az erény és a bűnök csatája mikrokozmosz (azaz az ember bensőjében zajló) de egyben makrokozmosz (az objektív, egyetemes világnyelv színjén is) zajlik
Latin eredeti	
Huic comes accedat purae moderatio mentis // Ac vere sincera fides, fuge nomen avari	Hunc sincera Fides simul et Concordia, sacro // foedere iuratae Christi sub amore sorores // conscendunt apicem
Magyar fordítás	
Ehhez józan mérséklet társuljon, a tiszta // és egyenes jellem (= igaz hit), ne ragadjon rád a farkar név	Erre a csúcra az Igaz Hit és az Egyetértés, szent szövetségben a Krisztus szeretetének zászlaja alatt felesküdtött nővérek jutnak fel

Közvetett átvételek a következők:

2. táblázat

Ne trepidate = „Ne féljetek”-motívum

Jan. ad Ren. 2,78–81 (ford. Szabó Géza)	Verg. Aen. 9,114 (ford.: Lakatos István)	Prud. psych. 699
Téma		
René visszatér a harcba, és Nápoly ostroma előtt beszédet tart katonáinak	Az Istenanya leszól az égből, hogy ne féljenek a trójaiak, mert hiába akarja Turnus felgyújtani a hajókat, azok nem égnek el, hanem nimfákká változnak	Aki Krisztusban hisz, ne féljen és ne kételkedjen
Latin eredeti		
O, saepe magnis in ipso me teste periclis // spectati iuvenes, o praestans robore sanguinis // ne trepidate, precor. Non nos delere parantes // sic sensere dei!	Ne trepidate meas, Teucri defendere navis // neve armate manus, maria ante exurere Turno quam sacras dabitur pinus. vos ite solutae // ite deae pelagi, genetrix iubet	Addubitas ne te tuus umquam deserat auctor? // Ne trepidate homines, vitae dator et dator escae est //

Magyar fordítás		
Ó jeles ifjak, kik helyt álltatok annyi veszélyben // mit magam is tanúsíthatok, ó bátor, kitűnő vér! // Csak nyugalom (=ne re- megjete) Nem azért óvtak meg az istenek eddig // Hogy most elpusztítsanak!	Teucrok, gályahadam ne rohanja- tok óvni remegve // kardot fogni se kell, Turnus tűzárral a tengert // inkább töltheti el, mint szent fáim. No de útra // mélyvízi is- tennök, én mondom, anyátok	Kételkedsz talán, hogy esetleg elhagy a Teremtő? // Ne féljete, emberek, ő adja az életet és az ételt is

Újabb közvetett párhuzam, ezúttal Silius Italicus közvetítésével: per sylvas, per saxa ruit – a hanyatt-homlok, ill. árkon-bokron át menekülés, rohanás érzékeltetése.

3. táblázat

Per sylvas, per saxa ruit = Árkon-bokron át menekülés

Jan. ad Ren. 2,227 (ford. Szabó Géza)	Sil. 16,4–8	Prud. hymn. 11,115
Téma		
Renatus kiáll a sánkra, és harcra hívja ellenfelét, ám az már a beszédétől megrémül, és árkon-bokron át menekül	Hannibal elveszíti Bruttiumot (Calabria) és visszavonul, mint dúlt bika az erdőn át rohanva	Hyppolitus mártír halálára írt himnusz, a jelenet, amikor a lovak elragadják, és árkon-bokron át húzzák maguk után a testét
Latin eredeti		
Continuo dictis percussus talibus hostis // Praecipiti dat terga fugae. Rex arce potitur // cervus ut audito Massyli murmure monstri // per sylvas per saxa ruit	... perque ardua cursu // saxa ruit, sternit silvas rupesque laccessit ...	Per silvas per saxa ruunt, non ripa retardat
Magyar fordítás		
Rögtön az ellenfél rettenve legott e beszédétől // hátra sietve hanyatt-homlok fut. A vár a királyé // Massylus szörny morgását, hogy hallja a szarvas // szirteken, erdőkön szalad át	Nehéz léptekkel a sziklák közé rohan, ledönti a fákat, nekirent a szirteknek	Erdőkön, sziklákon át rohannak, a folyó sem késlelteti őket...

Nem Prudentius azonban az egyetlen késő császárkori keresztény szerző, aki megjelenik Janus műveiben: találunk példákat Paulinus Nolanus, Sedulius és Sevillai Izidor szövegeinek allúziójára is.

Nézzünk azonban most egy további, Janusnál szintén megjelenő műfajt, amely ugyancsak nem értelmezhető az antik gyökerek nélkül, ez pedig a hexameterekben írt középkori hősköltmény. Janus Pannonius szempontjából egyelőre csupán a 10. és 11. században keletkezett két konkrét művel szeretnék foglalkozni, amelyek tekintében egyértelmű bizonyos passzusok kölcsönvétele. Az első a kora középkori népvándorlás hatására született népköltészeti alkotásnak egy 10. századi feldolgozása,

amely Waltharius manu fortis címen vált népszerűvé, és terjedt el az egész művelt Európában. A mű számos magyar vonatkozást is tartalmaz. Írásos változatát még 920 előtt egy Ekkehard nevű sankt-galleni szerzetes készítette el először, és művét Erchenbald strassbourgi érseknek ajánlotta. Később, 1060 körül egy másik, szintén Ekkehard nevű pap átdolgozta, kijavította az eredeti szöveg latinságának hibáit, és kiírtotta belőle a germanizmusokat, így jött létre a ma ismert változat.

A hősköltemény témája a burgundi mondakörhöz kötődik, és rokonítható a Niebelung-énekekkel. Az eposz azt beszéli el, hogy az Attila hun fejedelem udvarában gyermekkorától fogva túsul tartott akvitániai királyfi, Walter, szerelmével Hildegunddal és Attila kincseivel megrakodva hogyan szökik meg, hogy végre hazatérjen atyja várába. Az úton Günther frank király megtámadja Walthert, ellene uszítja gyermekkori túsztársát, a frank udvarba már korábban visszatért Hágent, és magának követeli a kincseket. Walter egyenként mérkőzik meg az ellene küldött vitézekkel, és mindet legyőzi, majd utolsóként régi barátjával, Hágennel és magával Günther királlyal kell megküzdenie. Hágen és a király legyőzetnek, Walter pedig szerelmével végre hazatérhet. Előre kell bocsátanom, hogy sajnos konkrét adatunk nincs azt illetően, hogy Janus, esetleg Guarino és köre tarthatta-e kezében a Waltharius írásos változatát, de az átvételek hasonlósága alapján feltételezhetjük, hogy Janus ismerte a szöveget. Nézzünk erre példákat! A következő táblázat Janusnál és a Walthariusban egyaránt előforduló vergiliusi átvételeket mutat, amelyekben a főhős fegyvert ragad, hogy példát mutasson harcból, vagy hogy bajba jutott társai segítségére siessen.

4. táblázat

A „tela ferens” változatai

Jan. Ren. 2,31–35 (ford.: Szabó Géza)	Verg. Aen. 2,213–216 (ford.: Lakatos István)	Verg. Aen. 12,465 (ford.: Lakatos István)	Walth. 2,623–628 (ford.: Tulok Magdolna és Makkay János)
Téma			
Johanna nápolyi királynő halála után René igényt tart a trónra Aragóniai Alfonzzal szemben, ám fogságba esik. Helyette felesége, Izabella királyné harcol	Laokoón és gyermekei halála: a két tengeri kígyó először a két fiút, majd a fegyverrel segítségükre siető apjukat támadja meg	Aeneas a maradék trójaiakkal harcot vív Latiumért. Aeneas és Turnus harca, Aeneas üldözőbe veszi Turnust	Günther biztatja Hágent, hogy támadjon Walterre, ám az ellenáll: elmondja neki látomását: ha megteszik, Günterre medve támad, és a fegyverrel segítségére siető Hágen is megsebesül

Latin eredeti			
At regina tribus pontum permensa carinis // invenit externam Campano in littore classem // hic unam fusus intercipit hostibus alnum // Te pariter, Caieta, rapit. Spectare iuvabat // ipsam exhortantem socios ac tela ferentem	... illi agmine certo // Laocoonta petunt; et primum parva duorum // corpora natorum serpens amplexus uterque // implicat et miseros morsu depascitur artus // post ipsum auxilio subeuntem ac tela ferentem // corripunt spirisque ligant ingentibus ...	Ipse neque aversos dignatur sternere morti // nec pede congressos aequo nec tela ferentis // insequitur: solum densa in caligine Turnum // vestigat lustrans ...	Visum quippe mihi te colluctarier urso // Qui post conflictus longos tibi mordicus unum // crus cum poplite ad usque femur decerpserat omne // et mox auxilio subeuntem ac tela ferentem // me petit atque oculum cum dentibus eruit unum
Magyar fordítás			
Három bárkával kelt át Izabella a vízen // és idegen flottára talált Campania partján // egy pöttöm ladikon – mi- után szétszórta az ellent // elfoglalta Gaetát is. Páratlan a látvány // hogy buzdítja a harco- sokat, hogy hordja a fegyvert	... eközben a hullók // Laokoónra, azaz kicsi két gyerekére vetődnek // nyílegyenest, és át- fonván testük gyűrűik- kel // szánandó, csöpp tagjaikat tépdese le- marják; // majd az atyát, ki rohan fegyverrel vé- deni őket // fojtják rém- séges hurokba	Ám szaladót nem mál- tat most agyonütni a bajnok, // sem gyalog összecsapót, vagy rá kelevézt kihajítót // nem kerget, csak Turnus, akit nyomon üldöz a porban	Álmomban láttalak téged egy medvével birkózni // mely hosz- szú küzdelemben lábadat egyetlen harapással // térdráncsoddal együtt combodról letépte // Mikor meg segítséged- re rohantam, ragadva lándzsát, // Rámtámadt, egy szemem néhány fo- gammal kiütötte

A következő ábra példát hoz egy tipikus csatajelenetre, amikor egy harcost vagy egy allegorikus alakot keresztüldöf a lándzsával:

5. táblázat

Transverberat hasta = „Keresztüldöfi a lándzsával”

Jan. Ren. 2,132 (ford.: Szabó Géza)	Ilias Latina 427–428	Sil. 7,672–673	Walth. 2,702–704 (ford.: Tulok Magdolna és Makkay János)
Téma			
René harca Nápolyért; csatajelenet	Csatajelenet: Odius lándzsával leterítik	Csatajelenet: Carmelus és Hampsicus harca	Szkaramund és Walter harcolni készül, előtte még megpróbálják egy- másat meggyőzni szóval
Latin eredeti			
Quo tremebunda diem transverberat hasta volatu	Infelix Odius, quem vastae cupidinis ictu // sternit et ingenti scapulas transverberat hasta	Hunc longa multa orantem Carmelus et altos // mutantem saltu ramos transverberat hasta	Ille dehinc: „si convincar, quod proelia primus // temptarim, seu quid merui, quod taliam possim // iure pati, absque mora tua me transverberet hasta”

Magyar fordítás			
Átdöfi reptében rettentő lándzsá a nappalt	Boldogtalan Odius, akit roppant dárda ütésével leterít és lapockáját ha- talmos lándzsával szúr- ja át	Hosszan és sokat kö- nyörgött, de Carmelus őt, aki a magas ágak kö- zöt rejtőzött, lándzsával keresztül döfte	Erre fel Walter: „Ha meggyőznél arról, hogy én szálltam // harcba először, vagy joggal vár most szenvedés itt rám // Késedelem nélkül járja át akkor testemet lándzsád”

Az alábbi táblázatban láthatjuk, hogyan került Vergiliustól kiindulva Ovidiuson át a „sebosztó/halálosztó” kifejezés = vulneris auctor a Waltharius és Janus szövegébe.

6. táblázat

Vulneris auctor = „Seb okozója”

Jan. pro p. Italia 191–195	Verg. Aen. 9,745–748	Ov. met. 8,417–419 (ford.: Devecseri Gábor)	Walth. 2,795–797
Téma			
A megszemélyesített Itália panaszkodik, hogy nem külhoni el- lenség pusztítja, hanem önnön maga, azaz saját népei törnek vesztére	Csatajelenet, Iuno fel- buztatja Turnust, hogy Aeneas távollétében rontsanak a trójaiakra	A Calydoni vadkan el- ejtése	Günther parancsára Ha- davart készül küzdeni Waltherral, eleinte sza- vakkal támad, és meg- ígéri neki, hogy meg fogja sebezni
Latin eredeti			
Nec tamen (ut pudeat mea me deplangere damna // vulneribus nostris peregrinum asseribimus hostem // plus me barbaricis laesere domestica damnis // vulneris auctor ego; proprio male sana quid ultra // confodior gladio? memet mea dextra (nefandum)	... vulnus Saturnia Iuno // detorsit veniens portaeque infingitur hasta // „At non hoc telum, mea quod vi dextera versat // effugies, neque enim is teli nec vulneris auctor”	Stridentemque novo spumam cum sanguine fundit // vulneris auctor adest hostemque inritat ad iram // splendidaque adversos venabula condidit in armos	Numquid et iste putas astu vitabitur ictus // quem proprius stantis certo libramine mittit // dextra manus? neque enim is teli seu vulneris auctor.
Magyar fordítás			
És nem külhoni ellen- ség (röstellem a károm // egyre siratni, de kell) okozója nehéz sebeim- ne // barbároknál jobban bánt a saját ivadékom // én vagyok, én a sebosz- tó, esztelen én döföm önnön // kardvasamat keblembé	Ám lankasztja a szél szálltát, sáturnusi Iuno // eltéríti hegyét, ka- pajukba hatol csak a kopja // „Most pedig azt kísértsük meg, mit e kar fog erősen // nem kerü- löd ki, e penge külön- b, de ki üt vele, szintén	... míg dúl-fúl, pörgeti testét // új vérömléssel sziszegő tajtékot okád- va // ott terem ő, ki ütöt- te sebé, s még szítja a mérgét	Azt hiszed, ügyesen túl- éled majd e csapást is // amit biztosan lendü- lő jobbam küld neked itt most? // Más ez a fegyver és rögvess ez üt majd sebeket rajtad

Az alábbi táblázat szintén többrétegű kontextust sejtet: a tipikusan keresztény „Mindenható atya” = Omnipotens genitor) kifejezés Vergiliustól ered, és az általam vizsgált összes auktornál megjelenik:

7. táblázat
Omnipotens Genitor = „Mindenható Atya”

Jan. pro p. Italia 255–256	Verg. Aen. 10,665–669	Prud. hymn. 13,53–56	Paul. Nol. carm. 4,1–5	Walth. 1,1–12
Téma				
A mindenható atya – a belviszályok miatt büntetésképpen – dögvészt küld az itáliai földre	A latinok és a trójaiak harca folytatódik: Turnus Aeneas ködalakja után rohan	Szent Cyprián a fogságban a mindenható atyához imádkozik	Reggeli imádság a mindenhatóhoz	A szerző a művét a mindenható kegyelmébe ajánlja, és kéri, óvja a patrónusát
Latin eredeti				
Omnipotens genitor nostras commotus in urbes // misit ob infandas caedes et bella cruenta	Cum Turnum medio interea fert aequore turbo // respicit ignarus rerum ingratusque salutis // et duplicis cum voce manus ad sidera tendit // “Omnipotens genitor, tantum me crimine dignum // duxisti et talis voluisti expendere poenas?”	Clausus in his specubus sanctus Cyprianus et catena // nexus utramque manum nomen patris invocat supremi // “Omnipotens genitor Christi deus et creator orbis ...	Omnipotens genitor rerum, cui summa potestas	Omnipotens genitor, summae virtutis amator // ... praesul sancte dei, nunc accipe munera servi // quae tibi decrevit de larga promere cura // peccator fragilis Geraldus nomine vilis ...
Magyar fordítás				
... most városa-inkra // dögvészt küldött égi atyánk, büntetni a szörnyű // gyilkosságokat és a vérontó háborúkat	Míg ezalatt Turnust a vihar tengerre ragadja // hátratekint, de nem érti, mi ez, hálát nem is érez // így szól hát, kezzeit felemelve a csilagos égre: „Óh atya, messzeható, mily vétket vélsz vaj’ e szívben // hogy méltónak ilyen rémes laklásra találtál	Barlangba zárva szent Cyprián, mindkét keze megkötözve, a legfőbb atya nevét szólítja, „Krisztus mindenható atyja, isten, a világ teremője ...	A dolgok mindenható teremője, akié a legfőbb hatalom	Mindenható Teremtőnk, pártolója igaz erénynek // ... Tiszteletes papja az Úrnak, szolgáltnak művét fogadd el // gondosan hosszú munka után úgy látja, hogy most már // eléd is állhat a gyenge nyomorult, bűnös Gerladus

Végül pedig vizsgáljuk meg, hogyan jelenik meg Janus szövegeiben a Gesta Roberti Wiscardi, amely műfaját és témáját tekintve is szorosan kötődik a Janus-féle, Nápolyért vívott csaták ábrázolásához. A szerző, Guillelmus Apuliensis a 11–12. sz.

fordulóján élt, és kb. 1095 és 1099 között írta meg történelmi öt könyvből álló hexamateres eposzát Roberto il Guiscardo (Robertus Wiscardus) hőstetteiről, valamint a normannok dél-itáliai hadjáratairól, egészen az első bejövételüktől fogva Wiscardus haláláig (1085). Az eposzban a normannok mint Dél-Itália jogos örökösei jelennek meg, akik legitim harcot folytatnak a terület megszerzéséért a bitorló bizánciakkal szemben.

A szövegegyezések közül az alábbi táblázat a főhős erényeinek dicséretét (= igazságos szigor) tartalmazza. Ugyanazt a kifejezést megtaláljuk Claudianusnál, a Gestában, majd Janusnál is:

8. táblázat

Servare rigorem = „Megőrizni az igazságos szigor”

Jan. ad Ren. 1,149–154	Claud. Olybr. Prob. 1,38–41	Guil. Apul. Wisc. 5,257
Téma		
Ludovicus intelmei fiához, Renatushoz	Probinus erényeinek dicsérete	Az elhunyt salernói Gergely pápa erényeinek dicsérete
Latin eredeti		
Prima tuo pietas radicem in pectore figat // dignas quippe vices mortalibus aequa rependunt // numina, respiciunt sanctos, odere profanos // Post hanc iustitiae studeas servare rigorem // sed semper blanda cum mansuetudine mixtum	...virtutibus ille // fortunam domuit nunquamque levantibus alte // intumuit rebus; sed mens circumflua luxu // noverat intactum vitio servare rigorem	Vir venerabilis hoc in tempore papa Salerni // Gregorius moritur, quem nec persona, nec auri // unquam flexit amor // iustum servare rigorem // semper proposuit
Magyar fordítás		
Elsőként szívedben a jámborság gyökerezzék // Mindig méltóképp viszonzza az ég a halandók // hódolatát, és gyűlöli azt, aki nem vet ügyet rá // Másodikkul törekedj az igazság tiszteletére // Óvd szigorát, de az irgalmasság tartsa a gyeplőt	Erényeivel megszelídítette a Szerencsét, ám soha nem vált felfuvalkodottá sikerétől, és habár gazdagság övezte, lelkét megtudta őrizni büntetlennek, és megtudta óvni szigorát.	Ebben az időben hunyt el a salernói Gergely pápa, tiszteletreméltó férfiú, akit sem ember, sem arany iránti vágy soha meg nem hajlított, és mindig az igazságos szigor megőrzését tűzte ki célul

A következő csatajelenetet (= a főhős az ellenség közepébe ront) ábrázoló szövegazonosság Petrarcan keresztül érkezett Janus és a kortárs Antonio Beccadelli műveibe:

9. táblázat

Medios ... in hostes = „Az ellenség közepébe ront”

Jan. ad Ren. 1,330–331	Guil. Apul. Wisc. 1,383–384	Petr. Afr. 3,599	Becc. eleg. var. 15,85
Téma			
Renatus személyesen harcol: az ellenség sűrűjébe ront, és halálos csapásokat mér rájuk	Csatajelenet: Gualterus szintén az ellenség közepébe ront	Csatajelenet: a római harcos az ellenség sűrűjébe veti magát	Csatajelenet az itáliai belharcok (Aragóniaiak harca Nápolyért) témaköréből: a hős az ellenség közepébe ront

Latin eredeti			
Ille autem medios longe progressus in hostes // plurima letali sternebat corpora ferro	Proripitur subito medios Gualterus in hostes // Normannos hortans ad bella redire fugaces	... mox magna precatus // numina devotum medios se misit in hostes	Dum vir Caesareus medios directus in hostes
Magyar fordítás			
... s ő behatolva az ellenség közepébe // gyilkos kardja vasával rengeteget leterített	Előretör hirtelen Gualterus az ellenség sűrűjébe, és a menekülő Normannokat biztatja, hogy térjenek vissza a csatába	Majd a nagy istenekhez könyörögve, önmagát kegyeikbe ajánlva az ellenség közepébe veti magát	Míg a cézári férfiú az ellenség közepébe indul

Konklúzió: A bemutatott példák mellett számos egyéb allúziót is találunk Janus szövegeiben, amelyek igazolhatóan a fent bemutatott művekből és más, e helyen nem említett költeményekből származó átvételeknek nevezhetők. A hivatkozott művek mellett találtam még megfeleléseket Janusnál a következő keresztény, középkori és kortárs szerzők munkáiból, ám kisebb arányban:

10. táblázat

Egyéb szerzők megjelenése Janusnál

1–8. sz. Pogány és keresztény szövegek	Középkori hősköltemények	Reneszánsz, neolatin	Reneszánsz, neolatin
Laus Pisonis (1. sz.)	Waltharius manu fortis (9/10 sz.)	Altilio, Gabriele (1436–1501)	Maffeo Vegio (1407–1458)
Reposianus (3. sz.)	Guillelmus Apuliensis (11. sz.)	Baratella, Antonio (1385–1448)	Moggio Moggi (1325–1328)
Avienus (3–4. sz.)	Henricus Septimelensis (12. sz.)	Basino da Parma (1425–1457)	Naldo Naldi (1436–1513)
Prudentius (348–413)	Petrus de Ebulo (1196–1220)	Beccadelli, Antonio (1394–1471)	Perotti, Niccolò (1430–1480)
Paulus Nolensis (354–431)	Gualterus de Castellione (Walther of Chatillon) (12. sz.)	Ferreto de Ferreti (1294–1337)	Pontano, Giovanni (1429–1503)
Rutilius Namatianus (5. sz.)		Filelfo, Francesco (1398–1481)	Ubertino Pusculo (1431–1469)
Sedulius (5. sz.)		Galeotto Marzio (1427/28–1494/97)	Ugolinus Verinus (1438–1516)
Theodolus (5. sz.)		Guarino (1374–1460)	Zovenzoni, Raffaele (1431–1480)
Isidorus Hispalensis (560–636)			
Alcuin (735–804)			
Paulus Diaconus (720–800)			

A gondolatot tovább fűzve – nem csupán szó szerinti egyezésekről van szó, hanem tartalmi-gondolati párhuzamokról, azonos metaforák használatáról, illetve

metrikai-verstani azonosságokról is, amelyek teljes körű bemutatása a tanulmány keretei között lehetetlennek tűnik, mindenesetre szeretném a figyelmet felhívni a téma nagyságára, és a lehetőségek feltérképezésének folytatására. Ez a rendkívül sokrétegű, a különféle szövegek közötti kapcsolati minta a további kutatások számára kiindulópontot jelenthet nem kizárólag verstani, hanem tudománytörténeti szempontból is: hiszen további adalékokkal gazdagítaná tudásunkat Janus Pannonius egyébként is zseniálisan sokoldalú irodalmi, költészeti, történeti, filozófiai és tudományos ismereteit illetően.

Kulcsszavak: antik források, középkori idézetek, keresztény allúziók, Waltharius, Prudentius, Gesta Roberti Wiscardii.

Hivatkozott irodalom

- BAKOS JÓZSEF 1935. *Martialis a magyar irodalomban*. Debrecen.
- BÉKÉS ENIKŐ 2006. *Janus Pannonius*. Válogatott bibliográfia. Balassi Kiadó, Budapest.
- BIRNBAUM, MARIANNA D. 1981. *Janus Pannonius Poet and Politician*. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- BIRNBAUM, MARIANNA D. 1998. Janus Pannonius történelemszemlélete. In: JANKOVITS LÁSZLÓ – KECSKEMÉTI GÁBOR szerk., *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs. 37–40.
- DOLBY, LAURA M. 1992. Az intertextualitás Janus Pannonius epigrammáiban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 96: 320–323.
- FENICZKY GYÖRGY 1943. Claudianus és Janus Pannonius panegyricus költészete. In: *Értekezések a magyarországi latinság köréből*, 10. Pázmány Péter Tudományegyetem Latin Filológiai Intézete, Budapest.
- GUARINI, BATTISTA 1975. *De ordine docendi et studendi testo critico*, LUIGI PIACENTE ford., komm., Adriatica, Bari.
- HAJDU PÉTER 1994. Prudentius Psychomachiája. *Antik Tanulmányok* 38: 140–148.
- HORVÁTH JÁNOS 1975. Janus Pannonius műfajai és mintái. In: KARDOS TIBOR – V. KOVÁCS SÁNDOR szerk., *Janus Pannonius. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Memoria Saeculorum Hungariae, 2).
- HUSZTI JÓZSEF 1931. *Janus Pannonius*. Janus Pannonius Társaság, Pécs.
- KARDOS TIBOR 1971. Toni ed echi Ovidiani nella poesia di Giano Pannonio. In: R. R. BOLGAR ed., *Classical influences on European Culture A. D: 500–1500*. Proceedings of an International Conference held at King's College, Cambridge, April. University Press, Cambridge. 183–194.
- KARDOS TIBOR 1973. Janus Pannonius és a középkor. *Filológiai Közöny* 19: 1–2.
- KISS FARKAS GÁBOR 2000. A Búcsú Váradtól retorikai kontextusa. Nazianzi Szent Gergely és Janus Pannonius. *Irodalomismeret* 11/4: 104–109.

- KOCZISZKY ÉVA 1981. Janus Pannonius: Ad animam suam. *Irodalomtörténeti Közlemények* 85: 192–209 (Reneszánsz füzetek, 49).
- MANN, C. N. J. 1971. Petrarch and the Transmission of Classical Elements. In: R. R. BOLGAR ed., *Classical Influences on European Culture A. D. 500–1500*. Proceedings of an international conference held at King's College. Cambridge, April 1969. University Press, Cambridge. 217–224.
- MARGOLIS, OREN 2016. *The Politics of Culture in Quattrocento Europe. René of Anjou in Italy*. University Press, Oxford.
- MAYER GYULA – TÖRÖK LÁSZLÓ 2006. 2014. *Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia Volumen I. Epigrammata*. Volumen II. Elegiae. Fasciculus 1. Seriem redigunt STEPHANUS BORZSÁK et ÁGNES RITOÓK-SZALAY. Textus Edidit, praefatus est et apparatus critico instruxit IULIUS MAYER. Similia addidit LADISLAUS TÖRÖK. Balassi Kiadó, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1910. Janus Pannonius Eranemusa és a latin klasszikusok. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 35: 760–776.
- SABBADINI, REMIGIO 1896. *La scuola e gli studi Guarino Guarini Veronese*. Galati, Catania.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA 2010. *Parthenope veszedelme. Újdonságok a Janus Pannonius-filológia köréből*. Napkút, Budapest (Értekezők – etűdök, 2).
- THOMSON, IAN 1988. *Humanist Pietas. The Panegyric of Janus Panonius on Guarinus Veronensis*. Research Institute for Inner Asian Studies.
- URBÁN László 1975. Janus Pannonius Catullus-olvasmányai. In: KARDOS TIBOR – V. KOVÁCS SÁNDOR szerk., *Janus Pannonius. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 397–405 (Memoria Saeculorum Hungariae, 2).

DOMOKOS GYÖRGY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Olasz Tanszék – Vestigia Kutatócsoport
domokos@btk.ppke.hu

Történeti források fordítása

Translation of historical sources

The goal of this study is to discuss specific problems of the translation of historic sources, pointing out false solutions and types of doubts. The examples are taken from the Vestigia database which collects 14–16th century documents related to Hungarian history, stored in Italian archives and libraries; most of them are written in one of the Italian language varieties of the Renaissance era. The letters cited in the present paper present some special problems of terminology, interpretation and cultural context, so the translator has to go into philological details in order to solve these problems.

Keywords: historical sources, translation, Vestigia, Italian, archives, Renaissance, letters

1. Rövid tanulmányom voltaképpen egy folyamatban lévő, a Vestigia Kutatócsoportban évek óta folyó munka során felmerült kételyeket és az ott leszűrt tapasztalatokat szeretné közkinccsá tenni. Az általunk 2010 és 2015 között felépített és azóta is folyamatosan karbantartott és használt adatbázisba több mint 3000, nagyobb részt kiadatlan és a hazai történész szakma előtt is ismeretlen 1300 és 1550 közötti magyar vonatkozású forrást gyűjtöttünk össze itáliai levéltárakból és könyvtárakból. A nagy többségükben olasz, kisebb részt latin nyelvű forrásokat digitálisan is hozzáférhetővé tettük, és elvégeztük a legfontosabb adatok rögzítését az egyes dokumentumokhoz. A források azonban akkor válhatnak a hazai történettudomány számára teljes mértékben felhasználhatóvá, ha magyar nyelven is hozzáférhetők maguk a források, ez pedig nem csekélyebb feladat az adatbázis felépítésénél.

A történészek a nagy mennyiségű forrás (múltbeli eseményre vonatkozó hiteles, vagy legalábbis annak tekintett dokumentum) kiadásakor regesztát, rövid összefoglalást készítenek. Ez a gyakorlat alkalmas a formulaszerű, adatokat rögzítő források, hivatalos dokumentumok esetében, ám például a magán- vagy diplomáciai leveleket fontos fordításban, teljes terjedelmükben közzétenni. Ez a feladat a műfordításon belül is különleges nehézségeket támaszt, több okból.

Ha az adott kor nyelvéllapotát tükröző nyelven szeretnénk átadni a forrás tartalmát, és historizáló megoldásokat használunk akár a szóválasztás, akár a stilisztika terén, szükségképpen csalunk: a két nyelv egykorú változatai között nem létezhet egyértelmű kapcsolat. Némiképp hasonló a helyzet ahhoz, mint amikor a filmek szinkronizálásakor egy idegen nyelv valamelyik szociolingvisztikai rétegét (pl. egy

nagyvárosi argót vagy egy rurális környezethez kötött beszédmodot) a magyar nyelv hasonlónak vélt változtatásával adják vissza (hamis eredményeket produkálva) a laikus néző számára.

Ugyanakkor a történeti forrásokban számtalanszor meg kell oldani szakterminológiai kérdéseket is: épületek, tárgyak leírásakor, vagy a korhoz kötött rangok, jogok említésekor. Ezekben az esetekben a szakfordítás sztenderdjei működhetnek, vagyis a pontos megfelelők szakirodalom alapján történő tisztázásán túl a fordítónak jegyzetekben kell tisztáznia bizonyos kérdéseket és a tágabb kontextust is akár, a főszöveg folyamatos olvashatóságának meghagyásával.

Már a forrás eredeti nyelven történő közlésekor bizonyos normalizálást végre kell hajtani. A minden nyelvi normát nélkülöző korban a fonetikus írásmód és a központosítás esetlegessége miatt az értelmezés csak úgy lehetséges, ha az egybe- és különírást, a kis- és nagybetűk, valamint a diakritikus jelek és a központosítás használatát egységesítjük. Az ilyen módon kezelhetővé tett alapszövegben is megmaradnak természetesen ingadozó megoldások, és a szerző anyanyelvétől különböző nyelvű tulajdonnevek formájának esetlegessége. Ezeken a pontokon a fordító feladata egy lehetséges és logikus megoldás kiválasztása, illetve a többi lehetőség megemlítése a jegyzetben.

Az adott források nyelvére – az itáliai nyelvi fejlődést figyelembe véve – mindez hatványozottan igaz. A félsziget nyelvi töredezettsége miatt a források nyelvének egységes jellege mellett mindig egyéni vonásokat és megoldásokat is tartalmaz, a magyar vonatkozások (hely- és személynevek) pedig olyan távol esnek az olasz változatok fonotaktikájától, hogy számos esetben csak a tágabb kontextus ismerete segít a megemlített helyek és személyek azonosításában.

Az elvégzendő fordítási feladat ugyanakkor nem kis jelentőségű, hiszen a felfedezett dokumentumok értelmezése hozzájárul történelmünk nagyjait érintő és a kor eseményeihez fűződő felfogásunk árnyalásához, adott esetben mindezek vonatkozásában kiegészíti ismereteinket.

2. Az általános megfontolások után példákon mutatom meg a történeti források fordításának nehézségeit.

2.1. Első példám Bartolomeo Calco hercegi titkár levele Ludovico Maria Sforzához, amelyben beszámol Gergelylaki Buzlay Mózes követjárásáról (Milano, 1489. X. 21.; Archivio di Stato di Milano, Sforzesco 650/2, 19,7; Vestigia n. 2830).

A levél átírata egy milánói szakdolgozatban szerepel, fordítását tudtommal nem adták közre.¹ Kultúrtörténeti érdekessége (a követ fellépésének, ruházatának, a követtség körülményeinek leírása) miatt e forrást érdemes volna magyar nyelven is közzétenni. Részleteket mutatok be belőle, a fordítási nehézségek kiemelése céljával:

¹ A forrás magyar ismertetése: ZANICHELLI 2016.

1.1. Esso ha dicto alchune bone parole in latino alla predicta Madona Biancha cum grande ardimento, alla similitudine del Varadino , et essa, per non essere, como sa vostra Signoria, troppo expedita nel parlare latino, fece demonstracione de dire alchune parole da canto ad mayore Griffò , quale poi rispose lui in accomodata forma	Ő [Buzlay Mózes] szólt néhány szép szót latinul az említett Bianca kisasszonynak, jó fellépéssel, mint ahogyan egykor a váradi püspök tette, ő pedig, aki, mint ahogyan Kegyelmed tudja, nemigen jártas a latin beszédben, intett Griffó mesternek, hogy válaszoljon pár szóval, aki azután szép formában megtette ezt.
1.2. Dicto ambaxiadore haveva una bellissima turcha de drappo d'oro, cum uno friso in testa rivolto ad treze et perle, cum li capilli longi anellati et di gratissimo aspecto et bellissima statura, de etate de trenta anni et richissimo de bona maijnera et costumi	A mondott követ szép török stílusú, arany drapériából készült ruházatot, visszahajtott szélű, gyöngyökkel ékes fríz sapkát visel, hosszú haját gyűrűkbe rendezve hordja; szép kiállású és termetű, mintegy harmincéves és jó modorú személy.
1.3. Farò invitare la corte perché domatina alla partita sua se gli faccia compagnia cum li trombeti et piferi .	Ki fogom rendelni az udvart, hogy indulásakor jelenjenek meg trombitákkal és sípokkal.

Az 1.1. részlet négy személyt említ, közülük kettő azonosítható biztonsággal, a másik kettőt csak valószínűsíteniünk lehetséges. Az *esso* névmás nem a mai nyelvhasználatnak felel meg, vagyis nem élettelen tárgyra utal, hanem az *ipse* latin névmás megfelelőjeként egy himnemű, korábban említett személyre utal vissza, vagyis a már említett követet, Buzlay Mózeszt jelenti: a fordításban ezt egy szögletes zárójelbe tett névvel tehetjük egyértelművé. A *Madona Biancha* megjelölés mindenképpen Ludovico Maria Sforza (a címzett) unokahúgára, az ekkor 17 éves Bianca Maria Sforzára (Corvin János jegyesére) vonatkozhat: a *madona* címet *kisasszony*-nyal javaslom visszaadni. A *Varadino* kifejezés többnyire a váradi püspököket jelenti az olasz forrásokban. Minthogy itt egy 1489 előtt Milánóban követségben járt váradi püspökről van szó, nagyon valószínű, hogy a morva születésű, nagy műveltségű humanista Filipec (Pruisz) Jánosra történik említés, ám ezt legfeljebb feltételezés-ként közölhetjük, jegyzetként. Végül a *mayore Griffò* megjelölés talán Ambrogio Griffó udvari orvosra vonatkozik, de ez a magyar olvasó szempontjából talán nem is lényeges.²

Az 1.2. részlet Buzlay Mózes ruházatát és hajviseletét írja le. Mind a *turchesca*, mind a *friso* kapcsán csupán feltételezésekre kell támaszkodnunk, párhuzamok alapján, szakszótár ezekre a kifejezésekre nem áll rendelkezésre. A *ruházat*, illetve a *sapka* óvatos és nem feltétlenül szerencsés megoldás, egy divattörténész bevonása bizonyára pontosíthatja itt a fordítást.

Az 1.3. részletben Bartolomeo Calco két hangszert (*trombeta* és *pifero*) említ, amellyel a magyar követet indulásakor köszöntik majd. Hasonló a helyzet, mint a

² A levél fordítása a közeljövőben megjelenő, KASZA PÉTER által szerkesztett Buda oppugnata – Források Buda 1540–1542. évi ostromaihoz című kötetben fog napvilágot látni, a NKFIH K-119237 azonosító számú, Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve című kutatási projekt keretében.

ruházatok esetében: a *trombita* és a *síp* általános megoldás, egy zenetörténész segítségével talán pontosabb terminust is lehet majd találni.

2.2. Második példám Jagelló Izabella királynő levele Alfonso d'Este herceghez (Buda, 1541. III. 15.; Archivio di Stato di Modena, Carteggio Principi Esteri 1623, b.2/11.2; Vestigia n. 1946; Domokos 2014: 25–27).

A levél kiadásakor magyar nyelven csak az összefoglaló értelmezést adhattam meg a folyóirat szabályai szerint, ugyanakkor a szöveg érdekessége okán tanulságos lehet egy részlet fordításán keresztül a fent vázolt nehézségeket bemutatni:

<p>2. ... Perciòche subito il Sereniss. Re de Ro. ci puose et strinse in assedio et così anchora ci tiene inferendo non picciol danno di ferro et fuoco a gran parte di questo regno. Da l'altra parte è venuto l'essercito Turchesco con quaranta millia persone et con una armata di cento nassade et maggior numero de l'uni et gl'altri s'aspetta gli quali vengano (come dicano) a favor nostro et difesa del regno...</p>	<p>... Ugyanis a méltóságos római király azonnal ostrom alá vett és szorított, s még mindig úgy tart, nem kis kárt téve tűzzel-vassal az ország nagy részében. Másik irányból megérkezett a török sereg 40.000 emberrel és 100 naszádból álló hajóhaddal, s mindkettőből még több várható, akik azért jönnek (mint mondják), hogy minket támogassanak és megvédjék a királyságot...</p>
--	---

Ebben a két mondatban is számos olyan részt találunk, amely magyarázatra, jegyzetre szorul, illetve alapvető választásra kényszeríti a fordítót. A javasolt fordítás:

1. A *Sereniss. Re de Ro.* kifejezés azonosításához először fel kell oldanunk a rövidítést: *Serenissimo Re dei Romani*. Majd történettudományi ismereteinket kell mozgósítani: a *római király* cím a megválasztott német-római császárt illette meg koronázása előtt. Az adott időpontban ez Habsburg I. Ferdinándot jelöli. A fordításban ezek az információk nem, vagy csak jegyzetben szerepelnek, a célközönségtől függően: „A méltóságos római király.”
2. A *puose et strinse* retorikai alakzatnak (halmozás, hendiadys) tűnik, amit a fordításban is így kell visszaadnunk: „[ostrom alá] vett és szorított”. Hasonló a helyzet a *ferro e fuoco* (tűzzel és vassal) kifejezés esetében.
3. A *non picciol danno* szintén egy klasszikus retorikai megoldás (tagadás, litotes), amit nem változtathatunk meg: „nem kis kárt”.
4. *Da l'altra parte*: itt ismét a történeti helyzet ismerete segíthet, vagyis ennek alapján választhatjuk a helyes fordítást a sokértelmű kifejezésre. A *parte* itt nem 'rész, oldal', hanem 'irány' hiszen Budát az osztrákok kelet felől, a törökök dél felől támadták meg egyazon időben, 1541-ben: „Másik irányból”.
5. Az *armata* szó első jelentése ma egyszerűen 'hadsereg', ám a forrásban egyértelműen csak a száz hajóra vonatkozik, tehát eredeti jelentésével kell visszaadnunk: „hajóhad”.
6. (*come dicano*): a kéziratban semmi sem jelzi, hogy itt közbevetésről van szó, ezt a forrás közlöjének kell feltüntetnie az értelmezés kedvéért az eredeti szövegben és a fordításban is: „(mint mondják)”.
7. A *regno* szónak két jelentése lehet az adott kontextusban: 'királyság' és 'ország'. A fordítónak kell döntenie: az első pontosabb, jogi fogalom, a második anakronisztikusnak tűnhet a 16. században: „királyság”.

2.3. Végül a harmadik példám Antonio Mazza velencei diplomata jelentése Buda 1541. évi osztrák ostromáról (Linz, 1541. szeptember 1.; Modena, Biblioteca Estense Universitaria, αQW65; Vestigia n. 640).³ A szövegnek létezett egy korábbi kiadása (NYÁRY 1875) és egy részlet fordításban is napvilágot látott (BANFI 1936), mivel egészen különleges leírását adja Buda vára erődítéseinek ebben a korban. Az eredeti kézirat alapján az alapszöveget is módosítanunk kellett az 1875-ös kiadáshoz képest, és a fordításban is olyan értelmező beavatkozások történtek, amelyeket revideálnunk kellett.⁴

A FLORIO BANFI-féle fordítás, mint a 3.1. rész mutatja, önkényesen beleavatkozik a szövegbe: az égtájakat „helyrerakja” (Mazza valójában nem járt a helyszínen, csak szemtanúk és metszetek alapján ad leírást az erődítésekről). Értelmezésbeli különbségek is adódnak az 1936-os és a mostani fordítás között: a *kiszögellések* (vagy *oldalazó védművek*) a várat magát, vagy a kaput védik? A Duna érinti a várfalat vagy a vár ér el a Dunáig? A Gellért-hegy veszélyezteti a várat, vagy csak támadható onnan a vár? Emellett a védműveken kívüli információk fordítása kissé elnagyolt BANFINál: a *castello kastély* lesz *vár* helyett, a külváros leírását átugorja.

3.1.⁵

Eredeti szöveg	FLORIO BANFI (1936) fordítása	DOMOKOS GYÖRGY és MÁTYUS NORBERT fordítása
Questa cittate è situata in un colle piacevole di circuito di un picciol miglio, et è in forma longa sì che rispetto alla larghezza sua, a chi volesse ridurla a forma quadrata farebbe più che dui quadri l'uno a presso l'altro, et quello che si ponesse sopra quella parte che guarda verso ponente veniria a restar più picciolo assai che quello che fusse posto sopra quella verso levante dove gli è il castello. È vicina al Danubio in un luoco dove che a caso quel fiume fa un poco di giro in modo che dalla parte di levante tocca con la muraglia la ripa del fiume, et dalla banda di ponente lascia di fora una piazza di terreno, nella qual sono alcune casuppe hedificate rusticanamente, più presto che da borgo o da cittate.	Ez – mint Mazza beszéli – egy kellemes hegy hátán terül el kb. egy mérföldnyi kerülettel hosszúdad formában, úgy, hogy két négyszöget foglal magában, melyek közül a déli, hol a kastély áll, jóval kisebb a várost bíró északínál. A Duna felé eső oldalon az alsó rész falait érinti a folyam, mely a felső résznél egy földnyelvet hagy a vár alatt, hol a külváros terül el. Körös-körül hegyek és kies dombok emelkednek, de ezek közül csak a délre fekvő Gellért-hegy veszélyezteti a várat közelsége miatt. Észak felé viszont egy széles síkság húzódik, melyen két mérföldnyire Ó-Buda romjai látszanak.	Ez a város egy szűk mérföldnyi kerületű, hosszúkas, kellemes domb hátán terül el, úgy, hogy több mint két négyzetet lehetne rárajzolni szélességében: a keleti, amelyen a vár áll, jóval kisebb volna annál, amely nyugatra fekszik. A város a Duna mellett fekszik egy olyan helyen, ahol annak egy kis kanyarulata van, s így kelet felől a város eléri a folyó partját, nyugat felől viszont a falon kívül található egy sík terület, ahol egyszerűen összetákolta házikók állnak, inkább falusias, semmint városias jelleggel.

³ DOMOKOS–MÁTYUS 2016. Az egyes idézetek helyét e szövegközlés (innentől egyszerűen: Mazza) felosztása alapján jelzem.

⁴ A Mazza-féle jelentés új fordítása a közeljövőben megjelenő, KASZA PÉTER által szerkesztett *Buda oppugnata – Források Buda 1540–1542. évi ostromaihoz* című kötetben fog napvilágot látni, a NKFIH K-119237 azonosító számú, *Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve* című kutatási projekt keretében.

⁵ Mazza 47.

D'intorno da ogni canto gli sono monti alti et varii collini piacevoli, ma niuno monte la può offendere, eccetto che quello chiamato il monte di San Gerardo che gli è dalla parte di ponente, avenga che poco et da lontano dalla parte di levante ha la pianura spaciata, et gli sono le rovine di Buda vecchia lontane circa dui miglia, et vicino alle mura un borgo assai grande con una chiesa dedicata a San Michele, dalla qual chiesa la porta della cittate, che è a quella parte, ha pigliato il nome et si dimanda porta di San Michele. Et quivi gli sono dui fianchi o belloardi in cadauno delli dui angoli all'italiana, l'uno dall'altro poco discosti, che facciono gagliardissima difesa.	A városon kívül a falak alatt egy másik külváros is volt a Szent Mihály-templommal, melyről a vár ott levő kapuját is nevezik. E kapu mellett két olasz módra épített oldalazó védmű (»fianchi o bellovardi«) van, melyek hathatós védelmet nyújtanak a várnak.	Körben minden irányban magas hegyek és kellemes dombok emelkednek, ám sehonnan sem támadható a vár ezek közül, egyedül csak a Szent Gellért hegyéről, amely nyugatra áll tőle nem nagy távolságra. Kelet felől tágas síkság van a város alatt, s itt találhatók Óbuda romjai mintegy két mérföldnyire. A városfal előtt egy igen nagy külváros fekszik, Szent Mihálynak szentelt templomával, akiről azon az oldalon a város kapuját is Szent Mihály-kapunak nevezik. Itt van két kiszögellés, vagyis olasz módra épült bástya is mindkét oldalon, nem messze egymástól, ahonnan a kapu kívülően védhető.
--	---	---

Ugyanakkor a Banfi-féle fordítás is már 80 éves, és a szöveg egészének csak töredékét adja, ezért is készítettük el az egész forrás magyar változatát, amely munka során számos helyen értelmező, illetve stilisztikai döntésekre kényszerültünk.

A soron következő idézetek ezekre mutatnak jellemző példákat.

3.2.⁶

Antonio Mazza al magnifico messer Marchio, suo carissimo et honorandissimo fratello. D. S. Carissimo et honorando fratello! Poiché le contagiose infirmità che questi passati mesi con tanta miseria hano quasi mezza destrutta quest'Austria, et in questa cittate si sono tanto incrudelite, che hormai per sicurtà della vita mia et anco di quella de altrui, havendone toccata buona parte alla fameglia nostra, non posso più uscir della stantia mia, per non consumar questo così misero ocio vanamente, et tenendo altrove involto il pensiero, liberarmi da parte del timore, che non posso quasi scacciarmi dalla mente, ho deliberato far un commentario di tutte le cose che sono seguite in questi paesi nel tempo ch'io vi son stato, dandovi di esse, et della origine loro piena et compita informatione...	Antonio Mazza, a kiváló Marchio mesternek, az ő igen kedves és tiszteletreméltó testvérének üdvözlését küldi. Kedves és tiszteletreméltó Fivérem! Minthogy a járványok az utóbbi hónapokban nagy nyomorúságba taszították, szinte félig eltörölték a föld színéről Ausztriát, s ebben a városban is olyan borzasztó a helyzet, hogy saját életem biztonsága érdekében (de a többiek érdekében is, hiszen családunk számos tagja is érintett volt), még a szobámból sem tudok kilépni. Hogy ezt a nyomorult tétlenséget ne töltssem hiába, s másra gondolván megszabaduljak a félelemtől, amit egyébként nem tudok elmémből elűzni, elhatároztam, hogy írok egy beszámolót mindazokról a dolgokról, amelyek ezekben az országokban zajlottak abban az időben, amikor itt tartózkodtam, igyekezvén teljes képet adni ezekről és kiváló okaikról...
---	--

A bevezető szakasz, vagyis a 3.2. idézet terjedős mondata mutatja a barokkos próza minden sajátosságát, amivel számolnunk kell. A fordítás a mondat hosszúsága

⁶ Mazza 1.

ellenére is érthető maradhat és jobban visszaadja a szerző stílusát, még a retorikai eszközök bizonyos korlátozása és a modern szóhasználat megválasztása mellett is.

E szakaszban a fordító feladata, hogy a *D.S.* rövidítést megfejtse (*dicat salutem*), és ismét a jó és folyamatos olvashatóságot szem előtt tartva tegye át magyarra, ezért egyszerűen „üdvözlét küldi” a megoldás, ami mutatja a köszöntés, a formula voltát, de nem helyettesíti azt mechanikusan rövidítéssel.

A *misero ocio* jelzős szerkezet némileg becsapós, hiszen az *ocio* szó a mai velencei nyelvjárásban a szemet, a figyelmet jelenti, ám ebben a kontextusban a latin *otium*, olasz *ozio* sajátos ortográfiával írt megfelelőjeként kell értelmeznünk.

A *commentario* szó megfelelőjét is gondosan kell megválasztanunk: a *kommentár* adódna ugyan, de félreértelmezésre adna lehetőséget; a szöveg egészének ismeretében a semlegesebb *beszámoló* szót választottuk.

3.3.⁷

Di questo advertito il frate , et vedendo contra di lui esser fatta una batteria così gagliarda con poco suo pericolo fino all'hora, gli mandò dire, per quanto intendo, che lo pregava, che tanto impeto et diligentia non attendesse alla espugnatione, perché nel castello vi era una porca gravida che portava pericolo non poter parturir vivi gli suoi figlioli, et il giorno sequente fece attaccar impiccato fuori delle mura un thedesco preso in una scaramuzza con un porco apresso.	Amikor a Barát ezt megtudta, és látta, hogy ilyen derekas ostrom folyik, s kevés veszély fenyegeti, megüzente neki [Roggendorfnak], ahogy hallottam, hogy kéri: ne folytassa ekkora hévvel és szorgalommal az ostromot, mert a várban van egy vemhes koca, amit az a veszély fenyeget, hogy nem tudja élve megelleni a malacait, és másnap felakasztatott a falon kívülre egy németet, akit az egyik csatározásban fogtak el, mellette egy disznóval.
--	---

A 3.3. idézetben gondot jelentett a személyek azonosítása. Az egyszerű *frate* szó, a kontextus alapján egyértelműen a budai várat védő Martinuzzi Fráter Györgyre utal: őt a magyar fordításban a nagybetűs *Barát* jelzi konzekvensen. Az üzenet címzettje csak egy egyes szám harmadik személyű névmás: ismét csak a történelmi helyzet és a kontextus segít azonosítanunk Roggendorf generálist, de az ő személyét szöveletes zárójelben tudjuk csak egyértelművé tenni. Találunk ismét egy példát a Mazzának kedves hendyadisra, vagyis halmozásra, amit itt a stílus érzékeltetése érdekében szó szerint át is vettünk, noha nem járna információvesztéssel a két főnév közül csak egyet kitennünk: *impeto e dilligentia* így lesz „hévvel és szorgalommal”. Az ebben a részben megörökített anekdotaszerű eseményre nincsen más forrás, ezért megeshet, hogy csak szóbeszédre van szó, esetleg valamilyen szimbolikus tetről, amit nem szó szerint kell értelmeznünk. Ennek felderítésében nem tudunk előbbre jutni, tehát úgy kezeltük a leírást, mint tényszerű beszámolót: a *porca gravida* valóban ’vemhes koca’ és a horrorisztikus akasztást is leírásként fogadtuk el, felülértelmezés nélkül: *fece attaccar impiccato fuori delle mura un thedesco preso in una scaramuzza con un porco apresso* ezért „felakasztatott a falon kívülre egy németet,

⁷ Mazza 56.

akit az egyik csatározásban fogtak el, mellette egy disznóval”. Amíg más forrás nem fog előkerülni erről az eseményről, a fordítás tényként kezeli a leírt eseményt.

3.4.⁸

<p>Quel che doppo queste cose succiedesse, sì di Buda come dell’essercito regio et di tutto il resto, mi riservo a scriverlo et mandarvelo un’altra fiata con maggior commodità. Ho voluto che questo vi basti per hora, et vi piaccia di contentarvene et riputar che non sia stato poco ad un par mio, per il grado, per la nazione et altri rispetti haver inteso quel che vi ho scritto, et cavattolo di bocca di gente che non ha molto inclinato l’animo, né molto si conferma con il sangue italiano.</p>	<p>Hogy ezek után mi történt, egyrészt Budával, másrészt a királyi sereggel és a többiekkel, azt egy másik alkalommal tervezem megírni és megküldeni méltóságodnak, bizonyos idő elteltével. Azt szerettem volna, hogy egyelőre elégedjen meg ennyivel, tudván, hogy egy hozzám hasonló személy számára ez sem volt kevés, tekintve alacsony soromat és származásomat, hiszen olyan emberek szájából szedtem mindezt össze, akik nemigen rokonszenveznek, és nem illenek össze az olasz vérrel.</p>
---	---

A 3.4. szakasz a szöveg befejező bekezdése. El kell döntenünk, hogy az *essercito regio* fordítható-e „királyi sereg”-nek, tudván, hogy a királyi címet az ostromló Ferdinánd egyelőre nem birtokolja. Ezt a dilemmát azonban a történészekre kell hárítanunk: nyilván osztrák szemszögből készült Mazza beszámolója, tehát nem fordítási hiba, ha ezt a kifejezést használta.

A *con maggior commodità* kifejezés fordításánál vonzó lenne a *comodità* mai jelentéséből (‘kényelem’) kiindulnunk, ám itt egy formulát látunk magunk előtt, a semleges „bizonyos idő elteltével” lesz a megoldás. Amikor Mazza arról ír, hogy *per il grado, per la nazione* nem kis teljesítmény volt tőle a munka összeállítása, a *natio* eredeti jelentéséig kell visszamennünk, és a *grado*-t a társadalmi ranglétra fokaként kell értelmeznünk: „tekintve alacsony soromat és származásomat”.

3.5.⁹

<p>Nondimeno quantunque facesse tali dimostrazioni di non temere non cessava con tutti quelli mezzi che gli erano possibili, solcitare gli turchi vicini a venirli a dar soccorso, et con lettere al Turco facendo il pericolo molto maggior di quel che l’era, con l’effetto lo instava venire in persona.</p>	<p>Ugyanakkor [Martinuzzi] bármennyire is mutatta ilyen módon, hogy nem tart tőle, nem szűnt meg minden rendelkezésére álló eszközzel sürgetni a közeli tartományokban tartózkodó törököket, hogy jöjjenek segítségére, és levelet írván a török szultánnak még sokkal nagyobbnak láttatta / még sokkal inkább megnövelte a veszélyt a meglévőnél, és arra buzdította, hogy személyesen vonuljon oda.</p>
--	---

Végezetül a 3.5. szakasz révén azt szeretném megmutatni, hogy egy fordítási hiba miképpen befolyásolhatja a szöveg és rajta keresztül a történelmi személyek értelmezését.

A *facendo il pericolo molto maggior di quel che l’era* kifejezés két lehetséges értelmezést enged meg: Martinuzzi ’nagyobbinak láttatta’ vagy ő maga ’nagyobbá tette, megnövelte’ a veszélyt azáltal, hogy a szultánnal lépett kapcsolatba a császár

⁸ Mazza 70.

⁹ Mazza 57.

ellenében. Szigorúan nyelvtani alapon mindkét értelmezés lehetséges volna, ám mivel már fentebb is láttuk, hogy Mazza a császáriak pártján állva Martinuzzit negatív színben láttatja, nem kétséges, melyik megoldást kell választanunk a fordításnál: „még sokkal inkább megnövelte a veszélyt a meglévőnél”.

3. Összegzés. A tanulmányban igyekeztem összefoglalni azokat a szempontokat, amelyekre ügyelnünk kell a történeti források fordításakor. A nyelvváltozat megválasztásánál nem szabad a historizálás csapdájába esnünk, hanem folyamatosan olvasható, ugyanakkor a kontextusnak terminológiában megfelelő, szükség esetén kiegészítő információkkal ellátott fordítást kell adnunk. Minden olyan esetben, ahol az értelmezés döntésre kényszerít, jobb jelezni a lehetséges más választásokat és döntésünk indokát. Végül a történeti források eredeti nyelven történő közreadása a fordítás mellékleteként biztonságos megoldás lehet a szövegben rejlő más értelmezések szempontjából.

Kulcsszavak: történeti források, fordítás, Vestigia, olasz, levéltárak, reneszánsz, levelezés

Hivatkozott irodalom

- BANFI, FLORIO 1936. Pest és Buda erődítményei 1686-ban. In: NÉMETHY KÁROLY – BUDÓ JUSZTIN szerk., *Tanulmányok Budapest múltjából* 5. Budapest Székesfőváros kiadása, Budapest. 102–131.
- DOMOKOS GYÖRGY 2014. Izabella királyné levelei a Modenai Állami Levéltárban. *Turul* 87: 25–27.
- DOMOKOS GYÖRGY – MÁTYUS NORBERT 2016. Antonio Mazza és Buda ostromáról írott jelentése. *Lymbus – Magyarságtudományi forrásközlemények* 14: 37–75.
- NYÁRY ALBERT 1875. Buda 1541. évi bevételéről Mazza Antal egykorú jelentése. *Magyar Történelmi Tár* 20: 191–240.
- ZANICHELLI, LAURA 2016. Gergelylaki Buzlay Mózes követjárása (1489). In: DOMOKOS, GYÖRGY – MÁTYUS, NORBERT – NUZZO, ARMANDO, *Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, 125–130.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Országos Széchényi Könyvtár

gfarkas@oszk.hu

A Keszthelyi és a Festetics-kódex 1947-es megvásárlásának története

History of Purchasing the Keszthelyi and the Festetics Codices in 1947

Until recently, knowledge on the subject was limited to that of two codices – the codex of Festetics and the codex of Keszthely – having been shipped from Keszthely Castle to Budapest in 1947. However, new documents have been found in the archive of the Hungarian National Library. According to these documents, the two codices were brought to Switzerland in 1943 to a well-known art collector: count Oswald Seilern. The cultural government, librarians and early print experts tried to get the codices back to Hungary in 1947. Hungarian librarians offered 50,000 Swiss francs and a unique Strasbourgian incunabulum (the spectacular *Sammelband* with six popular illustrated German literary works spanning 1477–1489), and a very special antiqua editio princeps of *Theuerdank* printed on vellum (a poetic work – written in German and composed by the Holy Roman Emperor, Maximilian I – which tells the fictionalised and romanticised story of his journey to marry Mary of Burgundy in 1477). Librarians seem to have been forced to create a cover story saying that the codices had *never left* Hungary. The upcoming communist dictatorship planned extensive socialization in 1947 and these two codices would have disappeared forever. The former owners of the incunabula and the antiqua were, respectively, art collector Miklós Jankovich and founder of the Hungarian National Library, count Ferenc Széchényi.

Keywords: Codex of Festetics, Codex of Keszthely, provenance, acquisition, bibliophile

E két nyelvemlékünkéről szinte minden kideríthetőt kiderített az elmúlt közel két évszázad magyar tudománya. Amíg a Keszthelyi kódex kalandos története (Lékától Németújváron és Igmádon át Sárospatak érintésével a Balaton partjáiig) kiemelkedik a többi kézirat históriája közül, addig a legszebben díszített magyar nyelvemlékünkéről, a Festetics-kódexről csupán annyit tudunk, hogy valamikor a 18. század végén kerülhetett a család bibliotékájába.¹ Ismert tény, hogy 1944 végén az akkor alig négy éves Festetics (IV.) György édesanyjával és mindössze egy kézi poggyásszal menekült el az országból.² Abban egységes a művelődéstörténet-írás, hogy a két

¹ Szövegkiadása: Keszthelyi kódex 2006; Festetics-kódex 1996; A kódexekre csak a legfrissebb szakirodalmat és a tárgyleírásokat emelem ki: KERTÉSZ 2009: 203, 342; HAADER 2009: 268.

² CSÉBY 2014: 68. jegyzet. A kastély első kifosztói az ott állomásozó német csapatok voltak, majd szovjet egységek költöztek az épületekbe, akik tovább folytatták a rablást (GALAMBOS 2015: 42–43). Mint a Festetics-család ügyvédje Lénárd János így érvelt 1945-ben: „Egy kiskorút (4 és fél éves gyermeket) pedig hazaárulónak, nyilas, nemzeti szocialista vagy fasiszta vezetőnek, háborús és népellenes bűnösnek tekinteni avagy nyilvánítani nem lehet.” Nem sokkal később Lénárdot megfosztották a hercegi vagyon kezelésének jogától. További irodalom: TAR FERENC 2019.

könyvet Keszthelyről szállították – más kincsekkel együtt – az Országos Széchényi Könyvtárba 1947 nyarán. Ez annak a folyamatnak a kezdete volt, amelynek a végén az „elhagyott” hitbizományt – köztük a keszthelyi kastélyt értékeivel együtt – államosították.³

A most előkerült iratanyag⁴ viszont egy másik történetet mesél el. 1947 február végén Jánossy Dénes (1891–1966) történész, levéltáros, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója – mint a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatótanácsának elnöke – levelet írt Grösz József (1887–1961) kalocsai érseknek, hogy segítsen megszerezni egy külföldre került értékes magyar nyelvemléket. Szalai Béla (1905–1987) miniszteri osztálytanácsos⁵ hívta fel a levéltáros figyelmét a Svájcban őrzött Keszthelyi és Festetics-kódexre. Jánossy azt szerette volna megtudni a kalocsai érsektől, hogy hajlandók lennének-e lemondani a 13. századi középfelnémet nyelvű költeményeket tartalmazó Kalocsai kódexről a Keszthelyi kódexért cserében. A levéltáros már ebben a levélben is megpendítette, hogy esetleg amerikai gyűjtőt is érdekelheti a kézirat. Jánossy arra is kitért, hogy Magyar Benigna könyvét meg tudnák szerezni egy – itt nem részletezett – középkori német nyelvű kódexért, ami semmiféle hungarikum értékkel nem bír, hasonlatosan a Kalocsán őrzött kézirathoz.

A következő, március 3-án kelt levelet Tolnai Gábor (1910–1990) irodalomtörténész, az Országos Széchényi Könyvtár akkori főigazgatója írta egy másik irodalomtörténésznek, Keresztury Dezső (1904–1996) vallás- és közoktatási miniszternek. Tolnai megemlítette, hogy a Festetics-kódexet a kéziratár számára kívánja megszerezni (de hallgatott arról, hogy időközben Grösz érsekkel felvették a kapcsolatot a Keszthelyi és a Kalocsai-kódexek cseréjéről). A technikai lebonyolításhoz kért elsősorban segítséget: a már említett Szalai Béla kiutazna Faragó József⁶ antikváriussal, hogy személyes tárgyalás útján próbáljon megalkudni a vételárról és/vagy a cseréről. Ahhoz kérte Keresztury közbenjárását, hogy Szalai és Faragó megkaphassa Ausztriára, Svájcra és Olaszországra (ennek később még szerepe lesz) az érvényes útlevelet és a szükséges vízumot. Ami kissé furcsa, hogy belépett a történetbe

³ V. WALDAPFEL 1957: 12; HARASZTHY 1973: 307; HORVÁTH V. 1974: 240; VOIT 1994: 274–275; POGÁNY 2015: 31.

⁴ OSZK Irattára, 143/1947. M.N.M. Tanácsának átirata a Festetics-kódex és a Keszthelyi kódex megszerzése t[árgyá]b[an]. ERDÉLYI LUIZA röviden kitért az iratanyagra egy jegyzetben, lásd erre: Széchényi 2003: 134. jegyzet.

⁵ Idősebb Szalai Béla (1905–1987) Csíkszeredán érettségizett 1924-ben. Majláth Gusztáv erdélyi püspök segítségével került a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre. Itt az Eötvös Collegium hallgatójaként szerzett történelem-földrajz szakos diplomát, majd a bécsi Collegium Hungaricumban töltött két évet. Hóman Bálint tanítványa volt, később Domanovszky Sándornál védte meg doktori értekezését. Hóman segítségével került a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba 1933-ban. A háború után B-listázták és áthelyezték az Országos Levéltárba. Kiváló egyházi kapcsolatokkal rendelkezett, bibliofilként elismert tekintélynek örvendett. A Grösz-perben hét évre elítélték, 1956-ban szabadult. 1961-től telepőr volt a Tüzépnél, majd a Magyar Tudományos Akadémián kiállítások szervezésével foglalkozott 1975-ös nyugdíjazásáig.

⁶ Faragó József (†1964 után) budapesti könyvkereskedő 1948/49-ben Liechtensteinbe emigrált, és a hercegi gyűjtemények tanácsadója lett Vaduzban.

egy harmadik személy: Marich Jenő⁷ is, akinek meglévő útleveléhez Tolnai orosz vízumot (!) kért.

Pár nappal később, március 7-én Tolnai ismét levelet írt Kereszturynek, ám végül nem ez a változat ment a minisztériumba, hanem egy két héttel későbbi keltezésű (arról nem is beszélve, hogy hét nap múlva új minisztert neveztek ki Ortutay Gyula személyében, így Keresztury már nem lehetett kompetens az ügyben). A későbbi levél hosszabb, és számos olyan információt tartalmazott, amelyet a svájci tulajdonos magyarországi megbízottjától szerezhettek. Tolnai két dolgot nem tartott ildomosnak megemlíteni március 21-i levelében: egyrészt, hogy a kódexekre amerikai vevő is jelentkezett, másrészt, hogy a svájci eladó nagy jó akarattal viseltetik a kéziratok Magyarországra kerülésében. Viszont Tolnai kiemelte az új miniszternek, Ortutay Gyula (1910–1978) néprajzkutatónak, hogy hónapok óta tárgyalásokat folytatnak a kódexek megszerzése ügyében. Ez retorikai fogásnak tűnik, hiszen Jánossy első levele február 27-i keltezésű.

Úgy tűnik, hogy ez alatt a két hét alatt több dolgot sikerült tisztázni. A svájci tulajdonos elsőre 70 000 svájci frankot kért a két kódexért összesen, amit sikerült 50 000-re lealkudni. Eladója a Festetics-kódexet gondolta értékesebbnek, ezért 40 000 frankot kért, míg a Keszthelyi kódexért elegendőnek tartotta a 10 000 frankot. Hubay Ilona (1902–1982) könyvtáros egy hat tagból álló ősnymotatvány-kolligátumot és egy antikvát javasolt csereként mintegy 25 000 svájci frank (vagyis 35 000 békepengő) értékben a Festetics-kódexért. Hubay jó ízléssel válogatta ki a javasolt cseréket: ez a kolligátum-kötet és az 1517-es kiadású, pergamenre nyomtatott, kézzel színezett Theuerdank még ma is minden bibliofil álma lehetne. Az ősnymotatványokat „15. századi fatáblás és rézveretes bőrkötésbe” köttette egykori tulajdonosa. A felkínált ősnymotatványok nemcsak hiánytalanok voltak, hanem meglehetősen ritkák is a regisztrált példányok között.⁸ Ráadásul Jankovich Miklós gyűjteményéből származott ez a különleges kolligátum.⁹

⁷ Nem világos, hogy Marich Jenő kicsoda lehetett, talán az egykori dzsemgyáros, miniszteri tanácsos, akiről az a hír járta, hogy kettős ügynökként öngyilkos lett lebukása után balatonedericsi villájában 1945 februárjában. Ennek ellentmond, hogy Tolnai két évvel később nem tudott semmit sem a haláláról, és mint magánhivatalnokot említette Kereszturyhoz írott levelében. Vagy mégsem halt meg Marich, és ezért kellett neki az orosz vízum?

⁸ OSZK, Inc. s. a. 1192. [coll. 1.] Historia, Mélusine, deutsch, Übers. u. bearb. Thüring von Ringoltingen, [Strassburg, Heinrich Knoblochster, um 1477] (GW 12658) – hat példánya ismert; [coll. 2.] FRANCESCO PETRARCA, Epistola de historia Griseldis, deutsch, Übers. Heinrich Steinhöwel, [Strassburg, Heinrich Knoblochster], 1478 (GW M31581) – hét példánya ismert; [coll. 3.] JACOBUS DE THERAMO, Belial sive Consolatio peccatorum, deutsch, Strassburg, Heinrich Knoblochster, 10. VIII. 1477 (GW M11086) – nyolc példánya ismert; [coll. 4.] ALEXANDER MAGNUS, Historia Alexandri Magni, deutsch in der Fassung des Johann Hartlieb, Strassburg, Martin Schott, 10. XII. 1488 (GW 888) – húsz példánya ismert; [coll. 5.] GUIDO DE COLUMNA, Historia destructionis Troiae, deutsch von Hans Mair, Strassburg, Martin Schott, 13. III. 1489 (GW 7238) – tizenhat példánya ismert; [coll. 6.] JOHANNES DE MANDEVILLE, Itinerarium, deutsch, Übers. Otto von Diemeringen, Strassburg, Johann Prüss, 1488 (GW M20420) – hat példánya ismert.

⁹ HORVÁTH I. 1895: 781.

HUBAY részletes tájékoztatást írt Tolnai kérésére:

„A három első nyomtatvány Heinrich Knoblochtzer nyomdájának terméke, aki a strassburgi nyomdászok közül elsőnek alkalmazta könyveiben a fametszetdíszet. Bár illusztrációi rendszerint augsburgi és ulmi mintaképekre emlékeztetnek, kivitelükben sok az eredetiség. Így a Melusine illusztrációi az 1467-i baseli kiadást követik, a Petrarca fametszetei az 1474-es ulmi kiadás illusztrációinak valóban művészi utánképzései, a Belial viszont az 1472-es augsburgi kiadás fametszeteinek kevésbé sikerült utánzatai. A másik 3 nyomtatvány legértékesebbike a Montevilla, melyben a szerző szentföldi utazásakor látott népeket, szokásokat, növényeket, állatokat száznál több fametszettel eleveníti meg. E művet Johann Prüss már 1483, és 1484-ben is kiadta, a három kiadás fametszetdíszé azonban azonos. Nagy Sándor históriájának német fordítása, illusztrációival szintén augsburgi mintaképekre emlékeztet. Ez az első strassburgi kiadás, 1489 és 1493-ban u. o. fametszetekkel díszítve újból megjelent. A Historie der Stadt Troja ugyancsak gazdagon és változatosan illusztrált könyv, sok hasonlatosságot mutatva a mű augsburgi kiadásával. A 15. századi nyomtatványok fametszetillusztrációjának németországi kezdeményezője a bambergi Albrecht Pfister volt. 1460–1464 között adta ki az első fametszetes könyveket, melyeknek egyik legritkább és legszebb példánya a Biblia Pauperum 1463. évi latin kiadása a Szépművészeti Múzeum¹⁰ tulajdona. Az 1470-es években az augsburgi és ulmi nyomdászok követték példáját és tűntek ki illusztrált könyvek kiadásával; a strassburgi könyv-fametszet inkább csak a századvégén emelkedett művészi színvonalra. Nevezett kolligátumban összegyűjtött nyomtatványok a legelső strassburgi fametszetes könyvek sorából valók és ha művészi szempontból az augsburgi és ulmi nyomtatványok fametszetdíszét utol nem érik, a fametszetes könyv története szempontjából annál értékesebbek. Könyvtárunk e kolligátumtól nehezen válik meg, mert ősnymtatványainak gazdag gyűjteményében hiánya pótolhatatlan. A 15. századi könyvfametszet kutatóinak viszont mégis hozzáférhető, mert Schramm *Der Bilderschmuck der Frühdrucke* c. facsimile kiadásában (19. és 20. kötet) az illusztrációk mind megtalálhatók. Tekintettel arra, hogy az egykorú bőrkötésbe kötött 6 ősnymtatvány mindegyike ép, teljes példány és a könyvpiacra igen ritka, értékét 20.000 békepengőre becsülöm.”¹¹

¹⁰ Szépművészeti Múzeum, G 18, *Biblia pauperum*, [Bamberg, Albrecht Pfister, c. 1462/63] (CIH 680). A Nemzeti Múzeum könyvtárából került az Országos Képtárba feltehetően 1875-ben. Az Országos Képtár 1894-ben vált az akkor létesítendő Szépművészeti Múzeum részévé.

¹¹ OSZK Irattára, 143/1947. HUBAY ILONA, A Festetics-kódexért az Országos Széchényi Könyvtár részéről cserébe adni tervezett nyomtatványok jegyzéke.

HUBAY a Theuerdank¹² esetében is részletes leírást adott:

„Hártyára nyomtatott első kiadása Miksa császár vizsontagságos burgundiai utazását elbeszélő verses históriának. Későbbi kiadásai – már papírra nyomtatva – 1519, 1537, 1553-ban jelentek meg. Miksa császár nem csak szerzője, hanem kiadója is volt e könyvnek, melyhez bécsi kancelláriai írást utánzó, külön betűket vésetett. A szöveget gazdagon illusztráló fametszetdíszt Leonhard Beck, Hans Burgkmair, Hans Schäußelein és Erhard Schön nürnbergi mesterek készítették. Példányunk fametszeteit egykorú kéz kiszínezte. Rendkívül tiszta, szép példány, 18. századi aranyozott bőrkötésbe kötve. Értékét 15.000 békepengőre becsülöm.”¹³

Tolnai a fennmaradó összeget – 10 000 svájci frank – a minisztériumtól kívánta beszerezni. Itt említette meg, hogy Jánossy közvetítésével felvetették a kapcsolatot Gröszszel, hogy a Keszthelyi kódexet megkaphatná-e az érsekség a Kalocsai kódexért cserébe. Amennyiben negatív lenne a válasz, akkor Tolnai ezt a hiányzó 15 000 frankot is (tehát összesen 25 000-et) a minisztériumtól szeretné megkapni. Ebből még az az előny is származna a főigazgató szerint, hogy így mind a két kódex az OSZK-ba kerülne. A svájci tulajdonos ígéretet tett, hogy még március végére a két kéziratot Magyarországra szállíttatja. Amíg a könyvtár nem tudja átutalni a kért összeget és átadni a cserére felajánlott köteteket, addig megbízottja letétként helyezi el egy budapesti közjegyzőnél. Ugyanezen a napon (március 21-én) a Nemzeti Múzeum igazgatótanácsa is ülést tartott, amelynek témája a két megvásárolandó kódex volt. Jánossy és Tolnai előterjesztéséből kitűnik, hogy sikeres alku történt. Az eladó nemzetközi vonatkozású bibliofil értékeket kért a két hungarikumért. A Dobrovits Aladár (1909–1970) egyiptológus által készített jegyzőkönyv arról is beszámolt – az eddigi ismereteken túl –, hogy Tasnádi Kubacska András (1902–1977) főigazgató nem tartotta megbízhatónak a közjegyzői irodát, s ezért a Múzeumot javasolta a letét helyeként.

Másnap, március 22-én újabb levél ment Ortutayhoz. Tolnai bedobta azt az érvet is, hogy van amerikai vevő a kódexekre, illetve a svájci eladó hozzáállása igen tisztességes. Kiemelte, hogy az eredeti vételárhoz képest jelentős csökkentést sikerült elérniük a tárgyalások során. A tulajdonos – aki még mindig nincs megnevezve – hajlandó lenne az ősnymtatvány-kötetet és az antikvát (Tolnai úgy jellemezte a két könyvet, hogy kiemelkedő fametszetes illusztrációkkal díszített művek) 25 000 svájci frank értékben beszámítani. Ennek megfelelően még egyszer ugyanennyit kért a minisztériumtól a két kódex megszerzésére. Ezek szerint Tolnaiék már informálisan tájékozódtak afelől, hogy vagy nem kell a vevőnek a Kalocsai kódex a Keszthelyi

¹² Theuerdank: die geuerlicheiten vnd einsteils der geschichten des loblichen streytparen vnd hochber[ue]mbten helds vnd Ritters herr Tewrdannckhs, Nürnberg, Hans Schönsperger der Ältere, Burger zu Augsburg, 1517 (VD/16 M 1649). HUBAY megjegyzése: „a P₅ jelzetű üres lap hiányzik!”

¹³ OSZK Irattára, 143/1947. HUBAY, i. m.

kódexért, vagy a kalocsaiak nem adják oda az értékes német nyelvemléküket. Valószínűleg Jánossy hozhatta a hírt – hiszen ő kezdeményezte a tárgyalást is Grószszal –, hogy nem fog létrejönni a kalocsai csere, mivel március 26-i, Tolnaihoz írott levelében már arról tájékoztatta az OSZK főigazgatóját, hogy az intézmény szerezz meg mind a két könyvet.

Április 1-jével megérkezett a két kódex Budapestre letétként. Ugyanezen a napon Lénárd János ügyvéd¹⁴ megkapta Tolnai listáját az ősnymtatványokról és az antikváról. Grósz április 7-én válaszolt Jánossy – és közvetve a Múzeum igazgatótanácsa – felvetésére. Az érsek nem tartotta szerencsés ötletnek a Kalocsai kódex felajánlását, mert „tetemesen nagyobb értéket képvisel a szóban forgó nyelvemléknél. Éppen ezért annak elcserélését felelősségem tudatában nem látom megengedhetőnek.”¹⁵ Grósz a végén hozzátette, amennyiben az igazgatótanács elfogadja az általa felajánlott kalocsai kincseket a Keszthelyi kódexért, akkor ezt Szalai Bélán keresztül jelezzék.¹⁶

Miután Grósz hivatalos válaszával eldőlt, hogy a Kalocsai kódex helyett más kínál az érsekség a Keszthelyi kódexért, az OSZK egyedül kívánta megszerezni mindkét kéziratot. Ezután felgyorsultak az események. Tolnai sürgető levelet írt Ortutaynak április végén, hogy hasson oda a Szalaiék számára szükséges útlevelek kiállítására, illetve meghosszabbítására. Tolnai minden kapcsolatát felhasználta, például levelet írt május 9-én Pákay Zsolt (1909–1991) történésznek, aki 1951-es elbocsátásáig minisztériumi titkárként dolgozott, hogy segítsen a Nemzeti Banknál meggyorsítani a 25 000 svájci frankos ügy intézését. Ugyanezen a napon ugyanilyen

¹⁴ Lénárd János (1883–1947 után) hercegi főtitkár, kormányfőtanácsos. Az iratokban Lénártként szerepel, lásd még a 2. jegyzetet. KEL 2010: 236. Az 1910-es években már a Festeticseknél dolgozott, jogi végzettségével hercegi főtitkár lett. A fővárosban kiterjedt kapcsolatrendszerrel és jelentős befolyással rendelkezett. Miután a II. világháború elől a hercegi család külföldre menekült, az itt hagyott vagyon kezelését bízta rá. 1947-től már Budapesten élt, és 1948-ban szerepelt utoljára a telefonkönyvben (az iratokban olvasható telefonszám és cím megegyezik: „Lénárd János dr. főtitkár XII., Budakeszi út 37/b tel.: 163-731”).

¹⁵ Grósz a következő négy értékes kéziratot javasolta a kódex helyett (zárójelben a kalocsai kollégák azonosítása): „[Ms 300] 1. 1424-ből származó német nyelvű imakönyv. Papírkézirat, színes initálékkal. Eredeti fatábla bőrkötésben, köldökkel és csatokkal. 8rét, 217 levél; [Ms 205] 2. Ugyancsak a 15. századból származó német imakönyv. (Gebetbuch aus den Psalmen). Papírkézirat, színes initálékkal. Az elején Kalendárium pergamenten. Egykorú fatáblás kötéssel. 8rét; [Ms 194] 3. Német Szűz Mária-officium, a végén olvasmányok a Szentatyákból. 15. századbeli papírkézirat, színes initálékkal. 8rét, 372 oldal. Eredeti fatáblás bőrkötésben; [Ms 190] 4. MÁRIA TRAUTSON (szül. Siegweinin Mária) sajátkezűleg írt imakönyve. A végén családi feljegyzések 1508–1533. Papírkézirat 1533-ból. Egykorú domborművű bőrkötésben. A táblán alakok és 1533. évszám. 8rét.”

¹⁶ Két évvel később, 1949-ben az érsekség mégis eladta a Kalocsai kódexet, amely most a Martin Bodmer (1899–1971) svájci bibliofil által alapított gyűjteményben (Bibliotheca Bodmeriana) foglal helyet a Genf melletti Colognyban, jelzete: Cod. Bodmer 72. Elektronikus példánya: BB. A könyvtárra lásd: HHBS 1, 297–303. Nem világos az indíték, hogy mi állhatott az eladás mögött, de a későbbi Grósz-perben ez a kódex is szerepet játszott a vádpontok között. Az érsek mellett Szalait, illetve Faragót is megvádolták nemzeti kincsek külföldre csempészésével. Lásd erre: Grósz-per 2001: 240–241, 249–250.

tartalmú levél ment Ortutaynak is. Másnap egy újabb irodalomtörténész kapcsolódott be a történetbe: Kardos László (1898–1987) akkor mint miniszteri osztálytanácsos intézte el a tranzakcióhoz szükséges pénzüsszeg első részletét (10 000 forintot). Két nappal később május 12-én Faragó József antikvárius át is vette az ősnymtatvány-kolligátumot a Theuerdank-kötetével együtt.

Egy héttel később, május 20-án Tolnai igazolást adott Faragónak, miszerint a megnevezett két értékes kötet csere útján az antikvárius tulajdonába került, és „ezekkel a művekkel szabadon rendelkezik”. Erre talán a kiviteli engedély miatt lehetett szükség, bár (mai szemmel nézve) jogilag mindenképpen furcsa, hogy Faragó tulajdonába ment át a két könyv (az ősnymtatvány-kolligátum és az antikva), mikor a két letétbe helyezett kódex tulajdonjogával nem rendelkezett / rendelkezhetett. De ezen a napon született egy még érdekesebb – első ránézésre kicsit abszurdnak tűnő – megbízás is. A francia nyelven megfogalmazott¹⁷ megbízólevél szerint az OSZK meg kívánta szerezni a milánói Bibliotheca Trivulziana két korvináját¹⁸ és ennek bonyolítására kérték fel Faragót. Így már érthető, hogy Tolnai Olaszországra is szeretne volna kiterjeszteni Faragó és Szalai útlevelét a március 3-án Kereszturynak írt levelében. Május végén Tolnai elintézte a csereként felkínált két könyv kiviteli engedélyét a Nemzeti Banknál. Itt természetesen szó sincs arról, miszerint Faragó tulajdonában lennének a kötetek. Ugyanezen a napon, május 24-én Tolnai levelet írt Gyöngyösi János (1893–1951) külügyminiszternek is – egy héttel később Nagy Ferenc miniszterelnök ellehetetlenítésével összefüggésben eltávolítják a posztjáról a kigazda politikust –, hogy a két értékes könyvet külön futárral vigyék ki Bernbe, ahol már várni fogja Faragó vagy Szalai.

Bizonyára rossz ízü pletykák is kezdtek elterjedni a kódexek cseréjével kapcsolatban. Bassola Zoltán (1902–1968) pedagógus, akkoriban a minisztérium államtitkára rá is kérdezett Szalai és Faragó szerepére a főigazgatonál. Tolnai tisztességesen kiállt mellettük (cáfolta például azt a vádat, miszerint a minisztériumtól kapott volna valutát Szalai és Faragó a külföldi tárgyalások lebonyolítására) Ortutaynak írott levelében, kiemelte meghatározó szerepüket a közvetítésben. Egy apróságon viszont megakad a 21. századi olvasó szeme. Tolnai úgy fogalmazott, hogy Faragót felkéri „olyan tulajdonunkat képező ősnymtatványok átvételére és Svájcban való értékesítésére, amelyek nem tartoznak szorosan az Országos Széchényi Könyvtár gyűjtőkörébe.” Nem tűnik pontosnak a meghatározás. Tolnai nem azt írja, hogy a két könyvet

¹⁷ „Commission. Je soussigné charge M. Joseph Faragó, libraire (Budapest VIII., 25/a rue Szentkirályi), d’acquérir en Italie pour la Bibliothèque Széchényi du Musée National Hongrois les deux manuscrits qui proviennent de la Bibliothèque du roi Matthias Corvin et qui sont actuellement dans la possession du prince Trivulzio à Milan.” Érdemes még megemlíteni, hogy Faragó segítségével szerezte meg a Nemzeti Múzeum könyvtára a Bessarion-corvinát 1936-ban: OSZK, Cod. Lat. 438. Lásd erre: BARTONIEK 1937: 120.

¹⁸ Milano Bibliotheca Trivulziana, Cod. No. 817–818.

a két kódexet birtokló svájci gyűjtőnek adják át csereképpen, hanem hogy ott értékesítsék. Ugyanakkor az OSZK tulajdonaként említette a köteteket, pedig néhány nappal ezelőtt, május 20-án éppen ő referált úgy, hogy Faragó tulajdonába mentek át a könyvek. Ha a svájci eladó kapja meg csereként a két könyvet, akkor miért kellett Ortutaynak azt írni, hogy ezeket Faragó fogja értékesíteni külföldön? Itt mintha megbicsaklana a már-már túlzónak tűnő precíz fogalmazás a tranzakciót illetően. Ami biztos, hogy a pünkösdi vasárnapot (május 25-ét) megelőző napon beérkezett a két kódex az OSZK-ba, amiről a Magyar Nemzeti Bank igazgatóságát is tájékoztatta Tolnai, ezzel megerősítve kérését a két cserekötet kivételére vonatkozóan.

Három héttel később, június 16-án Tolnai két fontos információt közölt a Nemzeti Bankkal a 25 000 svájci frank átutalása kapcsán. Megemlítette ugyanis, hogy a két kódex 1943-ban került ki Svájcba, illetve megnevezte tulajdonosát is: gróf Seilern amerikai állampolgárt.¹⁹ Oswald Seilern (1900–1967) svájci műgyűjtő volt és rendelkezhetett magyar kapcsolatokkal, mivel az albertfalvai L. C. H. Lakkgyár Rt. igazgatósági tagja volt 1936–1940 között.²⁰ Az 1943-as dátum – már amennyiben nem kételkedünk Tolnai kijelentésének valóságtartalmában – kapóra jöhetett 1947-ben, mivel a két kódex egyértelműen a német megszállás (és a nyilas korszak) előtt kerülhetett ki az országból. Ezeket a tényeket Tolnai megismételte a következő napon Kemény György (1888–1976) pénzügyminisztériumi államtitkárnak – aki egy évvel később, mint szociáldemokrata emigrál Londonba – írott levelében is, és egyben kérte a 25 000 frank átutalását. A következő napok a pénzutalás megszervezésében teltek. Erre szükség is lehetett, mivel június 19-én a Magyar Nemzeti Bank kerek pereg közölte, hogy nem áll módjában a kért összeget az OSZK rendelkezésére bocsátania. Július közepére kiderült, hogy Seilern a montreux-i Palace Hotelben lakik, és ide kéri a pénzt is. A 25 000 svájci frank megközelítően 70 000 forint,²¹ és ennek az összegnek az átutalása történt meg július 18-án. Másnap Tolnai megkérte a Magyar Pénzügyigazgatóságot, hogy azt a két könyvet, amelyet Faragó visz majd ki Svájcba, mentse fel az illeték alól. Végezetül Varjas Béla (1911–1985), aki akkor az OSZK főigazgató-helyettese volt, július 28-án kérte Lénárd János ügyvédet arra, hogy tegyenek pontot a tranzakcióra, és az addig letétként szereplő kódexek

¹⁹ KEMPELEN IX, 312., KEMPELEN 1931: 210–211. Oswald Seilern Carl Seilern und Aspang (1866–1940) és Antoinette Woerishoffer (1875–1901) középső fia volt. Kettős, osztrák-magyar és angol állampolgársággal rendelkezett. Családja 1715-ben nyert indigenátust. Antoine öccse futotta be a nagyobb karriert, kollekcióját a londoni Courtauld Institute of Art gyűjteményére hagyta. Oswald végül Zürichben hunyt el 1967-ben. A Seilernnek rokonságban álltak a Festetics- és a Széchényi-családdal is.

²⁰ Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz, 12–15(1936–1940): 385, 384, 383, 384.

²¹ Fazakas József (1910–2005) könyvtáros június 7-i (Pro domo) feljegyzése megerősítette, hogy 70 000 forint volt a két kódex vételára.

kerüljenek az OSZK tulajdonába. Másnap pedig Tolnai elküldte neki a Pénzügyi Központ igazolását a svájci utalásról.²²

Az ismertett dokumentumok szerint az 1943-ban külföldre került két kódexet egy Svájcban élő műgyűjtőtől sikerült visszaszerezni négy évvel később. Ugyanakkor az irattári anyagban pár furcsa és nehezen magyarázható részletet is olvashattunk (Marich szerepe, Faragó megbízása, az 1943-as kivitel, a két kódex visszaérkezésének módja), amelyeknek alapján feltételezhető, hogy a tranzakció – eltekintve a végeredményétől – nem pontosan így történhetett.

Szalai Béla mérnök (a történetben szereplő Szalai Béla fia) szerint a két kódex sohasem hagyta el Magyarországot. Szalai édesapjától kapott erről tájékoztatást az 1980-as években. A Festetics-család emigrálása után Klempa Károly (1898–1985) könyvtáros²³ vette magához a kéziratokat megőrzésre. A Festetics-családnak pénzre (leginkább valutára) volt szüksége Svájcban, és tartottak attól is, hogy a levegőben lógó államosítás során egy fillért sem kapnak majd az otthon hagyott kódexekért. Ezt úgy tudták elkerülni, ha meggyőző módon azt állítják, hogy a kódexek külföldön vannak, és még a német megszállás, illetve a nyilas korszak előtt kerültek ki az országból. A kéziratokat Klempa ajánlotta fel megvételre a család utasítására, és annak lebonyolítására vonták be idősebb Szalai Bélát, illetve Faragó Józsefet.

Eddig tart az ifjabb Szalai Béla tájékoztatása. A lebonyolításhoz szükség volt még a Svájcban élő Seilern grófra (akiben rokonként megbíztak) és a Pesten élő Lénárd ügyvédre, aki egyébként is a Festetics család jószágkormányzója volt. Feltűnő, hogy Klempa nevét az iratokban nem említették. Oswald Seilern beköltözhetett pár napra a montreux-i hotelbe, hogy legyen egy nyilvános postai címe, és a gyermek Festetics György, illetve édesanyja rajta keresztül kaphatta meg a kialkudott 50 000 svájci frankot 1947 nyarán. Feltehetően Faragó értékesítette az ősnymtatvány-kolligátumot és az antikvát Svájcban. Az idősebb Szalai 1945 után már nem utazott külföldre (így a hozzákapcsolt útlevélügy fikció). Nyilvánvaló, hogy a történetbe nem volt mindenki beavatva, talán egy szűk kör (Tolnai, Jánossy, Lénárd, Szalai és Faragó) ismerhette a pontos részleteket. Tolnaiék ügyeltek arra, hogy az OSZK irattárában található anyaggal hihetővé tegyék a fedőtörténetet (amelyben Svájból hozták volna haza a két nyelvemléket). Erre talán azért volt szükség, hogy a csempészés, valutaüzérkedés vádját is elkerüljék. Hogy így történt, azt a dolog jellegénél

²² Seilern gyűjteményének nagyobbik részét 2003-ban bocsátották aukcióra a Christie's-nél. Közel két és félmillió angol fontért kelt el a kollekció. A legnagyobb árat nem egy kódex vagy egy ősnymtatvány érte el, hanem Canaletto (1697–1768) 1744-es velencei látképei (majdnem £ 200 000). A legdrágább nyomtatvány pedig Johann Mentelin (1410–1478) strassburgi nyomdász híres Arisztotelész-kiadványa (1469-ből) lett, lásd erre Christie's 2003.

²³ Klempa Károly 1948-ig volt a Keszthelyi Festetics Könyvtár és Levéltár igazgatója. Az ő nevéhez fűződik az értékes gyűjtemény megmentése a fosztogatóktól. Neki köszönhetjük a könyvtár ősnymtatványainak katalogizálását is, lásd erre: KLEMPA 1939.

fogva bizonyítani nem lehet, viszont ez magyarázatot adna az egyébként furcsának talált részletekre. Például arra, hogy minden előzmény és probléma nélkül április 1-jén már Budapesten volt a két nyelvemlék, és nincs nyoma bármiféle hatósági közbenjárásnak, míg a valóban Svájcba szállított régi nyomtatványok esetében több hivatali forduló, engedélyeztetés is volt a kivitel intézésekor.

Még egy kérdés maradt megválaszolatlan: mi történhetett a csereként felajánlott különleges ősnymtatvány-kolligátummal és a pergamenre nyomtatott, színezett Theuerdank-kötettel? Hét évtizeddel az események után nem könnyű megtalálni a választ. Egy reményünk lehet: a hattagú kolligátum ritkasága jól azonosítható nyomot hagyhatott az európai és amerikai aukciók kiadványaiban, és bekerülhet egy-egy köz- vagy magángyűjtemény nyomtatott, esetleg online katalógusába is. Azt gondolnánk elsősor, hogy az ősnymtatvány esetében egyszerű és gyors választ ad a kérdéseinkre a Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW), ám a vártnál sokkal bonyolultabb történetbe ütköztünk.

HUBAY ILONA 78 levél terjedelműnek vélte az első kolligátumot 1947-ben írt előterjesztésében. Ezt állapította meg HORVÁTH IGNÁC (1851–1911) bibliográfus is 1895-ös katalógusában. Valóban létezik ebből a műből egy Heinrich Knobloch-tzer (1445 körül–1500) műhelyében készült különleges, 78 levél terjedelmű strassburgi ősnymtatvány, amelyből mindössze két regisztrált példányt ismernek a világon, ám mind a kettő hiányos.²⁴ HORVÁTH és HUBAY az inkunabulum-kolligátum szennylevelére 15. századi kézzel írt bejegyzés („Item Melusina hat pletter LXXVIII”) alapján²⁵ gondolhatta ezt a terjedelmet. Később valaki, talán Soltész Zoltánné (1921–1997) könyvtáros megjegyezte ceruzával a nyomtatott katalógus tételéhez, hogy a nyomtatvány terjedelme valójában: „ab₈c₆d₈₊₁e-k₈” vagyis 79 levél, illetve a szóban forgó példány tényleg „teljes”. Ennek alapján kizárhatjuk a HORVÁTH és HUBAY által feltételezett rövidebb és ritkább strassburgi kiadást. A 79 levél terjedelmű nyomtatványból²⁶ már több ismert, összesen hat példányról tudunk, de ebből csak a fele (London BL, Paris BN, Schweinfurt Schäfer) hiánytalan. A Schäfer-példánynál megjegyzést olvashatunk az online GW-ben, miszerint: „ehem(als)”. A következő lépés az volt, hogy találunk-e olyan gyűjteményt, amelyikben szerepel mind a hat összekötött strassburgi nyomtat-

²⁴ Historia. Mélusine, deutsch. Übers. u. Bearb. THÜRING VON RINGOLTINGEN, [Strassburg, Heinrich Knobloch-tzer, um 1477]. 2° 78 f. = [a-b₈c₆d-k₈] (GW 12657). A példányok: New York Morgan Library, Wien ÖNB.

²⁵ HORVÁTH I. 1895: 781. a szöveg előtti üres levélen: „Melusina. Hye vintd man, in disem puch dreyerlay hystoryen. Zum ersten von der hystoryen der frawen Melusine genant ain merfraw vnd nach ausgang diser hystoryen hebt si[ch] an ain ander hystoryen genant von der frawe Griseldis vnd Waltherus vnd nach ausgang diser hystoryen hebt sich die hystoryen von dem tewffel Belial mit den rechten; dar mit endet sich das puch. Item Melusina hat pletter LXXVIII, hept sich an den ersten pl[at]. Item Griseldis vnd Waltherus hat pletter XII, hept sich an am LXXVIII plat. Item dye hystoryen Belials hat pletter LXIX, hept sich an dem LXXXXI plat.”

²⁶ Lásd a 8. jegyzet 1. kolligátumának leírását.

vány? Bár nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, de a schweinfurti Schäfer-bibliotéka lett a legígéretesebb jelölt mint a kolligátum egykori őrzője.²⁷

A kérdés továbbra is megmaradt, ha a bajor Schäfer-gyűjteményben őrizték a kolligátumot, akkor mikor és hogyan kerülhetett oda, és mi lett a további sorsa? HUBAY aláhúzta előterjesztésében, hogy a cserére kínált ritka nyomtatványok értékét tovább emeli a bennük található fametszetek különlegessége. Így kézenfekvő lett volna, hogy az ilyen típusú bibliofil kiadványokat, katalógusokat és bibliográfiákat is átnézzük. Nyilvánvaló volt azonban, hogy az elmúlt évtizedek hatalmas termése áttekinthetetlen. Érdeemes volt tehát logikai úton szűkíteni a keresést. Ott vesztettük el az ősnymtatványok és az antikva nyomát, mikor Faragó kivitte Svájcba eladni 1947-ben. Azt tudjuk a Kalocsai kódex történetéből, hogy két évvel később éppen Martin Bodmerrel tárgyalt Faragó, tehát ez az üzleti-szakmai kapcsolat meglehetősen már 1947-ben is. A Bibliotheca Bodmeriana igényes katalógusai közül az egyik korai kötetben bennünket érdeklő tételekre bukkantunk.²⁸ Bár a strassburgi tipográfia méltatása kimaradt CYRIL DE WRANGEL rövid előszavából, de PETRARCA Griseldise, GUIDO DE COLUMNNA Trója históriája, a HARTLIEB-féle Nagy Sándor, JACOBUS DE THERAMO Belial című műve, MANDEVILLE Itinerarius és végül a Melusina is feltűnik az igényes válogatásban. A legtöbb tételleírásnál olvasható az is, hogy a nyomtatvány egy német metszetes inkunábulum-kötet része. Természetesen a kolligátum ma már hiányzik a 271 kötet ősnymtatványt felsoroló Bodmer könyvtár nyilvántartásából. Bodmer eladta valamikor 1954 után – mivel az 1976-os katalógusban már nem szerepel²⁹ – és a könyv megfordulhatott több magángyűjteményben, meghirdethették néhány aukción is.

Így került a könyv a bajor Otto Schäfer-gyűjteménybe. Ezt támasztotta alá a német könyvtártörténet nagy sorozata, miszerint a schweinfurti magánbibliotéka kiemelt kincsei közé tartozott 1997-ben egy pergamenre nyomtatott Theuerdank és egy 1478-as Melusina-nyomtatvány Strassburgból.³⁰ Mivel Otto Schäfer könyvtárának 15. századi könyveit leíró katalógusa elérhető, így a feltett kérdés eldőlt: itt őrizték az ősnymtatvány-kolligátumot.³¹ A katalógus adatai alapján Schäfer 1971-ben vehette meg Hans P. Kraus New York-i antikváriustól. Mi történhetett a kolligátummal, hogyan kerülhetett ki a bibliotékából? 2014-ben vált ismertté (és lett belőle

²⁷ A bizonytalanságot az okozta, hogy a kolligátumoknál volt olyan, amit egyértelműen eladtak a könyvtárból, és így hiányzott a GW Schäfer-gyűjtemény indexéből, de akadt olyan is, ami benne maradt az indexben, illetve az egyik kolligátumnál az sem szerepelt, hogy egyáltalán értékesítették volna.

²⁸ Choix 1954: 60–62, 64–67, 80–81, 84–85.

²⁹ IBK 1976.

³⁰ HHBD 1997: 42–43. „Mit 45 Titeln folgen literarische Werke: (...) Volksbücher (2 Melusinen-Drucke: Straßburg 1478) (...) Der höfische Versroman ist mit Kaiser Maximilians Theuerdank (Nürnberg 1517, im Pergamentdruck) vertreten”.

³¹ KBOS 1984: 8., 108., 177., 233., 266., 220. tételek. Régi jelzete: OS 913–918.

kulturális örökségvédelemről szóló vita), hogy Otto G. Schäfer, a magángyűjtemény alapítójának fia közel kétszáz értékes 15–16. századi nyomtatványt adott el korábban Jörn Günther bázeli antikvárusnak.³² Az eladott könyvek listáján szerepelt az egyértelműen azonosítható ősnymtatvány-kolligátum (22. sz.) és a Theuerdank egy pergamenre nyomott példánya (102. sz.) is.³³

Végezetül egy fontos szakmai-technikai kérdés. Hogyan lehet teljes bizonyossággal azonosítani lappangó nyomtatványokat? A szerencse sietett a segítségünkre, mert a müncheni Bajor Állami Könyvtár 2013–2014 között több mint félszáz értékes könyvet digitalizált a schweinfurti gyűjteményből.³⁴ Itt megtalálható a keresett ősnymtatvány-kolligátum elektronikus másolati példánya, benne pedig olvasható Jankovich Miklós tulajdoni bejegyzése és láthatók az Országos Széchényi Könyvtár pecsétjei is.³⁵ Mi történhetett a csereként felajánlott könyvvel miután kikerült a schweinfurti könyvtárból? Mint már említettem, 2014 előtt (de nyilvánvalóan a müncheni digitalizálás után) valamikor megvásárolta egy bázeli antikvárus. Pár hónappal ezelőtt, 2017 májusában komoly érdeklődés³⁶ közepette meghirdetésre került a strassburgi ősnymtatvány-kolligátum és a Theuerdank egy pergamenre nyomtatott színezett példánya.³⁷ Az inkunábulum esetében biztosra mehettünk: a bázeli antikvárus Jankovich Miklós példányát igyekezett értékesíteni – sikertelenül – most májusban.³⁸ Így ezt a kolligátumot vitte magával Faragó József 1947-ben a nemzeti könyvtár megbízásából. Az ősnymtatvány útját így képzelhetjük el: Budapestről (OSZK) 1947-ben Colognyba (Bibliotheca Bodmeriana), majd 1954 után New Yorkba (Hans P. Kraus), aztán 1971-ben Schweinfurtba (Otto Schäfer Bibliothek), és végül 2014-ben Bázalba (Dr. Jörn Günther Rare Books AG) került.

Sajnos a Theuerdank esetében nem számolhatunk be ilyen sikerről, pedig az 1517-es kiadás ritkasága, a pergamenre nyomtatott színezett könyv értéke, valamint

³² A vitáról lásd GRAF 2014a, illetve 2014b.

³³ Bescheid 2014. Falk Eisermann (BSB) így nyilatkozott az ősnymtatvány-kolligátumról a botrány kirobbanásakor: „Die Nr 22 [ősnymtatvány-kolligátum] beispielsweise ist eine Symbiose von z.T. extrem seltenen, deutschsprachigen, illustrierten Erzähltexten, wie es sie in dieser Form kein zweites Mal geben dürfte.”

³⁴ BOS 2014.

³⁵ A második szennylevél rektóján: „Jankovics Mikl(ós) gyűjt(eménye)”; pecsétek a_{2r}: „A M(agyar) N(emzeti) Muzeum Könyvtára”; „Duplum venditum a bibliotheca Musaei Nat(ionalis) Hung(arici)”.

³⁶ Lásd STILLMAN 2017 ismertetését; FÜSSEL 2017: 91–92 kiemeli az ősnymtatvány-kolligátumot és az antikvát is.

³⁷ Heroes and Heroines 2017.

³⁸ Heroes and Heroines 2017: 8. tétel: „Sammelband with six illustrated German literary works: Melusine; Petrarch, Griseldis; Jacobus de Therramo, Belial; Alexander the Great; Columna, Troy; Mandeville. Strasbourg, 1477–1489”; Ezt támasztják alá a GW bejegyzései is az aukcióról. Jörn Günther (Basel) tájékoztatásomra megerősítette, hogy az eladásra kínált ősnymtatvány-kolligátum a Jankovich-példány, a Theuerdank-kötet esetében viszont cáfolta, hogy bármiféle magyar provenienciája lenne a könyvnek. Állítását a két nyomtatvány minden részletre kiterjedő példányleírásával, fotóival támasztotta alá, amiért itt mondok neki köszönetet.

a jeles könyvgyűjtő elődök provenienciája mind-mind azt feltételezte, hogy sikerül majd azonosítani Széchényi Ferenc egykori példányát, amely szintén Svájcban került eladásra 1947-ben.³⁹ A Schäfer-könyvmúzeum több bibliofil kiadványt is sajtó alá rendezett az 1970–90-es években. Az egyik közülük az öt évszázad mesterműveit bemutató 1987-ben megjelent impozáns kötet. A könyvben szereplő leírás sejtetni engedné, hogy ez a példány a magyar kódexekért cserébe felajánlott antikva lenne. Egy zavaró körülményt viszont nem hallgathatunk el: HUBAY 18. századira datálta, míg ennek a példánynak – a katalógus szerint – a 16. század második felében készült a kötése.⁴⁰

A 300 papírpéldány mellett 40 pergamenre nyomtatott különleges kötet is készült, amelyből kettőt őrzött a Nemzeti Múzeum könyvtára a 19. században.⁴¹ Ebből az egyik kötet Jankovich Miklósé volt, amit List és Francke lipcsei antikváriusok kaptak meg a Nagy István-féle kéziratgyűjtemény közelebbéről nem ismert darabjaiért 1875-ben.⁴² A másik pergamen-példányt (tehát Széchényi Ferencét) értékesítették a magyar nyelvemlékekért cserébe 1947-ben. Véletlen egybeesés, de a különleges ősnymtatvány-kolligátum pedig éppen Jankovich gyűjteményéből származott a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába.⁴³ Ma már nem található egy példány sem az OSZK gyűjteményében.⁴⁴ Az 1517-es első kiadásból pedig mindössze két papírpéldány lelhető fel Magyarországon: a Ráday-gyűjteményben és az ELTE Egyetemi

³⁹ Széchényi 2003: 121–122, 169. Johann Gottlob Immanuel Breitkopf (1719–1794) lipcsei kiadó, tipográfus halála után szerezte meg ezt a nyomtatványt Széchényi Ferenc Wolfgang Gerle (1744–1818 után) prágai könyvkereskedőtől 1795/96 fordulóján, amelyet a Németországban fellelhető legszebb példánynak neveztek. Erről a kötetről ad hírt (Széchényi említése nélkül) BARBIER 2016: 66. Itt mondok köszönetet Yoann Givry-nek (Bibliotheca Bodmeriana), aki megerősítette, hogy nincs a gyűjteményükben egy Theuerdank-példány sem.

⁴⁰ Buchillustration 1987: 70. tétel. „Für hochgestellte Persönlichkeiten wurden 40 Exemplare auf Pergament gedruckt und zum Teil koloriert. (...) Das vorliegende Exemplar gehört zu den auf Pergament gedruckten. (...) Schweinslederband mit Blindpressung aus der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts.” Régi jelzete: Schweinfurt Bibliothek Otto Schäfer, OS 9. A példány ma már nincs a magánkönyvtár állományában. Itt mondok köszönetet Georg Dreschernek (Bibliothek Otto Schäfer) a segítségéért.

⁴¹ FÜSSEL 1993: 205–206.

⁴² OSZK Irattára, 57/1875. (1875. június 19.) Fraknói Vilmos felterjesztése Pulszky Ferencnek a Theuerdank csere ügyében: „List és Francke lipcsei könyv-árusokkal a Nagy István-féle kéziratgyűjteményért cserébe ajánlott munkák (többszörös példányok) között az 1517-ik évi pergamenre nyomtatott „Theuerdank” is találtatik. Minthogy ezen példányt a nevezett könyvárus-czég képviselője List úr előlegesen magával akarja vinni, bátor vagyok ez iránt Méltóságod elhatározását kikérni.” Pulszky jegyzete ugyanott: „Ezennel megengedem, hogy a Theuerdank azon példánya, mely Jankovich Miklós II. gyűjteményéből 1852-ben megvétetett 12 forinton, és melyet List és Franke 600 ftban vesz át, List úrnak kiadassék.”

⁴³ Lásd a 9. és a 35. jegyzetet.

⁴⁴ A feltételezett Széchényi-példányról lásd: BUBICS 1877: 219. Még több példány volt a nemzeti könyvtár állományában 1913-ban: FEJÉRPATAKY 1913: 104.; Jankovich példányáért egyébként 10 forintot fizethettek 1875-ben: BERLÁSZ 1970: 167.; Érdeemes még megemlíteni az Apponyi-család példányát, amit Sándor gróf unokaöccse, Lajos értékesített 1892-ben a londoni Sotheby’s aukción, lásd erre: JAM-REKOVICH 1927: 63.

Könyvtárában.⁴⁵ Bár az átnézett külföldi aukciós katalógusok között feltűnt több pergamenre nyomtatott, kézzel színezett Theuerdank-példány, illetve volt közöttük olyan, amelyből hiányzott az a nyomtatott szöveget nem tartalmazó (P₅) levél⁴⁶ is, mint a Széchényi-példányból (ahogyan ezt megtudhattuk HUBAY ILONA 1947-es előterjesztéséből), ám autopszia nélkül nem tanácsos kijelenteni, hogy a felbukkanó példányok közül melyik lehetett a nemzeti könyvtár alapítójáé.

Elmondhatjuk tehát, hogy valóban 1947 augusztusában vették állományba a Keszthelyi és a Festetics-kódexet az OSZK-ban, ám a kéziratok nem államosítás, hanem egy vásárlás, illetve csere útján kerültek mostani őrzőhelyükre. Még egy árulkodó, közvetett bizonyítékot hozhatunk fel arra, hogy a kódexek sohasem hagyták el Magyarországot. Túlságosan nagy volt a csönd körülötte, pedig a nemzeti könyvtár főigazgatója ünnepséget, szakmai bemutatót rendezhetett volna a két nyelvemlék „visszatérése”, illetve az OSZK-ba kerülése alkalmából.⁴⁷ Ám ez nem történt meg, mely hallgatás övezte a tranzakciót hét évtizedig.

Itt mondok köszönetet Dörnyei Sándornak, Erdélyi Lujzának, Grócz Zitának, Haader Leának, Jobbágy Andrásnak, Lauf Juditnak, Madas Editnek, Mészáros Andornak, Monok Istvánnak, Sarbak Gábornak, ifj. Szalai Bélának és Varga Bernadettnek a tanácsaikért. Minden hiba és mulasztás viszont a szerzőé.

Kulcsszavak: Festetics-kódex, Keszthelyi kódex, proveniencia, vásárlás, bibliofília

Hivatkozott irodalom

BARBIER, FRÉDÉRIC 2016. Un exemplaire exceptionnel: le Theuerdank de Melchior Pfinzing à la Bibliothèque du château de Chantilly. In: NYERGES JUDIT – VERÓK ATTILA – ZVARA EDINA szerk., *MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Kossuth, Budapest. 62–68.

BARTONIEK EMMA 1937. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Bessarion-Corvinájáról. *Magyar Könyvszemle* 62: 120–125.

⁴⁵ A magyarországi példányok jelzetei: I 85 Ant (Ráday); Ant. 1817 (ELTE EK). Itt mondok köszönetet Bíró Gyöngyinek és Cséka Györgynek a segítségéért.

⁴⁶ MASTERPIECES 2016: 53. tétel. „Melchior Pfinzing (ed.) Theuerdank: die geuerlicheiten vnd einsteils der geschichten des loblichen streytparen und hochber[ue]mbten helds vnd Ritters herr Tewrdannchs, „Nürnberg” [Augsburg]: Johann Schönsperger, 1 March 1517. First edition (...) 289 vellum leaves without the blank leaf P5. (...) About forty exemplars of the first edition, such as the present copy, were printed on vellum.”

⁴⁷ Jó ellenpélda a filmhíradó 1947 januári hírverése, amely arról számolt be, hogy a németek által elhurcolt műkincsek visszatértek a Szépművészeti Múzeumba. Lásd még erre: Hazatért mesterművek 1947. A hosszú titkolózásban talán szerepet játszhatott a már említett Kalocsai kódex története. Tolnaiék nyilván nem tartották szerencsésnek azt híresztelni 1949 után, hogy a Grösz-perben megvádolt Szalai Béla és Faragó József is részt vett a nyelvemlékek megszerzésében.

- BB = E-codices. <http://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/fmb/cb-0072> (2017. 08. 18.)
- BERLÁSZ JENŐ 1970. Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve* 10: 109–173.
- Bescheid 2014. = Anlage zum Bescheid vom 18. November 2014. https://f.hypotheses.org/wp-content/blogs.dir/1145/files/2015/01/schaefer_liste.pdf (2017. 08. 30.)
- BOS 2014. = Bibliothek Otto Schäfer – Ausgewählte Werke. <https://www.digitale-sammlungen.de/index.html?c=sammlung&projekt=1368707219&l=en> (2017. 09. 01.)
- BUBICS ZSIGMOND 1877. A Nemzeti Múzeum fa és rézmetszetei. *Magyar Könyvszemle* 2: 218–222.
- Buchillustration 1987. = *Fünf Jahrhunderte Buchillustration: Meisterwerke der Buchgraphik aus der Bibliothek Otto Schäfer*. Hrsg. vom Germanischen Nationalmuseum Nürnberg, Katalog u. Ausstellung EDUARD ISPHORDING, unter Mitarb. von MANFRED VON ARNIM. (Ausstellungskataloge, Bayerische Staatsbibliothek, 42). Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.
- Choix 1954. = *Choix d'incunables illustrés de la Bibliothèque Bodmer*. Préface de CYRIL de WRANGEL. Artemis-Verlags, [Zürich].
- Christie's 2003. = The count Oswald Seilern. <http://www.christies.com/the-count-oswald-seilern-18073.aspx?saletitle> (2017. 08. 19.)
- CSÉBY GÉZA 2014. *Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Magyar Minerva könyvsorozatra és a Helikoni Ünnepségekre*. PhD disszertáció. Szeged.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1913. A Bibliotheca Rossiana. *Magyar Könyvszemle* 37: 97–105.
- Festetics-kódex 1996. = *Festetics-kódex 1494 előtt*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. ABÁFFY CSILLA. Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- FÜSSEL, RONALD 2017. Helden fürs Volk! Katalog 13 des Antiquariats Dr. Jörn Günther. *Aus dem Antiquariat, die Zeitschrift für Antiquare und Büchersammler* 15: 91–92.
- FÜSSEL, STEPHAN 1993. Maximilian I. In: STEPHAN FÜSSEL Hrsg.. *Deutsche Dichter der frühen Neuzeit (1450–1600). Ihr Leben und Werk*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- GALAMBOS ISTVÁN 2015. A Festeticsek alkonya. A keszthelyi Festetics-birtokok felosztása 1945-ben. *Rubicon* 26: 38–45.
- Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1925–1948. = <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/KompaszGPT/>
- GRAF, KLAUS 2014a. *Skandalös: Bayern hat kein einziges Werk der Sammlung Otto Schäfer neu auf die Kulturgutliste gesetzt*. <http://archivalia.hypotheses.org/54244> (2017. 08. 30.)
- GRAF, KLAUS 2014b. *Spitzenstücke aus der Schweinfurter Bibliothek Otto Schäfer verscherbelt*. <http://kulturgut.hypotheses.org/413> (2017. 08. 30.)
- Gröss-per 2001. = *A Gröss-per előkészítése, 1951*. Szerk., a bev. tanulmányt írta és a mutatókat összeáll. SZABÓ CSABA. Osiris–BFL, Budapest.
- HAADER LEA 2009. Keszthelyi Kódex. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. OSZK, Budapest. 268–269.

- HARASZTHY GYULA 1973. Műemlékkönyvtárak az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában. *Könyvtári Figyelő* 19: 305–313.
- Hazatért mesterművek 1947. = Országos Magyar Szépművészeti Múzeum: Hazatért mesterművek. A Szentgotthárdról és Münchenből visszahozott műkincsek I. kiállítása (Régi külföldi festmények). Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, Budapest.
- Heroes and Heroines 2017. = *Heroes and Heroines*, „Volksbücher”, prose novels in late medieval society. Hrsg. MARION HANKE – INA NETTEKOVEN. Dr. Jörn Günther Rare Books AG, Stalden. <https://guenther-rarebooks.com/artworks/9404/> (2017. 09. 01.)
- HHBD 1997. = *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland*. Bd. 13. Bayern, S–Z. Hrsg. von EBERHARD DÜNNINGER, bearb. von IRMELA HOLTMEIER, unter Mitarb. von BIRGIT SCHAEFER, Reg. von KAREN KLOTH, Olms-Weidmann.
- HHBS 2011. = *Handbuch der historischen Buchbestände in der Schweiz*, Bd 1–3. Hrsg. von der Zentralbibliothek Zürich. Olms-Weidmann, Hildesheim–Zürich–New York.
- HORVÁTH IGNÁ CZ 1895. *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának ősnymtatványai: 1465–1500*. M.N.M. Könyvtára, Budapest.
- HORVÁTH VIKTOR 1975. Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon 1949–1960. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 18: 233–261.
- IBK 1976. = *Inkunabeln der Bodmeriana. Katalog*. Bearb. von HELENE BÜCHLER-MATTMANN. Fondation Martin Bodmer, Cologny-Genève.
- JAMREKOVICH LÁSZLÓ 1927. Egy magyar könyvvándorlásról. *Könyvbarátok lapja* 1: 59–63.
- KBOS 1984. = *Katalog der Bibliothek Otto Schäfer, Schweinfurt, Teil I., Drucke, Manuskripte und Einbände des XV. Jahrhunderts*. Bearb. von MANFRED von ARNIM. Hauswedell, Stuttgart.
- KEL 2010. = *Keszthelyi életrajzi lexikon*. Főszerk. PAPPNÉ BEKE JUDIT. Önkormányzat, Keszthely.
- KEMPELEN BÉLA 1931. *Magyar főrangú családok*. A szerző saját kiadása, Budapest.
- KEMPELEN BÉLA 1915. *Magyar nemes családok IX*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- KERTÉSZ BALÁZS 2009. Magyar nyelvemlékek az Országos Széchényi Könyvtárban; Festetics-kódex. In: MADAS EDIT szerk., „Látjátok feleim...”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. OSZK, Budapest. 199–209, 342–343.
- Keszthelyi Kódex 2006. = *Keszthelyi Kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi: HAADER LEA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- KLEMPA KÁROLY 1939. *A keszthelyi Festetics Könyvtár 1500-ig terjedő ősnymtatványai*. Sujánszky L. Ny., Keszthely.
- Masterpieces 2016. = *In pursuit of masterpieces: a selection of illuminated manuscripts and early printed books*. Ed. HELEN WÜSTEFELD – MARION HANKE – ERENE RAFIK MORCOS. Dr. Jörn Günther Rare Books, Stalden.
- POGÁNY GYÖRGY 2015. Háborús károk és felmérésük a könyvtárakban 1945–1953 között. *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 24: 24–37.

- STILLMAN, MICHAEL 2017. *RareBook Hub*. <http://www.rarebookhub.com/reviews/2027> (2017. 09. 01.)
- Széchenyi 2003. = *Széchenyi Ferenc és Csehország. Levelestár*. Vál. és a bev. tanulmányt írta RICHARD PRAŽÁK, sajtó alá rend. és jegyzetekkel ell. DEÁK ESZTER – ERDÉLYI LUJZA. OSZK–Gondolat, Budapest.
- TAR FERENC 2019. *Egy arisztokrata család mindennapjai: visszaemlékezések a herceg Festetics család és alkalmazottainak életére*. Pannon Írók Társ., Zalaegerszeg.
- V. WALDAPFEL ESZTER 1957. Az Országos Széchényi Könyvtár a felszabadulás óta (1945/1957). *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1: 7–75.
- VOIT KRISZTINA 1994. Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években: 1944–1950. *Magyar Könyvszemle* 110: 269–280.

Bolyai Farkas fizikai és csillagászati jegyzeteinek közreadási dilemmái*

Dilemmas of publishing physical and astronomical notes by Farkas Bolyai

When five years ago we started working on the book “Physics and Astronomy by Farkas Bolyai. One and a half century old hidden manuscripts” (Bolyai Farkas fizikája és csillagászata. Másfél évszázada lappangó kéziratok) we wanted to publish the teacher’s notes as a documentary. However, our other aim was to create a book which could also be usable for today’s readers. The present paper discusses the methods we used to achieve this dual goal.

Keywords: physics teaching, 19th century, cultural history, explanatory notes, experiments.

1. Bevezetés. Bolyai Farkas 1804 és 1851 között tanított a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban. Matematikai munkáit a kollégium nyomdájában jelentette meg. Fizika, csillagászat, kémia tárgyú, latin és magyar nyelvű tanári jegyzetei viszont kéziratban maradtak. Kivételt képez Az aritmetikának, geometriának és physikának eleje című, 1834-ben kiadott műve, amely azonban csak bevezető jellegű fizikai ismereteket tartalmaz. Kézírtos hagyatéka a Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtárban Marosvásárhelyen, valamint 1991-től az MTA könyvtárának Mikrofilmtárában Budapesten kutatható.

BOLYAI FARKAS említett természettudományi jegyzetei többnyire diákjai kézírásában maradtak fenn, fejezetenként több változatban is. De az 1815-ös keltezésű, latin nyelvű, közel 500 oldalas, fizikát, csillagászatot és kémiát tartalmazó, könyv alakú fűzött jegyzet, valamint a Mesterséges mérés nélkül kezdetű, 1840-es évek végéről származó csillagászat jegyzet BOLYAI FARKAS kézírása.

2. A jegyzetek kutatásának kezdetei és céljai. 1982-ben iskolánk fennállásának 425 éves évfordulóját ünnepeltük (a cikk szerzői 1986-ig, Magyarországra történő kitelepülésükig Marosvásárhelyen éltek, és 15 éven át a Bolyai Farkas Líceum fizikatanáraként, illetve a Fül-Orr-Gége Klinika szakorvosaként dolgoztak.). Ez alkalomból szándékoztunk az itteni fizika és csillagászat tanításának történetét áttekinteni. Ekkor kezdtük BOLYAI FARKAS fizikai és csillagászati tanári jegyzeteit tanulmányozni. Munkánk első, igen nehéz része a jegyzetek kikeresése volt – TÓTH IMRE szavaival élve – „a Bolyai - hagyaték hatalmas szénakazlából” (VEKERDI 2003: 138).

* Tanulmányunk a következő könyvhöz kapcsolódik: GÜNDISCHNÉ GAJZÁGÓ – SZENKOVITS – GÜNDISCH 2013. A könyv szerkesztését az Magyar Tudományos Akadémia, kiadását a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Ez nagyrészt két-három év alatt megtörtént. A legtöbbször cím nélküli lapcsomókat – néha az őrszavak segítségével – sorba raktuk, és fejezetek szerint rendszereztük. Közel 1200 kéziratoldalról készített fényképet GÜNDISCH GYÖRGY a Teleki Tékában.

Hamarosan kiderült, hogy BOLYAI FARKAS jegyzetei korszerű ismereteket tartalmaznak magas színvonalon, szép, régies nyelven, de még fizikatanárok számára is igen tömören. Az első tanulmány 1983-ban (Korunk, Kolozsvár), a második 1994-ben (Fizikai Szemle, Budapest) jelent meg. Ezt követően a Fizikai Szemle, a Természet Világa, a Műszaki Szemle, a Firka hasábjain, valamint a Bolyai-konferenciákon, fizikatanári ankétokon és más tanári fórumokon mutattuk be a fizikajegyzetek különböző fejezeteinek kutatási eredményeit. Időközben mind inkább erősödött bennünk az az igény, hogy a jegyzetek teljes szövegét megértsük és értelmezzük.

2001 és 2009 között digitális technikával újból felvételek készültek a jegyzetekről, valamint néhány, a Tékában fellelhető, Bolyai Farkas által használt német nyelvű egyetemi tankönyvről is. Így a forrásanyag rendezése, feldolgozása a számítógép képernyőjén lényegesen könnyebbé vált. LICHTENBERG (Bolyai fizikaprofesszora Göttingenben), GREN (akinek természettani könyveit követi tanóráin az 1810-es években) és BAUMGARTNER fizikakönyvei is sokat segítettek az igen tömör fogalmazású Bolyai-jegyzetek tartalmának megértésében. Eldöntöttük, hogy a jegyzetek dokumentumszerű közlésére vállalkozunk, de úgy, hogy azokat a mai olvasó – elsősorban fizikatanárok, mérnökök, érdeklődő diákok – számára olvashatóbbá tesszük.

3. A jegyzetekről

3.1. Áttérés a latin nyelvről a magyar nyelvű oktatásra. Láttuk, hogy az 1815-ből származó 500 oldalas, BOLYAI által írt jegyzet latin nyelvű. A Főkonzisztórium szorgalmazta, hogy 1831-től minden professzor évente egy-egy tantárgyi jegyzetét magyar nyelven készítse elő nyomtatásra (KONCZ 1896: 261). VEKERDI LÁSZLÓ szerint Marosvásárhelyen 1836-ban kezdték bevezetni a magyar nyelvű oktatást (VEKERDI 2004: 373). 1840 után a jegyzetek már egyre inkább magyarul íródtak. Emellett szólunk Bolyai Farkas 1842. szeptember 26-án fiához, Jánoshoz írt sorai: „Sok rendbéli írásaim mellett a most folyó physicara 's chemiara is, a mostani magyar világban kéntelen voltam arra határozni magamot, hogy újat diktáljak” (BENKŐ szerk. 1975: 194).

Kezdetben a magyar jegyzetek még latinul is megadták a fontos fogalmak, fizikai mennyiségek megnevezését és a természeti törvények megfogalmazását. Megfigyelhető, hogy a későbbi évek magyar nyelvű jegyzeteiben rövidülnek, ritkulnak a természeti törvények latin nyelvű megfogalmazásai, a latin szakkifejezéseket fokozatosan magyar nyelvűek váltják fel.

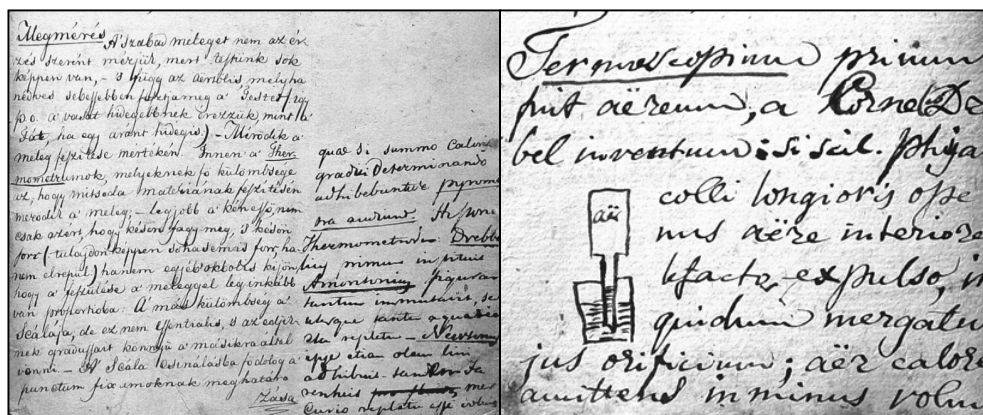
Észrevehető, hogy BOLYAI FARKAS az évek során a tananyagon kissé módosít, egy-egy témát részletesebben tárgyal, bizonyos levezetéseket kihagy. Például a lencsék

képletének levezetését két latin nyelvű jegyzetben (BF 427/19–20, B/652/35–36v) is olvashatjuk, a magyar nyelvűekben már nincs meg.

BOLYAI FARKAS a diákok által írt jegyzeteket átnézte, belejavított, megjegyzéseket szűrt a szövegbe.

1. ábra

A hőmérsékletmérést tárgyaló magyar jegyzetoldal (B 546/31) és
Drebbel hőmérőjének vázlata

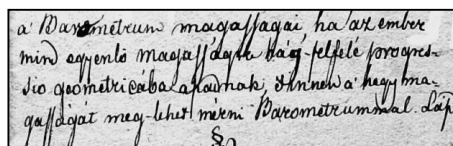

Baloldalt, a hőmérsékletmérést tárgyaló magyar jegyzetoldalon (B 546/31), BOLYAI FARKAS latin nyelvű beszúrárásában Drebbeliust és Amontoniust mint első hőmérőkészítőket említi. Jobboldalt Drebbel hőmérőjének vázlatát láthatjuk az 1815-ös 500 oldalas latin jegyzetben, BOLYAI kézírásában.

A magyar jegyzetekben sokhelyütt olvasható a „lásd a deákba” vagy „lásd D” megjegyzés, melyekkel a latin jegyzetekre, elsősorban az 1815-ösre hivatkoznak.

2. ábra

Részlet A Fizika című jegyzetből

a' Barometrum magasságai, ha az ember mind egyenlő magasságra hág felfelé progres: sio geometricába apadnak, 's innen a hegy magasságát meg lehet mérni Barometrummal. Lásd D (B 546/27)

A Fizika című jegyzetből idézett sorok szerint a légnyomás méréseével meghatározható a hegy magassága. A „Lásd D” megjegyzés arra utal, hogy ennek részletes levezetése csak valamelyik latin jegyzetben van meg. Az „Inter qualitates corporum” kezdetű latin jegyzet B 554/4v–6 oldalain sikerült megtalálni a magyarázatot.

3.2. A jegyzetek osztályozása. A jegyzetek három csoportba oszthatók:

1. tulajdonképpeni jegyzetek, melyek a jelenségek, törvények és alkalmazásaik tömör megfogalmazását tartalmazzák (a jegyzetek többsége ide tartozik);
2. vizsgakérdések válasszal vagy anélkül;
3. a felelők dolgozatai (a megnevezés a kollégium történetírójától, Koncz József tanártól).

Ez utóbbiak tartalma lényegében egyezik a tulajdonképpeni jegyzetekével, helyenként terjedelmesebbek, a kézírás viszont 5-10 oldalanként változik, és a megfelelő oldalakon megtalálhatók a felelők nevei is. Egyes felelők dolgozataiban (például Albert Dániel, Pálffy Károly, Gombás) előfordulnak olyan gondolatok, mondatok és magyar fizikai szakszavak, melyek a BOLYAI FARKAS által diktált jegyzetekben nem találhatók meg.

A tulajdonképpeni fizikajegyzetek:

A 92 oldalas B 546 A Fizika című jegyzet a leghosszabb, mechanikát, hőtant és az utolsó 15 oldalon kémiát tartalmaz. A B 545 Rövid jegyzések a' Fisikáról szintén mechanikát és hőtant tartalmaz, a bevezető rész itt sokkal hosszabb, különben szinte szó szerint azonos az előbbivel. Ditső Lajos kézírása 1843-ból (az utolsó oldal bejegyzése szerint). A 80 oldalas Rövid jegyzésekből pótoltuk A Fizika két hiányzó lapját.

A leghosszabb (26 oldalas) fénytani jegyzet a B 540 Jegyzés a Világosságról, ábrákat is tartalmaz. A 21 oldalas A Vilről című ábrákat nem tartalmaz.

A leghosszabb (14 oldalas) az elektromosságról szóló kézirat a B 563 „melly most uralkodobb” kezdetű. Ennek eleje hiányzik, de 2012 nyarán pótoltuk a MTAK Mikrofilmtárában előkerült, 1847-ből származó B 561 „Néhány kérdés a villanyról” jegyzet oldalairól.

Az említett kötet Mechanika, Hőtan, Fénytan, Elektromosság és Mágnesség fejezeteinek első részét a feljebb felsorolt megfelelő kéziratok képezik. Ezt követik a vizsgakérdések, melyek valószínű gyakrabban változnak, mint a tulajdonképpeni jegyzetek.

A fizika fejezeteiből, valamint kémiából és csillagászatból évente kétszer, februárban és júniusban kellett vizsgáznuk a jurista, vagyis a középső osztályok (a mai 11. és 12. osztályok) tanulóinak. Erről tanúskodik például A Maros-vásárhelyi ev. ref. Kollégium értesítője 1846/1847.

4. A könyv megírásánál követett munkamódszereink. Az adott fejezethez tartozó fizika- illetve csillagászatjegyzet legjobbnak ítélt változatát betű szerint, a sorok hosszúságát is megőrizve legépeztük, az esetleg hiányzó oldalt más jegyzetből pótoltuk. A betű szerinti szöveghűséggel valósul meg a könyv dokumentum jellege. Az olvasást láb- és végjegyzetekbe írt magyarázatokkal segítettük, közelebb hozva

a 150-200 éves szöveget a ma emberéhez. Az összefoglaló tanulmány is a könyv használhatóságát támogatja.

A csillagászati részhez tartozó jegyzetek és tanulmány megírására Szenkovits Ferencet a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem csillagásztan tanárát kértük fel.

Lábjegyzetbe kerültek a régies magyar kifejezések vagy latin szavak mai magyar jelentései, a jegyzetek szövegéhez kapcsolódó rövid magyarázatok, vagy más magyar, illetve latin jegyzetre, könyvre történő utalások. Régies magyar szavak származhatnak a mindennapi életből (mint: *slét, férét, karafin, hág, láttatlan*), gyakoriak a ma már nem használt mértékegységek (mint *láb, hüvelyk, mértföld* [= földrajzi mérföld], *kubikláb*), de lehetnek a nyelvújítás korában használt fizikai szakszavak (*töm, vil, domború- és öblös lens, képet író szerszámok, tükrös messzenézők*). Lábjegyzetbe kerültek bizonyos jegyzetoldalak keletkezési évére vonatkozó utalások is (például a könyv 67, 69, 71, 74. oldalain).

Végjegyzeteket (ezek a könyvben szerkesztői kiegészítésként jelennek meg) csatoltunk a fizikajegyzetek bizonyos lapjaihoz, ha például a tömören leírt kísérletet vagy feladatot részletezni akartuk, ha a felelők dolgozataiból vagy latin jegyzetből, illetve a Bolyai Farkas által használt egyetemi tankönyvekből szándékoztunk idézni, de akkor is, ha a Bolyai-szövegekből kiindulva bizonyos feladatok, kísérletek ma is aktuális változatát kívántuk bemutatni.

Ezek a 1-3 oldalas írások különösen alkalmasak arra, hogy megszólítsák a mai olvasót. Itt ugyanis legtöbbször a néhány soros eredeti, régi szöveg mai olvasata után a fizika rész szerzőjének magyarázatát olvashatjuk „öröközöld” kísérletekről, kísérleti eszközökről (mint a kettős kúp, Cartesius-búvár, Chladni-ábrák, elektromos csengettyű, Lichtenberg-ábrák), vagy érdekes feladatokról (például mozgás a Föld középpontján áthaladó alagútban, kozmikus sebességek, súlytalanság, barométeres magasságformula). De találkozunk gyakorlatias feladatokkal is (mint: Mekkora legyen a fal tükr, Bolyai Farkas szemüvegreceptje).

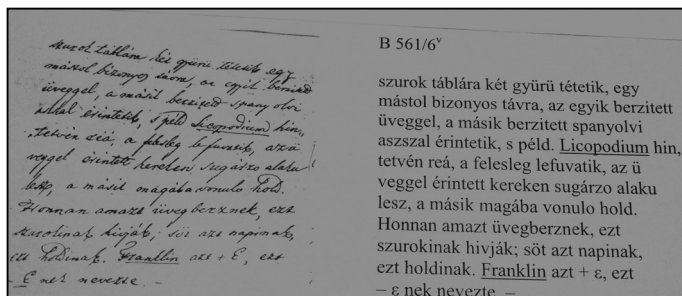
5. A kiadó szerkesztői változtatásai. 2013-ban a Magyar Tudománytörténeti Intézet vállalta a könyv kiadását. Gazda István a következő jelentős szerkesztői változtatásokat eszközölte: a jegyzetekben a sorhosszúság megőrzését feloldotta; a végjegyzeteket megszüntetve azokat szerkesztői kiegészítés címen a jegyzetek megfelelő helyére jól elkülönítő módon beillesztette (1 cm-rel keskenyebb szövegtükröt alkalmazva); javasolta a szöveg tagolását a mai szaknyelvnek megfelelő alcímekkel, így a tartalomjegyzék is a mai szóhasználatot követi.

6. Példák a lábjegyzetek és szerkesztői kiegészítések szerepére

6.1. A 3–5. ábráson követhetjük, amint a Lichtenberg-ábrák kialakulására vonatkozó kéziratrész és olvasata (3. ábra) hogyan bővül a lábjegyzetben hozzáírt magyarázattal és rajzzal (4. ábra), és hogyan jelenik meg a könyv 189. oldalának alján (5. ábra).

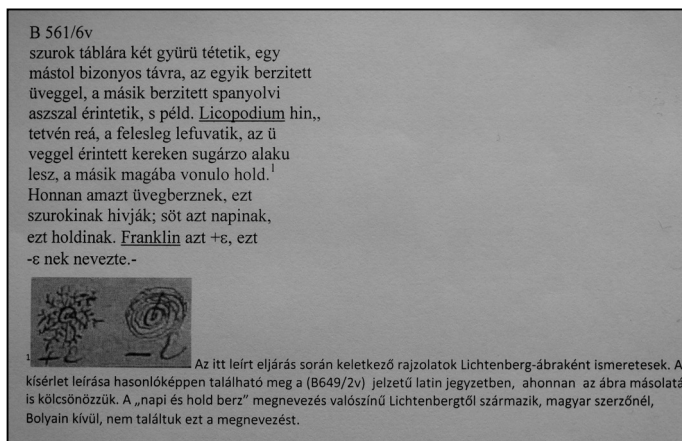
3. ábra

A Lichtenberg-ábrák létrehozását leíró kézirat sor- és betűhű átírása

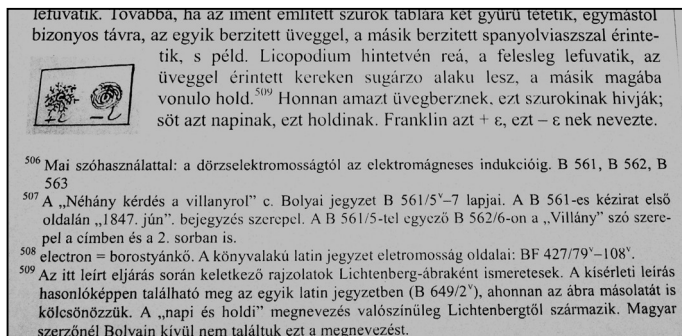
4. ábra

A fenti szövegrészhez lábjegyzetként csatolt magyarázat és rajz

5. ábra

És amit a könyv tartalmaz a Lichtenberg-ábrákról

A Lichtenberg-ábrák leírását betűhű módon találjuk a könyv 189. oldalának alján. A sorhosszúság itt már nem volt tartható, a lábjegyzet az 509-es számot kapta.

6.2. Az 6. ábrán egy hőlégballonról szóló feladat szövegét és a hozzá tartozó lábjegyzetet olvashatjuk a könyv 106. oldaláról. Itt a lábjegyzet hasznosságára kívánunk rámutatni.

6. ábra
A lebegő hőlégballon

Ugyan ebből következik a' Ballonok felvetése. Vegyük azon egyszerűbb esetet, a'mikor a' Ballon Sphaera és csak azt akarjuk, hogy az aërben álljon. – Légyen egy □sug Boriték sulja ²⁷³ α, a bezárt aër kubik sugjának sulja legyen β, azon aërnek pedig a'hol meg kell állani kubik sugjának sulja légyen γ, légyen x sug az átmérő, a'mely kerestetik (:a' boriték helyét a' vékonyság miatt nem téve a' számvetésbe:), lészen a boriték [felszíne]: $x^2\pi$ sug, a' soliditása: $\frac{274}{6} \frac{x^3\pi}{6}$ és a'
²⁷³ egy □sug boriték sulja = a léghajó falának felületi fajsúlya. 1 □sug = 1 □láb, négyzetlábnak nevezhető felületegység, 1 □sug = $(0,3126 \text{ m})^2 = 0,0977 \text{ m}^2 \approx 0,1 \text{ m}^2$
²⁷⁴ soliditás = itt: térfogat

Figyelmesen olvasva kiderül, hogy egy gömb alakú, lebegő hőlégballon x átmérő-jének meghatározását kéri a feladat az α , β és γ ismeretében. A megoldáshoz érteni kell, milyen fizikai mennyiségeket jelöl az α , β és γ . Ha valaki tudja, hogy a *sug* egy hosszegység, akkor kitalálhatja, hogy α a hőlégballon 1 négyzetsugnyi falának a súlya (vagyis a hőlégballon „felületi” fajsúlya). Ezzel az ismerettel segítünk a 273-as lábjegyzetben. A *kubiksug* nyilvánvalóan térfogategység, tehát β a bezárt levegő, γ pedig a ballonon kívüli levegő fajsúlyát jelenti. Egy tizedik osztályos, reál szakos tanuló már fel tudja írni a lebegés feltételét kifejező egyenletet, és könnyen eljut a jegyzetben megadott $x = \frac{6\alpha}{\gamma-\beta}$ eredményhez.

6.3. A következő 7. ábra a könyv 58. oldaláról készült fotó. Szembeötlő a törzsszöveg, a szerkesztői kiegészítés és a lábjegyzetek elkülönülése. A kettős kúpról című, mindössze 3 soros törzsszöveghez hosszú szerkesztői kiegészítést és több lábjegyzetet csatoltunk.

A háromféleképpen leírt paradox jelenség mai megfogalmazásán és magyarázatán kívül a szerkesztői kiegészítésben még egy feladatot is kitaláltunk a kettős kúp „felemelkedésének” feltételére.

Tanulságosak a Gombás nevű tanítvány súlypontra vonatkozó könyvészeti ajánlásai, a Kant emlékérmén olvasható ismeretelméleti megjegyzés, valamint a Baló Mihály nevéhez fűződő ajándékozás.

Az is érdekes, hogy a korábbi B 456 A Fizikében még *planum inclinatum*, a fizikai eszközök listáján *schiefe Ebene*, Gombás 1847/1848-ban írt dolgozatában már *hágó lap* szerepel a mai *lejtő* helyett.

7. ábra A kettős kúp felgurul

A kettős kúpról

A Mozgóban pedig a centrum gravitatis mindenkor a legalsó polczot keresi,¹³³ innen van a duplex conus apparens felmenése két szegeletre tett planum inclinatumon a'midón a' centrum gravitatis lefele megyen.¹³⁴

Szerkesztői kiegészítés – A kettős kúp felgurul

Bolyai Farkas fizika jegyzeteiben több helyen is olvashatunk egy szép paradox jelenségről. Nézzünk meg két változatot:

1. „A mozgásban a súlypont útját kell nézni: innen szögre tett két hágo lapon a fekeikkel össze tett két conus a tornyig fel hághat, ha a szög s conus ahoz vannak mérve.”¹³⁵
2. „... a duplex conus apparens felmenése két szegeletre tett planum inclinatumon a'midón a' centrum gravitatis lefele megyen.”

Sok fizika szertárban ma is megtalálható a kedvelt paradox kísérlet bemutatására alkalmas kettős kúp, két egymással változtatható szöget bezáró „hágólappal” (függőleges helyzetű, derékszögű háromszög alakú, merev lap). Ha ez a szög nem túlságosan kicsi, a „hágólapokra” tett kettős kúp „felemelkedik”.

A fizikai eszközök és kísérletek Bolyai Farkas által leírt lajstromában is szerepel ez az eszköz a következőképpen: „Doppelter Kegel mit der schiefen Ebene, auf welcher er steige”¹³⁶

Ez a régi eszköz ismert lehetett korábban is a magyarországi iskolákban. Egy Baló Mihály nevű miskolci lakos 1793-ban egy-egy ilyen kettős kúpot ajándékozott a Debreceni, illetve a Sárospataki Kollégiumnak.¹³⁷

Mutassuk ki, hogy a kettős kúp „felemelkedésének” feltétele:

$\text{tg}\beta < \text{tg}\alpha \cdot \sin\gamma$, ahol 2α a kúp szögét, β a lejtő szögét, 2γ az élek által bezárt szöget jelenti.

¹³³ A mozgó test súlypontja mindig a legmélyebb helyzetet igyekszik felvenni, ezzel magyarázható a kettős kúp látszólagos felgurulása két egymással szöget bezáró igen keskeny lejtőn.

¹³⁴ Egy másik jegyzetben (B 598/22–22') egy Gombás nevű tanítvány (1847–48) kézírásában olvashatjuk, hogy a nehezebb, súlyponttal kapcsolatos problémákat felsőbb mathesisel lehet megoldani, és ajánlja Arkhimédész könyvét, illetve az Arithmetica elejét Bolyai Farkastól. Ugyanitt olvashatjuk még: „a Kánt emlékpénzen a Pisai torony van a perscrutatis fundamentis stabilitur veritas körülírtat”. (Az alapelvek vizsgálata által szilárdabb lesz az igazság – Könyves Tóth Kálmán fordítása.)

¹³⁵ B 598/22' Gombás nevű diák kézírása, Felolók dolgozatai 1847–48-ban.

¹³⁶ BF 242/1'

¹³⁷ Jakucs István – Urbán Barna: A Debreceni és Sárospataki Kollégium legrégebb fizikai eszközei. = Fizikai Szemle 11 (1961) pp. 55–60.

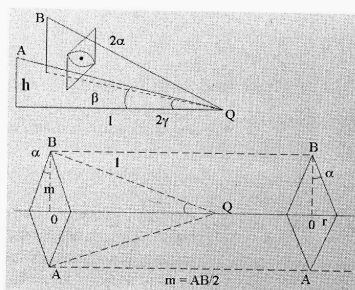
8. ábra

Szerkesztői kiegészítés a „felgurulás” feltételének matematikai levezetésével

Megoldás:

Legyen a kúpok alapkörének sugara r , egy kúp magassága m , a lejtőlapok magassága h , a lejtők alapjának hossza l , a lejtőlapok legalsó, közös pontja Q , legfelső pontjai pedig A és B . Helyezzük a kúppárt gondolatban a Q pontba és tételezzük fel, hogy a kúppár az AB helyzet felé gurul. A kúppár súlypontja eközben r magasságból h magasságba kerül, miközben gravitációs helyzeti energiája csökken. Ezért: $r > h$.

Az ábra alapján megfigyelhető, hogy: $r = m \cdot \text{tg}\alpha$; $m = l \cdot \sin\gamma$; $h = l \cdot \text{tg}\beta$. Ez utóbbi négy összefüggés alapján könnyen levezethető az említett feltétel.

7. Bolyai Farkas nyelvújítói tevékenysége. Bolyai Farkas ismerte kortársai nyelvújítási törekvéseit, és hazafias cselekedetként maga is próbálkozott új szakszavak alkotásával. Feltehetően BOLYAI alkototta például: a *részetlen részek, egykénti mozgás, végtáv, égető linea, hab hossz, hang hab, üveg- és szuroki berz, napi és holdi berz* szakkifejezéseket. Kortársaitól is vett át új magyar szakkifejezéseket, például *villany ~ villány*. A köznyelvből a szaknyelvbe emelt át bizonyos szavakat, például: *umbra* és *penumbra* helyett *árnyék* és *félárnyék*. A latin kifejezések magyarításánál gyakran tükörfordítást alkalmaz. De hasonlóan járnak el LICHTENBERG (1791) és GREN (1797) is a BOLYAI számára mintául szolgáló tankönyveikben. Ők a latin *electricitas originaria*, illetve *electricitas comunicata* kifejezéseket például *ursprüngliche Elektrizität* és *mitgeteilte Elektrizität*-re fordítják. BOLYAI az *electricitas* szó helyett a *berz* megnevezést használja, így ő *eredeti berz*-ről és *származati berz*-ről beszél. Hasonló példa a mechanikából: *altitudo celeritatis competens: zur Fallhöhe gehörige Geschwindigkeiten*, illetve *a sebesség magossága*.

El kell mondani, hogy BOLYAI FARKAS talán az esetek többségében megtartotta a latin vagy más nyelvből származó terminus technikusokat. Különösen érvényes ez az akkoriban felfedezett fizikai jelenségekhez kapcsolódó új fogalmakra (például a *fénydiffrakció, interferencia, polarizáció*) vagy még az ókorból ismert egyszerű gépek, mechanikai szerkezetek sokaságára. BOLYAI JÁNOS hasonló nézeteiről olvashatunk OLÁH-GÁL RÓBERT egyik nemrég megjelent könyvében is (OLÁH-GÁL 2016: 162).

Az aritmetikának, geometriának és physikának eleje (1834) című műve bevezetőjében BOLYAI FARKAS egy oldalnyit ír a korábbi műveiben előforduló műszavakról. Itt említi a *töm* (densitas), *táv* (distantia), *vil* (lux) stb. gyökszavakat. Itt ír D. KOVÁCS *villány*, CSORJA *egyen, vonal, vízfektű*, illetve FOGARASI *tömeg* megnevezéseiről. A *villány, egyen, vízfektű* szakszavakat BOLYAI jegyzeteiben is megtaláljuk; a *tömeg* szó helyett következetesen *massa* szerepel. Egy Bálinth nevű felelő dolgozatában viszont 1848-ban már a „vonzó test tömege”-ről ír.

BATTA ISTVÁN 1918–1921 között írt könyvében azt írja, hogy BOLYAI FARKAS nem volt sikeres a magyar fizikai műszavak alkotásában (BATTA 2014: 89), bár helyes elveket vallott a műszavak létrehozását illetően. Bolyai szerint a szakszavak legyenek röviddek, könnyen megjegyezhetőek, fakadjanak a természetes magyar szóhasználatból, ne legyenek többjelentésűek, hangzásuk kicsit különbözzön a köznapi beszéd szavaitól stb. Batta példákkal illusztrálta fenti kijelentését. Példáit Bolyai Farkas: „Az aritmetikának, geometriának és physikának elejéből”, valamint a latin nyelvű Tentamenhez tartozó Toldalékából merítette. Batta nem ismerte Bolyai Farkas magyar nyelvű, kéziratban maradt fizikajegyzeteit. Különben valószínű árnyaltabb lett volna a véleménye.

8. Magyar szakszavak és példamondatok Bolyai Farkas jegyzeteiből. A mai jelentést vagy magyarázatokat zárójelbe tettük. Megjegyezzük, hogy a most következő magyar szakszavak nagyrésze az 1846 utáni iratokból, főleg a „tanulók dolgozataiból” és a vizsgakérdésekből származik.

8.1. Bevezetés, mechanika: *megkérdezni a természetet* ('megfigyelni'), *próbatétel* ('kísérlet'), *részetlen részek* ('atomok'), *töm* ('sűrűség'), *súlyosság* ('fajsúly'), *hajlott lap* ('lejtő'), *lógó / függő* ('inga'), *id* ('idő'), *nyuglét* ('nyugalom'), *egykénti mozgás* ('egyenletes mozgás'), *tehetetlenség* (*inertia* helyett), *egyként sebesült / egyként sebesülő mozgás* ('egyenletesen gyorsuló mozgás'), *súlypont*, *megszűnő erő* ('rövid ideig ható erő'), *folytoni erő* ('állandó erő'), *vizarányu* ('vízszintes'), *függélyi* ('függőleges'), \parallel -*le* ('párhuzamos'), $\frac{1}{4}$ *szögű* = \perp -*ris* ('merőleges'), *ütközet* ('ütközés'), *mértani idom* (*forma geometrica* helyett), *láncz-linea* ('láncgörbe'), *csepegő folyók / higak* ('folyadékok'), *rugos folyók* ('gőzök, gázok'), *1kubiksug / 1kubikláb* ('30,55 liter'), *féret* ('térfogat').

„Ez a gravitas oly erő, mely a' vonzo test tömegétől egyenesen a' vonatott test távjának pedig másodrangjától viszszaán függ. Ezen törvény feltalálója Newton” (Bálinth kézírásában 1847/48-ban).

8.2. Hőtan: *meleg* ('hő'), *szabad meleg* ('hőmérséklet'), *megkötött meleg / megkötött meleg* ('fajhő'), *vér melege* ('testhőmérséklet'), *fizikai forma* ('halmazállapot'), *híg forma* ('folyékony / gáz halmazállapot'), *kemény forma* ('szilárd halmazállapot'), *fővés pont* ('forráspont'), *kénesső* ('higany'), *jégpont* ('olvadáspont'), *lég rugalma* ('légnomás'), *a barometrum magassága* ('a légnomás mértéke').

„A megkötött meleg nagyságát Capacitasnak hívják, – a' szabad meleg nagyságát Temperaturanak.”; „A' meleggel minden vagy foly vagy elrepül, a' nélkül minden megmered – kivéven az aért.”; „A' Capacitas miképpen függ a' Test' physikai változásától?” (Mai jelentés: hogyan függ a fajhő értéke a test halmazállapotának változásától? Kérdésekben.) – Válasz (A Fizikában): „A gőz, híg, kemény skálán lefele haladva apadó capacitas”. (Ismeretes, hogy a vízgőz fajhője nagyobb, mint a vízé, a víz fajhője pedig nagyobb, mint a jégé.)

8.3. Fénytan: *világosság / vil* ('fény'), *egy tömü köz* ('azonos sűrűségű, homogén közeg'), *világlo* ('világító'), *homályos* (itt: 'átlátszatlan'), *lap / lapi tükör* ('sík tükör'), *öblös* ('homorú tükör'), *képzelt kép* ('látszólagos kép', a *virtuális imágo* helyett), *való kép* ('valódi kép', a *fizika imago* helyett), *csúfolt kép* ('torzított kép'), *égető linea* ('fókuszvonal / gyújtóvonal'), *rá esési szög* ('beesési szög'), *meg törési* \wedge ('törési szög'), *végtáv* ('sinus'), *rá eső tetény* ('beeső fénynyaláb'), *a' világosság szín-szála* ('a fény alkotó sugarai'), *hab hossz* ('hullámhossz'), *egyközi* ('párhuzamos').

A fény részecske természetéről: „A' világosság a' világlo Testből mint tulajdon nemü matéria ugy lövödnék ki.”; A fény hullám természetéről: „A vibrationis systema szerint a' világosság mint a' hang valamely finom rugos folyoban valo undulatiok által terjed” (A Vilről); „Mi modon irathatik lapi tükörrel is physica imago?” 1846/47. (Hogyan lehet síktükörrel valódi képet létrehozni?); „Ha az átbocsáttonak oldalai egyköziek, az átbocsátból a' sugár az előbbi úttáéhoz egközileg jön ki.” (Az átlátszó sík-párhuzamos lemezből kilépő fénysugár párhuzamos a belépő sugárral.)

8.4. Elektromosság: *berzezett / berzített* ('elektromozott'), *berzített üveg* ('dörzsléssel elektromozott, pozitív töltésű üveg'), *berzvezető* ('elektromos vezető'). (Néhány további szót említettünk már a tanulmány elején.)

„Micsoda nevezetes modja van a berz elé hozásának a'csupán egymás mellé tétet által?” (Utalás a megosztás jelenségre.); „De midőn a' Berz magnesi erőt hoz elé, vallyon megfordítva nem támaszt é a' magnes is berz erőt?” (Utalás az elektromágneses indukcióra.)

9. Befejezés. Az itt vázolt módszerekkel kéziratokból mozaikszerűen összerakott, Bolyai Farkas fizikája és csillagászata könyv 2013-ban jelent meg, Másfél évszázada lappangó kéziratok címmel. A kötethez DVD-t melléeltünk, amely tartalmazza a BOLYAI FARKAS és tanítványai kézíratairól készített fotókat, a sorhosszúságot megtartó betűhű átírással együtt. Ezen túlmenően közreadtuk itt azokat a magyar és latin nyelvű kéziratokat is, amelyek kötetünk háttéranyagául szolgáltak, vagyis amelyeket átnéztünk, esetleg idéztünk belőlük a lábjegyzetekben és szerkesztői kiegészítésekben. 2017 júliusától a könyv és melléklete a MTA elektronikus könyvtárában is olvasható: <http://real.mtak.hu/56337/>.

Végezetül említsük meg a BOLYAI FARKAS *Úrtan* elemei kezdőknek című könyv újrakiadásának kalandos történetét. 1956-ban, Bolyai Farkas halálának századik évfordulója alkalmából, a Bolyai János Matematikai Társulat szegedi Jubileumi Vándorgyűlésén egy fiatal, kőszegi matematikatanár, Könyves Tóth Kálmán bejelentette, hogy az említett Bolyai-könyvet átírta az akkori szaknyelvre, magyarázatokkal, ábrákkal látta el, és a közeljövőben megjelenteti. Ez akkor nem valósult meg. 2006-ban, Bolyai Farkas halálának százötvenedik évfordulóján Csíkszeredában a Sapienia Tudományegyetem emlékülésén Könyves Tóth Kálmán újból előadást tartott az *Úrtan*ról és könyvének kéziratát és a hozzá kapcsolódó anyagokat átadta Oláh Gál Róbertnek, annak reményében, hogy a könyv egyszer meg fog jelenni. 2009-ben a szegedi Polygon kiadó megjelentette BOLYAI FARKAS könyvének *Úrtan* elemei kezdőknek c. KÖNYVES TÓTH KÁLMÁN általi feldolgozását. A könyvet SZABÓ PÉTER GÁBOR lektorálta és a kiadást is előkészítette. Az előszót OLÁH-GÁL RÓBERT és SZABÓ PÉTER GÁBOR írták. Könyves Tóth Kálmán azonban már 2007-ben meghalt.

Mi nem vállalkoztunk a fizika jegyzetek mai olvasatra való átírására. Egyrészt a lábjegyzetként írt információk segítségével az esetek többségében lehetővé tette a szövegek megértését. Másrészt sajnáltunk lemondani a nyelvújításkori szövegek érdekességeiről. Ha viszont részletesebb magyarázatokat kívántunk fűzni bizonyos jelenségekhez, kísérletekhez vagy feladatokhoz, az eredeti szövegektől jól elkülöníthető módon szerkesztői kiegészítést alkalmaztunk (39 esetben). Reméljük, elfogadható módon pótoltuk Bolyai Farkas hiányzó fizikakönyvét!

Kulcsszavak: fizikatanítás, 19. század, kultúrtörténet, magyarázó jegyzetek, kísérletek.

Hivatkozott irodalom

- BATTA ISTVÁN /2014. *A fizikai tudományok hazai latin és magyar nyelvű irodalmának története 1867-ig*. Batta István 1918–1921 között írt kéziratát sajtó alá rendezte és a jegyzeteket szerkesztette GAZDA ISTVÁN. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest.
- BAUMGARTNER, ANDREAS 1826. *Die Naturlehre nach ihrem gegenwärtigen Zustände mit Rücksicht auf mathematische Begründung*. Wien.
- BENKŐ SAMU szerk. 1975. *Bolyai-levelek*. Kriterion, Bukarest.
- GREN, FRIEDRICH ALBRECHT CARL 1797. *Grundriß der Naturlehre*. Halle.
- GAJZÁGÓ MÁRIA 1983. A fizika tanítása a marosvásárhelyi kollégiumban 1851-ig. *Korunk* 42: 890–895.
- GÜNDISCHNÉ GAJZÁGÓ MÁRIA 1994. „A világosság különböző színű szálai habjai hossza”. Bolyai Farkas, a fizikatanár. *Fizikai Szemle* 44: 110–115.
- GÜNDISCHNÉ GAJZÁGÓ MÁRIA – SZENKOVITS FERENC – GÜNDISCH GYÖRGY 2013. *Bolyai Farkas fizikája és csillagászata. Másfél évszázada lappangó kéziratok*. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Teleki–Bolyai Könyvtár, Budapest–Marosvásárhely. <http://real.mtak.hu/56337/> (2019. 04. 23.)
- KONCZ JÓZSEF 2006. *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története*. 2., bővített kiadás. Mentor, Marosvásárhely.
- LICHTENBERG, G. C. 1791. *Anfangsgründe der Naturlehre. Entworfen von J. C. Policarp Erxleben*. Göttingen.
- OLÁH-GÁL RÓBERT 2016. *A Bolyaiak a mindennapok sodrásában*. Pro-print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- VEKERDI LÁSZLÓ 2003. Változók és konstansok a Bolyai-kutatásban a bicentenáriumi tükrében. *Természet Világa*. Különszám.
- VEKERDI LÁSZLÓ 2004. A Bolyai-gyűjtemény a Bolyai-kutatásban. In: PRÉKOPA ANDRÁS – KISS ELEMÉR – STAAR GYULA – SZENTHE JÁNOS szerk., *Bolyai emlékkönyv*. Vince Kiadó, Budapest. 367–373.

HEGEDŰS ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

hegedus.attila@btk.ppke.hu

Forráskritika

Source criticism

The present paper defines source criticism as a criticism of linguistic data from the aspect of credibility. Findings in language history can always be verified by linguistic data. While using linguistic sources, their credibility is critical regarding the age and the dialect where the source can be considered as credible (credibility of dating and credibility of localization). This credibility can be damaged. The present paper uses the criticisms from the Appendix of Medieval Letters (Hegedűs – Papp 1991: Középkori leveleink) and other examples of incorrectly dated documents to examine the possible reasons behind the damage of credibility while dating a source and to collect the essential steps of critical work which can guarantee credibility. These steps are: question of provenience, handwriting, form of letters, orthography; word usage and structure; identifying of historical data, contextual relations, persons and events. The different steps are demonstrated with concrete examples.

Keywords: source criticism, credibility, dating, identification of people

1. Néhány szó a hitelességről. Ha valaki megtalálja Balassi Bálint „kistanítóját” (KOVÁCS 1963: 334), akkor ez a tény a költői pálya értékelésének új szempontját vetetheti be az irodalomtörténeti kutatásba. Ha viszont kiderül, hogy ez a bizonyos „kistanító” az aláírásban valójában „tisztartó”-nak olvasandó (ECKHARDT 1964: 94), az „új szempont” bizonytalanná válik. Sőt.

A forráskritika szót a jelen előadásban mint a nyelvi adatok kritikáját értelmezem a hitelesség szempontjából. A nyelvtörténet megállapításait ugyanis a források adatai teszik igazolhatóvá. A források felhasználása esetében azonban alapvető a forrás hitelessége: melyik korra hiteles (a datálás hitelessége), illetőleg melyik nyelvjárásra (nyelvhasználói körre) hiteles (a lokalizáció hitelessége). Ez a hitelesség sokszor sérülhet. Előadásomban főként a Középkori leveleink (HEGEDŰS–PAPP 1991, a továbbiakban: KLev.) Függelékében (a továbbiakban: F.) közölt kritikákból, továbbá egyéb helyeken megjelent téves keltezésű iratokból vett példák alapján megpróbálok bemutatni a hitelesség sérülését előidéző okokat elsősorban a datálás területén, továbbá megpróbálok összeállítani a hitelesség biztosítása érdekében végzendő kritikai munka lépéseit.

2. Miért sérülhet a hitelesség?

2.1. Az okok közül elsőként a tudatos csalást kell említeni. Valaki, akinek a személyét általában nem lehet kinyomozni, tevőlegesen belenyúl, kivakarja az évszám valamelyik számjegyét, esetleg átírja azt. SZALAY ÁGOSTON levélgyűjteménye több ilyen, vakarással javított misszilist tartalmaz. Nézzünk néhányat: KLev. F. 9.: JAKUBOVICH EMIL szerint az évszám nem 1504, hanem az írásképp alapján 1514 vagy 1524 (1919: 123). A levélben szereplő személyek életrajza alapján azonban az 1544, vagy az 1554-es dátum lehet a valódi. F. 11.: 1510-ből valóként közli SZALAY, a vakarást megállapító JAKUBOVICH szerint az írásképp alapján a levél 1550-ből vagy 1570-ből való lehet (1919: 123), ezt a személyek életrajza is igazolja. Kaparással hamisított évszámot (1518) találunk (szintén SZALAY közölte így) az F. 23. tételben. JAKUBOVICH ezt 1578-nak ítéli (1919: 123), s ez a helyes dátum. További, szintén a SZALAY-gyűjteményből való kivakart levelek: F. 41., F. 51., F. 53.

A tudatos csalás további példái azok a hamisítványok, melyeket kifejezetten ezért gyártottak egyesek. A 19. század hírhedt hamisítója volt Literáti Nemes Sámuel, akinek nevéhez több ilyen szöveg is kapcsolódik. Literáti még napjaink kutatóját is képes megtéveszteni. Az esztergomi Simor Könyvtár egyik kódexének magyar nyelvű bejegyzései az ő kezétől származnak, s ezt a közlő 1985-ben Fráter György kézírásának véli (SZELESTEI NAGY 1985), nem tudva arról, hogy ugyanezen kódex ugyanezen magyar nyelvű bejegyzéseit KIRÁLY PÉTER meggyőző érveléssel Literáti Nemes Sámuel hamisítványának nyilvánította (KIRÁLY 1956).

A tudatos csalás és a tudományos buzgalom határán is keletkezhetnek hiteltelen vagy kétes hitelességű adatok. Jó példa erre a HB. *unuttei* szava. Az így leírt és elolvasott szó morfológiai tagolása egy feltételezett *önik* ige igenevének birtoktöbbséítővel ellátott alakját adja. Ilyen szó azonban a magyarban sem a régiségben nem volt, sem a nyelvújításokban nincs (ne tévesszen meg bennünket, hogy az ÚMTSz. is hozzá!). Az adatot ugyanis egyedül LEHR ALBERT közléséből ismerjük (1909: 361), ő nyelvújítási adatközlőkre hivatkozik pontos helymegjelölés nélkül, de senki más ezt nem igazolta (amint erre MÉSZÖLY GEDEON rámutat: 1927 és 1936). Az adat kétes hitelességét BENKŐ is említi (1980: 312). A tudományos közösség tudatos félrevezetéséről van-e szó ebben az esetben? Nagyon nehéz megítélni. Hiszen aki terepen dolgozik, számos előzetes ismerettel rendelkezik akár az adott nyelvújításból, akár máshonnan, s gyakran munkál bennünk, hogy egyes kifejezésekre rákérdezzünk. Olyanokra, amelyek valahonnan ismerősek, esetleg az adott nyelvújításból már közölték őket. És mindnyájan ismerjük azt a helyzetet is, amikor az adatközlőben pedig benne van a segítség vágya, s ebben a helyzetben olyan adatokat is előad, amelyeknek nemhogy szociális érvénye lenne, de valós használata sincs. (A HB. adatának értékeléséhez a legjobb magyarázatot valószínűleg A. MOLNÁR FERENC (2004) fogalmazta meg: *unuttei* helyett *ununei* 'önönjei' olvasandó, mely a szöveg egészében a leginkább megfelelő.)

2.2. A tudatos csalás mellett a z o l v a s á s i k é p z e t l e n s é g is eredményezhet hiteltelenségeket. A bevezető példában láttunk egy erre utaló példát már. Ugyanennek a szerzőnek egyéb félreolvasásai is megjelentek hiteles adatként, pl. F. 17. 1513-nak olvassa az évszámot, ám a harmadik számjegy indítása eltér az első számjegytől. A levélben szereplő személyek azonban (a levélírók is és a címzett is) nagyszombati polgárok, akik a század végén szerepelnek egyéb iratokban. A levél datálása tehát 1583. DÖBRENTEI GÁBOR a Régi Magyar Nyelvelmékekben (1838–1846) a nagyszombati levéltárból 6 magyar nyelvű levelet közöl, de ezek közül mindössze egynek a kelezése állta ki a kritika próbáját (KLev. 151.), a többi a hibás olvasás miatt téves datálású (F. 36., F. 40., F. 43., F. 44., F. 47.).

Az évszám rossz elolvasására nemcsak a képzetlenség, hanem a tudományos buzgalom is sarkallhat. Minél régebbi, annál értékesebb – gondolja a kutatói felfogás, hiszen valóban, ahogyan az időben visszafelé haladunk, egyre kevesebb nyelvelméket vonhatunk be a kutatásba. Minden egyes korai datálású nyelvelmé felfedezése növeli a kutatói presztízst. A KLev.-ben számos irat kapott későbbi datálást mind a rendes besorolásban (pl. 55.: IVÁNYI 1521-re kelezte az 1525-ös levelet, 148.: ZÁVODSZKY 1532-re kelezte az 1537-es levelet), mind a Függelékben: pl. F. 15.: 1512 helyett 1572 a helyes dátum, F. 17.: 1513 helyett 1583 a helyes évszám, F. 22.: 1517 helyett 1597 a helyes olvasat stb.

Datálatlan iratok esetében egy levél szövegének téves értelmezése máris datálási pontatlanságot eredményez. Néhány példa erre is: F. 14.: a somlóvásárhelyi apácák urbáriumát 1511-es kelezéssel közzétették. Ám a betűvel kiírt 1511, amint ez a birtokösszeírásból is kiderül, nem az irat keletkezésének az ideje, hanem az apácák Somlóvásárhelyre való átköltöztetésének időpontja, s a latin záradék rögzíti az 1592-es megírási időpontot. Szintén a téves értelmezés vezetett téves datálásra a F. 45. esetében. CSAPODI CSABA egy 1532-ből való eredeti irat meglevő másolatát datálta 1532-re, rosszul olvasva és átértelmezve a *vetették/vitették* (pecsétet) különbségét. A kézdiszentléleki földjegyzék (F. 8.) szövegében szerepel az „*ezer othzaz három estē | doben ualtotam ezeket*”, de ez nem az irat kelezése, hanem a leírt zálogügyletek idejének megjelölése.

2.3. A j á t é k , a t r é f a szintén előidézhethet olyan adatokat, amelyeket a beavatatlanok később igaznak vélnek. Ilyen eset a margitszigeti rovásírásos kő esete. Az 1920-as évek elején két kisdíák a kolostorromok körül játszadozva belekarcolta a nevét egy ott levő kőbe az akkoriban ismert egyik rovásírásos ábécét használva. S hogy írásuk valóban „régí” legyen, vízzel lelocsolták, majd homokkal be is dörzsölték. A követ később mások „felfedezték”, s a szenzációs leletről a Nép című újság számolt be először. Noha még ebben az évben LIGETI LAJOS kimutatta, hogy az írás nem lehet középkori eredetű, s hogy az egyik felirat a Szabó József nevet jelöli (LIGETI 1925), továbbá, hogy a felirat egyik szerzője, Szabó József László Gyulához

írott levelében el is meséli a felirat keletkezésének hiteles történetét (LÁSZLÓ 1975), mégis máig vannak olyanok, akik a felirat 13. századi keletkezéséhez ragaszkodnak (pl. FRIEDRICH–SZAKÁCS 2003).

Szólnunk kell legalább egy mondat erejéig a szakember számára könnyen (vagy nem is olyan nagyon könnyen) felismerhető álhitelességről, mely a filológusok játéka. Néhány ilyen példa szintén ismeretes (FEJES 2011).

3. Mi segítheti a kutatót a hitelesség megállapításában? Mindenekelőtt az egyértelmű utalás a keletkezési időre (számmal vagy betűvel kiírva). Ez bizonyos nyelvemlékcsoportnál általában könnyen adódik (misszilisek), de mint láttuk, az óvatosság ezen emlékcsoport esetében sem árt. Ha azonban kétségeink adódnak, érdemes végigkövetni a következő értékelési rendszert.

3.1. A proveniencia kérdése. Vagyis: honnan került elő, kinek a kezén ment át a feltételezett nyelvemlék. Említettük már Literáti Nemes Sámuel tevékenységét. Szintén a proveniencia kérdése merült fel bizonytalansági tényezőként a Szabács viadala esetében. E nyelvemléket ugyanis 1871-ben VÉGHELY DEZSŐ fedezte fel a Történelmi Társulat kirándulásán a Csicsery család levéltárában, ámde csak a következő év elején tárták a nyilvánosság elé, addig Véghegy Dezső birtokában volt. Annak a történésznek a birtokában, aki jeles szakértője lévén régi korok írásainak, egyszer-egyszer áloklevelet is gyártott barátai megtréfálására. Az irat hitelességének kérdése meglehetősen hosszú tudományos vitát gerjesztett (HORVÁTH J. 1951, HORVÁTH J.–IMRE 1956, PAPP 1961, NYÍRI 1962, IMRE 1963, 1963a, 1965, NYÍRI 1963, HORVÁTH M. 1964, 1966).

Ugyanabban az egykori családi levéltárban azonos kéztől származó iratok esetében, ha az egyikről meg tudjuk állapítani (például a történeti összefüggések alapján), hogy mikor keletkezett, akkor ez a tény az ehhez a kézhez tartozó további iratok megírásai idejére is iránymutató lehet. Ilyen irategyüttes a F. 21., F. 33., F. 60. De hogy pozitív példát is mondjunk: a KLev. 14. (Kapucsi Ferenc följegyzésének magyar mondata) egy olyan iratcsomóban található, amely ugyanettől a kéztől származó, datálható iratok együttesében fordul elő, s így datálása: 1505 körül. A KLev. 38. két magyar nyelvű esküszövege a német nyelvűek között hézagmentesen van beírva, és az adott jegyzőkönyv eleje az 1517-es évszámmal kezdődik.

3.2. A szöveg írásképe, betűformái, hangjelölése. Ha egy kutató egy adott korszak írásait behatóan ismeri, számára maga az íráskép is befolyásolólag hat. A Szabács viadalának írásképe például kizárja, hogy 19. századi hamisítvány lenne, s ebben megerősít bennünket JAKUBOVICH EMIL (HORVÁTH J. 1955: 425) és SZABÓ T. ATTILA (IMRE 1963a: 420) véleménye is. Önmagában az íráskép természetesen nem ad pontos évszámot, de a korszakot ismerő kutató akár +/- 20-30 évnyi időhatárba is helyezheti a datálatlan iratot. Ez a tapasztalat azonban csak más érvekkel megtámogatva lehet elegendő a kritikához. Kizárólag a formai jellemzők alapján mindössze három iratot tettünk a Függelékbe (F. 1., F. 34., F. 37.).

3.3. A szóhasználat. Bizonyos szavak, illetőleg jelentések előfordulása az iratban megkérdőjelezi a megállapított datálást. Az F. 2. tételben a *penig* későbbi előfordulása, a *bűn*, *büntetés* szavak 'törvényszegés', illetve 'ennek megtorlása' jelentése kizárja a korábban vélelmezett 1403-as keltezést. Az F. 6. tételben (Albert apát levele) azért nem fogadhatjuk el az 1486-os évet, mert a benne szereplő *Testverem* szó csak a 17. század közepére alakult ki. (Addig a 'testvér'-t *atyafi*-ként nevezték meg – gondoljunk a Jókai-kódex szövegére.) Ezen a kifejezetten nyelvészeti területen még bőven vannak lehetőségek a forráskritika számára: pl. a HORVÁTH MÁRIA által felvetett szószerkezeti hasonlóságok/egyezők a Szabács viadala és Heltai Gáspár Krónikája között (HORVÁTH M. 1964) – úgy gondolom – mindeddig nem kaptak megfelelő figyelmet a két szöveg keletkezésének viszonylatában.

3.4. Történeti adatok, tartalmi összefüggések, személyek és események azonosítása. Igen sok datálatlan, illetőleg tévesen datált irat a benne szereplő történelmi összefüggések révén kaphatja meg hiteles datálását. Ilyen a legelső magyar nyelvű misszilis levél (KLev. 2., Várday Aladár levele), melyet 1479 és 1490 közé datálhatunk. Ilyen Bökény Pál keltezetlen levele, melyet szintén a levélíró személy életrajza alapján 1510–1511-re datálhatunk (KLev. 23.). Ilyen Tárczay Borbála két levele (KLev. 26., 27.), ilyen Kazsui Borbála elismervénye (KLev. 39.), melyben Drágffy Jánost tárnokmesterként nevezik meg, s így az irat kelte csak 1518 és 1523 között lehet. A történeti adatok azonban – gyakran együtt a formai jellemzőkkel – lényegesen későbbinek mutatják számos irat korát. 1511-ből valóként közli DÖBRENTÉI GÁBOR Mikó Balázs levelét (F. 13.). A benne szereplő személyek és helységek alapján csak 16. század közepe/1573 előttre tudjuk datálni. Gocsith János zálogos levele (F. 18.) azért nem lehet 1515-ös, mert a benne szereplő személyek a 16. század végén éltek, továbbá a helyesírása (betűformái) is a 16–17. század fordulójára utalnak. Egy, a közlőtől 1526-ra datált töredékes levél (F. 33.) a benne szereplő személyek és események miatt csak 1556 és 1558 között keletkezhetett.

4. Egy konkrét példa a forráskritika alkalmazására. Az elmondottak illusztrálásaképpen nézzük meg a következő esetet.

„Magyar nyelvű adásvételi szerződés 1506-ból”: a fenti címmel jelent meg KISS ANDRÁS publikációja (2010: 85–89). A szerző fakszimilében közli az iratot, melléállítva saját átírását, továbbá megpróbálja kideríteni az adásvételi szerződés lejegyzőjének személyét is. Már felütésként meglepő az irat túlságosan korai kelte. 1506 előtt teljes, levélnyi szövegünk a világi írásbeliségből alig ismert, a Középkori leveleink is csupán 6 korábbi közül (ebből egynek hiányzik az eredetije, kettőnek pedig csak kikövetkeztetett datálást adhattunk).

Meglepő a proveniencia: az irat ugyanis a közlő szerint a Székely Nemzeti Ládából került elő. Erről BENKŐ SAMU a következőt írja: „Egy viszonylag új keletű, mesterségesen létrehozott levéltári állagról van szó. Székely Nemzeti Ládának nevezték

azokat a székelyek történelme szempontjából különlegesen fontosnak és értékesnek ítélt iratokat, melyeket a XVIII. században a székely székek és magánosok levéltáraiból válogattak ki, illetőleg gyűjtöttek össze” (idézi HERMANN 1998: 306). Ebben a több mint 200 éve rendelkezésre álló iratanyagban, amelyben már számos kutató keresgélt, hogyhogy csak most került elő egy ilyen korai levél, kérdezhetnénk.

A fakszimilére tekintve a meglepetés gyanúvá válik: az irat összképe sokkal inkább a 16. század végére mutat, mintsem az elejére. Az összképen felül erre utal néhány betű is: *β*, *ö*, *eö*, *d*, *g*. Ezeket a jelöléseket vagy nem használják a század elején, vagy pedig egész másként kanyarítják (*d*, *g*).

Az irat elején azonban betűvel kiírva valóban ez áll: *Ezör otzaz hat eftendoben*. Legalábbis a közlő olvasata szerint. Ugyanis, ha megnézzük ezt a bizonyos *otzaz*-t, azonnal látható, hogy az első magánhangzó nem *o* betű, hanem *a*. Az *o* betűt ugyanis ebben a korban csak kis karikával írják, szinte soha nem kötik a következő betűhöz. Akár alul, akár középen, akár fölül kötik, az mindig *a* betű, nem pedig *o*. Nagyon jól látszik ez az irat első sorának utolsó szavában, ahol a közlő is (helyesen) *a*-nak olvassa a fölül kötött, egyébként *o*-nak látszó betűt (*napian*). A fakszimilén az is látható, hogy a *hat*-nak olvasott szó nem *hat*, hanem *hét*, tehát benne *e* betű található, nem *a*. Ezek szerint a dátum nem 1506, hanem 1607.

Nem volt a kezemben az eredeti, de meg vagyok győződve arról, hogy valaki a szó (*atzaz*) elejéről kitörölte/kivakarta a *h* betűt.

Azért is vagyok meggyőződve erről, mert az adásvételi szerződés két főszereplője, az eladó Sebestyén János, illetőleg a vásárló Mátéfi Pál székelyek. A székelyeket pedig időről időre hivatalosan összeírták. Az adásvételi szerződésben szereplő birtok Kissolymoson található, és a kissolymosi összeírásban 1604-ben együtt szerepel a vevő és az eladó (DEMÉNY 1998: 173). Nem élhettek tehát 1506-ban. Mindent összevetve, számításba véve a provenienciát, a formai jellemzőket, a történeti adatokat, azt állíthatjuk, hogy az irat valószínű keltezése: 1607. Ettől a megállapítástól a nyelvelmélet nem lesz értéktelenebb, csupán nem a 16. század elejére, hanem a 17. század elejének nyelvéllapotára jelent hiteles forrást.

Kulcsszavak: forráskritika, hitelesség, keletkezési idő, íráskép, személyek azonosítása.

Hivatkozott irodalom

- A. MOLNÁR FERENC 2004. Újabb szempontok a Halotti Beszéd magyarázatához. *Magyar Nyelv* 100: 439–453.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEMÉNY LAJOS 1998. *Székely Oklevéltár IV*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlése Demény Lajos.
- ECKHARDT SÁNDOR 1964. Még sincs meg Balassi Bálint írástanítója. *Magyar Nyelv* 60: 94.

- FEJES LÁSZLÓ 2011. Tévedések és tréfák – a szótárakban papíron és a neten. *Nyelv és tudomány* 2011. 05. 16. <https://www.nyest.hu/hirek/tevedesek-es-trefak-a-szotarokban>
- FRIEDLICH KLÁRA – SZAKÁCS GÁBOR 2003. *Kárpát-medencei birtoklevelünk, a ROVÁSÍRÁS*. Szakács Gábor kiadása.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY 1998. A „székely Nemzeti Láda”. Egy mítosz keletkezése és utóélete. *Limes* 1998/4. 301–306.
- HORVÁTH JÁNOS 1955. Szabács Viadala. *Magyar Nyelv* 51: 422–433.
- HORVÁTH JÁNOS – IMRE SAMU 1956. *Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez*. (A Magyar Nyelvtudományi társaság Kiadványai 92.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH MÁRIA 1964. A Szabács Viadala szövegéhez. *Magyar Nyelv* 60: 180–191.
- HORVÁTH MÁRIA 1966. A Szabács Viadala vizsgálatának módszeréről. *Magyar Nyelv* 62: 29–36.
- IMRE SAMU 1963. *Törlejt* szavunk és a Szabács Viadala. *Magyar Nyelv* 59: 7–15.
- IMRE SAMU 1963a. Utószó egy vitához. *Magyar Nyelv* 59: 408–424.
- IMRE SAMU 1965. Véghely Dezső és a Szabács Viadala. *Magyar Nyelv* 61: 58–63.
- JAKUBOVICH EMIL 1919. Adalékok nyelvemlékeink sorozatához. *Magyar Nyelv* 15: 122–124.
- KIRÁLY PÉTER 1956. Az esztergomi „ómagyar” nyelvemlék. In: BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND szerk. *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 598–603. (PaisEml.).
- KISS ANDRÁS 2010. Magyar nyelvű adásvételi szerződés 1506-ból. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 85–89.
- KOVÁCS ISTVÁN 1963. Balassi Bálint egyik tanítójának levele. *Magyar Nyelv* 59: 334–335.
- LÁSZLÓ GYULA 1975. Két hamis rovásszövegről. *Magyar Nyelv* 71: 143–149.
- LIGETI LAJOS 1925. Újabb magyar rovásírást „emlékek”. *Magyar Nyelv* 21: 218–219.
- MÉSZÖLY GEDEON 1927. A Halotti Beszéd *unuttei* szavának magyarázata. *Magyar Nyelv* 23: 150–154.
- MÉSZÖLY GEDEON 1936. Lehr Albertnek egy adat-hamisítása. *Szegedi Füzetek* 3: 80–82.
- NYÍRI ANTAL 1962. *Törlejt* szavunk eredete. *Magyar Nyelv* 58: 313–323.
- NYÍRI ANTAL 1963. A *törlejt*, a Szabács Viadala, a módszer és egy stiláris kérdés. *Magyar Nyelv* 59: 162–171.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. A Szabács Viadala és a Csicsery család. *Magyar Nyelv* 57: 442–450.
- SZALAY ÁGOSTON szerk. 1861. *Négyszáz magyar levél a XVI. századból*. Pest. (LevT. 1.)
- SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ 1985. Fráter György a püspöki tisztségről. *Magyar Könyvszemle* 101: 48–54.

HORVÁTH KATALIN

ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék
horvkat@freemail.hu

„A magyar irodalom esmérete” – nyelvész szemmel

„A magyar irodalom esmérete” [The Knowledge of Hungarian Literature] as Seen Through the Eyes of a Linguist

„A magyar irodalom esmérete” [The Knowledge of Hungarian Literature] written by the versatile intellectual, Sámuel Pápay (1770–1827), teacher of Hungarian, literary historian, linguist, writer and lawyer, and published in Veszprém in 1808, is acknowledged as the first systematic history of Hungarian literature.

For today’s reader it is a matter of curiosity that the first and more comprehensive part of the two-part volume written at the turn of the 18th–19th centuries deals with linguistics. Not only is it a systematic Hungarian grammar, it also contains the contemporary knowledge of linguistics (i.e. philosophy of language) regarding the Hungarian language.

This work is the result of the language reform movement which resolved to cultivate and develop Hungarian and make it the official language. It was the time when the gradual separation of linguistics and literature was just beginning, and the two disciplines became independent by the end of the 19th century. Entitling his book „Hungarian Literature”, it was with obvious naturalness that Sámuel Pápay summarized these two different kinds of knowledge which primarily and evolutionally belong together.

The part of the book treating the history of Hungarian literature has been duly studied by many scholars. However, with the exception of some general remarks, the linguistic part of the work has not yet been extensively researched by Hungarian linguists. In this stop-gap paper, I am trying to show the part of Sámuel Pápay’s work dealing with Hungarian linguistics as based on a more comprehensive linguistic investigation.

Keywords: study of sources, history of science, interdisciplinary, Hungarian linguistics, Sámuel Pápay

1. Bevezetés – a dolgozat tárgya, célja. PÁPAY SÁMUEL (1770–1827), Veszprém vármegyei kisnemes, korának sokoldalú értelmiségije volt: tanár, irodalomtörténész, nyelvész és ügyvéd. 1808-ban, Veszprémbe megjelent munkáját, A magyar irodalom esmérete-t, irodalomtudományunk az első magyar nyelvű rendszeres irodalomtörténetünként méltatja. PÁPAY első könyve egy évvel korábban, 1807-ben jelent meg, szintén Veszprémbe. Az Észrevételek a magyar nyelvnek a polgári igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásáról, az oda tartozó kifejezések gyűjteményével, melyeket a haza eleibe terjeszt Veszprém vármegye c. munkában a

latin közigazgatási szakszókincs összegyűjtését és magyarítását végezte el. A közigazgatási műszótár országosan ismertté tette szerzője nevét, s megszerezte számára Kazinczy barátságát is, annak ellenére, hogy a nyelvújítás számos kérdésében nem értettek egyet. Levelezésük fontos kordokumentum (l. KazLev. V. 1894). Pápay halála után kéziratban maradt munkái, leveleinek jelentős része Darnay Kálmán sümegi múzeumába került. 1945-ben a gyűjteményt nyugatra menekítő szerelvény bombatalálatot kapott, s – a múzeum teljes anyagával együtt – a Pápay-hagyaték is elpusztult (Vö. HUDI 2015: 19)

A mai olvasó számára a 18–19. század fordulóján született, két főrészből álló, csaknem ötszáz oldalas kézikönyv különös érdekessége az, hogy első, jóval terjedelmesebb, A' magyar nyelv eredetéről 's természeti tulajdonságiról c. része nyelvészeti témákkal foglalkozik, benne egy r e n d s z e r e s m a g y a r g r a m m a t i k á v a l.¹ Ha tekintetbe vesszük azt is, hogy a szerző a könyv második, A magyar literatúrának régi 's mostani állapotjáról c. irodalomtörténeti részében esetenként szintén tárgyal magyar nyelvi, nyelvészeti kérdéseket (pl. nyelvmélekeinkről vagy szótárainkról szólva), megállapíthatjuk, hogy művében a magyar nyelvészeti részek túlsúlya egyértelmű.

A kézikönyv magyar irodalomtörténeti részével BADICS FERENC-től MARGÓCSY ISTVÁN-ig több kutató érdemben foglalkozott, kétségkívül többet szólva – és figyelemre méltó megállapításokat téve – a kézikönyv nyelvészeti részéről is a magyar nyelvtudomány-történet kutatóinál (l. pl. BADICS 1897: 1–15; LÖKÖS 1974: 873–900; MARGÓCSY 1980: 377–404).

A műnek a magyar nyelvet bemutató részét azonban – néhány általános megjegyzést leszámítva – a maga egészében a magyar nyelvészek mindeddig nem vizsgálták,² PÁPAY SÁMUEL neve a nyelvtudomány-történeti munkákban nemigen szerepel. Az alábbiakban arra törekszem, hogy a kézikönyv magyar nyelvészeti részét a maig hiányzó tüzetesebb nyelvészeti vizsgálódásra építve mutassam be.

2. A korszak rövid jellemzése és a mű születésének a körülményei. A 18. századi Magyarországon, a felvilágosodás korában a nemzeti függetlenségért és a polgári átalakulásért folytatott küzdelem szorosan összefonódott a magyar nyelv és irodalom megújítására irányuló nemzeti törekvésekkel. Egyre inkább előtérbe kerültek a magyar nyelv hivatalossá tételének, ápolásának, kiművelésének égető, a

¹ PÁPAY leíró nyelvtanának teljességén természetesen kora grammatikai szemléletének és ismereteinek megfelelő teljességet kell értenünk. Grammatikája ugyanis mai értelemben vett m o n d a t t a n t nem tartalmaz. Használja ugyan a *szintaxis* terminust (76. §.), ám ez alatt – más hazai és külföldi szerzőkhöz hasonlóan – „szókötés”-t, azaz szintagmatant ért. A korszak a *szintaxis s z i n t a g m a t i k u s* szemléletén még nem lépett túl.

² BALÁZS JÁNOS 1979-ben megjelent Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell c. tanulmánygyűjteménye foglalkozik ugyan PÁPAY munkájával, de a kézikönyvnek csak A' magyar nyelv' bőségeiről; A' magyar nyelv' értelmességéről és A' magyar nyelvbéli röviden-szóllásról c. fejezeteit mutatja be (vö. BALÁZS 1979: 108–120; 154–172).

nemzet létével összefüggő kérdései. A század közepétől kezdve mind többen érezték nyűgnek a latin nyelvet is, s a *deák*-nak nevezett³ latin nyelvű hazai kultúrát, mivel a latin nyelvben a nemzeti nyelv és a nemzeti kultúra elsorvasztóját, fejlődésének akadályát, a tanulóifjúság hiányos ismereteinek okozóját látták. Elsősorban a magyar nyelv fejlesztésének, kiművelésének kapcsán merült fel egy hazai tudományos intézmény létrehozásának a gondolata is. BESSENYEI GYÖRGY testőríró, 1781-ben jelentette meg az Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék c. röpiratát. Később, 1784-ben RÉVAI MIKLÓS is készített egy tervezetet a tudós társaság létrehozásáról, de eredménytelenül nyújtotta be II. József császárnak. Az 1790. évi országgyűlés alatt pedig buzdító előszóval újra kiadta BESSENYEI művét, s minden követ megmozgatott a cél érdekében, ám ismét eredménytelenül. Pápay 1827-ben, halála évében háromévi jövedelmét, 1000 ezüst forintot ajánlott fel a magyar tudós társaság létrehozására, de létrejöttét nem érthette meg: a tudós társaság, a leendő Magyar Tudományos Akadémia csak az 1825–27. évi reformországgyűlés után, 1830-ban kezdhette meg működését, gróf Teleki József nyelvész és történetíró vezetésével.

PÁPAY SÁMUEL kézikönyvét elsősorban tankönyvnek, a közép- és felsőfokú tanulmányokat folytató ifjúságnak szánta: kedvcsinálónak is a literátori pályához, az anyanyelven való tanuláshoz, a „nemszeretem” nyelvten megszerettetésére, mivel a hazai nyelv tanulása sokak számára „kedvetlen letzke” – írja Az olvasóhoz c. előszóban. A munka tanári gyakorlatából született: 1796 és 1800 között az egri érseki líceum magyartanára volt. Az előszóban maga számol be arról, hogy munkáját félretette, kiadására nem gondolt, amikor megtudta, hogy az általa is nagyra becsült RÉVAI MIKLÓST 1802-ben a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanárává nevezték ki, s aki hasonló tárgyú és szintén magyar nyelvű munkán dolgozik. RÉVAI 1807-ben bekövetkezett váratlan halála miatt azonban készülő Magyar Deákság⁴ c. műve kiadatlan maradt. (Munkájának A magyar deáki történet c. részét RUBINYI MÓZES adta ki jóval később, 1912-ben.)

Révai halála után PÁPAY SÁMUEL könyvét barátja, PÉTERI TAKÁTS JÓZSEF, aki – PÁPAYhoz hasonlóan – a dunántúli mérsékelt ortológusok tagja volt, a Magyar Minerva sorozat IV. köteteként adta ki (vö. FENYÉRI 1828: 222; HUNGLER 1986: 487–492; HUDI 215: 17–20). Az előszóban PÁPAY jogos öntudattal írja: „Munkám első a maga nemében”.

³ A *diák* ~ *deák* a gör. *δίακονος* 'szolga, felszolgáló, hírnök' → lat. *diaconus* 'templomszolga' > 'szerpap, diakónus' származéka. Nyelvünkbe a szó déli szláv közvetítéssel került. A mai magyarban a *diák* 'tanuló' és a *deák* '<régi> írástudó, tanult, iskolázott ember' a korábbi alakváltozatok szóhasadással elkülönült formái. A *deák* 'latin' melléknévi jelentése (*deák nyelv*; *deák(i) kultúra*) az évszázadokon át meghatározó – európai mintát követő – hazai latin nyelvű művelődésnek köszönhető (vö.: TESz. 1: 628; BALÁZS 1979: 7–8).

⁴ 1979-ben – BALÁZS JÁNOS tanulmánykötete mellett – egy másik könyv is napvilágot látott a hazai „deáki történet” kérdésköréből: MEZEY LÁSZLÓ Deákság és Európa c. monográfiája. Ez a munka a témát művelődéstörténeti nézőpontból vizsgálja.

A kézikönyv következetes, logikus rendben tárgyalja anyagát: PÁPAY a két fő-részt szakaszokra, a szakaszokat fejezetekre, a fejezeteket pedig paragrafusokra osztotta. A paragrafusok számozása a két főrészben folyamatos, egységes: a teljes mű 142 paragrafusból áll. Könyvének tervezett – stilisztikával és poétikával foglalkozó – harmadik része nem készült el. (A rosszul olvasható, sűrűn nyomott szövegben a legkönnyebben paragrafusok szerint lehet tájékozódni. Az alábbiakban a könyv egyes fejezeteire, a bemutatott nagyobb egységekre a megfelelő paragrafusszámokkal hivatkozom.)

PÁPAY Literatúráját joggal lehetne a magyar nyelvtudomány első magyar nyelvű kézikönyvének is tekinteni. De ha így van, miért viseli a *magyar literatúra* címet? Feleletre váró kérdés tehát az is, hogy PÁPAY könyvében a literatúra jórészt miért grammatika?

3. A literatúra műszó eredeti jelentése és jelentésváltozása. A 18. század végén a nyelvészet és az irodalom elkülönülése éppen csak megkezdődött, a két diszciplína csak fokozatosan, a 19. század közepére-végére vált végérvényesen önállóvá. PÁPAY a „magyar literatúra” címmel még magától értetődő természetességgel foglalta egybe az eredetében és fejlődésében szorosan összetartozó kétféle ismeretanyagot. A literatúra jelentéstartalma még PÁPAY korában is – egészen az antikvitásig visszanyúlóan – erősen eltért a maitól, s a nemzetközivé váló latin szó mai, ’irodalom’, főként ’szépirodalom’ jelentéséhez hosszú jelentésváltozás eredményeképpen jutott. A két diszciplína szoros eredetbeli kapcsolatát mutatják a latin *litteratúra* és a görög eredetű *grammatika* főnevek etimológiái is (az etimonokra könyvében PÁPAY is utal). A *litteratúra* eredeti jelentésében ugyanis tökéletes megfelelője a *grammatika* elsődleges jelentésének.⁵ Mindkét főnév a ’betű’ jelentésű latin *littera*, illetve görög *gramma* szavakból származik, s az írás és olvasás elemi ismereteit, tudományát nevezte meg. Később a két különböző (görög és latin) hangalaknak köszönhetően a kezdetben komplex jelentéstartalom megoszlott: az írásismeretből lassan grammatika lett, az olvasási ismeretek pedig a mai ’irodalom, szépirodalom’ jelentéshez vezettek.

PÁPAY szerint a *literatúra* széles értelemben: „Könyvekből, ’s írás olvasás által szerzett tudományt tesz”. A könyvekben való jártasságot szerzett ember a *literátus* ’írástudó’, a járatlan pedig *illiterátus* ’írástudatlan’. A *literátor* az a tudós, akit vagy a nyelvnek (grammatika) vagy a szép előadásnak (szépirodalom), vagy pedig a tudományok és mesterségek könyvíróinak magas fokú ismeretei jellemeznek. Vagyis a literatúra nem más, mint „az írástudásnak a nemzeti nyelven való jártassága”. Ennek helyes műveléséhez a magyar nyelvet – írja – „minden különösségeivel,

⁵ Vö. lat. *litteratura* ’betűírás, ábécé > irodalom’ < *littera* ’betű, írás, levél’ > *litterātor* ’írástudó, nyelvtudós’, *litterātus* ’betűvel jelzett, tanult, tudós’ ↔ lat. *grammatica* (*ars*) ’nyelvtani (mesterség)’ < gör. *grammatiké* (*techné*) ’uaz’ < *gramma* ’betű, írás’ > *grammatikosz* ’írni, olvasni tudó’ > ’nyelvész, nyelvtani’ → ném. *gramm*, ang., fr. *gramme*, magy. *gramm* stb. ’betűnyi > kis súly (súlymérték)’.

fundamentumosan tudni kell”, ezért szükséges nyelvünk eredetét s valódi természetét, tulajdonságait egy ilyen munkában bemutatni, megismertetni.

Az írástudás Magyarországon, évszázadokon keresztül a latin, avagy a deák nyelv ismeretét és az erre épülő klasszikus műveltséget jelentette. Ez a görög-latin klasszikus alapokra épülő hazai latin nyelvű írásbeliség, műveltség volt a deáki kultúra, a magyar deákság. BALÁZS JÁNOS így ír létrejöttéről: „[a] hazai deákságnak eleinte egyházi, később pedig egyre inkább világi kötődésű rétegei tették ismertté hazánkban a latin nyelvet és műveltséget. Így került a finnugor eredetű nyelvet beszélő magyarság szoros kapcsolatba a latin közvetítette európai nyelvi modellel” (BALÁZS 1979: 8). MEZEY LÁSZLÓ pedig a következőképpen jellemzi a deákosság megszületésének hosszú történeti folyamatát: „[a] magyar deák deákossága, literátusaink literatúrája a Pannóniába vezető hajdani római utakon bizánci, itáliai és frank-Karoling írástudók által elhozott antik örökség részeiből sarjadt ki, nemkülönben, mint a latin Európa egész középkori civilizációja. [...] E műveltség élete nem volt rövid. Addig tartott szinte, mint a hosszúra nyúlt életű magyarországi feudalizmus, mely létének alapot, használatának értelmet adott (MEZEY 1979: 218).

PÁPAY tudatosan szakít a RÉVAI által használt *magyar deákság* megnevezéssel. Helyette ugyanezt az ismeretanyagot és műveltségeszmenyt a *magyar irodalom* névvel illeti. A változtatás fő oka PÁPAY szerint az, hogy a deákság egyértelműen a latin nyelvűséget jelenti, ezért nem lehet neve a magyar írásbeliségre épülő, kizárólag a magyar nyelvet és magyar grammatikát, valamint a magyar írásbeliség tudós termékeit kronologikus rendben bemutató kézikönyvnek!⁶ A *irodalom* továbbá latin eredete ellenére Európa-szerte ismert megnevezés, lehet nemzeti vagy idegen, szemben a latin kultúrával, a deáksággal, mely kizárólag a hazai latin műveltséget jelenti. S mivel a literátorok termékei, a tudós művek léte elválaszthatatlan a nyelvtől, a „tulajdon anyai nyelv”-re épülő írásbeliség a nemzeti irodalom. Felvirágoztatni, kicsinosítani, tökéletesíteni a nemzetet csak az anyanyelv elterjesztésével, fejlesztésével, kiművelésével lehet. A nemzeti irodalom fenntartja a nemzetet, a nemzeti nyelv elnyomása, az idegen irodalom térhódítása pedig (a fejlődés gátjává vált latin vagy II. József erős németesítő törekvései) a nemzet halálához vezethetnek. Az anyanyelv „a legigazabb, s legrövidebb út a nemzet boldogulásához” (I. Bézézetés: 1–17. §). (Vö. még: CSETRI 1990: 14–24; MARGÓCSY 1990: 26–34; HORVÁTH JÁNOS 2005: 11–13, 301–308.)

S most nézzük meg részletesebben PÁPAY SÁMUEL könyvének első, magyar nyelvészettel foglalkozó részét!

⁶ PÁPAY a kézikönyv második, irodalomtörténeti részében a latin nyelvű magyar nyelvta-
nokkal azonban kivételt tesz: könyve anyagába fölveszi őket, mivel ezek a magyar nyelv megismeréséhez és megismertetéséhez járulnak hozzá. A literátorok magyar nyelvű tudós műveit (ideértve a fordításokat is) a minőségi, esztétikai szempontok mellőzésével, időrendben – három nagy „időkerület”-et (korszakot) elkülönítve – leltárszerűen mutatja be.

4. Pápay „A’ magyar nyelv eredetéről ’s természeti tulajdonságiról”. Mai szemmel nézve a kézikönyv nyelvészeti része is szokatlan, hiszen a magyar leíró nyelvtant – a korszak korábbi latin nyelvű magyar grammatikáival egyezően – a mainál sokkal szélesebb – általános nyelvészeti (nyelvelméleti, nyelvfilozófiai) kontextusba ágyazva mutatja be. A leíró nyelvtanon kívül foglalkozik a nyelv általános fogalmával, funkcióival, a nyelvek eredetével, a magyar nyelv eredetével és rokonságával, nyelvjárásaival, kiejtésével és helyesírásával. A kor szellemének és az antikvitásig visszanyúló hagyománynak megfelelően foglalkozik továbbá nyelvünk gazdagságával, értelmességével, hathatosságával, tökéletességével és fogyatékoságaival, fogyatékosága okaival, kiművelésének lehetőségeivel és eszközeivel. (Ez utóbbi témák részletesebb bemutatását magam az alábbiakban mellőzöm. Nemcsak a megszabott terjedelem miatt, hanem azért is, mert Balázs János hivatkozott könyve e kérdésköröket részletesen tárgyalja.)

Nyelvtörténeti kérdésekkel viszont nem foglalkozik. Fölmerülésük esetén olvasóit RÉVAI munkáihoz irányítja. Vegyük most sorra legfontosabb megállapításait!

4.1. Az emberi nyelvekről általában. PÁPAY az emberi nyelv általános kérdéseit tárgyalva máig helytálló megállapításokat tesz. A nyelv szerinte a gondolat közlés eszköze, a képzetek (fogalmak) tulajdon jegyei (jelei) a szavak. Keletkezésük indítéka: a társas kapcsolatokban kialakuló szükség.

A nyelvek emberi eredetűek és első megformálásuk a természeti hangok követése által történt. Így keletkezett a természeti hangok utánzásával alkotott szavak tömege a magyarban is, mint pl. a *bőg, dong, kong, zúg, csepp, fecske, daru, kakukk* hangutánzó szavaink. Később „által vitettek a szók az érezhetetlen tárgyakra” is. PÁPAY J. CH. ADELUNG (1732–1806) munkájára hivatkozik. ADELUNG viszont J. G. HERDER (1744–1803) híres, a korszakban általánosan ismert és elfogadott hangutánzó elméletét követi.⁷

PÁPAY szerint a jegy (jel) és a jegyzett dolog (jelölt) között mindenkor van valami hasonlatosság-béli összefüggés, hiszen „semmi okozat sinsen ok nélkül”. (Azaz szerinte a nyelvi jelek eredendően motíváltak.) Az „első eredeti egygyűgyű Nyelv” az emberek elszaporodása és szétvándorlása következtében sokasodott meg, és vált egymástól többé-kevésbé eltérő nyelvekké. A nyelvek tehát egyazon eredetűek, egyetlen közös ősnyelvből jöttek létre. PÁPAY – akárcsak kortársai – a monogenezis elméletét⁸ vallotta. Azokat a nyelveket, melyekből bizonyíthatóan más nyelvek

⁷ HERDER Értekezés a nyelv eredetéről (Ursprung der Sprache 1772) c. munkájában hitet tesz az nyelv emberi eredete, s az első szavak hangutánzó volta mellett: „Az első szótárt a világ hangjaiból gyűjtötték össze. Minden olyan létezőnek, mely hangot adott, megcsendült a neve, az emberi lélek ráütötte a maga bélyegét, ismertetőjegyként gondolta el – hogyan is lehetne másképp, mint hogy ezekből a zengő interjekciókból keletkezzenek a nyelv első hatalmas szavai?” (HERDER 1983: 232).

⁸ A monogenezis létrejöttét kétségtől a bibliai teremtés mítosz magyarázza. Több évszázados egyeduralmához hozzájárultak azonban azok a tudósok is, akik elfogadták az elméletet, noha a nyelv emberi eredete mellett foglaltak állást.

származtak, anyanyelveknek, az ezekből leszármazottakat leánynyelveknek, együttesüket pedig rokon nyelveknek nevezi.

A szavak egy szótagú, két vagy három hangból álló, g y ö k e r e k r e (szógyökökre)⁹ vezethetők vissza. A gyökérszavak elevenek és holtak lehetnek. A szógyökök legkisebb egységei a *cikkelyezett* (artikulált) hangok. A „szóknak illendő öszve-kötéséből” jönnek létre az *értelmes mondások* (mondatok). Egy-egy nyelv tehát nem más, mint „a szók és szókötések egész összessége”.

A kézikönyv legtöbbször használt, központi fogalma az időben változó n y e l v - s z o k á s , az úzus. PÁPAY – az antikvitásból QUINTILIANUST, kortársai közül pedig VERSEGHYT követve – a nyelv szokásban (*consuetudo*, *Sprachgebrauch*), azaz a „külön külön társaságokban egygyüttélő embereknek egyforma érzése és szóllása módgyában” látja a nyelvek életének legfőbb irányítóját (l. 18–25. §).

4.2. A magyar nép és a magyar nyelv eredetéről. PÁPAY szerint nyelvünk eredetéről és rokonságáról kizárólag más nyelvekkel való egybehasonlítás segítségével szerezhetünk megbízható ismereteket. A nyelvek és a nemzetek eredete azonos, „egy nyomonn jár”. Történetíróink szerint – írja – a magyarok „a’ régi Scitháktúl származtak, ’s három ízben, Hunn, Avar és Magyar nevezet alatt költöztek ide által Scithiábúl”. Ám, mivel hun és avar írásos emlékekkel nem rendelkezünk, ezekkel a magyar nyelvet egybevetni nem lehet. Szükséges tehát olyan nyelveket keresnünk, melyekkel nyelvünk bizonyos fokú (közelebbi vagy távolabbi) hasonlatosságot, rokonságot mutat. Megállapítja, hogy nyelvünknek „a’ Napnyugoti Nyelvekkel semmi rokonsága sintsen”, viszont a magyar „a’ zsidó és más Napkeleti Nyelvekkel” bizonyos hasonlóságot mutat. Példaként a gyökérszavak létét, a magán- és mássalhangzó-torlódás kerülését, a személyes névmások hasonlóságát, a birtokos személyjeles formák azonos szerkezetét, az igék azonos „törzsökét” (az egyes szám, 3. személyű igerformát) és a kétféle igeragozást említi.

Közelebbi rokonságot azonban nyelvünk a finn és a lapp nyelvvel mutat. PÁPAY itt hivatkozva a korabeli mérvadó finnugor kutatási eredményekre (RUDBECK, SCHLÖZER, FISCHER, HELL MIKSA, SAJNOVICS, GYARMATHI és mások munkáira utal), számba veszi a három nyelv azonos és hasonló vonásait. A kétféle – a napkeleti és a finnugor rokonság – mai szemmel ellentmondásos, nehezen összeegyeztethető voltát úgy oldja fel, hogy megállapítja: a finn nyelvek (itt a finn, a lapp, az észt és

⁹ A szavak, szóalakok alapját képező, legkisebb jelentéses szóelem korabeli műszava, a *gyökér* ~ *gyök* a héber grammatikákból került az európai nyelvek nyelvtanaiba, s használata a 16. század elejétől fokozatosan terjedt el (l. TELEGDÍ 1990: 14; C. VLADÁR 2005: 70–72). A 18–19. századi magyar nyelvészek is, PÁPAY kortársai éppúgy, mint az őket követő romantikus nyelvbölcséleti irány képviselői, kivétel nélkül használták e fogalmat és szakszót. A későbbi magyar nyelvészet – elsősorban a CZUCZOR és FOGARASI szerkesztette Nagyszótártól (1862–1874) elhatárolódva – elvetette a *gyök* terminust, s ezt az elemi morfológiai egységet ma *tő*-nek nevezzük. Ám az indoeurópai nyelvészeti terminológiában ma is változatlanul használatos: l. a lat. *radix*, a fr. *radical*, az ol. *radice*, az ang. *root*, a ném. *Wurzel*, az orosz *корень* stb. terminusokat.

a vogul nyelvet említi) és a magyar közeli rokonok, testvérnyelvek, s „nemzetségbeli atyafiság” is van közöttük. Ezzel szemben a napkeleti rokonság távoli, e nyelvek és a magyar a régmúltban messzire szakadtak egymástól, nyelvünk a hébernek legfőljebb „unokanyelve” (l. 26–35.§).

4.3. „A’ magyar nyelvnek természeti alkotásáról”. Más nyelvekhez hasonlóan nyelvünk alkotását, alkotmányát (felépítését, szerkezetét) is az időben változó mindenkori nyelvszokás alakítja, módosítja: „A közönséges nyelvszokás nyelvünk alkotója és bírója”. Ebben a munkában – az úzus mellett – szerepet kap az analógia, az etimológia és az eufónia is, ám ezek nyelvünk alakításában nem egyenrangúak: meghatározó a nyelvszokás, a másik három csak a segédje¹⁰. A kivételek mutatják meg igazán a nyelvszokás uralkodó voltát: hiába működne az analógia, mégsem mondhatunk pl. *szebb* helyett *szépebb*-et, *lovak* helyett *lók*-at! A nyelvhasználatot a mindenkori jelen nyelvszokása szentesíti. Az írók szerint sokat segíthetnek a helyes nyelvszokás megteremtésében és fönntartásában, hiszen a helyes nyelvszokás könyvek által terjed, és öröklődik a nemzedékek között. Ám az írók „még sem fő alkotói ’s bírái a’ Nyelvnek”. (Vannak ugyanis nyelvtorzító, rossz írók, s üres fecsegők is.) A nyelvhasználat vitás kérdéseiben szerint – RÉVAI álláspontjával szöges ellentétben – a régi írókhoz, a régi korok nyelvhasználatához sem fordulhatunk, hiszen hogyan is adhatnának élő embereknek tanácsot a rég letűnt korok halott írói?

4.3.1. A hangok és szóalakok. Nyelvünk „elementomai a tizkelyezett hangok”. A hangok magán- és mássalhangzók lehetnek. A magánhangzók között számba veszi a (zárt) *ē* hangot is, ám írásban való jelölését – az egyszerűség követelményére hivatkozva – csak kivételes esetekben (pl. nyelvkönyvekben) tartja szükségesnek. A magánhangzók két csoportra oszlanak: *vékony* (‘palatális’) és *vastag* (‘veláris’) magánhangzókra. PÁPAY világos különbséget tesz hang és betű között, pedig ez a különbségtétel sem kortársainál, sem a következő korokban nem volt magától értetődő. (Sőt, a mindennapi nyelvhasználó még ma is keveri a két kategóriát.) Fölismeri a magánhangzó-harmóniát, és a jelenséget a magyar (és a finn) nyelv kulcsának, „fundamentomá”-nak tartja. A hangokból épülnek fel – a magánhangzó harmónia s az eufónia reguláit követve – a szótagok, majd a szavak. Új szavakat a szógyökekből a „származtatásbéli végszótskák”-kal, azaz képzőkkel és összetétellel hozhatunk létre. Nyelvünk gazdagsága összefügg képzőink nagy számával.

4.3.2. A beszédrészek. A szavak *beszédrészek*-be (‘szófajokba’) sorolhatók. PÁPAY három fő beszédrészt (szófajt) különböztet meg: a neveket, az igéket és a részecskéket (partikulákat).

¹⁰ VERSEGHY A tiszta magyarság c. munkájában (1805) szintén a nyelvszokást, „az élő nemzetnek közakaratját” tekinti a nyelv egyetlen, legfőbb bírójának, ám – PÁPAYval szemben – ennek részeként kiemelt fontosságot tulajdonít az analógiának is. PÁPAYnál az uralkodó nyelvszokás mellett analógia – az eufóniával és az etimológiával együtt – csak segéderő.

4.3.2.1. A nevek. A neveknek a magyarban nincsenek nemei. *Magánérthetők* (‘főnevek’) és *mássalérthetők* (‘melléknevek és számnevek’) lehetnek. A főnévragozást *ejtegetés*-nek nevezi. A hat latin esetnek megfelelően – a vocativust is beleértve – hat ejtésformát különböztet meg: pl. első, második, harmadik ejtés. Példái az első ejtésre: *Ó szó! Ó tő!* Ismeri, elfogadhatónak tartja és röviden be is mutatja VERSEGHY új, sokesetű koncepcióját is, mégis a latin esetkategóriáknak megfeleltetett ejtésformák megtartását javasolja. A gazdag magyar határozórendszer ragjait igyekszik „belegyömöszölni” a latin esetszámba: pl. a dativusnak megfelelő ejtésformába besorolja a *hová?* kérdésre felelő összes határozóragot. Eljárása mai szemmel nézve meglepő, s kétségtelenül visszalépést jelent VERSEGHY-nek – a latin grammatikától elszakadó, a magyar nyelv természetének jobban megfelelő – újításához képest, bár megfelel a korábbi és a korabeli nyelvtanok általános gyakorlatának. Eljárását pedagógiai, didaktikai okokkal is magyarázza: a tanulóifjúságot könnyen elsajátítható, minél érthetőbb tananyaggal kell ellátni. Ezért kell, amit csak lehet, egyszerűsíteni, az elsajátítandó kategóriák számát csökkentve.

A neveket továbbvizsgálva megmutatja, hogy a kategória tovább bontható: ebbe a kategóriába tartoznak a *Nevek mászai* (‘névmások’) és a *Részesülők* (‘igenevek’) is. Ez utóbbiak a nevek és az igék tulajdonságaiban egyaránt részesülnek.

4.3.2.2. Az igék. PÁPAY az igéket többféleképpen csoportosítja. Bemutatja az igenem kategóriáját, a cselekvő, a szenvedő és közép (mediális) igéket. A cselekvő igék *általhatók* (‘transzítív’) és *általnemhatók* (‘intranszítív’) lehetnek. Beszél a *végzőszókák*-kal kiegészített (‘képzett’) *tehető* (‘ható’), *óhajtó* (‘a ható igék feltételes módban álló formái’), *magáraható* (1visszaható’) és *míveltető* igékről. Az igéket hajtogatjuk, mégpedig kétféleképpen. Az igék kétféle ragozását: hol *egyenes* (‘általános’) és *mutató* (‘határozott’), hol pedig *határozatlan* és *határozott hajtogatás*-nak (‘ragozásnak’) nevezi. Verseghyvel szemben védelmébe veszi az *ik*-es ragozást. (VERSEGHY ugyanis A tiszta magyarságban romlottnak és tót eredetűnek véli a töredékes *ik*-es ragozást, és kiiktatná a nyelvhasználatból és a nyelvtanokból.) PÁPAY éles elmére valló észrevétele az, hogy az *ik*-es igék a közép igékhez tartoznak, bár közülük nem egy cselekvő, transzítív igévé vált (pl. *eszik, iszik*), s helyes az a megállapítása is, hogy a Tisza környékén az *ik*-es ragozás tovább pusztul. Ez a – máig tartó – folyamat, tudósítása szerint, már ebben a korban megkezdődött, láthatóvá vált.

4.3.2.3. A részecskék. A *részecskék* (*partikulák*) vegyes kategória. Idetartoznak a *határozók*, az *utóljárók* (‘névutók’), az *egybefoglalók* (‘kötszavak’), a *közbevetők* (‘indulatszavak’). Nem *ejtegetjük* (‘hajtogatjuk’) őket, kivéve az utóljárókat és a határozók meghatározott csoportjait (l. pl. *alattam, alattad, alatta* stb., vagy *ben-nem, benned, benne, tőlem, tőled, tőle* stb.). Szól a határozók hármasságáról (irány-hármasság). Összesen tehát nyolc vagy kilenc beszédrész van, attól

függően, hogy a *név előtt járók*-at ('névelők') önálló kategóriának számítjuk-e, vagy pedig besoroljuk őket a névmások (*a, az*) és a számnevek (*egy*) közé.

4.4. A magyar szórendről. A *szók elhelyeztetése*-nek stúdiuma a *syntaxis*. A szintaxison szószerkezetant ért, s bemutatja a jelzős, tárgyas, határozós, birtokos szintagmák, a megszólítások elemeinek magyarban illő rendjét. Szól az igekötős igék (*öszvetett igék*) reguláiról is. A szavakat úgy kell egybefűznünk, *öszeigazítanunk*, hogy mások által érthető, helyes beszéd jöjjön létre. Nyelvünkben a *sarkalatos számnevek* ('tőszámnevek') után egyes számot kell használni. Fölismeri a *h a n g - s ú l y* és a *szórend összefüggését* a magyarban, s helyesen állapítja meg, hogy nyelvünkben a *beszélő célja* határozza meg a szavak rendjét a mondatokban.

4.5. A nyelvjárásokról. Nyelvünk nem egységes: különböző *beszédejtések* 'ejtészváltozatok', 'dialektusok' vannak benne (pl. az erdélyi, a dunántúli, a Tisza körüli), de ezek a megértést nem zavarják. Fontos kérdés annak eldöntése, hogy közülük melyik legyen az uralkodó. Az, amelyik csínosságban (pallérozottságban) meghaladja a többit. Nálunk – mondja – eddig kétféle kultúra létezett: az írástudók deáki kultúrája és a durva, műveletlen, paraszti beszéd. A cél pedig nem lehet más, mint a köznépi nyelvnek kicsinosítása, kiművelése, a nemzet nyelvének egységesebbé tétele. A kiművelt, uralkodó beszédejtést, mely a többi fölött áll, úgy lehet elterjeszteni, ha az ezzel élő literátorok az egész nemzet számára írnak.

4.6. A magyar helyesírásról. PÁPAY a magyar helyesírás kérdésében VERSEGHY-t követi: *y p s z i l o n i s t a*, a kiejtés elvének elkötelezett szószólója. Annál is inkább, mivel a *-j* ragkezdetet, illetve módjelet csak ejtéskönnyítő *szolgabettű*-nek tartja. A helyesírásnak szerinte a nyelvszokás alakította mindenkor *é l ő b e s z é d* lehetőleg pontos *m á s o l a t á n a k* kell lennie. Az *e t i m o l ó g i á n a k* azonban a helyesírás alakításában mégis van némi szerepe: mégpedig a szavak gyökereinek (töveinek) a megmutatásában. Fontosnak tartja, hogy a *s z ó t ő v e k* (gyökök) világosan láthatóak legyenek írásunkban. Ezért fogadja el (és használja) a *tudgya, adgya, rendgye, módgya* stb. szóalakokat, és utasítja el a *tuggya* vagy *tuggya, mógygya* vagy *mógygya* formákat (l. 35–81.§).

4.7. A szókészlet bővíthetőségéről. PÁPAY számba veszi szókinszünk bővíthetőségének a lehetőségeit: elsősorban – mondja – a meglévő elemekből, azaz szóösszetétellel és képzőkkel alkossunk új szavakat, mindig szem előtt tartva a jóhangzást is. Nincs nyelv – állapítja meg – mely a magyar nyelvénél ezekben a lehetőségekben gazdagabb volna. Ám kívülük szorgalmazza – Verseghyvel ellentétben, aki nem volt barátja a régi elemek és a tájszók felelevenítésének – a régi, elavult szavaink újbóli használatbavételét, valamint nyelvjárási szavaink általános használatúvá tételét. „Nyelvünk tárházában” kutakodjunk, mielőtt eddig nem létező új szavakat gyártanánk, vagy pedig idegen elemeket hoznánk nyelvünkbe. A már meghonosodott

idegen eredetű (görög, latin, német) szavakat bátran használhatjuk, s ha valóban szükség van rájuk, s a nyelvünk adta lehetőségeket már kimerítettük, – jobb híján – idegen szavakat is átvehetünk.

PÁPAY fontos megállapítása, hogy a „figurai kifejezések”-nek, „az által vitt, vagyis trópusi szók”-nak meghatározó szerepe van a szójelentések bővítésében, nyelvünk „hathatóságában”. Az átvittelek különböző formáiban a lélek „alsó tehetségei” mutatkoznak meg: az érzelem, az akarat és az indulat, szemben a lélek „felső tehetségével, erejével”, a rációval.¹¹ Megállapítja, hogy nyelvünk a trópusok „minden nemeivel” élni képes, s az átvitt jelentések sokasága gazdagítja a szókészletet (vö. 82–89, 104–105. §).

5. Összegzés. PÁPAY SÁMUEL kézikönyvével vitathatatlanul elérte egyik fő célját: annak igazolását, hogy a korabeli magyar nyelv – a deák nyelv és deák kultúra sokszázados uralmából következő fogyatékosai, hiányosságai ellenére – bármely európai nyelvhez hasonlóan alkalmas tudományok művelésére, tudós művek létrehozására. Alkalmassá teszi e feladatra régisége, tisztasága, kifejezőképessége, tömörsége és ereje. Bizonyítékai pedig a bemutatott literátorok munkái. Azaz nyelvünk nem lehet akadálya annak, hogy az ország megvalósítsa korának legfőbb célját: a magyar nyelv hivatalos államnyelvvé tételét.

PÁPAY a nyelv eszköz voltát többször hangsúlyozza. Egyúttal azonban élő szervezetnek (organizmusnak) is tekintette a nyelvet, akárcsak RÉVAI és VERSEGHY. Véleménye az, hogy ennek az organizmusnak az eredeti természeti rendjét kell mindjobban megismerni és hűen leírni. Ezért ellenezte a nyelvbe való mesterséges beavatkozást, s állást foglalt az új gyökérszavakat és képzőket (végszócskákat, ragasztékokat) tömegesen gyártó, túlzó nyelvújítók, vagy a nyelven erőszakot tevők, pl. a magyarba grammatikai nemeket bevezetni akarók ellen.

A mérsékelt ortológusok álláspontját képviselte, könyvének hangvétele mindvégig megfontolt, kiegyensúlyozott, soha sem bántó.

Szolgai módon senkit sem követ. Csak akkor hivatkozik egyetértően hazai vagy külföldi kortársainak munkáira, ha valóban egyetért velük. Ha viszont egyes gondolatokkal, megoldásokkal vitatkozik, sokszor csak a vitatott gondolatot közli, szerzőjének megnevezése nélkül. Tudatosan kerülte az ortológusokat és a neológusokat esetenként egyaránt jellemző túlzásokat, a vele nem egy véleményen lévők – a korban általánosnak mondható – durva leszólását, kioktatását. (Ebben a vonatkozásban elmarasztalta „a nagy Révai”-t is.)

Kézikönyve nyelvészeti része figyelemre méltó teljesítmény. A magyar nyelv eredeti természeti rendjének megismerésében és megismertetésében jelentős lépést

¹¹ A megismerés két útjának régi gondolata teológiai eredetű, s a 12. században született: a keresztény misztika egyik legnagyobb alakjának, Clairvaux-i Bernátnak (1090–1153) a munkásságához köthető (vö. MEZEY 1979: 194–195).

tett előre. Mindenesetre az eddiginél sokkal több figyelmet érdemelne. Zárásképpen hadd idézzek a nyelvészeti rész emelkedett hangvétellű összefoglalójából!

Nyelvünk „szavai értelmesek; hangzása zengő, méltóságos, kellemetes, sőt azonn mint fő sarkalaton fordul meg a ’ szóknak mindennemű változása: ahoz képest tellyes ezen nyelv erővel, ’s hathatósággal, kész a ’ természeti józan okoskodásnak előadására, a szív’ számtalan érzéseinek kifejezésére, sőt fel tud emelkedni egész a harmadik évig, ’s csak az a ’ híjja, hogy még eddig az uralkodó Deákság miatt, sem a mélységes tudományokkal, sem a ritkább mesterségekkel nem igen barátkozhatott” (PÁPAY 1807: 331).

Kulcsszavak: forráskutatás, tudománytörténet, interdiszciplína, magyar nyelvészet, Pápay Sámuel

Hivatkozott irodalom

- BADICS FERENC 1897. Az első magyar irodalomtörténész. Pápay Sámuel élete és irodalmi működése. *Irodalomtörténeti Közlemények* 7. 1–15.
- CSETRI LAJOS 1990. *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FENYÉRI GYULA 1828. Pápay Sámuel. *Tudományos Gyűjtemény* 12. évf. 1:122.
- BALÁZS JÁNOS 1980. *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- HERDER, JOHANN GOTTFRIED 1983. Értekezés a nyelv eredetéről. Ford. RAJNAI LÁSZLÓ. In: Uő. *Értekezések, levelek*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 169–345.
- HORVÁTH JÁNOS 2005. *Irodalomtörténeti munkái I. Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai*. Szerk. KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA. Osiris Kiadó, Budapest.
- HUDI JÓZSEF 2015. Pápay Sámuel hagyatéka mint történeti forrás. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119. évf. 1. sz. 17–25.
- HUNGLER JÓZSEF é. n. [1986]. Utószó „A magyar irodalom eszméreté”-hez. Veszprém. In: PÁPAY é. n. [1986].
- KazLev. 1894. *Kazinczy Ferenc levelezése V*. Közzéteszi: VÁCZY JÁNOS. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 487–492.
- LŐKÖS ISTVÁN 1974. Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai. In: SZAUDER JÓZSEF – TARNAI ANDOR szerk. *Irodalom és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 873–900.
- MARGÓCSY ISTVÁN 1980. Pápay Sámuel és irodalmi műve. *Irodalomtörténet* 62. évf. 377–404.
- MARGÓCSY ISTVÁN 1990. A Révai–Versey-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai. In: KULIN FERENC–MARGÓCSY ISTVÁN szerk. *Klasszika és romantika között*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 26–34.
- MEZEY LÁSZLÓ 1979. *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- PÁPAY SÁMUEL [1808] é. n. [1986]. *A magyar literatúra esmérete*. Reprint. Veszprém.
- TELEGDI ZSIGMOND 1990. A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika. *Az MTA Judaisztikai Kutatócsoportjának Értesítője* 3. sz.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VERSEGHY FERENC 1805. *A' tiszta magyarság, avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések*. Eggenberger, Pest.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2005. *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szövegek és dallamok hálózata Verseghy Ferenc énekelt költészetében*

Network of lyrics and melodies in the vocal poetry of Ferenc Verseghy

This paper discusses the possible connections between lyrics and melody within the song compositions of Ferenc Verseghy. Verseghy, as a highly educated musician, created a unique oeuvre in the field of song composition and sheet music publications around the turn of the 18th–19th centuries. As a young Pauline monk and later as a secular priest after the split-up of the order, he committed himself to the translation of the Western European metric Klavierlieds characterized by a tense playing style, and to the use of Western European melodies instead of the typical parlando tunes of old Hungarian song poesy. As a consequence of his participation in the so-called Martinovics Plot, he spent nine years in prison where he continued to research and collate the prosodic rules of Hungarian song composition, and shared his results with contemporary readers in numerous aesthetic and prosodic papers accompanied by sheet music. After discussing Verseghy's song composing activity and his writing style, the present paper tries to find the answer for what the main reason can be behind the extremely complicated network interconnecting the lyrics and the melody of the poet-musician.

Keywords: vocal poetry, versification following the melody, song allusion, piano-song translation, textual identity

1. Bevezetés. Verseghy Ferenc (1757–1822) a 18. századi versújításnak és a századforduló irodalmának meghatározó alakja volt, aki fogsága előtt önmagát „A' Józán és Természeti Tudományoknak Doctora”-ként (VERSEGHY 1790), fogsága után pedig „A' Szép Mesterségeknek és a' Filozofiának Doctora”-ként (VERSEGHY 1805; VERSEGHY 1806a) definiálta. A tudományok eme embere még az egységes művelődési eszményt képviselő literatúra fogalomnak megfelelően tudós-grammatikus, muzsikás és költő is volt egy személyben. Jelen tanulmányban a kortársai által „magyar hárfásnak” nevezett Verseghy énekköltői munkásságán belül zene és szöveg kapcsolódási pontjait, illetve azok lehetséges variációit vizsgálom.

Verseghy kisebb költeményeit kritikai kiadás formájában 1910-ben CSÁSZÁR ELEMÉR és MADARÁSZ FLÓRIS rendezte sajtó alá (VERSEGHY 1910). Mivel azóta több olyan autográf kézirat is előkerült (VERSEGHY 1781, VERSEGHY 1795–1796,

* A tanulmány az MTA – DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport keretén belül készült, a szerző a kutatócsoport tagja.

VERSEGHY 1797–1803) mely a megjelentektől eltérő szövegváltozatokat tartalmaz, szükségessé vált Verseghy költői életművének újbóli tudományos kiadása. Bár az irodalom- és a zenetörténet számára mindig is nyilvánvaló volt, hogy Verseghy Ferenc az énekírás és a kottás kiadások terén egyedülálló életművet alkotott a 18–19. század fordulóján, a költő muzsikusi mivoltáról igen keveset tud(ott) a Verseghy-kutatás. A rendelkezésünkre álló forrásanyag több szempontú áttekintése és értelmezése Verseghy énekköltő-muzsikusi mivoltának, illetve munkásságának újraírását is jelentette (a legújabb kutatási eredményeket lásd HOVÁNSZKI 2017). Verseghy költői működésének teljes körű áttekintése után – ami a primer források feltárása mellett tágabb művelődéstörténeti kontextus bevonását is jelentette – nyilvánvalóvá vált, hogy azt mindenekelőtt a dallamra való versírás határozta meg. Zenei képzettségének köszönhetően Verseghy rendkívül tudatosan, kellő zeneesztétikai és zeneelméleti háttértudással, literátorként és egyszersmind muzsikusként állt neki a korabeli bécsi dal- és áriairodalom fordításának, illetve e dallamok felhasználásának. Fogsága előtt, majd amikor csak tehetett, akkor fogság során is szinte kizárólag dallamra írta énekeit, vagy ha erre nem volt lehetősége, akkor utólag párosította dallammal a korábban szövegversként magyarázott darabokat. Szabadulása után elsősorban a fogságban írt költeményeket rendezte sajtó alá, illetve írt néhány újabb zongorakíséretes ének is. Mindent számba véve kijelenthető, hogy Verseghy nemcsak azt a 37 költeményét írta dallamra, melyeket 1791 és 1820 között sikerült kottával együtt publikálnia (VERSEGHY 1791b; VERSEGHY 1804; VERSEGHY 1806b; VERSEGHY 1807; VERSEGHY 1820), de körülbelül másfélszáz ének, azaz a költeményei többségét ilyen módon szerezte.

2. Verseghy éneklésre szánt darabjai. Verseghy énekelt dalainak kiadása számtalan olyan textológiai és forráskritikai problémát vet fel, amely a műfaj pluridisziplináris mivoltából adódik. A dallamával együtt létező énekelt költészet, ami az első, korai alkotói periódust leszámítva Verseghy esetében a nyugat-európai Klavierlied mintájára megalkotott zongorakíséretes dalt jelentette, két művészeti ágban is otthonos. Szándékosan nem határterületnek vagy „tudományköztességnek” (interdiszciplinaritásnak) nevezem az énekelt szövegek létmódját, hiszen ezek nem a két művészeti ág valamiféle „köztes terében” léteznek, hanem mindkettőben benne gyökerezve a költészet és a zene törvényszerűségeinek egyaránt megfelelnek. E kettős létmód természetesen magában hordozza azt, hogy önmagában az egyik rész mindenképp szegényebb azzal a jelentéstartalommal, ami csak a másik művészeti ág jelrendszeréből olvasható ki, azaz dallam nélkül Verseghy éneklésre szánt darabjai mindig csak félig megértett/megfejtett/meghallott művek maradnak. Felmerül tehát a kérdés, hogy ezen elméleti közhely ellenére hogyan lehetséges az, hogy a hermeneutikai alapú kritikai szövegkiadás Verseghy énekelt darabjait mindeddig szövegversként kezelte? Verseghy költeményeit ugyanis TOLDY 1865-ös kiadásától kezdve

(VERSEGHY 1865) a legújabbakig minden esetben kotta nélkül adták közre. A Verseghy-énekek dallammal együtt tehát – a SZABOLCSI BENCE és MOLNÁR ANTAL által zenetörténeti példaként közreadott néhány darabtól eltekintve – máig csak eredeti kiadásukból hozzáférhetők. Hogy Verseghy korában még mennyire egyértelmű volt az eredendően éneklésre szánt darabok esetében szöveg és dallam összetartozása, arra SÁGHY FERENC 1825-ös poszthumusz Verseghy-kiadása a példa. SÁGHY ugyanis a költő halála után három évvel a Verseghy hagyatékában talált, addig kiadatlan műveket jelentette meg. Ezek között van a Friedrich Heinrich Himmel dallamára írt *Nem tarthat itt / ami tenyészik...* kezdetű *Bucsúzás* című darab (VERSEGHY 1825: 130–132), amit SÁGHY, mivel Verseghy azt Horváth János veszprémi kanonok tiszteletére „fortepiánónál énekszóval” zengte el (VERSEGHY 1825: 224), természetesen kottával együtt adott ki.

Hogy Verseghy éneklésre szánt darabjainak dallam nélküli közlése valóban megfosztja az énekeket attól a jelentésrétegtől, ami a szerzői intenció szerint is elválaszthatatlan tőlük, azt egyrészt a költő írástechnikája, másrészt a verseskötetek előtt közreadott verstani-esztétikai tanulmányok egyértelműsítik. Verseghy ugyanis vagy zongorakíséretes dalalbumokat publikált, vagy olyan költeményes gyűjteményeket, melyekben a versek csak mintegy az őket megelőző tanulmányok verstani-poétikai példájaként jelentek meg. A költeményeket tehát minden esetben megelőzte egy olyan nagyobb értekezés, melyben Verseghy a zene- és szövegritmus egymásnak való helyes megfeleltetésének törvényszerűségeit magyarázta (VERSEGHY 1791a: III–XVI; VERSEGHY 1793: 1–43; VERSEGHY 1806b: 3–24). A tanulmányokban olvashatóknak megfelelően Verseghy kottás darabjainál nem utólagos megzenésítésekről van szó, hanem a 18. század végének ama dallamkövető írástechnikájáról, amikor a költő egy ritmusában szorosan kötött, nyugat-európai, írásban rögzített műzene dallamára írt szöveget.

Mivel Verseghy a korabeli esztétikai ideálnak megfelelően a költeményeket gyakran megjobbította, nem egy-egy ének(szöveg)ről, hanem folyamatosan alakuló szövegidentitásokról beszélünk. „A szövegidentitás azt az egységet jelöli, ami a különböző szövegváltozatokban az eltérések ellenére is szövegszerűen megnyilatkozik. Lényege a szöveg alakulási folyamata, ami a változatok összességében testesül meg, beleértve a (filológiaiilag vagy logikailag) kikövetkeztethető, de fizikailag nem létezőket is.” (DEBRECZENI 2012: 19)

A dallamra írt költeményeknél a szövegváltozatok alakulástörténete mellett adott még a dallamlejegyzések sokfélesége, illetve Verseghy többféle írásmódjának köszönhetően a szövegek-dallamok egymáshoz való viszonyának is különféle kombinációi jönnek létre.

3. Az énekelt költemények szöveg- és dallamforrásai. Verseghy énekeinél a szöveghez tartozó dallamokat különböző típusú forrásokban találjuk meg, illetve

különböző típusú forrásokból azonosíthatjuk őket. A költő által sajtó alá rendezett nyomtatványok mellett nagy számban vannak kéziratban maradt kották és dallamutalások is. A nyomtatványok közül Verseggy szándékát maradéktalanul első és utolsó gyűjteményes kiadványa, az 1791-ben Bécsben megjelent *Hat Magyar Énekek*, illetve az 1807-ben közreadott *Magyar Hárfás* című zongorakíséretes dalalbum tükrözi. A *Hat Magyar Énekek*ben Joseph Anton Steffan, Joseph Haydn és Ignaz Raffael dallamait adta közre az eredeti Klavierliedekből készített magyarításaival. Kottamellékleteket is tartalmazó kiadvánnyal legközelebb majd csak a Martinovics-féle összeesküvésben való részvételéért kapott kilenc évnyi várfogság után (1794–1803) jelentkezett a költő. 1804-ben jelent meg a Rikóti Mátyás című elbeszélő költeménye, melyhez öt egyszólamú kottát mellékel: négy Bájsíp-fordítást Mozarttól és a *Sírhatsz te is kormos...* kezdetű népdalt. Ez követően 1806-ban a *Magyar Aglája* című, 71 költeményt tartalmazó kötethez csatolt 20 kottamellékletet, ahol a 10 Steffan, 4 Haydn és 6 ismeretlen szerzőtől származó darabnak csak a dallamot is magába foglaló zongora-jobbkéz szólamja jelent meg. Végül, világi poézisének mintegy zárlataként 1807-ben ismét egy zongorakíséretes albummal lépett a közönség elé. A 6+4 énekből álló, két füzetben közreadott *Magyar Hárfás* négy új ismeretlen szerzőtől való éneket tartalmazott, hatot pedig a *Magyar Aglájából* vett át Verseggy. Ebben az énekszólam már újabb írásmód szerint a zongora jobbkezétől külön kottasorba lett rögzítve. A költő ezután, elsősorban anyagi okokból, hosszú időre felhagyott a poézissel, és tudományos munkássága mellett inkább népszerű és piacképes regényeket, illetve érzékeny játékokat írt-fordított (VERSEGGY 2014: 363–371). Több mint tíz év után, 1820-ban jelentkezett ismét költeményekkel, amikor is az Egyházi Értekezések és Tudósítások című első magyar teológiai folyóiratban közölt három egyházi éneket kottával együtt.

A nyomtatványok mellett a kéziratokban is találunk kottákat, illetve dallamutalásokat. Az 1781-es *Parnassus*-kézirat első négy része 18. század közepi, ismeretlen szerzőktől származó, egyszólamban lejegyzett dallamokat tartalmaz, a kézirat „újdonn új Áriákat, és azokra szerzéseket” magába foglaló II. Toldaléka viszont Joseph Anton Steffan 1778–1779-es *Sammlung deutscher Lieder für das Klavier* első és második (STEFFAN 1778; STEFFAN 1779) és Haydn 1781-es *XII Lieder für das Clavier* című (HAYDN 1781) gyűjteményének első kötetéből tartalmaz fordításokat azok dallamaival együtt. Másik kézírata, melyben a szövegekhez tartozó melódiákat dallamutalás formájában rögzítette, a költő által a budai, majd a kufsteini fogságban használt ún. *Uránia*-kézirat (VERSEGGY 1795–96). Ebben számtalan ének címe mellett olvasható Steffan, Haydn és Mozart dallamaira való pontos filológiai utalás (pl. „Lásd Steffan I. Rész XXIII. Ária”).

4. Szöveg(ek) és dallam(ok) viszonya(i). Bár a dallammal együtt lejegyzett énekeknél a magyar szöveg és a dallamhoz eredetileg tartozó költemény közötti

összefüggés többnyire könnyen meghatározható – vagy van kapcsolat szöveg és dallam között, azaz a magyar szöveg a dallamhoz eredetileg kapcsolódó szöveg fordítása/imitációja, vagy nincs, azaz a magyar szöveg független a dallamhoz eredetileg tartozó szövegtől –, mivel Verseghy korszakhatáron állva különböző alkotói mód-szerek szerint nyúlt a dallamokhoz, szöveg és dallam viszonya az életművön belül ennél jóval bonyolultabban alakult.

Verseghy poézisének kezdetén (az 1781-es Parnassus-kézirat első négy részében) a régi magyar énekhagyomány szerint még olyan szöveghordozóként használta a dallamot, ami bár a strófaformát – azaz a szótagszámot és többnyire a rímelést – meghatározta, de még nem, vagy csak minimálisan befolyásolta a szövegsorok belső lüktetését, vagyis a prozodiát. Később azonban, amikor legfőbb célkitűzésévé a magyar nyelv prozodiájának kiművelése vált, a kötött ritmusú, nyugat-európai Klavierliedek dallamára tökéletes prozodiájú szövegeket kezdett írni. Végül, az 1807-es Magyar Hárfásban egy egészen új írásmóddal kísérletezett: kötött ritmusú, a prozodiát erőteljesen meghatározó, de nem szöveges, hanem eredendően hangszeres zenére, mégpedig verbunkos dallamokra írt verseket. Ezt áttekintve egy olyan énekalkotói ív rajzolódik ki előttünk, ami tulajdonképpen szövegtelen dallamtól szövegtelen dallamig vezet, ám mégis egészen különböző alkotásmódokat jelent. Verseghy fiataalkori nótautalásos énekírása ugyanis (nem utolsósorban az ezeknél használatos dallamok miatt) még a hagyományos énekköltészet írástechnikájában gyökerezett, és a célja is egészen más volt, mint a Verseghy által később kialakított, a helyes prozodiára törekvő modern, akár a szövegmintát is nélkülöző dalírás.

Ezek alapján a dallamok és a rájuk írt szövegek a következő módokon variálódnak Verseghy énekköltészetén belül:

4.1. Egy dallam – egy szövegidentitás. A legegyszerűbb szöveg-dallam viszony, amikor is Verseghy egy Klavierliednek egyszer használta fel a dallamát. Ily módon vagy egyetlen szövegidentitás körébe sorolható fordítást készített, vagy egy, a dallamhoz eredetileg tartozó költeménytől független szöveget írt a melódiára. Mivel Verseghy az éneklésre szánt költemények szövegén prozódiai okokból gyakran jobbított, az első és utolsó szövegváltozat közötti távolság, azaz egy szövegidentitás keretén belül a szövegállapotok igen eltérőek lehetnek.

4.1.1. Közeli a kapcsolat a szövegváltozatok között. Azokat a Steffan- és Haydn-magyarításokat jellemzi ez a fajta minimális szövegjobbítással járó átdolgozás, amelyeket a fogság alatt fordított le először Verseghy. Ekkor ugyanis már meglehetősen tökéletes prozodiájú énekeket írt, így azokon a későbbiekben meglehetősen keveset változtatott. Ilyen például a [Mina komm komm mich zu lieben] kezdetű Steffan-dal Laurához című (Töltsük Laura! Kedveinket...) magyarítása (STEFFAN 1779. No. 10.), amit a kufsteini fogságban készített (VERSEGHY [1795–1796]: 152a), és szabadulása után a Magyar Aglájában adott ki (VERSEGHY 1806b: 152, 221–225).

4.1.2. Viszonylag távoli a kapcsolat az első és utolsó szövegváltozat között, azaz Verseghy erősen átdolgozta a fordítást. Mivel a jelentős szövegváltoztatás mellett a szövegpanelek egyezése biztosítja a szövegidentitás folytonosságát, nem újrafordításról beszélünk, hanem egy szövegidentitás keretén belül marad az adott Klavierlied-magyarítás. Ez azoknál a daraboknál fordul elő, melyek először 1791-ben a Hat Magyar Énekek között jelentek meg, és amiket aztán a budai és kufsteini fogságban újra elővett Verseghy. Bár ezek a szövegek sem voltak nála, a kottás megjelentetéssel együtt járó többszörös szöveg- és dallamgondozás miatt láthatóan még elég jól emlékezett korábbi magyarításaira, és azokat felhasználva, mintegy azokat megjavítva készítette el újra a Klavierliedek magyarítását. Ilyen például a *Das Mädchen am Ufer* című Steffan–[Herder] dal (STEFFAN 1782, No. 6.), melyet először a Hat Magyar Énekekben Laura címmel [Míg sűgva kovályog az estveli szél] jelentett meg Verseghy (VERSEGHY 1791b, Nr. 1). A darabot aztán a kufsteini fogságban emlékezetből átdolgozva Lilla címmel látta el [Még repdes enyelgve az alkonyi szél] (VERSEGHY [1795–1796]: 147b), amit szabadulása után a Magyar Aglájában adott közre (VERSEGHY 1806b: 233–235).

4.2. Egy dallam – több szövegidentitás. Más-más okokból, de többször is előfordult, hogy ugyanarra a dallamra különböző szövegeket írt a költő.

4.2.1. A régi énekköltészethez tartozó nótautalásos rendszer szerint. Énekírói munkásságának kezdetén a korban még általánosan alkalmazott nótautalásos rendszer alapján rendelt több szöveget egy-egy dallamhoz Verseghy, melyeknél az adott dallamformához illő költemények tulajdonképpen szabadon cserélgethetők. Ezt az 1781-es Parnassus-kézirat II. Toldalék előtti részében, azaz valóban csak költészete kezdetén alkalmazta Verseghy: Steffan és Haydn dalalbumainak megismerése után tulajdonképpen felhagyott ezzel az írásmóddal.

A Parnassus-kézirat I. Részének 8. Énekénél (Maria Nosztrei Vidékség) a következő megjegyzés olvasható két szöveg nélkül lejegyzett dallam kíséretében: „Ezen Hetedik és Nyoltzadik Ének egyforma lábu versekből áll az Ötödik, Harmadik, Második, és Első Énekekkel, azért ezen 6 éneket lehet akármelly notára azok közül, melylyek alájok vannak írva, sött a következő Ariakra is énekelni.” (VERSEGHY 1781: 9a.) Itt Verseghy öt szabadon cserélhető dallamot utalt hat énekszöveghez. Ebből négy Faludi Ferenc, kettő pedig az ő szerzeménye volt. A felsorolt énekek a következők:

- I/1. Virágok Tántza. (Faludi Munkája) – $\frac{3}{4}$, C-dúr, Lente
- I/2. Erdők' Boldogsága. (Faludi) – Nótáját lásd I/1.
- I/3. Hajnali üdö. (Faludi) – $\frac{3}{4}$, F-dúr, Lente
- I/5. Sokféle sziveknek vágyakodási. (Faludi) – Nótáját lásd I/1.
- I/7. Ki-kelet. (Verseghy Munkája) – Nótáját lásd I/1.
- I/8. Mária Nosztrei Vidékség. (Verseghy) – $\frac{3}{4}$, D-dúr, Moderato

Illetve ezekhez járul még a két szöveg nélkül lejegyzett dallam: $\frac{3}{4}$, F-dúr, Lente; $\frac{2}{4}$, F-dúr.

4.2.2. Nótautalás és énekfordítás ugyanannál a Klavierliednél. Bár a Steffan- és Haydn-darabok megismerése alapvetően megváltoztatta Verseghy énekírását, néhányszor eleinte még a német zongorakíséretes dalok dallamát is a hagyományos nótautalás szerint használta a költő, azaz a megzenésített német költeményektől függetlenül írt szöveget rájuk. Mivel később általában ezeket a Klavierliedeket is lefordította, illetve szabadon magyarította, eme Steffan- és Haydn-dallamokhoz a régi és új énekírói módszer alkalmazása miatt tartozik több Verseghy-költemény.

Ilyen módon használta fel például Gleim *Das Veilchen im Hornung* című versének Steffantól való megzenésítését, ami a *Sammlung Deutscher Lieder I.* kötetének No. 1. darabja. Bár a dallamot az *Intés a Rósához* című ének melódiájaként már az 1781-es Parnassus-kéziratban is lejegyezte Verseghy (VERSEGHY 1781: II. Toldalék 2, 72b), ennek a szövege független Gleim versétől. Később, amikor a kufsteini fogságban ismét hozzájutott az osztrák zongorakíséretes dalalbumokhoz, a Steffan–Gleim-darabot is magyarította A' Tavaszzal címmel (VERSEGHY [1795–1796]: 155a, 150a), amit szabadulása után némileg megjobbítva dallammal együtt Klárihoz címmel a Magyar Aglájában jelentetett meg (VERSEGHY 1806b: 157–158, 226).

Hogy Verseghy kezdetben még mennyire a korban általánosan használt nótautalásos hagyományrendszer szerint nézett ezekre a dallamokra is, azt jól mutatja a *Holdes Mädchen könn't ich wissen...* kezdetű, ismeretlen költőtől származó Steffan-darab felhasználása (STEFFAN 1779: No. 22.). A német sorkezdet ugyanis a Parnassus-kéziratban *Az Oltári Szentségről* című egyházi ének mellett olvasható dallamutalásként (VERSEGHY 1781: III. Rész 15. Ének, 41b). Mivel később A' Győzhetetlen Sziv címmel ezt a Steffan-darabot is lefordította Verseghy (VERSEGHY [1786–88]: 12b), ebben az esetben is két, egymástól független, egy egyházi és egy világi magyar szöveg kapcsolódik a Steffan-darabhoz.

4.2.3. Klavierlied-fordítások. Ugyanannak a Klavierliednek a fordítása révén is kapcsolódhatnak külön szövegidentitások egy-egy Steffan- vagy Haydn-dallamhoz. Ilyen esetekben, bár nyilvánvaló az azonos (szöveg)forrás, nincs szövegszerű egyezés a magyarítások között, azaz Verseghy nem megjobbította a már egyszer lefordított Klavierliedet, hanem újralfordította azt. Ez azonban korántsem önkéntesen vállalt alkotói módszer volt a részéről, hanem olyasvalami, amire az életkörülményei kényszerítették. A költő ugyanis csak a kufsteini fogságban, vagyis akkor fordított ilyen módon újra darabokat, amikor hozzájutott ugyan Steffan és Haydn dalalbumaihoz, de korábbi magyarításai nem voltak nála, és láthatóan már nem is emlékezett rájuk.

Ilyen például a Steffan *Der Traum* című énekéből készült magyarítás (STEFFAN 1779: No. 20.), amit egyrészt rögtön a dalalbum kézhezvétele után, még 1781-ben magyarított Álom címen Verseghy (VERSEGHY 1781: 78b), majd a fogságban Eggy Álom címmel újra lefordította (VERSEGHY [1803–1806]: 4a–4b). Ezt dallammal együtt az 1806-os Magyar Aglájában (VERSEGHY 1806b: 90–91, 216–217), illetve

egy évvel később zongorakíséretes formában a Magyar Hárfásban (VERSEGHY 1807: II. Szakasz No. 4.) adta közre.

4.3. Több dallam – egy szövegidentitás. Végül, Verseghy énekírói munkásságában az is előfordult, hogy egy költeményhez több dallamot is rendelt a költő.

4.3.1. A régi énekköltészethez tartozó nótautalásos rendszer szerint. A 4.2.1.-ben említett módszer és példa a dallamok egy-egy strófaformának megfelelő szabad cseréjét is jelentette, azaz egy szöveget többféle dallammal is lehetett énekelni. Lásd fentebb.

4.3.2. Klavierlied-magyarításnál. Verseghy egyetlen esetben, mégpedig A' Nefelejtsnél a nyugat-európai mintára vett zongorakíséretes dalnál is élt ezzel a lehetőséggel. Az éneket dallammal együtt először az 1791-es Hat Magyar Énekekben adta közre Ignaz Raffael melódiájával (VERSEGHY 1791b: No. 3. – 3/8, G-dúr, Léptetve). A szöveg Max Knebel Vergiß mein nicht című darabjából készített szabad fordítás. A fogság elején Kufsteinben aztán – valószínűleg még mindig Raffael dallamával elképzelve – egyrészt kibővítette, másrészt némileg jobbított a szövegen. (VERSEGHY [1795–1796]: 154a). Szabadulása után azonban ehhez képest nemcsak egy erősen átdolgozott szövegváltozattal, de egy új, ismeretlen zeneszerző által komponált dallammal párosítva adta ki A' Nefelejts című költeményét Verseghy. (VERSEGHY 1806b: 176–177, 229–230; VERSEGHY 1807: I. Szakasz No. 4.).

5. Összegzés. Verseghy énekei szöveg és dallam kapcsolatát illetően igen bonyolult hálózatot alkotnak. Köszönhető ez annak, hogy a muzsikusköltő mintegy korszakhatáron állva a hagyományos énekversírás mellett már fiatalon nekiállt a korabeli nyugat-európai Klavierliedek dallamára való szövegírás kifejlesztésének. Mivel énekelt költészetének legfőbb célja a szöveg és dallam tökéletes illeszkedését megvalósító helyes prozódia kidolgozása volt, ezek a legkülönbözőbb módokon kapcsolódhatnak egymáshoz költeményeiben. Amellett ugyanis, hogy többnyire egyetlen dallamra egyetlen szöveget írt, költészete kezdetén, illetve élethelyzetéből adódóan gyakran előfordult az is, hogy egy dallamhoz több szöveget utalt, illetve fordítva, egy szöveget több dallamhoz rendelt hozzá.

Bár az irodalomtörténet – lévén hogy a lírai költészet időközben végleg szövegverssé vált – lassan elfelejtette Verseghy nagyszabású és a korszakban egyedülálló prozódiaújító tevékenységét, az 1830–1840-es évektől tömegesen meginduló, elsősorban a színpadi műfajokat érintő dallamra való magyar szövegírás (daljátékok, operafordítások) elképzelhetetlen lett volna Verseghy prozódiai újításai, illetve gyakorlati munkássága nélkül.

Kulcsszavak: énekelt költészet, dallamkövető verselés, nótautalás, Klavierlied fordítás, szövegidentitás

Hivatkozott irodalom

- DEBRECZENI ATTILA 2012. *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*. Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Pótkötet. Akadémiai Kiadó, Debreceni egyetemi Kiadó, Budapest, Debrecen.
- HAYDN, JOSEPH 1781. *XII Lieder für das Clavier I*. Artaria, Wien. (Hob. XXVIa:1–12.)
- HOVÁNSZKI MÁRIA 2017. A muzsikusz Verseghy, avagy a „Magyar Hárfa” zenei és énekköltői munkássága. In: SZACSVAI KIM KATALIN szerk., *Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Budapest. 331–393.
- MOLNÁR ANTAL 1955. Nyugatias magyar dallamok a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: SZABOLCSI BENCE és BARTHA DÉNES szerk., *Zenetudományi Tanulmányok IV, A magyar zene történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 124–162.
- STEFFAN, JOSEPH ANTON 1778. *Sammlung Deutscher Lieder für das Klavier I*. Joseph Edlen von Kurzböck, Wien.
- STEFFAN, JOSEPH ANTON 1779. *Sammlung Deutscher Lieder für das Klavier II*. Joseph Edlen von Kurzböck, Wien.
- STEFFAN, JOSEPH ANTON 1782. *Sammlung Deutscher Lieder für das Klavier IV*. Joseph Edlen von Kurzböck, Wien.
- SZABOLCSI BENCE 1979. *A magyar zenetörténet kézikönyve*. Sajtó alá rendezte BÓNIS FERENC. Harmadik, revideált-átdolgozott kiadás. Zeneműkiadó, Budapest.
- VERSEGHY FERENC 1781. *A Parnassus Hegyén zengedező Magyar Músának szózatai: melyeket egybe szedte egy Hazafi tulajdon mulatságára*. 1781. Esztendőben. Nagy-Szombatba. (Autográf) OSZK Zeneműtár, Ms. Mus. 1824.
- VERSEGHY FERENC [1786–1788]. OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 3661, 9a–21b. Az *Énekek* címet viselő Verseghy-autográf I. csomója, melynek a lejegyzését a többi szövegforrással való összevetés alapján 1786–1788-ra datáljuk.
- VERSEGHY FERENC 1790. *A’ Magyar Hazának Anyai Szózatya az Ország Napjára Készülő Magyarokhoz*. V**i. A’ józan és természeti tudományoknak doctora által.
- VERSEGHY FERENC 1791a. *Rövid Értekezések a’ Musikáról. VI. Énekekkel*. Béts.
- VERSEGHY FERENC 1791b. *Hat Magyar Énekek*. Metzették Bétsben. [Szerzői név nélkül.]
- VERSEGHY FERENC 1793: *Mi a’ Poézis? és ki az igaz Poéta? Egy rövid elmélkedés, Mellyben a’ Költésnek mivolta, eszközei, tizélya, és tárgya, a’ Magyar Rythmisták’ hangeggyeztetésének helytelenségével együtt előállítatnak. Megtoldva: Horátziusnak Pizóhoz és ennek Fiaihoz írt Levelével melly Költőmesterségnek is nevezetik, és egynéhány Költeményes Nyelgésekkel*. Landerer Katalin’ betőivel és költséggel, Buda. [Szerzői név nélkül.]
- VERSEGHY FERENC [1795–1796]. OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 994. A kötet a PAJOR GÁSPÁR és KÁRMÁN IMRE által szerkesztett *Uránia* folyóirat I. évfolyam 3. negyedének az a példánya, amit Verseghy a budai, majd a kufsteini fogságban kéziratként használt, a margókra, illetve a sorok közötti üres helyekre jegyezve le költeményeit.

- VERSEGHY FERENC [1797–1803]. OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 1896. ALBRECH VON HALLER *Versuch schweizerischer Gedichte* című kötetének ama példánya, amit Verseghy a fogságban használt kéziratként.
- VERSEGHY FERENC [1803–1806]: OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 3661, 2a–8b. Az *Énekek* címet viselő Verseghy-autográf IV. csomója, melynek a lejegyzését a többi szövegforrással való összevetés alapján vagy a fogság végére, vagy Verseghynek közvetlenül a fogságból való szabadulása utánra datálhatjuk.
- VERSEGHY FERENC 1804. *Rikóti Mátyás, Egy nyájas költemény, mellyel e' híres Magyar Vers-Szerzőnek pompás Koszorúzása négysoros ritmusokban előadatik*. Pest. [Szerzői név nélkül.]
- VERSEGHY FERENC 1805. *A' tiszta magyarság avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések*. Eggenberger, Pest, 1805. Szapáry Leopoldinának ajánlva. Verseghy Ferenc, az Esztergomi fő Megyének papja, a' szép mesterségeknek és a' filozofiának doctora, Méltóságos Gróf Szapáry Leopoldína Kisasszonynak tanítója.
- VERSEGHY FERENC 1806a. *Tisztelete ő excellentiájoknak Puchói Marczibány Istvány Úrnak, Császári és Királyi Felségünk' Valóságos Belső Consiliariussának, és Kegyelmes Hitvessének, Kesseleőkeői Majthényi Mária Asszonynak, ama' két jeles Fundációnak Alkalmatosságával, mellyeket a' betegek számára tettek*. V. F. az Esztergomi fő Megyének Papja, a' szép mesterségek és a' philosophiának Doctora. A' Királyi Magyar Universitas' Betűivel, Buda.
- VERSEGHY FERENC 1806b. *Magyar Aglája, avvagy kellemetesen mulató nyájaskodások külömbféle versnemekben*. A' Kir. Magyar Univers. Betűivel, Budán, Eggenberger József' Pesti Könyvárosnak költségére nyomtatott. [Szerzői név nélkül.]
- VERSEGHY FERENC 1807. *A' Magyar Hárfásnak részént Aglájából vett, részént újjonnan szerzett Énekei*. Fortepiánóra. Első Szakasz [hat zongorakiséretes ének]. Pest; *A' Magyar Hárfásnak részént Aglájából vett, részént újjonnan szerzett Énekei*. Fortepiánóra. Második Szakasz [négy zongorakiséretes ének]. Pest. [Szerzői név nélkül.]
- VERSEGHY 1820. Az Úrnak felmutatása után. *Egyházi Értekezések és Tudósítások* 1820(1)/1, különnyomat, oldalszámozás nélkül bekötve; Új esztendőre való Ének. *Egyházi Értekezések és Tudósítások* 1820(2)/2, különnyomat, oldalszámozás nélkül bekötve; A' keresztfa mellett álló Szűz Anya. *Egyházi Értekezések és Tudósítások* 1820(4)/4, különnyomat, oldalszámozás nélkül bekötve.
- VERSEGHY FERENC 1825. *Verseghy Ferencz' Maradványai és Élete*. SÁGHY SÁNDOR. A' Királyi Magyar Universitas' betűivel, Buda.
- VERSEGHY FERENC 1865. *Verseghy Ferencz költeményei*. Összeszedte TOLDY FERENCZ. Heckenast Gusztáv, Pest.
- VERSEGHY FERENC 1910. *Verseghy Ferencz kisebb költeményei*. Kiadta CSÁSZÁR ELEMÉR, MADARÁSZ Flóris. Régi magyar könyvtár 24. Franklin, Budapest.
- VERSEGHY FERENC 2014. *Verseghy Ferenc drámái*. Sajtó alá rendezte DONCSE CZ ETELKA. Csokonai Könyvtár, Források, Régi Kortársaink 11, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

JAKÓ KLÁRA

MTA BTK Történettudományi Intézet

jako.klara@gmail.com

**Történelmi források kiadása
az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében
(különös tekintettel az 1990 utáni időszakra)***

**Publishing historical sources in the Transylvanian Museum Society
(with particular focus on the period after the 1990s)**

The recognition of the need for a systematic publication of Transylvanian historical sources from the medieval and the early modern period began in the 19th century, driven mainly by the Transylvanian Museum Society. This source publishing work was re-established after 1990 by Zsigmond Jakó and the work is continued in the historical institute of the Transylvanian Museum Society by researchers who were educated by Jakó himself. Researchers are engaged in the task of publishing Transylvanian medieval charters in the form of *regestas* in the Erdélyi Okmánytár (Transylvanian Document Collection, Codex Diplomaticus Transsylvaniae) with four volumes having been published so far, spanning the period of 1023–1372. Volume five is currently under preparation for publication. Source material from the early modern period is published in the form of a subseries of Erdélyi Történelmi Adatok (Historical Data from Transylvania). According to the source type, they are either issued in the form of an abstract or *regesta* [like the Libri Regii of the Transylvanian princes and the protocols of the Transylvanian chapter and the Kolozsmonostor convent, the two Transylvanian places of authentication (*loca credibilia*)] or as a full text (county and town protocols). This serial publication is completed with descriptive booklets about the collections of the once Transylvanian National Museum Archive property, and they list the older sources also in the form of *regestas*. The paper – besides introducing the publications themselves – also outlines the researchers' working practices. It emphasizes that only along these lines could a modern summary of social and economic life of the medieval and early modern Transylvania be formed together with the archontology and historical topography of the Voivodship of Transylvania and the period of the Transylvanian Principality.

Keywords: Transylvanian Museum Society, regesta, Libri Regii, protocols, Zsigmond Jakó, Codex Diplomaticus Transsylvaniae.

Mindannyian tudjuk, hogy a forráskiadás magvetés, melynek gyümölcseit sok esetben mások, mi több, későbbi korok szakemberei takaríthatják be. Ismerve az erdélyi levéltári viszonyokat azt is megállapíthatjuk, hogy az erdélyi múltra vonatkozó források kiadása „életmentő/múltmentő” lehet. Ezért fontos, hogy a szűk szakmai körön túl a magyar tudományosság egésze megismerhesse a tudomásom szerint

* Készült a NKFIH K 119430. sz. pályázat támogatásával.

egyedüli olyan határon túli kutatóintézeti műhely és a köréje csoportosuló szakemberek „termékeit”, amelyben főállású történészkutatóinak hivatalos munkaköre a középkori és kora újkori forráskiadás. (Mielőtt ezeket olvasva bárkiben felébredne az irigység, azt tudnunk kell, hogy fizetésük nem éri el a magyarországi minimálbért.)

A határon túli középkori és kora újkori forráskiadásban bátran állíthatjuk, hogy élen járó Erdélyi Múzeum-Egyesület-i (a továbbiakban: EME) kutatóintézetben a forrásközlés ma igencsak hálátlannak számító feladatát immár majd’ két évtizede szervezetter és tervszerűen végzik, működésük eredményeként több, különböző sorozatokba rendezett kiadvány látott napvilágot. Így régebbi korok írásos emlékei hozzáférhetővé váltak olyan érdeklődők szélesebb köre számára, akik nem ismerik az illető forrás nyelvét vagy nem rendelkeznek paleográfiai ismeretekkel. Nem hiszem, hogy túlzás azt állítani, hogy az erdélyi középkorra és kora újkorra vonatkozó források közlése a mai napig fokozottan időszerű. A két említett korszak történelmét, társadalom-, gazdaság- és intézménytörténetét nem lehet ugyanis csak a főképpen 19. század végén közölt, leginkább politikátörténeti forrásokra alapozva rekonstruálni. Ha a mai Románia 1800 előtti írásos forrásainak nyelvi megoszlására vetünk egy pillantást (amely román szakemberek adatait összegzi),¹ számot vehetünk e téren a magyar történetírás fokozott felelősségével.

A történelmi források ismerete, feltárásának, gyűjtésének, közreadásának igénye Erdélyben lényegében a 18–19. századi kéziratos forrásgyűjtés korában gyökerezik. Ahogyan azt az egyik első ilyen jellegű nyomtatott kiadvány, a KEMÉNY JÓZSEF és NAGYAJTAI KOVÁCS ISTVÁN által megjelentetett *Erdélyország’ Történetei’ Tára* (KEMÉNY–NAGYAJTAI 1837: I.) előszavában megfogalmazták: „Erdélynek nincs saját oklevélcönyve, de lennie kellene” (idézi: TONK 2003: 5). Már akkor világossá vált, hogy ennek létrehozásához intézményi keretek szükségesek.

A kolozsvári székhelyű Erdélyi Múzeum-Egyesület, melynek létrehozását már 1841-ben kezdeményezte gr. Kemény József és gr. Kemény Sámuel, végül gr. Mikó Imre fáradozásai nyomán 1859-ben alakult meg Erdély tudományos akadémiajaként. Az újonnan létrejött intézmény levéltárának alapjait a már említett gr. Kemény József által közcélra felajánlott gyűjteményei képezték, létrehozva így az erdélyi történetkutatás egyik legrégebbi, máig élő műhelyét. Ebből nőtt ki adományok és tervszerű levéltárbegyűjtések, majd a háború alatti levéltármentések nyomán az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a továbbiakban: ENMLt), mely 1950-beli államosítása után mind a mai napig nem került vissza jogos tulajdonosához. Itt (mármint az ENMLt-ban) teremtődtek meg az intézményes forrásgyűjtő és -kiadó munka keretei.

¹ Elbeszélő források száma: 467, ebből erdélyi 370: 155 magyar, 104 német, 90 latin, 16 román, 5 egyéb nyelvű, moldvai 54, havasalföldi 43; 1700 előtti okleveles források száma: erdélyi, 1542 előtt: 30–35 000 latin, 1542–1700 között összesen kb. 150 000, ebből magyar nyelvű kb. 75 000, latin és német nyelvű szintén kb. 75 000, kb. fele-fele arányban, 14–18. századi ósláv nyelvű összesen 7000, ebből erdélyi provenienciájú: 11, 16. századtól cirill betűs román kb. néhány száz (JAKÓ 1997c: 91–92).

Ugyancsak itt folytatódott a gr. MIKÓ IMRE által még 1855-ben elindított Erdélyi Történelmi Adatok (a továbbiakban: ETA) (MIKÓ 1855) kiadása, mely 1861-ben, a 4. kötet (SZABÓ 1862) megjelenésével megszakadt, mivel a kiegyezés után az erdélyi magyar történetkutatás és forrásközlés központja Kolozsvárról, az EME-ből áttevődött Budapestre, az MTA Történeti Bizottságához és a Magyar Történelmi Társulathoz, ahol a hangadók ekkoriban SZILÁGYI SÁNDOR és más erdélyi historikusok voltak (JAKÓ 1993: 3). Az EME forráskiadó tevékenysége az 1918-as uralomváltást követően, amikor maga az intézmény léteben is veszélyeztetetté vált, minden tiszteletre méltó erőfeszítés ellenére lényegében eltemetődött.

1940 és 1944 között mind az EMNLt, mind az akkor (1940 őszén) alakult Erdélyi Tudományos Intézet felismerte az erdélyi forrásgyűjtés és -kiadás jelentőségét (TAMÁS 1941: 413; HEGYI 2017: 11), majd 1945-ben az ENMLt-nak munkatársai részletes és távlatos munkatervet dolgoztak ki e célra, melyet 1945-ben, az ETA második elindulásakor JAKÓ ZSIGMOND Adatok a torockói jobbáglázadások történetéhez című művének előszavában (JAKÓ 1945) tettek közzé. A ma is időszerű feladatok részletes bemutatásától ezúttal eltekintünk (bár igencsak tanulságos és egyben szomorú is lenne megvonni az azóta eltelt időszak mérlegét e téren), annyit azonban megállapíthatunk, hogy a román, s az azóta Erdélyből elfogyott, s lassan Németországban is megkopó érdeklődésű szász történetírás továbbra is csak a saját népükkel kapcsolatos mozzanatok feltárásával foglalkozik, pedig ezek voltaképpen nem vizsgálhatók tudományos igénnyel az általános erdélyi történeti kérdések művelése által kialakított, az itt élt/élő népeket egybefogó keret ismerete nélkül. Enélkül a történeti rekonstrukció szükségszerűen torz, hamis képet eredményez. Az erdélyi magyar forráskiadás előtt álló, 1945-ben megfogalmazott célkitűzések képezték az alapot az EME-ben folyó forrásközlő munkákhoz az egyesület 1990-es újraindulásakor is. Közben azonban a kommunista időszakban, 1949–50-ben megszüntetett, gyűjteményeitől megfosztott egyesület egykori munkatársai, sokszor mintegy virtuális egy személyes intézményekként az előbb említett munkatervet az adott körülményekhez igazodva megpróbálták megvalósítani. Ehhez partner volt a Kriterion Könyvkiadó – gondoljunk például az úgynevezett „fehér sorozat”-ban közölt elbeszélő forrásokra.

Az 1990-es újrakezdéskor az EME lényegében tehát folytatta 1945-ben megfogalmazott és elkezdett forrásközlő programját. Ha lehet mondani, a körülmények még nehezebbeknek bizonyultak ekkor, mint 1940-ben. Nem voltak meg az intézményi keretek, épületek, munkatársak, hiányzott mindenfajta anyagi háttér, szinte mindent a semmiből kellett előteremteni. Mindezt úgy kellett/kell megvalósítani, hogy levéltári gyűjteményei a mai napig a belügyhöz tartozó Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, illetve a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára és a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kezelésében vannak. A forráskiadási munka az új kezdetektől fogva prioritásként jelent meg az EME tevékenységi körében, még akkor is, ha az ehhez szükséges intézményi háttér csak hosszas huzavona után,

2006-ban létrehozott kutatóintézete biztosította/biztosítja, ahol elsősorban középkori és kora újkori forráskiadásra szakosodott kutatók dolgoznak, jelenleg heten.

A következőkben az EME keretében e két területen zajló forráskiadási munkákat és az ezzel kapcsolatos általános tudnivalókat mutatom be részletesebben.

A források jellegétől függően az EME forráskiadó munkásságában két fő típust különböztethetünk meg: a regeszta formában történő közlést, illetve a forrás teljes szövegű közreadását.

Az első formát ott célszerű alkalmazni, ahol nagy mennyiségű (főként latin nyelvű) okirat publikálása a cél. Ezek esetében egységes regesztázási alapelvek alapján magyar nyelvű kivonatok készülnek. A kéziratos regesztaszabályzatot JAKÓ ZSIGMOND SZENTPÉTERY IMRE, MÁLYUSZ ELEMÉR regesztázási szokásaiból kiindulva, majd BORSA IVÁN szabályzatát figyelembe véve alakította ki (természetesen a középkori és a kora újkori sajátosságokat figyelembe véve) (JAKÓ Regesztázási szabályzat; FEJÉR 2012: 10). Az így elkészült regeszták tartalmazzák a jogi jelentőségű esemény leírását, valamennyi személy- és földrajzi nevet, minden magyar és más anyanyelvi kifejezést (latin szövegek esetében), az előforduló személyek minden címét, rangját, hivatalát, oklevélkiadás dátumát, pecsételési módját, pénznemeket, mértékegységeket. Félreérthető megfogalmazások esetében szögletes zárójelben közlik a latin eredetit (HEGYI 2017: 15). A határjárásokat eredeti terjedelmükben és nyelven teszik közzé. A dátumokat feloldják, a ma használatos formában tüntetik fel, szögletes zárójelben közölve az eredeti formát. A kivonatokat, ha szükséges, forrásbeli helyüktől függetlenül időrendbe állítják, és felsorolják a korábbi közléseket. A kivonatos formát használják az Erdélyi Okmánytár, valamint az erdélyi fejedelmek Királyi Könyveinek és a hiteleshelyi protocollumok bejegyzéseinek, illetve a családi levéltárakat ismertető sorozat középkori anyagának közlésénél.

A források teljes terjedelemben történő közlését a vármegyei törvénykezési jegyzőkönyvek és várostörténeti források esetében alkalmazzák. E szövegek jellegéhez jobban talál ez a forma, hiszen a jogszabályokat, peres eljárásokat így egyszerűbb követni, illetve ezek már túlnyomó részt magyar nyelvűek, tehát ily módon való közzétételük a nyelvtörténet számára is fontos lehet. A közlők itt is, ahol szükséges volt, időrendbe állították a kéziratok bejegyzéseit, a peres eljárások különböző összetartozó részeire mindenütt utalás történik. A szövegek átírásának elvei, melyek átmenetet képeznek a teljes átírás és a szélsőséges betűhűség között, egységesek, ezeket a kötetek elején közlik (WOLF 1993: 22; KOVÁCS 1998: 15–16; DÁNÉ 2009 14–15; DÁNÉ 2014: 14–15). A szöveg történeti hangulatának, jellegzetességeinek megőrzésére törekednek úgy, hogy az ne menjen az olvashatóság rovására, nem szakemberek számára is élvezhető legyen (Erdélyben az ilyen jellegű kiadványok, kiváltképpen régebben, a laikusok részéről is nagyobb érdeklődésre számíthattak). A teljes szöveg közlésének módszerével rendezték sajtó alá Torda vármegye (DÁNÉ 2009; DÁNÉ 2014), Torda város (WOLF 1993) és Gyulafehérvár jegyzőkönyveit és

ez utóbbi település városkönyvét is (KOVÁCS 1998). Ez a kiadási forma szolgáltatta a mintát az erdélyi református egyház zsinati iratainak közzé tételéhez (BUZOGÁNY–DÁNÉ–KOLUMBÁN–ŐSZ–SIPOS I–II. 2016; BUZOGÁNY–DÁNÉ–KOLUMBÁN–SIPOS 2001. BUZOGÁNY–DÁNÉ–KOLUMBÁN–SIPOS III–IV. 2001).

Mind a regesztakötetekben, mind pedig a teljes egészében közölt szövegek esetében a tájékozódást alapos mutatók segítik, melyek tartalmazzák az előforduló személy-, helyneveket (ez utóbbiak esetében mindhárom, Erdélyben a vizsgált korban élt nép nyelvén, a román és német helynevek visszautalnak a magyarra, ahol a hivatkozott regesztaszám található), feltüntetik a korabeli és mai megyéhez való tartozást is. Emellett gazdag tárgymutató is rendelkezésre áll. Valamennyi közlésforma esetében a forrásra vonatkozó rövid, de alapos bevezető tanulmányt olvashatunk, melynek célja nem az anyag feldolgozása, hanem felhasználásának megkönnyítése, és egyebek mellett tartalmazza annak őrzési helyét és pontos leírását (méret, kötés, papír, oldalszám stb.).

A következőkben vegyük sorra röviden az említett forráskiadványokat.

Már az 1945-ben megjelölt forráskiadványok között kiemelt helyet foglalt el az addigi közlésekben elhanyagolt középkor, s célként az 1542 előtti erdélyi okleveles anyag (legkevesebb 30–35 000 szöveg) lehetőség szerinti teljes összegyűjtése és közzététele fogalmazódott meg (JAKÓ 1945: 3). Az erre irányuló munkálatok 1942-ben az EME és az ETI közös projektjeként indultak, tervszerűen, a lelőhelyek feltérképezésével, fényképmásolati gyűjtemény kialakításával, kivonatok készítésével kezdve. A feltételek gyökeres megváltozásával, az említett két intézmény megszűntetésével, az ENMLT-nak 1950-es államosítását követően az egykori munkatárs, JAKÓ ZSIGMOND, ahogyan ő fogalmazott „magánpassziójaként” (JAKÓ 2004a: 4) folytatódott az anyaggyűjtés és -előkészítés több mint 40 évig. Ezalatt az 1400-ig terjedő időszakra vonatkozó anyagról kb. 10 000 cédula és 5650 oklevélkivonat készült el (HEGYI 2017: 15). Így a változások után, 1997-ben megjelenhetett az Erdélyi Okmánytár első kötete (JAKÓ 1997a), majd azt követte 2004-ben a második (JAKÓ 2004b), 2008-ban a harmadik (JAKÓ–HEGYI–W. KOVÁCS 2008), illetve 2014-ben a negyedik kötet (JAKÓ–HEGYI–W. KOVÁCS 2014). Jelenleg az NKFIH támogatásával az V. kötet (1373–1389) előkészítő munkálatai zajlanak.

Az Erdélyi Okmánytár a középkori Erdélyre vonatkozó, azzal összefüggésben álló oklevélszövegeket magyar nyelvű regesztákban közli. A regesztázás alapelveit már ismertettem (JAKÓ 1997b: 31–32). Kiadott és közöletlen szövegekről azonos mélységben kap tájékoztatást az olvasó. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a regeszták az immár többségében digitalizált levéltári anyagok mutatójaként szolgálnak, de annál jóval bővebbek, hiszen nem csak személy-, helyneveket és tárgymegjelölést tartalmaznak, hanem a közöttük levő összefüggéseket, kapcsolatokat is bemutatják. A harmadik kivételével valamennyi kötethez a vizsgált korszakra vonatkozó térkép is készült. Mivel JAKÓ ZSIGMOND az első kötet megjelenésekor, 1997-ben

81 éves volt, a folytonosság biztosítására a további kötetek előkészítésébe fiatal kutatókat is bevont, nem mellékesen azért is, mert úgy tartotta, hogy a munkában való részvétellel lehet legjobban kinevelni az utánpótlást (FEJÉR 2017). Így aztán a harmadik kötet előkészítésének idejére kialakult az a két fiatal munkatársból (HEGYI GÉZÁRÓL és W. KOVÁCS ANDRÁSRÓL van szó) álló állandó csapat, akik JAKÓ ZSIGMOND halála után regesztáit sajtó alá rendezik, kiegészítik és folytatják a munkát az 1400 utáni időszakra vonatkozóan is. Így jelent meg már a IV. kötet és ugyanígy folynak az említett V. kötet munkálatai.

Az EME keretében végzett forráskiadási munkák másik nagy csoportja a kora újkor emlékeire, az Erdélyi Fejedelemség korszakára irányul. Amint az már csírájában az 1945-ben megfogalmazott forráskiadási irányok között fellelhető, lényegében az erdélyi államiság forrásainak feltárása a célja, és voltaképpen az elpusztult fejedelmi levéltár (ennek sorsára vonatkozóan l. JAKÓ 1998) pótlására felhasználható 16–17. századi forráscsoportok közreadásáról van szó. Ezek az Erdélyi Fejedelemség társadalom-, gazdaság-, nép-, népesség- és településtörténetének kimunkálásának alapjául is szolgálhatnak. Ezekből nőhet ki Erdély és kora újkori archontológiájának, topográfiájának adatbázisa, miként a középkor esetében az Erdélyi Okmánytár kínálja ehhez a nyersanyagot (JAKÓ 2003: 9).

Az immár harmadszor útjára indított ETA-sorozatban tehát az erdélyi fejedelmek Királyi Könyveinek, az erdélyi káptalan és a kolozsmonostori konvent hiteleshelyi jegyzőkönyveinek regesztakötetekben való közreadása mellett a megmaradt erdélyi vármegyei, magyar városi jegyzőkönyvek teljes szövegű közlése is elkezdődött.

Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyveinek vezetése lényegében a budai királyi udvar hagyományainak folytatását jelentette (FEJÉR 2012: 15). Ezek nagyobb részt a *cancellaria maior* kiadványai. Többségük latin nyelvű, de sok köztük a magyar, sőt néhány német bejegyzés is fennmaradt. Az erdélyi káptalan levéltárában 27 kötet maradt fenn, 1 kötet Bécsbe került, 2 kötetet pedig a kolozsmonostori konvent levéltára őriz. Összesen tehát 30 kötetről van szó. Eddig 6 kötetnyi Liber Regius anyaga jelent meg 1569 és 1602 közöttől, János Zsigmond, Báthory Kristóf, Báthory Zsigmond uralkodása idejéből (FEJÉR–RÁCZ–SZÁSZ 2003; FEJÉR–RÁCZ–SZÁSZ 2005). Ezek 2540 regesztát tartalmaznak. A FEJÉR TAMÁS és SZÁSZ ANIKÓ alkotta csoport jelenleg Bocskay István 1606-os, Rákóczy Zsigmond 1607-es, 1608-as, valamint Báthory Gábor 1608–1610 közötti Királyi Könyveinek szövegeit készíti elő kiadásra (FEJÉR 2012: 15–17)².

² Meg kell jegyeznünk, hogy kezdetben ez a vállalkozás a Miskolci Egyetem és a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem közti együttműködésként indult. A későbbiekben a miskolciak digitálisan közreadták az erdélyi fejedelmek Királyi Könyveit, az EME kutatócsoportja pedig a regesztákban való közlés mellett döntött. A DVD-t [Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek. Szerk. GYULAI ÉVA. Arcanum, Budapest, 2005.] sajnálatosan sok hibás adata miatt a legcélszerűbb a regesztakiadványokkal együtt használni.

Az elpusztult, pontosabban töredékeiben fennmaradt fejedelmi levéltár pótlására hivatott másik forráscsoportot a hiteleshelyi jegyzőkönyvek képezik. A szekularizációt követően Erdélyben két hiteleshely működött tovább, immár világi alapokon, az erdélyi káptalan és a kolozsmonostori konvent. Ezek megmaradt protocollumai ma a MNL OL-ban találhatók, 20 kötetnyi maradt meg az erdélyi káptalan jegyzőkönyveiből, 28 kötet pedig a kolozsmonostori konventéből (BOGDÁNDI–GÁLFI 2006: 9–22; FEJÉR 2012: 14; GÁLFI 2016: 7–8). Ezek képezik a 16–17. századi Erdélyre vonatkozó leggazdagabb forráscsoportot. A Maros vonalától délre fekvő vármegyék esetében (Fehér, Hunyad, Küküllő, Zaránd, Szörény) Gyulafehérvár volt az illetékes, míg a tőle északra elterülő Kolozs, Torda, Doboka, Belső-Szolnok, Kraszna vármegyék pedig Kolozsmonostorhoz tartoztak. Tárgyukat tekintve a jegyzőkönyvek igen sokszínűek. Találhatók bennük deklarációk, jelentések (vallatásokról, határjárásokról, birtokba iktatásokról) stb. A jegyzőkönyvekbe mindezeket többnyire időrendben, teljes vagy kivonatos szövegben foglalták bele. A hiteleshelyek levéltárának őrzésére kinevezett *requisitorok* (magyarul levélkeresők vagy káptalanok, konventek, akiknek a feladata a hiteles másolatok kiállítása, a jogbiztosító iratok előkeresése volt) által készített jegyzőkönyvek sorából eddig három kötet jelent meg az ETA VIII. 1–2. számúak. Az első kettő az erdélyi káptalan protocollumainak az anyagát közli magyar nyelvű regeszták formájában, az első kötet 1222–1599 közöttre vonatkozó bejegyzéseket tartalmaz időrendbe állítva, a regesztákat BOGDÁNDI ZSOLT és GÁLFI EMŐKE készítette és rendezte sajtó alá (BOGDÁNDI–GÁLFI 2006). Ebben a 16. században vezetett 3 káptalani jegyzőkönyv bejegyzéseinek regesztái, valamint a 17. századdal bezárólag összeállított jegyzőkönyvekben teljes szövegükben vagy tartalmilag átírt, középkori és 1600 előtti okleveles említések regesztái találhatók. Az erdélyi káptalan jegyzőkönyveinek bejegyzéseit közlő sorozat következő kötete, immár egyedül GÁLFI EMŐKE munkája, nemrég látott napvilágot és az 1600–1613 közötti időszakból származó protocollumok szövegeinek kivonatait tartalmazza (GÁLFI 2016). A megmaradt középkori gyulafehérvári jegyzőkönyvtöredékek összegyűjtése, közlése egy későbbi feladatnak ígérkezik (GÁLFI 2006: 20). A „hiteleshelyi munkacsoport” másik tagja, BOGDÁNDI ZSOLT által az előbbiekhöz hasonló munkamódszerrel készített mű – a kolozsmonostori konvent fejedelemségkori protocollumainak I. kötete, mely az 1575–1590 közötti évek bejegyzéseinek kivonatait közli 2018-ban jelent meg az ETA X. alsorozatának első darabjaként (BOGDÁNDI 2018).

Ugyancsak a fejedelemségkori Erdély társadalomtörténetének megrajzolásához járul hozzá lényegében az előbbieken bemutatottakat kiegészítve, a mindennapi élet rekonstrukciójához elengedhetetlen, de a korszerű jog- és közigazgatástörténet megalapozása szempontjából is fontos, a középszintű közigazgatás legfontosabb forrásainak, a vármegyei jegyzőkönyveknek a közlésével az ETA IX. alsorozata. A megmaradt erdélyi vármegyei jegyzőkönyvek feltárásának munkálatai 1999-ben

kezdődtek el, DÁNÉ VERONKA vállalta magára ezt a feladatot. Az ő becslése szerint az említett korszakra vonatkozóan kb. 21 kötetnyi, túlnyomórészt magyar nyelvű jegyzőkönyv, a magyar jogi szaknyelv fejlődésének szép emlékei, készülhetett az erdélyi vármegyékben, de ezeknek ma csupán egy kis része lelhető fel (Torda, Kolozs, Belső-Szolnok, Doboka vármegye jegyzőkönyvének töredéke, s a '940-es években még megvolt Küküllő vármegyéé is) (DÁNÉ 2009: 8–10). A Kolozsvárról indult, jelenleg a Debreceni Egyetemen oktató DÁNÉ VERONKA elsőként Torda vármegye jegyzőkönyveit jelentette meg két kötetben: 2009-ben (DÁNÉ 2009) és 2014-ben (DÁNÉ 2014). Ez esetben a jegyzőkönyvek szövege teljes egészében közlésre került: az első kötet az 1607–1658, a második az 1659–1707 közötti időszakra vonatkozó protocollumokat tartalmazza. [Munkája kezdetén még 1711-ig megvolt Torda vármegye jegyzőkönyve, de a II. kötet átírásakor ezt már nem találták meg a kolozsvári levéltárban (DÁNÉ 2014: 12).]

A helyi közigazgatás fontos forrásai az erdélyi városok jegyzőkönyvei. 1993-ban éppen az ebbe az alsorozatba (ETA VI.) tartozó kötettel indult útjára immár harmadszor az ETA, az azóta sajnálatosan fiatalon elhunyt WOLF RUDOLF munkájaként. Torda város 1603–1678 közötti fennmaradt tanácsi jegyzőkönyve (WOLF 1993) magyar és latin nyelvű anyagának közreadásakor a sajtó alá rendező szintén helyreállította az kronologikus sorrendet, így rendezve a jogszabályokat.

Ugyanitt kell szólnunk KOVÁCS ANDRÁS kötetéről, Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei (KOVÁCS 1998) hasonló szellemben történt közreadásáról. E kiadvány a középkori és kora újkori erdélyi várostörténetben kiemelt jelentőségű erdélyi püspökség, majd fejedelemség székvárosa, Gyulafehérvár történetére vonatkozó alapvető forráskiadvány, mely egy alsorozat első kötete, hiszen rendelkezünk még időrendben ezeket követő, kiadatlan jegyzőkönyvekkel e városból, s bízunk benne, hogy ezek is nemsokára megjelentek.

Szintén részben forrásközlésnek tekinthető az EME által 1990 után ismét elindított sorozat, mely az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára címet viseli. Az 1944-es kezdetekkor (JAKÓ–VALENTINY 1944) a cél az ENMLt-ban őrzött nagy múltú erdélyi családok levéltárainak és más gyűjteményeknek az ismertetése volt, történetük megírása után, az őrzött anyagra vonatkozó részletes jegyzék közzétételével és a régebbi iratoknak kivonatokban való közlésével. A sorozat 2002-ben újkori anyaggal, az 1972-ben elhunyt VENCZEL JÓZSEF ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltáráról régebben készült kéziratának megjelentetésével indult újra (VENCZEL 2002). Ezt követően a Wass család cegei levéltárának ismertetése jelent meg, VALENTINY ANTAL (1883–1948) oklevélkivonatainak felhasználásával, bevezető tanulmánnyal ellátta, sajtó alá rendezte, kiegészítette W. KOVÁCS ANDRÁS (W. KOVÁCS–VALENTINY 2006). Egy ehhez hasonló kiadvány kézírata már nagy vonalakban elkészült az EME kutatóintézeti műhelyében, amely az egykor az ENMLt-ban, ma a Román Nemzeti

Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága kezelésében található Wesselényi család zsi-bói, hadadi, kolozsvári, drági, kolozsvári református kollégiumbeli, valamint a MNL OL-ban őrzött levéltárainak bemutatása, a régebbi anyag regesztákban való közlése lesz (FEJÉR 2012: 17–23). E sorozat folytatását csak részben könnyítheti meg a romániai középkorinak nevezett levéltári anyag (1600-ig terjedő időszak oklevelei) digitalizálása, elérhetővé tétele a világhálón. A kitűnő minőségű felvételek mellett található rövid kivonatok, a kiemelt személy- és helynevek adatai sajnálatos módon nagyon sok esetben teljesen megbízhatatlanok, súlyos tévedéseket tartalmaznak, a kereső funkció lényegében használhatatlan. Visszatérve az EME levéltárismertető sorozatához, annak folytatása ígérkezik a legnehezebbnek, noha haszna mind a magyar, mind a román történettudomány számára felbecsülhetetlen lenne.

Összegzőképpen megállapítható, hogy az EME műhelyében 1990 után szer-vesen folytatva a hagyományokat sikerült újból útnak indítani azt a forrásfeltá-ró és -közlő munkát, amely nélkül Erdély középkorának és kora újkorának hiteles törté-neti rekonstrukciója megvalósíthatatlan. Ennek keretében 2012-ig több mint 6400 általuk készített regeszta válhatott közkinccsé (FEJÉR 2012: 23). Megvan a hosszú távú terv, megvannak a keretek, kialakultak a munkamódszerek, közlési szabályok. Még vannak viszonylag fiatalnak mondható szakemberek. A jövő azonban nagyon sok kérdőjelet vet fel, és itt hadd idézzem az eredmények közléséhez fórumot biz-tosító ETA harmadik útnak indításakor megfogalmazottakat: „A vállalkozás sorsát elsősorban nem az anyagi nehézségek fogják eldönteni, hanem az, hogy az erdélyi magyar történetkutatásnak lesznek-e képzett és áldozatkész szakemberei a forrásfel-tárás valójában hálátlan, fáradságos, de a továbbfejlődéshez nélkülözhetetlen mun-kájára. Ez, tekintettel a régi erdélyi írásos források nyelvi összetételére, nem csupán a magyar tudományosság, hanem a román és szász Erdély-kutatás szempontjából is nagy fontosságú kérdés” (JAKÓ 1993: 4).

Kulcsszavak: Erdélyi Múzeum-Egyesület, regeszta, Királyi Könyv, jegyzőkönyv, Jakó Zsig-mond, Erdélyi Okmánytár.

Hivatkozott irodalom

- BOGDÁNDI ZSOLT 2018. *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei*. I. 1326–1590. Erdélyi Történelmi Adatok X. I. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- BOGDÁNDI ZSOLT – GÁLFI EMŐKE 2006. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- BUZOGÁNY DEZSŐ – DÁNÉ VERONKA – KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF – ŐSZ SÁNDOR ELŐD – SIPOS GÁBOR 2016. *Erdélyi református zsinatok iratai*. I. 1591–1714., II. 1715–1770. Erdélyi Re-formátus Egyháztörténeti Adatok I/1., I/2. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár.

- BUZOGÁNY DEZSŐ – DÁNÉ VERONKA – KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF – SIPOS GÁBOR 2001. *Erdélyi református zsinatok iratai*. III. 1771–1789., IV. 1790–1800. Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok I/3, I/4. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár.
- DÁNÉ VERONKA 2009. *Torda vármegye jegyzőkönyvei*. I. 1607–1658. Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- DÁNÉ VERONKA 2014. *Torda vármegye jegyzőkönyvei*. II. 1659–1707. Erdélyi Történelmi Adatok IX. 2. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- FEJÉR TAMÁS – RÁCZ ETELKA – SZÁSZ ANIKÓ 2003. *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. János Zsigmond Királyi Könyve 1569–1570, Báthory Kristóf Királyi Könyve 1580–1581*. Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1–2. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- FEJÉR TAMÁS – RÁCZ ETELKA – SZÁSZ ANIKÓ 2005. *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. Báthory Zsigmond Királyi Könyve 1582–1602*. Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- FEJÉR TAMÁS 2012. Editing and Publishing Historical Sources in the Research Institute of the Transylvanian Museum-Society. *Transylvanian Review* 21. Suppl. 2: 9–17.
- FEJÉR TAMÁS 2017. Szakembernevelés az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatóintézetében. *Erdélyi Múzeum* 79: 1/39–42.
- GÁLFI EMŐKE 2016. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1600–1613*. Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 2. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- HEGYI GÉZA 2017. Jakó Zsigmond és az Erdélyi Okmánytár. *Erdélyi Múzeum* 79: 1/10–15.
- JAKÓ ZSIGMOND 1945. *Adatok a torockói jobbagylázadások történetéhez*. Erdélyi Történelmi Adatok V. 1. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 3–8.
- JAKÓ ZSIGMOND 1993. *Újrainduláskor* In: WOLF 1993: 3–4.
- JAKÓ ZSIGMOND 1997a. *Erdélyi Okmánytár*. I. 1023–1300. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1997b. *A középkori okleveles források kutatása Erdélyben*. In: JAKÓ 1997a: 7–32.
- JAKÓ ZSIGMOND 1997c. Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In Uő: *Társadalom, egyház, művelődés*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1998. Az erdélyi fejedelmek levéltáráról. In: CSUKOVITS ENIKŐ szerk., *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Magyar Országos Levéltár, Budapest. 105–129. Újraközölve: JAKÓ ZSIGMOND 2016. *Írás, levéltár, társadalom. Tanulmányok és források Erdély történelméhez*. Szerk. DÁNÉ VERONKA, FEJÉR TAMÁS, JAKÓ KLÁRA. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete. Budapest. 95–120.
- JAKÓ ZSIGMOND 2003. *Bevezető az erdélyi fejedelmek Királyi Könyveinek kiadásához*. In: FEJÉR–RÁCZ–SZÁSZ 2003: 7–10.
- JAKÓ ZSIGMOND 2004a. Erdélyi forráskiadás az utóbbi félévszázadban. *Levéltári Közlemények* 75: 1/3–12.
- JAKÓ ZSIGMOND 2004b. *Erdélyi Okmánytár*. II. 1301–1339. Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND *Regesztázási szabályzat*. Gépírat Jakó Zsigmond hagyatékában.

- JAKÓ ZSIGMOND – HEGYI GÉZA – W. KOVÁCS ANDRÁS 2008. *Erdélyi Okmánytár*. III. 1340–1359. Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND – HEGYI GÉZA – W. KOVÁCS ANDRÁS 2014. *Erdélyi Okmánytár*. IV. 1360–1372. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND – VALENTINY ANTAL 1944. *A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára*. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 1. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- KEMÉNY JÓZSEF – NAGYAJTAI KOVÁCS JÓZSEF 1837. *Erdélyország' történetei' tára*. I. 1540–1600. Kolozsvár.
- KOVÁCS ANDRÁS 1998. *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár városkönyve 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616*. Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- MIKÓ IMRE 1855. *Erdélyi Történelmi Adatok*. I. Kolozsvár.
- SZABÓ KÁROLY 1862. *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- TAMÁS LAJOS 1941. Az Erdélyi Tudományos Intézet. In: BISZTRAY GYULA – SZABÓ T. ATTILA – TAMÁS LAJOS szerk., *Erdély magyar egyeteme*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár. 409–416.
- TONK SÁNDOR 2003. *Ajánlás* In: FEJÉR-RÁCZ-SZÁSZ 2003: 5–6.
- VENCZEL JÓZSEF 2002. *Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára*. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 2. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- W. KOVÁCS ANDRÁS – VALENTINY ANTAL 2006. *A Wass család cegei levéltára*. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- WOLF RUDOLF 1993. *Torda város tanácsa jegyzőkönyve 1603–1678*. Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

JUHÁSZ DEZSŐ – TERBE ERIKA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

juhasz.dezso@btk.elte.hu, terbe.erika@btk.elte.hu

Az első „csángó magyar” folyamodvány (1585) filológiai környezetéről

Philological environment of the first „Csango-Hungarian” application (1585)

The application from February 1585 is regarded as the first Hungarian language record of the Moldavian Csangos and was first published and reviewed by Emil Jakubovich in 1918. Despite the original document having disappeared, the precise, close to the original spelling style of the publication makes it valuable for dialectal and historical-dialectal analysis. This type of analysis was completed by Dezső Juhász in 2011, but there are still many unanswered questions concerning the philological evaluation and the archive environment of the application.

Kálmán Benda, editor of the first volume of the Moldavian Csango-Hungarian document collection (1467–1706), suggests not to consider the application as a Moldavian Csango-Hungarian language record (1989: 74). As far as we know, this suggestion has not been examined from a source-critical point of view despite it being necessary to establish what linguistic, historical-orthographic and dialectal features the other Hungarian applications Benda refers to from the same archive have. If we had this information, we could make closer conclusions on how unique and local the Csango application is.

Keywords: csango written tradition, Middle Hungarian written tradition, history of dialects, 16th century applications, history of orthography, reading language records, archive environment

1. Bevezetés. A moldvai csángók első magyar nyelvű nyelvemlékének tartott folyamodványt 1585 februárjából JAKUBOVICH EMIL adta ki és kommentálta először 1918-ban. JAKUBOVICH kisebb közleménye Csángó folyamodvány 1585-ből címmel jelent meg, és a betűhű közlésen kívül amellet foglalt állást, hogy írója vagy diktálója egy moldvai származású ember, a szövegben harmadikként említett „Gyász Juvan moduaŷ” lehetett, és nyelvjárásának „csángó” jellege több ponton megmutatkozik. JAKUBOVICH nézetét a csángókutató LÜKŐ GÁBOR is elfogadta (LÜKŐ 1936/2002: 50).

2. Íme a betűhű szöveg (vö. JAKUBOVICH 1918: 121; JUHÁSZ 2011a: 187):
Rabszagunk wthan őrwkw wallo szogalla-(tamath)thunkath te Nagyszagtaknak
mýnd kõgyelmesz Vrunnak (!) te Nagý. / mý szõgõn szõgõn (!) nyomorudadt
Rabak kõnergywnk asz Hattalmaz wllw ýftõnnerth Hogý tè Nagy. / megý
Thekýnthwõnn az ýlthõnth esz az mý nyomuru/zagunkath e/z hofzo E/zthendeýk
wallo Rabszagunkath, ký 18 E/zthõndeýk woth Rab/zagban, ký 23 E/zthendeýk,
ký 15 E/zthendeýk, aszerth asz Hattalmaz ýlthõnnek kõgyolmeszegebwl esz

asz ű Hattalmazaga esz űo wottha althal megű szabadulthwnk asz pogannak Retthõnetthõsz esz kõgyethlűn űgaűathűl, kõbűll Eűell esz napal nagű hallakath adűnk ű fõlszegeennek asz mű hoszank wallo kõgyelmeszegeerth Aszerth mű szõgõn Rabak konergűnk te Nagű. / műnd kõgyelmesz Vrunknak asz Hattalmaz űllű űfthõnnerth hogű tẽ Nagű. / ne hagűan műnkõth szegen Rabakath hanem te Nagű. az űfthõnnerth kõnergűnk, Hogű te Nagű. legűõn (!) műnekűnk szegõn rabaknak kõgyelmeszegeth (szegbűl) szegűl Hogű te Nagű. / althal mehetnek asz mű szõgűn országwnkban merth meszethõllõnek wagűmk (!) esz Ehõlűsz megű hallunk Hanem tẽ Nagy. konergűnk asz űfthõnnerth tẽ Nagű. / Hogű tẽ Nagű. legűõn kõgyelmesz szegethszegűl. Aszerth megűsz konergűnk te Nagű. / műnd kogyelmesz Vrunknak asz űfthõnnerth Hogű tẽ Nagű. / adna műnekwnk szõgõn Rabaknak egű gűaro leueleth melű űaro leuellet mehetnek Bekõwel asz mű országunkban hogű műnkõth szõgõn rabakath uthunkban megű ne Bolgathnanak melű tẽ Nagy. / hoszank wallo kõgyelmeszegõerth Hogű ha mű szegõn rabak megű nõm szogalhathnak az űfthõnthűl warűa te Nagű. műndõn kõgyelmesz Gűutalmath műsz szõgõn Nűomorudadt Rabak akarunk tẽ Nagy. / Eyel esz napal űfthonth űmadnũnk¹ űfthõn Tharcha megű tẽ Nagy. / műnd kõgyelmesz Vrakath esz lattagasza megű te. Nagű. / műnd lelkű esz Theszthű űokal. Asz te Nagű. / szõgõn Rab szolgálű Thoth Mathe műszkochű, Ellűa Juan Erdellű, Gűaszű, Juan moduaű².

[Kívũl címzés:] Asz Nagűszagasz kõgyelmesz Vraknak Chűaszar ű folszegű magűar országű kamarűasz Vraknak allaszatthasz konergeszunk műnd Nagű. / kõgyelmesz Vrunknak műndenkoron.

3. A „csángó folyamodvány” olvasata és értelmezése. A folyamodvány idõ közben eltũnt, de JAKUBOVICH precíz betũhũ kiadása alkalmas nyelvjárás- és helyesírás-történeti elemzésre. Ez a vizsgálat megtörtént JUHÁSZ DEZSÕ idevágó esettanulmányában (JUHÁSZ 2011a). Innen idézzũk a nyelvemlék olvasatát és értelmezését, kisebb utólagos korrekciókkal.³

3.1. Olvasat

Rabszágunk/Rabságunk⁴ után örõkkũ való szõgálatunkat/szõgállatunkat te nagyszágtaknak/nagyságtaknak mint kõgyelmes/kõgyelmesz urunknak.

Te nagy[szágotokhoz] mi, szõgõn-szõgõn nyomorudatt rabak kõnyergũnk asz hatalmas/hattalmaz űllũ/ũllũ istõnẽrt, hogy te nagy[szágod] megű tekintvõn az istõnt, és/ész az mi nyomurúságunkat/nyomurúságunkat és/ész hosszõ

¹ Az ű fõlõtti ékezetek balra dõlnek.

² JAKUBOVICH közlésében ez a szó kurziválva van.

³ Kõszõnõm N. FODOR JÁNOS idevágó hasznos észrevételeit.

⁴ Az sz-szel írt, egyébként általánosan s-ezõ szavak alternatív olvasataiban túlnyomó többségben az s-ezõ változatot tesszũk az elsõ helyre, kivéve néhány indokolt esetet. Mivel a -ság/-ség képzõnek vannak 16. századi sz-ezõ adatai, ezekben a szavakban az sz-ezõ olvasatot részesítettũk elõnyben (lásd bővebben a 9.2. pontban).

esztende(j)ik való rabszágunkat/rabságunkat, ki 18 esztönde(j)ik vót rabszágban/rabságban, ki 23 esztende(j)ik, ki 15 esztende(j)ik, azért asz hatalmas/hatalmasz istönnek kegyölmességébül/kegyölmességébül és/ész az ű hatalmassága/hatalmassága és/ész jó vóta által megí szabadultunk asz pogánnak rettönetös/rettönetös és/ész kögyetlün igájátül, kibül/kibüll éjjel és/ész nappal nagy hálákat/hállákat adunk ű fölszégének/fölségének az mi hozzánk való kögyelmességéért/kögyelmességéért.

Azért mi, szögön rabak könyergünk te nagy[szágodnak] mint kögyelmes/kögyelmesz urunknak asz hatalmas/hatalmasz üllü/üllü istönért, hogy te nagy[szágod] ne haggyan minköt, szegen rabakat, hanem te nagy[szágodnak] az istönért könyergünk, hogy te nagy[szágod] legyön minekünk, szegön rabaknak kögyelmességül/ kögyelmességül, hogy te nagy[szágod] által mehetné(n)k az mi szögün országunkban. Mert mesztölönnek/meztölönnek vagy[u]nk/vagy[u]nk és/ész éhöl is/isz megí halunk. Hogy te nagy[szágod] legyön kögyelmes/kögyelmesz segítségül/szegétszégül, azért megis/megisz könyergünk te nagy[szágodnak] mint kögyelmes/kögyelmesz urunknak az istönért, hogy te nagy[szágod] adna minekünk szögön rabaknak egy gyáro levelet, mely járó levéllel/levellel mehetné(n)k békövel az mi országunkban, hogy minköt, szögön rabakat utunkban megí ne bolgatnának. Mely te nagy[szágod] hozzánk való kögyelmességőért/kögyelmességőért hogy ha mi szegön rabak megí nöm szógalhatná(n)k, az istöntül/isztöntül várja te nagy[szágod] mindön kögyelmes/kögyelmesz gyutalmat/gyutalmát. Mi szögön nyomorudatt/nyomorúdatt rabak akarunk te nagy[szágodért] éjjel és/ész nappal istönt imádnunk. Istön tarcsa megí te nagy[szágod/(tok?)at] mint kögyelmes/kögyelmesz urakat és/ész látagassa/látagassza megí te nagy[szágod/(tok?)at] mind lelki és/ész testi/teszti jókkal. Asz te nagy[szágod] szögön rab szolgálái: Tót Máté miskóci/miszkóci, Élia Ju(v)án /Iván erdélyi, Gyászi/Gyási Ju(v)án/Iván módvai/módu(v)ai.

[Kívül címzés:] Az nagyszágasz/nagyságas kögyelmes/kögyelmesz uraknak császár ű fölszégü/fölségü fő magyarországi kamarjás/kamarjász uraknak alázatas/alázatasz könyergészünk/könyergészünk mint nagy[szágos] kögyelmes/kögyelmesz urunknak mindenkoron.

3.2. Értelmezés

Rabságunk után örökké való szolgálatunkat [ajánljuk] nagyságotoknak mint kegyelmes urunknak.

Ti nagyságotokhoz mi, szegény-szegény nyomorodott rabok könyörgünk a hatalmas élő istenért, hogy nagyságotok meglátván az istent és a mi nyomorúságunkat és hosszú esztendeig való rabságunkat – ki 18 esztendeig volt rabságban, ki 23 esztendeig, ki 15 esztendeig –, azért a hatalmas istennek kegyelmességéből és a hatalmassága és jó volta által megszabadultunk a pogánnak rettenetes és kegyetlen igájától. Ebből kifolyólag éjjel és nappal nagy hálát adunk ő felségének a mihozzánk való kegyelmességéért.

Ezért mi, szegény rabok könyörgünk nagyságodnak mint kegyelmes urunknak az hatalmas élő istenért, hogy nagyságod ne hagyjon minket, szegény rabokat, hanem te nagyságodnak az istenért könyörgünk, hogy te nagyságod legyen hozzánk, szegény rabokhoz kegyelmes, hogy te nagyságod által mehetnénk a mi szegény országunkba(n). Mert mezítelenek vagyunk, és éhen is halunk. Hogy te nagyságod legyen kegyelmes segítségül, azért megint könyörgünk te nagyságodnak mint kegyelmes urunknak az istenért, hogy te nagyságod adna minekünk, szegény raboknak egy menlevelet, mely menlevéllel mehetnénk békével a mi országunkba(n), hogy minket, szegény rabokat utunkban meg ne bolygatnának. Mely te nagyságod hozzánk való kegyelmességét ha mi, szegény rabok meg nem szolgálhatnánk, az istentől várja te nagyságod minden kegyelmes jutalmát. Mi, szegény nyomorodott rabok, akarunk te nagyságodért éjjel és nappal istent imádnunk.

Isten tartsa meg nagyságotokat mint kegyelmes urakat, és látogassa meg nagyságotokat mind lelki és testi jókkal. Nagyságod/nagyságotok szegény rab szolgálói: Tóth Máté miskolci, Élia Iván/Juván erdélyi, Jászi/Gyászi Iván/Juván moldvai.

[Kívül címzés:] Az nagyságos kegyelmes uraknak, császár öfelsége magyarországi főkamrás uraknak alázatos könyörgésünk mint nagyságos kegyelmes urunknak mindenkoron.

4. Benda Kálmán szkepszise. Már JUHÁSZ is felhívja arra a figyelmet idézett tanulmányában (2011a: 186), hogy BENDA KÁLMÁN, az általa szerkesztett Moldvai csángó magyar okmánytár (1467–1706) első kötetében egyenesen azt javasolja, hogy a forráskutatás a folyamodványt törölje a moldvai csángó nyelvemlékek sorából (1989: 74). Indoklásában ezt írja: „[a folyamodványt] ugyan nem tudtuk megtalálni, de az 1580-as évekből több kérvény került elő, a »csángó nyelvemlék«-kel teljesen megegyező helyesírással. Közülük a No 50. alatt lévő 1586. december 19-i ugyancsak magyar nyelvű folyamodványban »Gregorius Wallach de Bella banya, Gregorius Hoszko Thobszo banyay« nem egyszer még azonos fordulatokat is használ. [Bekezdés.] Nyilvánvaló tehát, hogy a »csángó nyelvemlék«-nek vélt iratot nem (a minden valószínűség szerint írástudatlan) Gyaszi Juan, hanem valamelyik pozsonyi írnok készítette, hivatalból, számalomból vagy éppen pénzért. A *s* helyett írt *sz* pedig csupán ortográfiai sajtáság, a folyamodvány leírójának szokatlan és »következetlen helyesírása.«” (uo.).

Azóta BENDA KÁLMÁN állításait – tudomásunk szerint – senki nem vette tüzetes forráskutatói vizsgálat alá. Pedig az 1585-ös első folyamodvány filológiai értékelése szempontjából fontos lenne tudni, hogy a BENDA által emlegetett magyar nyelvű kérvények ugyanebből a levéltári anyagból milyen nyelvi, helyesírás- és nyelvjárás-történeti jegyeket mutatnak. Ezek birtokában ugyanis sokkal biztosabb

megállapításokat lehet tenni arra vonatkozólag is, hogy az úgynevezett „csángó folyamodvány” mennyire és milyen vonatkozásban egyedi, illetve lokális alkotás. Tanulmányunk ezt a kutatást kívánja folytatni.

5. Négy új folyamodvány forráskiadása. A megegyező levéltári helyen található négy folyamodványt TERBE ERIKA kereste meg, betűhű átiratot és jegyzeteket készítve róluk. Az értelmezéseket és a korabeli hangzást rekonstruáló olvasatot JUHÁSZ DEZSŐ kísérelte meg létrehozni. Ez utóbbi feladat egyáltalán nem volt könnyű, és nem is lehet teljesen egyértelmű, mivel az írnok által alkalmazott hangjelölés és a mögüle felsejlő nyelvi-nyelvjárási állapot rendkívül egyedi, nem ritkán ingadozó. A négy folyamodványt a Magyar Nyelv 2018. 3. számában tettük közzé bevezetéssel és jegyzetekkel (JUHÁSZ–TERBE 2018). Az utóbbi közlés lehetővé teszi azt is, hogy – a „csángó” nyelvmemléken kívül – jelen tanulmányunkban csak az egyik pozsonyi folyamodvány szövegét közöljük újra, illusztráció gyanánt. Előtte azonban célszerű az adott levéltári fond ismertetése, majd a folyamodványok történelmi kontextusának rövid felvázolása.

6. A Benda által megadott lelőhely feltárása. Ahhoz, hogy a BENDA-féle levelek és az 1918-ban közölt kérvény összetartozását bizonyítani lehessen, első feladatként azonosítani kellett ezeket az *sz-ező* „csángógyanús” iratokat. A megadott hivatkozás a Magyar Kamarai Archívum Városi és kamarai iratok (E 554) állagához irányított, ezen belül a Jankovich-gyűjtemény no. 50-es tételéhez. A megadott numerus azonban nem segíthette a keresést, ugyanis az anyagot BENDA 1989-es közlése után átrendezték, ráadásul nem készült segédlet az így megváltozott jelzetek azonosításához. BENDA csak az egyik „csángógyanús” levélre hivatkozott, de szerencsére megnevezte a folyamodvány szerzőit: Gregorius Wallach de Bella banya, Gregorius Hoszko Thobszo banyay. Ezen a szálon elindulva sikerült megtalálni azokat a leveleket, amelyeket *sz-ező* helyesírása miatt BENDA is emlegetett:

E 554 Jankovich-gyűjtemény No. 1312. A bélabányai (nagybányai?) Gregorius Wallach (Wallach Gergely) és a tob(s)zóbányai Gregorius Hoszko (Hoszkó Gergely) török fogságban lévő rabok kérelme a Magyar Kamarához kiváltásuk ügyében, 1586. december 19.

E 554 Jankovich-gyűjtemény No. 1333. A sárospataki Makay Gáspár török fogságban lévő rab kérelme a Magyar Kamarához kiváltása ügyében, 1587. május 30.

E 554 Jankovich-gyűjtemény No. 1360. A jászberényi Halmasz (Halmos) Mihály török fogságba esett rab kérelme a Magyar Kamarához kiváltása ügyében, 1587. november 18.

E 554 Jankovich-gyűjtemény No. 1361. Az egri Jász Imre és rabtársainak kérelme a Magyar Kamarához kiváltásuk ügyében, 1587. november 18.

Azonban joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon JAKUBOVICH miért nem foglalkozott ezekkel a levelekkel, és miért nem vette észre az iratok közötti hasonlóságot? Még csak nem is utalt arra, hogy lennének hasonló sz-ező levelek a gyűjteményben. Valószínűleg azért, mert nem is találkozott ezekkel az iratokkal.

Ha csak a levéltári hivatkozásukat nézzük, a BENDA által említett levelek és JAKUBOVICH 1918-ban közölt irata is a Jankovich-gyűjteményhez tartozik, amelyet a jellegzetes névbélyegző egyértelműen igazol. JAKUBOVICH az akkori helyzetnek megfelelően, még a Magyar Nemzeti Múzeum Jankovich Miklós-gyűjteményét nevezi meg forrásként, és a pozsonyi királyi kamarához írt folyamodványként említi az iratot.

A Jankovich-gyűjtemény, amely a Nemzeti Múzeum állományának jelentős részét alkotta, alkotja, műkincsekből és könyvtári gyűjteményből állt. Az 1832-ben megvásárolt gyűjtemény története, számos átrendezése adhat magyarázatot arra, hogy a láthatóan együvé tartozó iratok mégis távol kerültek egymástól.

A kéziratos katalógusokból rekonstruált rendszerezés szerint a gyűjteményt eredetileg évszázadonként különítették el, és autográf kéziratnak nevezték az idesorolt iratokat. Ez a kifejezés a legkülönbébb, kézzel írt emlékeket jelöl: irodalmi és tudományos írásművek, kisebb terjedelmű feljegyzések, magánlevelek, különféle köz- és magániratok és más speciális írásos emlékek, például emlékalbumok, énekeskönyvek stb. (BERLÁSZ 1972).

Bár a múzeumi adásvételi szerződés feltételeként köti ki a gyűjtemény tételes, egyenkénti összeírást, azonban az 1838-as árvíz megghiúsította a tervszerű és gondos átvételt. Pánikszerűen kellett menteni Jankovich Hatvani utcában lévő lakásáról és a Múzeumból is az anyagokat.

A gyűjteményt 1867-ig a Széchényi Országos Könyvtárban elkülönítve tárolták, csakúgy, mint a többi személyi gyűjteményt. Mátray Gábor, a könyvtár vezetője 1850-től fogva folyamatosan kiválogatta belőlük a kéziratos anyagot, és megkezdte egy egységes gyűjteményi testnek, a kézirati osztálynak a kialakítását. 1869–1875 között báró Eötvös József kultuszminiszter rendeletére a proveniencia szempontját figyelmen kívül hagyva szaktudományi rendszerbe sorolták a könyveket és a kéziratokat.

Végül pedig a közgyűjtemények gyűjtőkörének az 1934. évi 8. törvénycikke alapján a Könyvtáron belül kialakult levéltári gyűjteményt teljes egészében át kellett adni az Országos Levéltárnak, ahol szintén többször átrendezték az anyagot – de erről volt már korábban szó (BERLÁSZ 1972).

Mint láthatjuk, volt bőven lehetőség az iratok szétválasztására, elkallódására.

7. A folyamodványok tartalma és rendeltetése. A négy levél láthatóan nagyon hasonló tartalommal, rendeltetéssel készült: a török által megsarcolt, kezesség fejében és váltságdíj (sarc) reményében eleresztett rabok támogatást kérő folyamodványai a pozsonyi Magyar Kamarához. A levélírók egykori török fogságban levő rabok, akik

még nem nyerték teljesen vissza a szabadságukat, mivel gyakran előfordult, hogy családtagjaik zálogban maradtak.

Az iratok a 16–17. században virágzó és intézményesült rabkereskedelem során keletkeztek. Ezt a „kereskedelmi ágat” részletesen ismerteti TARKÓ ILONA doktori disszertációja (2012).

A Magyar Királyság és a török hódoltság közötti peremvidék az a terület, ahonnan kikerültek a rabok, hiszen a törökök 70–100 kilométerre, sőt még ennél is mélyebben hatoltak be a magyar végvárak mögé. Erre a magyar végvári katonaság is portyázott: a bosszú, a „vitézség” és – zsold híján – a zsákmány reménye hajtotta a

1. kép

Levéltári pecsétek egy 1587. május 30-i folyamodványon

katonákat, hogy rabokat vagy újabb falvakat hódoltasson meg az Oszmán Birodalom számára, illetőleg saját magának adófizetőket biztosítson. A rendszer működését fokozatosan elsajátították a Magyarországon berendezkedett oszmánok és a határmenti magyar főkapitányok, nagybirtokosok is. Ebből a kényszerű együttélésből alakult ki a 16–17. században

a rabtartás, a határ menti rabkereskedelem, amely mindkét fél számára jövedelmező gazdasági ággá vált (TARKÓ 2012: 7, 24).

Meglehetősen precíz rendszer alakult ki: a rab, fogoly magyar vagy török portyán, azaz kisebb katonai egység betörésekor került fogságba, és ezután a kótyavetyén, a nyereség, a zsákmány árverésén vásárolták meg őket jutányos áron. Az értékesebb rabok a bécsi udvarba kerültek – ahogy az elfogott magyar főurak Konstantinápolyba.

A rendszer magas rangú résztvevője egy főúr (a Batthyány, Zrínyi, Nádasdy vagy éppen az Esterházy család tagjai is lehetett az illető), akinek lehetősége volt arra, hogy az elfogott rabokat elhelyezze, őrizze, élelmezéséről gondoskodjon, ha megsérült vagy beteg lett, ápolassa.

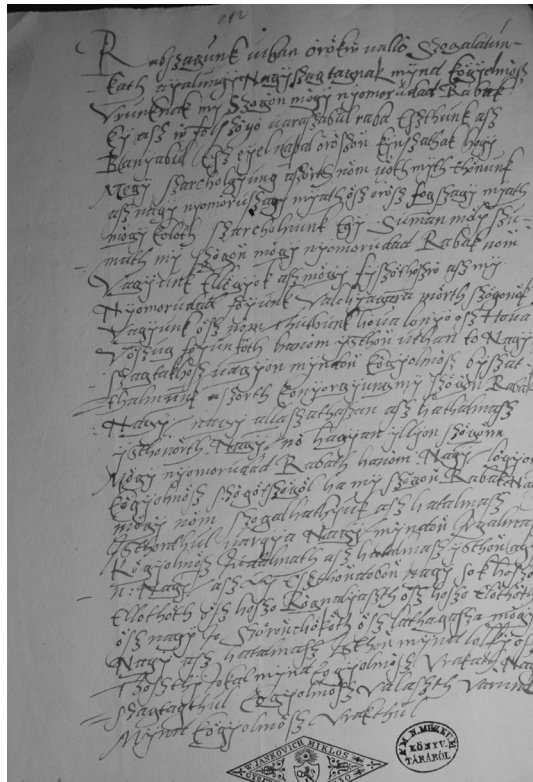
A rabok szabadulásának több módja is létezett: a rab számára a legkedvezőbb, ha meg tudott szökni, vagy ha hitet cserélt és elengedték – ez utóbbi elég ritka. A 17. században viszont gyakori a fejeváltás, a keresztény és a muszlim rabok cseréje. A rabokat „értékük” szerint osztályozták, és amikor tisztázódott az értéke, kezdődhetett az alku.

Az alku nem más, mint a rabból kínzással, veréssel kierőszakolt váltságdíj, sarc, amelynek a megszerzését vállalja. Ha a rabtartó elégedett volt a felajánlott összeggel, akkor megszületett az alku (ha nem, akkor hosszasan elhúzódhatott az

alkudozás). A kialakult váltásgdíjról feljegyzést, végzést készítettek, ez részletezte a sarc összetételét, meghatározta teljesítésének módját. Ha már megszületett az alku, azaz megsarcolt a rab, akkor kiállítottak egy hitlevelet az adott rab számára, ez az irat tartalmazta azokat a feltételeket, amelyekkel elindulhatott sarcáért. Ennek nagyon fontos eleme volt, hogy a fogolyért egy főúr, végvári kapitány vagy török tisztviselő garanciát vállalt. Az oklevélben az aláíró kötelezte magát egy meghatározott összeg vagy a sarc megfizetésének terhe alatt, hogy az adott rab visszatér sarcgyűjtő útjáról. Mindezek után a rab kapott a főkapitánytól egy sarclevelet, illetve koldulólevelet is, ezekben az iratokban szerepelt az, hogy milyen feltételekkel engedték a hódoltságba.

A kezesség rendszere már a 16. században működött, ekkor még néhány kezes is elég volt, később pedig nem egyenként, hanem csoportosan indultak a hódoltságba. A rab – aki addig sem volt szabad, amíg magyar területre ment – maga indult összeszedni a pénzt, és a kezes vállalta pénzben vagy személyében a jótállást. A sarcukat általában nagy keservesen gyűjtötték össze, több hónapig is eltarthatott, a luxuscikkért akár Konstantinápolyba is el kellett menniük. Ha a fogoly teljesítette a váltásgdíját, nem maradt rajta kezesség, akkor kaphatta meg a szabadulási levelét. Ez tartalmazta a rab és rabtartó nevét, a váltásgdíj összetételét, a teljesítés tényét, a megtett utak számát is. Az okiratot aláírással és pecséttel is hitelesítették (TARKÓ 2012: 24–35).

A szóban forgó levelek akkor keletkeztek, amikor a kezességen elengedett rabok a váltásgdíjukat igyekeztek összeszedni. A sarc összegyűjtése többféle módon történhetett: a tehetősebb nemesek az ingóságaikat adták el, esetleg az atyafiságot járták körbe kölcsönökért folyamodva, végül akár a birtokukat zálogosíthatták el, vagy a szabadon értékesíthető részét el is adhatták. A szegényebbek hosszú kolduló útra indultak, és közben kérelmeket intéztek a vármegyékhez és a Magyar Kamarához.

2. kép

A 8.1. pontban közölt folyamodvány fényképe

A vármegyék és a kincstár általában egy-két forintnyi összeggel minden esetben támogatták a könyörgő leveleikkel hozzájuk forduló rabokat. 1570-ben Rudolf király az egyre szaporodó kérelmek hallatán még azt is engedélyezte a Magyar Kamarának, hogy a királyi jövedelmekből azután évente 300 magyar forintot alamizsnapénz címen rabok támogatására fordítsanak (PÁLFFY 1997: 44–45).

A kérelmezők általában írástudatlan, egyszerű emberek voltak, akik valószínűleg nem tudták maguk leírni a hivatalos levelet, ezért felvetődhet a kérdés, hogy akkor ki a lejegyző?

A Magyar Kamarához folyamatosan érkeztek beadványok, gyakran írástudatlan emberek is rákényszerültek hivatalos ügyek intézésére. Talán magának a Kamarának az alkalmazottja vagy egy deák írhatja ezeket a kérvényeket. Az biztos, hogy ez a scriptor tisztában van a hivatalos irat formai követelményeivel, még ha a helyesírása nagyon egyedi is. Az azonos írásképp, az elveszettel megegyező hangjelölési és nyelvjárási sajátosságok pedig egyértelműen bizonyítják, hogy a kérvények nyelvi és helyesírási arculatát nem a megrendelők, hanem ez a scriptor határozta meg, aki egy és ugyanazon személy, aki sorozatosan kiszolgált megsarcolt rabokat.

8. Az egyik folyamodvány átírata, olvasata és értelmezése. Szemléltetésképpen a négy folyamodványból az 1312-es számú, 1586. december 19-re datált iratot közöljük (vö. JUHÁSZ–TERBE 2018: 373–375), mellékelve a kézirat fakszimiléjét is.

8.1. Átirat

Gregoriús Wallach, De Bella Banya, Gregoriús Hoszko, Thobszo Banÿaÿ
1586. december 19.

OL E554. Magyar Kamara Archívuma, Jankovich-gyűjtemény, Városi és kamarai iratok no. 1312.

Rabfzagtúnk úthan¹ örökŵ uallo Szogalatún/-kath aÿalúngÿ Nagÿfzagtagnak
mÿnd kőgÿelmőfz / Vrúnknak my Szogón mőgÿ nÿomorúdad Rábak. / kÿ afz²
ŵ folfzōgō úarafzabúl raba Efzthúnk afz / Banÿabúl Efz eÿel napal örőfzōn
kÿnfzathak hogÿ / Megÿ fzarholgÿúng afzōrth nōm uōth mÿth thōnúnk
/ afz nagÿ nÿomorúfzagy mÿath őfz orőfz fogfzagy mÿath / mőgÿ koloth
fzarholnúnk Egÿ Suñan mōly fzu/-math mÿ fzōgōn mőgÿ nÿomorúdad Rabak
nōm / Vagÿúnk Ellōgÿok afz mőgÿ fÿfzōthofzró afz mÿ / Nÿomorúdad főÿúnk
Valchÿagāra mōrth fzōgonōk / Vagÿúnk őfz nōm Thúthúnk hoúa lonÿō ofz Hoúa /
Vōfzúg főÿúnkōth hanom³ ÿsthōn úthan Eo Nagÿ. / fzagthofz uagÿon mÿndōn
kőgÿolmőfz bÿfzat/-thalmúnk afzorth konÿorgÿung mÿ fzōgōn Rabak / Nagÿ
nagÿ allafzathafzan afz hathalmafz / ÿsthonōrth. Nagÿ nō hagÿan ÿllÿon fzōgōnn
/ Mőgÿ nÿomorúdad Rabath hanōm: Nagÿ lōgÿōn / kőgÿolmőfz fzōgōtfzōgōl ha
mÿ fzōgōn Rabak Nagy / mőgÿ nōm fzogalhathÿúk afz hatalmafz / Jsthonthúl
úagÿa Nagÿ mÿndōn Jrgalmafz / Kőgÿolmőfz Júdalmath afz hatalmafz jsthōn

agya / N: Nagy af Vy Elzthõndobõn nagy fok hofzo / Ellothõth õfz hofzo
Rõgnalyafzth õfz hofzo Elõthõth / õfz nagy Jo fzõrõnchõkõth õfz lathagafza
mõgy / Nagy afz hatalmafz Jsthõn mýnd lolký ofz / Thofzthý Jokal mýnd
kogýolmõfz Vrakath. Nagy / =fzagtagthúl kogýolmõfz valafzth varunk. / Mýnd
kogýolmõfz Vrakthúl.

Címzés: Afz Nagyfzagafz Kõgyolmõfz / Vraknak Chýafzar w folfzõ-/ gõ
magyar orfzagý kama-/Rafz Vraknak allafzathafz / Konõrgofzûnk mýatt
kogýõl-/mõfz vrakhofz

Nagyfzathaknak fzõgõn mõgy / Nyomorúdad Rabfzolgaýa

Gregoriús Wallach

De Bella banýa

Gregoriús hofzko

Thobfzo Banýaý

Jegyzetek:

¹ Az *ú* betűk ékezte szokatlanul hosszú a legtöbb helyen.

² Az *f* számára több esetben is lelõg az alatta lévõ sor szõvegébe, illetve a lelõgõ betûbe írták a következõ sor szõvegét.

³ Az *o* fölõtt van egy pont.

8.2. Olvasat

Rabszágunk/rabságunk után örökkû való szolgálatunkat ajánlung nagyszágtaknak/
nagyságtaknak mint kõgyelmõs/kõgyelmõsz urunknak, mi szõgõn/szõgõny
mõgnyomorúdatrabak, ki(k) azúfõlszõgõ/úfõlsõgõ várasábúl rabbá estünk/esztünk
az bányábúl, és/ész éjjel-nappal örõsõn/örõszõn kízzattak, hogy megsarcolgyung.
Azõrt/azért nõm vót mit tõnnünk az/asz nagy nyomorúság/nyomorúság miatt õs/
õsz/és örõs fogság miatt mõg köllõt sarcolnunk egy summán, mõly summát mi
szõgõn/szõgõny mõgnyomorúdad rabak nõm vagyunk elõgõk az mõgfizõtõsrõ/
mõgfizõtésre az mi nyomorúdat fõjünk válcságára, mõrt szõgõnyõk vagyunk õs/
õsz/és nõm tuttunk hová lõnnyõ õs/õsz/és hová vössük fõjünkõt. Hanõm istõn
után õnagyszágtakhoz/õnagyságtakhoz vagyon mindõn kõgyõlmõs/kõgyõlmõsz
bizadalmunk/biszatalmunk, azõrt/azért kõnyõrgüng mi, szõgõn/szõgõny rabak,
nagy[ságodhoz] nagy alázasan/alászaszan asz/az hatalmas/hatalmasz istõnõrt/
istõnért. Nagy[ságod] nõ hagyjan illyõn szõgõn/szõgõny mõgnyomorúdad rabat,
hanõm nagy[ságod] lõgyõn kõgyõlmõs/kõgyõlmõsz sõgõtszõgõl/szõgõtszõgõl,
ha mi szõgõn/szõgõny rabak nagy[ságodnak] mõg nõm szolgálhatjuk, az
hatalmas istõntúl várgya nagy[ságtok] mindõn irgalmas, kõgyõlmõs jutalmát.
Asz hatalmas istõn ággya nagy[ságtokat], hagy az új esztõndõbõn nagy sok
hosszõ életõt õs/õsz/és hosszõ rõgnálást õs/õsz/és hosszõ életõt õs/õsz/és nagy
jó szõrõncsõkõt, õs/õsz/és látagassza/látagassa mõg nagy[ságtokat] asz hatalmas
istõn mind lõlki õs/õsz/és tõsti jókkal mint kõgyõlmõs urakat. Nagyszágtaktúl/
Nagyságtaktúl kõgyõlmõs/kõgyõlmõsz választ várunk mint/mind kõgyõlmõs/
kõgyõlmõsz uraktúl.

Címzés: Az nagyszágas/nagyságas, kögyölmös/kögyölmösz uraknak, császár
űfölszögő/ űfölsögő magyarországi kamara uraknak alázatas/allázatasz
könyörgösünk/könyörgösünk miatt kögyölmös/kögyölmösz urakhoz,
nagyságtaknak/nagyságtaknak szögön/szögöny mögnyomorúdad rabszolgája:
Gregorius Vallah
de Béllabánya
Gregorius Hoszkó
tob(s)zóbányai

8.3. Értelmezés

Gregorius Wallach de Béllabánya, Gregorius Hoszko, Tob(s)zóbánya
Rabságunk után örökké való szolgálatunkat ajánljuk nagyságtoknak mint
kegyelmes urunknak, mi, szegény megnyomorodott rabok, kik az őfelsége
városából rabbá estünk az bányából, és éjjel-nappal erősen kínoztak, hogy
megsarcoljunk. Azért nem volt mit tennünk a nagy nyomorúság miatt és
erős fogság miatt meg kellett sarcol(ód)nunk egy summán, mely summát mi,
szegény megnyomorodott rabok nem vagyunk elegek az megfizetésre az mi
nyomorodott fejünk váltságára, mert szegények vagyunk és nem tudtunk hová
lenni és hová vessük fejünket. Hanem isten után őnagyságtokhoz vagyon minden
kegyelmes bizodalmunk, azért könyörgünk mi, szegény rabok, nagyságodhoz
nagy alázatosan az hatalmas istenért, nagyságod ne hagyjon ilyen szegény
megnyomorodott rabot, hanem nagyságod legyen kegyelmes segítségül, ha
mi, szegény rabok nagyságodnak meg nem szolgálhatjuk, az hatalmas istentől
várja nagyságtok minden irgalmas, kegyelmes jutalmát. Az hatalmas isten áldja
nagyságtokat, hogy az új esztendőben nagy sok hosszú életet és hosszú regnálást
és hosszú életet és nagy jó szerencséket, és látogassa meg nagyságtokat az
hatalmas isten mind lelki és testi jókkal mint kegyelmes urakat. Nagyságtoktól
kegyelmes választ várunk mint kegyelmes uraktól.

Címzés: Az nagyságos, kegyelmes uraknak, császár őfelsége magyarországi
kamarás uraknak alázat(os) könyörgésünk miatt kegyelmes urakhoz,
nagyságtoknak szegény megnyomorodott rabszolgája:
Gregorius Vallah
de Béllabánya
Gregorius Hoszkó
tob(s)zóbányai

9. A folyamodványok helyesírásáról, hangjelöléséről

9.1. A hangjelölés típusjegyei. Ahogy JUHÁSZ korábban már megállapította
(2011a: 191), a szöveg főbb jellemzőit tekintve kancelláriai típusú helyesírást tük-
röz, de az *ö, ő, ü, ű* hangok jelölése zömmel mellékjeles, ezért végeredményben
keverék típusról beszélhetünk; **F-1⁵:** *ö, ő: kőgyelmesz, jľfľhőnth, legjőň, szőgőň,*

⁵ Az 1585-ös folyamodványt F-1, az 1586-osat F-2 rövidítéssel jelöljük.

Thekynthwonn; **F-2:** *kőgyölmőfz, jsthn, myndn, fzogónn, folfzógó; ü, ű: F-1:* *órwkw, kybwl, w, szegethszegwl, konergunk; F-2:* *óókw, w, főyunk, Elfzhunk* stb.

Ha elmarad a mellékjel, akkor sem a kései kancelláriai helyesírásra jellemző betűkapcsolat – *eu, ev, ew* – jelenik meg, hanem az alapjel, amely fölött diakritikus jelnek kellene lennie, azaz *ó* helyett *o*, pl. **F-1:** *kőgyölmeszegebwl, jfthonnerth, jfthonth konyergunk, kogyelmesz, w folszegw, konergeszunk; F-2:* *Szogón, folfzógó, orófz, koloth, Ellógyök, fzogonók, lonjó, hanom, Ellothóth, lolkj* stb. A palatális mássalhangzók mellékjeles megoldására nincs példa: a *gy, ny* és *ly* jelölése ipszilon utótagú betűkapcsolattal történik: **F-1:** *Nagy, Nagj, Nagy, Hogj, nyomorudadt, mely;* **F-2:** *Nagjfszagtagnak, nagj, hogj, Egj, Vagyunk, kőgyölmőfz, nyomorúdad, nyomorúfszagy, konjorgyung, moly, jllýon* stb., ahol az ipszilon fölött gyakran megjelenő pontoknak nincs hangmegkülönböztető szerepük. Funkcióatlan mellékjel az *u, v* hang jelölése során is felbukkan a *w* és az *u* betű fölött: **F-1:** *wthan, ýmadnűnk*⁶; **F-2:** *Rabfszágunk, houa, fzú-/math*.

9.2. Egy különleges jelenség: az ún. sz-elés – az *s* helyén szereplő sz – jelölése.

Mivel már az első folyamodványt közzétevő JAKUBOVICH és mások is kitértek erre a vitatott jelenségre (mint a feltételezett csángó nyelvjárási sajátságok legmarkánsabb jegyére), ezúttal is foglalkozunk vele, előrebecsátva azonban, hogy többtényezős hangtörténeti, nyelvjárás-történeti és helyesírás-történeti kérdésről van szó (vö. JUHÁSZ 2011a: 191–192). Idézzük ismét JAKUBOVICH idevágó megjegyzését: „[az 1585-ös folyamodványnak] Egyébként következetlen helyesírása az *s* hangot – az *ít* ligatúras *isten* szó kivételével – következetesen *sz-szel* írja”. JAKUBOVICH tehát itt nem azt állítja, hogy az általa scriptornak is gondolt Gyászi Iván nyelvjárása *sz-elő* volt, hanem azt, hogy a szöveg írója az *s* hangot következetesen *sz-szel* írja. Természetesen lehet, hogy a szerző nem fogalmazott pontosan, és az írott szöveg hangjelölésére tett megállapításait összemosta a hangzó szöveg vélt vagy valós nyelvjárásiaságával, hiszen ezt a jelenséget csángó sajátsággként vette számításba.

Ha azonban BENDÁT követve ki tudjuk mutatni, hogy az ország más vidékéről származó kérvényezők folyamodványaiban is ez a jelenség bukkan fel (nemcsak szórványosan, hanem rendszerszerűen), akkor az *sz-elést* nem a fej, hanem a kéz, azaz az írnok írásgyakorlatához kell kötni. Lássunk tehát példákat mindkét dokumentumból: **F-1:** *kőgyelmesz* (3x), *kőgyelmesz, kogyelmesz, Hattalmasz, esz* 'és' (6x), *megýsz* 'mégis', *Theszthý, mýszkochý; F-2: *kőgyelmőfz, hathalmalfz, Elfzhunk, Jrgalmalfz, őfz* 'és'. Ez a markáns sajátság jelen van mind a négy újonnan közölt levéltári forrásban is (JUHÁSZ–TERBE 2018).*

A fentiekhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy az *sz* betű nemcsak az *s* (ill. *sz*) hang jelölésére szolgált, hanem olykor a *z*-jére is: **F-1:** *aszzerth, Aszerth* (2x), *asz*

⁶ Az *ű* fölötti ékezetek balra dőlnek.

(6x), *hoszank* 'hozzánk', *allaszatthasz* 'alázatos'; **F-2:** *afz*, *Efz*, *fýfzóthofzró*, *afzorth* 'azért', *býfzat/-thalmúnk* stb. Ez viszont már felveti azt a lehetőséget is, hogy az írnok nyelvében sem volt éles különbség a zöngés és zöngétlen mássalhangzók között. Érdemes továbbá különválasztani az *s* helyén jelentkező *sz-ez*ő írásmódú példákban belül azokat, amelyekben *-ság/-ség* képző található. Ezek egy része ugyanis mind a kései ómagyar, mind a korai középmagyar korban (ritkán ugyan és nyilván nyelvjárási kötöttséggel) *-szág/-ség* alakú is lehetett, l. pl. 1531: *Nagzagos wram* (HEGEDŰS–PAPP szerk. 1991: 237). Íme: **F-1:** *Rabszagunk*, *Rabszagunkath*, *Rabfzagban*, *Nagýszagtagnak*, *Nagýszagasz*, *nyomorufzagunkath*, *kógýolmeszegebwl*, *kógýelmeszegeerth*, *kógýelmeszegeth szegetszegwl* 'segítségül', *folszegw*; **F-2:** *Rabfzagúnk*, *Nagýfzagtagnak*.

10. Nyelvjárási- és normatörténeti megjegyzések. Az összes levél átvizsgálása után kijelenthetjük, hogy bár – a hangjelöléshez hasonlóan – a nyelvi regionalizmusok előfordulása nem következetes (azaz ellenpéldák is vannak), ezek nagyjából egy irányba, ugyanazon íródeákra mutatnak. Az alábbiakban a markánsabb jelenséget emeljük ki, egymás mellé téve az első, 1585-ös és az ezt követő dokumentumok példáit (az F-1-re vö. JUHÁSZ 2011a: 192–194).

10.1. Magánhangzó-jelenségek

10.1.1. Nyílt *a*-zás. A tendenciaszerű nyílt *a*-zás közismerten az erdélyi Mezőség nyelvjárási jellegzetessége (innen vitték át telepések Moldva bizonyos magyar lakta részeire is).

10.1.1.1. Hangsúlytalan helyzetű nyílt *a*-zás: **F-1:** *szogalla-(tamath)-thunkath* – javított szóban, *Nagýszagtagnak* (2x), *nyomorudadt*, *Rabak* (2x), *rabak*, *Rabakath*, *rabakath*, *rabaknak*, *Rabaknak*, *hagýan* 'hagyjon', *lattagasza* 'látogassa', *Nagýszagasz*, *allaszatthasz*; **F-2:** *Nagýfzagtagnak*, *Nagyfzathaknak*, *Nagy / =fzagtagthúl*, *Nagýfzagalz*, *nyomorúdad* (5x), *Rabak* (4x), *Rabath*; *allafzathafzan*, *úarafzabúl*, *hagýan* 'hagyjon', *lathagafza*, ? *kýnfzathak* '? kínzottak'.

10.1.1.2. Hangsúlyos helyzetű nyílt *a*-zás. Hangsúlyos nyílt *a*-zást sem az első, sem az azt követő dokumentumokban nem találtunk. Ez a hangállapot megfelel az *a*-zás ismert fejlődéstörténetének, mely szerint az *o > a* változás először a hangsúlytalan szótagokban indult meg (az utolsó szótaggal kezdődően), innen érte el a hangsúlyos szótagot, asszociatív hatásokkal is megtámogatva (l. bővebben: MURÁDIN 1989, JUHÁSZ 2011b). – Példák a hangsúlyos *o*-k megmaradására: **F-1:** *szolgalla-(tamath)thunkath*, *nyomurufzagunkath*, *pogannak*, *hoszank*, *Hogý*, *országwnkban*, *szolgalhathnak*; **F-2:** *Szogatatún/-kath*, *nyomorúdad* (5x), *nyomorúfzagy*, *hogý*, *fogfzagy*, *houa* (2x), *hofzo*, *magýar orfzagy*, *Rabfzolgaýa*.

10.1.2. Labiális *ö*-zés. Ez a tendencia még az *a*-zásnál is erősebb jelenlétet mutat a folyamodványok szövegében, de nemcsak a nyelvtörténetileg megszokott helyen, azaz a zárt *ē* pozíciójában, hanem más, „szabálytalan” hangmegfelelésekben is.

10.1.2.1. A zárt *ē* helyén jelentkező *ö*-zés. Közismert nevén labiális *ö*-zés, amely a nyelvterület számos pontján felbukkan, de nagyobb, összefüggő területeken a Dél-Dunántúlon és a Dél-Alföldön volt jellemző már az ómagyar korban is.

Hangsúlytalan *ē* helyén: **F-1:** *Rethōnethōs* (2x), *mýnkōth*, *legýōn*, *legýon*, *mýndōn*; **F-2:** *folfzōgō*, *folfzō-/gō*, *lʒōgonōk*, *mýndōn* (2x), *lōgýōn*, *hanōm* (2x), *Elōthōth* (2x), *kōgyōlmōfʒ* (4x), *lʒōrōnchōkōth*.

Hangsúlyos *ē* helyén: **F-1:** *kōgyēlmesz* (4x), *kogyelmesz*, *kōgyēlmesz*, *kōgyēlmesz*, *kōgyōlmeszegebwl*, *kōgyelmeszegeerth*, *kōgyelmeszegōerth*, *kōgyēlmeszegeth*, *kōgyēthlwn*, *szōgōn* (4x), *lʒōgōn* (2x), *szōgwn*, *nōm*, *folszegw*; **F-2:** *folfzōgō*, *folfzō-/gō*, *lʒōgonōk*, *lōgýōn*, *kōgyōlmōfʒ* (4x), *mōgy* (6x), *nō*, *Rōgnalyafʒth*, *lʒōrōnchōkōth*.

10.1.2.2. A nyílt *e* helyén jelentkező *ö*-zés. Mivel az *e* alsó nyelvallású, az *ö* pedig középső, ezért az *e* > *ö* hangváltozás szabálytalannak, illetve ritkának is tekinthető a magyar nyelv-, illetve nyelvjárástörténetben. Azon beszélők és scriptorok nyelvi produkcióiban bukkanhat fel, akik fonémarendszerében meggyengült (vagy felszámolódott) az *e* – *ē* oppozíció, így az *ö*-ző helyi normára való törekvés átcsaphatott a nyílt *e*-s pozíciókra is. Ha scriptorunk mezőségi háttérű volt, ez könnyen megtörténhetett, mivel Erdélynek ezen a nagytáján – az északkeleti régióhoz hasonlóan – már az ómagyar korban meggyengült a zárt *ē* státusa. Példák: **F-1:** *ýftōn*, *ýftōnnerth* (2x), *ýftōnnerth* (2x), *ýftōnth*, *ýfthont*, *ýftōnnek*, *ýftōnthwl*, *Elzthōndeyk* (de *Elzthendeýk* 2x), *kōgyōlmeszegebwl*, *Ehōlýsz*; **F-2:** *ýsthōn*, *jsthōn*, *Jsthōn*, *ýsthonōrth*, *Jsthonthul*, *kōgyōlmōfʒ* (az *ö* többféle jelölésével: 8x), *kōgyēlmōfʒ*, *orōfʒ* 'erős', *ōrōfʒōn* 'erősen', *fýfzōthofʒrō* 'fizetésre', *fōýúnk*, *fōýúnkōth*, *Vōfʒúg* 'vessük', *ýllýon*, *lʒōgōtʒōgōl* 'segítségül', *Elzthōndobōn*, *Elōthōth*, *Ellothōth*, *Thofʒthý* 'testi'. Bizonytalan az *e* nyelvallásfoka, de inkább nyílt eredetűt tehetünk fel itt is: *mōly*, *mōrth*.

10.1.2.3. Egyéb hangok helyén álló *ö*-k, *ő*-k. A nem zárt és nyílt *e*-k helyén álló *ö*, *ő*-k a „rendhagyósági” skála végpontjain helyezkednek el, különösen azon esetekben, ahol az eredeti hang hosszú. – *É* helyén álló *ö*, *ő*-k: **F-1:** *Thekýnthwōnn*, *Bekōwel*, *kōgyēlmeszegōerth*; **F-2:** *Ellōgyōk* 'elég jók', *fýfzōthofʒrō* 'fizetésre', *ōfʒ* 'és' (5x), *afʒorth* 'azért', *ýsthonōrth* 'istenért', *lʒōgōtʒōgōl* 'segítségül' (itt az *-ít* képző nyelvjárási előzményeként *-ít* és *-ét* is rekonstruálható), *lʒōrōnchōkōth*, *folfzō-/gō* 'felsége', *Konōrgofʒúnk*. Ide is tartozhatnak a *szegény* szó második szótagjában labialitást tükröző példák, ha nem a zárt *ē*, ha nem az *é* helyén állnak (l. fentebb). (A *uōth* [vót] 'volt' igealakban szereplő *ó* betűnek nem tulajdonítunk *ő* hangértéket: ennek nincs hangtörténeti realitása, tehát az eset a tollhibák kategóriájába sorolható.)

A nyílt *a*-zásnak és a labiális *ö*-zés különböző fokozatainak ugyanazon szövegekben, illetve ugyanazon scriptornál való szokatlan és szabálytalan megjelenésével kapcsolatban JUHÁSZ (2011a: 193) a következőket írta: „Az egyik magyarázat a természetes nyelvjárás-keveredés lehetősége, azaz a szöveget olyan scriptor is írhatta, aki élete során környezetet változtatva két nyelvjárás jellegzetességeit sajátította el. Bár ez sem zárható ki, esetünkben kevésbé tartom valószínűnek. Ha mégis ez történt volna, akkor legkézenfekvőbb az erdélyi, udvarhelyszéki *ö*-ző nyelvjárásnak és a szomszédos mezőségeinek a »keveredése«. Nagyobb esélyt adok azonban annak a lehetőségnek, hogy az *ö*-zés nem az erdélyi dialektusok együtthatása révén jelent meg a beadványokban, hanem annak a hivatalnoknak vagy alkalmi segítőnek a nyelvi készletéből származik, aki formába öntötte a szabadult rabok folyamodványát. Ilyenformán az *ö*-zés lehet nyelvjárási háttérű, de nem erdélyi gyökerű, illetőleg lehet regionális irodalmi nyelvi sajátság is, azaz olyan hangtani jellegzetesség, amely kikerült a saját korában negatívan megítélhető provincializmusok köréből, tehát nem kellett normatív alapon kiiktatni a nyelvhasználatból (vö. JUHÁSZ 2007 és az itt közölt szakirodalom).”

10.1.3. Egyéb nyelvjárási magánhangzó-jelenségek. Zömmel egyedi és ritka sajátságok példái következnek alább.

10.1.3.1. Záródással társult labializáció: F-1: *ě > ö > ü, é > ő > ú: kőgyethlwn, szógwn, w folszegw, őrwkw; F-2: őrókw.*

10.1.3.2. Nyitódással társult illabializáció: *ö > ě ~ e:* F-1: *kőnergýwnk, kőnergwnk, konergwnk, konergűnk* (2x). (A *könyergűnk* második szótagjában az *e* megőrzött régiség is lehet.) F-2: A második dokumentumban a *könyörög* szótó mindkét előfordulásában második szótagi labialitást mutat: *konýorgýung, Konörgofűnk*. Ez összefüggésben állhat ennek a folyamodványnak a valamivel erősebb labializáló jellegével.

10.1.3.3. Egyéb zártság–nyíltságbeli megfelelések: *ő – ű:* F-1: *w ’ő’* (2x), *fű* ’fő’; F-2: *w*, de *ú – ó:* F-1: *holzo* ’hosszú’; F-2: *holzo* (3x); *í – é:* F-1: *szegetszegwl*. Toldalékmorfémákban zárt formák: F-1: *kőgyölmeszegebwl, ýgajathwl* (itt a *-tűl* rag archaikus nem illeszkedése is figyelemre méltó, de hibás jelölés is lehet); F-2: *úarafzabúl, Banýabúl, Nagy / =fzagtagthúl, Vrakthúl*.

10.2. Mássalhangzó-sajátságok. Ezek közül az explozív *gy*-zést említjük meg, melynek vannak hangkörnyezettől független, illetve asszociatív példái: F-1: *Gýutalmath* ’jutalmát’, *Gýaszý* ’jászi’, *egý gýaro* ’járó’ (az utóbbit vö. ezzel: *mely ýaro*); F-2: *fzarcholgyúung* ’sarcoljunk’, *úargýa* ’várja’.

10.3. Ragozás. A formálódó írásbeli normával összefüggő „hiperkorrekt” ragohasználat figyelhető meg az F-1 dokumentumban, azaz inessivusi forma illativusi funkcióban: *mehetnek asz my szógwn orszagwnkban*, és *mehethnek Bekowel asz my*

országunkban. (Nem zárható ki az sem, hogy itt nem illativusi, hanem ténylegesen inessivusi formák vannak: ’mehetnek az országban’.) Erre példát az F-2-ben nem találtunk.

11. Záró gondolatok. Nyelvjárásilag keverék jellegű, az élőnyelv és a közép-magyar kor alsóbb szintű hivatalos írásbeliségének a jegyeit is magán viselő nyelvemlékekről van szó, beleértve a korábban csángónak tartott folyamodványt is. (Terjedelmi okokból csak az F-1 és F-2 dokumentumból hoztunk példákat, de a többi 2018-ban közzétett kamarai folyamodvány nyelvi és helyesírási jellemzői is nagyon hasonlóak.) Ezek nagy valószínűséggel egyetlen scriptortól származnak, akinek sem a nevét, sem a státusát, sem a nyelvi életrajzát nem ismerjük. Feltehető, hogy az ország több vidékét bejárta, *a*-zása alapján mezősegi, esetleg moldvai gyökerei is lehettek. *Ö*-zése sok helyen szabálytalan, a bizonytalan normakeresés jeleit mutatja. A mássalhangzóknál megfigyelhető gyengélkedő zöngés–zöngétlen oppozíció, valamint az *sz–z–s* hangok egybefolyó jelölése az írnok többnyelvűségének (leginkább magyar–német kétnyelvűségének) fonetikai tükröződése is lehet. A jövőben érdemes lesz megvizsgálni még a Pozsonyi Kamara korabeli, hasonló tartalmú magyar nyelvű iratait, hogy a többi scriptor mennyiben követett egyedi, és mennyiben a hivatali műhelyre jellemző írásgyakorlatot (pl. helyesírás-hangjelölés, nyelvjárás, formulák, hibatipológia, pragmatikai eszköztár stb.).

Kulcsszavak: csángó írásbeliség, közép-magyar hivatali írásbeliség, nyelvjárástörténet, 16. századi folyamodványok, helyesírás-történet, nyelvemlékek olvasata, értelmezése, levéltári környezete.

Hivatkozott irodalom

- BENDA KÁLMÁN szerk. 1989. *Moldvai csángó-magyar okmánytár. 1467–1706. I.* Magyar-ságkutató Intézet, Budapest.
- BERLÁSZ JENŐ 1972. Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1970–1971.* OSZK, Budapest, 1973. 109–173.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink (1541-ig).* Tankönyvkiadó, Budapest.
- JAKUBOVICH EMIL 1918. Csángó folyamodvány1585-ből. In: *Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai.* Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomdája. Budapest, 121–122.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011a. Egy vitatott nyelvemlék a XVI. század végéről. Dimenzionális nyelvészeti esettanulmány. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére.* [ELTE BTK] Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.

- JUHÁSZ DEZSŐ 2011b. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., Nyelvelmélet és diakrónia. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba, 225–246.
- JUHÁSZ DEZSŐ – TERBE ERIKA 2018. 16. századi magyar nyelvű folyamodványok a Pozsonyi Kamara levéltárából. *Magyar Nyelv* 114: 372–383.
- LÜKŐ GÁBOR 1936/2002. *A moldvai csángók. A csángók kapcsolata az erdélyi magyarsággal.* Lükő Gábor művei 2. Táton Kiadó, Budapest.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1989. A mezőségi *a*-zás. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 33: 23–48.
- PÁLFFY GÉZA 1997. A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). *FONS* (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 4/1: 5–79.
- TARKÓ ILONA 2012. *Rabkereskedelem és anyagi kultúra a XVI–XVII. században a Batthyány család levéltára alapján.* PhD-értekezés, PPKÉ Történettudományi Doktori Iskola.

KALCSÓ GYULA

Eszterházy Károly Egyetem

kalcso.gyula@uni-eszterhazy.hu

A nyelvtörténeti források digitális publikálása

Digital Publishing of Historical Linguistic Sources

Digitizing of sources and publishing digitized documents on the Internet is standard practice nowadays.

Different levels of digitization mean different uses in scientific research. Digitized texts with searchable linguistic annotations are without doubt the most beneficial for historical linguistic research. There are several practices in producing digitized materials with annotations, all of them being present in Hungary: layered PDF, corpus building and management softwares (e.g. in case of the Old Hungarian Concordance), unique methods (e.g. the Flash-based application in case of the Establishing Charter of the Abbey of Tihany and the Census of the Abbey of Tihany on the website of the University of Debrecen). However there is still a need for consensus on how to publish Hungarian historical linguistic sources (or at least regarding the ones located in Hungary). Standardized principles of digital publishing could result in several benefits. Following the guidelines of the Text Encoding Initiative (TEI) would be the best choice. This paper deals with the TEI briefly, in particular with its linguistic annotation standards. It also demonstrates the application of TEI with a few examples from abroad. At the end of the paper a suggestion is made for organizing a consortium which could adapt TEI guidelines in a standard and internationally compatible way of digitizing, annotating and publishing of Hungarian historical linguistic sources.

Keywords: digitization, digital publication, digital facsimile, Text Encoding Initiative, linguistic annotation.

1. Bevezetés. A digitális forrásközlés napjainkban már minden bölcsészettudományi területen gyakori. Lényeges szempont viszont, hogy az interneten elérhető források milyen kutatási feladatok elvégzésére alkalmasak. A digitálisan publikált dokumentumok sokszor az egyes kutatóhelyek, sőt projektek eltérő módszertanával készülnek, szerencsésebb esetben valamilyen – nemzetközileg is elfogadott – ajánlást vagy szabványt követnek.

A tanulmány áttekinti a hazai digitális forrásközlés (elsősorban nyelvemlékközlés) kialakult gyakorlatát, megvizsgálja, hogy a nemzetközi kutatásokban kialakult módszerek közül melyek honosodtak meg. Kitér az annotálás különböző formáira, röviden bemutatja a nyelvészeti annotációt tartalmazó történeti korpuszok eljárásait. Ezután foglalkozik az annotálás leginkább elterjedt formájával, a Text Encoding Initiative (TEI) ajánlásaival, valamint annak nyelvészeti alkalmazásaival. Megvizsgálja, hogy a TEI-kódolás alkalmas-e a nyelvemlékek digitális publikálására,

valamint bemutat néhány külföldi példát. Végezetül ismertet egy módszert az ún. digitális kritikai fakszimilék közlésére, valamint javaslatot tesz egy konzorcialis együttműködési forma kidolgozására, amely alkalmas lenne a TEI magyarországi adaptálására a magyar nyelvemlékek egységes és nemzetközi szinten is kompatibilis digitális közlése és nyelvi annotációja érdekében.

2. A hazai digitális nyelvemlékközlési gyakorlat

2.1. A reprodukív szint. A magyar nyelvemlékek elég széles köre elérhető valamilyen digitalizált formában a világhálón. Ezen közlések zöme azonban megmarad a reprodukív szinten (l. TÓSZEGI 2006), azaz a forrás különböző minőségű képét publikálja többnyire valamilyen szabványos formátumban, esetenként a képet tartalmazó PDF-ben. Ilyen pl. az Országos Széchényi Könyvtár nyelvemlékes honlapja (OSZKMNy., pl. a SzabV. PDF-változata: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny2_b.pdf) vagy a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK) digitalizált nyelvemlékei (pl. az AporK. a Régi magyar nyelvemlékek 33. darabjaként megjelent DVD-mellékletének a böngészhető változata: <http://mek.oszk.hu/16300/16329/html>). Ezek a „digitális fakszimilék” jobbára az autopszia helyettesítésére valók, nem teszik azonban lehetővé a keresést a digitalizált dokumentumokban.

2.2. A kereshető szöveg. A képdigitalizálásnál fejlettebb megoldást jelent a szövegdigitalizálás, amely a forrásközlés ún. reprezentatív szintje (TÓSZEGI 2006: 246), ezek előnye, hogy a számítógép segítségével könnyebben kereshetők. A reprodukív és reprezentatív szint kombinációjának tekinthető a kétrétegű PDF. Ezekben a forrás képe „mögött” megtalálható a – többnyire optikai karakterfelismeréssel (angol betűszavával OCR-rel) előállított – szöveg, amelyben ily módon kereshetünk is. Az OCR minősége – amely a történeti szövegek esetében általában nem jó –, illetőleg az utómunkára, főként a kézi korrektúrára fordított idő meghatározza a használhatóságot. Ilyen közlés például a CornK. MEK-beli változata, amely a Codices Hungarici sorozat nyomtatásban megjelent 6. kötetének OCR-ezett PDF-je (<http://mek.oszk.hu/08900/08981/pdf>).

2.3. Az annotálás formái. Az annotált közlések jelentik azonban a digitalizálás legmagasabb rendű formáját, TÓSZEGI (2006) terminológiájával az interpretatív szintet. Ezekben a kiadásokban a szerkesztők a digitális szövegben különböző hozzáadott információkat kódolhatnak, amelyek az adatbázisba szervezéshez vagy az összetettebb keresések végrehajtásához szolgálhatnak alapul. Napjainkban a legelterjedtebb annotálásra használt jelölőnyelv az XML (l. BÍRÓ 2005).

Az annotáció tartalma általában attól függ, hogy milyen célból publikálják a digitális kiadást. Az irodalomtudományi műhelyekben készült közlések például többnyire a hagyományos kritikai kiadások apparátusát alkalmazzák. Ilyenek például a Sermones compilati kutatócsoport (SC.) elektronikus szövegközlései, többek

között az ÉrdyK. digitális változata (<http://sermones.elte.hu/erdy>), amelyben hipertextes lábjegyzetek formájában szerepelnek a szövegkritikai annotációk. Ugyancsak a hagyományos (nyomtatott) kritikai kiadások hipertextes változataként tekinthetünk az ELTE BTK korábbi bölcsészettudományi informatikai önálló programjának (BIÖP) Hálózati kritikai kiadássorozatra (HKK.), amelyben megtalálhatók például a 16–17. századi gyülekezeti és graduális éneklésről szóló hosszabb szövegelemek (Lelki énekekről régi magyarok. A régi magyar gyülekezeti énekeskönyvek előszavai: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/eloszo>). A hipertext előnye, hogy nem (feltétlenül) töri meg a szöveg linearitását, illetőleg akár párhuzamos olvasásra is kényelmesebb lehetőséget biztosít.

A nyelvemlékközlésben kiemelten fontos a nyelvi-nyelvészeti annotáció, amely a publikált dokumentumot alkalmassá teszi a nyelvészeti kutatásra. Hazánkban jelenleg három történeti korpusz felel meg ennek a követelménynek (l. SASS 2016), a nagyszótári korpusz (Magyar történeti szövegtár, MTSz.), a Régi magyar konkordancia (RMK.) és a Történeti magánéleti korpusz (TMK.).

Az MTSz. A magyar nyelv nagyszótárának 30 millió szövegszót tartalmazó korpusza. Eredetileg 1772 és 2000 között keletkezett különböző műfajú és stílusú szövegek gyűjteménye volt, amely a 2015-ben elvégzett bővítés keretében mintegy 3 millió szövegszónyi 2001 és 2010 közötti szemelvénnel egészült ki. A lekérdezőfelületen lehetőség van gyakorisági listák létrehozására, a lekérdezések szűrésére és kollokációk keresésére is.

Az RMK. a Magyar generatív történeti szintaxis projekt (MGTSz.) keretében készült el, amely 2009 és 2013 között zajlott az MTA Nyelvtudományi Intézetében. A korpusz tartalmazza az összes fennmaradt ómagyar kori és néhány középmagyar kori szövegemléket: 47 kódexet, 24 rövidebb szövegemléket és 244 missziliszt, mindösszesen 2,2 millió szövegszót. A keresetőségen túl a teljes anyag betűhű szövege, valamint néhány nyelvemlék normalizált és morfológiailag elemzett változata érhető el a honlapján (RMK. nyitólap, valamint MGTSz.).

A TMK. „1772 előtti magánlevelekből és peres eljárások jegyzőkönyveiből épül fel. Elsősorban a történeti morfológiai és szociolingvisztikai kutatásokhoz kínál anyagot, de segítséget nyújt a történeti mondattani, pragmatikai és lexikológiai vizsgálatokhoz is” (TMK., nyitólap). Terjedelme 2017 szeptemberében mintegy 6 millió karakter (850 ezer elemzett szövegszó). A keresője lehetővé teszi, hogy mondaton, tagmondaton vagy adott metaadatokkal megjelölt tulajdonságú szövegen belül keressünk, illetve akár több mondatos egységek is lekérdezhetők.

A három korpusz közül azonban csak az RMK. tekinthető a szó szoros értelmében nyelvemlékközlésnek, mivel a másik kettő esetében a teljes szövegek megtekintésére nincs is lehetőség. Az RMK. esetében is elválik egymástól azonban a reprezentatív szint és az interpretatív szint, mivel – csakúgy, mint az MTSz. és a

TMK. esetében – a keresések eredményei tágabb kontextusukban nem tanulmányozhatók. A történeti korpuszok mindegyike tartalmaz különböző mélységű annotációt is, amely mindhárom esetben XML alapú.

Sajátos megoldás a Tihanyi alapítólevél (TA.) – és a Tihanyi összeírás (TÖ.) – multimédiás közlése (TAMult.) a Debreceni Egyetem honlapján. Ez tartalmaz digitalizált betűhív szöveget, fordítást, képet, valamint az egyes szórványrészletek részletes leírását bibliográfiával, sőt: térképmelléleteket, valamint hangfájlokat is. A közlés koncepciója közel áll az ideális digitális kritikai fakszimilékhez (l. alább), szinte csak a rugalmas keresés lehetőségét hiányolhatjuk. Nagy hátránya viszont a formátuma: a Flash napjainkra elavult, nem támogatott, a böngészőkben csak speciális beállításokkal jeleníthető meg, és várhatóan a nem is túl távoli jövőben előfordulhat akár olyan felhasználói konfiguráció is, amelyen nem is fog futni.

A hazai digitális nyelvemlékközlésnek tehát már vannak kialakult hagyományai, de a minden igényt kielégítő, a nyelvemlék képét és kereshető szövegét egyaránt tartalmazó, szabványos formátumban annotált, a kódolt adatok kereshetőségét is lehetővé tevő közlések még váratnak magukra. Az alábbiakban (3–5.) az ilyen nyelvemlékkiadás egy lehetséges módjára tesztek javaslatot.

3. A Text Encoding Initiative (TEI). A TEI jelenti napjainkban a szövegkódolás (annotáció) nemzetközi standardját: „A digitális filológiában évtizedek alatt egyeduralkodóvá vált az XML dokumentumleíró szabvány és az arra épülő Text Encoding Initiative (TEI) ajánlás, amelyet kifejezetten bölcsészettudományi használatra, textológus szakemberek közössége hozott létre [...]. A kilencvenes években még komoly viták folytak arról, hogy milyen hátrányai lehetnek a dokumentumok leírására kifejlesztett hierarchikus jelölőnyelveknek, de a TEI végül alternatíva nélkül maradt...” (PALKÓ 2016: 1320). Bár de facto nem szabvány, alkalmazása magától értetődő minden komolyabb digitális bölcsészeti szövegpublikálásban (vö. BÍRÓ 2005). Ajánlásaik az XML-en alapulnak, jelenleg az ötödik változat érvényes (TEI CONSORTIUM eds. 2017).

A TEI-kódolású szövegek közlése hazánkban eddig jellemzően az irodalomtudományi műhelyek gyakorlata volt (l. pl. HKK.). Ennek újabb példája a DigiPhil projekt (DP.), amely „tudományos szövegkiadások, bibliográfiák és kutatási adatbázisok online tudástára, a Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet közös szolgáltatása” (DP. impresszum, vö. továbbá PALKÓ 2016). Ennek keretében folynak többek között Kosztolányi- és Mikszáth-kritikaikiadások munkálatai.

3.1. A TEI nyelvészeti apparátusa. A TEI nagy előnye lehet a nyelvemlékközlésben, hogy a kezdetektől nagy hangsúlyt fektetett a nyelvészeti célú felhasználásra, így az erre vonatkozó apparátusa kellőképpen kidolgozott, és számos projektben használják is. A terület fontosságát mutatja, hogy a TEI saját folyóirata, a TEI

Journal (TEIJ.) 2012 novemberében megjelent 3. számát teljes egészében a nyelvészetnek szentelte (TEI and Linguistics: <http://journals.openedition.org/jtei/475>). A nyelvészet kitüntetett szerepét jelzi az is, hogy a konzorcium egyik ún. „Special Interest Group”-ja (SIG, kb. ’speciális érdeklődésű csoport’, jelenleg 13 működik) a TEI for Linguists, azaz TEI nyelvészeknek, melynek saját levelezőlistája és wikije is van (l. a SIG oldalán: http://www.tei-c.org/Activities/SIG/TEI_for_Linguists).

A nyelvészeti kódkészlet kétféle értelemben is fellelhető a TEI-ben: egyrészt vannak olyan fejezetei az ajánlásoknak, amelyek kifejezetten a nyelvészettel kapcsolatba hozható szövegfajták (pl. szótárak, beszélt nyelvi szövegátíratok, szövegkorpuszok stb.) kódolásával foglalkoznak. Másrészt külön fejezet tárgyalja az elemzés különböző szintjeit, azon belül pedig megtaláljuk az egyes nyelvi szinteknek (szó, szóalak, morféma, szintagma, mondat stb.) megfelelő kódolási javaslatokat is. A TEI nem a nyelvi annotáció tartalmára tesz javaslatot, az nyelvészeti szakkérdés, amelyre megvannak a kialakult nemzetközi konszenzusok (l. pl. az RMK. által is használt UD). Csak azt mondja meg, hogy a hierarchikus szövegstruktúrában hol és milyen XML-megoldással érdemes az annotációt elhelyezni. A módszert részletesen az ajánlások (TEI CONSORTIUM eds. 2017.) 17.4-es alfejezete ismerteti (Linguistic Annotation, <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/AI.html#AILA>). Fontos hangsúlyozni, hogy a TEI hierarchikus struktúrára tett javaslatai bármely nyelvészeti elemzési módszerrel összekapcsolhatók. A fenti fejezet például a CLAWS (a British National Corpus POS-taggelési módszere) kódolási rendszerének TEI-be integrálását mutatja be, de ugyanúgy megvalósítható például az RMK.-ban használt UD morfológiai kódolással való összekapcsolása.

4. Az ideális digitális nyelvemlékközlés. Az ideális digitalizált nyelvemlék TÓSZEGI (2006) terminológiájával élve egyszerre reproduktív, reprezentatív és interpretatív közlés, azaz a nyelvemlék nagyfelbontású képén túl tartalmazza a (lehetőleg betűhíven és normalizáltan egyaránt) kereshető szöveget, amelyben a lehető legmélyebb nyelvészeti annotáció is kódolva van szabványos (a struktúrára nézve TEI, a nyelvészeti annotáció tartalmára nézve tetszőleges, ám valamilyen nemzetközileg elfogadott ajánlást követő) formátumban, amelyet természetesen ugyancsak lekérdezhetünk. A keresés és lekérdezés szabványos online felületen történik, amely platformfüggetlenül, hosszú távon ugyanazt a tartalmat produkálja, és szabadon hozzáférhető bárki számára.

Az ilyen közlés egyelőre még nemzetközi szinten is várat magára. A digitális faksimile szép példája a Sínai-félszigeti kódex (Codex Sinaiticus, CS) honlapja, amelyen egyszerre tanulmányozhatjuk a kézirat képét és digitalizált szövegét, úgy, hogy a képet a szövegben kijelölt szavakhoz, kifejezésekhez pozícionálhatjuk. A kép és a szöveg összekapcsolását a TEI-annotáció teszi lehetővé, nem tartalmaz azonban nyelvi elemzést. A nyelvészeti célú TEI-kódolást és szövegközlést kezdeményezte a

Helsinki Egyetem Digital Editions for Corpus Linguistics (DECL) projektje. Ennek az volt az egyik célkitűzése, hogy a nyelvészeti célból digitalizált korpuszok szövegét ne csak nyelvészek hasznosíthassák (hanem pl. történészek, sőt a szélesebb nagyközönség is), viszont nem tartották szükségesnek a szövegek összekapcsolását képpel. A módszerük részletes leírása megtalálható HONKAPOHJA–KAISLANIEMI–MARTTILA (2009)-ben. A projekt elkészült korpuszai elérhetők az Oxfordi Egyetem szövegarchívumában (<http://ota.ox.ac.uk/>).

5. Javaslat a magyar nyelvemlékek digitális közlésének egységes módjára.

A hazai digitális nyelvemlékközlésben nagy előrelépés lenne, ha létrejönne egy konzorcium, amely kidolgozná legalább a magyarországi (de célszerűen inkább a magyar) nyelvemlékek interpretatív szintű digitális publikációjának egységes módszertanát. A konzorcium tagjai elsősorban a nyelvemlékeket őrző intézmények lennének, természetesen kiegészülve más, a digitális filológiával már foglalkozó intézményekkel (egyetemekkel, kutatóintézetekkel), kutatókkal. A létrejövő szervezetnek csatlakoznia kellene a TEI-hez, azon belül a nyelvészeti SIG-hez, és aktívan közreműködnie az ott folyó munkálatokban.

A konzorciumnak egy olyan digitális nyelvemlék-publikálási módszert kellene kidolgoznia, amelynek az alapja TEI-XML annotációval ellátott digitális fakszimile, valamilyen nemzetközileg elfogadott (célszerűen már a magyarra is alkalmazott) ajánlás alapján kódolt nyelvészeti annotációval. A munkálatok során természetesen minden eddigi eredmény adaptálandó (és adaptálható) lenne, például a már elkészült történeti korpuszok konvertálhatók lennének a kialakítandó TEI-kódolási eljárás szerinti formátumra. A TEI használatának számos előnye lenne: az ily módon kódolt nyelvemlék nem csupán a nyelvészeti-nyelvtörténeti kutatás forrása, hanem a filológiai igényes, nemzetközi standardoknak megfelelő digitális tudományos kiadás is egyben. Az elkészült digitális kiadásokat a nyelvemlékeket őrző intézmények valamilyen egységes platformon publikálhatnák (erre számos kialakult megoldás van, l. pl. a Versioning Machine használatát a DP. esetében), jelentősen hozzájárulva ezzel a magyar kulturális örökség egy fontos szeletének kutathatóságához, valamint általános hozzáférhetőségéhez.

Kulcsszavak: digitalizálás, digitális forrásközlés, digitális fakszimile, Text Encoding Initiative, nyelvi annotáció.

Hivatkozott irodalom és források

- BÍRÓ SZABOLCS 2005. *Szövegfeldolgozás XML-alapokon*. Neumann Kht, Budapest.
- CS = Codex Sinaiticus online www.codexsinaiticus.org (2017. 10. 21.)
- DECL = Digital Editions for Corpus Linguistics <https://www.helsinki.fi/en/researchgroups/varieng/digital-editions-for-corpus-linguistics-decl> (2017. 10. 21.)
- DP. = DigiPhil. A magyar irodalomtudomány filológiai portálja <http://digiphil.hu> (2017. 10. 21.)
- HKK. = Hálózati kritikai kiadássorozat <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/index> (2017. 10. 21.)
- HONKAPOHJA, ALPO – KAISLANIEMI, SAMULI – MARTTILA, VILLE 2009. Digital Editions for Corpus Linguistics: Representing manuscript reality in electronic corpora. In: ANDREAS H. JUCKER – DANIEL SCHREIERAND – MARIANNE HUNDT eds., *Corpora: Pragmatics and Discourse. Papers from the 29th International Conference on English Language Research on Computerized Corpora (ICAME 29). Ascona, Switzerland, 14–18 May 2008*. Rodopi, Amsterdam/New York. 251–274.
- MGTSz. = Magyar generatív történeti szintaxis <http://omagyarkorpusz.nytud.hu> (2017. 10. 21.)
- MTSz. = Magyar történeti szövegtár <http://clara.nytud.hu/mtsz> (2017. 10. 21.)
- OSZKMNy. = Magyar nyelvemlékek. Az Országos Széchényi Könyvtár honlapja. <http://nyelvemlekek.oszk.hu> (2017. 10. 21.)
- PALKÓ GÁBOR 2016. Mit jelent a digitális filológia a szemantikus web korában? A DigiPhil projektről. *Magyar Tudomány* 177: 1316–1322.
- RMK. = Régi magyar konkordancia <http://rmk.nytud.hu> (2017. 10. 21.)
- SASS BÁLINT 2016. Nyelvészeti szövegkeresők, Nemzeti Korpuszportál. *Magyar Tudomány* 177: 798–808.
- SASS BÁLINT – SIMON ESZTER 2012. Nyelvtchnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–264.
- SC. = Sermones compilati <http://sermones.elte.hu> (2017. 10. 21.)
- TEI = Text Encoding Initiative <http://www.tei-c.org/index.xml> (2017. 10. 21.)
- TEI CONSORTIUM eds. 2017. *TEIP5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange (3.2.0)* <http://www.tei-c.org/Guidelines/P5> (2017. 10. 21.)
- TEIJ. = Journal of the Text Encoding Initiative <http://journals.openedition.org/jtei> (2017. 10. 21.)
- TAMult. = Tihanyi alapítólevél. Multimédiás összeállítás a Debreceni Egyetem honlapján. <http://mnnytud.arts.klte.hu/kiallitas/ta.html> (2017. 10. 21.)
- TMK. = Történeti magánéleti korpusz <http://tmk.nytud.hu> (2017. 10. 21.)
- TÓSZEGI ZSUZSANNA 2006. A szövegdigitalizálás döntési folyamata. *Könyvtári Figyelő* 52: 245–260.
- UD. = Universal Dependencies <http://universaldependencies.org> (2017. 10. 21.)
- Versioning Machine <http://v-machine.org/> (2017. 10. 21.)

KASZA PÉTER

SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék
petrusfalx@gmail.com

„Egy osztrák Bonfini”*
Wolfgang Lazius elfeledett magyar történeti műve

“An Austrian Bonfini”
Wolfgang Lazius’ neglected work on Hungarian history

Wolfgang Lazius (1514–1565), the Viennese humanist, physician, bibliophile and cartographer worked as the royal historiographer of Habsburg Ferdinand I from 1540 until his death. He was a prolific author whose main historical work the *Decades* provides an account of Austria’s history from the Roman era up to his own times, yet it strangely remained a manuscript in its entirety. In my paper, I first call attention to problems experienced in the course of the editorial work on this source, which is followed by an overview of the specific research areas which might extract significant records from Lazius’ text. First of these is, of course, history, as the V. decas offers a chronicle of fifteen crucial years. Relevant features of the work might appeal to scholars of literary history and cartography, while certain aspects might be revealing for specialists in intellectual history (court culture, coronation, ceremonies) and art history (city descriptions, monuments mentioned) as well. In the final part of my paper I cite four examples which show the conditions necessary to utilise Lazius’ work as a historical source and highlight its principal merits, but also call attention to those methodological and conceptual problems which force us to take Lazius’ claims with a grain of salt.

Keywords: Lazius, *Rerum Austriacarum Decades*, humanist historiography, Buda 1541.

1. Bevezető megjegyzések. Minden analógia veszedelmes fegyver, mert olyan képzettársításokat eredményez, melyek esetleg túlmutatnak használójuk eredeti szándékain. Ennek tudatában mégis megkockáztatom, hogy a fenti címet adjam ennek a rövid tanulmánynak, mely egy olyan történetíró művének forrásértékét, e forrásérték jellegét és egyben határait vizsgálja, aki több szempontból méltán érdemli meg, hogy „osztrák Bonfini”-nak tituláljuk. Wolfgang Laziusról (1514–1565), illetve *Rerum Austriacarum Decades* (továbbiakban: RAD) című művéről van szó.

Messze többről van szó, mint pusztán a két monumentális történeti munka címének egybecsengéséről. Sokkal többet nyom a latban egyrészt az, hogy az olasz Bonfini éppúgy udvari történetíróként alkotta meg a magyar történelmet tárgyaló

* A tanulmány elkészültét az NKFIH K-119237 azonosító számú, *Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve* című kutatási projektje támogatta.

Rerum Ungaricarum Decades-t, ahogyan Lazius is udvari szolgálatban, esetében persze már nem Mátyás, hanem Habsburg Ferdinánd megbízásából fogott bele a maga Ausztria-történetébe. A hasonló címnél, az ebből következő hasonló szerkezetnél és a hasonló pozíciónál sokkal fontosabb a hasonló célkitűzés: mind Bonfini, mind Lazius azzal a szándékkal ragadtak tollat, hogy a legkorábbi kezdetektől saját korukig mutassák be, a latin nyelv választása révén egész Európa számára érthető módon, megbízójuk országának történetét. Bonfini esetében ez a hun hagyomány bemutatásától kezdve Jagelló Ulászló első éveiiig terjedő időhatárt jelentett, Lazius pedig a római korral kezdte és Ferdinánd uralkodásának végéig tervezte írni a maga művét. További hasonlóság, hogy mindkét szöveg csonka maradt. Bonfini kezéből a szélütés csavarta ki a tollat, így a munka az 1490-es évek közepének eseményeiig haladt, Lazius pedig, noha valamivel túlélte megbízóját, az események rendszeres tárgyalásával csak 1556-ig jutott, az utolsó decas csonkán maradt, és csak szórványos eseményeket (főleg Miksa koronázási ünnepségeit 1563-ból) örökített meg az 1556–1564 közti évtizedből. Merőben más azonban a két mű utóélete. Bonfini szövege ugyanis 1543-ban előbb részlegesen, majd 1568-ban teljes egészében megjelent, és a következő századokban újra és újra rendszeresen kiadták, így a gigantikus munka a 19. századig alapvetően határozta meg a magyar nemzettudatot, illetve amit a magyar történelem első ötszáz évéről idehaza és Európában tudni lehetett. Lazius műve azonban mindmáig kéziratban maradt, így szinte semmilyen hatást nem gyakorolt az utókor emlékezetére vagy a szakmai vitákra. Ez a hazai kutatások szempontjából annál is sajnálatosabb, mivel bár a mű első négy decas-a magyar szempontból nem különösebben fontos, illetve ezek adatai már a maguk korában sem számítottak feltétlen újdonságnak, merőben más a helyzet azonban, ha az utolsó, egészében elkészült V. decas-t vesszük szemügyre. Egy két könyvre terjedő bevezető után ugyanis, melyben Lazius áttekinti a magyar történelem korai századait, a szerző a decas nyolc további könyvét kizárólag az 1540–1556 közti másfél évtized magyar történelmének szenteli, egy olyan korszakról kínálva jelentős forrásértékű, narratív beszámolót, melyre vonatkozólag ilyenkor magyarországi szerzőtől alig rendelkezünk. Egy NKFIH-kutatási projekt keretében jelenleg ennek a decas-nak a kritikai kiadását készítem elő. A továbbiakban azt szeretném röviden bemutatni, milyen lépések kellenek ahhoz, hogy Lazius szövege valóban gyakorlatilag hasznosítható forrás legyen, ezt követően röviden jelezném, milyen tudományterületek számára kínál információkat a szöveg, végül négy példán szemléltetném a szöveg forrásértékével kapcsolatos problémákat és kihívásokat.

2. Kéziratból forrás: a Rerum Austriacarum Decades kiadási előkészületei.

Lazius Decades-ének jelenleg három szerkesztése ismert. A három Bécsben található kódex (cod 7967, cod 7937 és cod 7688) egyike sem autográf, valamennyi korabeli másolat, a szerző kezétől származó javításokkal. Közülük a legteljesebb

szöveget a cod 7688 tartalmazza, mely két könyvnyi bevezetés után az 1540–1556 közti évek magyar történelmét tárgyalja.¹ A cod 7937 ehhez képest sokkal rövidebb, csupán egy könyvnyi praefatio-t hoz és az 1540–1546 közé eső időszak elbeszélését. A szöveg végén található bejegyzés szerint ez a változat 1548-ra elkészült, így értelemszerűen nem tartalmazhatott az 1550-e évekre vonatkozó szöveget. A cod 7967 alapvetően a cod 7937 szövegeit hozza, de ehhez hozzákötöttek más Lazius-kéziratokat is.

Abban, hogy Lazius ötszáz évre feledésbe merült, bizonyosan döntő szerepe van annak, hogy a mű kéziratban maradt, amiből ráadásul három is van. Ahhoz tehát, hogy a forrás legalább a szűkebb, latinul is értő szakmához eljusson, a kéziratból nyomtatott kiadást kell készíteni. Ez tehát elsődlegesen paleográfiai munka, amennyiben el kell tudni olvasni és átírni egy 16. század közepi latin kéziratot. Vagyis nem egyet, hanem hármat, és épp itt kezdődik a gond, ugyanis a három változat alapvetően nem különbözik egymástól (attól eltekintve persze, hogy egyedül a cod 7688 tartalmaz 1546 utánra vonatkozó szövegeket is), közelebről nézve azonban több száz kisebb-nagyobb eltérés van a szövegváltozatok között, korántsem mindegy tehát, melyiket adja ki a szövegkiadó. A második lépés tehát filológiai természetű, a szövegvariánsok összevetése (collationálás) után ki kell választani, melyik a legmegbízhatóbb, a szerző szándékát leginkább tükröző verzió.

Napjainkig két tudós szólott hozzá a kérdéshez. Laziusról írott habilitációs dolgozatában MICHAEL MAYR úgy vélte, a kéziratok keletkezési sorrendje: 7937, 7967, 7688 (MAYR 1894: 42–59). Néhány évtizeddel később WACZULIK MARGIT arra a következtetésre jutott, hogy MAYRnak igaza van abban, hogy legkorábban a cod 7937-ben levő szövegváltozat készült el, de utána szerinte megfordul a sorrend: a második szövegverzió a 7688-as kódex anyaga, és a sor végén a 7967-es manuscriptum áll (WACZULIK 1937: 56–60). Résztelesebb magyarázatra e lapokon nincs mód és tér, így röviden csak annyit jegyeznék meg, hogy alapos filológia munka nyomán egy harmadik sorrend rajzolható meg, melyet a szövegek változásának iránya kivétel nélkül alátámaszt. Bizonyosan MAYRnak van igaza, amennyiben a legvégső verzió a cod 7688 kell legyen. Ez hozza a legbővebb szöveget: két könyvnyi bevezetést és 1546 utáni részeket. Továbbá egységes írású, alig vannak benne javítások, láthatólag egyfajta végleges (?) tisztázat. A cod 7937-ről a végén levő bejegyzés alapján tudható, hogy 1548-ra készült el. Ilyen bejegyzés ugyan a cod 7967-ben nem található, de

¹ A harmadik könyv mutatja be az 1540–1542 között Budáért folyó harcokat. Mint látni fogjuk, ez a könyv a decas legnagyobb forrásértékű része. A negyedik-hatodik könyvek az 1543–1546 közti hadi eseményeket tárgyalják. A hetedik az ifjabb Niklas Graf zu Salm und Neuburg 1549. évi (Tinódi Sebestyén által is megénekelt) magyarországi hadakozásait, a nyolcadik pedig Gianbattista Castaldo 1551-es erdélyi hadjáratát mutatja be Fráter György haláláig. A kilencedik könyv témáját az 1552–1556 közti évek legfontosabb magyarországi harcai adják, az utolsó, tizedik könyv pedig Szigetvár 1556. évi ostromának és sikeres megvédésének rövid krónikája.

mivel Lazius az 1542. évi események kapcsán nemcsak Perényi Péter az évi fogságba vetését említi meg, de arra is utal, hogy hat évvel később, 1548-ban halt meg (cod. 7967, fol. 126r), ennek a szövege sem keletkezhetett 1548 előtt. Az igazi kérdés az, melyik a korábbi verzió: a 7937 vagy a 7967? Eddigi kutatásaim során részletesen, sorról sorra összevetettem az 1540. és az 1542. évi eseményeket tartalmazó fejezeteket (összesen több mint 35 gépelt oldalt), és ezek alapján világos, hogy a helyes sorrend: 7967, 7937, 7688. Vagyis egy harmadik verzió. Egy rövid példán szeretném illusztrálni a módszer működését. Ahogy az alábbi táblázatból látszik, igen gyakori az a jelenség, hogy a cod. 7967 tartalmaz egy kifejezést (példánkban a *rege* szót), ez megtalálható a cod 7937-ben is, de ott utóbb kihúzták, majd a kihúzásnak megfelelően a cod 7688-ban az adott kifejezésnek már nyoma sincs. Konkrét példánknál maradvá: Lazius eredetileg úgy kezdte a III. könyvet, hogy „Igitur mortuo rege Joanne”, vagyis ’János király halála után’. Kis szórendi változtatással ugyanez állt a cod 7937-ben is: „Igitur mortuo Joanne rege”, de a titulust jelölő *rege* szót utólag áthúzták. A cod 7688-ba már így került be a szöveg: „Igitur mortuo Joanne”, azaz ’János halála után’, akit Ferdinánd udvari történetírója, legalább a mű kezdő sorában, nem akart rögtön királynak címezni.

cod. 7967	cod 7937	cod 7688
Igitur mortuo <i>rege</i> Joanne cum quo Hungariae regnum post variam utrimque fortunam Ferdinandus rex inclytus partitus fuerat, (cod. 7967, f. 93v)	Igitur mortuo Joanne <i>rege</i> cum quo Hungariae regnum post variam utrimque fortunam Ferdinandus rex inclytus partitus fuerat, (cod. 7937. f. 33)	Igitur mortuo Joanne cum quo Hungariae regnum post variam utrimque fortunam Ferdinandus rex inclytus partitus fuerat, (cod. 7688. f. 117v)

Ilyen változtatásra számszámra hozhatók példák, és mind kivétel nélkül egy ilyen irányú átalakítást mutatnak. Vagyis a cod 7967 az eredeti fogalmazvány, amibe Lazius több helyen belejavít, ezeket a javításokat minden esetben örökli a cod 7937 szövegváltozata, de még abban is vannak további finomítások, melyek átöröklődnek a cod 7688-ba. A folyamat nem megfordítható, így a filológia eszközeivel igazolható, hogy egy majdani kiadás alapjául valóban a legjobbnak tartható cod 7688 választható. A filológiai aprómunka azonban korántsem válik értelmetlenné a továbbiakban, mivel jól látható módon hozzájárul a mű forrásértékének meghatározásához, amennyiben a törlések és módosítások révén rávilágít a stiláris jellegű problémákra túl a koncepció megváltozására is. Ez pedig átvezet minket a tanulmány következő nagyobb egységéhez.

3. Mire forrás a Decades? Egy olyan sokrétű és nagy anyagot mozgó művet, mint a Decades, bízást számos tudomány képviselői haszonnal forgathatnak majd. Csak címszavakban emelve ki a legfontosabbakat, ezek a következők. Elsődlegesen természetesen történelmi forrásról van szó, mely értékes ismeretekkel gazdagítja

tudásunkat Magyarország sorsdöntő másfél évtizedéről: Buda elestének körülményeitől kezdve a várháborúk végét jelentő 1556. évi harcokig és az ország három részre tagoltságának állandósulásáig. De fontos lehet a mű historiográfiai szempontból is, mert Lazius szemléletét egy másik paradigmát követve ír, mint a kor magyar történetírói (Szerémi György, Istvánffy Miklós, Verancsics Antal, Forgách Ferenc, stb.) így az udvari történetírás működésébe enged betekintést. Mivel a műben számos városleírás, topografikus rész található, értékes adatokkal gazdagíthatja a művészettörténetet és a várostörténetet is. De meríthetnek belőle a numizmatika vagy a kartográfia iránt érdeklődők éppúgy, ahogy (főleg a VI. decas töredékei) hasznos anyagot szolgáltatnak a korona- és koronázáskutatásnak, az udvari ceremóniák kutatóinak és általában a művelődéstörténészeknek. Mivel azonban suszter maradjon a kaptafánál, az alábbi pár oldalon magam e sok lehetőség közül Lazius művének történeti forrásértékére hívnám föl a figyelmet, mégpedig két szintet és két problémát képviselő négy példa alapján.

4. Lazius, a szemtanú. Az V. decas kiemelt fontosságú részét képezik azok a könyvek, melyek az 1540–1542 között Buda birtoklásáért folyó harcokat örökítik meg. Ennek fontosságát jelzi, hogy az 1548-ra elkészült első verzióban a szöveg jelentős részét ezen események tárgyalása tette ki. A cod 7937-es kódexben található változat egy 33 oldal terjedelmű bevezető után négy könyvben tárgyalta az 1540–1546 közti magyarországi eseményeket. Ebből az első három könyv foglalkozik a Buda körüli harcok három évével (fol. 34–151) összesen 118 oldalon, míg a következő négy esztendőre 1546-ig összesen jut egy könyv 60 oldal terjedelemben (fol. 152–211). A Buda-fejezetek együvé tartozását szintén aláhúzza, hogy amikor Lazius a végső verzióban átdolgozza és bővíti a művet, az 1540–42 közti harcok történetét egy könyvvé vonja össze, mely a két könyvnyi bevezetővel ellátott cod 7688-ban a III., egyben a maga 67 oldalával a decas leghosszabb könyv lesz. A terjedelem csak részben magyarázható a téma, Buda török kézre kerülése történetének fontosságával. Minden bizonnyal az is sokat nyomott a latban, hogy Lazius, mint katonaorvos („Physicus beim Heer”) személyes is részt vett Roggendorf balul végződött 1541. évi hadjáratában, így legalábbis az ez évi események egy részéről szemtanúként számolhatott be. Ez pedig lényegében unikális forrássá avatja az V. decas idevágó részeit. Mert a budai ostromra ugyan több kortárs forrásunk is van (Szerémi Györgynek, Izabella szervitorának levele Verancsics Antalhoz, Bornemisza Tamás emlékirata stb.), ezek közös jellemzője, hogy valamennyi olyan embertől származik, aki a budai várban élte át és onnan szemlélte az ostromot. Lazius kivételével olyan forrásunk, mely az ostromlók szemszögéből, Roggendorf táborából nézve ismertette volna az eseményeket, nincs. Az ostrom kimenetelét illetően természetesen Lazius sem fog mást mondani, de beszámolója árnyalhatja tudásunkat az események menetéről, okairól, és megmutathatja az érem eddig kevésbé ismert másik oldalát. De nemcsak akkor számít értékes

forrásnak Lazius, ha személyesen jelen volt az adott eseménynél. Fontos adatokkal szolgálhat olyan eseményekre is, melyeket csak hallomásból ismert.

5. Lazius, a fültanú. Erre kiváló példát kínál a cod 7688-ban levő változat második könyve. Ez szorosabban véve még egyfajta bevezető fejezet, de már csak a Mohács (1526) és Szapolyai János király halála (1540) közti 15 év történetét tárgyalja. Éppen ez az a rész ugyanakkor, amelyet Lazius jelentősen kibővített az átdolgozás során, és ebben, némely esetben, nyilvánvalóan az is közrejátszott, hogy időközben több adatra tett szert. Példánk a Hans Katzianer vezette 1537. évi hadjárat. Ez a hadművelet, bár eddig alig kapott figyelmet a hazai hadtörténetírásban, a Mohács utáni évtized legnagyobb szabású katonai vállalkozása volt. Az ellátási nehézségekkel küzdő keresztény sereg azonban csak nagy nehezen jutott el a fontos átkelőt védő eszéki vár alá, a rendszeres ostromra már sem ereje, sem ideje nem maradt. Az éhező és járványoktól tizedelt sereget pedig a visszaúton felmorzsolták a határ menti török szandzsákok csapatai (KUPELWIESER 1899). A kudarc története még megírásra vár, Lazius pedig kiváló kontrollforrást kínál ehhez. Az 1537. évi eszéki (vagy goriani) vereséget már az 1548-ra elkészült verzió bevezetője is megemlítette. Ebben Lazius kifejezetten lakonikusan fogalmazott, és 8–9 sort szentelt az eseménynek (vö.: ÖNB, cod 7937, fol. 31–32). Az átdolgozott verzióban az eszéki események bemutatása viszont már közel nyolc oldalt tesz ki (vö.: ÖNB cod 7688, fol. 113r–116v)! A szöveg alapos vizsgálata és forrásainak feltárása még előttünk áll, az azonban bizonyos, mert Lazius maga írja le, hogy új keletű ismereteinek legalább egy része a hadjáratban részt vevő tisztektől származott, „qui capti ea clade posteaquam redempti in Austriam incolumes redierunt, excepimus”. Vagyis (pár sorral feljebb név szerint is megnevezett) adatközlői fogságba estek a hadjárat során, és csak miután onnan kiváltották őket és visszatértek Ausztriába, volt módja kikérdeznie őket és adataikkal gazdagítani szövegét. Eddig a csatára vonatkozólag csak GROVIO szövege (GROVIO 1561: 278–291), illetve a vereség miatt kegyvesztetté vált és bebörtönzött Katzianer érthetően apologetikus beszámolója állt rendelkezésünkre (VALVASOR 1877–1879: 30–41). Lazius azonban, ha nem is szemtanúként, de legalábbis fültanúként újabb szemtanúk megfigyeléseinek megörökítésével bővítheti az eddigi forrásanyagot. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy a forráskritika milyen fontos és nélkülözhetetlen dolog. Különösen igaz ez Lazius esetében, aki ugyan nagyon hasznos segédeszköze lehet a történészeknek, szem előtt kell azonban tartanunk, hogy gyakorlott humanistáról, egyben Ferdinánd szolgálatában álló, így nem feltétlenül objektív történetíróról van szó. Végezetül az ilyen problémákra hoznék két példát.

6. Forrás vagy konstrukció? Első példánk Ferdinánd fontos diplomatájának, Niklas Graf zu Salm und Neuburnnak 1540. őszi budai követségéhez kapcsolódik. Salm feladata az volt, hogy tárgyaljon az özvegy Izabella királynéval, illetve magyar tanácsosaival, és vegye rá őket, hogy tartsák magukat az 1538-ban kötött váradi béke

pontjaihoz, és adják át Budát Ferdinándnak. Lazius oratio obliquában foglalja össze Salm mondandójának lényegét, mely az alábbi táblázat bal oldalán olvasható. A beszéd logikája és számos tartalmi eleme remekül illeszkedik a helyzethez, így nagyon hitelesnek hat, ha azonban szemügyre vesszük a táblázat jobb oldali oszlopában olvasható Sallustius szöveget, rá kell ébrednünk, hogy a Salm-beszéd nem igazi forrás, csak ügyes applikáció.

(Salm követségéről 1540 őszén)	(Sallustius, Iug, 83.)
Rogans ad postremum amice, ne temere et sine causa amplissimum praedae regnum exponant, et fidem semel litteris datam violent habere pupillum distinctam litteris provinciam. Ob haec magnum aditum ipse patefactum ad iungendam connectendamque arctius amicitiam, quae bello, uti securior, ita sane potior esset. Et quamquam opibus hi suis confiderent, Thurcarumque tyranni amicitia niterentur, non debere tamen incerta pro certis mutare. Facile esse bellum incipere, ceterum non eodem semper eventu, quo suscepta erant, desinisse. Neque in eiusdem potestate finem esse, in cuius proclivitate initium extiterant. Incipere cuivis, atque adeo etiam ignavis licere, ceterum felicem rebus imponere finem non, nisi a numine divino imperandum. Quod iustiori semper causae suffragetur proinde pupilli suo consulerent, ne florentes eius res cum patris quondam sui perditis miscerent.	[Sulla] legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniungendae, quae potior bello esset, et, quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare. Omne bellum sumi facile, ceterum aegerrime desinere; non in eiusdem potestate initium eius et finem esse; incipere cuivis etiam ignavo licere, deponi cum victores velint. Proinde sibi regnoque suo consuleret neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret.

Lazius ugyan mutatis mutandis, lényegében azonban mégis szóról szóra felhasználja azt a részt Sallustius Bellum Iugurthinumából, ahol Sulla küld követet Bocchus numida királyhoz, hogy saját érdekeire hivatkozva eltántorítsa őt a Iugurthával kötött veszedelmes szövetségtől. A szituáció mindkét esetben hasonló, és ez tálcán kínálta a lehetőséget Laziusnak, hogy applikálja a római történetíró sorait a másfél ezer évvel későbbi helyzetre. Felmerülhet persze az ötlet, hogy esetleg már Salm követutasítása is tartalmazott sallustiusi gondolatokat, ez azonban nincs így. A bécsi levéltárban megvan Salm pontos utasítása (vö.: ÖStA, HHStA, UA fasc. 44. Konv A, fol 100a–j), mely ugyan nagyon gondosan retorizált szöveg, a fenti sallustiusi elemeket azonban nem tartalmazza, így azok alkalmazása Lazius leleménye. Ebből tehát nem azt tudjuk meg, mit mondott Salm Budán, hanem hogy Lazius szerint mit kellett

(volna) mondanía. Ez is értékes adat, de már nem történelmi, inkább recepciótörténeti szempontból. Van azonban példa arra is, ahol Lazius kifejezetten megmásítja az eseményeket, hogy koncepciójába illeszthesse őket. Utolsó példánk erre vonatkozik.

7. Lazius, a hamis tanú. Lazius 1557-ben Baselben kiadott egy rövid beszámolót az 1556. évi dél-dunántúli hadjárat eseményeiről *Brevis descriptio* címmel. Mivel harminc éve ez volt az első olyan hadművelet Magyarországon, melyben királyi sarj is részt vett (Habsburg Ferdinánd főherceg), illetve a hadjárat elérte stratégiai célját és nem végződött vereséggel, jelentős hírverést kapott Európa-szerte. Ennek részleteire most nincs mód kitérni (vö.: KASZA 2016: 9–25), de Lazius műve is ebbe a sorozatba illeszthető. Csakhogy a bázeli kiadást megelőzően a bécsi humanista készített egy kvázi első fogalmazványt, mely a Bécsi Egyetem archívumában fennmaradt. Ez a szövegváltozat (*Res memoria dignae gestae*) még teljes körűen igyekezett bemutatni az 1556. évi magyarországi harcokat, így nemcsak a dunántúli sikerekről számolt be, de szólt Marcellus Dietrich seregének Krasznahorka alatt elszenvedett vereségéről is. Mire azonban a munka Bazelben nyomdába került, Lazius kigyomláta belőle a kudarcokra utaló részeket, és az „űrt” Adam Gall győri főkapitány két sikeres (!) portyájának történetével töltötte ki. A *Brevis descriptio* szövege aztán bekerült az V. decas IX. könyvének végére. Ebbe a könyvbe Lazius már ismét bedolgozta a Dietrich vereségéről írottakat, csak hogy kerek perec azt állította, hogy ez a vereség 1555-ben következett be („Accepta erat haec clades adulto Septembri anni, de quo scribimus, quinquagesimi quinti”)! (Vö.: KASZA 2017: 106.) Lazius nyilvánvalóan tudta, hogy ez nem igaz. A meglehetősen történelmietlen eljárás mögött talán az a szándék állhatott, hogy valahogy meg kellett örökítenie a krasznahorkai vereséget is, mégsem akarta, hogy ez megzavarja a könyv és a decas pozitív kicsengését biztosító 1556. évi sikerek csillogását, jobb híján tehát pár oldallal és ami fő, egy évvel korábbra tette az eseményt. Eljárása ugyan több mint vitatható, de egyben fontos adalékkal szolgál arra, milyen korlátai lehettek egy udvari történetíró igazmondásának.

Kulcsszavak: Lazius, *Rerum Austriacarum Decades*, humanista történetírás, Buda 1541.

Hivatkozott irodalom

- GIOVIO, PAOLO 1561. *Historiarum sui temporis tomus secundus*. Gryphii, Lugdini.
- KASZA PÉTER 2016. Egy elfeledett ostrom emlékezete. Szigetvár 1556. In: FODOR Pál szerk., *Egy elfeledett ostrom emlékezete. Szigetvár 1556*. A szövegeket válogatta, jegyzeteket készítette: KASZA PÉTER, bevezető tanulmányok: KASZA PÉTER és B. SZABÓ JÁNOS. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 9–25
- KASZA PÉTER 2017. Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közti évek magyarországi eseményeiről. In: SZABÓ ANDRÁS PÉTER szerk., *Lymbus. Magyarságtudományi Közlemények 2017*.
- KUPELWIESER, LEOPOLD 1899. *Johann Katzianer's Zug gegen die Türken 1537*. Wien. (Separatdruck aus der Neuen Armee-Zeitung, Jahrgang 1899.)
- MAYR, MICHAEL 1894. *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs: ein Beitrag zur Historiographie des 16. Jahrhunderts. Mit Nachträgen zur Biographie*. Wagner'sche Universitätsbuchhandlung, Innsbruck.
- VALVASOR, JOHANN WEIKHARD VON 1877–1879. *Die Ehre dess Hertzogthums Crain III*. Rudolfswerth, Krajec.
- WACZULIK MARGIT 1937. *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*. Rábaközi Nyomda, Budapest.

KOCSIS ZSUZSANNA

MTA Nyelvtudományi Intézet

zsannakocsis@gmail.com

Hibatipológiai vizsgálatok lehetősége a missziliskutatásban

Researching written errors in missiles

The typology of written errors is a new method in historical psycholinguistics. It is based on Lea Haader's theory which states that there is a connection between the scribal corrections and speech errors. In this paper I try to explore the scribal corrections and their variants in early modern missiles. The study presents the corrected errors in these documents and arranges them in types from the point of view of historical psycholinguistics, paleography and identification.

Keywords: slips of the tongue; historical psycholinguistics, type of speech errors, missiles, identification.

1. A hibatipológia tudománytörténeti háttere. A történeti hibatipológia a nyelvtörténet egy viszonylag új irányzata, mely a diakrón szövegek írásbeli tévesztéseit és azoknak javítási módját vizsgálja. Az új diszciplína megalapítása s kódexekre történő kidolgozása HAADER LEA nevéhez kötődik, aki elsőként végezte el a nyelvemlékek szövegproduktions hibáinak rendszerszerű vizsgálatát. HAADER vizsgálataiba a diakrón nyelvészeti szempont mellé beemelete a pszicholingvisztikai megközelítést, amivel új elméleti-módszertani keretbe helyezte a kérdéskört (2009). A pszicholingvisztika elméleti és módszertani beépítése a történeti hibatipológiába HAADER azon észrevételén alapszik, miszerint a szinkroniában észlelt megakadási jelenségek párhuzamot mutatnak a nyelvemlékek szövegproduktions hibáival (2014: 87). A két tudományterület összekapcsolása nemcsak a hibatipológia számára nyitott meg új lehetőségeket, hanem felhívta a figyelmet a történeti pszicholingvisztika egy eddig elhanyagolt területére.

Tanulmányom ennek az új diakrón irányzatnak az eredményeit kívánja gazdagítani azzal, hogy egy hibatipológiai szempontból eddig még feltáratlan forráscsoporthoz, a misszilisek vizsgálatát vizsgálja. A dolgozatban 16. századi misszilisek írásbeli tévesztéseit ismertetem, elemzem azokat a javítás és a hibatipológia szempontjából, valamint röviden kitérek a hibák vizsgálatának felhasználhatóságáról a forráskutatásban.

2. A szövegproduktio hibáinak meghatározása. A szövegproduktio létrejötte – legyen az hangzó vagy írott – több fázisból áll. A megnyilatkozás folyamata két fő egységre osztható: ezek a tervezési és kivitelezési, amelyek további alegységekre bonthatók (LEVELT 1989). Mind a tervezés, mind a kivitelezés szakaszának zavarai okozhatnak olyan hibákat, amelyek a szövegproduktio folyamatosságát megállítják

(GÓSY 2002: 193; GYARMATHY 2015: 12). A szinkrón pszicholingvisztika ezeket összefoglaló néven diszharmóniás vagy megakadásjelenségeknek nevezi (vö. GÓSY 2002; HUSZÁR 2005; SZENDE 2009; GYARMATHY 2015).

A megakadásjelenségek kategorizációjára több különböző elmélet is kialakult a szinkrón pszicholingvisztikában (vö. FROMKIN 1973; BERG 1988; GÓSY 2004; HUSZÁR 2005; SZÉPE 2008), aminek az az oka, hogy a jelenségkör elemei igen változatosak mind kiváltó tényezők, mind megvalósulásuk, mind javításuk tekintetében. Eme összetettségéből ered, hogy már a legelső kategorizációs kísérletek is több szempontból sorolták be a szövegproduktió tévesztéseit (vö. MERINGER 1908), s ez a többszemponúság lényegében a mai napig megmaradt. HAADER a kódexek hibatipológiai vizsgálatakor megjegyzi, hogy a szinkrónhoz hasonlóan a diakrón nyelvi anyagot sem lehet egyetlen kritérium alapján rendszerezni. A történeti szövegek hibáinak tipologizálására ezért egy több szempontot felhasználó modellt állít fel, melyekben a szempontok hierarchiája változhat. Két fő rendezőelve van: a korrekció módja és a javítás funkciója (HAADER 2014: 94), melyeken belül alkategóriákat határoz meg.

2.1. Szövegproduktió hibák az írásban. Az írásbeli szövegproduktió tévesztéseit, az elírásokat a pszicholingvisztika a hangzó nyelv hibáival veti össze, s abból kiindulva vizsgálja. A két megnyilatkozási forma közti fő különbség a megvalósulás, ugyanis a hangzó beszéd „időbeliségét az írásfolyamat térbeliséggé alakítja” (HUSZÁR 2005: 42). Írás során a hangzó nyelv akusztikai tervezési szakaszát egy vizuális-tervezési szakasz váltja fel, melynek során nem hang-, hanem grafémasort tervez meg az írnok (2005: 43). Az írás összetevő jegyei a grafémajegy (a betű grafikus alkotórészei), írásjel (maga a betű), a betűcluster (az adott nyelvben együttesen gyakran előforduló betűk csoportja például magyar *és, ny, el, meg* stb.), lexéma, layout (a teljes írott szöveg, margókkal, szövegek közti szünetekkel, [kis- és nagy-]betűk egymáshoz való viszonyával) (RICKHEIT–STRONHER 1993: 187). Az eltérő megvalósulási mód következtében a két szövegproduktió hibáiban nincs teljes átfedés. Számos olyan jelenség van, ami csak a kézírásra jellemző, például a betűk közti hasonlóságból eredő tévesztések (HUSZÁR 2005: 44).

2.2. Egyéb szövegproduktió folyamatok. Másolás és diktálás. A 16. századból fennmaradt levelek gyakran nem egy nyelvhasználó eredetiben fennmaradt iratai, hanem másolt vagy diktált szövegek, így a fenti szövegproduktió-leírásnak sem felelnek meg egészében. A másolás folyamatát HAADER LEA két fázisból álló gyakorlatként írja le, amelynek első fázisában az írnok egy vizuális jelet észlel, s azt hangoknak felelteti meg. A második szakaszban ezen jeleket ismételten visszaalakítja grafémává, s a tervezési szakaszt követően kivitelezzi azokat (részletesen HAADER 2009, 2014).

A diktálás mentális folyamatira vonatkozó leírást a pszicholingvisztika jelenleg még nem adott, ezért a hangzó és írott nyelv szövegalkotási módjaira tett

megállapítások alapján próbáltam modellálni a folyamatot. A diktált szövegek létrejötte komplex folyamat, melyben hagyományosan két személy vesz részt, s az így létrejövő szöveg a kettejük közös nyelvi produktuma. A szövegek tollbamondásának két fázisa van. Az első a diktáléhoz tartozik, egy spontán (vagy félig tervezett) megnyilatkozás, ahol a szinkrón fogalmaknak megfelelően megkülönböztethetünk egy tervezési és egy akusztikai kivitelező szakaszt. A második fázisban a hangzó beszéd írássá alakítása történik, mely során az írnok előbb feldolgozza a kapott akusztikai ingereket, majd azokat grafémává alakítva lejegyzí a szöveget.

Tehát a szöveget két személy hozza létre, ezért mindkettejük nyelvváltozata megjelenik a szövegben. Felmerülhet ezért a kérdés, hogy a megjelenő hibák kinek a nyelvhasználatát vagy kompetenciáját tükrözik? A szakirodalom alapján feltehető, hogy az újbóli megfogalmazások, nagyobb egységek betoldása, téves szótalálások inkább a tervezési szakaszra jellemző folyamatok, így lehetnek a diktáló hibái – bár megjegyzendő, hogy a téves szótalálás a gyakran együtt szereplő fordulatok esetében köthető írnokhoz is. A betűkihagyások, alakilag hasonló grafémák cseréje pedig inkább a kivitelezés részét képezik, így ezek inkább a scriptor hibái lehetnek. A hibák javítási mechanizmusa ugyanakkor minden esetben a scriptor sajátja.

2.3. Önkorrekción. A szövegprodukción közben a beszélő folyamatos önmonitorozást végez, vagyis beszéd közben a beszélő nemcsak létrehozza a kívánt szöveget, hanem ezzel egyidőben ellenőrzí is különböző szempontokból annak helyességét (HUSZÁR 2005: 38). Hangzó beszéd esetében ez a fonológiai hurok (BADDELEY 2001) segítségével kap visszajelzést, míg írásban a látáshoz és az írás kivitelezéséhez kapcsolódó ugyancsak fiziológiai ingerek összességéből.

Amennyiben a beszélő a hibákat nemcsak észleli, hanem javítjá is, önkorrekciónról beszélünk. A szövegprodukcións hibák javításának mind szóban, mind írásban több megvalósulása is lehetséges. HOCKETT a hangzó nyelvre vonatkoztatva különbséget tesz rejtett (covert editing) és nyílt javítások (overt editing) között (1967/1973: 118–119). A hangzó beszédhez hasonlóan a nyelvemlékek szövegkorrekcióinak is több megvalósulási módja van. Az írásban megjelenő javítások a nyílt típusba sorolhatók, melyek egy része igen könnyen (pl. a szöveg áthúzása), míg mások nehezen felfedezhetők (pl. egy betű írás közben történő módosítása). A javítás érinthet betűt, betűkapcsolatokat, szavakat, sőt szókapcsolatokat is.

A javítás idejével kapcsolatban HAADER megállapítjá, hogy legalább két korrekciós fázissal kell számolni a történeti szövegeknél (HAADER 2014: 93). Az első fázisban az írnok azonnal észleli az írott hibát és ezt lineárisan javítjá. Jelei az írásképpen a félbehagyott, írás közben módosított betűk, javított, újrakezdett, törölt szavak. A korrekción másik típusa később történik meg, melyekről szintén információval szolgál a javítás helye: például interlineáris, marginális betoldások, melyekkel

kapcsolatban HAADER megjegyzi, hogy a „fontosabb tartalmi korrekcióknak inkább ez a terepe és formája” (uo.).

2.4. A javítás technikái. A hiba javításának módját meghatározta az íráshordozó anyaga, a szöveg létrejöttének körülményei, például a szöveg elkészítéséhez a sriptor rendelkezésére álló idő hossza (PUSZTAI 2005: 333–334), a dokumentum célja és tartalma, valamint az írnoki alkat (vö. WAKELIN 2014: 101–127). Az írott nyelvi produktumok javítási mechanizmusai három fő csoportra oszthatók: törlés, takarás vagy betoldás. A főbb kategóriák mellett a forrás típusától függően esetenként további alkategóriákba is sorolhatók a technikák (ezekről részletesen l. HAADER 2014; WAKELIN 2014: 102–127). A misszilisekben¹ mindhárom fő kategória megtalálható. A javítási technikák altípusairól – összevetve más kéziratok korrekcióival a leveleket – elmondható, hogy a misszilisek írnokai inkább a kevésbé esztétikus, ugyanakkor egyszerű és gyors módszereket alkalmazták, amely megoldások a szövegtípus viszonylag rövid idő alatt történő előállításának is megfeleltek.

A vizsgált korpuszban mindhárom korrekciós technika megfigyelhető. A misszilisek írnokai leggyakrabban a *l e f e d é s t* alkalmazták (69%). A javítás e típusa két módon valósul meg a szövegekben:

- a) A deákok a hibázott szövegegységre ráírták az általuk megfelelőnek tartott változatot. A 121. levélben például egy téves sorkezdő *a*-t az írnok hibáját észlelve úgy javította, hogy a betűre egyszerűen ráírta a szükséges *k*-t, ezzel fedve le a rontott egységet.
- b) A deák a téves szakaszt áthúzta vagy több vonallal takarta a részt („átfirkálás”). Így járt el például a 119. levél² írnoka, aki a hibásan leírt *hogh* lexémát húzta ki egy egyenes vonallal.

A javítások számottevő csoportját (25%) képezik a korpuszban a *b e t o l d á s o k*. A pótoltszövegegység mérete igen eltérő, betűtől a tagmondatig terjedhet. A Svetkovics-levelezésben több példát is találhatunk a korrekció e változatára. A 160. misszilisben az *akor* szóból a deák kifejejtette az *o* betűt, amelyet csak utólag írt a megfelelő hely fölé. A 131. levél *harmincados* lexémájából a kihagyott *-os* esetében betűclaster, a 119. levél *wagyon* szavánál lexéma, míg a 3. misszilis *zolgalnǵ mǵnd az attǵaffyakal egetembe* szakaszában tagmondat értékű pótlások adatolhatók. A beékelés helye többnyire interlineáris, ahogy a 8. levélnél *labodot*-ból kifejejtett *-ot* esetében látjuk; néhány esetben marginális, mint a 24. misszilisben betoldott *wagyon*, illetőleg lineáris, ahogyan a 150. levél 13. sorába utólag beékelte *Ha*. A kifejejtett részeket gyakran jellel utalták helyükre, így tett a 122. levél írnoka a kifejejtett

¹ Jelen tanulmányban a 16. századi levelekben alkalmazott módszereket ismertettem, egyéb szöveg-
emlékek javítási technológiáinak bemutatására nem vállalkozom.

² A levelek sorszámozása TERBE 2010-et követi.

es payzpokhar wramnak részben, de a betoldás jel is megvalósulhatott, mint a 117. misszilisben utólag beírt *hogh* esetében.

Az előző két javítási technikánál valamivel kisebb mértékben alkalmazták Batthyányné írnokai a t ö r l é s t (6%). A vizsgált levelekben az eljárásnak két módja figyelhető meg: a) az írnok folyadékkal felhígította a hibás részt, mint a 149. levélben tévesen leírt *hog*-nál látható; b) a deák a még meg nem száradt hibát kidörzsölte („elmaszatolta”), ahogyan a 134. levél hibásan megkezdett *A* grafémáját kísérelte meg eltüntetni.

3. A vizsgált korpusz szövegproduktóós hibáinak bemutatása. A hibatípológiiai vizsgálatot egy több írnok által létrehozott, igen gazdag levélcsoporton, Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelein végeztem el. A korpusz a 16. század folyamán keletkezett 256 misszilisből és egy kötelezvényből áll. A leveleket deákok jegyezték le (kezek), de egyetlen személyhez (fejhez), Batthyánynéhoz kötődnek (TERBE 2010). A misszilisek többsége a Magyar Nemzeti Levéltár P szekciójának részét képezi, egyes elemeit folyóiratokban és forráskiadásokban (pl. HEGEDŰS–PAPP 1991) közölték különböző átiratokban (erről TERBE 2010: 9–18). A teljes levelezést TERBE ERIKA jelentette meg betűhű formában (2010). Vizsgálatom során az eredeti dokumentumok tanulmányozásából indultam ki, ugyanakkor nyelvészeti alapossága miatt a Terbe-féle kiadást is felhasználtam.

A korpusz a pszicholingvisztika értelemezésében offline típusú korpuszok közé sorolható (vö. HUSZÁR 2005). A kutatás során a misszilisek javított szövegproduktóós hibáit vizsgáltam meg. Fontos megjegyezni, hogy a javított esetek mellett a szövegcsopórtban vannak olyan helyek, melyek mind a mai beszélő nyelvi kompetenciája, mind a történeti szövegek ismerete alapján kialakult pótkompetencia szempontjából hibának értékelhetők, de az írkokok nem javították. Ezek az elemek nem kerülnek bele vizsgálatomba, mivel a javítatlan helyek esetében sohasem lehetünk egészen biztosak a hiba tényében, még magas fokú történeti pótkompetencia ellenére sem (HAADER 2014: 90).

Az általam vizsgált misszilisekben összesen 311 javított hibát találtam. Megoszlásuk nem arányos a szövegben, a betűjavítások a leggyakoribbak (146 eset), ezt követik az egy lexémát (89 eset), betűkapcsolatokat (59 eset), szintagmát (17 eset) érintő javítások.

A hibák rendszerezésére a Haader-féle kettős szempontrendszerű kategorizációs modellt alkalmaztam, mely a korrekció funkcióján, valamint – az írás tényének hibákra s azok javítási lehetőségeire való kihatást figyelembe véve – a hiba javítási módján alapul (2014: 94). Módszere kódexekhez lett kidolgozva, ugyanakkor a szövegek közti különbségek által megkívtánt változtatásokkal missziliseken is eredményes.

A rendszerezés első szempontja a hibát kiváltó tényező, amely segítségével 9 csoportot tudtam kialakítani. A tévesztések háttérében álló jelenségek igen változatosak

a levelekben, eloszlásuk nem egyenletes (1. ábra). A vizsgált misszilisekben az írásbeli hibázások háttérben leggyakrabban (24,08%) a szövegrészek kihagyása áll. A kihagyás különböző terjedelmű nyelvi elemek hiányát jelenti a szövegben. A tervezés és kivitelezés szakaszához egyaránt kapcsolódó hiba (vö. HUSZÁR 2005, HAADER 2014), vagyis a diktáló és a scriptor egyaránt okozhatja a misszilisekben. Kihagyás javítása látható például a 119. levélben, ahol az írnok *A leve[l] | kegnel wagyon arra...* szakaszba utólag toldotta be a *wagyon* lexémát. Feltehetőleg tehát előbb a következőket írta le: *A leve[l] | kegnel arra...*, majd észlelve a létige hiányát, javított.

Szintén igen gyakori forrása (21,07%) még a Svetkovics-levelek hibáinak a *téves szótalálás*. A jelenség a tervezéshez és kivitelezéshez egyaránt kötődő folyamat, melyet a szavak közti hangalaki és/vagy szemantikai hasonlóság indukál. Megvalósulása folyamán a tervezett lexéma helyett egy ahhoz hangzásában vagy jelentésében közeli szó valósul meg. A báziskorpusz 112. levelében az *Spanyolok | Es az fűlső Neméték kézt Volt Valamý Viadal* szakaszban az írnok a *Viadal* szó előtt az azzal szemantikai kapcsolatban álló *Had* lexémát írta le. A cserét a *had* → *hadakozás* és *viadal* szavak jelentése közti átfedés indukálta.

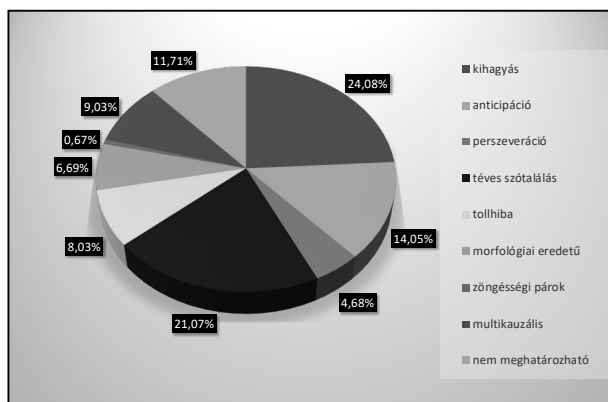
Gyakoriak még a korpuszban a szövegegység sorrendjében történt tévesztések. A jelenség bármilyen nyelvi egységet érinthet a betűktől a többmondatos szövegig. A sorrendi zavar irányától függően két alcsoportra osztható: anticipációra és perszeverációra. Az *anticipáció* alkalmával egy a szöveg sorrendjében későbbi elem korábban jelenik meg az írás során, mint ahol (tartalmi, logikai, grammatikai szempontból) szerepelnie kellene. A Svetkovics-levelezés 42. misszilisében olvasható a következő szakasz: *es Jrja Megh keg: az. | En Jspanomnak. howa wýtesse* melyben az *En* lexéma alatt egy *J* betű nyomai vannak. A betűk formája, a szavak elrendezése és tartalma alapján valószínűsíthető, hogy a sorrendben előbb következő *En* helyett a későbbi *Jspanomnak* szót kezdte el írni a scriptor, majd a hibás sorrendet észre véve javított. *Perszeveráció* esetében a szöveg egy már létrehozott eleme tévesen ismét megjelenik. A 134. levélben található példa a jelenségre: *az Jwasth J| masth fogatom kj*. Az idézett részletben az *Jwast* szó után a levél írója ismét egy *J* betűt kezd írni. A misszilis tartalma és elemei alapján arra következtethetünk, hogy ez a korábban leírt *Jwast* szó első betűjének újbóli leírása. HUSZÁR ÁGNES a szinkroniával kapcsolatban megállapítja, hogy az írott szövegprodukciónál esetében az anticipáció gyakoribb jelenség (vö. 2005: 44), amely a korpusz esetében is helytálló, az észlelt hibák 14,05%-a vezethető rá vissza, míg perszeveráció mindössze a hibák 4,68%-a.

Kisebb mértékben fordul elő még a levelekben a *zöngésségi párok tévesztése*, a fentieknél ritkább oka a szövegprodukciónál hibáinak (0,67%). A hangzó nyelvre jellemző, de az írott szövegprodukciónál is megjelenő tévesztés alapja a mássalhangzórendszer egyes elemei közti hasonlóság. Az írnokok a tévesztés e fajtájánál a zöngésségi pár nem megfelelő tagját használják a szövegben, vagyis

nem a morfológiai, lexikai, jelentéstani szempontból indokoltat. A 254. levélben a *zegeztesse* 'szegeztesse' szó *d*-je helyett előbb *t*-t ír. A jelenség hátterében a más nyelvi szocializáció, nyelvjárási háttér és/vagy a koartikuláció is állhat. Fontos megjegyezni, hogy csak azon hangok esetében beszélhetünk e jelenségről, melyeknek artikulációs mozgása csupán egyetlen mozzanatban, a zöngéképzésben tér el.

Az írásban elkövetett hibázások hátterében még morfoszintaktikai eredetű tévesztések is megjelentek (6,69%), melyek során a scriptor a szintaxisnak nem megfelelő grammatikai szerkezeteket, morféákat használ a mondatban például a szám- és személybeli egyeztetés során. A 3. levélben a *Nozolya | se wezzen Jnkab chinaltas tewbbet* mondat *Nozolya* szavára az írnok előbb kihelyezte a tárgyragot → *Nozolyat*. A későbbiekben (visszaolvasás) során azonban érzékelte a szintaktikai hibát és a toldalék törlésével korrigálta azt.

A kéziratok egyes hibái és javításai a szöveg megvalósításának fizikai problémáiból erednek. Ezt a csoportot összefoglaló néven *tollhibáknak* nevezzük.

1. ábra

Hibázások eloszlásának aránya a korpuszban

A tévesztések e fajtája a szöveg létrehozásának kivitelezési szakaszához kötődik, a jelenség során az írnok környezete, az írás körülményei hatnak vissza az írás folyamatára. Ide sorolhatók a scriptor fizikai állapota miatti javítások (például remegő kéz miatti „csúnya” írás, foltos írás, tintafoltok), anyaghibák (például rosszabb minőségű papíron nem látszó tinta), mechanikai hibák (túl vékonyan vagy halványan írt

betűk javítása). A hétköznapi kommunikáció részét képező missziliseknél, ahogyan a hibáknál utaltam rá, nem az esztétikum volt az elsődleges. A tollhibák javítása ezért viszonylag csekély (8,03%). Adatolható azonban pl. a 253. levél második sorában: a *kwzegrol* kifejezés *k*-jának szárát rontja így az írnok, majd javítja (szépíti) a betűt.

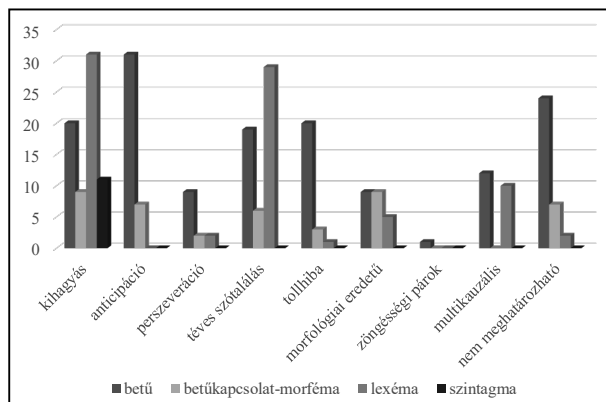
A szövegprodukciónak tévesztéseit esetenként nem egy, hanem egyszerre több tényező is generálhatja. Ha minimum két forrása is van a szöveghiba létrejöttének, multikauzális eredetű hibákról beszélünk. A tévesztések néhány csoportja ugyanis összekapcsolódhat, például a zöngésségi párok tévesztése téves szótalálással is együtt járhat, vagy a betűformák keverése anticipációval társul, és egymást segítve eredményezhetik a tévesztést a szövegben. A multikauzális hiba ritka (9,03%), de megtalálható a korpuszban. A 116. levélben láthatunk rá példát, a *ký az azzony | Embert megh Eolte*

Volt, En Terüenth hattam Volt felele mondatban. Az írnok, a második *Volt*-ot tévesen jegyezte le, majd észrevéve a hibát, kihúzta a szót. A lexéma javításának oka lehet esztétikai javítás (tollhiba – a szó betűi más szövegrészekhez viszonyítva szétesők), lehet perszeveráció az előző *Volt* hatására, illetve az igeidők kiigazítása is.

A hibázások hátterében álló jelenségek nem minden esetben foghatók meg a kutatók számára, összefoglaló néven ezek a nem meghatározható hátterű hibák. A tévesztést kiváltó tényezőt ezekben az esetekben a javítás teljes mértékben elfedte, így arról sem a korrekció, sem a kontextus nem árulkodik. A 249. levélben több hasonló megoldás is adatolható, például a *Leweleitth* szavának *t* betűi javítottak, ám a ráírás következtében nem állapítható meg a kiváltó tényező, ahogy néhány sorral lejjebb következő *keseben n*-jéhez kapcsolódó törlés oka sem következtethető ki egyértelműen. A korpuszban több meghatározhatatlan eredetű hiba is adatolható, arányuk azonban kicsi, mindössze a korrekciók 11,71%-a. (A hibázások eloszlását l. az 1. ábrán.)

A misszilisekben elvégzett korrekciók az alapján is rendszerezhetők, hogy a scriptor milyen minőségű szövegrészt javított ki. Ezeket a különbségeket ugyanazon vagy hasonló típusú hibák összevetésével lehet megvizsgálni, például egy kihagyott betűnél pótolható csak a graféma, esetleg a betűcluster vagy a teljes lexéma újrairható. A különbségek az írnokok korrekciós szokásaiból erednek. A kategorizáció következő szintje ezért annak a vizsgálata, hogy a javítás milyen szövegegységre terjed ki. A Svetkovics-levelek esetében megállapítható, hogy minden nyelvi elemet érinthet a korrekció, azonban egyes hibatípusok esetében jellemzőbb egyik vagy másik megoldás (2. ábra).

A két szempont (javítást kiváltó tényező, érintett szövegegység) segítségével összesen 23 javítási mód jelenlétét állapítottam meg a szövegekben. A csoportok szükség szerint további alkategóriákra bonthatók a javítás helyének és módjának be-

2. ábra

A hibák eloszlása nyelvi egységekre vetítve

építésével. Bár, mint említettem, a misszilisek írnokai nem használnak olyan kifinomult javítási technikákat, mint a kódexek scriptorai, némi egyediség esetükben is kimutatható. A levelek jegyzőinek egy része hibáit a lexémák leírása után veszi csak észre, s ilyenkor betoldással, rá(vagy át)írással, kihúzással javítanak; míg mások már írás közben észlelik a produkció zavarát és „menet

közben” változtatnak. Erre utalnak a megkezdett és nem befejezett grafémajegyek, az egymásból kialakított betűk stb. Véleményem szerint a javítás e két folyamata összefüggésben lehet az írnoki alkattal, s azt tükrözi, mennyire volt egyik vagy másik scriptor figyelmes. Elfogadom annak lehetőségét, hogy a fáradtság és mentális állapot időnként befolyásolta a folyamatot, s lehetnek eltérések. Ugyanakkor folyamatos ismétlődés esetén kapcsolatot feltételezek írnok és javítási technika között.

4. Hibázások szerepe az írnokok azonosításában. A szövegprodukciónak hibáinak típusa, azok gyakorisága, a javítási mechanizmusok a nyelvhasználók egyéni jellemzői. Az identifikáció-kutatás szinkrón ágai (vö. VIGH 2007) vizsgálataik során rendszeresen figyelembe veszik a jelenséget. A diakrón szövegek írnokainak azonosításában eddig a kódexek scriptorainál használták fel az eljárást (HAADER 1997, 1998, 2011). Feltételezhető azonban, hogy más nyelvemléktípusok, így a misszilisek esetében is sikerrel lenne alkalmazható. A levelek hibatipológiai elemzése után ezért megvizsgáltam, hogy van-e az általam elemzett csoportban kezekre jellemző hiba. A fent bemutatott szempontokat figyelembe véve minden szövegről, illetve azok írnokairól kialakítottam egy korrekciós profilt.

A profil megalkotása során figyelembe vettem minden a szövegben előforduló javítást. Első lépésként a hibák gyakoriságát próbáltam megállapítani. Kérdéses volt azonban, hogy milyen viszonyítási pontok mentén történjen mindez. Minden betű ugyanis egy-egy hibalehetőség, elméletileg tehát mind felvehető. Betűhibák esetén ez nem jelent problémát, viszont eredményeként a tévesztett szavak minden grafémáját is számba kellett volna venni, ami már torzította volna az értékeket. Az arányok megőrzése érdekében minden hiba értéke egy az érintett szövegegység méretét nem számítva, mivel egy mozzanat okozza megjelenésüket. A hibák számát a sorok mennyiségével vettem össze. A gyakoriság után elemeztem a hibák minőségét a kiváltó ok, majd a javítási technika szempontjából. Miután minden levélről kaptam egy leírást, azt vizsgáltam meg, hogy a paleográfiai, hangjelölési, dialektológiai szempontból összefüggést mutató levelek (Kocsis 2016a, 2016b) a hibatipológia és javítástechnika oldaláról is mutatnak-e kapcsolatot. A misszilisek tanulsága az, hogy teljes egyezés csak egy-egy hiba esetén fordulhat elő, viszont ugyanazon szövegben több hiba- és javítási típus is lehetséges. Minél több hibázás van egy levélben, típusuk és javításuk annál változatosabb. Párhuzamok ennek ellenére vannak, amelyek tovább erősítik az azonos eredet lehetőségét nyelvészeti szempontból.

Terjedelmi okok miatt most csupán egy eseten szemléltetem részletesebben a profil kialakításának és összevetésének módját. Az 5. levél írnoka 30 sorban 9 hibát ejt, ezek többféle típusba sorolhatók, azonban főleg a sorrendiséggel állnak kapcsolatban. Anticipációs hibái: a hetedik sorban a *zetek* [szették] ’szedték’ szóban a *k*-t a *t* helyére írja, utólag javítja *t*-re, néhány sorral lejjebb az *arth* szó helyén a későbbi *azth* jelenik meg (itt a kezdőbetűk is segíthették a hiba elkövetését), a 23. sorban

pedig az egy szótaggal későbbi *kor* helyét téveszti el. Szűkebben nem meghatározható, de nagy valószínűséggel sorrendi hiba ugyanitt a sorkezdő *vra* 'ura' szó leírása, majd javítása *Mýnekwnk*-re. A hiba közvetlen közelében hasonló lexéma vagy betűclaster nem szerepel, azonban néhány sorral lejjebb és feljebb, sorkezdőként megjelenik. A deák emellett kifelejt részeket a 8. (*ýdewel*), 10. (:k: *wele elenkegek Mert wram ýo Newen Nem wēe kegelmed twl ad dýgh megh warýa k: mýgh wram haza ýw*) és 15. sorokban (*-nak*), ezeket utólag toldja be. Két ismeretlen eredetű hibát is vét a *Mynalwnk*, *keghlewýth* szavakban. Mindkét lexéma esetében egyértelműen felismerhető a javítás ténye, de a korrekció felismerhetetlenné tette az előzményt. Az írrok a hagyományos technikákkal javít, a kifelejtéseket jellel, törlés nélkül, interlineárisan toldja be, egyéb helyeken lefed.

Az 5. levél korrekciós profilját összevettem a sorrendileg azt megelőző és követő levéllel. A 4. misszilisben 34 sorban összesen 2 hiba található. Az 5. sorban az *wtannnonk* szó utolsó *n*-jét az írrok kifelejtette és később toldotta be a szó fölé. A 33. sorban a *segithetenk* lexéma szókezdő *s* betűje *f*-ből javított. A tévesztés multikauzális, részben a betűformák közti hasonlóság is indukálhatta ezeket, de perszeveráció is állhat háttérben, több *f* grafémával kezdődő szó előzi meg az adott kifejezést. A javítás lefedéssel történik.

A 6. misszilisben 39 sornyi terjedelemben 6 hiba található. A korrekció oka három esetben kihagyás: az 1. oldal 21. (*es*), 24. (*ennekem semmý gondom Ne legē rea*), 2. oldal 2. (*en neked rola*) soraiban. A második oldal ötödik sorában a kihagyás mellett az írrok még egy hibát vét az *Irtham* szóban, ahol először *Is*-t ír le, majd javítja az *s*-t *r*-re, és kiegészíti az ige többi részével. A javított lexémát az *ezzel isten...* szavak követik, ami alapján feltehető, hogy a deák a sorrendileg későbbi *Is*-ten szót kezdte leírni, vagyis anticipáció történt (az 5. levél *arth*-jához hasonlóan a kezdőbetűk itt is segíthették a hiba megjelenését). Az írrok két multikauzális hibája az első oldal harmadik sorában *lewelet kýketh* szavakban található. A *lewelet* szó második *l*-je *k*-ből van javítva, amely mögött sorrendi (anticipáció) és morfoszintaktikai (számbeli egyeztetés) állhat, ahogyan a *kýketh* lexéma korrekciója mögött is, amely helyett az írrok eredetileg a *kýth* kifejezést írta le. A javítás módja interlineáris betoldás, illetve lefedés.

A három levél hibázási képét összevetve az 5. és 6. levél hibái mind arányaiban, mind minőségükben nagyobb párhuzamot mutatnak, mint a 4. levélé. Helyesírási szempontból további különbségek vehetők észre. Mindhárom levél mellékjel nélküli betűkapcsolatos helyesírást használ, kisebb eltérés mutatkozik azonban az egyes hangok jelölésmódja között. A 4. misszilisben a *cz* grafémakombináció *c* fonémaértékben szerepel, míg ugyanez a 6. levélben *ch*. A *ty* hang jele *thi* a 4., míg *thý* a másik két levélben. A legszembetűnőbb különbség azonban a néma *h* használatának arányában mutatkozik. A 4. levélben 152 hely van, ahol a néma *h* megvalósulhat,

mindebből csak 3 alaklommal jelenik meg. Az 5. misszilisben 123 helyen 66 alkalommal, a 6. levélben 157 lehetőségből 110 esetben jelenik meg. Mindez ismét a 4. levél elkülönülését és a másik két misszilis közti összefüggést jelzi. Ha a leveleket paleográfiai szempontból is egymáshoz hasonlítjuk, látható, hogy a hibatipológia alapján már feltételezett, a helyesírás által megerősített kapcsolatot az írásképe is igazolja.

A vizsgálat eredményei alapján úgy gondolom, hogy a hibák minősége, mennyisége és a korrekció módja együttesen is jellemezhet egy írnokot. Az identifikációban mindhárom sajátosság szerepet játszhat, ugyanakkor nem egyforma mértékben. A tévesztések mennyisége informatív lehet, kiindulópontként és/vagy kiegészítő adatként hasznosítható. Ezzel az értékkel azonban óvatosan kell bánnia a kutatónak, mivel nem ismeri a kéziratok létrejöttének kontextusát. A szinkrón pszicholingvisztika eredményei rámutattak arra, hogy a pszichikai, fizikai és környezeti tényezők növelhetik a hibák lehetőségét (GÓSY 2002). Feltételezhető tehát, hogy egy ideális körülmények között kevés hibát ejtő írnok tévesztéseinek száma megnő például betegség hatására. Két szöveg között, ha ugyanazon visszatérő típushibák és javítások jelennek meg, de mennyiségük eltér, nem cáfolhatjuk a kapcsolatot a gyakoriság alapján. A hibatipológiának tehát szerepet kell kapnia a kézazonossági vizsgálatokban a misszilis esetében is. Eredményei ugyanis megbízható érvként szolgálhatnak, kiegészítve és megerősítve más szempontokat.

Kulcsszavak: misszilis, identifikáció, történeti pszicholingvisztika, hibatipológia, diszharmonias jelenségek.

Hivatkozott irodalom

- BADDELEY, ALAN 2001. *Az emberi emlékezet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BERG, T. 1988. *Die Abbildung des Sprachproduktionsprozesses in einem Aktivationsflussmodell. Untersuchungen an deutschen und englischen Versprechern*. Niemeyer, Tübingen.
- FROMKIN, VICTORIA A. 1973. Introduction. In: VICTORIA A. FROMKIN ed., *Speech Errors as Linguistic Evidence*. Mouton, The Hague – Paris.
- GÓSY MÁRIA 2002. A megakadásjelenségek eredete a beszédproduktió tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–204.
- GÓSY MÁRIA szerk. 2004. „Nyelvbólás”-korpusz, tanulmányok. *Beszédkutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- GYARMATHY DOROTTYA 2015. Diszharmonias jelenségek, megakadások a beszédben. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Diszharmonias jelenségek a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet. 9–47.
- HAADER LEA 1997. Hány kéz írta a Gömöry-kódexet? In: BÁNKI JUDIT szerk., *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 45–51.

- HAADER LEA 1998. Azonos? Különböző? Nyelvi támpontok kódexkezek elkülönítésében. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet hetvenedik születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest. 64–68.
- HAADER LEA 2009. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.
- HAADER LEA 2011. Írástípus és hibatipológia. Sövényházi Márta bastarda és kurzív szövegrészleteinek összevetése. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. [ELTE BTK] Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 147–154.
- HAADER LEA 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Eötvös Collegium, Budapest. 87–103.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HOCKETT, C. E. 1967/1973. Where the Thounge Slips, Tehre Slip I. In FROMKIN, VICTORIA ed., *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton, The Hauge – Paris. 93–119.
- HUSZÁR ÁGNES 2005. A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében. *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XL*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KOCIS ZSUZSANNA 2016a. Tájnnyelvi elemek szerepe 16. századi misszilisek ismeretlen írnokainak megkülönböztetésében és azonosításában. In: CZETTER IBOLYA – HAJBA RENÁTA – TÓTH PÉTER szerk., *VI. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2015. szeptember 2–4*. Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központja – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Szombathely–Nyitra. 223–230.
- KOCIS ZSUZSANNA 2016b. A szövegtagolás eszközei mint a misszilisek scriptorainak lehetséges identifikáló jegyei. In: KOCIS ZSUZSANNA – NÉMETH LUCA ANNA – TAKÁCS EDIT szerk., *Találkozások Félúton: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 10. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 123–129.
- LEVELT, W. J. M. 1989 *Speaking. From Intention to Articulation*. MA: MIT Press, Cambridge.
- MERINGER, RUDOLF 1908. *Aus dem Leben der Sprache. Versprechen. Kindersprache. Nachahmungstrieb*. Bhr's, Berlin.
- PUSZTAI FERENC 2005. Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. *Magyar Nyelv* 101: 332–334.
- RICKHEIT, G. – STRONHER, H. 1993. *Grundlagen der kognitiven Sprachverarbeitung*. Francke, Tübingen–Basel.
- SZENDE TAMÁS 2009. Nyelvbotlások: a nyelvtudomány Rubik-kockája. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 266–278.
- SZÉPE JUDIT 2008. Rövidzárlat és kisiklások a nyelvi realizáció szintjei között. *Nyelvtudományi Közlemények* 105: 312–342.
- TERBE ERIKA 2010. Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575. *Régi Magyar Levéltár* 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- VIGH ANDRÁS 2007. *Az igazságügyi kézírásvizsgálatok aktuális kérdései*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Állam- és Jogtudományi Kar. (A letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
- WAKELIN, DANIEL 2014. *Scribal Correction And Literary Craft. English Manuscripts 1375–1510*. Cambridge University Press, Cambridge.

KOROMPAY KLÁRA

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
korompay.klara@btk.elte.hu

Ómagyar szövegek, mai olvasók: az ún. népszerű kiadás kérdései az Apor-kódex zsoltároskönyve kapcsán

Old Hungarian Texts and present-day readers – questions of the so-called popular edition based on the Psalterium of the Apor-codex

The basic question of the present paper is how to make accessible the most important 15th–16th-century Hungarian texts for scholars of other disciplines and for interested readers. The task of the popular edition is to create a transcript which follows present day orthography but also keeps the characteristics of the old language. The paper underlines a number of central questions which require consideration: the main distributions of the text, indication of missing pages, phonetical, lexico-semantic and grammatical problems, copiers' mistakes, translators' misunderstandings and the structure of the book.

Keywords: old Hungarian texts, Apor-codex, publication of old texts, popular edition, historical linguistics

1. Bevezető gondolatok. Napjainkra a magyar kódexirodalom csaknem minden darabja megjelent már a korszerű tudományosság igényeit kielégítő kiadásban. A szakmabeliekhez ezek a kódexkiadványok el tudnak jutni. A kérdés, amelyet az előadás középpontjába kívánok állítani, a következő: hogyan lehet megosztani a legérdekesebb ómagyar szövegeket egyrészt a társtudományok képviselőivel, másrészt a szélesebb olvasóközönsséggel? Ez a megosztás ugyanis véleményem szerint hasznos, szükséges és lehetséges. Kötelességünk is, hiszen a t á r s t u d o m á n y o k d i a l ó g u s a , mely konferenciánk vezérgondolata, megkívánja az együttműködést az egyes szakterületek között. A tapasztalat azt mutatja, hogy irodalmár vagy történész kollégáink egy része (talán többsége) a mi kiadásainkat nehezen tudja használni. A betűhűség, amely számunkra alapkövetelmény, nekik gyakran akadály a megértésben. Ha meg akarjuk könnyíteni az olvasást távolabbi kollégáink számára, vállalnunk kell a hídépítés feladatát.

Van emellett egy újabb szempont is: a s z é l e s e b b o l v a s ó k ö z ö n s é g é . Aki ismeri a magyar kódexirodalom legszebb szövegeit, pontosan tudja, milyen élményt jelent ezek olvasása, s hogyan színezi ezeket „a tiszteletes régiség” varázsa is. Meggyőződésem, hogy ez az élmény megosztható és megosztandó, csak ehhez – ismét – jól olvasható kiadványok kellenek.

Arra nézve, hogy ez lehetséges, számos példát idézhetünk a távolabbi és a közelebbi múltból egyaránt. Vannak szintézisek, amelyek a művelt nagyközönség számára is érthető nyelven íródtak, s melyekben a kódexnyelvi példák a legtermészetesebb módon modern helyesírással jelennek meg (vö. HORVÁTH 1931, BÁRCZI 1963). Emellett az utóbbi évtizedekben napvilágot látott több olyan kiadvány, amely kódexek vagy kódexrészletek közlésére vállalkozott, hasonló szellemben (MADAS 1985, DÉCSY-SZABÓ T. 1985, DÖMÖTÖR-HAADER 2012).

Külön figyelmet érdemelnek az irodalmárok rokon törekvései. Az ő körükben az átírás sokkal szélesebb körű gyakorlat, tágabb időkorre terjed ki, s az alapelveket évtizedek óta többféle szabályzat kívánja rögzíteni. Köszönöm Horváth Ivánnak, hogy ezek bőséges listáját megosztotta velem.

Felfogásom szerint egy ún. népszerű kiadvány egyszerre tudja szolgálni a társtudományok és az érdeklődő olvasók igényeit. Népszerű ez annyiban, hogy írásmódja révén jól befogadható; ugyanakkor ha szakmailag megalapozott, megbízható módon tudja közvetíteni a tudomány eredményeit is. Felmerül itt egy kérdés: mennyiben szerencsés a „népszerű” terminus? Találhatnánk pontosabb szót is: „hangzáshű” (Haader Lea kifejezése) vagy „olvasóbarát” (saját ötlet).

2. Néhány általános szempont. Első helyen azt emelem ki, hogy az átírónak a l a p o s n y e l v t ö r t é n e t i k é p z e t t s é g g e l k e l l r e n d e l k e z n i e a z o n t u l i s, hogy jól tud olvasni egy régi szöveget. A cél ugyanis a kódexszövegek kapcsán az, hogy (mai helyesírással) az ómagyar nyelv sajátosságait adjuk vissza: ezeket belülről ismerni alapvető követelmény, amint azt egy-két példa majd érzékelhetővé is teszi. A letisztult átirat olyan, mintha magától alakult volna ki, ám attól hiteles, hogy a közzetevő gyakran szövevényes, hosszú utat járt be, amíg ezt kimunkálta. Ehhez nyelvtörténeti szótárak, történeti nyelvtanok forgatása és megfelelő szakirodalom-ismeret szükséges, valamint maguknak a problémáknak a felismerése és mérlegelése. Kíváncsú továbbá, hogy a modernizált helyesírási változatot lehetőleg az állítsa elő, aki előzőleg a tudományos igényű kiadáson dolgozott. Az ilyen szakember a hajdani scriptornak szinte munkatársává vált, így képes a szokatlan jelenségek meglátására és értékelésére is.

Második feltétel a t u d o m á n y o s i g é n y ű k i a d á s megléte, amelyre az újabb kiadvány támaszkodhat. Ez ma szinte minden kódex esetében adva van.

T e l j e s n y e l v e m l é k e k k i a d á s a l e g y e n - e c é l, v a g y m e g h a t á r o z o t t s z ö v e g e k é? – Tudjuk, hogy egy-egy kódex egy adott közösség olvasmányigényei és lehetőségei szerint állt össze. Vannak kéziratok, melyek a szó modern értelmében is „könyv”-nek tekinthetők, ám sokkal több a vegyes tartalmú kódex. VIZKELETY ANDRÁS (vö. jelen kötet 368. l.) külön hangsúlyozza, hogy a középkori redaktor számára a műfajok átjárhatók. Maga az Apór-kódex három részből áll: az első a zsolnároskönyv a hozzátartozó liturgikus szövegek két sorozatával (1–188);

ezt két későbbi és más jellegű mű követi. Felfogásom szerint a tervezett kiadvány kapcsán akkor járunk helyes úton, ha (a tartalmi egységet szem előtt tartva) a zsolttároskönyv kiadását tűzzük ki célul. Újabb kérdés, hogy azokat a zoltárcímeket, melyek a margón kurzív írással szerepelnek, szükséges-e itt is megjelentetni. Erre azt a választ adnám, hogy nem, mivel ezek egy későbbi felhasználótól származó bejegyzések (vö. KOC SIS 2014).

E g y s é g e s s z a b á l y z a t kialakítására törekedjünk az egész kódexirodalomra nézve, vagy kövessük az e s e t e n k é n t i m é r l e g e l é s elvét? – Jó lenne majd egy átfogó szabályzat (ahogyan 1987-ben a Régi Magyar Kódexek sorozat kiadási elveiről is készült egy összeállítás), de ez nem zárja ki, sőt megkívánja az esetenkénti mérlegelést. Úgy sejtem, az előbbihez azon át vezet az út, ha az egymást követő egyes kiadások mind áttekintést adnak saját közlési elveikről és gyakorlatukról. Erre szép példát kínál egy frissen megjelent munka (LOVAS 2017: 2, 15–18).

A kiadvány legyen valóban o l v a s ó b a r á t ! – E sokrétű kíváncsiságom kapcsán most csak annyit jelzek, hogy vitás kérdések esetén (amelyek folyton-folyvást jelentkeznek) mindig vegyük tekintetbe az olvasó szempontját is.

A továbbiakban az Apor-kódex most készülő hangzáshű kiadása alapján fogalmazok meg néhány szempontot. Ennek háttere az, hogy a tudományos igényű kiadás néhány éve megjelent, többünk, sőt sokunk munkájának eredményeként (HAADER–KOC SIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI 2014). 2016 őszén merült fel bennem az a gondolat, hogy a Zsoltárok könyvének első magyar fordítása a tágabb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat. Ezt felismerve nekiláttam az átirat elkészítésének, majd összeállítottam hozzá egy szójegyzéket; így némi kiegészítés, ellenőrzés és lektorálás után a mű megjelenhet. (Én könyvben gondolkodom; természetesen a digitális világ más távlatokat is nyithat.)

A fenti munkálat során állandóan szembesültem olyan elvi kérdésekkel, amelyeket fel kellett vetni, illetve amelyek megoldását „ki kellett dajkálni”. Az alábbiakban ezeket veszem számba.

3. A kiadás elvi kérdései

3.1. Szövegtagolás. E tekintetben az Apor-kódex egyedi, nem szokványos kérdések egész sorát veti fel. Az első a z s o l t á r s z á m o k megadása. Ez a kódex – rendhagyó módon – nem 150, hanem 160 zoltárt tart számon. Ez főként abból adódik, hogy a rendkívül hosszú 119. zoltár (mely a héber ábécé 22 betűjére épül) itt kisebb egységekre tagolódik: két-két betű zoltárversei összevonva jelennek meg, s ezek új zoltárszámot kapnak. A 140. zoltár például e kódexben a 149-es szám alatt szerepel. Hogyan járjon el az olvasóbarát kiadás? Úgy gondolom, feltétlenül a mai bibliafordítások számozását kell alapul venni. Ezzel párhuzamosan (zárójelben) a kódexben szereplő számot is célszerű jelezni.

Egy második kérdés a *versszámok* feltüntetése. Ismeretes, hogy a bibliai versek számozása csak a könyvnyomtatás korában kezdődött: egy francia nyomdász, Robert Estienne vezette be 1551-ben, egy görög–latin Újszövetség-kiadásban. Nyilvánvaló, hogy egy mai kiadvány rengeteget nyer azzal, ha az ismert versszámozást is beleviszi egy középkori bibliafordítás szövegébe (ilyen kiadások már: MÉSZÖLY 1916, NYÍRI szerk.1971). Egy olyan olvasó számára, aki úgy ismerkedik az ómagyarra fordított zsoltárokkal, hogy egy mai Bibliát is a kezében tart, a versszámok valóságos iránytűt jelentenek a szövegrészek azonosításához, sőt megértéséhez is. Probléma a közreadó számára akkor adódik, ha a kódexszövegben nem ugyanott van a mondathatár, ahol később a versszámozás ezt kialakította: egy-két tagmondatnyi elcsúszás könnyen előállhat. Mihez igazodjunk ilyenkor? A kódexhez, vagy a mai zsoltárvers-határokhoz? Fontos tudni, hogy az Apor-kódex adott scriptorának következetes tagoló elvei vannak: rubrumozott nagybetűvel jelzi a mondat kezdetét, ferde virgulával a végét.

Egy példán érzékeltetem a dilemmát és annak egy lehetséges megoldását, mindkét idézetben kurzív betűkkel emelve ki a problematikus tagmondatot. AporK. 55: „Vittél münket törbe, vettél törödelmeket mü hátonkra, *vettél népeket mü fejenkre*. Általmentönk tűzön és vízen, és kihoztál münket hidedelmbe” (Zsolt 66,11–12). E szöveg megfelelője egy mai bibliában, a versszámok feltüntetésével, vö. Biblia 2014: „11. Hálóba kerítettél minket, nehéz terhet raktál a hátunkra. 12. *Emberről ültetted a nyakunkra*, hol tűzbe, hogy vízbe jutottunk, de kivezettél, és felüdültünk.” Azaz: a kritikus tagmondat az első esetben egy összetett mondat végén, a másodikban egy újabb mondat elején helyezkedik el. A dilemmát úgy oldottam fel, hogy a versszámot oda iktattam be, ahol a mai fordításban áll: a „12.”-es szám tehát a „*vettél népeket mü fejenkre*” elé kerül. Ugyanakkor a kis kezdőbetű megtartásával és az írásjelhasználattal a scriptor eredeti tagolását is érzékeltetem. Ezt az eljárást alkalmazom lehetőség szerint a többi hasonló esetre is. Egy biztos tapasztalatról máris beszámolhatok: amint a zsoltárszámok és a versszámok megtalálták a helyüket a szövegben, az egész anyag jól áttekinthetővé, igazán befogadhatóvá vált.

Egy harmadik kérdés a *központozás* illeti, közelebbről azt az írásjelet, amely a zsoltárversek jellegzetes két „félvers”-e között áll. Ezen a helyen erős cezúra van; az Apor-kódex ezt következetesen kettősponttal érzékelteti. Ez az eljárás szép és meggyőző, ma azonban többnyire nem követhető. Kevés az írásjelünk, s ma a kettőspontnak szűkebb a funkciója!

Találóan mondja NEMES NAGY ÁGNES (1992: 347): „Az írásjelek birodalma szegényes. Rendkívül keveset fejeznek ki és azt is megcsontosodottan. Micsoda gyötrelmes mondatformálás közben minduntalan belebotlani a pont, pont vesszőcske kötelező, szükséges, ámde kínosan szűkös választékába!” A zsoltárversek kapcsán ki kell mondanunk, hogy a félversek szerinti tagolásra ma nincs igazán alkalmas írásjelünk.

Úgy látom, hogy e pozícióban hol a vessző, hol a pontosvessző, hol (alkalmilag) a kettőspont indokolt; egységes megoldást nem lenne helyes erőltetni.

3.2. A szöveghiányok jelzése. Az Apor-kódexben szereplő zsoltárfordítás erősen megcsonkult állapotban maradt ránk: a szöveg csak az 57. zsoltártól olvasható folyamatosan, így a zsoltároknak mintegy kétharmada van meg, s kisebb hiányok ezekben is előfordulnak. Minden ilyen jelenségre utalni kell, mégpedig konkrétan, az adott helyen. Lehet szó levelek hiányáról (a kódex elején hiányzik 25 levél, azaz 50 lap, s később is alkalmilag néhány); az első 42 lap töredéklap: ezeknek csak a felső csücske van meg, így ez szövegközlést nem tesz lehetővé (e lapokról vö. ZELLIGER 2016); vannak egyedi esetek is, például egy levél részleges csonkulása (131–132). Mindezek mellett kisebb-nagyobb lyukak is előálltak a tintamarás következtében (vö. különösen: 81–82), de ilyenkor a sérült vagy hiányzó rész elég jól rekonstruálható. A fenti problémák jelzésére alkalmas a lapalji jegyzet, esetleg a szövegbe iktatott zárójeles megjegyzés. Célszerű mindig utalni a hiány mértékére is (pl.: „2 levélnyi szöveghiány”).

3.3. Hangalaki, hangjelölési kérdések. Az Apor-kódex második scriptora, akitől a zsoltárok nagy része és a liturgikus szövegek első sorozata származik (37–176), igen következetes másoló. Kitűnő az általa követett hangjelölési rendszer is, mely főbb vonalaiban mellékjeles, tehát nagyon alkalmas a fonológiai oppozíciók visszaadására (vö. HAADER–KOROMPAY 2014: 64–71). Így bizonyos problémák, melyek más kódexekben igen szövevényesek, itt fel sem merülnek.

A *m a g á n h a n g z ó k* kapcsán csak egy-két kérdésre utalnék. A kódexben feltűnőek a labiális *ü*-zés és *ö*-zés esetei (*mü, tü; töllö, töttö*). Ezek nyelvjárási jellegzetességek; természetesen vissza kell őket adni. Vannak szokatlan ingadozások is e téren (ilyen a *dicsősség ~ dicsésség* kettőssége): ez minden bizonnyal a többszöri másolás során állt elő, s az egymást követő scriptorok eltérő nyelvjárárásából adódik. E tekintetben is a szöveg pontos követése a kívánatos.

A *m á s s a l h a n g z ó k* körében komoly fejtörésre adhat okot a *p a l a t á l i s m á s s a l h a n g z ó k* jelölésmódja. Ez egyfelől világos és logikus: mindegyik hangnak van saját jele (a mellékjeles *g, t, n, l*). Másfelől elég gyakori, hogy a másoló a mellékjelet nem teszi ki, csak az alapbetűt írja le (*g, t, n, l*). Néha ez semmi zavart nem okoz: a *gyermek* szó ejtése akkor is [gyermek], ha *g*-vel van írva. Máskor viszont valódi kérdés, hogy egy nem palatális jelölésmód mögött nem rejtőzik-e palatális ejtés? Amikor az írásmód ingadozó és az ejtémód bizonytalan, a választ megtalálni nem egyszerű. Külön nehezítő körülmény esetünkben az, hogy sokszor nem dönthető el, a szóalak melyik betűjére szánta a scriptor a mellékjelet; emellett a többszöri másolás során a mellékjelezés szabályai bizonyos pontokon össze is zavarodtak. Megítélésem szerint a fenti mássalhangzók ügye az átírás legbonyolultabb kérdése, ezért bővebben kitérek rá.

Bevezetesként idézek néhány jellemző példát, megadva a kiválasztott elemek számszerű adatait is. Ehhez megbízható forrás a kódex ábécérendes adattára (JAKAB–KISS 1997), mely lehetővé teszi egy-egy szó összes előfordulásának a tanulmányozását, ami nagyobb rálátást ad egy-egy jelenségre. (A vizsgált szóalakok írásmódját célszerű az új kiadás betűhű átiratában is ellenőrizni. Ezt meg is tettem; eltérések esetén az utóbbit vettem alapul.)

Vannak esetek, amikor a jelölés olyan egységes, hogy a döntés önként adódik. A *valóbizony*-ra az Apor-kódex zsoltároskönyvében 10 adat van; a szóvégi mássalhangzót mindig *n* jelöli. Ez esetben a szóalak így fog megjelenni: *valóbizon*. Máskor a jelölésmód ingadozik ugyan, de a fő tendencia világos: a *foljó* 15 adatából 10-ben a palatális hang jele szerepel (*foʎo*), 5-ben nem (*folo*). Én úgy vélekedem, hogy az írásmódot ilyenkor egységesíteni lehet az előbbi javára.

Találkozunk nehezebben megközelíthető ingadozásokkal is. A *király* 42 adatából 15-ben *kiralʎ*, 26-ban *kiral* írásmóddal találkozunk, s van egy váratlan *kiraly* is (174/6). Hasonló módon a *törvény* 35 előfordulásában az írásmód 6 esetben *tɔrueŋ*, 29 alkalommal pedig *tɔruen*. Mi a teendő ilyenkor?

Elvben három irány is lehetséges: a) Minden adatot úgy tüntetünk fel, ahogyan írva van (betűtisztelő írásmód). b) Minden adatot egységesítünk a mai írásmódnak megfelelően (egyszerűsítő írásmód). c) Számolunk bizonyos, e korra jellemző hangtörténeti szabályszerűségekkal, amelyek lehetővé teszik az írásmód árnyaltabb értelmezését (szabálykereső írásmód).

Van tudniillik egy jellegzetes váltakozás a 15–16. századi nyelvemlékekben, amelyet BENKŐ LORÁND (1953: 41–42) fedezett fel az *ly* hang történetének a vizsgálata során, s melyet az alábbi három példa szemléltet: *királyok* : *királt* : *királ* ~ *király*. Azaz: két magánhangzó közötti helyzetben a palatális hang a jellemző, mássalhangzós (vagy azzal kezdődő) toldalék előtt a nem palatális, szóvégen pedig a kettő váltakozása. Néhány évvel ennek megállapítása után, a Szabács viadala vitájában éppen az említett váltakozás megléte volt az elsőként kiemelt érv a nyelvemlék hitelessége mellett (vö. IMRE 1956: 15–16) – ezt az összefüggést ugyanis egy feltételezett 19. század végi hamisító nem ismerhette. Azóta az /ly/ és az /ny/ fenti viselkedését a hangtörténet is tárgyalja a palatalizáció sajátos eseteként (ABAFFY 2003: 307). Mindéből az következik, hogy a kérdéses jelenség megítélésakor a fonotaktikai helyzet elsőrendű figyelmet érdemel.

Ha az Apor-kódex idevágó adatait ennek fényében szemügyre vesszük, a jelzett váltakozásra számos példát idézhetünk, bár az írásmód nem következetes. Két magánhangzó között gyakori a palatális hang jelzése, vö. 148: *kiralʎokat*, 89: *tɔrueŋemet*, de ez nem általános, vö. 146 *kiralokat*, 75: *tɔruenemet*. Mássalhangzó előtti helyzetben a jelölésmód következetesen nem palatálisra utal: 101: *kiralnak*,

76: *tɒruent*. Szó végén van bizonyos váltakozás; gyakoribb a nem palatális hang jele: 51: *kiral*, 97: *kiralʹ*, 64: *tɒruen*.

Mielőtt a követendő irányt kialakítanánk, érdemes az Apor-kódex szóanyagában szélesebb körben is tájékozódni. Olyankor, amikor az ejtésmód biztosan palatális, hogyan jelentkezik ennek jelölése vagy nem jelölése? Ennek vizsgálatához célszerű olyan szavakat kiválasztani, amelyekben a /ty/, /gy/, /ny/, /ly/ nem szóvégi helyzetben áll, tehát a fenti váltakozás lehetősége fel sem merül. A helyzet ilyenkor is elég tarka. Egyes szavakban a palatális következetesen jelölve van (ilyen az *anya*, *atya*), másokban viszont nem vagy alig, vö. *nyelv* (13 adatból 10-ben: *n*), *nyíl* (8 adatból 8-ban: *n*), *angyal* (11 adatból 8-ban: *g*). Mindez erős érvet szolgáltat ahhoz, hogy lehet palatális ejtéssel számolni olyankor is, amikor ez nincs jelölve. (Az a gyanúm, hogy *e* és *i* környezetében különösen lehet.)

Ennek alapján a fent vázolt három irány közül a betűtisztelő írásmódot én semmiképpen nem követném. Bizonyos egységesítés feltétlenül kívánatos, s erre szerintem van alap és van lehetőség. Számomra vonzó a szabálykeresés útja (abban a tudatban, hogy ez nagy körültekintést kíván, s alapfeltétele a szavak szerinti vizsgálat és a fonotaktikai helyzettel való számolás). Ha ez mégsem vezetne meggyőző eredményre, akkor legbiztosabb a mai írásmód követése. A döntésről szólni kell az előszóban, s az olvasó figyelmét fel kell hívni arra, hogy a tudományos igényű kiadás e téren is lehetővé teszi a forrásokhoz való visszatérést.

3.4. Szókészlet, szójelentés. A régi szövegek megértésének egyik kulcskérdése a ma már nem élő vagy más jelentésben élő szavak értelmezése. Ilyen elemek egy-egy kódexben igen nagy számban fordulnak elő. Az előbbi feladat kapcsán két fő kérdés rajzolódik ki: a „mikor?” és a „hogyan?”.

Mikor kell egy kódexbeli szót értelmezni? – Értelmezést kíván egy szó, ha: a) Nem értjük, mert kihalt elem: *beléndez* 'paráználkodik', *porejt* 'megfedd', *törlejt* 'alkot'. b) Félreértjük, mert ma más jelentésben (is) él: *hős* 'ifjú', *lelkes* 'élölény', *mert* 'hogya'. c) Némi fejtöréssel megértjük ugyan, de ma nem használatos: *hirtelenkedet* 'düh', *vizetlen* (fn.) 'puszta'. d) Alaki eltérés miatt bizonytalan az értelmezése: *hód* 'hold', *kencs* 'kincs', *viusz* 'viasz'. e) Olyan szóalak, mely ma nehezen (vagy nem is) elemezhető: *őnek* 'ettek', *ösd* 'öntsd', *vette* 'vetette'.

Az első két kategória más-más nehézségű: az első felhívja magára a figyelmet, a második pontosan olyan, mint két nyelv viszonylatában a „hamisbarátok”. MARTINKÓ ANDRÁS (1983) kérdése juthat eszünkbe: „Értjük, vagy félreértjük a költő szavát?”

Vannak további, megfontolandó esetek is. Értelmezést kívánnak-e az efféle szavak, szóalakok: *felkelet* 'felkelés', *fordejt* 'fordít', *szabadoh* 'szabadíts'? A válasz „igen”; a kérdés az, hogy lexikai vagy grammatikai irányt adjunk-e ezek megvilágításának. (Vagy mind a kettőt?) Abban biztos vagyok, hogy egy nyelvtani áttekintés mindenképpen hasznos a kötet elején.

Hogyan történjen az értelmezés? – A szakirodalomban háromféle mintával is találkozunk az értelmezés módjára nézve: a) Magában a szövegben zárójelben, valamint egy rövid listával a kötet végén (MADAS 1985: 594–595). b) Lapalji jegyzetek formájában (DÖMÖTÖR–HAADER 2012). c) Szótárt is csatolva a szövegkiadáshoz (DÉCSY–SZABÓ T. 1985: 345–524; 3700 szócikk).

Az Apor-kódexben olyan sok az értelmezendő szó, hogy az első két megoldás túlzottan megterhelné magát a szöveget vagy a lap alját. Célszerűbbnek láttam egy szójegyzéket készíteni, tömör, egyszavas értelmezésekkel, zárójelbe tett zsoltár- és versszámokkal, amelyek utalnak egy-egy előfordulási helyre. A Szójegyzék jelenleg mintegy 450 elemből áll, terjedelme kb. 15 lap.

Idézek belőle egy rövid mutatóványt: *ingyen* (Zsolt 69,5): 'ok nélkül'; *irgalmazat* (145,9): 'irgalmasság'; *irelkedik* (73,3): 'irigykedik'; *irelket* (78,58): 'féltékenységgel'; *iszék* (110,7): 'iszik'; *ivölt, üvölt* (57,3, 77,2): 'kiált'; *jegy* (74/4): 'jel'; *jog* (98,1) 'jobb(kéz)'; *jólkelletet* (89,18): 'jóakarát'.

Két megjegyzést fűznék mindehhez. Az értelmezés forrásai sokrétűek: történeti szótárak, más kódexek, azokra épülő szótárak, latin forrásszöveg, későbbi fordítások stb. Régóta tudom, de most már tudva tudom, mennyire hiányzik egy szótár: a magyar kódexnyelv szótára. Egyszer talán ez is elkészül. Másrészt: vajon felébred-e a gyanú az olvasóban, hogy adott esetben hátra kell lapoznia a szójegyzékhez? Nem kellene-e formailag is megjelölni (kurzív szedéssel, csillaggal stb.) a problematikus szavakat? Erre nincs kész válaszom; annyi biztos, hogy a kötet elején nyomatékosan fel kell hívni a figyelmet a Szójegyzékre.

3.5. Nyelvtani rendszer. Egy 15. századi nyelvemlék fő grammatikai vonásairól számot adni hatalmas vállalkozás; ezek rövid felvázolása lehetetlen. A cél nem is ez, hanem az olvasó felkészítése olyan ismétlődő jelenségekre, amelyek a mai rendszertől következetesen eltérnek, s egyes esetekben értelmezési nehézséget vagy akár félreértést is okozhatnak. Néhány szabályszerűség megfogalmazásával első helyen a szövegértéshez kívánunk segítséget nyújtani.

A nyelv különböző szintjei közül a morfológia kínálja ehhez a legjobban megközelíthető terepet; most e területről mutatok be néhány példát.

A szóképzés terén első helyen az *-at/-et* deverbális névszóképző emelendő ki, melynek használata és funkciója a mai *-ás/-és* képzőével vethető össze.

Az igei paradigma kapcsán szólni kell először is az ómagyar igeidők rendszeréről s ezen belül is néhány sajátos esetről. Ilyen a *-t* jeles múltban az E/3. *ő-ző* alakja (*töttő*), a *t-re* végződő igék esetében pedig a *futtam, vettem* ('futottam', 'vettem') változat. A felszólító módú alakok közül kiemelendők az *-ít* képzős igék sajátos formái: *szabadoh, fordéh* ('szabadíts', 'fordíts'), s megemlítendő a *-j* nem illeszkedése a végű igék mellett (*örizj*). Az igeragok közül figyelmet érdemel a T/1. személyrag *-onk/-önk* formája (*váronk, kérönk*).

A főnévi paradigmában jellemző a T/1. birtokos személyjel *-onk/-enk ~ -önk* változata (*házonk, kezenk*), a T/3. alakban pedig a mai köznyelvi *-uk/-ük* helyén jelentkező *-ok/-ek ~ -ök* (*házok, kezek*). Ezekre annál inkább fel kell hívni a figyelmet, mert az utóbbiak egy része ma *-k* többesjel hatását kelti. A birtoktöbbséítő jel kapcsán célszerű utalni arra, hogy a mai *-ai/-ei* helyén többnyire *-i* változattal találkozunk (*ítéleti*). A birtokos szerkezetben a birtokos többségének kétszeres jelöltsége ugyancsak említésre méltó (*embereknek fejedelmek*).

A felsoroltak csak ízelítőt adnak mindabból, amiről szólni lehet. A határok tágitathatók, a téma kimeríthetetlen. Egy fő szempont van ismét: az olvasó érdeke.

3.6. Másolói hibák, fordítói tévedések. E két típus megközelítése más-más feladatot jelent a közreadó számára. Ahol nyilvánvalóan másolói hibáról van szó és értelemszerű a javítás módja, ott ezt egyszerűen meg kell tenni. Ehhez jelentős segítséget nyújt a tipikus hibák ismerete (vö. *t – k* tévesztés, „lábás betűk” össze-tévesztése, zöngés-zöngétlen hangok felcserélése stb. (vö. HAADER 2015), valamint a rendszertanilag nem lehetséges alakok kiszűrése. Egy-egy példa ezekre, előre véve a már javított formát: AporK. 58/18: *Látták* (írva: *Lattat*), 69/25: *egyesölnöm* (írva: *eggesöluon*), 75/16: *ösvényid* (írva: *ösuenit*), 74/2: *földnek* (írva: *földnøk*). A latin forrás egyes szavainak meg nem értéséből vagy félreértéséből adódó esetek kérdésköre ennél jóval bonyolultabb, s mindenképpen magyarázatot kíván (pl. lapalji jegyzetben). SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2014: 41) nyomán idézek erre két példát: AporK.153/6: „meg *subplantalni* en vepesimet” (a latinban *supplantare* ’elgáncsol’ áll; az átvett szóalak a *plántál* ige hatását mutatja), 51/7: „Mikent *adespes* es kquerseggel be tellek en lelkem”: a latin szóalak itt *adipe* ’hájjal’; a magyar fordítás megtartotta a latin szót, de talán romlott latin forrásszöveg áll mögötte. Az ilyen esetek felderítése csak latinos szakember segítségével lehetséges. Olyan eset is előállhat, hogy a fordítás egy-egy részlete a közreadó számára is megfejthetetlen – akkor ezt ki kell mondani.

3.7. A kötet szerkezete. A munkálatok jelenlegi állása szerint három nagy egység rajzolódik ki: a Bevezetés, a Zsoltároskönyv szövege és a Szójegyzék. Bővebb kifejtést most az kíván, hogy mi kapjon helyet a Bevezetésben. Úgy gondolom, ebben először is távlatokat kell adni a nem szakember olvasó számára a magyar kódexirodalom legfőbb jellegzetességeiről (érthető formában, színesen és röviden). Ezek után központi kérdésként jelenik meg az Apor-kódex története és – ennek háttérében – az ún. Huszita biblia keletkezése (utalással a vele kapcsolatos vitákra is). Mivel a kódex tudományos igényű kiadása egy több mint 100 lapos Bevezetést szentelt a fő kérdések elemzésének (vö. HAADER–KOCIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI 2014: 7–114), felfogásom szerint az olvasóbarát kiadás akkor jár el helyesen, ha erre rendszeresen hivatkozik, s egyes problémák kapcsán (részletező kifejtés helyett) ehhez irányítja az olvasót. Mindezekkel szoros összefüggésben egy kellőképpen bő irodalomjegyzék is

szükséges. Fontos továbbá, hogy a szövegközlő számot adjon az átírás alapelveiről. Ennek is e részben van a helye, akárcsak a nyelvtani áttekintésnek. Egészében a Bevezetés akkor éri el célját, ha egyszerre tesz eleget három követelménynek: a tudományos megalapozottnak, a közérthetőségnek és a tömörségnek.

4. Befejezés helyett. Szeretném itt átadni a szót azoknak a kiváló fordítóknak, akik a Zsoltárok könyve első magyar fordítását a 15. század első felében elkészítették. Úgy gondolom, bennük a nyelvről való gondolkodás korai mestereit tisztelhetjük. A szöveg itt abban a formában jelenik meg, ahogyan a tervezett kiadásban találkozni lehet majd vele. Legfőbb kívánságom, hogy a majdani olvasók is gyönyörködve olvassák az ilyen sorokat:

AporK. 71: „Tied nap és tied éj: te faragta a hajnalt és a napot” (Zsolt 74,16), AporK. 92: „És legyen mű Uronk Istennek fényessége műrajtonk, és mű kezeinknek művelkedetét viseljed műrajtonk, és mű kezeinknek munkáját viseljed” (Zsolt 90,17), AporK. 181: „Kútfejek, áldjatok Úrnak! Tenger és folyóvizek, áldjatok Úrnak! Cethalak és vízben minden indolók, áldjatok Úrnak! Mennyegek minden madarai, áldjatok Úrnak! Minden vadak és barmok, áldjatok Úrnak! Embereknek fiai, áldjatok Úrnak!” (Dán 3,77–82.)

Kulcsszavak: ómagyar szövegek, Apor-kódex, nyelvemlékkiadás, népszerű kiadás, nyelvtörténet

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET 2003. Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1953. *A magyar ly hang története*. (Nyelvtudományi Értekezések 1.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Biblia 2014. = *Biblia*. Magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveggyondozó Bizottsága. Kálvin János Kiadó, Budapest.
- DÉCSY GYULA, SZABÓ T. ÁDÁM 1985. *A Münchener Kódex négy evangéliuma [1466]*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE – HAADER LEA 2012. „Halandó, ezeket megmondjad!” *Magyar nyelvű imádságok a XV–XVI. századból*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2015. Hibázások és hátterük: az Apor-kódex. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged, 65–79.
- HAADER LEA – KOCSIS RÉKA – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt*. (Régi Magyar Kódexek 33.) Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.

- HAADER LEA – KOROMPAY KLÁRA 2014. A kódex scriptorai és helyesírásuk. In: HAADER–KOC SIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI, 61–80.
- HORVÁTH JÁNOS 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- IMRE SAMU 1956. In: HORVÁTH JÁNOS és IMRE SAMU, *Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 92.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 15–20.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen.
- KOC SIS RÉKA 2014. Későbbi kezek bejegyzései. In: HAADER–KOC SIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI, 80–82.
- LOVAS BORBÁLA 2017. *Enyedi György prédikációi 1–2*. MTA–ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, Budapest.
- MADAS EDIT 1985. *A Néma Barát megszólal*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1983. *Értjük, vagy félreértjük a költő szavát?* RTV–Minerva, Budapest.
- MÉSZÖLY GEDEON 1916. *Bécsi Codex*. (Új Nyelvméltár 1.) MTA, Budapest.
- NEMES NAGY ÁGNES 1992. Írásjelek. In: Uő, *A magasság vágya*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 347–348.
- NYÍRI ANTAL szerk. 1971. *A Müncheni Kódex 1466-ból*. (Codices Hungarici 7.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. A kódex tartalma és forrásai. A) Az Apor-kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei. In: HAADER–KOC SIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI, 31–57.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2016. *Az Apor-kódex töredéklapjai. 15. század első fele / 15. század vége*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

KOVÁCS NÁNDOR ERIK

ELTE Török Filológiai Tanszék

kovacs.nandor@btk.elte.hu

Az oszmán birodalmi tanács panasz-jegyzőkönyveinek forrásértéke és megközelítési módjai

Source value and different approaches of the Ottoman registers of grievances

The aim of the present paper is to outline several aspects of the historical approach of a special type of source. The so-called şikâyet defteris are registers containing copies of decrees issued by the imperial council (dîvân) of the Ottoman Empire on the subjects' petitions for a redress of grievances from the middle of the 17th century and onwards. Thus the corpus is a significant source of the problems everyday people had to face and on the development of the practice in the Ottoman dîvân-chancellery as well. The entries of the registers also provide us with important data on the relations between the central and provincial administration as well as vassals of the Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman Imperial Council, public administration, registers of grievances, petitioning, social history

Ebben a tanulmányban egy történeti szempontból különösen gazdag forrásértékű korpusz megközelítési módjainak, társadalom- és intézménytörténeti aspektusainak számbavételével kívánom bemutatni, hogy egy adott kútfő különböző tartalmi, formai adottságai mennyire sokféleképpen határozhatják meg a kiaknázás lehetőségeit és korlátait.

1. A forrás eszmetörténeti háttere és keletkezési körülményei. Az elemzés alapjául szolgáló forráscsoport, a panasz-jegyzőkönyvek az Oszmán Birodalom legfőbb döntéshozó szerve, a szultáni tanács, azaz a dîvân működésének termékei. A dîvân nemcsak a birodalmat érintő legfontosabb államigazgatási, politikai, katonai kérdéseket illetően hozott határozatokat, hanem egészen a legjelentéktelenebbnek tetsző törvénysértésekig terjedő ügyekben is bocsátott ki rendeleteket. Tehát a birodalmi szintű döntéshozatal mellett a tanácsnak volt egy ennél eredetibb, archaikusabb funkciója: igazságot tenni a hozzá folyamodó alattvalók ügyeiben.

Az igazságosan bíraskodó uralkodó eszményképe a különböző kultúrákban, számtalan formában megőrződött – a példák bölcs Salamontól kezdve egészen az igazságos Mátyás királyhoz kapcsolódó hagyományig hosszasan sorolhatók –, ám az oszmánok esetében ennek a gyakorlatnak az eszmei alapjai szászánida iráni és az arra rétegződő muszlim előzményekből eredeztethetők. A klasszikus oszmán uralkodói szerepfelfogásnak hangsúlyos vonása az igazságosság eszménye. Ennek révén az

államhatalom egyik legfontosabb feladatköre volt az alattvalók vagyoni és személyi védelmének biztosítása. Ezt az állam megfelelő működésének alapvető feltételeként értelmezték. A törvényesség fenntartásának minden időben és társadalomban elengedhetetlen eszköze a panasztétel lehetőségének intézményes fenntartása. Ez a funkció a törököknél eredetileg az uralkodó személyéhez kapcsolódott, ám a hatalmas méretű Oszmán Birodalomban az állami intézmények kifejlődésével, illetőleg a hatalomgyakorlás differenciálódásával a nagyvezír által elnökölt birodalmi tanács, a díván hatáskörébe került át. A panaszkezelés tartományi intézményei pedig elsősorban a kádi-hivatalok, másrészt a tartományi kormányzók (beglerbégek) tanácsai voltak.

A tanácsban hozott minden rendeletre úgy kellett tekinteni, mint a szultán közvetlen parancsára, attól függetlenül, hogy az adott ügy tárgyalásán az uralkodó egyáltalán jelen volt-e vagy sem. Ezeket a rendeleteket az egykorú források és a szakirodalom is *fermán*-nak nevezi, noha formai értelemben a dekrétumok több kategóriába sorolhatók.

A díván munkájával párhuzamosan jellegét, folytonosságát tekintve egyedülálló eljárás volt, hogy az ott hozott rendeletek szövegét regiszterekbe másolták. Ennek a bürokratikus gyakorlatnak a kutatók számára felbecsülhetetlen haszna van, hiszen a rendeletek eredeti példányának zöme megsemmisült, tartalmuk leginkább csak az említett kötetekben őrződött meg. Ezek a tudományos szóhasználatban főként *mühimme defteri* ('fontos ügyek jegyzékei', a továbbiakban MD) néven fordulnak elő, noha magukon a deftereken csak a 17. század közepétől tűnik fel ez a meghatározás, méghozzá éppen az akkor a fősorozatból kiváló *sikâjet-defteri*-ktől (azaz 'panasz-jegyzőkönyvek'-től, a továbbiakban SD) való megkülönböztetés céljával. Addig leggyakrabban a „nagyúri parancsok könyve” (*ahkam-i mirî defteri*) megjelölés található meg előzéklapjukon.

A fennmaradt MD-k kisebb-nagyobb kronológiai hézagokkal és átfedésekkel a 16. század közepétől a 19. század végéig foglalják magukba a birodalmi tanácsban született rendeletek másolatait. Hatalmas mennyiségű és felbecsülhetetlen értékű forrásanyagról van szó, amelynek értékét, szerteágazó felhasználhatóságát demonstrálja a rájuk épülő forráskiadások, vagy éppen egy-egy térség életét bemutató átfogó feldolgozások tekintélyes mennyisége.¹ A 17. század derekán a kancelláriai gyakorlat átszervezésével a rendeletiktatás ügyvitele kettévált: az addig egységesen iktatott rendeleteket ekkortól elkülönülő két defter-típusban, a *mühimme*, illetve az itt tárgyalt SD-kben, a panaszos ügyek regisztereiben rögzítették.

Az MD-ket és az SD-ket néhány kivételtől eltekintve Isztambulban, a Török Köztársaság Miniszterelnöksége Oszmán Kori Levéltárában (Başbakanlık Osmanlı

¹ A *mühimme defterik* forrásértékéről lásd DÁVID GÉZA 2002. 167–169. Az utóbbi évek legterjedelmesebb, mindössze három esztendő magyarországi vonatkozású rendeleteinek átiratát és fordítását nyújtó forráskiadása: DÁVID–FODOR 2005.

Arşivi) őrzik. Ezeken kívül létezik egy hasonmás-kiadásban megjelent, Bécsben őrzött, a Habsburgok által zsákmányolt tábori defter az 1675. év parancsaival,² illetve egy Drezdába került későbbi töredék is. A 17. századból összesen 34 fennmaradt kötetet ismerünk. Terjedelmi korlátok miatt ezúttal el kell tekintenünk annak a nagy feladatnak a bemutatásától, amelyet a levéltári katalógus adatai és a defterek tényleges állománya közti sokszor jelentős ellentmondások róttak, rónak a kutatóra, s amit a rendezetlenül őrzött és tárolt anyag kronológiai, illetve altípusbeli keveredéseinek tisztázása követelt meg úgy a műhimme, mint a sikájet defterik esetében.

2. Az SD-k létrejöttének okai. A panasz-jegyzőkönyvekkel kapcsolatos legfontosabb tisztázandó kérdés az volt, hogy miért jöttek létre, azaz mi indokolta a rendelet-kibocsátás differenciálását, illetve hogy erre miért éppen a 17. század derekán került sor. Kézenfekvőnek tűnt a feltételezés, hogy ez az intézkedés valamiképp összefügg a birodalomnak a szakirodalomban alaposan feldolgozott, a 16. század második felétől egyre súlyosbodó válságával,³ s a kancellária átszervezésének tényére vonatkozóan is rendelkezünk általánosabb adatokkal.⁴ A konkrét válaszokért azonban egyéb támpont híján magukat a szóban forgó deftereket kellett tüzetesebben kutatni: a rendeletgyártásnak a defterekben tükröződő tendenciaszerű változásait követtem nyomon különböző MD-kben, még a sikájet-csoport létrejöttét, azaz az altípusok bevezetését megelőző több évtizedes periódusban. A 16. század második és a 17. század első feléből kiválasztott MD-kból vett minták alapján a rendeletalkotás volumenét tekintve nem állapítható meg növekedés. Ellenben kitűnt, hogy a kiadott parancsok között a panaszbeadványokkal összefüggő ügyek aránya drasztikusan emelkedik.⁵

Ebből arra következtethetünk, hogy a kimenő parancsok tematikus válogatását nem a kancelláriára háruló munka növekedése ösztönözte, hanem a döntésre váró ügyeken belüli jelentős eltolódások kényszerítették ki: jelesül az alattvalók jogserelmekkel összefüggő kérvényeinek tömegessé válása. A fennmaradt defterek adatainak tükrében a díván elé kerülő ügyek közül azoknak az eseteknek az aránya, amelyek panaszbeadványok nyomán keletkeztek, már a 17. század elejétől kezdve drasztikus emelkedést mutat. Ez az eredmény két fontos jelenségre utal. Egyrészt a helyi igazságszolgáltatás hanyatlására, másrészt a társadalmi feszültségek növekedésére. Ezt a következtetést a bejegyzések tartalmi vizsgálata még inkább megerősítette. A sikájet-sorozat bevezetése tehát a központi kormányzat részéről egy meglehetősen késéssel adott adminisztratív válasz a társadalmi fejlemények és a tartományi intézményrendszer erodálódásának következtében jelentkező kihívásokra.

² MAJER 1983.

³ Erről magyar nyelvű összefoglalást ad: FODOR 2006: 22–54.

⁴ AHISHALI 2001: 76–78.

⁵ Erről bővebben lásd KOVÁCS 2011: 77–81.

3. A rendeletek differenciálásának kérdései. A panasz-regiszterekkel kapcsolatos másik alapvető kérdés, amelybe csak a defterek tartalmának alaposabb tanulmányozása során ütközünk, s az SD-k korábbi körülírása után kissé furcsának tűnhet: mi különbözteti meg a panasz-jegyzőkönyveket az általános parancsokat tartalmazó MD-ktől? Csak e kérdés megválaszolásával érthető meg a sikájet-sorozat életre hívásával járó intézményi átalakítás valódi elve, mibenléte. A defterek megnevezése (*mühimme*, *sikájet*) ugyanis sajnos korántsem segít hozzá a rendeletiktatás differenciálásának megértéséhez. A fő gond az, hogy a SD-kkel párhuzamosan vezetett MD-kben továbbra is előbukkannak panaszra reagáló rendeletek, és ez kérdésessé teszi a rendeletiktatás szétválasztásának logikáját. Minthogy ezek szerint a parancsok tartalma alapján mégsem különíthetők el tökéletesen a regiszterek, egyes kutatók a bejegyzések strukturális, protokolláris eltérései alapján, tehát formai alapon törekedtek a két defterfajta pontos körülhatárolására, de a tömeges írniak hanyagság is felmerült a zavarba ejtő átfedések lehetséges magyarázatai között.⁶ Ezek az érvek azonban rendre megdőlték, de egyébként sem adtak volna választ a feltett kérdésre. Az iktatás menetében tévesztések persze óhatatlanul előfordultak. Ugyanakkor a bejegyzés közben észlelt, utólag korrigált írniak hibák bizonyítják, hogy létezett határozott elv az iktatás differenciálásában, s hogy ezt az elvet az írniak gyakorlat követte is. Ezt szemlélteti több olyan sikájet-bejegyzés, amelynek iktatását az írniak félbehagyva a szöveg fölött megjegyezte, hogy azt utóbb egy MD-be iktatták.⁷

A valódi eltérés nagyobb mintavétel alapján végül a kiadott parancs minőségében, a bejegyzéseknek a tényleges utasítást tartalmazó ún. *hüküm* szakaszában (dispositio) körvonalazódott. Eszerint a csoportosítás szempontja nem kifejezetten a panasz nyomán kelt, illetve az „egyéb”, állami szintű rendeletek elkülönített adminisztrációja volt. Az ügyeket egyrészt főként a lakossági panaszok nyomán, az ügyek végső elrendezését a helyi szervektől várókra, másrészt az államügyek szempontjából kiemelt, nem véletlenül – fontosnak (*mühimme*) minősített, konkrét utasítást megfogalmazó dekrétumokra osztották. A defter *sikájet* jelzője voltaképpen eufemisztikus megnevezésévé vált a központ szempontjából másodrendűnek ítélt, a helyi hatóság asztalára érdemi döntés nélkül visszatolt ügyeknek. Előbbiekben konkrét döntést hoztak, utóbbiakban pedig általánosságban utasították a helyi kádit vagy más tisztviselőt a betérjesztett panasz kivizsgálására s kezelésére – a körülményekből sejthetjük, hogy az ilyen parancsok sokszor végrehajthatatlanok voltak.

4. A bejegyzések felépítése. Amint az a parancsokból is kiderül, a betérjesztők, azaz a panaszosok potenciális köre minden oszmán alattvalóra kiterjedt, a keresztény rájától kezdve a vezíri rangú kormányzóig, a vazallus fejedelemtől a muszlim vagy zsidó kereskedőig, ortodox pátriárkától a cigány vagy kurd közösségeig.

⁶ GÖYÜNÇ 1986; EMECEN 2005: 122–136.

⁷ Egy példa a sok közül: SD 23. 45. számú bejegyzés.

A panaszosok díj ellenében, speciálisan erre a célra szakosodott írnokokkal megfogalmaztatott és lejegyeztetett kérvényt nyújtottak be, vagy ha erre módjuk volt, kihallgatás alkalmával személyesen is előadhatták panaszukat. Ennek megrendítő példája egy 1670. április elején iktatott parancs, amelyet a gyöngyösi vásárra törő rendbontók miatt végsőkig elkeseredett lakosok panaszára bocsátottak ki.⁸ A panaszt a gyöngyösiek megbízottja személyesen juttatta el az épp akkor Krétán tartózkodó nagyvezír tábori dívánjához. Hozzávetőlegesen 2000 kilométeres távot kellett megtennie, majd ugyanennyit a visszaúttal! Érdekesség, s jól példázza a panasz-jegyzőkönyvek tartományi iratanyaggal való komparatív vizsgálatának lehetőségeit, hogy a rendelet eredetije Gyöngyös Város Levéltára török anyagában megmaradt; Fekete Lajos jóvoltából 1933-ban megjelent regesztája is.⁹

Több esetben az illetékes kádi terjesztette fel az elé tárt jogsértést, s kért megerősítő szultáni parancsot az adott ügyben. A beterjesztés módja és alanya a parancsok mindegyikében szerepel. A bejegyzések szövege tipikusan a parancs címzettjével kezdődik. A címzett megnevezése mindig magában foglalja a tisztviselő hivatali helyét és titulását. Pl. „parancs a budai beglerbégnek”, „parancs az erzurumi kádinak” stb. Ezen kívül a bejegyzésekben értesülhetünk a beterjesztő nevééről, rangjáról, a panasztétel módjáról, esetleg helyéről, a panasz okáról, előzményeiről, a kimenő parancs lényegéről és végül a kibocsátás idejéről.

A panasz benyújtásának helyére való utalás a központi panaszkezelés esetenkénti szétválása alkalmával párhuzamosan ülésező dívánok által kibocsátott rendeletek elkülönítésében, egyúttal a számos esetben hibásan bekötött és alcsoportjaik szerint is tévesen meghatározott defterek eredetileg összetartozó részeinek rekonstrukciójában jelent fontos támpontot. A kancelláriai ügyvitelben a fent ismertetett defter-típusok további alcsoportjait különböztették meg aszerint, hogy a legfelsőbb döntéshozatali szerv vezetője, a szultán vagy a nagyvezír éppen hadjáraton tartózkodott-e (*ordu mühimmeszi/ordu sikájeti*), avagy az isztambuli és edirnei „udvari” díván ülésein hozták-e az adott határozatokat. Hadjárat esetén a kancelláriai ügyvitel is kettévált: a szultán vagy a nagyvezír által vezetett hadjárat idején „kihelyezett” tanácskozásokkal egy időben a Portán a helyettes pasa (*kajmakám pasa*) elnökletével tartott díván-ülések rendeleteit a *rikáb mühimmeszi/rikáb sikájeti* alcsoportban vették. A defterek bejegyzéseinek alaposabb vizsgálata során azonban kiderül, hogy a legritkább esetben találkozni a regiszterek kötéstábláján jelölt, „tisztnak” ordu vagy rikáb altípussal, ugyanis a rendeletalkotás helyszíne egy defteren belül is változott, így a megkülönböztetés jelenlegi formájában meglehetősen pontatlan, s az legfeljebb csak az adott kötet kezdeti szakaszának bejegyzéseire vonatkozóan lehet irányadó. A nagyvezír apparátusa a hadjáratra többnyire magával vitte az addig a központban

⁸ SD 4. 939. számú bejegyzés.

⁹ FEKETE 1933: 127. 197. számú közlemény.

vezetett deftert, máskor pedig a hadjárat során megkezdett jegyzőkönyvet vezették tovább az edirnei vagy az isztambuli kancellárián.¹⁰

Diplomatikai szempontból a 17. század folyamán a bejegyzések formai egyszerűsödése figyelhető meg. A parancsban a szintén klisészerűen megfogalmazott beadvány szövegének lényegi elemei köszönnek vissza. Sőt, általában a kérvényben előadott eset szó szerinti átvétele figyelhető meg a parancsokban. Az eredeti parancshoz képest az iktatott változatokban általában csak protokolláris elemek hiányoznak, így forrásértékükből nem sokat veszítenek. A klisészerű megfogalmazás, a szigorú formanyelv alkalmazása, az ismétlődések a kutatók számára kárpótlást jelentenek az egyébként nehezen eltűzölhető paleográfiai nehézségekért.

5. A parancsok tartalmi megközelítésben. A rendeletek feldolgozásánál a számos lehetséges megközelítés közül az egyik legkézenfekvőbb a parancsokban előforduló ügyek tartalmi tipizálása, amely a társadalom jogi konfliktusainak rendszerezésére ad módot, ezen keresztül az oszmán alattvalókat érő jogi kihívások több szempontú értékelésére biztosít lehetőséget.¹¹ A 17. század második feléből rendelkezésre álló öt különböző defterből vett 250 rendelet alapján végeztem el a panaszra vitt ügyek tartalmi vizsgálatát. Ennek során kizárólag a bejegyzések alapján meghatározott, 15 kategóriát különböztettem meg. Ez a kategorizálás persze némiképp önkényes, de az ügytípusok széles és meglehetősen árnyalt metszetét mutatja az oszmán alattvalók közötti konfliktusok sokféleségének, egyszersmind közeli – s szükségszerűen borús – képet ad a birodalomban élő közösségek mindennapjairól is. A mintavétel alapján a következő ügytípusokat különböztettem meg egymástól (százalékos megoszlással):

1. Jogtalan pénzbehajtás, szolgáltatásokkal kapcsolatos visszaélés (az állam emberei részéről) (17,2%)
2. A katonai-hivatalnoki rend önkényének egyéb formái (11,2%)
3. Rablás, gyilkosság (8%)
4. Lopás (0,8%)
5. Zaklatás, jogtalan követelés (9,2%)
6. Rendbontás, garázdaság, bántalmazás (4,8%)
7. Hagyatékkal kapcsolatos jogvita (7,2%)
8. Kölcsönügylet, tartozás (13,6%)
9. Csalás (0,8%)
10. Szolgálat elmulasztása, kötelelességszegés, teljesítés megtagadása (8,4%)
11. Birtokvita, haszonélvezeti joghoz kapcsolódó vita (11,6%)

¹⁰ Erre vonatkozóan lásd EMECEN 1991: 242–250.

¹¹ Egy, a sikájet-bejegyzések tematikus rendszerezésére tett korábbi kísérlet: İNALCIK 1988. A török történelem a bécsi sikájet defteri adatai alapján négy nagyobb halmazt különböztetett meg.

12. Hivatali hatáskört érintő vita (1,2%)
13. Vallásjogi természetű konfliktushelyzet (0,4%)
14. Családi ügyek (2%)
15. Mentességre és egyéb kérvényre adott válasz (3,6%)

A mintaként felhasznált parancsokból birodalmi szinten egyebek mellett a helyi igazságszolgáltatás, a közigazgatás szereplőinek korrupciója s a vidéki lakosság kiszolgáltatottsága artikulálódik: a törvénysértések legnagyobb hányadát a vizsgált korszakon belül minden időmetszetben a katonai-hivatalnoki rend (*aszkeri*) részéről a civil lakosok ellen elkövetett jogtiprások teszik ki. A panaszra vitt esetek között a különféle ürüggyel kivetett adók, illetve a sarcolás számított a legtipikusabbnak. E fő konfliktusforráson kívül a társadalmi súrlódások sok egyéb példáját sikerült a felszínre hozni. Nemegyszer megrendítő családi drámák; a kapzsiság, az erőszak közeli képei, másszor a védtelen panaszosok, kiszolgáltatott árvák, özvegyek küzdelme elevenedik meg, akik nemcsak az őket sanyargató szomszédjukkal, rokonukkal, haragosukkal, hanem a sokszor működésképtelen igazságszolgáltatás bürokratikus útvesztőiben is vívták napi küzdelmeiket.

6. Regionális eltérések a kérvényezés és rendelet-kibocsátás gyakorlatában. A parancsok címzettjei szerinti területi megközelítés társadalomtörténeti vonatkozásai mellett elsősorban a központ és a tartományok, illetve a Porta adófizető vazallusai együttműködésének sajátosságaira nézve szolgál tanulsággal. A számomra először legnagyobb meglepetést okozó tanulság, hogy míg Moldva és Havasalföld vajdái hol az utasítások címzettjeként, hol vádlottként, hol pedig kérvényezőként ismétlődően előbukkannak az oszmán tisztviselők és alattvalók sorában, addig az előbbiekkal sokszorta egy lapon emlegetett s a Portának szintén adót fizető erdélyi fejedelemnek, és általában erdélyi vonatkozású panaszbeadványnak nyoma sincs a defterekben. Ez nemcsak az Erdélyben jóval fejlettebb igazságszolgáltatási intézményrendszernek, hanem az erdélyiekétől eltérő kulturális orientációnak, a bizánci kötődés hagyományának tudható be. A bejegyzések tanúsága szerint az erdélyiek, ellentétben a román vajdákkal, bojárokkal, nem tekintették bírójuknak a szultáni udvart. A parancsok arról is árulkodnak, hogy muszlim érintettek ügyében a vajdák nem hozhattak önállóan döntést, feladatuk csupán a területükön tartózkodó érintettek felkutatása, előállítás, s muszlim fél esetén a kádi elé való beidézése volt, amikor éppen nem magát a vajdát küldték a kádi elé, hogy muszlim vádlójával szemben feleljen az ellene felhozott vádakra.¹²

Egy megint másik terület, a magyarországi török hódoltság a parancsok tükrében a birodalmi képlettől több tekintetben eltérő képet mutat: itt a kettős birtoklás, azaz a „kondomínium” fogalma az igazságszolgáltatás és így a kérvényezés jellegében is

¹² Kovács 2014.

messzemenően érvényre jutott.¹³ Szinte kivétel nélkül a megszállók részéről jelentkező fenyegetés, jogtiprás miatt fordultak a dívánhoz. A keresztény lakosok belső vitáit felterjesztő beadványokkal itt nem találkozunk. Mindez a megszállókkal való együttműködés, azaz a „törökösség” negatív társadalmi megítélésével és a 17. században uralkodóvá váló nemesi bíraskodás működésével magyarázható.

A területi megközelítés legfőbb tanulsága, hogy a központi és a tartományi jogszolgáltatási mechanizmusnak ebbe a rendszerébe eltérőképpen integrálódtak a magterületek, a birodalmi peremvidékhez tartozó budai, kanizsai vagy az egri vilájet, és megint másképpen a keresztény vazallus képződmények.

7. Korlátok. Végül szót kell ejtenünk e forráscsoport felhasználhatóságának korlátairól. Fontos, hogy a parancsok az igazságszolgáltatási folyamatnak csupán egy fázisát mutatják be. Megismerhetjük a jogsértések számtalan típusát, résztvevőjét, a jogi előzményeket, de a folytatás, az ügy kimenetele szinte mindig rejtve marad a kutató előtt. Kérdéses, hogy a központi hatalom közvetlen beavatkozása mennyire volt hatékony. Több esetben maguk a parancsok árulkodnak arról, hogy a birodalmi tanács rendelete eredménytelen maradt.

A panasz-jegyzőkönyvek bejegyzéseiből leszűrhető társadalomtörténeti következtetések terén, azaz a forrás reprezentativitását illetően is óvatosságra van szükség. Figyelembe kell vennünk azt a sok-sok akadályozó tényezőt, amely a dívánhoz való fellebbezést megghiúsíthatta pl. a fizikai-földrajzi korlátok, anyagi lehetőségek hiánya, az utazás veszélyei, megfélemlítettség stb. Krónikákból adatolható, hogy bőven akadtak elutasított kérelmek is, a defterekben ezek megint nem jelentkeznek. A forrás reprezentativitását csökkentő további körülményként végül azzal is számolnunk kell, hogy a birodalmi tanácsban helyben lefolytatott jogvitákat, illetve végrehajtott ítéleteket – ilyenek is voltak – nem dokumentálták, parancs tehát nem keletkezett. Következésképp hiába keresnénk ilyeneket a defterekben. E téren a defterek és a tartományi kádi-jegyzőkönyvek komparatív vizsgálata révén némileg még árnyalható a kép, mindenesetre le kell szögezni, hogy a rendeletkibocsátásig eljutó, azaz a defterekben megjelenő ügyek az összes jogsérelemnek csak aprócska töredékét jelentik.

Kulcsszavak: Oszmán Birodalom, szultáni tanács, jogorvoslat, panaszkezelés, panasz-jegyzőkönyvek.

¹³ SZAKÁLY 1997: 36–38.

Hivatkozott irodalom

- AHISHALI, RECEP 2001. *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul.
- DÁVID GÉZA 2002. The Mühimme defteri as a source for Ottoman–Habsburg rivalry in the sixteenth century. *Archivum Ottomanicum* 20: 167–209.
- DÁVID GÉZA – FODOR PÁL 2005. „Az ország ügye mindenek előtt való.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. Budapest, 2005.
- EMECEN, FERIDUN M. 1991. Seferlere götürülen defterlerin defteri. In: *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na armağan*. İstanbul, 241–268.
- EMECEN, FERIDUN M. 2005. Osmanlı divanının ana defter serileri: Ahkâm-i mirî, ahkâm-i kuyûd-i mühimme ve ahkâm-i şikâyet. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5: 107–139.
- FEKETE LAJOS 1933. Gyöngyös város levéltárának török iratai. *Levéltári Közlemények* 1933: 91–140.
- FODOR PÁL 2006. *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. História–MTA TTI, Budapest.
- GÖYÜNG, NEJAT 1986. Das osmanische „Registerbuch der Beschwerden” (Şikâyet defteri) vom Jahre 1675) [Recenzió]. *Osmanlı Araştırmaları* 5: 273–274.
- İNALCIK, HALİL 1988. Şikâyet hakkı: carz-i hâl ve carz-i mahzarlar. *Osmanlı Araştırmaları* 7–8: 33–54.
- KOVÁCS NÁNDOR ERIK 2011. „Panaszok könyve”. Szempontok a sikâjet defterik meghatározásához. *Keletkutató* 2011 ősz: 65–90.
- KOVÁCS NÁNDOR ERIK 2014. The legal status of the Danubian Principalities in the 17th century as reflected in the Şikâyet Defteris. *Journal for South-Eastern European Studies* 25 (1): 1–23.
- MAJER, HANS GEORG 1983. (hrsg.), *Das osmanische „Registerbuch der Beschwerden” (Şikâyet defteri) vom Jahre 1675*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- SZAKÁLY FERENC 1997. *Magyar intézmények a török hódoltságban*. MTA-TTI, Budapest.
- SD = *Şikâyet Defteri*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul.

P. KOCSIS RÉKA

Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola
p.kocsis.reka@gmail.com

Minek a forrásai a marginálisok? A marginálisok nyelvtörténeti forrásértékéről

What is the value of marginalia?

On the usage of marginalia as a primary source in historical linguistics

The paper discusses the validity of using marginalia as a source of historical linguistic data. Characteristics that qualify texts as reliable sources in relation to marginalia are discussed, such as being a coherent group of sources, fragmentariness and plausibility. Through various examples from the 15th and 16th centuries the author concludes that marginalia is a reliable and valid source of information for historical linguists.

Keywords: marginalia, historical linguistic data, source reliability.

1. Bevezetés. Lehetnek-e nyelvtörténeti adatok forrásai a marginálisok, a mindenféle, könyvek üres helyeire bejegyzett tollpróbák, megjegyzések, javítások, kiegészítések? Az egyszerű és kézenfekvő válasz, hogy lehetnek, hiszen régi írott szövegek, amelyek valamilyen aspektusból bizonyára tartalmazznak a nyelvtörténész számára hasznos információkat. A kérdés azonban árnyalódik, ha úgy tesszük fel, hogy a marginálisok mint forráscsoport lehet-e, és mire lehet forrása a nyelvtörténetnek, és egyáltalán kezelhetjük-e a marginálisokat egységes adatforrásként? Mindezek körbejárása során a marginálisok általános, majd nyelvtörténeti forrásértékével foglalkozom, végül néhány példával megvilágított esetet hozok az utóbbiak illusztrálására. A példaanyag elsősorban a 15–16. századból fennmaradt kódexeink lapszéleiről származik.

2. A marginálisok mint források. Marginálisoknak (vagy: marginália, kéziratot bejegyzés, lapszéli bejegyzés, margójegyzet, glossza stb.) nevezzük azokat a könyvek üres helyeire – általában a margókra vagy előzéklapokra, üresen hagyott féllapokra – írt bejegyzéseket, amelyek a könyv elkészülte után, a használat során kerültek nyomtatott vagy kéziratot művekbe, illetve a nyomtatott kötetek nyomtatott lapszéli jegyzeteit is. Ezeket a jegyzeteket a különböző tudományterületek kutatói a könyvek iránti tudományos érdeklődés kezdetétől használták, de jelentőségük megfogalmazása és kutatásuk elismerése, a módszertan kialakítása az 1960-as évektől kezdődött, és utóbbi a mai napig tart (bővebben l. P. Kocsis 2017: 42–44). Akkoriban főleg az olvasástörténet és az irodalomtudomány művelői figyeltek fel e nyomok értékére: hogy olyan kérdésekre adhatnak válaszokat, amelyekre semmilyen

más forrás nem, és különféle kutatásokhoz használták őket nyersanyagként. Ilyenek többek között: biográfiai adatok gyűjtése, olvasási szokások (egyének és közösségek), egyének világméretűnek, műveltségének rekonstruálása, a korabeli olvasási élmény megragadása, könyvek vándorlása, tulajdonosai, bizonyos típusú művek (pl. imakönyvek, szakácskönyvek, tankönyvek) gyakorlati használata (vö. pl. JACKSON 2001; SHERMAN 2008 passim).

Magyar anyagon kutatásokat elsősorban irodalomtörténészek végeztek, népszerű téma a lapok szélén folytatott 16–17. századi hitviták elemzése (KLÁNICZAY 1962; TÓTH 2005; BITSKEY 2005; HARGITTAY 2016), készültek vizsgálatok Vitéz János marginálisairól (ZSUPÁN 2009a, 2009b; Kiss 2018), történt kísérlet a kecskeméti 17. századi műveltség tollpróbákon keresztül történő megértésére (IVÁNYOSI-SZABÓ 2006), valamint az Arany János munkáit közreadó kritikai kiadásban nemrég jelent meg a lapszéli bejegyzéseket összegyűjtő első kötet (HÁSZ-FEHÉR s. a. r. 2016). Nyelvészeti szempontból azonban eddig kevés figyelem irányult rájuk, amiről az is árulkodik, hogy a Régi Magyar Kódexek sorozat készítése során – habár kódextörténeti adatok gyűjtése közben a mindenféle informatív lapszéli bejegyzések általában feldolgozásra kerültek –, a kevésbé „hasznos” vagy nem annak tűnő szövegek közlése a legtöbb esetben elmaradt. (Ez a sorozat utolsó köteteiben változni látszik.)

3. A marginálisok mint nyelvtörténeti adatok forrásai. Az utóbbi évtizedben szinkrón és diakrón szempontból is több elméleti írás született a nyelvészeti adat mibenlétével, elméleti kérdéseivel kapcsolatban. BAKRÓ-NAGY MARIANNE megfogalmazásában adaton „a nyelvi jelenségeknek meghatározott szempontok (elméleti keret, modell stb.) szerint absztrahált, empirikusan nem megfigyelhető, (implicit vagy explicit) állítások formájában prezentált részhalmazát értjük. Az adatok tehát a nyelvi jelenségeknek egy koncepciózusan leírt részhalmazáról megfogalmazott kijelentések összessége” (BAKRÓ-NAGY 2010: 126). A nyelvtörténész számára az „adatnyerést” egy sor koncepciózusan meghozott döntés előzi meg, amelyek mind befolyásolják az adatok milyenségét és megbízhatóságát, plauzibilitását. A szerző a következő absztrakciós szinteket különíti el, míg a tárgyi emléktől a nyelvi adatig, illetve evidenciáig eljutunk: forrás → nyelvi jelenség → megnyilatkozás → adat → evidencia (i. m. 125). A továbbiakban a szerző által felvetett, számunkra releváns szempontok fényében vizsgálom meg a marginálisokat, a bevezetőben feltett kérdésekre keresve a választ.

Először vizsgáljuk meg, hogy mi tartja össze ezt a sokféle típusú bejegyzést, tekinthetünk-e rájuk *f o r r á s c s o p o r t*ként. Minden forrás egyben tárgyi emlék is, és „[a]hhoz, hogy a tárgyi emlék a tudományos kutatás számára a forrás státuszát elnyerhesse, valamely olyan információt kell tartalmaznia, amelyet a kutatás hoz felszínre (...). A tárgyi emléket tehát valamilyen módon interpretálni kell ahhoz, hogy a kutatás számára fontossá váljék” (BAKRÓ-NAGY 2010: 142). A nyelvtörténet

forrásai rendszerezhetők tartalmi és tárgyi szempontból. „A tartalmi szempont a fennmaradt szöveg nyelvi (szerkezeti grammatikai és funkcionális) jellemzőire, a tárgyi szempont a szöveget tartalmazó, hordozó objektumnak mint tárgyi emléknek a technológiai jellemzőire van tekintettel. Valójában helyénvalóbb lenne szempont-együttesekről beszélnünk, hiszen mind a tartalmi, mind pedig a tárgyi oldal különféle jellemzők együttesét jelenti” (i. m. 142). A marginálisok összefoglaló kategóriája egy ilyen szempontegyüttesnek az alkalmazásával jön létre: a könyveknek az üres helyeire különféle (de valamennyire tipizálható) céllal bejegyzett hosszabb-rövidebb szövegek. Valójában egy helyzeti és egy „lélektani”-kommunikációs szempont köti őket össze. Ez utóbbi, hogy általában valakinek íródna: magának a bejegyzőnek vagy egy későbbi olvasónak-használónak, esetleg a párbeszéd lehetőségességének illúziójával a szerzőhöz, illetve imák esetén Istenhez, szentekhez szólnak. Nem szólnak ugyan senkihez, de helyzeti szempont miatt szorosan ide tartoznak a jelentéssel vagy jelentést nem hordozó tollpróbák. A marginálisok nem korlátozódnak szükségszerűen egy korszakra, de még egy nyelvre sem, és többféle más tartalmi vagy pozicionális szempont mentén alkothatók belőlük alcsoportok, mint például milyen típusú könyvekbe vannak írva, milyen nyelven, melyik időszakban, milyen céllal jegyződtek le, stb.

Marginálisokkal dolgozva, róluk gondolkodva felmerül a *töredékes*, és „[k]izárólag töredékes szövegekből biztos adatokhoz jutni bajos” (i. m. 150). Egy-egy nyelvtörténeti szöveg lehet úgy töredékes, hogy egy része valamilyen módon elveszik, megsérül, vagy úgy, hogy eleve annak szánják (i. m. 150). Az előbbi bármely forrástípust érintheti, a marginálisok (bizonyos típusai) viszont jellegükből fakadóan töredékesek – amennyiben ez a jó szó rájuk. A lejegyzők nem feltétlen akartak hosszabb szövegeket rögzíteni, sokszor csak egy-egy szó, szám, név, rövid utasítás stb., szerepel a margón, melyek a főszöveg és/vagy a szövegtípus ismerete nélkül értelmezhetetlenek is. Magától értetődően „töredékes szövegek akkor lehetnek sokatmondóak a nyelvtörténész számára, ha egyébként máshonnan már vannak adatai (vagy legalábbis hipotézisei) valamely jelenségről” (i. m. 150), és mivel a marginálisok között nagyon sok esetben találkozunk hapaxokkal, egyszeri adatokkal, ezért különösen is fontos, hogy összefüggésekben, az analógiákat figyelembe véve beszéljünk és gondolkodjunk róluk, mert így az egyes adatok érvényességét az analógiák cáfolhatják vagy erősíthetik.

Mindezek mellett vajon vannak-e olyan vonzó tulajdonságai ezeknek a marginálisoknak a nyelvészek számára, ami miatt megéri bajlódni velük? Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a marginálisok egy jelentős hányada az *első dleges és közvetlen* források csoportjába sorolható, tehát a bejegyző saját korának nyelvhasználatát, nyelvi anyagát szolgáltatja (vö. BAKRÓ-NAGY 2010: 144–149), és különösen nagy értékük, hogy – abból kiindulva, amit a marginálisok keletkezéséről

általánosságban, korokon átívelve tudunk – jó részük valószínűleg a tervezettség skála alján és a spontaneitási skála tetején helyezkedik el. Ilyen spontán megnyilatkozásokat pedig a korai századokból – mint amilyen az ómagyar kor vége vagy a középmagyar kor első fele – kevés más forrásból adatolhatunk.

A marginálisok megbízhatósága kapcsán az első nagy probléma az, hogy a legtöbb esetben a szerzőt, keletkezési helyet és időt igen nehéz meghatározni. (Nem mindig azonban: némelyek nevüket hátrahagyva és keltezéssel írják a megjegyzéseiket.) Az íráskép és a kötetről már ismert adatok alapján a legtöbb bejegyzés keletkezési ideje (százada) megállapítható, ha hosszabb, ebben nyelvezete, szóhasználat is segítségül lehet; a szerzőt azonban visszanyomozni, különösen a csak pár bejegyzést hátrahagyók esetében sokszor lehetetlen. Ez nyomban elvágja egy olyan elemzés elvégzésének lehetőségét, amelyhez a szociolingvisztikai változók, a szociokulturális háttér ismeretére lenne szükség. A nyelvtörténeti adatokkal foglalkozó cikkében DÖMÖTÖR ADRIENNE felteszi azt a kérdést, amely jelen áttekintés után is kívánczik: „Mit lehet tenni ennyi tisztázatlan körülménnyel?” (DÖMÖTÖR 2012: 47). Válasza, amelyet a marginálisok esetében is érvényesnek gondolok: „Semmi mást, mint az adatokat is, az eredményeket is ezekkel együtt számításba venni. Élni mindazzal, ami felelősséggel kikövetkeztethető, lemondva az abszolút bizonyosság illúziójáról” (i. m. 47). Ezek fényében a következőkben nézzünk meg olyan konkrét példákat, amelyekből egyértelművé válik, hogy a nyelvtörténész számára is kutatandó forráscsoportról van szó.

4. Példák a marginálisok nyelvtörténeti felhasználáshoz

4.1. Szótörténeti adalékok. A legkézenfekvőbb adatok, amelyeket a marginálisok nyújthatnak, a szótörténeti adalékok. Természetesen ezek esetében különösen is jó, ha éppen egy datált megjegyzésből kerül ki a szó. Néhány ízelítő:

A Debreceni-kódex az egyik marginálisokban leggazdagabb kódexünk, a datálásokból és keltezésekből viszonylag jól kirajzolódik a kézirat 16–17. századi erdélyi vándorlása. 1659–1661 között biztosan Gáspár István hodosi (marosszéki) iskolamester birtokában volt (MADAS–REMÉNYI 1997: 12), aki több bejegyzést is hagyott benne, többek között egy magyar és egy latin marginálist, melyek arra utalnak, hogy Gáspár a rossz állapotú kötetet javítgatta: <...> *Az mű vronk Jesus Christusnak születésének utanna mikorō irnanak 1659 Eztendőben Ez könyuet építgettém mégh az vrnak néueben mért szép dolgokat oluastam béne. Ennek vtanais az ki lattja rongios uolttat építse Istenert. Stephanus Gaspar mp* (DebrK. 606); *Anno domini 1.6.5.9. Renoatus ést libélus isté. Ab. S. G. magistro Hidisiensi* (DebrK. 624). A TESz. származékként veszi fel az *épít*-et jelentésmegadás nélkül (l. TESz. *ép*), de az Erdélyi magyar szótörténeti tárban az *építget* és az *építgetés* címszavak alatt sok példát találunk mind a 16., mind a 17. századból ’tataroz, javítgat’ jelentésben. A NySz. vesz

fel ugyan 'corrigo' jelentést, de az adatok nem egyértelműek. A Gáspár István-féle adat feltűnően jól beleillik a SzT. anyagába, ami felveti a kérdést, hogy esetleg egy erdélyi jelentésárrnyalattal van-e dolgunk?

Az Apor-kódex zsolttárait zsolttárcímekkel ellátó, valószínűleg 16. század eleji bejegyző egyik szövegében a *vendégország* szóösszetétellel találkozunk: *Iewendewt mond az cryftws orzaganak epewleferol ký kylomb kylomb **wendeg orzagbol** gyewýtetyk* (AporK. 84). A szó jelentése 'idegen ország, külföld', amit a NySz.-ben is megtalálunk, a szótár viszont az első adatokat Tinódi Lantos Sebestyén munkáiból, a század közepétől idézi. Az Apor-kódex adata nem klasszikus kódexelőfordulás, de feltehetően korábbi, mint Tinódi művei. Van viszont a szókapcsolatnak egy korai, 1516–1519-es előfordulása: *Es nem sok ydw be telwen, az yffyabbyk ffya egybe gyeytette mynd az hw reezeth es wttra meene, **vendeegh orzagban**, es oth el tekozlya mynd az hw yozagat gyenyerwsegghel eelwen* (JordK. 581–582). Így ez az adat és a nyomában megindult kutatás fontos szótörténeti adalékokkal szolgált (bővebben l. P. Kocsis 2015: 25–26).

4.2. Összefüggő marginálisok nyelvi elemzése. Az Apor-kódex adata átvézet a következő kérdéskörhöz, amely a több, összefüggő marginális felhasználásához, nyelvének leírásához vezet. A már említett zsolttárcím-sorozat a fennmaradt marginálisok között egyedi: egyetlen kéz jegyzett be 79 hasonló szerkezeti felépítésű és tematikájú, egy-két mondatos marginálist. A jelenség azért egyedülálló, mert más bejegyzők sokszor csak egy-egy marginálist hagynak hátra, de még a sokat írók is legfeljebb 5–10-et, és általában rövidebbeket. A marginálisok ezen népes csoportja rávilágít arra, hogy ha megfelelő mennyiségű (és minőségű) szöveg áll a rendelkezésünkre, az a paleográfiai elemzés mellett lehetővé teszi a helyesírási és nyelvészeti elemzés elvégzését is, amelyen keresztül pedig további információkhoz juthatunk a könyvek sorsával, tulajdonosaival kapcsolatban. A nyelvi elemzés során néhány árulkodó, kései ómagyar jelenség (szibillánsok után hasonló felszólító módjelek és *j* kezdetű személyragok, *-alom/-elem*, *-dalom/-delem* képző, *-vá/-vé* eredményhatározó rag, kifejlett névelőzés, kötőszavak és igekötős igék) lehetővé tette a korábbi datálási kísérletek közül annak a megerősítését, amely a szöveget nem az 1500-as évek fordulójára, elejére datálta (vö. pl. TESz. is!), hanem a század későbbi, 1520–1530-as éveire. A nyelvi elemzés nyomán ezek közül is a későbbi, az 1530-as évek a valószínűbb időpont. (A kérdéskörrel bővebben l. Kocsis 2014, P. Kocsis 2015, 2016.)

4.3. A nyelvi változás megragadása. Nyelvi szempontból az egyik legérdekesebb marginális csoportot azok a javítások jelentik, amelyek esetében a későbbi olvasók egy-egy kifejezést, szót vagy ragot másra cseréltek, vagyis a nyelvi javítások. Ezeknél nagyon fontos a szövegek datálása, ami legtöbbször az íráskép alapján

valamennyire lehetséges, de segíthetnek más forrásokból származó adatok, tények, nyelvi változások egy-egy jelenség időbeli elhelyezésére.

Nyelvi szintek szerint beszélhetünk helyesírási-hangjelölési, morfológiai és szószintű változtatásokról. Lássunk pár konkrét példát ezekre az esetekre. Nagyon gyakori, hogy – feltehetően – a sokat olvasott szövegeket a későbbi használók a könnyebb olvashatóság érdekében a saját helyesírásukra javítják. Talán a leggyakoribb az *ö*-k átírása a modernebb, két pontos formára (pl. NádK. 397. laptól), de van olyan kódex is (TihK.), melyben valaki az összes *á* és *é* hangra kiteszi az ékezetet. Előfordul a szókezdő *L*-re emlékeztető, ezért a későbbi szemnek már megtévesztő huszita *cs*-k (*L*) *c*-re cserélése, pl. *Lazar* → *cazar* (SzékK. 122v). A számára már nehezen olvasható szavakat a ThewrK. egyik olvasója saját helyesírása szerint is kiírogatta a margókra: *dȳczeiv* → *dicsö* (ThewrK. 143v), *pȳrōgo orchawal* → *pirongó* (ThewrK. 145v).

A morfológiai változtatások példái: *ev alazatossaga haluan* → *ev alazatosságát haluan* (MargL. 24), *ev hozya* → *ev hozaya* (MargL. 74), *sȳralmra* → *sȳralomra* (MargL. 158), stb.

Gyakori az elavult, régies, tájnyelvi, vagy csak valamiért nem tetsző szavak cseréje. Ezekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy nem feltétlen – csak – nyelvi változásról, de nyelvi ízlésváltozásról is beszélhetünk (vö. HAADER 2006), amely azt tükrözi, hogy a szavakat értették ugyan, hiszen ki tudták javítani, de valamiért nem tetszett nekik: ennek oka lehet az elavultság, a nyelvi vagy vallási ízlés, szóhasználat változása, vagy akár csak más területi érvényű előzményszöveg. Az egyes esetekben a variációk valószínűségének mérlegelése fontos. Példák: *marhauwal* → *gazdaghsaggal* (NádK. 201r), *zaz penzt* → *forint* (NádK. 210v), *ikōmnek* → *Nagi Aniamnak* (KazK. 27v), *onokad* → *öczed* (KazK. 29r), *ezenne* → *ani* (JókK. 4), *eleue lattuan* → *előre* (JókK. 5), *holual* → *regel* (JókK. 5), *olȳma* → *mint* (JókK. 10), *ewnenbenneten* → *magaban* (JókK. 10), *mȳnd eeth altal* → *Ecczaka* (ÉrsK. 66), *Azert Crȳstwsnak elsew kennjaert* → *erős* (ÉrsK. 67), *ȳnten feȳer* → *Tiszta* (ÉrsK. 68), *newezetrol* → *Titulusrol* (ÉrsK. 71) stb. (További példákat l. HAADER 2009: 39.)

4.4. Nyomok a latintudásra, kiejtésre. Az ómagyar kódexek marginálisai közül kb. 50 íródott latinul. Ezek általában possessor- vagy proveniencia-bejegyzések, jogi aktusok rögzítése, vagy a szöveg témájának latin megadása, esetleg közmondások, bibliai idézetek. Példák: témamegjelölés – *de sacris stigmatibus* 'a szent sebekről' (VirgK. 29v), közmondás – *Omnia si perdas famam reservare [sic!] memento* (VitK. 37r), zsoltárrészlet (110. zsoltár) – *Dixit Dominus / Domino meo Sede / adextris [sic!] meis / Donec ponam inimicos / tuos Scabellum pedum tuorum* 'Így szól az Úr az én uramhoz: Ülj a jobb kezem felől, míg ellenségeidet lábad zsámolyává nem teszem!' (PeerK. 178v). Vannak köztük kifejezetten gyakorlottnak tűnő kezek, és

olyanok is, akik csak próbálkoznak, a végeredmény pedig hibás szöveg, például *In cuius gratiā tibi cas finem taherant sibi noliter peccati* (DebrK. 367). Bármelyik típus, de különösen a hibás szövegek adott esetben információkkal szolgálhatnak a korabeli kiejtés állapotáról.

4.5. (Történeti) pragmatikai elemzések. Az ómagyar kódexek marginálisainak körében nem annyira jellemző, de általánosságban termékeny szempont lehet a nyelvészeti pragmatikai elemzés. Ennek egyik példája, hogy a marginálisok tengerében valaki a beszédaktusok mentén alakít ki kategóriákat (SCHIEGG 2016). Minden egyes jegyzet mögött ott húzódik az a részben pragmatikai kérdés, hogy miért született meg a jegyzet, mi váltotta ki.¹ Egyes esetekben a marginálisok reagálhatnak egymásra, vagy bejegyzőik az egyébként elérhetetlen szerzőhöz vagy a feltételezett későbbi olvasókhöz szólnak, ezzel bevonva a szempontok közé a diszkurzivitást.

Az ómagyar kódexek marginálisai közül ilyen szempontból legtermékenyebbnek az utasításokat, érzelmi reflexiókat, erkölcsi megjegyzéseket, az ajánlást és a figyelmeztetést gondolom. Néhány példa. Utasítások: [*Mindenszentek napján ...*] *Kel olvasni* (CornK. 92v), *ezis hoza ualo ezt is Le kel irnya* (PéldK. 43). Érzelmi reflexiók: *enedes Istennem mel somoru za[!] en lelkem* (ÉrdyK. 17), *Ezek heába valo szók* (GömK. 10) – egy protestáns szellemű bejegyzés a búcsús imádságok mellett; *Jedzés A Regiséget tekintő Okoskodások igen Szépek és méltó a meg Tekintésre, De Elemben Bajos az olvasása mend örökke Ammen* (AporK. 228). Erkölcsi megjegyzések: *Mas aýandec nem adatik az büneös embernek az az zent leleknek aýandeka. [...] kiualkeppen ha ugiā binebeöl megh tisztulni semmi utő modonem akar* (DebrK. 390), *Minden ember az emaga zemeben neze meg az gerenddat az utan pizkalia az maseban az zalkat* (ÉrsK. 362). Ajánlás: *Walamely kereztýē aýtatos lelek ez szent es wdűeösseges keönyuet gyakorlatossaggal oluassa es ebben Irt wdűeözsegre űalo zep peldakatt megh tartand'a ketsegnekwl mind Itt ez Vilagō s mind az öreők Vilagō io lezen dolga* (DebrK. 631). Figyelmeztetés: *Ez akönyu Mienk Sr Maria Victoriay. Szenki el ne uegie. Mert Penteki Imadcsagimot el kel hadnom és biszonial annak alelkin uan aki el uesti es meg nem agia aki Elő uesti helire tegie hogi bönt Ne ua-liak miata* (CzechK. 42).

5. Tanulságok és összegzés. Lehetnek-e nyelvészeti adatok forrásai a marginálisok? A számos nehezítő körülmény – töredékesség, olykor datálhatatlanság stb. – ellenére igen, mert az őket összetartó szempontok erősebbek, hasznosabbak, mint az anyag heterogenitása és különbségei. Mivel ezek az adatok sokszor elsődleges, közvetlen és meglehetősen spontán megnyilatkozásokból származnak, kár lenne

¹ A legegyszerűsebbek azok az esetek, amikor a szövegek gender vagy politikai kérdésben „visszabeszélnék” a szövegnek vagy vitatkoztak a szerzővel (KERBY-FULTON 2012: 209), ez azonban elsősorban világi szövegekben jellemző, így a vallásos irodalmat képviselő kódexek lapjain ilyesmivel nem találkozunk.

lemondanunk róluk. Megfelelő körültekintéssel és óvatossággal felhasználhatók szótörténeti vizsgálatokhoz, az összefüggőbbek nyelvi elemzés tárgyává tehetők, a nyelvi javítások kézzelfogható módon tükrözik a nyelvi változást vagy ízlésváltozást, információkat kaphatunk belőlük a latin korabeli kiejtésére, és egy részük nyelvészeti pragmatikai elemzés tárgyává tehető.

Kulcsszavak: marginálisok, nyelvtörténeti adat, forrásérték.

Hivatkozott irodalom

- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2010. Az adat a történeti nyelvészetben: megnyilatkozás, forrás, megbízhatóság. *Argumentum* 6: 124–167.
- BITSKEY ISTVÁN 2005. „Nem úgy bátya!” Marginálisok Pázmány Kalauzában. In: JANKOVICS JÓZSEF főszerk., „Nem súlyed az emberiség!” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest. 475–479. <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Bitskey.pdf> (2017. 07. 06.)
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2012. A nyelvtörténeti adat: elvek, gyakorlat, lehetőségek. *Magyar Nyelv* 108: 39–51.
- HAADER LEA 2006. A nyelvi (ízlés)változás nyomai az Érsekújvári Kódexben. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 103–109.
- HAADER LEA 2009. Én édes Istenem, segíts engemet erre az könyvre! A kódexek tanúságaiból. In: KOROMPAY KLÁRA – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA – ZSILINSZKY ÉVA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. MNyTK. 229. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 35–47.
- HÁSZ-FEHÉR KATALIN s. a. r. 2016. Arany János: Lapszéli jegyzetek, Folyóiratok I. (Arany János munkái, kritikai kiadás, szerk. KOROMPAY H. JÁNOS). Universitas Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest.
- HARGITTAY EMIL 2016. A recepció egy változata: hitvita a Kalauz margóján. In: Uő., *Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise: a Kalauz és a vitairatok újraírása*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. 54–62. http://real-d.mtak.hu/911/7/dc_1210_16_doktori_mu.pdf (2017. 07. 06.)
- IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR 2006. Probatio calami. Tollpróbák a XVII. századból. *Forrás* 38: 90–112.
- JACKSON, HEATHER J. 2001. *Marginalia. Readers Writing in Books*. Yale University Press, New Haven – London.
- KERBY-FULTON, KATHRYN 2012. Professional Readers at Work. Annotations, Editors and Correctors in Middle English Literary Texts. In: KERBY-FULTON, KATHRYN – HILMO, MAIDE – OLSON, LINDA eds., *Opening Up Middle English Manuscripts. Literary and Visual Approaches*. Cornell University Press, Ithaca–London. 207–244.
- KISS FARKAS GÁBOR 2018. „Önmagunkról szólván igen nagy haszon keletkezik a tanítás révén”. Önkomentár és tanítás a margókon a 14–16. században. In: FÁBIÁN LAURA –

- LOVAS BORBÁLA – HARASZTI SZABÓ PÉTER – UHRIN DOROTTYA szerk., *A könyv és olvasója. A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*. MTA – ELTE HECE, Budapest. 15–44.
- KLANICZAY TIBOR 1962. Vita a könyv margóján. *Magyar Könyvszemle* 78: 52–55.
- KOC SIS RÉKA 2014. *Az Apor-kódex marginális bejegyzései*. MA szakdolgozat, ELTE BTK. Kézirat.
- P. KOC SIS RÉKA 2015. Mikor íródtak az Apor-kódex marginális bejegyzései? In: P. KOC SIS RÉKA – SZENTGYÖRGYI RUDOLFSZERK., *Anyanyelvünk évszázadai 1. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék, Budapest. 21–27.
- P. KOC SIS RÉKA 2016. Az Apor-kódex és Székely István „Zsoltárkönyv”-ének zsoltárcímei. In: KOC SIS ZSUZSANNA – NÉMETH LUCA ANNA – TAKÁCS EDIT szerk., *Találkozások Félúton: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 10. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 105–122.
- P. KOC SIS RÉKA 2017. Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben. *Magyar Nyelv* 113: 42–58.
- MADAS EDIT – REMÉNYI ANDREA 1997. Bevezetés. In: ABÁFFY CSILLA – REMÉNYI ANDREA szerk., *Debreceni kódex 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 21. Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 7–37.
- MARKUS SCHIEGG 2016. How to do things with glosses. Illocutionary forces in the margins of medieval manuscripts. *Journal of Historical Pragmatics* 17: 55–78.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3*. Hornyánszky Viktor, Budapest. 1890–1893.
- SHERMAN, WILLIAM H. 2008. *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.
- TÓTH ZSOMBOR 2005. Hitvita és marginália: Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”. Esettanulmány. In: HELTAI JÁNOS – TASI RÉKA szerk., *„Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc. 175–197.
- ZSUPÁN EDINA 2009. Csontos János szerepe Vitéz János könyvtárának rekonstruálásában. *Magyar Könyvszemle* 125: 239–245. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00382/MKszle_2009_2_kozlemenyek5.htm (2017. 07. 06.)
- ZSUPÁN EDINA 2009. Vitéz János Leveleskönyve. ÖNB 431. In: GÁBOR CSILLA – LUFFY KATALIN – SIPOS GÁBOR szerk., *Erdély reneszánsza 1–2. A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 16–24.

PELCZÉDER KATALIN

Pannon Egyetem

pelczederk@gmail.com

A Bakonybéli összeírás első hozzátoldásának nyelvtörténeti forrásértéke*

The linguistic source value in the first entry of the regestrum of Bakonybél

The regestrum of the Benedictine Monastery of Bakonybél from 1086 is an early and important document containing scattered data of the Hungarian language. The document has four parts but the sole known issuing date is for the first part, therefore it can only be considered partly authentic. The study tries to find out whether linguistic research can give credit to parts added later to the document; if so, then this data can be used to date the language status. The paper focuses mainly on the historical analysis of phonetics and spelling of the scattered place- and personal names from the second part of the document. This linguistic analysis also supports the dating from a historical point of view, thus this part of the document could not have originated much later than part one and certainly no later than the middle of the 12th century. It is very similar to part one in its language and writing. The only difference is the method of its notation.

Keywords: Bakonybél Regestrum, early document, historical place names, historical phonetics.

1. Bevezetés. A bakonybéli bencés monostor több részből álló birtokösszeírását sokáig teljes terjedelmében hamisnak tartották, így átfogó nyelvészeti vizsgálódás sem irányult eddig e korai nyelvemlékünkre. GYÖRFFY GYÖRGY az oklevél kritikai kiadása során tisztázta, hogy az okirat első, legterjedelmesebb része – mely I. László korára, 1086-ra tehető – másolat, de hitelesnek tekinthető, a később hozzátoldott további három rész azonban valóban kétes hitelű és bizonytalan keletkezési idejű: a II. rész (azaz az első hozzátoldás) egy-két évtizeddel későbbi az elsőnél, és néhány szó kivételével hiteles tartalmú; a III. és a IV. rész hamis, ezek a 12–13. század fordulóján, illetve a 13. század közepe után készültek (DHA. 1: 247–255). Vizsgálatomban annak a kérdésnek igyekszem utánajárni, hogy a Bakonybéli összeírás első hozzátoldott része magyar nyelvű szórványainak vajon hitelt adhat-e a nyelvtörténeti kutatás, és ha igen, akkor melyik kor nyelvallapotára nézve vonhatunk le az adataiból következtetéseket.

Az utóbbi években megélénkült a tudományos érdeklődés a korai oklevelek iránt, és a 11. század forrásokban szegény időszakának nemcsak az eredeti és hiteles,

* A tanulmány a Pannon Egyetem átfogó intézményfejlesztése az intelligens szakosodás elősegítése érdekében című EFOP 3.6.1-16-2016-00015 azonosítószámú pályázat keretében készült.

hanem a kétes hitelességű okleveleinek a nyelv- és névtörténeti vizsgálatára is növekvő figyelem irányult. Az interpolátumokat tartalmazó és másolatban fennmaradt garamszentbenedeki apátság alapítólevelének a nyelvészeti elemzése kapcsán SZŐKE MELINDA felvázolta a bizonytalan kronológiai státuszú források vizsgálatának módszertani elveit (2015). Mások is foglalkoztak másolatban ránk maradt és hamis oklevelek szórványjaival: PÓCZOS RITA (2015) a pécsi püspökség alapítólevelének helyneveivel (1009/+1205–1235/1343e./1350/1404), SZŐKE MELINDA (2016) a bakonybéli apátság (+1037[1240k.]/1330), KOVÁCS ÉVA (2016a, 2016b) pedig a százdi apátság alapítólevelével (1067/1267). A hamisítványok nyelvtörténeti hasznosíthatóságának szempontjából fontos a keletkezés céljának és körülményeinek a meghatározása, illetve hogy számolhatunk-e a hitelesség látszata fenntartásának az igényével. Ezek befolyásolják, hogy az okirat a hamisítás korának vagy a hamisított kornak felel-e meg. A keletkezési kor megállapításához pedig ismerni kell a hamis oklevélrész forrásait, és alaposan megvizsgálni a nyelvi jellemzőket. Azt azonban minden esetben feltételezhetjük, hogy a hamisítók teljes mértékben nem tudtak elszakadni saját koruk nyelvállapotától (SZŐKE 2015, 2016: 45–57).

A Bakonybéli összeírás hozzátoldásait is érdemes a fenti szempontok alapján elemzésnek alávetni, hogy szórványainak a nyelvtörténeti forrásértékét meghatározhassuk. A továbbiakban igyekszem tisztázni a II. oklevélrész elkészítéséhez használt forrásokat, és alaposan megvizsgálni a szórványok jellemzőit elsősorban a történeti hangtan és morfológia, a szó- és helynévtörténet, illetve a helyesírás-történet oldaláról az esetleges korjelző jegyeket szem előtt tartva.

2. Az első hozzátoldás keletkezési körülményei. Az oklevél I. része az oklevél szövege szerint 1086-ban, I. László király jóváhagyásával és az ő uralkodása idején íródott József béli apát kérésére – aki azonban 1086-ban már nem élt (DHA. 1: 250). A II. rész, azaz az első hozzátoldás az I. oklevélrész félbehagyott mondatának a folytatásával egy levakart helyen kezdődik az 57. sorban: „*Ne scrupulus remaneat, huius cartule scriptor exitit*” (I. rész), „*Seraphim, capellanus regis Ladizlay, qui postea Dei electione ordinatus est archiepiscopus*” (II. rész)² (DHA. 1: 253). Az első hozzátoldás az oklevél 72. soráig tart. Két részre tagolható – a továbbiakban a) és b) –, mindkettő ugyanannak a kéznek az írása, ám a tinta más. Az a) rész az egyház kincseinek a felsorolását (templomi tárgyak, textíliák, ötvösmunkák, könyvek), illetve a halászhelyekről és révekről járó adókat tartalmazza; a b) rész pedig két magánadományt (Torvaj fia Nemka Sár és Borsod nevű birtokát, Lőrinc ispán Ernel nevű birtokát). Abban a tényezőben, hogy a hozzátoldás kézírása nagyon hasonló az I. részéhez – sőt, JAKUBOVICH EMIL szerint nem is lehet megkülönböztetni a két kézírást (1924: 13) –, feltételezhetjük a hitelesség látszata fenntartásának a szándékát,

² „Nehogy kétség maradjon, ennek az oklevélnek az írója...” (I. rész), „...Szerafin, László király lelkésze, aki később Isten rendeléséből érsek lett.” (II. rész) (ÁrpOkI. 115, DRESKA GÁBOR fordítása).

tehát hogy tudatosan törekedtek arra, hogy ne látszódjon a különbség az eredeti és a hozzátoldott rész között; de ezt természetesen akár a véletlen is előidézhette.

A II. rész keletkezési idejével és hitelességével kapcsolatos feltételezéseket GYÖRFFY GYÖRGY foglalta össze az oklevél kritikai kiadásában (DHA. 1: 249). GYÖRFFY szerint a magánadományokról szóló rész az előző után íródhatott, ám egykorúak, még hozzá 12. század elejiek (i. h.). A keletkezés idejével kapcsolatos érvei a következők: mivel a fent említett Szerafin Kálmán király idejében volt érsek, ez alapján bizonyosnak tartja, hogy az első hozzátoldás Kálmán idejében (1095–1116), a Józsefet követő apát alatt készült. Birtoktörténeti és jogi megfontolások mellett archontológiai és paleográfiai szempontból is Kálmán király idejére helyezi GYÖRFFY e rész írását (DHA. 1: 249). Tartalmát tekintve hitelesnek véli az érvelése alapján. Korabeli – Kálmán idejéből való – hamisításnak tartja azonban azokat a szavakat, amelyek Szent Istvánra hivatkoznak (uo.), az a) rész ugyanis a következőképpen zárul: „*Hac ordinatione ... Sacro Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Stephanus rex, quam autem renovavit rex piissimus Ladizlauus rogatu Joseph incliti patris et eiusdem, qui nunc patrissat eodem in loco.*”³ (DHA 1: 254). Ezen a helyen tehát az oklevél I. István királynak tulajdonította a fent említett jövedelmeket, valószínűleg azzal a szándékkal, hogy ilyen módon is igyekezzen azok jogosságát bizonyítani, megerősíteni. Az 1240 körül hamisított, 1037-re keltezett, I. Istvánnak tulajdonított bakonybéli alapítólevél egyik forrásául is egyébként ez és az összeírás következő hozzátoldása szolgált (vö. SZŐKE 2016: 49).

GYÖRFFY nem zárja ki teljes bizonyossággal azt sem, hogy valamivel később, Kálmán fia, II. István (1116–1131) uralkodása alatt születhetett az oklevélrész, azonban ezt kevésbé tartja valószínűnek (DHA. 1: 249).

A bakonybéli monostor történetének írója, SÖRÖS PONGRÁC azonban eredetileg 12. század közepének, esetleg még későbbinek vélte az oklevélnek ezt a kérdéses részét is (az I.-vel együtt). Megállapításait a kincsjegyzékre, a szolgálónépek terheire, alapos birtoktörténeti és oklevéltani vizsgálatokra alapozta (PRT. 8: 40–45). SÖRÖS hívja fel a figyelmet arra is, hogy a II. b) részben említett Sár birtok egy 16. századi oklevélben, mely a monostor elveszett birtokait sorolja fel, II. Géza király (1141–1162) adományaként szerepel, tehát az oklevélrész ezért sem íródhatott a 12. század közepénél korábban (PRT. 8: 243, 589). ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS történész SÖRÖS PONGRÁC nyomán szintén ezt a datálást javasolja, továbbá a birtok lokalizációját is pontosította (2014). Véleménye szerint Sár prédiom azonos a később *Torvaj*-ként említett Vas megyei birtokkal, így nem valószínű a SÖRÖS PONGRÁC által feltételezett Veszprém megyei (Vilonya melletti) lokalizáció (vö. PRT. 8: 37).

³ „Ezen rendben rendelte Szent és Boldog Mórincnak a király, Szent István király, amit pedig a legkegyesebb László király is megújított a híres atyának, Józsefnek, és annak a kérésére, aki most apátoskodik ugyanazon helyen.” (ÁrpOkI. 115, DRESKA GÁBOR fordítása).

A fentiek a Bakonybéli összeírás alábbi részletével is alátámaszthatók: „Nemka filius Toruuoi dedit omnia sua Sancto M(auricio) sibique servientibus in predio, quod vocatur *Sar*”⁴ (DHA. 1: 254). Azaz Nemka, Torvaj fia volt a birtokadományozó – az ő neve is szerepel a bakonybéli összeírásban, illetve a birtokot későbbi forrásban *Torvaj*-ként is említik, tehát az egykori birtokosról elnevezve. ZÁGORHIDI CZIGÁNY szerint a területen más okleveles adatokkal is igazolható az apátság jelenléte (2014: 463). A magánadomány és királyi adomány közötti ellentmondás is jól feloldható: ez azzal indokolható, hogy itt a magánadományt foglalták királyi oklevélbe (PRT. 8: 243) (vö. ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 463).

Tehát két feltételezés van a II. oklevélrész keletkezési idejével kapcsolatosan: 1) a 12. század fordulója, eleje, 2) a 12. század közepe. A tartalmilag elkülönülő a) és b) hozzátoldás kézírásának egyezését, egybetartozását és egyidejűségét a kritikai kiadás ugyan kétségtelennek tartja, ennek ellenére érdemes megfontolni azt a lehetőséget – mely egyébként a két vélemény különbségét is feloldhatná –, hogy az első hozzátoldás a) és b) része esetleg mégsem ugyanazon időben készült volna.

3. Az első hozzátoldás szórványainak nyelvi elemzése. JAKUBOVICH EMIL érvelt elsőként az I. és II. rész koraisága, a 12. század közepénél korábbi volta mellett, még hozzá a szórványok hang- és helyesírás-történeti tanúságára támaszkodva, egyúttal azt is hangsúlyozva, hogy érdemes az oklevelet bevonni a nyelvtörténeti vizsgálatok körébe, hiszen az koraisága miatt különösen értékes forrásnak tekinthető: „A hamisítók nem voltak nyelvészek. Jól-rosszul igyekeztek utánozni egy régi írást, néha betű szerint átvették a kívánt korabeli oklevelek formuláris részeit, időmeghatározó méltóságneveit, vagy tanúnévsort, de odaig nem terjedt óvatosságuk, hogy a nyelvi régiségeket is utánozzák. De erre nem is volt szükség, mert ezen szempont az oklevélvizsgálók látókörét is meghaladta. Éppen ezért tartom a nyelvtörténeti adatok korszerűségét az oklevélvizsgálat egyik legmegbízhatóbb próbakövének. A bakonybéli conscriptio első két része ezen próbakövet is kiállja.” (JAKUBOVICH 1924: 15). KNEZSA ISTVÁN A magyar helyesírás a tatárjárásig című munkájában JAKUBOVICH véleményével egybehangzóan szintén azt állapította meg az összeírás első két részének szórványairól, hogy azok „nyelvi alakjai a XI–XII. századra mutatnak” (1928: 190).

Az I. és a II. oklevélrész megírása között eltelt, GYÖRFFY által feltételezett idő (10–30 év) nyelvileg a szinkronia határain belül van, tehát jelentősebb nyelvi különbségeket elvileg nemigen feltételezhetünk. SÖRÖS nyomán ZÁGORHIDI CZIGÁNY feltételezett datálása szerint 50–70 év van az I. rész és a hozzátoldás között – ez sem túl sok. A nyelvemlék elemzésénél nem támaszkodhatunk külső szövegelőzményekre, mivel az I. részen kívül más forrásokat nem használtak föl az elkészítéséhez. Nézzük meg, hogy mit mutat a szórványok elemzése!

⁴ „*Turuuoi* fia *Nemka* minden javát Szent Mórícnak adta és a *Sarnak* hívott prédiumon levő szolgálóinak” (ÁrpOkl. 115, DRESKA GÁBOR fordítása).

A vizsgált oklevélrész összesen tizenöt helynévi szórványt tartalmaz: ebből tizenkettő az a), három pedig a b) hozzátoldásban található. Az a) rész helyneveinek többsége víznév: folyónév a *Wag*, *Drawa*, *Burzi*; halászhely *Zuualin*, *Toplouuiza*, *tana*, *Nandur*, *Tener here*; településnév *Zilu*, (a latin) *Regina*, *Zlip*, *Modosa*. Az említett révek, a vásár- és halászhelyek, ahonnan az apátságnak adó jár, Béltől távolabb helyezkednek el: Szil Sopron megyében, Regina Hont megyében, a Vág réve Komárom megyében, a Dráván említett halászhelyek a Muraközben, a madocsai rév és halászhely Tolna megyében a Dunánál, míg Nándor és Tenyér-ere halastavak Csongrád megyében. A b) rész a három magánadományként az apátság tulajdonába került birtokot nevezi meg (*Sar*, *Borsodi*, *Ernel*), ezeken kívül 61 személynevet tartalmaz. Torvaj fia Nemka adományai Vas és Veszprém megyében találhatók.

A II. oklevélrész helyesírási jegyei és hangtörténeti jellegzetességei nagyrészt megegyeznek az I. oklevélrész sajátosságaival, ezek közül emelek ki az alábbiakban néhány jellegzetesebb esetet.

A II. rész hangjelölésében is zömével az 1. helyesírás-történeti korszak, a 11. század jegyei figyelhetők meg, az eredeti résszel egyező módon. A $[\beta]$ jelölése talán az egyetlen, amiben különbözik a két rész – bár kevés adat alapján ez csak igen óvatosan jelenthető ki. A $[\beta]$ *uu*-val való jelölése a legrégebbi, 11. századi oklevelekre jellemző, mint a TA., de a Bakonybéli összeírás 1086-os részében is ezt a jelölési megoldást látjuk. Itt kilenc $[\beta]$ -t tartalmazó helynév közül hat esetben *uu* a jele a hangnak: *Panauuadi* (kétszer), *Felduuar?*, *Uuertis*, *Uuindirn(a)*, *Uuehmes* (DHA. 1: 251–253). Ezzel szemben csak két helynévben más a jele: *u* (*Panauadi*, DHA. 1: 253), *v* (*Veieztue*, DHA. 1: 251), továbbá három személynévben *w* (*Welen*, DHA. 1: 251; *Waradi*, *Wevdi*, DHA. 1: 253). Az oklevél többi részében viszont már nem jelenik meg az *uu* a $[\beta]$ jeleként, így a II. részben mindegyik esetben *w* van: a *Wag*, *Drawa* folyónevekben, továbbá a *Wazil* személynévben. A II. rész két bizonytalan olvasatú nevében merülhet föl, hogy az *uu* mégiscsak $[\beta]$ hangértékben áll. Az ismeretlen eredetű és bizonytalan olvasatú *Zuualin* (DHA. 1: 254) helynévi adatban a $[\beta]$ -t azonos valószínűséggel jelölheti *u* és *uu* [*szuβálin* ~ *zuβálin* vagy *szβálin* ~ *zβálin*].

A másik kétséges olvasatú adat a *Toplouuiza* (DHA. 1: 254), amelyben KNIEZSA szerint az *uu* $[\beta]$ -nek olvasandó (1928: 318). A név későbbi adata pedig a következő: +1037[1240k.]: *Toplouca* (DHA. 1: 118). A név etimológiailag vagy a szláv eredetű *Tapolca*, *Toplica* nevekkel azonos, melyek a szláv *teplъ* 'meleg' szóra mennek vissza; de elképzelhető a szláv *topol* 'nyárfa' szóból való névalkotás is az *-ovica* képzővel: **Topolovica* > *Toplovica* (l. *Toplouuiza*, DHA. 1: 254) > *Toplovca* > m. *Toploβca* > *Toployca* (l. *Toplouca*, DHA. 1: 118). A Bakonybéli összeírás *Toplovica* adata esetleg még szláv nyelvi közegből kiemelt név lehet, míg a hamis alapítólevélbeli *Toployca* a diftongusával – mely a β vokalizációjával szabályosan jöhetett

létre ($\beta > u$) – már magyar alaknak tűnik⁵. Hasonló levezetés a *teplb* 'meleg' szóval is alkotható.⁶ A $[\beta]$ -nek *uu*-val való jelölése tehát egyértelműen korjelző szerepű helyesírási sajátosság, és a 11. századra utal (vö. JAKUBOVICH 1924: 15, KNEZSA 1928: 318). A $[\beta]$ -nek *w*-vel való jelöléséről pedig a következőket lehet tudni: a 11. században még ritka, a 12. századtól viszont gyakoribbá válik (KNEZSA 1952: 17).

Az $[i]$ hang jele a II. oklevélrészben – az I.-höz hasonlóan – mindenütt az *i* betű (I. DHA. 1: 254): *Zilu* (de vö. +1037/[1240 k.]: *Zyl*, DHA 1: 118; 1322: tributum fori de *Zyl*, PRT. 8: 305; 1500: *Zyl*, Cs. 3: 597); *Zlip* (de vö. +1037/[1240 k.]: *Zelyp*, DHA 1: 118); *Burzi* (de vö. +1037/[1240 k.]: *Burzy*, DHA. 1: 118), *Borsodi*; de a hamis bakonybéli alapítólevélben és más későbbi adatokban *y*. KNEZSA szerint is a 13. században került többségbe az *y* (1952: 15, 39).

Az első helyesírás-történeti korszakban a $[sz]$ általános jele a *z* (KNEZSA 1952: 19), az oklevél fő részét és az első hozzátoldását egyaránt ez jellemzi (I. rész: *Qumlouozou*, *huzeu brazda*, *Veieztue*, *Murzol*, *Bik zadu*, *Brezprem*, *Zalamadi*, *Prez(t)eg*, *Zaczardi* helynevek; *Vruzdi*, *Paztur*, *Zumboddi* személynevek; II. rész: *Zilu* helynév, *Zlauku*, *Milozt*, *Wazil* személynevek). Az első hozzátoldás ismeretlen eredetű *Zuualin* (DHA. 1: 254) helynevében a *z* betű $[sz]$ vagy $[z]$ hangértékű lehet, az viszont nem valószínű, hogy $[zs]$ -t jelölne, mivel a 11. század végén és a 12. század elején ez a fonéma még nem része a magyar hangrendszernek. A *Zlip* településnévi adat *z* betűjének olvasata szintén problematikus. Az etimon ebben az esetben ugyan világos (I. a m. *zsilip* köznév szláv előzményeit), azonban nem zárható ki teljes bizonyossággal a szláv helynévi kölcsönzés lehetősége, illetve az, hogy a név szláv nyelvi közegből került az oklevélbe, emiatt ennek a korai tulajdonnévi előfordulásnak a státusza hangtörténetileg is bizonytalan.⁷ A *Toplouuiza* adatban a *z* azonban nemigen jelölhetett $[sz]$ -t. A szó az *-ovica > -óca* végződésű helynevek közé tartozik: ebben az esetben inkább az történhetett, hogy az oklevél scriptora nem tudta azonosítani a $[c]$ fonémát, és azt a *z* betűvel adta vissza.

A $[cs]$ hang jelölése a 11. században inkább *c* volt (KNEZSA 1952: 16), a Bakonybéli összeírás kevés adatában azonban *s* betű jelöli, az 1086-os részben és az I. hozzátoldásban is, ami KNEZSA szerint inkább csak a második helyesírás-történeti korszaktól (12. század) jellemző (1952: 20). I. rész: *gemilsen* [*džsemilcsen*], *Fonsol* [*foncsol*]; II. rész: *Modosa* [*modocsa*], *Sunadi* [*csunyádi*], *Trinsin* [*trincsin*].

A Bakonybéli összeírás I. és II. részének hangállapotában szintén nem fedezhetők fel számottevő különbségek.

⁵ Ha tovább tudnánk adatolni a nevet, a név alakulása a következőképpen volna elképzelhető: *Toplouca > Toplóca ~ Taplóca*.

⁶ A *Toplouuiza* név olvasati kérdéseivel kapcsolatosan köszönöm JUHÁSZ DEZSŐ észrevételeit.

⁷ A $[zs]$ például $[s]$ hanggal helyettesítődött a szintén a *zsilip* szóra visszavezethető *Selyeb* (FNESz. *Selyeb* a.) és talán a *zsilip* szóra visszavezethető *Selyes-ér* (FNESz. *Selyp* a.) neveken.

A tövéghangzók megléte mindkét részt egyaránt jellemzi. A II. rész helynevei közül tövéghangzót tartalmaz a *Szil* (De mercato *Zilu* et Regine, DHA. 1: 254) és a *Borsod* (in *Borsodi*, DHA. 1: 254). A Csorna megyei *Szil* település neve kizárólag az összeírásban szerepel tövéghangzóval, további említései már mind anélküliek (+1037/[1240 k.]: *Zyl*, DHA 1: 118; 1322: *Zyl*, PRT. 8: 305), ugyanezt látjuk a Veszprém megyei *Borsod* adatsorában is (1230: in *Borsot*, PRT. 8: 279; 1348: *Bursud*, PRT. 8: 326 stb.). Továbbá a hozzátoldás egy szótagú személynevei is tövéghangzósak: *Zlaucu*, *Gneuku*, *Cochu*. A *-di* képzős nevek is őrzik a véghangzójukat, a II. részben kivétel nélkül jelen van az *-i* a képző végén: *Sunadi*, *Zamudi*, *Vrodi* stb. Az összeírás első két részében összesen negyven szó végződik *-di* képzőre, és ebből csupán három *-d*-re *i* nélkül, és ezek is mind az I. részben találhatók (*Guered*, *Deged*, *Moglout*). A *-di* képző *-i*-jének az eltűnése a 12. század első felében szórványosnak tekinthető, a folyamat a század második felében gyorsul fel, ez is megerősíti tehát azt a megállapítást, hogy az oklevél ezen hozzátoldása korai, és nem keletkezhetett a 12. század közepe után.

A szó eleji, még fel nem oldódott mássalhangzó-torlódások szintén az oklevél-rész koraiságára utalhatnak: a szláv eredetű magyar *zsilip* köznévből (vö. egyházi szl. *žleby* 'csatorna', blg. *жлеб* 'fatörzsből kivájt vályú', szb.-hv. *žljeb* 'csatorna', szln. *žleb* 'csatorna, facsatorna, mélyedés'; TESz., SzlJsz. 577) metonimikusan létrejött helynév a II. oklevélrészben *Zlip* (DHA. 1: 254) formájú, bontóhanggal feloldott alakokra hely- és köznévként is a 13. századtól vannak példák (+1037/[1240 k.]: *Zelyp*, DHA. 1: 118, l. még SzlJsz. 577). A hozzátoldás személynevei között is találunk szó eleji mássalhangzó-torlódást tartalmazó alakokat: *Cris* (DHA. 1: 254) (vö. 1211: *Keres*, *Kyris* stb.; ÁSznt. 459, 464), *Zlaucu* (DHA. 1: 254) (vö. 1244>1410: *Zalauich* stb., ÁSznt. 837), *Trinsin* (DHA. 1: 254).

A II. oklevélrészben is jellemzőek a zártabb magánhangzós alakok (DHA. 1: 254): a Tolna vármegyében található *Modosa* (> *Madocsa*) településnévben (vö. +1037/[1240 k.]: *Modosa*, DHA. 1: 118; 1109: *Modochea*, PRT. 8: 225; 1227: *Porthmadacha*, Cs. 3: 341); a Csongrád megyei *Nandur* (> *Nándor*) halastó nevében (vö. +1037/[1240 k.]: *Nandur*, DHA. 1: 118; 1075/+1124/+1217: *Nandurtou*, DHA. 1: 216; 1415, 1489: *Nandorthou*, SzőKE 2015: 185, DHA. 1: 216; 1550 k.: *Nandor*, PRT. 8: 588); a *Bugudi* (vö. 1229: *Bokot*, ÁSznt. 138; 1251/1378: *Bocath*, ÁSznt. 126), *Cris* (vö. 1211: *Keres*, ÁSznt. 459), *Guquer* (vö. 1372 u./1448 k.: *gewkereknec*, *gekereben*; TESz.), *Mogdi* (vö. 1086: *Magudi*, 1141–1161: *Magudi*, ÁSznt. 507), *Odun* (vö. 1121/1420: *Adam*, ÁSznt. 46) stb. személynevekben.

Veláris hangrendű szavak utolsó szótagjában is előfordul a zárt *i* magánhangzó, az I. részben: *Sumig*, *Hongin*, *Buatir*, *Ploznic*, *Soruil*; az II. részben: *Zuualin*, *Wazil*, *Nandir*, *Vranis*.

A II. rész helyneveire – legkorábbi helyneveinkhez hasonlóan – az egyrészesség a jellemző (az egyetlen kivétel a *Tenyér ere* víznév), illetve az, hogy a magyar névadókhoz köthető helynevek alapvetően toldalék nélkül jöttek létre pusztá személynévből (*Madocsa, Nándor?*; *Ernel, Borsodi*) vagy köznévből (*Szil, Zsilip, Nándor?*, *Sár*).

4. Összegzés. A hozzátoldás szórványainak nyelvi elemzése tehát alátámasztja a történettudományi szempontból tett datálást is, tehát, hogy ez az oklevélrész nem keletkezhetett sokkal később az I.-nél, de semmiképpen nem a 12. század közepe után. Nyelvileg és írásmódjában is nagyon hasonlít az I. részhez. Az egyetlen eltérés a *[β]* jelölésében mutatkozott. A hasonlóságban feltételezhetnénk akár szándékos utánpótlást is, de mivel legfeljebb pár évtizednyi eltérésről van szó, ezt nem muszáj feltételeznünk. Sajnos a nyelvi elemzés sem tudja azt a kérdést eldönteni, hogy GYÖRFFY feltételezésének megfelelően a 11–12. század fordulóján készülhetett az oklevélrész, vagy valamivel később, a 12. század közepén; hiszen a körülbelül ötven évnyi eltérés nagyobb nyelvi különbségeket nem jelenthet.

Kulcsszavak: Bakonybéli összeírás, bizonytalan kronológiai státuszú oklevél, történeti helynevek, hangtörténet, helyesírás-történet.

Hivatkozott irodalom

- ÁrpOkl. = *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- ÁSznt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913. 4. [CSÁNKI DEZSŐ művének folytatása gyanánt] FEKETE NAGY ANTAL, *Trencsén vármegye*. MTA, Budapest, 1941. [Hasonmás kiadás: Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest, 1986. Elektronikus kiadás: Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2002. In: *Arcanum DVD könyvtár 4. – Családtörténet, heraldika, honismeret*. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2003.]
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- JAKUBOVICH EMIL 1924. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv* 20: 9–21.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265, 318–327.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS ÉVA 2016a. A Százdi alapítólevél nyelv- és névtörténeti forrásértékéről. *Névtani Értesítő* 38: 143–156.

- KOVÁCS ÉVA 2016b. A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak szövegbeillesztési eljárásairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 59–68.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 69–84.
- PRT. 8. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. 8. kötet. A bakonybéli apátság története (Az önállóság kora 1023–1548)*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Szent-István-Társulat, Budapest, 1903.
- SzlJsz. = KNIEZSA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZŐKE MELINDA 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 45–58.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2014. Torvaj, a bakonybéli apátság kora Árpád-kori Vas megyei birtoka. In: BÁRÁNY ATTILA – DRESKA GÁBOR – SZOVÁK KORNÉL szerk., *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I. kötet. Kapitális Kft. Debrecen, Budapest–Debrecen. 459–470.

PÉTER RÓBERT

Szegedi Tudományegyetem

robert.peter@ieas-szeged.hu

A British Freemasonry 1717–1813 ötkötetes kritikai forrásgyűjtemény bemutatása*

Introducing of the five-volume primary source collection *British Freemasonry, 1717-1813*

This paper is an attempt to summarize the rationale and the editorial principles of the five-volume *British Freemasonry, 1717-1813* (New York: Routledge, 2016) with a special focus on the last two volumes. The purpose of this primary source collection is to collate diverse rare print and manuscript materials that provide a broad spectrum of insights into the history and culture of Freemasonry in the British Isles between 1717 and 1813. This collection is the result of extensive archival research and transcription and highlights the most significant themes associated with British and Irish Freemasonry during the period in question. The volumes draw on a wide range of documents, including an engraved list of lodges, rituals (some originally written in cipher), rules and regulations, by-laws, funeral services, lectures, charges, sermons, orations, songs, certificates, theatrical prologues and epilogues, pamphlets, newspaper and magazine articles and letters. A special emphasis is placed on documents that enhance our present understanding of the role that British and Irish Freemasons played in the formation of eighteenth-century society and associational culture. This paper demonstrates how the analysis of these documents will hopefully foster scholarly debate and offer new perspectives on wider historical, cultural, social and religious themes. Many of the texts included in these volumes remain very difficult to consult outside masonic archives. Such institutions store many rare eighteenth-century items, which are not recorded in the English Short Title Catalogue and are thus excluded from digital collections. For example, the Library and Museum of Freemasonry in London has not previously given permission to fully reproduce rituals of the so-called higher degrees. Hence, the rituals included in this edition are published here for the first time in their entirety and with annotations. Furthermore, the edition reproduces texts that were (deliberately) overlooked by masonic historians in their publications.

Keywords: Freemasonry, primary source collection, Enlightenment, 18th-century studies, Britain

* A tanulmány megírását az EFOP-3.6.1-16-2016-00008 azonosítójú, EU társfinanszírozású projekt támogatta.

1. Bár az elmúlt harminc évben számos jelentős tudományos mű látott napvilágot, a szabadkőművesség jelensége még mindig mellőzött kutatási területnek számít – különösen Nagy-Britanniában.¹ Ez meglepő, hiszen a szabadkőműves testvériség egyike azon brit eredetű társadalmi-politikai mozgalmaknak, melyek nemzetközi szinten igen jelentős hatást értek el.² A maszonéria tanulmányozásának aktualitását (és elmaradásait) jelzi, hogy a brit szabadkőművesség kutatásával foglalkozó első tudományos központot Nagy-Britanniában csak 2001-ben hozták létre a Sheffieldi Egyetemen, amelyet 2010-ben megszüntetett az egyetem. Tanulságos az is, hogy a brit szabadkőművesség különböző aspektusait elemző tizenkét doktori disszertációból nyolcat az elmúlt évtizedben védtek meg.

A dolgozat célja a British Freemasonry 1717–1813 (Routledge, New York, 2016) című, ötkötetes forrásgyűjtemény rövid bemutatása, különös tekintettel az utolsó két kötetre. A gyűjtemény általános bevezetője (1: xi–xlvi; vö. PÉTER 2016: 515–527) és az egyes kötetbevezetők részletesen tárgyalják a kiadás és az egyes kötetek célkitűzéseit, a válogatás szempontjait, a szerkesztői jegyzetek (5967 darab) elkészítésének irányelveit, a szövegek értékelését és a legfontosabb tudományos eredményeket, melyek közül itt – a cikk terjedelmi korlátai miatt – csak néhányat tudok említeni.

Az öt tematikus kötet a következő területeket öleli fel: 1. Intézmények; 2–3. Szertartások; 4. Viták; 5. Ábrázolások. A gyűjtemény célja olyan, mindezidáig ismeretlen és ritka, nyomtatott és kézirati anyagok közlése, amelyek számos nézőpontból nyújthatnak betekintést a brit szabadkőművesség 1717 és 1813 közötti történetébe, kulturális sokszínűségébe. A források többsége – rituálék, temetkezési szertartások, énekek, prédikációk, előadások, beszédek, pamfletok, levelek, színházi epilógusok és prológusok, újságcikkek, periodika- és magazincikkek – eddig még nem jelent meg, és az interneten sem érhető el. A gyűjtemény számos olyan forrást is közöl, melyek adatait még az English Short Title Catalogue sem tartalmazza (pl. LAPIDARIUS 1738; ANON 1765a; ANON 1765b; A FRIEND TO TRUTH 1797). A ritka dokumentumok tizenhat angol, skót, ír, holland és amerikai könyvtár anyagából származnak.³ A reprodukált szövegek jelentős része a londoni Szabadkőműves Könyvtár és

¹ 2011-ben DAVID STEVENSON professzor a következőképpen írt erről a problémáról: „[a brit tudósok mostanáig] nagyon vonakodva tanulmányozták a szabadkőművesség társadalmi és kulturális szerepét [...] ennek okai a tudatlanság, a mozgalommal kapcsolatos negatív sztereotípiák [...] és a szabadkőművesek eltűlt múltbéli titoktartása” (STEVENSON 2011: 280, 295).

² A szóismétlések elkerülése végett a *maszonéria*, *maszonikus* kifejezéseket a *szabadkőművesség* és a *szabadkőműves* szavak szinonimájaként használom.

³ Library and Museum of Freemasonry, London; Library of Freemasons' Hall, Dublin; Tapton Hall Masonic Library, Sheffield; Library of the Grand East of the Netherlands in The Hague; Iowa Masonic Library and Museum; National Library of Ireland; Library of Trinity College, University of Dublin; National Library of Scotland; University of Glasgow Library; Edinburgh New College Library; British Library; Bodleian Library, Oxford; Leeds Central Library; Cambridge University Library; Manchester Central Library; York Minster Library.

Múzeumban (Library and Museum of Freemasonry, London) található. A könyvtár igazgatójának kizárólag erre a projektre vonatkozó külön engedélyével 2010 és 2014 között londoni kutatóutaim során hozzáférést engedett minden anyaghoz, és bármilyen, a források kiválasztásához vagy a szerkesztői anyag megírásához szükséges dokumentumokat befényképezhettem és továbbíthattam a szerkesztőtársaknak. A londoni Szabadkőműves Könyvtár és Múzeum először adott engedélyt a legtitkosabbnak vélt, az úgynevezett magas fokozatú, néha titkosírással készített rituálék kiadására, melyeknek egy teljes kötetet (3., 588 lap) szenteltünk. A kritikai forrásgyűjtemény olyan ritka dokumentumokat is tartalmaz, melyeket a szabadkőművességgel foglalkozó történészek nagy valószínűséggel szándékosan ignoráltak ezidáig (pl. ANON 1812). Különös hangsúlyt fektettünk azokra a dokumentumokra, amelyek gyarapítják jelenlegi tudásunkat a brit és ír szabadkőművesek 18. századi társadalomban betöltött szerepével kapcsolatban. Ezen dokumentumok elemzése remélhetőleg hozzájárul számos tudományos vitához és új perspektívát kínál tágabb történelmi, kulturális, társadalmi és vallási témák vizsgálatához.

A kutatás nemzetközi együttműködés keretében zajlott, ugyanis az első három kötetet két olyan neves kutató – CÉCILE RÉVAUGER és JAN A. M. SNOEK – szerkesztette, akik az elmúlt harminc évben jelentősen hozzájárultak a szabadkőművességgel kapcsolatos kutatások akadémiai diszciplínaként történő megalapozásához (pl. PORSET–RÉVAUGER 2013; SNOEK 2012; BOGDAN–SNOEK 2014). A terjedelmi korlátok miatt e tanulmány az általam szerkesztett negyedik és ötödik kötet rövid bemutatására összpontosít.

A negyedik kötetben (Viták) a brit szabadkőművesség társadalmi, politikai, esoterikus és „társadalmi nemi” szempontú történetével összefüggő nyilvános, illetve belső vitákat találunk. Ahol lehetséges volt, mindkét oldal érveit befoglaltam a kiadványba, hogy a mindenkorai kutatók saját maguk tudják értékelni és elemezni a szabadkőművességet ért támadásokat és az azokkal szembeni védekezéseket.

A páholyokból nem csupán nőket, de számos alkalommal – egészen a 18. század végéig – nem keresztény (pl. zsidó) embereket is kizártak. A retorikájában egységet és harmóniát hirdető maszonéria, az 1720-as években történő intézményesülése után harminc évvel kettészakadt, s az így keletkező két nagypáholy több mint hatvan éven keresztül rivalizált egymással (vö. ANON 1765a). A rituálék szövege, különösen a magas fokozatoké, valójában nem volt olyan egyetemes és minden vallással összeegyeztethető, ahogy azt a maszonikus alkotmányok és egyéb hivatalos megnyilatkozások hirdették. Ugyan az alkotmány máig tiltja a brit páholytagoknak, hogy politikai témákat vitassanak meg a találkozók során, a gyakorlat viszont azt mutatja, hogy a tizennyolcadik században a brit szabadkőművesség szoros kapcsolatot ápolt a whig, hannoveri dinasztiát pártoló politikai berendezkedéssel. Sőt, radikális, olykor szubverzív politikai tevékenységet is folytattak az egyes angol, ír és skót páholyok, főként az

1790-es években (vö. A FRIEND TO TRUTH 1797). A whigek uralta Skót Nagypáholy és a tory többségű edinburghi Caledonia páholy 1808-ban kezdődő politikai vitáját a Nagypáholy jegyzőkönyve meg sem említi, holott ez az éles disputa számos páholy kilépését eredményezte, melyek egy új, rövid életű szervezetet hoztak létre (ANON 1808). A 19. század elején az ír szabadkőművesség szakadásához vezetett az, hogy a karitatív tevékenységre begyűjtött páholyadót a dublini szabadkőművesek jogtalanul használták fel, kizárva az Ulster tartományban élő „testvéreiket”. A dublini Szabadkőműves Székház Könyvtárában található ritka – jelenleg egyetlen ismert példányban létező – pamflet az újonnan létrejött Ulsteri Nagypáholy szemszögéből mutatja be teljesen új fényben ezt a konfliktust (ANON 1812). A (szabadkőműves) történészek, akik említésre sem méltatták ezt a pamfletet munkáikban, torz és hamis képet festettek erről az évekig húzódó jelentős vitáról és szakadásról. A maszonikus retorika és gyakorlat közötti természetes ellentétek és feszültségek hangsúlyozásából nem következik, hogy a páholytagok sohasem éltek a szabadkőműves retorika és eszmerendszer irányelvei szerint, ahogy ezt a kötetben reprodukált apologetikai iratok is jól tükrözik.

Az ötödik kötet (Reprezentációk) tematikus fejezetekbe (pl. Beavatások és páholytalálkozók, Viták és konfliktusok, Nők, Színház, Felvonulások) rendezett, ritka sajtóanyagon keresztül tekinti át, hogyan változott a brit szabadkőművesség nyilvános megítélése és önképe, és milyen hatása volt a brit társasági kultúrára 1717 és 1813 között. A mozgalmat ma övező titokzatossággal szemben a 18. századi sajtó a szabadkőműves felvonulásokról és páholytalálkozókról is rendszeresen beszámolt, sőt számos tag beavatását név szerint is említették az újságok. A kötet új fényt vet a nők szabadkőművességen belüli részvételére, hiszen az 1780-as évek Angliájában már saját páholyt is alapíthattak saját rituálékkal (vö. ANON 1765b).

A 18. századi szabadkőművességhez kötődő sajtóanyag szisztematikus feldolgozása segíthet egyrészt a brit maszonéria társadalmi imázsának és önimázsának, másrészt a brit társadalom és a testvériség dinamikus kölcsönhatásának jobb megértésében. A kutatás illeszkedik a 18. század tanulmányozásában használt egyik recens megközelítéshez, mely a felvilágosodás médiaközpontú fogalmával operál. JONATHAN SHEENAN szerint ennek a megközelítésnek a segítségével a kutatók „képesek pontosan azokra a területekre koncentrálni, ahol a vallás és a felvilágosodás társadalmi, kulturális és intellektuális horizontjai összeolvadtak” (SHEEHAN 2003: 1076).

Az alap kutatás során létrehoztunk egy adatbázist, amely 11987 szabadkőművességgel kapcsolatos, 1709 és 1813 között íródott sajtó- és periodikacikk bibliográfiai metaadatait tartalmazza.⁴ Ez többek között az alábbi gyűjtemények anyagára épül: H. A. SCOTT hatkötetes gépelt kézirata, 1722–1760 (londoni Szabadkőműves Könyvtár és Múzeum), PHILIP CROSSLE kéziratos gyűjteménye a 18. századi ír sza-

⁴ Ezúton is köszönöm MACZELKA CSABÁNAK, VÁZSONYI ÁKOSNAK és HORVÁTHNÉ TÓTH JUDITNAK, hogy kutatóasszisztensként segítségemre voltak az adatbázis létrehozásában.

badkőművességről (londoni Szabadkőműves Könyvtár és Múzeum), Crossle Masonic Notes (54 kötetes kézirat, Dublini Szabadkőműves Székház Könyvtára), a Burney Gyűjtemény (British Library) és a Rawlinson Gyűjtemény MS C. 136 (Bodleian Library, Oxford). Az adatbázisban található adatok és szövegek új digitális módszerekkel történő elemzése is segítette a cikkek tematikus rendszerezésében és szelektálásában (PÉTER 2017: 575–592). A kötetbevezetőben lefektetett válogatási szempontokat alkalmazva válogattuk ki a kötetben közölt 486 cikket.

2. A kritikai forrásgyűjteményben közölt ritka szövegeket teljes körű tudományos apparátussal láttuk el. Ennek megfelelően a kötet szerkesztéssel kapcsolatos feladatok közé a következők tartoztak: a kötetbevezetők megírása, az egyes szövegeket vagy szövegcsoportokat bevezető jegyzetek megírása, a szövegek annotálása, a bibliográfia és a mutató elkészítése (utolsó kötetben, két oszlopban 71 lapon). Az egyes kötetek elején az adott témára vonatkozó bevezetések szerepelnek, amelyek az annotált szövegeket többek között a megfelelő kulturális, politikai, társadalmi és vallásos milióbe helyezik, valamint utalnak a dokumentumokhoz kapcsolható jelenlegi releváns tudományos vitákra.

A szövegek és szövegcsoportok előtt álló bevezetőkben a következő feladatokat hajtottuk végre:

1. előkészítettük a szövegek későbbi, részletesebb elemzésének a hátterét;
2. amennyiben ismert, megadtuk a szerzővel és az eredeti kiadási dátummal, valamint a kiadóval és a szöveg keletkezéstörténetével kapcsolatos adatokat, és amennyiben jelentőséggel bírtak, kitértünk a szövegvariánsok, az újrányomások és a fordítások kérdéseire is;
3. rávilágítottunk a szerző más műveivel vagy egyéb kortárs művekkel fennálló tematikus vagy szövegszerű kapcsolatokra;
4. felhívtuk a figyelmet a szövegben előforduló, mitológiai, bibliai vagy klasszikus utalásokra.

A szerkesztői jegyzetekben a következő feladatok elvégzésére törekedtünk:

1. az összes (történelmi, legendás és mitikus) személy azonosítása;
2. az utalások és idézetek forrásának azonosítása, a kompilációk és „tévedések” jelzése;
3. az idegen nyelvű szavak, kifejezések és szövegrészek angol fordításának közlése;
4. a nehezen érthető vagy a szokásostól eltérő értelemben használt szavak magyarázattal való ellátása;
5. a kötetek közötti kereszthivatkozások megadása;
6. a szövegváltozatok és a lényeges szerzői módosítások kiemelése.

3. Az ötkötetes British Freemasonry 1717–1813 című gyűjtemény az első ilyen terjedelmű tudományos kiadvány, mely remélhetőleg hozzájárul a szabadkőművesség

brit társadalom- és kultúrtörténetben betöltött szerepének pontosabb megértéséhez, ugyanakkor megkönnyíti a testvériség történetével kapcsolatos további kutatásokat. Új lendületet adva a szabadkőművesség kutatásának, új irányokat is kijelöl, úgymint:

1. korábban ismeretlen szertartások (pl. Harodim tradíció; férfiak és nők által egyaránt használt angol beavatási szertartások);
2. a nők szerepe az állítólag teljesen maszkulin testvériségben;
3. a 18. századi szabadkőművesség prozopográfiai kutatása;
4. a szabadkőműves ideálok és a gyakorlat közötti következetlenségek;
5. egyes (nagy)páholyok politikai tevékenysége;
6. a szabadkőművesek szerepe a titkosszolgálati és propaganda hálózatok működésében;
7. a „másikkal” (*other*) szembeni intolerancia egyes páholyokban;
8. a szabadkőművesség és a skót presbiteriánus egyházak és közösségek eddig feltáratlan konfliktusa;
9. az ún. magas fokozatok vallásos, ezoterikus aspektusai;
10. a színház és szabadkőművesség virágzó kapcsolatának vizsgálata;
11. a szabadkőművesség változó ábrázolása a sajtóban, a szabadkőműves újságírók, szerkesztők és újságtulajdonosok szerepe a maszonériáról alkotott társadalmi kép formálásában;
12. a korabeli társaságok, klubok és a szabadkőműves páholyok dinamikus kölcsönhatásai;
13. a szabadkőműves összeesküvés-elméletek gyökerei és az ezekre adott, gyakorlatilag szinte hatástalan szabadkőműves reakciók elemzése;
14. a brit szabadkőművesség tudományos történetének mítoszتانításáa.⁵

A kutatók befolyásos és kevésbe jelentős személyiségek szabadkőműves tagságát állapíthatják meg és elemezhetik az új források alapján, melyekben előforduló neveket a szerkesztői jegyzetekben igyekeztünk beazonosítani. A publikáció segíti a szabadkőművességgel kapcsolatban álló nemzeti és nemzetközi társadalmi hálózatok kutatását is, melyek többek között a patronázsrendszer biztosításában is közrejátszottak. A forrásgyűjtemény nem csupán a brit szabadkőművesség történetét tünteti fel új megvilágításban, de segítségével újraértelmezhetjük többek között a nyilvános és magánszféra kapcsolatának egyes aspektusait a felvilágosodás korában, valamint a feminista mozgalom korai történetének bizonyos fejezeteit.

4. A *British Freemasonry 1717–1813* című kiadvány további célja olyan, mind-ezidáig ismeretlen és ritka források közzététele, amelyek elemzése nem csupán a testvériség társadalmi, politikai, vallási történetének felülvizsgálatát teszi lehetővé, hanem különböző tudományos vitákhoz is hozzájárulhat, úgymint

⁵ Például a Grand Lodge of England 1717-ben történő alapításának 1738-ban keletkezett mítosza, amely a mai napig minden tankönyvben és szakkönyvben megtalálható.

1. a szekularizáció, a weberiánus varázstalanítás (*disenchantment*), „újra elvarázsolódás” (*re-enchantment*) tézisek újraértékelése;
2. a Super-Enlightenment (*Dan Edelstein*) jellege és paraméterei;
3. a társadalmi nemmel kapcsolatos szabadkőműves eszmerendszer és gyakorlat;
4. a szabadkőművesség vallásos és szekuláris dimenziói (Margaret Jacob és Alexander Piatigorsky közötti vita);
5. a brit nemzeti identitás kialakulásának folyamata és paraméterei (a skót és ír szabadkőművesség történetét ezidáig főként az angolok szemszögéből mutatták be);
6. bizonyos egyének szabadkőműves tagságának megállapítása és ennek szerepe az illető politikai, diplomáciai és gazdasági tevékenységében (pl. Thomas Pelham Holles külügyminiszter és miniszterelnök; John West, De La Warr első hercege, a Királyi Társaság tagja). 2010-ben az oxfordi Bodleian Könyvtár Rawlinson gyűjteményében bukkantam rá az eddigi ismereteink szerinti első magyar szabadkőművesre, Esterházy Pál Antalra (1711–1762), akit egy befolyásos londoni páholyban avattak be 1733-ban (5: 20).

A forrásgyűjtemény emellett a következő kérdések vizsgálatában is segítheti a kutatókat:

1. Mennyire volt radikális a 18. századi szabadkőművesség (Margaret Jacob és Jonathan Israel közötti vita)?
2. Milyen hatása volt a szabadkőművességnek a társasági kultúrára és a női társiasságra (*sociability*)?
3. Milyen mértékben tekinthető a szabadkőművesség a felvilágosodás értékeit és eszméit közvetítő közegnek?
4. Hogyan helyezhető el a testvériség eszmerendszere és gyakorlata a felvilágosodás és ellenfelvilágosodás dichotómiában?
5. A szabadkőművesség szociokulturális gyakorlatai és eszmevilága hozzájárult az európai modernitás létrejöttéhez. Ennek ellenére a 18. századi szabadkőművesség kutatása – főként Nagy-Britanniában – jelenleg még gyerekcipőben jár. A tanulmányban bemutatott forrásgyűjtemény a szerkesztők reményei szerint hasznára válhat mind a felvilágosodás, az antropológia, a rituálékkal foglalkozó vallástudományok és performanciakutatások képviselőinek; mind a nyilvánosság különféle reprezentációit, illetve a klub- és társasági élet történetét kutató politika- és társadalomtörténészeknek. Ezen kívül fontos adatokkal szolgálhat a dalokat, színdarabokat és színházi előadásokat kutató zene- és drámatörténészek; a nőknek a felvilágosodás kori társasági kultúrába történő befogadását, vagy éppen az onnan való kirekesztését vizsgáló gender történészek; a szabadkőművesség és a keresztény egyházak összeegyeztethetőségével foglalkozó vitákban érdekelt teológusok; valamint a hosszú 18. század sajtó- és nyomtatott könyvkultúráját kutató történészek számára – hogy csak néhányat említsünk a rendkívül kiterjedt interdiszciplináris érdeklődési kör lehetséges komponensei közül.

Kulcsszavak: szabadkőművesség, forrásgyűjtemény, felvilágosodás, Nagy-Britannia, 18. század.

Hivatkozott irodalom

- [A FRIEND TO TRUTH] 1797. A defence of free masons etc., in answer to Professor John Robison's Proofs of a Conspiracy etc. London. In: *BF*. 4: 195–215.
- [ANON] 1812. An enquiry into the late disputes among the free-masons of Ireland; wherein is detailed A free and important Account of the different Transactions which gave rise to, and continued the controversy, from the commencement to the establishment of the Grand Lodge of Ulster... Belfast. In: *BF*. 4: 351–385.
- [ANON] 1808. An exposition of the causes which have produced the late dissensions among the Free Masons of Scotland, Addressed to the brethren of the Order by the Edinburgh Lodges that have found it necessary to separate from the Grand Lodge of Scotland. Edinburgh. In: *BF*. 4: 301–349.
- [ANON] 1765a. A defence of Free-Masonry as practiced in the regular lodges, both foreign and domestic under the constitution of the English Grand Master. London. In: *BF*. 4: 129–149.
- [ANON] 1765b. Womens masonry or masonry by adoption. London. In: *BF*. 2: 71–86.
- BOGDAN, HENRIK. – JAN A. M. SNOEK eds. 2014. *Handbook of Freemasonry*, Brill, Leiden.
- BF. = *British Freemasonry 1717–1813* 5 vols. gen. ed. PÉTER RÓBERT. ed. CÉCILE RÉVAUGER – JAN A. M. SNOEK. Routledge, New York, 2016.
- [LAPIDARIUS, PHILO] 1738. An answer to the Pope's Bull, with the character of a freemason. Dublin. In: *BF*. 4: 1–8.
- PÉTER RÓBERT 2016. Víták és problémák a 18. századi szabadkőművesség kutatásában: angolszász historiográfiái áttekintés. *Helikon Irodalom-és Kultúratudományi Szemle* 4: 515–527.
- PÉTER, RÓBERT 2017. Freemasonry in the eighteenth-century British press: unmapped sources and novel research methods. In: JOHN S. WADE ed., *Reflections on 300 Years of Freemasonry*. Lewis Masonic, London. 575–592.
- PORSET, CHARLES – CÉCILE RÉVAUGER eds. 2013. *Le Monde Maçonique des Lumières. Europe-Amérique et colonies. Dictionnaire prosopographique*. 3 vols. Champion, Paris.
- SHEEHAN, JONATHAN 2003. Enlightenment, Religion, and the Enigma of Secularization: A Review Essay. *American Historical Review* 108: 1061–1080.
- SNOEK, J. A. M. 2012. *Initiating Women in Freemasonry. The Adoption Rite*. Brill, Leiden, 2012.
- STEVENSON, DAVID 2011. Four Hundred Years of Freemasonry in Scotland. *Scottish Historical Review* 90/2: 280–295.

PRITZ PÁL

Ötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék
pritzpal@t-online.hu

Egy válás anatómiája*

Anatomy of a divorce

It's a common mistake in historical studies not to research the private lives of their characters in their complexity, despite these historical characters being affected by the network of their personal relationships and emotions, with this influence extending even into their activities in the public sphere. One of the main factors behind the divorce of Oszkár Jászi (1875–1957) from his first wife, writer and novelist Anna Lesznai (1885–1962) was the downfall of the Hungarian Soviet Republic. The long letter in which Anna Lesznai is reacting to her husband's accusations is part of this study. Despite their divorce in 1920, they stayed together for the rest of their long lives.

Keywords: Anna Lesznai, Oszkár Jászi, Hungarian Soviet Republic, Sunday Circle, communism, Anti-Marx, love, marriage

1. Jászi Oszkár (1875–1957) hét esztendőn át, 1913-tól 1920 derekáig volt hites férje Lesznai Annának (1885–1966). Ám emberi kapcsolatuk 1908-tól kezdődött és a férfi haláláig tartott. Sok egyéb mellett a 80. születésnapjára Málitól kapott, Ünnepi korholás című megrendítően szép vers is ezt tanúsítja.

„Semmi sem maradt ép, csak a barátságunk,
barátságunk, amely páratlanul páros,
kemény hűségében mesével határos.
Még a hűtlenségünk is többet ér százszor
mint száz egyéb hűség...” – mondja az Asszony.

2. A bukott politikus 1919. május elsején hagyta el – messze nem sejtve, hogy végleg – hazáját. 1926-ig zömmel Bécsben ette az emigránsok keserű kenyerét. Baját tetézte, hogy 1919 augusztusára be kellett látnia: hiába asszonyának sok jeles vonása, hiába az i s t e n á l d á s k a (Lesznai Anna szóleleménye) két fiúcskájuk, az 1915-ben született Gyuri és az 1917-ben született Andriská, házasságukban sincs

* Jelen dolgozat forráskritikai tanulmánynak készült. A megadott szűk terjedelem ellenben nem teszi lehetővé a teljes közlését. A szerző ezért úgy döntött, hogy a forrás egésze fontosabb, mint a maga elemzése. Ezért abból itt – miközben jeleztetik: a teljes dolgozat a Frank Tibor 70. születésnapjára készült emlékkönyv része; PRITZ PÁL: Egy válás anatómiája. In: KENYERES JÁNOS – LOJKÓ MIKLÓS – MAGYARICS TAMÁS – SZABÓ ÉVA ESZTER: *Az emberi sors és a történelem kereszteződésében. Tanulmánykötet Frank Tibor 70. születésnapjára*. ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet, Budapest, 2018. 442–457. – csak a leglényegesebb megállapítások olvashatóak.

maradása. Jászi döntően nem saját készítésére ment bele 1913-ban a frigybe. Bármily bizarrnak hat (és természetesen nem e sorok írója kombinálja), maga a rendkívüli Férfiú írta le a tényt, hogy magánéleti fordulatára döntően a Magyarországi Tanácsköztársaság összeomlása ösztönözte (JÁSZI 2001: 53). Jászi Oszkár ugyan 1919 márciusában egy pillanatra arra az álláspontra jutott, ha már adódott rá lehetőség, ki kell próbálni a kommunizmust, ám azután szinte napok alatt kialakul benne a kommunizmus kilátástalanságára vonatkozó meggyőződése. Ellenben feleségének – Jászi szavai szerint – „életszükségletté” vált a kommunista vizekre evezett Vasárnapi Körrel való kapcsolata. E körnek Lukács György volt a vezetője, a Magyarországi Tanácsköztársaság vezetőire igen mély hatást gyakorolt, tagjainak augusztus elseje után (két személy kivételével) emigrálniuk kellett. Bár MÁLYUSZ ELEMÉR Vörös emigráció című – ma is mérgező – munkája az egész külföldre ment és menekült táborot vörösre festi, Jászi kifejezett averzióval viseltetett azokkal szemben, akik a bukás következményeinek levonása helyett – mint a vele Bécsben találkozó Lukács is – fanatikusan hittek a világforradalomban, a kapitalizmus közeli bukásában. Május elsején Jászit semmilyen külső kényszer nem szorította emigrációba. Azért tett így, mert a proletárdiktatúra bukását elkerülhetetlennek tartotta, nyomában fehérterrorral számolt, s tudta, hogy annak ő lesz az egyik fő céltáblája.

Jászi pontokba szedett levélben jelentette be válási szándékát, felesége pedig harminc oldalas levélben válaszolt. Ám LITVÁN GYÖRGY állításával szemben aligha augusztusban (LITVÁN 2003: 93).

3. Jászi Oszkár életét – annak ellenére is, hogy sok minden abból elpusztult, vagy tán csak elkallódott – szinte áttekinthetetlenül hatalmas írott anyag dokumentálja. Annak zöme eredetiben a New York-i Columbia egyetem Butler Könyvtárában található. VEZÉR ERZSÉBET 1979-ben jegyzetek nélküli kis kötetben írta meg Lesznai Anna életét. Akkor már ismerte (VEZÉR 1979: 80) 1983-ban pedig – lapidáris bevezetővel, kilenc jegyzettel – publikálta Lesznai válaszlevelét (LESZNAI 1983).

4. VEZÉR ERZSÉBET bevezetője így hangzik: „Lesznai Anna és Jászi Oszkár házassága még a hivatalos válás előtt, 1919-ben felbomlott. Jászi sok töprengés után Bécsből levélben jelentette be válási szándékát. Erre válaszol Lesznai Anna alábbi levelével, mely még Pesten, 1919 végén kelt, rövidebb Bécsbe utazása előtt.” (Eufemisztikus kifejezés. Lesznai Annának a határt csak embercsempész segítségével sikerült kalandosan átlépnie. November 30-án érkezett Bécsbe. – JÁSZI 2001: 77.) „A levél nemcsak Lesznai Anna rendkívüli nagyvonalúságáról, okosságáról és tapintatáról tanúskodik, de jól dokumentálja azokat a szemléleti különbségeket is, melyek a kissé dogmatikusan moralista, aszkézisre hajlamos Jászi és a nála sokkal nyitottabb Lesznai Anna közt fennálltak, s melyek csak Jászi életének utolsó éveiben enyhültek szinte páratlan megértéssé és egymás tiszteletévé.”

5. A helyzet ennél – a legtapintatosabban fogalmazva is – összetettebb volt. Ezt önmagában a Lesznai-levél alapos szemügyre vétele alapján is elmondhatjuk. A forrásközlés természetesen csak akkor lenne teljesen megnyugtató, ha Jászi Oszkár kezdeményező levelét is felölelné. Azt azonban – bár a jelek szerint Vezér Erzsébet és Litván György is látta – úgy tűnik, a föld nyelte. Kérésemre Peter Pastor, majd George Deak volt szíves a Butler Könyvtárban kikérni az 1919-es Jászi-levelezést. Egyikük sem találta meg e levelet. Magam a JÁSZI 2001 és a LESZNAI 1983 egybevetése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a férjnek a válási szándékot pontokba szedő levele október 7-én, feleségének a válasza pedig október 18-19-én íródott.

Íme LESZNAI ANNA válaszevele

[1919. augusztus]¹

Drága öregem, hosszú és becsületes írásodra egy baráti csókkal válaszolok, legyen hát, és Isten segedelmével n e k t e k legyen jó. (Kiemelés – P.P.) Nekem, lelkem az élet dolgai (kivéve ments Isten és ments Istenségek a 37.1-eket, ha másokat érnek) egyáltalán olyan tanulságok, hogy alig osztom őket a „jó” és „rossz” kategóriába: feldolgozom őket. – Mindenesetre te *bűntelen* vagy:

1. nem akartál elvenni
2. nem hivatásod a szeretés
3. Mindig jó szándékkal voltál hozzám. Együttélésünk az *én szeretetemre* volt alapítva, mely, büszkén mondom, nem volt csekély. És ez rendjén: mindig az asszony szeressen jobban; nekünk úgyis kevesebb jut az élet zamatjából, jusson hát több szeretés, szeretni jó. De te, szívem, mint minden „hivatott”, nehezen szerethető ember vagy. Minden hivatásos ember olyan, mint a terhes asszony, tele „önzetlen” szent önzéssel műve mián. Éppen *ezt*² szerettem benned legjobban – ezt tiszteltem – de nem volt elég a szeretetem ehhez a teherhez. Neked, szívem, az asszonyod csak egy értelmes visszhang, egy gyöngéd tükör lehet. Téged szeretni bizonyos értelemben „harakiri”. Amíg meleg szerelemszínű szeretettel tartottál jól, addig tudtam csinálni, de amikor azt mondtad, „ne nehezedjek rád egész boldogság-vágyam súlyával, legyek újra önmagam”, tudtam és mondtam neked: elidegenedsz tőlem.³ Akkor bukott el a szeretésem – nem tudtalak a szerelemtől lemondva szerelmes odaadással szeretni. –

És két dolog fáj:

hogy nem tudtam egy egész szerelmet adni neked

¹ George Deak révén – ez úton is köszönöm – ismerem (a 30. oldal kivételével) e levél digitális másolatát. Azon nincs dátum.

² Ezt az egyetlen szót kurziválta LITVÁN GYÖRGY (LITVÁN 2003: 93–94).

³ Eddig idézi LITVÁN GYÖRGY (LITVÁN 2003: 93–94). Sok központoszási változtatással, az előző jegyzetben jelzett szó kivételével minden kurziválás nélkül. Egyben úgy hagyja ki az alábbi szöveget, hogy nem jelzi annak saját kihagyás voltát: „Nekem, lelkem az élet dolgai (kivéve ments Isten és ments Istenségek a 37.1-eket, ha másokat érnek) egyáltalán olyan tanulságok, hogy alig osztom őket a 'jó' és 'rossz' kategóriába: feldolgozom őket. –”

és hogy lebecsülöd a közösségünket.

Előbbi emberi sors – *egy egész szeretet* megváltás volna.⁴

A másik férfi-gyengeség, 'tu en revienstras'.⁵

Ez olyan fájás, nem, mint a fogfájás, de mint az, hogy nem élünk örökké. Vele jár az étellel.

Egyre kérlek, szívem, számíts rám az életben, mint legmegértőbb barátodra, ha valaha nem várnál tőlem tiszta szeretetnél is melegebb összetartást: *ezt nem bocsátanám meg*. Jogom van hozzá, hogy húgod legyek. Nem perelni készülök hozzád, sem külsőségeket agyon rágcsálni, de lelki szükségem van legdrágább, legrégebb barátomra, rád, édes öregem. Ezer átélés, mely csak akkor lesz tiszta bennem, ha veled együtt átrágtuk. Ugye fogunk még együtt tanulni életet és könyveket, és szidni egymás írásait, édesem. Mert egy biztos ugye, két buzgó kis iskolásfiúja vagyunk a nagy életiskolának, és a jó Isten tán elnézi majd a hibákat a nagy iparkodás kedvéért. Nagyon *kell* nekem. Ne búsulj miattam, nem izgulok, nem dühösködöm, *értem* érzéseidet, és „lefordítom őket a szeretet nyelvére”. Mielőtt Bécsbe megyek, nem beszélek ügyvéddel, de *ne félj*, állom a helyzetet, nem keresek kibúvót. (Illetve meglássuk, hogy tán beszélek ügyvéddel.) Pusztá játékból, mert ez most nem aktuális, felelek a táblázatod egyes pontjaira:

1. Saját rokoni köröm – nekem is idegen. Barátaim is *mások*, mint én. Bennem azonban sok érzék van az emberek sokfélesége iránt, *a hibáikkal tudom őket szeretni*. A maga barátait szeretem *legalább is* annyira, mint maga rokonait is, mamát kivéve. Mamát is szeretem, *amint nem érzem*, hogy ő nem szeret (egy év óta), és ha nem vagyok féltékeny rá.

2. A széles összefüggéseket *sohasem szerettem*, de az emberi érintkezésre tényleg több szükségem van, mint magának. Hivatása magát túlszaturálja emberekkel, azonkívül engem, mint író (ha keveset is írok) érdekel az ember, mint téma. Azonkívül mindig beszéd közben tisztázódnak a gondolataim. És mi fő, hiszem, hogy a jóindulatú emberi érintkezés felébreszti az emberekben a „közös emberi sors” érzését, és *lehet egymáson segíteni és egymástól tanulni*.

3. A dohányfüstöt tényleg nem⁶ szeretem – mi tűrés tagadás – és bár *mindig* barátja voltam a félhomálynak, ha rajzoló vagy stikkelek,⁷ jó világlátásra van szükségem.

4. Étvágyam – bevallom – jó, valóban a pecsenyéhez mindig *mások miatt* ragaszkodom, *nekem* nem fontos, mit eszem, ez biztos. De ha éppen ízlik valami, ezt az örömet sem vetem meg. Szerintem *a lélek és a test megférnek egy egész emberben*, és minden szerény örömké, bármely anyagi is legyen az a *maga helyén*, elfér. Pláne megértem, ha gyerekek és cselédek és naiv emberek örülnek az ételnek: ez természetes. És hidd el, sok minden intellektuális élvezetünk csak

⁴ Ez már a Meluzina-képlet. Részletesebben l. LESZNAI 2010: 522–523.

⁵ 'majd rájössz' – VEZÉR ERZSÉBET jegyzete. A továbbiakban: VE.

⁶ Az értelemzavaró *nem* szócska nincs benne a levélben. Azt – ki tudja milyen, freudi alapon – a szövegközlő szúrta közbe.

⁷ 'hímezek' – VE.

„pecsenye” számba mehetne egy magasabb rendű lélek számára, 'die zur heiligen Einfalt gelangen ist'⁸ – s nekünk mégis jót tesz.

5. Nem az óramutató és a naptár szerint élek, de szeretem alávetni az időrendet idegrendszeremnek: este munkaképesebb vagyok, tehát későn kelek. Ha azonban értelme van a felkelésnek, meg tudom tenni. És, szívem, ha boldognak, rendben éreztem magam: jobban is tudtam felébredni, emlékezz, mennyit tudtam veled lenni reggel. A pontosság számomra azonban *csupán eszköz lehet*, de nem 'érték an sich'.

6. A vallás lényege tényleg túlmegy az erkölcsön. Hívőnek lenni annyi, mint *harmóniában lenni egy felsőbb renddel* számomra. Az ember lehet hívő különböző síkon, az erkölcs mindenesetre egyik legmagasabb. De van valami 'voulu'⁹ még az erkölcsben is, a vallásosság önkéntelenebb. A szeretet nélküli erkölcs mindig engedelmesség valakinek, ami ha bennünk van is, mégsem 'eleven-mi-vagyunk' legmélyebb értelemben. Egynek lenni az isteni renddel több mint engedelmeskedni. Szeretni több mint a jót akarni, és 'azonosnak érezni magát' több annál, amit közönségesen szeretetnek nevezünk. Ennek az érzésnek intenzív és közvetlen villanásai és dadogó megfogni és lerögzíteni próbálásai – ez az én miszticizmusom. A ceremónia ilyen 'szimbólum-dadogás', a vallásos ember túlhaladja ezt a fokot, de rendszeren nem kerülheti el. Esztétikailag mindketten érezzük a ceremónia értékét – nem?

7. *A társadalmat szeretetre kell alapítani minden nap és minden tevékenységgel.* Ha ez nekem nem is sikerül, csak néha egy-egy kicsiny gesztus, *ez nem menti fel a tételezés alól.* Az igazság látszólag több mint a „gyenge szeretet” – de könnyen válik fallá ember és ember között. Csak az egyéni lélekben hiszek Istenen kívül. A „társadalom, emberiség” nem létezik a lélek síkján. Krisztus minden egyes emberhez szólt, minden lélek Istenbe torkoll. Sőt még az egyes individuumon belül is individualizálni kell. *A bűnöző nem azonos bűnével*, minden egyes eset külön nézendő. Krisztus úgy nézett rá közvetlen frissességgel minden emberre és esetre, mintha impresszionista volna, viszont minden esetet és embert az Abszolútomhoz, Istenhez vonatkoztatott. *Ez a kettős képessége* mentette őt meg „az impresszionista és dogmatikus korlátoktól egyaránt”. *Erre az életérzésre kell törekednünk.* Az igazságos ember, bizonyos értelemben dogmatikus, bevallom a gyenge szeretet mindig impresszionista viszont. Az igazi „az erős szeretet”, „mely erős, mint a halál és kemény, mint a koporsó” a szentírás szavai szerint.

„7. [sic!] Minden szép forma iránt teljes érzékkel bírok, a szép testet többre becsülöm a rendes ruhánál, és éppen múltamnál fogva sokat szépnek tudok látni, ami laikusnak csúnya. A festői szép sokszor ellentétbe kerül látszólag a biológiai széppel. Igaz, hogy csúnya emberekben és nőkben gyakran – talán gyakrabban – 'válik értelmessé és értékessé a lélek küzdelme', a szépek számára nagy a csábítás

⁸ 'aki elérkezett a szent együgyűség fokára' – VE.

⁹ 'akart' – VE.

boldogan megállni és önmaguk felszínén maradni. Azonkívül csúnya embereknek több szeretetre van szükségük, mert kevesebb szerelem jut nekik.

8. A testi munkát ma többre becsülöm, mint eddig, a sportot számos elfajulások miatt kissé lenézem, *a „sportszerű” műveltséget éppúgy, mint a testi sportot.* „*An ihren Früchten soll ihr sie erkennen*”.¹⁰ Fizikai alkalom és e téren rossz nevelésem engem még a józan sportra is alkalmatlanná tesz. (testi nevelésben hiszek!)

10. [sic!] Nevelés. Vagy ajándéknak érezzük és rendeltetésnek lelkünk mélyén az életet vagy sem. Ha nem: egy gyereket sem szabad szülni, ha igen, minél többet, annyit, amennyit egészségi és anyagi vagy munkabeli körülményeink és szerelmi szükségleteink megszabnak. A szerelemben sem szeretem az aláhúzott „sportszerűséget” – itt is „*An ihren Früchten soll ihr sie erkennen*”. Azonkívül magad is tudod, mennyire kikökkenti a szeretést a szépség medréből minden óvakodás. De távolról sem állítom, hogy csak gyermek lehet a szerelem gyümölcse, egy igaz szerelemből munka, erő, szeretet, hit kell hogy fakadjon. *A szóval való nevelésben nem hiszek.* Az állandó példában igen: a környezetben is. Viszont ez kissé kiszámíthatatlan terület: sokszor ellentétes hatást vált ki. Mindenkit arra kell nevelni, hogy önmagát kell nevelni. Egy kis hanyagság, túlzott szisztematikusság elkerülése nem árt, azt hiszem, *az élet tarkaságából kiválasztja a lélek a neki valót.* Ezt tapasztaltam magamon. – Kemény, zárt nevelési rendszer olyan, mint az egyirányú edzés, ha mindig hideg fürdővel edzünk egy embert, az boldogtalan lesz, ha két hétig nem fürödhet, és vagy meghül vagy elszédül, ha forró fürdőt vesz. *Sokkal jobb, ha nem méri, az ember „lelki fürdővizét” sem túl skrupulózusan.* A pofontól eltértem, fejlődőképes vagyok és utálom a terrort újabban. (Nem azokat, akik a terror bűnébe estek tévedésből, különben ma mindenkit kéne majdnem utálnom kívüled és kívülem, és ennyi utáló képesség nincs bennem!) Aki fegyvert ragad, fegyvertől esik el, és ez lenne a kisebb hiba, de a Sátán műveivel nem lehet Krisztus országát előkészíteni, ezt vallom. A terror nem szükséges rossz, nem is kerülő út, de zsákutca. Viszont estek el már sötét zsákutcában.

„Wohlgeboren”¹¹ lenni – feltétele annak, hogy fogjon az emberen a nevelés, viszont a nem wohlgeborenen mi sem fog. Ez nem jelenti azt, hogy az ingadozókat nem istápolja, a jókat nem viszi hamarabb céljukhoz a nevelés. De *nem túltaksálandó,* és főleg kiszámíthatatlan. Én nem vagyok pedagógiai zseni, ezért jobb, ha nem „akarnokoskodom túlon túl.”

Édes lelkem, mindez nem empirikus lényem védelme, csak célkitűzéseimé. Nagyon igaz és mély az, *hogy az ember addig felelős, amíg hatalma terjed.* De most vádolok: *az ember hatalma bizonyos fokig addig terjed, míg szeretete, mert a szeretet nagy hatalom. Duplán igaz volt ez kettőnk esetében. Velem szemben annyi hatalmad volt, amennyinek felelősségét vállaltad volna.* Az én anyagi helyzetemet mindig vétkesnek éreztem, vártam segítő kezdet, hogy kihúzzál belőle, de te nem vállaltad a felelősséget. Viszont ez sem vád: neked nem hivatásod a szeretés,

¹⁰ 'Gyümölcsseikről ismerjétek meg őket' (bibliai idézet) – VE.

¹¹ Itt: 'születésénél fogva tanulékony, fogékony'. Mai jelentése: 'tekintetes' (címezésben) – VE.

nekem kellett volna még erősebben szeretnem. Ma erősebb vagyok e téren, tanultam, *és sokat vallok fontosnak veled, amit lényegtelennek láttam a múltban.* Remélem, fogsz tettel és tanáccsal segíteni, ha a jó Isten is megsegít. – Önérzetedet nem értem mivel ástam volna alá, *mindig bíztam benned, és hittem benned* (ha neked nem is hittem el mindig mindent) a jó Isten segedelmével. Igazad mindig az enyém volt politika terén, a 'hit' terén én többet gondolkodván többnek tudtam kifejezést adni, 'voilà tout', ugyanígy művészetben, végre ez nem métier-m. De ez nem lekicsinylés, nem is idegenség. Valóban ma is állítom: *egy Istent imádunk.* És édes pajtás, kívánok neked olyan leböcsülöket, mint amilyen én vagyok, mert akkor sok híved lesz. Látom gyengéidet, sőt azt is látom, gyengeség és nem erő az, ami eltávolít tőlem: ha egészen erős lettél volna szeretetben, jobban vállaltad volna magadhoz-váltásomat; ha egészen erős lettél volna és lennél önbizalomban, nem éreznéd 'más voltomat' magadra sérelmesnek és veszélyesnek. Utóbbi rám nézve hízelgő, úgy látszik van tér, melyen én erős vagyok. Viszont ha úgy érzed, hogy én ártok önbizalmadnak, jól teszed, ha kissé eltolsz – ez is erő – bár inkább intellektuális, mint spontán megnyilatkozása az erőnek.

Meg kell jegyezmem, *komolyan nem mondhattam célkitűzéseidet eklektikusnak,* épp oly végleges és tiszta mint „másoké”, (csak bölcsebb). Egyéniséged néha hajlik az eklekticizmusra, *ez minden nem fanatikus és igazságos ember veszedelme, és te ez a típus vagy. De ez más oldalról nézve és kordában tartva erő, amint sokszor én mondtam neked.*

Bennem az a hiba, nem volt elég erős a szeretetem, benned a hiba (nem abszolút, csak velem szemben), nem volt elég erős a vállalásod. Én csak 90%-ig szerettem, te 50%-ot vállaltál. Most tegyük jóvá: én szeretlek 50 percentes vállalásod gyengesége ellenére, te vállald emberi viszonyunkat 90%-os szeretésem tökéletlensége dacára. Mint jó öreg barát vállalam velem szembeni vállalni nem akarásodat, mint jó öreg testvér, szeress tökéletlen szeretni tudásommal, mely bizony metafizikai bukása életemnek. Mert számomra nem hiszem, hogy van más út, mely az ember szívéen keresztül vezet, *mégis csak asszony vagyok és érzem ezen métier-ben való tökéletlenségemet.* Bajom, hogy én szeretetet várok, *mégis várok* partneremtől, és nem tudok teljesen önzetlen lenni. Viszont ez ma enyhíti válasunkat: nincs tehetségem a viszonzatlan szerelemre. Addig és olyan mértékben vagyok szerelmes, adni képes, hű, ameddig kérnek tőlem. *Ezért nem is leszek az elhagyott Didóhoz hasonló.* Viszont amire kellek neked, megértés, szeretet, testvéri *hozzád tartozás,* veled azonos szeretet, ha parancsolsz belőle, csak tessék a mese szavaival „terülj, kerülj asztalkám” – és lesz minden: főzelék, kenyér, vaj, sütemény (húsételek szigorúan mellőztetnek!). Bevallom, édes, édes öreg párom, – nagyon fájna, ha keveset kérnél, keveset fogadnál el.

A kicsiny meg nem érdemelt Istenáldások *érdeke ebben az ügyben csak egy, hogy mi megértjük és szeressük egymást,* a jó Isten segedelmével.

Surányról szó sincs – nem is hív H.A.¹² Kényelmetlenek volnánk neki mint família. Elég undok szegény, mióta „igaza van”.¹³ H[atvan]-ról van szó, hol nincs senki, üres a kastély, és a jó Isten segedelmével van fűtő- és evőanyag.

Nagyon vágyódik utánad öreg húgocskád, ki mégis szerelemmentesen is, *tehozzád érzi legerősebben összetartozását (kölyköcskéket kivéve)*. Nem hiszem, hogy legyen szerelem számomra, mely ehhez mérten erősebb emberi közösséget jelenthetne számomra.

A jó Isten veled és velünk.

Megengedem, hogy te is eltedd ezt a szép levelet. A jó Isten óvjon és áldjon bennünket.

19-én¹⁴

Én is¹⁵ újra átolvastam leveletem, és nincs rajta módosítani valóm, legfőleg a pacák és kissé ideges stílus: de hiszen tudod, hogy tudok szebben is írni. A lényeg áll. Minden hibád és hibám dacára nagyon szeretlek: nincs neve az érzésnek, nem barátság, emberileg elhagynál, árva lennék. A házasság formája, sőt talán a szerelem formája, mely részedről rég megszűnt, nem mélyebb a legmélyebb szempontból.

Átnézem a *fő vádakat*, ami vád leveledben. Dohányfüst és Istenhit alatta és felette vannak a vád szférának. Körtvélyesben *igazad* van, de segítened kellett volna. E célból *elejétől* fogva közelebb kellett volna jutnod anyámhoz és Karihoz.¹⁶ Nem volt rá mód és jog *erőszakkal* befolyásolnom a dolgot – e téren (emlékezz!) úgyis sokat tettem. Viszont azért, amiben ők élnek (50 év felett jó úri morál), nem tudok sem egy öregasszonyt, sem egy kisfiút elítélni. Remélem, ezt Kari Isten jó segedelmével kinövi, de *ehhez* is fontos, hogy engem szeressen. Azzal, ha *Pesten fogyasztom el* a jogtalan jövedelmet, viszont nem éreztem magam erkölcsösebbnek: ez az *adni és bölcsen* mások javára felhasználni, nem volt módomban, ehhez több erő és segítség kellett volna; lemondani, erre részedről is több vállalás kellett volna (nem volt jogom ezt kérni sem). Viszont szegénységet pózolni, ezt nem érzem erkölcsösnek. – Politika: soha egy percig *elég nehéz* helyzetekben sem tagadtam meg a vörös időkben a te józan és erkölcsös lényedet. Erre tanúm néhány akkori hatalmasság, kivel szembehelyezkedtem. – Az embereket viszont *el tudom és akarom* választani bűnös vagy fanatikus tévedéseiktől: a szándékot

¹² Hirsch Albert. Lesznai Anna unokatestvérének, Hatvany Irénnek a férje, a nagysurányi cukorgyár vezérigazgatója. – VE.

¹³ Nyilván arra történő utalás, hogy a vezérigazgató úr – mint általában „fenn” élők – a régi rend híve volt.

¹⁴ Jászi Oszkár naplóbejegyzéseiből, főleg a szeptember 29-i és október 30-iból vonható le a következtetés, hogy Jászi október 7-i levelére Máli ezt a levelet október 18-án fogalmazta, s innen 19-én folytatta, majd fejezte be.

¹⁵ Vajon ki még? Esetleg Balázs Béla, akinek is Máli hosszú évek óta bepillantást nyújtott naplójába? Netán Gergely Tibor, a harmadik férj? Avagy Máli már maga előtt látja a levél olvasásába mélyedő Jászi Oszkárt?

¹⁶ Garay Károly, Lesznai Anna [előző?] házasságából származott legidősebb fia. – VE.

látom és a pozitív jókat. Jobb szeretek egy embert, kiben sok a jó és esetleg bűn is van, mint a lanyhakat. Ebben *régen* egyet értettünk, talán ma is. Barátaimmal szemben *legalább is* úgy megőriztem magam, mint veled szemben: *egy igaz, és ez tán hiba nőnél*: nem tudom hitemet még szerelemből sem megtagadni. De benned, a jó Isten adja mindig úgy lehessen, állandóan hittem. De avégre, hogy szerethesselek nem kellett magamat csálnom, kevés hibád van, azokat látnom szabadott, és *vélük együtt szerettelek*. Adja a jó Isten, hogy te *épp úgy* tudd szeretni az én gyengeségemet, akkor emberileg együtt leszünk.

A jó Istennek hála rendben vagyunk. 9 fokos szobában fázunk, útra készülünk. 25-ike táján remélem nálad. Kérlek, keress szobát, mivel még nem vagyok *teljesen* egészséges: kis kényelemre; sok mosdás, meleg víz lehetősége (semmi egyéb), szükségem van. Mamáék Isten segedelmével H-ba, anyád Alicehoz készül.

Sürgönyödnek örültem, de fáj, hogy aggódsz. Minden nap próbáltam levelet meneszteni. Szeretettel csókollak és vágyódom öreg pajtásom után. A jó Isten áldjon téged és bennünket.

6. Összegzésünket Jászi önképének megrajzolásával kell kezdenünk. Mert természetesen ő is önképe lencséjén keresztül cselekedett, ítélte meg mások dolgait. Mérhetetlenül nagynak gondolta magát. Valóban nagy volt. Ám nem akkora, hogy köz- és magánéleti bukását elkerülhesse. 1905. február 21-én Párizsból írja Szabó Ervinnek: „Mi intellektuelek azon dolgozunk, hogy azt, ami a nagy néptömegekben félig tisztán él, egy integrális világnézeté gyúrjuk át s morális, tudományos, művészeti fegyverekkel aknázzuk alá a társadalmat” (JÁSZI 1991: 74). Nem kétséges, hogy a m i n t e l l e k t u e l e k fordulat mögött – széles bázis helyett – csupán néhány ember állt. Szabó Ervin, Somló Bódog és még néhány személy. A feladat irgalmatlan nagyságához képest oly kevés ember, hogy azok heroszokként sem lettek volna képesek feladatuk kivitelezésére. Ám ők „csak” hatalmas koponyák voltak, kiknek társadalom-átalakító céljaikhoz többnyire csupán szánalmasan gyenge eszközeik voltak. Amikor pedig a polgári demokratikus forradalom a társadalom élére dobja őket, akkor kétszeresen megoldhatatlan helyzet miatt vallanak teljes csődöt. (1) Nincsen semmi érdemleges ország-vezető tapasztalatuk. (2) Képtelenség polgári demokratikus államot és társadalmat teremteni abban a nemzetközi helyzetben. Mert az egyik oldalon a győztesek nem csupán kemény békét készültek az országra kényszeríteni, hanem magát az ezer esztendő bírodalmát is feldarabolták, a másik oldalon pedig a magyar társadalom egyik, akkor mértékadó része ugyancsak fogékony volt a bolsevik importra.

Innen lehet meglátni Jászinak a nőkhöz való felettébb összetett viszonyát is. Az ilyen embereknek semmi esélyük arra, hogy magukhoz illő nőt találjanak. Ezért ők poligámmá válnak, ha ugyan génjeikben eleve nem hordozzák az arra való hajlamot. Jászi olyan asszonyt akart, akivel szembeni viszonyában „az abszolútumot” érzi. Amikor egyik nagy szerelme, Ella 1920 derekán élére állítja a kérdést: vagy csak ő, vagy

szakítanak, akkor emlékezteti őt arra, hogy „mindig és őszintén” megmondotta neki, hogy ő sem „abszolútom” (JÁSZI 2001: 124. – június 24-i bejegyzés). És mivel ilyen nem volt – miért is lett volna –, ezért, ha tehette, párhuzamos kapcsolatokat tartott fenn.

A legfontosabb, a benne legmélyebben élő nő, két gyermekének édesanyja, Lesznai Anna volt. Máli – aki képes volt „utolérhetetlenül kedves” lenni, aki a „körtvélyesi fészekben” „valódi nagyasszony” volt, aki „lelke elragadó szárnyalásával, szelleme szédítő mélységeivel” kápráztatta el férjét. 1920. augusztus 25-én írja Jászi, hogy Máli előző napi levelének „következő passzusa nagyon mély és igaz: 'ohne mich wäre es Dir zu leicht rein zu bleiben – ich bin ein >trotzdem< in deinem Leben ohne dem du dich nie erreichen wirst [sic!] – deine Reinheit bliebe ohne meine menschliche, reiche Zweifelhaftheiten allzusehr förmlich. Und meine Zweifelhaftheiten kann mich erheben, wenn dir zum Reichtum wird.'” Vagyis – Litván György fordításában – „Nélkülem túl könnyen tudnál tiszta maradni – én vagyok a te életedben a >mégis<, ami nélkül sohasem juthatsz el önmagadhoz. Az én emberi és gazdag kétségem (egyértelműlenségem [sic!]) nélkül a te tisztaságod (egyértelműség) nagyon is formális maradna. Ez az én kétségem felemel engem, ha téged gazdagít” (JÁSZI 2001: 138). Máli képes volt arra is, hogy amikor Jászi hosszú hónapokon át (sikertelenül) a marxizmus rendszeres cáfolatának megalkotásán fáradozott, akkor ezen erőfeszítésében is férjének sok ösztönzést adott. 1920. március 6-án jegyzi fel Jászi: „[...] Este Máli: folytattuk az Anti-Marxot. Hihetetlenül okos és mélyre látó ember. Nem csoda, ha ennyi ész és karakter mellett a rendes és kedvelt női típustól oly elütő” (JÁSZI 2001: 94).

Ugyanekkor ezzel az asszonnyal lesz az ő viszonya a legellentmondásosabb. Képes őt időnkint – maga vallja – meggyűlölni (JÁSZI 2001: 115). Míg Jászi roppant fegyelmezett elme volt, addig Máli helyenként „féktelen és zavaros” (Uo. 77. – 1919. december 2–3-i bejegyzés). Még 54 esztendőskorában is „a régi óriási baby, minden realitás érzék híján ... Olykor játszik, olykor kétségbeesik.” JÁSZI ekkor is „nagy pesszimizmussal” nézi volt neje lehetőségeit, „világ- és emberszemléletét még kevésbé” tudja követni, mint régen. Ekkor is úgy látja, hogy „nagyon kevés ellenállása van a kor áramlataival szemben” (JÁSZI 1991: 74).

1919-ben Jászi számára nem szemlélődési kérdés volt, hogy Máli nemhogy semmi ellenállást nem tanúsított a kommunizmussal szemben, hanem kifejezetten „élet-szükségletévé” vált a Lukács György vezette Vasárnapi Körrel való kapcsolattartása. Ő ezt a világot meggyűlölte, s nem tudta megakadályozni, hogy „valóságos fizikai undorra” vált ellenszenve ne menjen át feleségére is...

Elválnak, s mindig együtt maradnak.

Kulcsszavak: Lesznai Anna, Jászi Oszkár, Magyarországi Tanácsköztársaság, Vasárnapi Kör, kommunizmus, Anti-Marx, szeretet, szerelem, házasság

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS BÉLA 1982. *Napló* (Válogatta, szerkesztette és a szöveget gondozta, a jegyzeteket készítette Fábri Anna) I. köt. 1903–1914, II. köt. 1914–1922. Magvető, Budapest.
- JÁSZI OSZKÁR 1991. *Jászi Oszkár válogatott levelei* (A kötetet összeállította, jegyzetekkel ellátta Litván György és Varga F. János) Magvető, Budapest.
- JÁSZI OSZKÁR 2001. *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. (Szerk. és bevezető: Litván György) MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- LESZNAI ANNA 2010. *Sorsával tetoválva önmaga*. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből. (Válogatta, jegyzetekkel ellátta, a mellékleteket és az illusztráció anyagot összeállította: Török Petra). A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Hatvany Lajos Múzeum (Heves Megyei Múzeumi Szervezet) közös kiadása, Budapest.
- LITVÁN GYÖRGY 2003. *Jászi Oszkár*. Osiris, Budapest.
- VEZÉR ERZSÉBET 1979. *Lesznai Anna élete*. Kossuth, Budapest.

TEISZLER ÉVA

SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék

MTA–SZTE Oszmánkori Kutatócsoport

teiszler@gmail.com

A Dubnici Krónika kódexének bejegyzései

The post-entry notes of the Chronicle of Dubnic

The Chronicle of Dubnic is a narrative historical work written around 1479 whose peculiarity stems from the fact that unlike other contemporary chronicles, it discusses the period of its own provenance in a rather critical manner. The codex – which saved the text of the chronicle – is a simple edition and its decoration is incomplete. Maybe this is the reason why it received less attention than its contemporaries, including the famous Corvinas. However, the post-entry notes can provide numerous pieces of information concerning the story of the book itself and they can in addition generate the interest of many disciplines due to their diversity. The present study makes – in extenso – available those post-dating entries which were only known in some specific details, aiming to make accessible them for other disciplines besides history.

Keywords: chronicle tradition, Chronicle of Dubnic, codex

A Dubnici Krónika a 14. századi krónikakompozíció egyik variánsát tartalmazó elbeszélő történeti forrás, amely leginkább arról ismert, hogy Thuróczy János krónikája és a Budai Krónika mellett az utóbbival azonos formában fenntartotta Küküllei János I. Lajos királyról szóló munkáját, amelybe beleillesztett egy másutt fel nem lelhető, az 1345–1355 közötti évek eseményeit tárgyaló gesztát (Névtelen Minorita krónikája). Újabban szélesebb körben is ismertté tette a Dubnici Krónikát a nyelvtörténeti kutatások szitkozódásokat, káromkodásokat felgyűjtő irányzata, hiszen szövegében éppen egy ilyen jellegű rövid nyelvemlék őrződött meg. Az már kevésbé köz tudott róla, hogy szövegének vizsgálata nagymértékben hozzájárult a magyar krónika hagyomány rekonstruálásához, mivel első fejezetei az Anjou-korban keletkezett redakciók közül a Képes Krónika bővebb szövegezésű családjának egy változatából származnak, a későbbiekben pedig a rövidebb szerkesztést képviselő Budai Krónika másolására tér át, több helyütt kiegészítve azt a gazdagabb redakcióval. A munka utolsó, önálló szellemi alkotásnak tekinthető szakasza időben szökdösve egészen az 1479. évben történt eseményekig jut el, amelyben az ismeretlen szerző saját korának különleges, az aktuálisan uralkodó I. Mátyás király politikáját kritizáló, keserű hangvételű bemutatását nyújtja.¹

¹ KRISTÓ–MAKK 1972: 198–202; MÁLYUSZ 1974: 167; MAURER 1986: 146–147; KRISTÓ 2002: 89–105; KERTÉSZ 2008: 78–79; TRINGLI 2008: 508–509; KERTÉSZ 2016: 479–480.

A latin nyelven keletkezett krónikaszöveg teljes, kritikainak szánt kiadását MÁTYÁS FLÓRIÁN készítette el 1884-ben.² Ezt megelőzően csak részletek láttak napvilágot belőle, elsősorban figyelemfelhívó célzattal,³ majd 1937-ben a teljes terjedelmű kiadás vonatkozó szakaszát újranyomták a 14. századi krónikakompozíció variánsaként.⁴ Így tulajdonképpen a 19. század végén közlésre került textus férhető hozzá csupán napjainkban is, noha számos hibával terhelt, és a szándék ellenére a korabeli kritériumoknak sem felelt meg maradéktalanul.⁵ A Dubnici Krónikának tehát kritikai kiadása nem létezik, és nincsen teljes magyar fordítása sem. Ennek oka feltehetően abban keresendő, hogy a fentiekben ismertetett jelentősége ellenére általában nem tulajdonítanak önálló forrásértéket neki.⁶ Kritikai kiadásának elkészítése azonban felhasználásának gyakorisága miatt messzemenően szükséges és aktuális lenne.

Dubnici Krónika névvel gyakran nemcsak magát a forrást, hanem azt a kódexet is jelöljük, amelyben a szöveg fennmaradt. A könyv és a krónika elnevezését lelő-, illetve eredeti őrzési helyéről kapta: a gróf Illésházyak Dubnicban (Máriatölgyes/Dubnica nad Váhom, Szlovákia) lévő magángyűjteményében volt 1835-ig, amikor a család utolsó sarja, Illésházy István (1762–1838) kézirat- és könyvgyűjteményének egyéb értékes darabjaival együtt a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, ezáltal a múzeumhoz kapcsolt Országos Széchényi Könyvtárba került,⁷ ahol jelenleg is őrzik.⁸

A kódex korábbi történetéről nem sokat tudunk. Keletkezése körüli történetét DOMANOVSKY SÁNDOR igyekezett feltárni,⁹ méghozzá a krónikaszöveget megelőző és követő üres oldalakra később rákerült jegyzetek segítségével. Mivel DOMANOVSKYT elsősorban a krónikaszerkesztések egymáshoz való viszonya érdekelte,¹⁰ az utólagos bejegyzéseket teljes egészében nem közölte, közülük csupán néhányat ismertetett, amelyekből a kötet készítési helyével és megrendelőjével kapcsolatban tudott következtetéseket levonni.¹¹ Eredményei a következőképpen foglalhatók össze. Az eredetileg díszesnek szánt papírkódex szövegét elejétől a végéig egyetlen kézzel írták, feltehetően Drágfi Bertalan megrendelésére. A könyv a 16. század folyamán vagy továbbra is a Drágfi családé maradt, vagy a család birtokához közel eső kolostoré

² MÁTYÁS 1884: 1–204.

³ PICK 1888: 20, 45–47.

⁴ DOMANOVSKY 1937: 217–505.

⁵ DOMANOVSKY 1899b: passim.

⁶ KRISTÓ 2002: 106.

⁷ BERLÁSZ 1969: 57–97.

⁸ Jelzete Cod. Lat. 165. (BARTONIEK 1940: 138 [165. sz.]; CSAPODI–CSAPODINÉ GÁRDONYI 1995: 24.) A kódexről három mikrofilm is készült, ebből kettőn a teljes krónikaszöveg olvasható (FM1/778, FM1/217), de csak az egyiken láthatók az utólagos bejegyzések (FM1/778). A harmadik mikrofilm csupán a kódex 82v lapján olvasható nyelvemléket tartalmazza (FM1/3203).

⁹ DOMANOVSKY 1899a, 1899b, 1899c.

¹⁰ DOMANOVSKY 1902, 1905, 1906, 1907.

¹¹ DOMANOVSKY 1899c: 231–232.

lett. DOMANOVSKY a kötet keletkezési helyéül Váradot vagy környékét jelölte meg, s véleménye szerint itt készülhetett a kötése is.¹²

A kódexben olvasható valamennyi utólagos bejegyzés közös nevezője kétségtelenül az, hogy fényt vethetnek a könyv 16. századi történetére, használatára, ugyanakkor számot tarthatnak a történetírás, a nyelvészet, a vallás- és irodalomtörténet, valamint a filológia érdeklődésére is, ezért közlésük nem látszik haszontalannak. Az alábbiakban erre teszünk kísérletet.

A feljegyzések az elülső kötéstáblán kezdődnek az *Illésházianae/Bibliothecae/Dubnicziensis* feliratú ex libris alatt, a jobb sarokban. Itt négy – eddig meg nem fejtett jelentésű – szó található. A krónikaszöveg előtt eredetileg két lapot hagytak üresen. Az első lap rektóján egy rövidebb terjedelmű magyar nyelvű, helyi érdekeltsgű megemlékezést olvashatunk a kővári vár két bástyájának 1542–1543-ban történt emeléséről. Az építkezés leírása történetileg is meglehetősen érdekes, hiszen megnevezi az építtetőt, és konkrétan megmondja, hogy melyik bástyát mikor emelték, tehát a vár történetének rekonstruálásához fontos, másutt fel nem lelhető adatokat tartalmaz.¹³

*Mikor iranak evbe esztendőbe akor rakak
az kohnya felől valo bastyat mikor
Ferdinandus kiraly¹⁴ nepe Pestet meg
szalota vala¹⁵
s az Lapos felől valo bastyat masod
esztendőben miko irnanak evbe
esztendőben 1543
Ezeket rakatata Dragfy Gaspar¹⁶ az nihai
nagsagos Dragfy Janosnak¹⁷ fia ki az
mohachi had hadsz...nak felseges Lajos
kiraly¹⁸ melet vezet mikor irnanak
öosztendőt 1526 esztendőben.*

A fenti jegyzet mellett a lap balján meglehetősen elmosódott, az írásképre merőlegesen írt szöveg látható, amelynek első sora bizonytalanul silabizálható évszám,

¹² DOMANOVSKY 1899a: 69–72, 1899c: 230–232; RÁTH 1897: 250–256.

¹³ Az egykori Közép-Szolnok megye területén fekvő vár jelenleg a Máramaros megyei Berkeszpataka (Berchezoaia, Románia) falu területén fekszik. I. Lajos király 1375-ben Bélteki Drágnak és Balknak adományozta. A tőlük származó Bélteki és Drágfi családok közösen birtokolták 1470-ig, majd 1555-ig a Drágfiak egyedüli birtoka, végül Drágfi György feleségének kezével a Bátoriakhoz került. A Lapos folyó kanyarulatában elhelyezkedő vár építéstörténetéről keveset tudunk, területén régészeti feltárás is kevés folyt. KENYERES 2002: 327–328; SZENTGYÖRGYI 1972: 20; ENGEL 1996: I. 351.

¹⁴ I. Ferdinánd magyar király (1526–1564).

¹⁵ Az 1542. szeptember 26–október 9. között zajlott, Buda visszafoglalásáért indított hadjáratról van szó. Az ostromban részt vett Drágfi Gáspár és György is a saját seregével (LIPTAI 1984: I. 632).

¹⁶ Drágfi János fia, Kraszna és Közép-Szolnok vármegye ispánja (1536–1540) (W. KOVÁCS 2012: 65).

¹⁷ Drágfi Bertalan erdélyi vajda fia. Tárnokmester (1518–1523), temesi ispán (1523–1525), országbíró (1525–1526). Személyére összefoglalóan MARKÓ 2000: 262.

¹⁸ II. Lajos magyar király (1516–1526).

a második egy név: *Georgius Pax de Pakos*,¹⁹ harmadik sora kivehetetlen. A jobb oldalon ugyancsak az írásképre merőlegesen *1583|sicut domino placuit|Franciscus Kapornaky*²⁰ feljegyzés, illetve *1577-es* évszám alatt *Nosce te ipsum*²¹|*Johannes Izdenczy*²²|*Nemo sine crimine vivit*²³ jegyzet található, amely a lap verzőján másik kéz írásával megismétlődik.

A második, eredetileg üresen hagyott lap rektóján Drugeth Antal haláláról és temetéséről tudósítanak, egyúttal megemlékeznek arról is, hogy ugyanebben az időben kik voltak a kövári vár fontosabb tisztségviselői.

1541 1547

*Item Magnus dominus Anthonius Drugeth de Homonna de Crazna et Zolnokiensis comes migravit Polonie dominica ante corporis cristi*²⁴ *et honorifice sepultus est in claustro heremitarum in Ungvar.*²⁵

Eotunc in castro castellani

*erant in Kwvar Joannes Zodoraii*²⁶ *de Zodoro*²⁷

*et Leonardus Korlath de Helmech*²⁸ *provisor erat*

*in eodem castro item Benedictus*²⁹ *litteratus Zalonkemenyensis*³⁰

*viceprovisor Paulus Pecii*³¹ *vicecastellani in*

¹⁹ Paksy (Paxy) György 1585. szeptember–októberében győri végvidéki főkapitány (PÁLFFY 1997: 276).

²⁰ A személyt nem sikerült azonosítani.

²¹ Görög aforizma, itt latinul: Ismerd meg önmagad!

²² 1598-ban a győri végvidékhez tartozó sárvár-magyaróvári végek főkapitány-helyettese (PÁLFFY 1997: 277).

²³ A szentencia CATO Disztichonok című művéből származik, amelynek eredeti formája a következő: *Si vitam inspicias hominum, si denique mores, / cum culpant alios: nemo sine crimine vivit*. Az itt feljegyzett részlet SZENT-PÁLI ISTVÁN 1795-ben Nagyszébenben nyomtatott közmondásgyűjteményében is szerepel a „Halat szálla nélkül, embert hiba nélkül nem lehet találni” szólás magyarázataként. Hasonlóan tünteti fel GEORG VON GAAL 1830-ban kiadott Sprüchwörterbuchja is (PACZOLAY 2002: 20; GEORG VON GAAL 1830: 215).

²⁴ 1547. június 5.

²⁵ Ungvár (ma Uzshorod, Ukrajna). A 14. század közepétől a Drugeth család birtoka, közelében állt a pálosok Krisztus testéről és vérééről elnevezett, a homonnai Drugethek által 1384-ben alapított kolostora (MEZŐ 2003: 210).

²⁶ Az érszodorói Szodorói család tagja. A családfán egyidejűleg több János is szerepel, ezért személye egyértelműen nem azonosítható (PETRI 1904: 584).

²⁷ Érszodoró (ma Sudurău, Románia).

²⁸ Helmecei Korlát Lénárd. A feltehetően Ung megyében őshonos Helmecei család leszármazása ismert, a 15. század folyamán tagjaik közül többen a Drugeth család familiárisai voltak (ENGEL 1998: 105, 124–125).

²⁹ Személyét nem sikerült azonosítani.

³⁰ Zalánkemén (ma Stari Slankamen, Szerbia).

³¹ Személyét nem sikerült azonosítani.

*castro Georgius Baronaii³² de Berkewz³³ et
Valentinus Somogy³⁴ 1541.*

*Claviger ad rationem domini Magistri Illustrissimo Serenissimo
confectus porcos Georgius Petz³⁵ totus
ad rationem castellanorum erat Bernaldus³⁶
literatus de Berkewz 1541.*

*1546 Magnificus dominus Joannes Dragffii de Belthewk³⁷
filius Magnifici domini Caspari Dragffii de Belthewk
comitis migravit ad domini in castro Erdeod³⁸
et ibi in sepulcro patris sui in ecclesia parochialis
in oppidulo eiusdem sepultus est honorifice feria
quinta ante dominicam exaudi 1546.³⁹*

A krónikasöveget megelőző második lap verzóján még két további, más-más kéztől származó feljegyzés olvasható. Az első egy Kővár környéki hatalmaskodásról tudósít, a második, amely számos javítást, áthúzást és hiányt tartalmaz, Drágfi Gáspár fia Györgyöt és Somlyói Bátori Annát említi.

*1547
Egregius Simon⁴⁰ porkolab de Osgyan pauperos
colonos de Lapoos⁴¹ duo hunngaros et duo
walachos de Hozzufalwa⁴² in
fenile Joannes Fago⁴³ de dicta Lapoos
miserabiliter interemit et quampluros*

³² A Baranyai család eredete ismeretlen. Nevüket az Ung megyei Baranya településről kapták. A helység első említésekor (1342) egyúttal feljegyezték korabeli tulajdonosának, Pál fia János mesternek a nevét, akitől a Baranyai nemesek származása levezethető. A Baranyaiak közül többen Ung megye tisztségviselői voltak, feltehetően a Drugethek familiárisai (ENGEL 1998: 43, 65, 66–67, 105, 122, 128, 1985: 942).

³³ Magyarberkesz (ma Berchez, Románia) 1405-től Kővár tartozéka. Lakossága a 16. században magyar lehetett (CSÁNKI 1890: 548; B. NAGY 1973: 76–77).

³⁴ Személyét nem sikerült azonosítani.

³⁵ Személyét nem sikerült azonosítani.

³⁶ Személyét nem sikerült azonosítani.

³⁷ Bélteki Drágfi János, Gáspár fia, az 1555-ben elhunyt György testvére, Közép-Szolnok és Kraszna vármegye ispánja (1507–1526). (W. KOVÁCS 2012: 65).

³⁸ Erdőd (ma Ardud, Románia). Az itteni várat és a Szűz Mária tiszteletére emelt templomot Bélteki Drágfi Bertalan erdélyi vajda építtette 1481-ben (CSORBA 1999: 65; MEZŐ 2003: 418).

³⁹ 1546. június 3.

⁴⁰ Osgyáni Bakos Simon, Drágfi Gáspár familiárisa. Urától több birtokadományt is szerez, Kővár várnagya 1540-től (JAKÓ 1990: 550, 569, 578).

⁴¹ Magyarláros (ma Târgu Lăpuș, Románia). A település a 15. századtól Kővár tartozéka, lakossága ez időben magyar lehetett (SZENTGYÖRGYI 1972: 12–15; RÉVAY 2000: 353–360).

⁴² Hosszúfalu. Berkessel és Lápossal együtt Kővár tartozéka (SZENTGYÖRGYI 1972: 12–15; B. NAGY 1973: 76–80; RÉVAY 2000: 353–360).

⁴³ Személyét nem sikerült azonosítani.

*etiam alios vulneribus afecit quot
Deus altissimus suo adventu tempore
sui iudici secundum sua merita propter
effusionem sanguinis Innocencium persolvere.
Hec ideo volui notare ut perpetue
memoria eiusdem in castro Kewar
rehabeatur.*

A d 1555

*Magnificus dominus Georgius Dragffii de Beltwk⁴⁴
filius magisrti Gasparis de eodem Beltwk comitis
cum esset adhuc esset in pubertate ad superos
volavit in castro Chichwa⁴⁵ tempore [...] Anna Batori de Somlio
magnifici Georgii Dragffii [...] et deportatus est [...] alterius [...] sui [...]*

A krónikasöveget megelőző oldalakon a feljegyzések ezzel befejeződnek, az utolsó a szöveg első oldalának alján található: *Chronica de gestis Hungarorum*.

A bejegyzések közvetlenül a 102. fólión véget érő krónikasöveg alatt folytatód-
nak a következő latin nyelvű verssel.

*Discite mortales nimis non fidere muris
Moenia quid valeant, capta Vienna docet.
Moenia quid possint virtus et dextera Regis
[?] monsrat clara Vienna sua
O miranda nimis plauda clementia Regis
Laudere non novit, vincere cuncta solet.*

A 103. fólió verzóján az 1547-es évszám alatt egy 5 versszakos ima olvasható,
amelynek első 4 strófája magyar nyelvű, az utolsó latin nyelven íródott.

*1547 |
Miez mi kerünk zent lelket velen
ezven az igaz hitesth mikor ez vilagbol
kimulunk aldot isten otalmaz minket
minden gonoztul irgalmaz nekunk.*

*Te igaz velagossak taniketh Urunk
Cristosnak igaz ismerethire mek minket
bizonal idvezül es eöreök halaltuul
meg ments irgalmaz nekünk.*

⁴⁴ Drágfi Gáspár és Batori Anna fia, Közép-Szolnok és Kraszna vármegye ispánja (1503–1508). A bél-
teki Drágfiak ispánságára és a Batoriakkal való kapcsolatára összefoglalóan W. Kovács 2012: 58–61,
64–65.

⁴⁵ Csicsva vára ma Csicsvaalja (Podčičva, Szlovákia) településhez tartozik. Építettői a Rozgonyiak,
akiknek egészen 1523-ig a birtokában maradt. Ekkor a Batoriak kezére kerül (HORVÁTH 2006: 321–
323).

*Nemz mi bennünk Cristosba valo hiteoth
 mellyel hiessünk Cristosth bineosökerth
 meg holtnak lenni mert mindeon
 az ki ezt hiendei idvezul irgalmaz |nekünk.*

*Nyomorusaghinkban legy mi biztatunk
 es ereos hiteonk hagi halalonknak idejen
 mi meg gyozhessük az erdögeth es
 nagi eoreomel ki mullyonk irgalmaz
 nekünk.*

*Que te vicit clementia ut ferres nostra
 crimina crudelem mortem patiens ut
 nos amorte tolleris.*

A következő, 104. fólió rektóján egyszerű dátumok, valamint egy eseményfeljegyzés olvasható 1549-re vonatkozóan, Léva és Csábrág várának elfoglalásáról:

*Item 1549 circa festum Penthecostes⁴⁶
 connumerarum alemani castrum
 Leva⁴⁷ reperunt et iterum castrum
 Chyabragh⁴⁸ expugnaverunt.*

Alatta:

*Franciscus Bachii⁴⁹
 Congeries lapidum multis constructa rapinis
 corruit atque [...] raptor habebit operes.*

A 104-es fólió verzóján megismétlődik a krónikaszöveg alá írt vers egy részlete javított formában: *Discite mortales ne fidere muris menis |Menia quid valeant capta Vienna docet.* Ezután más kéz írásával a *magnifico* szó alatt Ferdinánd királyhoz és Bátori Istvánhoz szóló címzések. Nem tudni, hogy utóbbiak a megfelelő megszólítás érzében tartása miatt kerültek-e ide, vagy ténylegesen elküldött levelekre emlékeztették lejegyzőjüket. Végül a hátsó kötéstábla belső oldalán egyszerű dátumfeljegyzéseket láthatunk, továbbá egy mondatot, amelynek a vége nem olvasható tisztán: *carmina que quoniam studio florente...*

A kódexben található utólagos bejegyzéseknek eddig kevés figyelmet szenteltek. Valamennyi részletes elemzésére a magunk részéről nem vállalkozhatunk más tudományoknak nálunk erre sokkal inkább hivatott művelői helyett, legfeljebb DOMANOVSKÝ SÁNDOR korábbi megállapításait pontosíthatjuk valamelyest. Azon véleményével, amely szerint a könyv a 16. század első felében a Drágfi családhoz

⁴⁶ 1549. június 9. körül.

⁴⁷ Léva (ma Levice, Szlovákia).

⁴⁸ Csábrág. A vár a mai Csábrágvarbók (Čabradský Vrbovok, Szlovákia) település határában található.

⁴⁹ Személyét nem sikerült azonosítani.

szorosan köthető, egyetértünk. Azt a feltételezést azonban el kell vetnünk, hogy a kódex a család kihalása után valamely kolostorhoz kerülhetett, hiszen a bejegyzések egyértelműen világi használatra utalnak, őrzési helye pedig – legalábbis ebben az időben – a számos helyi érdekeltségű információból következően Kővár lehetett.

Kulcsszavak: krónikás hagyomány, Dubnici Krónika, kódex.

Hivatkozott irodalom

- BARTONIEK EMMA 1940. *Codices manu scripti Latini. I. Codices Latini medii aevi*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- BERLÁSZ JENŐ 1969. Az Illésházy-könyvtár. Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből. In: BÉLLEYPÁL–HARASZTHYGYULA–KERESZTURYDEZSŐ–DEZSÉNYI BÉLA szerk., *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- B. NAGY MARGIT 1973. *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták: XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- CSÁNKI DEZSŐ 1890. *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- CSAPODI CSABA–CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA 1995. *Ariadne*. A középkori magyarországi irodalom kéziratának lelőhelykatalógusa. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.
- CSORBA CSABA 1999. *Legendás váraink*. Budapest.
- DOMANOVSKY SÁNDOR 1899a. A Dubniczi Krónika kódexe. *Magyar Könyvszemle. Újfolym* 7: 64–72.
- DOMANOVSKY SÁNDOR 1899b. A Dubniczi Krónika kézírata és kiadása. *Akadémiai Értesítő* 10: 397–403.
- DOMANOVSKY SÁNDOR 1899c. A Dubniczi Krónika. *Századok* 33: 226–256; 342–355; 411–451.
- DOMANOVSKY SÁNDOR 1902. A Budai Krónika. *Századok* 36: 615–630, 729–752, 810–831.
- DOMANOVSKY SÁNDOR 1905. A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. *Századok* 39: 397–419, 518–547.
- DOMANOVSKY SÁNDOR 1906. *Kézai Simon mester krónikája*. Forrástanulmány. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- DOMANOVSKY SÁNDOR 1907. Mügelin Henrik krónikája és a Rímes Krónika. *Századok* 41: 20–35, 119–142.
- DOMANOVSKY SÁNDOR 1937. In: SZENTPÉTERY IMRESZERK., *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. [Reprint: Nap Kiadó, Budapest. 1999.]
- ENGEL PÁL 1985. Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. *Századok* 119: 941–1005.

- ENGEL PÁL 1996. *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, Budapest.
- ENGEL PÁL 1998. *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében.* Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, Budapest.
- GEORG VON GAAL 1830. *Sprichwörterbuch in sechs Sprachen, Deutsch, Englisch, Latein, Italienisch, Französisch und Ungarisch.* Friedrich Volke, Wien.
- HORVÁTH RICHÁRD 2006. Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 41: 305–326.
- JAKÓ ZSIGMOND 1990. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei II. 1485–1556.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- KENYERES ISTVÁN 2002. *XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I.* Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest.
- KERTÉSZ BALÁZS 2008. Dubnici Krónika. In: FÖLDESI FERENC szerk., *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2008. március 14 – június 15.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- KERTÉSZ BALÁZS 2016. A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban. *Századok* 150: 473–499, különösen 479–480.
- KRISTÓ GYULA 2002. *Historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC 1972. Krónikáink keletkezéstörténetéhez. *Történelmi Szemle* 15: 198–203.
- LIPTAI ERVIN 1984. *Magyarország hadtörténete I.* Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1974. A Képes Krónika kiadásai. In: HORVÁTH JÁNOS–SZÉKELY GYÖRGY szerk., *Középkori kútfőink kritikus kérdései.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 167–186.
- MÁTYÁS FLÓRIÁN 1884. *Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum. Accesserunt Adnotationes chronologicae seculi XII et XIII-i, Chronicon Monacense, Chronicon Zagradiense et Varadiense, Joannis de Utino brevis narratio de regibus Hungariae.* (Historiae Hungariae Fontes Domestici 1. Scriptores 3.) Quinque-Ecclesiis.
- MARKÓ LÁSZLÓ 2000. *A magyar állam főméltóságai.* Magyar Könyvklub, Budapest.
- MAURER ZSUZSA 1986. Dubnici Krónika. In: VIZKELETY ANDRÁS szerk., *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 1985. november 12.–1986. február 28.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- PACZOLAY GYULA 2002. Szent-Páli István erdélyi magyar közmondásgyűjteménye. *Erdélyi Múzeum* 64: 1–24.
- PÁLFFY GÉZA 1997. Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) *Történelmi Szemle* 39: 257–288.

- PETRI MÓR 1894. *Szilágy vármegye monographiája* VI. Szilágy vármegye, Budapest.
- PICK MIKSA 1888. *Régi magyar történetírás a legrégibb kortól 1526-ig*. Irodalomtörténeti értekezés. Budapest.
- RÁTH GYÖRGY 1897. A Korvina önálló könyvkötési stílusa. *Magyar Könyvszemle* 21: 250–265.
- RÉVAY VALÉRIA 2000. Kővár vidékének XVII. századi nyelvhasználata. In: HOFFMANN ISTVÁN, KIS TAMÁS, NYÍRKOS ISTVÁN szerk., *Magyar nyelvjárások. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve*. XXXVIII. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 353–360.
- SZENTGYÖRGYI MÁRIA 1972. *Kővár vidékének társadalma*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TRINGLI ISTVÁN 2008. A Dubnici Krónika. In: FARBAKY PÉTER–SPEKNER ENIKŐ–SZENDE KATALIN–VÉGH ANDRÁS szerk., *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Kiállítási katalógus*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest. 508–509.
- W. KOVÁCS ANDRÁS 2012. Középszolnok és Kraszna vármegyék hatóságának középkori történetéhez. *Erdélyi Múzeum* 74: 46–67.

TELEK ÁGNES

Budapest Főváros Levéltára

teleka@bparchiv.hu

Építészet és vizuális források Fotográfia és kartográfia a város- és építészettörténeti kutatás szolgálatában*

Architecture and visual sources

Photography and Cartography in the service of researching city- and architecture history

The paper discusses the possible research fields and developments given by online databases and digitalized documents. The Hungarian archives are among the leading ones in Europe and the Budapest Time Machine is part of the internationally organised Time Machine Project; it is accessible via the Hungaricana Cultural Heritage Portal and its primary data provider is the Budapest City Archives. The paper focuses on the most relevant databases related to the history of architecture such as Mapire.eu (digitalized and georeferenced maps), Képcsarnok (linked to Fortepan), Topotéka (photo collection based on geography but not connected with Hungaricana). These developments can help researchers as well as other users but it's necessary to draw their attention to source criticism and observation and to still use the archives in person.

Keywords: database, Mapire, Hungarian Time Machine, The Time Machine Project, Hungaricana, Topotéka, Fortepan, Budapest City Archives, history of architecture, city history, city photos, designs, maps, photos, archives, plan collection, photo collection, digitalization, georeferencing, bigdata.

1. Bemutakozás, bevezető, kérdésfelvetés. Előadásomban alapvetően az építészettörténet nagy egészén belül főleg a budapesti, 19–20. századi építészet témájához kapcsolódtam. Mint a konferencia programjában szereplő előadások nagy része, az én témám is egy kutatómódszertani kérdésből indul ki, egy téma körüljárásának a módszerét vizsgálja: egy épület történetének kutatása során felmerülő képi, online források használatát.

A közgyűjteményekben (is) zajló digitalizálás, az online közzététel, illetve a különböző források, adatbázisok együttes vizsgálata mára nagyban megkönnyíti a város-történet, illetve az építészettörténet irányába a laikus, egyszeri kutatók kezdeti lépéseit is. Egyre több olyan törekvéssel találkozunk, melyek segítségével akár egyetlen felület több layert, ezáltal időbeli síkot összevetve tálcán kínálja az összehasonlítást.

* Az előadás vázát adó online prezentáció linkje: <https://prezi.com/view/dZsj2quw6unmdGCmRXrL/>

Többek között ilyen elvek mentén működik a később bemutatásra kerülő Mapire¹ oldal, vagy a Budapest Időgép.²

A felkészülésem során felmerült kérdések, melyek közül néhányat igyekszem az alábbiakban meg is válaszolni:

- Milyen alapelvek és nemzetközi előzmények és együttműködések mentén haladnak a magyar fejlesztések?
- Hogyan segítik ezek az adatbázisok az összevetést, kutatást?
- Milyen veszélyeket rejt, ha ilyen könnyen elérhetővé tesszük a korábban csak hónapok, évek alatt összegyűjthető és megismerhető adatokat?
- Hogyan és mennyire ellenőrizhetők ezek a források?
- És egyáltalán van-e szükség erre?

2. Nemzetközi előzmények – Time Machine Project. Prof. FREDERIC KAPLAN³ 2013 júniusában mutatta be egy konferencián⁴ az ötletét, mely szerint a Google Maps, Street View és műhold felvételekből kiindulva elkezdett gondolkodni olyan digitális adatbázisok építésén, amelyek nemcsak térben segítik az online felfedezést, hanem időben is. Prototípusként Velence városának Időgépét szeretnék elkészíteni, több helyi archívummal együttműködve, 80 iratfolyókilométernyi irat digitalizálásával és közzétételével. A vállalat léptékét mutatja, hogy szándékuk szerint az elmúlt ezer év történetét szeretnék feldolgozni, és az oldalon jelenleg is még csak a bemutatkozások találhatók.⁵ Természetesen nemcsak a velencei levéltárak (The State Archive in Venice, The Marciana Library, The Instituto Veneto and the Cini Foundation) iratainak feldolgozása fontos, hanem az adatok, kutatási eredmények kontextusba helyezése is, tehát más európai nagyvárosok hasonló adatbázisainak megépítése, illetve támogatása is cél.⁶ Kiemelendő, hogy a koncepció különbözik a ma már „hagyományosnak” nevezhető adatbázisoktól: a döntő eltérés nem a tér- és időbeli keresés egyszerre történő lehetővé tétele, hanem az, hogy különböző adatmezők, kulcsszavak szerinti lekérdezések helyett olyanfajta szabad navigálást céloz meg, mint a Google Maps, hozzáadva az időbeli dimenziót.

¹ <http://mapire.eu/hu/>

² <https://hungaricana.hu/hu/adatbazisok/budapest-idogep/>

³ Prof. FREDERIC KAPLAN mérnök, kutató, vállalkozó, digitális bölcsészeti elnöke az Ecole Polytechnique Federale de Lausanne (EPFL), ugyanitt a the EPFL's Digital Humanities Lab igazgatója

⁴ https://www.ted.com/talks/frederic_kaplan_how_i_built_an_information_time_machine

⁵ Venice Time Machine <https://vtm.epfl.ch/>

⁶ <http://timemachineproject.eu/>

3. Itthoni kezdeményezések

3.1. Hungaricana. Az oldal 2014. decemberi indulása óta egyre szélesebb körben válik ismertté.⁷ A Hungaricana mint gyűjtemény bemutatása nem jelen előadás/dolgozat feladata, így csak röviden ismertetem néhány mondatban. Közgyűjteményi portálként definiálja magát: a magyar közgyűjtemények digitalizált állományainak gyűjtőportálja, adatbázisa. A Hungaricana megrendelője és üzemeltetője az Országgyűlési Könyvtár, levéltári területen Budapest Főváros Levéltára koordinálja a munkálatokat, és az elsődleges tartalomszolgáltatója; a portál kivitelezője az Arcanum Adatbázis Kft. A portálon keresztül több adatbázis elérhető, az egyik legegyszerűbben használható és legizgalmasabb a MAPIRE oldala.

3.1.1. MapiRE. A Hungaricana elindulásától függetlenül, már az előtt megjelent a MapiRE ötlete az Arcanum alapítóitól.⁸ 2014 szeptemberében többek között Biszak Sándor, az Arcanum Digitális Tudománytár alapítója és Kenyeres István, Budapest Főváros Levéltára igazgatója mutatták be a 12. ICA Conference Digital Approaches to Cartographic Heritage alkalmából Budapesten a MapiRE ötletét és kialakulását, mely a rendelkezésre álló európai térképeket is felhasználja és bemutatja, de alapvetően, a vállalatnak megfelelően, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia, Habsburg Birodalom területére fókuszál.⁹

Ennek előzménye volt a katonai felmérések és kataszteri térképek közzététele 2004-ben. Eleinte offline, DVD-n publikálták ezeket, ezután elérhetővé tették a MapiRE oldalán is, ahol már georeferálták a felmérési szelvényeket, és szinkronizálták a Google Maps kartográfiai adatbázisokkal. Fontos lépés volt emellett az archív légi felvételek hasonló alkalmazása is, melyről szintén szó esett fent említett konferencián egy másik előadásukban 2014-ben.

A georeferálás lényege, hogy a térképek és térképi adatbázisok szkennelt képfarmátumait georeferenciával látják el, így adott lokalizáció pontosan megfeleltethető más térképek ugyanazon koordinátaival. Ennek köszönhetően egy mai, élő és aktuális információkat tartalmazó térképpel szinkronizálva, egymásra vetítve lehet őket kutatni, ezáltal lehetővé téve a pontos megfeleltetést a tér adott pontjai között különböző időpontokban. A MapiRE esetében egy csúszkával lehet állítani az áttűnést

⁷ Néhány megjelent írás: https://index.hu/tudomany/tortenelem/2015/05/24/hungaricana_levtelar_kozgyujtemeny/; <http://ujkor.hu/content/a-digitalis-oszesztatol-a-ketretegu-pdf-ig-a-hungaricana-kozyujtemenyi-portal-bemutatoja> http://hvg.hu/itthon/20161210_Megmentett_Nepszabadsag

⁸ https://www.arcanum.hu/media/uploads/mapire/pub/mapire_biszak_et_al.pdf

⁹ A MapiRE portál neve szójáték, a „Mapping the Empire” kifejezésből alkotott mozaikszó. Az eredeti szándék szerint a Habsburg Birodalom – tucatnyi mai államot lefedő – katonai felmérési térképeinek georeferált közzétételére jött létre. Később ugyanezt a munkamódszert folytatták a kataszteri térképekkel, melyek tucatnyi mai állam közös örökségét jelentik. Ma már azonban az a cél, hogy a georeferált történelmi térképek európai szintű gyűjtőportálja legyen, a közelmúltban át is nevezték az oldalt: MapiRE Történelmi Térképek Online.

a történeti térkép és a mai alak között (0–100%), így még szemléletesebb a változás, és könnyebb az összehasonlítás.

A fényképek ortorektifikációja (a felvétel természetesen torzult irányainak és méretezésének konvertálása a kompatibilitás érdekében – a kamera adatai, a pozíciója és a szögek rekonstruálása)¹⁰ által a nyers légi felvétel georeferált képpé alakítható, mely ilyen formában már alkalmazható és szinkronizálható a georeferált térképekkel. Ennek egyik legfontosabb eredménye a Mapire oldalán a Budapest légifotók (1944) című térkép,¹¹ mely jól illusztrálja azt a szerves egymásba kapcsolódást, mely fotográfia és kartográfia között létrejön, és melynek köszönhetően a fotográfiai alapú források a várostörténethez, azon belül is az építészettörténeti kutatáshoz nyújtanak minden eddiginél átfogóbb segítséget.¹² A közismert Fortepan csapata tervezi egy olyan applikáció fejlesztését, mely hasonló módon adatolná a fotókat: „Pontosan megadva nemcsak a lokációt, hanem az irányt is, hogy egy az egyben azt lássuk, amit az akkori fotós látott, segít megkeresni ugyanazt a pozíciót, szöget, magasságot.”¹³ Mivel a fent említett Budapest Időgép is a használt többek között Fortepan fotókat, az ilyen típusú metaadatolás egy lépéssel közelebb is vihet a virtuális 3D városmodellekhez, mely a fent említett nemzetközi kezdeményezés, a Time Machine egyik fő célja is.

3.1.2. Képcsarnok. Témánk szempontjából egy másik nagyon fontos és hasznos adatbázis a Képcsarnok.¹⁴ Mint mindegyik adatbázis, ez is több közgyűjtemény fotótárának a képeit tartalmazza, jelzettel, forrásmegjelöléssel. A felület egészen interaktív, bevonja a felhasználót, nemcsak címkékkel láthatja el a felhasználó a képeket, hanem van egy felhasználók által szerkeszthető adat is, mely duplán motiválja a felhasználót. Nemcsak tudása megosztására van lehetőség, hanem rögtön egy „Geokódolási versenyben” is részt vehet.¹⁵ Ha pedig a képeket lokálisan azonosítjuk, akkor már csak egy lépésre vagyunk attól, hogy térképre helyezzük.

3.2. Fortepan. A fotográfia történetében a kezdetektől jelen van, sőt központi téma az építészet és a város. A 19. század második felére önálló tematikává vált (1860–70-es évek), mégpedig épp annak köszönhetően, ami a fényképezés kezdeti szakaszának technikai nehézségeit jelentette: a hosszú expozíció a statikus

¹⁰ <http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/TerkepiVetuletekAlapfeluletek/ch09.html>

¹¹ <http://mapire.eu/hu/map/bp1944/>

¹² Ezen a ponton szeretnék tenni egy szubjektív észrevételt: Picit hiányolom, hogy pont ez a kettő: a katonai kataszteri felmérések térképei és a katonai légifelvételek nincsenek szinkronizálva egymással.

¹³ <https://artportal.hu/magazin/nem-erzem-idealizmusnak-szerintem-ez-normalis-tamasi-miklos-fortepan/>

¹⁴ <https://gallery.hungaricana.hu/hu/>

¹⁵ Komoly veszélyeket rejt magában ugyanakkor ez az opció, ugyanis egyelőre a felhasználók adatolása nem kötött admini jóváhagyáshoz, így a megadott lokalizációt nincs, aki lektorálja. Frissítés 2020 májusából: verseny azóta már nincs, de az interaktív, crowd-sourcing, vagyis a felhasználói tudásbázisból építkező meghatározásra még mindig van lehetőség.

épületeknél nem jelentett problémát. Érdekes adalék belegondolni abba, hogy nemcsak a város építésének és változásának dokumentálására szolgáltak a fényképek, hanem visszafelé is hatottak: a városépítők oktatásában és munkájában is fontos szerepet játszottak az építészeti fotók, városképek.

A Fortepan mindenki által ismert és ingyenes használható (letölthető) metaadattolt és indexelt képadatbázis. A fotográfiák mellett minden esetben megtaláljuk a forrás pontos megjelölését az orig alatt, itt egy link át is vezet az őrzési hely/tulajdonos oldalára, a beadó további képeihez. De csak az oldalon belül navigál, nincs beágyazott hiperlink. Itt egy újabb szubjektív észrevételt tennék.

A fent bemutatott térképek digitalizálása és szinkronizálása, továbbá az, hogy ezt fényképekkel is meg lehet tenni, szinte adná magát, hogy a Fortepan fotóit is egy mozdulattal lokalizálhassuk, térképen el tudjuk helyezni. A Fortepannak nem ez a fő feladata, és nem hiányossággként jelzem. De nézzük, milyen hatékony ez, ha működik, pl. Fortepanról kapott felvételekkel – Hungaricana képcsarnokában (ahol egyébként van hiperlink a Fortepan oldalára.)

3.3. Topotéka. A lokalizációs szervezőelven alapuló képi adatbázist az osztrák Alexander Schatek alapította 2014-ben. Az oldal az adott település lakóközösségének vizuális emlékeit gyűjti össze. Itthon Székesfehérvár, Józsefváros, Városliget, Budafok, Berettyóújfalu, Solymár topotékája indult el eddig. A Fortepannal összevetve térbeli és időbeli utazást is tehetünk vele. A magyarországi topotékák működését Budapest Főváros Levéltára koordinálja.

3.4. Budapest Időgép.¹⁶ Budapest Főváros Levéltárában már az 1990-es évek óta zajlik az őrzött iratanyag digitalizálása, feldolgozása, rendszerezése és publikálása. Az Időgép felépítéséhez közvetlenül használható adatbázisok, mint például a topográfiai mutatók pedig már egészen az 1970-es évektől készülnek. Ennek legfontosabb, a nagy nyilvánosság felé történő kinyitása volt a fent már ismertetett Hungaricana oldal elindítása, mely többek között a későbbi adatbázisoknak alapot adó Mapirét is magában foglalja. A dolgozat elején bemutatott nemzetközi Time Machine projektbe bekapcsolódva 2017-ben elindult a Budapest Időgép, mely szintén erre épül.

Az egyik legfontosabb funkciója, hogy az eddigi forrásokat nemcsak új, jóval könnyebben kezelhető formában kapja meg a felhasználó, a felület maga ajánlja fel az összevetést, a laikusabb kutatók számára is könnyebbé téve ezzel az összehasonlítást. Az új technológiák nemcsak az eddig ismert források kényelmesebb használatát jelentik, hanem rávezetik a kutatót számtalan további forrásra vagy összefüggésre, háttér-információra. Megjeleníthetővé teszi a kapcsolatot az adatok között, és összeköti azokat georeferált és vektorizált térképekkel, mintegy 100-150 éves időintervallumon belül. A térképen szereplő információk kulcsszavas kereséssel is előhívhatóak, jelenleg helyrajzi szám, telekkönyv, lakásívek, tervrajzok adatainak

¹⁶ <https://hungaricana.hu/hu/budapest-idogep/>

megjelenítésére van lehetőség. A folyamatosan zajló digitalizálásnak és adatfeldolgozásnak köszönhetően folyamatosan bővülnek és frissülnek a bevonható területek, 2018-tól közjegyzői iratok és további, nagy mennyiségű építészeti tervrajz is digitalizálásra és publikálásra kerül majd.¹⁷

4. Összegzés. A technika fejlődésével megállíthatatlanul gyarapodó információ-halmaz áll rendelkezésre, mégpedig egyre könnyebben elérhető formában. Szolgáltatói, illetve szakmai oldalról nem feledkezhetünk meg arról, hogy a felhasználókat, kutatóinkat minden esetben forráskritikára, autopsziára és levéltár-látogatásra, személyes kutatásra is buzdítsuk.

Különösen fontos ez azért, mert a térinformatikai rendszerbe szervezett információk nem mindig teszik lehetővé a forráskritikát, sőt ezek a felületek gyakran éppen elfedik az ehhez szükséges információkat. Szemléletes példa erre a Mapires kataszteri térkép felülete, ahol a terület lehetőség szerinti teljes lefedése érdekében különböző időben készült és különböző típusú szelvényekből raktak össze egy ilyen formában soha nem létezett országtérképet. Ez az információ rejtve marad a kevésbé gyakorlott felhasználó előtt. Éppen ezért a térinformatikai rendszer és a technológiai fejlődés lehetőségeinek kihasználása mellett nem veszít fontosságából a „hagyományos” forrásközlés, természetesen digitális formában. Nem kiváltja, hanem megkönnyíti a kutatást, például a Mapires és az Időgép nem pótolja a térképek szelvényenként, levéltári rendben és tudományosan megalapozott leírással történő közzétételét.

Kulcsszavak: adatbázis, Mapires, Budapest Időgép, The Time Machine Project, Hungaricana, Topoteka, Fortepan, Budapest Főváros Levéltára, építészettörténet, várostörténet, városfotók, tervrajzok, térképek, fényképek, levéltár, tervtár, fotótár, digitalizálás, georeferálás, bigdata.

¹⁷ A konferencia és a kézirat elkészülte óta ezek a frissítések természetesen megtörténtek: mintegy 1100 épület közel 6000 db építészeti iratai, vagyis tervrajzai, a közjegyzői iratok, telekkönyvi betétek, az 1944-es lakásívek és a Budapesti Cím- és lakjegyzék is elérhető már az Időgépben keresztül. A frissítések folyamatosak.

TÓTH KATALIN

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola

Magyar és összehasonlító folklorisztika Doktori Program

thkatih@gmail.com

Történeti források lehetséges felhasználása a kulturális antropológiai jelenkutatásban

Possible use of historical sources in contemporary research of cultural anthropology

The research methods of the first decades of 20th century cultural anthropology – dominated by the fieldwork-based structural functionalist school of theory – became more and more complex in the second half of the century. The ahistorical point of view became obsolete; the changing nature of research fields required the use of historical science methods in cultural anthropology in order to reach a deeper, more authentic understanding and analysis of complex social phenomena. Postmodern cultural anthropologists offer various examples on how researchers of contemporary issues can use historical sources – however, all of them underline that applying historical methods in the cultural anthropological research does not mean that cultural anthropology is transformed into historical science, instead, by the methodological continuity, it truly becomes an interdisciplinary science.

Keywords: cultural anthropology, changing nature of research fields, complex social phenomena, historicity, methodological continuity

1. Bevezetés. „1968-ban írtam le azt, hogy az antropológiának fel kell fedeznie a történelmet, azt a történelmet, amely magyarázatot adna arra, hogy milyen úton-módon jött létre a modern világ társadalmi rendszere, és amely arra törekedne, hogy elemzően értelmezzen minden társadalmat, köztük a miénket is. [...] Igaz, hogy tudományos módszereink mind kifinomultabbá váltak, de az eredmények egyre inkább közhelyek lettek. Ahhoz, hogy ne süllyedjünk le a banalitások szintjére, a jelen gyökereit a múltban kell felkutatnunk – gondoltam” – így bírálta ERIC R. WOLF ([1982] 1995: 9) a funkcionista¹ kulturális antropológia ahistorikus személetét Európa és a történelem nélküli népek című munkájának előszavában még a '80-as évek elején.

¹ Jelen tanulmánynak nem célja a kulturális antropológia – előzményeit is beleértve közel két évszázados – történetének, illetve széles spektrumon mozgó irányzatainak bemutatása (vö. ERIKSEN–NIELSEN 2001, BOHANNAN–GLAZER [1997] 2006, LETENYEI 2012). A francia szociológia által inspirált funkcionista nézetek ugyanakkor kiindulási pontként szolgálnak a dolgozat témájának megértésében, hiszen az ahistorikus, a kizárólag egy adott közösség összefüggéseinek kontextusában vizsgálódó szemlélettel szemben fogalmazódtak meg a 20. század második felében azok a kritikai hangok, amelyek a történetiség fontosságára mutatnak rá a komplex társadalmak kulturális antropológiai elemzése kapcsán.

Wolf meglátásával – miszerint a kulturális antropológiai kutatásban a 20. század számottevő részében uralkodó funkcionális módszertan² nem képes válaszokat adni a törzsi társadalmak között fennálló kulturális kölcsönhatásokra, illetve hogy nem rendelkezik megfelelő apparátussal a komplex társadalmak kulturális sokszínűségének megértéséhez – nem maradt egyedül. A '60-as, '70-es években fokozottan jelentek meg azok az akkor új hangok, amelyek különböző aspektusok mentén az addig uralkodó kulturális antropológiai módszertan kritikai felülvizsgálatát sürgették. Az egyik fő kritikai tézis szerint véget kell vetni az ahistorikus paradigmának, amely korlátokat emel a kulturális antropológiai megismerés elé. A '70-es években megkérdőjeleződött az addig domináns kultúrafogalom, amelynek következtében a kultúra fogalmának vizsgálatánál egy diakronikus, azaz a történeket időrendben követő tudományos megközelítési módszert kezdtek alkalmazni, amely az antropológiai megértés hangsúlyos elemévé tette a történelmet (KELLOG 1991: 419).

A kritikai nézetek szerint az „új” kulturális antropológia legyen történelmi és politikai érzékenységgel bíró interpretatív szaktudomány, amely megtartja a kulturális relativizmust, mint módszertanának meghatározó kiindulópontját, illetve, amely újragondolja a terepmunka, a kulturális másik, valamint a kultúrafogalom mibenlétét úgy, mint az etnográfiai ábrázolás fő keretező elemeit (MARCUS–FISCHER 1999: 166).

Jelen tanulmány célja annak vázlatos, elméleti ismertetése, hogy a kritikai fordulatot követően milyen szerephez jut(hat)nak a történeti források, valamint a történelmi szemlélet a kulturális antropológiai jelenkutatásban; dilemmák felvetése abban a tekintetben, hogy egy jelenkutató miképp indulhat el a múlt felé és, hogy az antropológiai és a történeti perspektíva hogyan érvényesíthető szintetizáló módon; illetve, hogy adott kulturális változás mikroszintű követését hogyan segíthetik a történeti források.

² A funkcionista kulturális antropológia két fő képviselője BRONISLAW MALINOWSKI és ALFRED REGINALD RADCLIFFE-BROWN. MALINOWSKI a Trobriand-szigeteken végzett terepmunkája során a résztvevő megfigyelést határozta meg a szaktudomány fő módszertani elemének, amelynek jellemzője az adott kultúrába való beépülés úgy, hogy a kutató hosszú hónapokra kiszakad saját társadalmából, és a másik kultúra tagjaival kezd együtt élni. („[...] más fehér emberek társaságától elkülönülten a lehető legközelebbi kapcsolatban maradjunk a bennszülöttekkel, és ezt igazán csak akkor tudjuk megvalósítani, ha közvetlenül a faluban verünk sátrat” (MALINOWSKI [1922] 2004: 422). Az együttélés során a kutató fokozatosan ismeri, majd érti meg azt a struktúrát, amely az adott társadalmat egységbe szervezi, lépésről lépésre mutatkoznak meg előtte azok az apró társadalomszervező motívumok, amelyek más társadalomkutatási módszereket alkalmazva rejtve maradnának előtte. „Hatalmas különbség van a bennszülöttek társaságában való alkalmankénti elmerülés és az igazi kapcsolat között” (MALINOWSKI [1922] 2004: 422). MALINOWSKI elképzelése szerint a terepmunka esszenciája olyan kis társadalmak holisztikus, ahistorikus és komparatív megfigyelése, amelyek a nyugati kultúra előtt addig ismeretlenek voltak (FEISCHMIDT 2006). RADCLIFFE-BROWN úgy gondolja, hogy „az etnográfus ismereteit vagy annak nagy részét a tanulmányozott népcsoport közvetlen megfigyeléséből vagy a csoport tagjaival fenntartott közvetlen kapcsolatból meríti [...]. A történelmi magyarázat elfogadhatósága függ a történelmi dokumentumok teljességétől és megbízhatóságától. A primitív társadalmakban, amelyeket a szociálandropológusok tanulmányoznak, nincsenek dokumentumok” (RADCLIFFE-BROWN [1952] 2004: 13). RADCLIFFE-BROWN antropológiájának középpontjában a folyamat, a funkció és a szerkezet fogalmai állnak.

2. A történetiség és a történeti források szerepe a kulturális antropológiában.

2.1. A gyarmati örökségtől a kritikai fordulatig. Széles körben ismert tény, hogy a kulturális antropológia tudományát a kolonizációs folyamatok hívták életre: az antropológusok követték a zászlót, amely saját gyarmatbirodalmukba vitte őket (COHN 1980: 202). Ez azt is jelenti, hogy az antropológiai kutatás egy olyan hatalmi viszonyoktól terhelt világban realizálódott, amelyben gazdaságilag, illetve politikailag alá- és fölérendelt szereplők néztek szembe egymással. A 20. század második felében a szaktudománynak szembe kellett néznie feszültséggel teljes gyarmati örökségével (KELLOG 1991: 421).

A gyarmati világban, a törzsi társadalomban az antropológus célja a „bennszülötté válás” lett, azért, hogy a kultúrát megélt egyének szempontjából készítse el elemzését. BERNARD S. COHN szerint azonban hiába kívánt az antropológus a kultúra „bennszülöttjének” szemszögéből megszólalni, azaz atemporális módszereivel elmondani a kultúra bennszülöttjének megélt valóságáról, akkor, ha a vizsgált valóság maga a kultúra, amely folyamatosan konstruált és módosított, ugyanakkor, soha nem változik meg teljesen – ily módon, történetiséggel bír. Az emberek szándékok és következmények világában élnek, ahol a szándék és a cselekedet a történelem által ölt testet a kultúrában. COHN arra mutat rá, hogy a funkcionista antropológus nem vesz tudomást arról, hogy az a társadalmi valóság, amelyben megfigyeléseit végzi nem más, mint a társadalmi változás egy lépcsőfoka (COHN 1980: 217).

SYDEL SILVERMAN érvelése mentén a történelmi és társadalmi elemzés elméleti elkülönülésének alapja az a tény, hogy az antropológus fő érdeklődése a törzsi társadalom működésének megértése volt, amelynek csak feltételezésen alapuló történelme létezett. A törzsi társadalom kutatójának a közvetlen megfigyelés szolgáltatta a fő forrást, s a történelmi információ (ha talált ilyet) csak annyiban volt fontos számára, amennyiben az közvetlenül meghatározta a jelenben észlelt szituációt. Megváltozott a helyzet, amikor az antropológusok Európába érkeztek: a történelmi perspektíva (amellyel az európai társadalmak esetében számolni kellett) képessé vált megtermékenyíteni a társadalmi és kulturális analízist (SILVERMAN 1979: 414), sőt, a kortárs politikai-gazdasági kontextus erőteljes motivációt biztosított arra, hogy az antropológiai megismerés történelmi irányba orientálódjon (KELLOG 1991: 421).

SILVERMAN gondolata alapján szükséges megfelelő hangsúlyt fektetni a kulturális antropológiai kutatás megváltozott terepeire, hiszen a 20. század második felében egyre erősödött az a tendencia, amelynek mentén a kutató saját, komplex társadalmi és annak problémái felé fordult, ugyanis „aligha vitatható, hogy a technikai civilizáció 20. századi felgyorsult expanziója válságba, de legalábbis kritikus helyzetbe sodorta az úgynevezett hagyományos társadalmakat és kultúrákat. Vonatkozik ez többek között a fejlődő világ számos törzsi közösségére is. A társadalomtudományok

művelői ezrével sorolhatnak fel elpusztított, eltűnt, kihalt népeket, törzseket, törzscsoportokat” (BOGLÁR 2001: 73).

Ennek következményeképp a sokszínű városi kultúrák, vallási csoportok, etnikai kisebbségek, zenei szubkultúrák stb. mikrotársadalmának vizsgálata, illetve olyan sokrétű társadalmi jelenségek elemzése, mint a migráció, a hajléktalanság vagy a különböző politikai szerveződések működése elavulttá tették a s t r u k t ú r a és a f u n k c i ó koncepciói által meghatározott funkcionista vizsgálódást. Az „új” kulturális antropológusoknak tehát azért, hogy hatékonyan fordíthassák figyelmüket a kortárs világ komplex társadalmi felé, kifinomultabb módszerekre volt szükségük a kultúra tanulmányozásában: az amerikai antropológia (vö. COHN 1980) elsőként szintén a történelem fontosságát húzta alá (SAUNDERS 1984: 454).

2.2. A történeti források hasznossága a kulturális antropológiai kutatásban.

A kulturális antropológus tehát azért nyúl történeti forrásokhoz, hogy megértse a jelenben tapasztalt valóságot. Azonban nagy eltérés figyelhető meg a kutatási témák és kérdések között abból a szempontból, hogy milyen mélyen ágyazottak a történetiségbe, azaz milyen történeti források használatát és milyen mértékű „történeti szemüveget” igényelnek. Schapera szerint a használt történeti módszer függ a probléma természetétől, amellyel dolgozunk: aláhúzza, hogy az antropológiai kutatásban a történeti vizsgálódásnak nem abszolút, hanem relatív szerepe van, azaz, minden a témaválasztástól és főképp attól függ, hogy a kutató milyen pragmatikus döntések és választások mentén látja leghatékonyabbnak a feltett kérdések megválaszolását (SCHAPER 1962: 152–153).

SUSAN KELLOG jól kidolgozott összefoglaló tanulmányában számos példával illusztrálja, hogyan lehet az identitás dinamikusan változó fogalmainak „kinyomozásában” kreatív módon használni a történelmi kutatást. Úgy gondolja, hogy a történeti perspektíva abban is segít, hogy beszéljünk azon speciális egyénekről és csoportokról, akik szerepet játszottak egy-egy társadalmi változás folyamatában. KELLOG nyomatékosítja, hogy a gyakran pluralisztikus, cselekvő-központú, politikailag meghatározott megközelítés – amely elengedhetetlen a kortárs társadalmi jelenségek releváns értelmezéséhez – nem lenne érthető a történelmi események és folyamatok prezentálása nélkül (KELLOG 1991: 437).

COHN szerint az antropológiai tapasztalat bevitele a levéltárba (egy olyan k u l t u r á l i s a r t e f a k t u m , amely felöleli a múltat és a jelent is) segít megérteni, hogy a kultúrák hogyan strukturálódnak és épülnek fel; célkitűzésként javasolja, ha lehetséges, a kutató találja meg a kontinuitást a történeti kutatás és az antropológiai vizsgálódás között. Aláhúzza, hogy az antropológiai-levéltári kutatásnak nem a tények és az indokok utáni nyomozás a célja, hanem a mögöttük megbúvó jelentések kidomborítása (COHN 1980: 221).

SILVERMAN arra világít rá, hogy a legtöbb esetben a történelmi adat háttér-konstituáló tényezőként kerül be az etnográfiai jelenbe, és nem úgy, mint az antropológiai elemzés integráns része. Szerinte ezzel az attitűddel az antropológia számos értékes információtól esik el, hiszen a történelmi adat egyedülálló lehetőséget biztosít az elméletek alkalmazására és arra, hogy az etnográfia időhöz kötött hatókörét kiterjessze (SILVERMAN 1979: 413).

ZBIGNIEW LIBERA tanulmányában szintén a történelem és a kultúra kölcsönhatását tárgyalja: fő állítása, hogy a posztmodern vonulat radikálisan megkérdőjelezi az elméletek létezését. LIBERA szerint a kultúra eszméje saját magát veszélyeztette azáltal, hogy tárgyiasította az észlelt valóságot, hogy statikus, homogén, holisztikus képet festett a társadalmi életéről, holott a valóságban az antropológusnak a konfliktusokkal, az ellentmondásokkal, a különbségekkel, a töredezettséggel és a sokszínűséggel kellene foglalkoznia. Továbbá, LIBERA meglátása szerint az antropológusnak el kellene vetnie azokat a kategóriákat, amelyek állítólagos (de a valóságban közel sem biztos, hogy létező) hasonlóságokat, folytonosságot generálnak, s amelyek kizárják az idő, az esemény és a történelem fogalmát. Ugyanakkor nyomatékosítja, nem arról van szó, hogy az antropológus forduljon a történetiségben létező társadalmak vizsgálata felé, hanem maradjon meg a kortárs kultúrák elemzésénél (LIBERA 2011: 598).

2.3. A kulturális antropológia történeti érdeklődése nem egyenlő a történeti antropológiával. LIBERA utolsó gondolata rávilágít egy igen lényeges problémára: a történeti szemüveget alkalmazó kulturális antropológia a jelenben vizsgálódik, nem a múltban, azaz társadalomtudományt művel elsősorban és nem történettudományt. Ezzel ellentétben, a történeti antropológia³ – amely inkább a történészek nyitottságát mutatja a társadalomtudományok irányába – kérdésfeltevése a múltra irányul, de a válaszait jellemzően az interpretatív antropológia, a geertzi koncepciók⁴ eszközével teszi meg.

Az a tény tehát, hogy a történelem egyre nagyobb helyet kapott az antropológiai kutatásban, nem jelenti azt, hogy a történészek és az antropológusok ugyanolyan módon képzelnek vagy gyakorolnak a történetírást. Ellenkezőleg, a történészek és az antropológusok alapjaiban véve másképp látják, hogy mi a történelem, a múlt megértésének különböző módjait reprezentálják. Az antropológusok a történelmet gyakran arra használják, hogy megértsenek vele vagy általa kortárs kulturális és

³ A történeti antropológia a történettudomány és az antropológia kereszttetszetében helyezkedik el, ami azt jelenti, hogy „a történettudomány egyre nagyobb teret adott egykor-élt társadalmak mindennapi életvitele és gondolkodásmódja rekonstruálásának és olyan új területekre terjesztette ki kutatásait, mint a demográfiai viselkedés és a családszervezet, az anyagi kultúra, a mentalitás története, és kidolgozta a »hosszú tartamú« folyamatok, sőt a »mozdulatlan történelem« fogalmait” (HOFER 1984: 8), vö. SEBŐK 2000, BENDA–SZEKERES 2007.

⁴ Legfőképp az ún. sűrű leírásról, a sűrű leírásban szereplő apró részletek és szimbolikus jelentések interpretációjáról van szó (GEERTZ [1973] 1994).

társadalmi formációkat, míg a történészek konkrétan a múltra vonatkozólag tesznek fel kérdéseket (KELLOG 1991: 422). Az antropológia és a történelem tehát nem egyesül, sokkal inkább két diszciplína kollaborációjáról van szó mind a történeti antropológia, mind pedig a történeti forrásokat is alkalmazó kulturális antropológia esetében, amely annyit jelent, hogy a tudományágak képesek kölcsönösen táplálni a másik eszközkészletét és különböző perspektívából válaszokat adni ugyanazokra a kérdésekre (SILVERMAN 1979: 433).

3. Összegzés. Dolgozatom abban a meggyőződésben született, hogy a jelenben tapasztalt társadalmi jelenségek olyan történelmi termékek és következmények, amelyek a kulturális antropológus által csak komplex módszertani keretek között vizsgálhatók hitelesen. Tanulmányom azt a célt tűzte ki, hogy felvázolja a kulturális antropológia módszereinek és a történeti források együttes, egymást kiegészítő alkalmazásának néhány lehetséges útját szakirodalmi példákkal illusztrálva.

Fontosnak tartottam bemutatni, hogy a kulturális antropológia számára – amelyet a törzsi társadalmak vizsgálatának motivációja hívott életre – miként vált fontossá a történeti szemlélet, hogy aztán a megváltozott terepek kulturális komplexitását is hiteles társadalomtudományként vizsgálhassa. Igyekeztem rámutatni, hogy a kulturális antropológia történeti források bevonásával sem válik történeti tudománnyá (nem lesz történeti antropológia), hiszen kutatási kérdései a jelenre vonatkoznak, ebből adódóan, számára a történetiség a jelen társadalmi jelenségeinek mélyebb megértéséhez, artikulálásához szükséges: nem a történelmi valóság felfedezése a célja, hanem a múlt kulturális konstrukcióinak megértése, s annak bemutatása és interpretálása, hogy mik a kortárs kultúra megnyilvánulásainak kulturális alapjai.

Tanulmányomban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a komplex módszerekkel dolgozó kulturális antropológus fontos feladata, hogy kidolgozza kutatásának módszertani kontinuitását, megteremtve így egy olyan keretet, amely lehetőséget nyújt egy mikroközösség múltjának és jelenének koherens egészként való megismeréséhez. Ezt követően a kutató azzal a kihívással szembesül, hogy mikroszintű történeti- és jelenkutatásai által megtalálja a kapcsolatot a társadalmi mikro- és makroszint között. Mindeközben nem lehet célja az általa vizsgált társadalmi valóság teljességének, totalitásának megismerése, célja lehet viszont, hogy kidolgozott módszerei – mélyfúrás mind a jelen és a múlt horizontján, azaz az antropológiai és a történelmi érzékenység szintetizálása – eredményes válaszokkal szolgáljanak a 21. század komplex társadalmi jelenségeinek megértésében.

Kulcsszavak: kulturális antropológia, megváltozott terepek, komplex társadalmi jelenségek, történetiség, módszertani kontinuitás

Hivatkozott irodalom

- BENDA GYULA – SZEKERES ANDRÁS szerk. 2007. *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- BOGLÁR LAJOS 2001. *A kultúra arcai*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- COHN, BERNARD S. 1980. History and Anthropology: the State of Play. *Comparative Studies in Society and History*. 22. 2: 198–221.
- ERIKSEN, THOMAS HYLLAND – NIELSEN, FINN SIVERT 2001. *A History of Anthropology*. Pluto Press, London – Sterling, Virginia.
- FEISCHMIDT MARGIT 2006. Az antropológiai terepmunka módszerei. *Szabadszociológia*, http://mmi.elte.hu/szabadszociologia/mmi.elte.hu/szabadszociologia/indexa3ef.html?option=com_tanelem&id_tanelem=834&tip=0 (2017. 11. 10.)
- FENSKE, MICHAELA 2007. Mikro-, makro-, agency. Történeti néprajz mint kulturális antropológiai praxis. *Tabula*, 10. 2: 195–219.
- GEERTZ, CLIFFORD [1973.] 1994. *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó, Budapest.
- HOFER TAMÁS 1984. Bevezetés. In: Uő. szerk., *Történeti antropológia*. Budapest. 7–19.
- KELLOG, SUSAN 1991. Histories for Anthropology: Ten Years of Historical Research and Writing by Anthropologists, 1981–1990. *Social Science History* 4: 417–455.
- LETENYEI LÁSZLÓ 2012. *Kulturális antropológia. Elméleti történet*. Typotex Kiadó, Budapest.
- LIBERA, ZBIGNIEW 2011. History and Culture: Problems of Cultural Anthropology and Historical Anthropology. *Anthropos* 2: 597–602.
- MALINOWSKI, BRONISLAW [1922.] 2004. A nyugat-csendes-óceáni térség argonautái. In: LETENYEI LÁSZLÓ szerk. *Településkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 417–440.
- MARCUS, GEORGE E. – FISCHER, MICHAEL M. J. 1999. *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- MERLAN, FRANCESCA 2015. Change and Continuity in Anthropology: Examples from Christianity and from the situations of contemporary Australians. In: Gabriele Bammer szerk. *Change! Combining Analytic Approaches with Street Wisdom*. ANU Press. 227–248.
- PITT, DAVID C. 1972. *Using Historical Sources in Anthropology and Sociology*. Holt, Rinehart and Winston Inc., New York.
- RADCLIFFE-BROWN, ALFRED REGINALD [1952.] 2004. *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- SAUNDERS, GEORGE R. 1984. Contemporary Italian Cultural Anthropology. *Annual Review of Anthropology*. 13: 447–466.
- SCHAPERA, I. 1962. Should Anthropologists be Historians? *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 92. 2: 143–156.
- SEBŐK MARCELL szerk. 2000. *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör, Budapest.
- SILVERMAN, SYDEL 1979. On the Uses of History in Anthropology: The „palio” of Siena. *American Ethnologist*, 6. 3: 413–436.
- WOLF, ERIC R. [1982.] 1995. *Európa és a történelem nélküli népek*. Akadémiai Kiadó – Osiris–Századvég, Budapest.

TÖRÖK SÁNDOR MÁTYÁS

Petőfi Irodalmi Múzeum

toroksm2@gmail.com

Móricz Zsigmond levelezésének digitális kritikai kiadása (1892–1913)*

Digital Critical Edition of the Correspondence of Móricz Zsigmond (1892–1913)

The topic of my presentation is the NKFIH-backed research project that aspires to publish the correspondence from the years 1892 to 1913 of Hungarian writer Móricz Zsigmond. I demonstrate through examples the problems that have emerged relating to the determination of the boundaries of the text corpus and to the planning of the research infrastructure, which serve to illustrate some wider dilemmas facing collaborations between the fields of humanities and IT. I explain the measures concerning source criticism (e.g. the procedures to ascertain the originality and authority of manuscripts), and I touch upon the subject of challenges in designing uniform editorial guidelines suiting the linguistically and culturally variegated letter-writers, and of research efforts aiming at identifying names and places in the letters. In conclusion I speak of the philological endeavors to make the edition of these literarily valuable texts accessible and comprehensible for a wide audience.

Keywords: Móricz Zsigmond, correspondence, critical edition, textology, cryptography.

1. Bevezetés. Tanulmányomban a Móricz Zsigmond-levelezés kritikai kiadásának előkészítése során felmerült filológiai, textológiai problémákat kívánom röviden bemutatni. Mint minden szövegkiadás esetében, az alap kutatás megszervezése, a szöveg gondozás alapelveinek lefektetése, a tárgyi apparátusok kialakítása a textológia több évtizedes módszertani hagyományaira támaszkodva, s egyszersmind a feldolgozandó anyag sajátosságainak figyelembevételével történik. Éppen ezért azzal a kérdéssel szeretnék foglalkozni, hogy a levelezés egyedi jellegzetességei miképpen vezettek szövegkiadásunk módszertani elveihez. Ehhez mintegy bevezetesként a kiadásra szánt korpusz körülhatárolását, s rövid tartalmi jellemzését fogom elvégezni.

2. A kiadandó levelek köre. Móricz Zsigmond 1913-ig tartó levelezése tekintélyes részét a családi levelek alkotják. Az írónak szüleivel, testvéreivel s a szélesebb rokonsággal folytatott levélváltása tanulmányainak alakulásáról, a család anyagi gondjairól, a költözködésekről stb., többek között arról árulkodik, miként nehezedett

* A levelezés a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában jelenik meg a DigiPhil (Tudományos szövegkiadások, bibliográfiák és kutatási adatbázisok online tudástára) a Petőfi Irodalmi Múzeum és a BTK Irodalomtudományi Intézet közös szolgáltatása keretében (digiphil.hu). A kutatás támogatója a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH K 116201.

Móriczra a legidősebb testvér szerepe, hogyan támogatta öccsei tanulmányainak előrehaladását. E levelek közül már mennyiségét tekintve is külön figyelmet érdemel az író első feleségével, Holics Jankával folytatott levelezése. Ez különösen megismerkedésük és házasságkötésük közötti időszakban (1902–1905) volt a legintenzívebb. A még egymástól külön élő pár csaknem naponta levelezett egymással, aminek különös jelentősége van akkor, ha pl. Móricz szatmári népdalgyűjtéseinek útjait kívánjuk feltérképezni, melyet a Kisfaludy Társaság megbízásából és támogatásával, majd később az Országos Monografia Társaság honorálásával folytatott. Mint köztudott, az író nemcsak népdalokat, népmeséket gyűjtött, e körutak alkalmával megteremtette első téma-, modell- és szöveggyűjteményét, mely komoly hatással volt alkotásmódjára, világlátására. Móricz néha egyszerre több képeslapot is küldött Jankának Szatmárból, folytatólágosan írva rájuk a szöveget, sorszámmal is ellátva őket. Jó példa erre az 1904. augusztus 6-án Nagykárolyból küldött, hat képeslapból álló számozott sorozat, melynek első tétele egyelőre nem került elő (Móricz Zsigmond Holics Jankának, 1904. augusztus 6. Kézirat, magángyűjtemény).

Az 1913-ig tartó levelezés Móricz Zsigmond pályakezdő éveit, íróvá válásának folyamatát is érzékletesen illusztrálja. Tudós nagybátyja, a fiatalon elhunyt Pallagi Gyula segítette a pályaválasztás és a tanulmányok terén, valamint első lírai és prózai kísérleteit is véleményezte. Móricz gyakran váltott levelet fő támogatójával, legifjabb Szász Károllyal, aki szerkesztője volt az *Uránia* című lapnak, ahol első tanulmányai, köztük Reviczky Gyuláról írt munkája is megjelent. 1903-tól lett Az Ujság munkatársa, ez volt az a szerkesztőségi közeg, mely a Nyugat-korszak előtt befolyásolta nézeteinek alakulását. Gyakran helyettesítette a napilap gyermekrovatának szerkesztőjét, Pariss Pált, aki „Nagyapó” álnéven levelezett a gyermekolvasókkal. A levelekre részben Móricz feladata volt válaszolni; ez az oka annak, hogy a PIM Móricz Zsigmond-hagyatékában több tucat „Nagyapónak” címzett levél található. A Móricz leveleiben olvasható önreflexiók nyomán körvonalazódik az a költői, illetve írói hivatástudat, mely jellemzi helykeresését a korabeli irodalmi életben. Többet tudhatunk meg a pályakezdés bizonytalanságáról, a kételyekről és önazonosság-keresésről, a mellőzöttség érzéséről, mely miatt nagy számban születő művei közül sokat megsemmisített.

Az anyag 1908 után egyre több, az írói pályafutással összefüggő levelet tartalmaz, köszönhetően a Nyugatban való debütálásnak (Hét krajcár) és rendszeres publikálásnak, valamint a drámaíróként elért sikereknek (pl. a Sári bíró 1909-es bemutatójának). Móricz az 1910-es évek elején már több folyóirattal, színházzal, kiadóval áll kapcsolatban, műveit németre fordítják és bécsi színpadon is előadják. E tetemes anyagból itt csak egyetlen mozzanatra, a kevésbé ismert Stefan Kleinrel folytatott levelezésre, ezzel összefüggésben Móricz műveinek korai német recepciójára szeretném felhívni a figyelmet. Klein, osztrák–magyar műfordító, 1911 novemberében

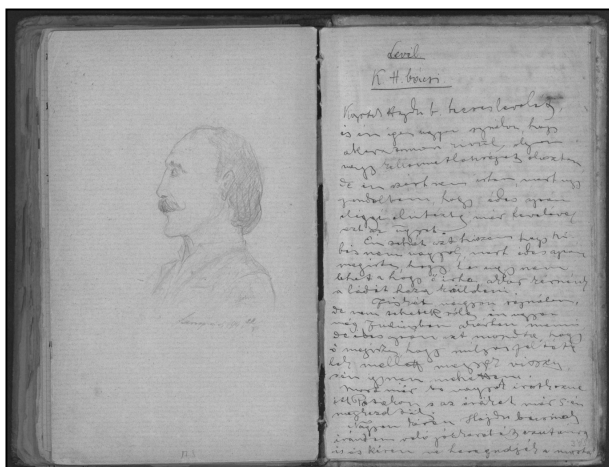
keresi fel levelével az ekkor már híres írot, hogy művei lefordításához engedélyt kérjen (Stefan Klein Móricz Zsigmondnak, 1911. november 14. PIM kéziratár, PIM M. 100/1066/1). Ezt követően Móricz művei rendszeresen jelennek meg a rövid életű *Der Strom* című osztrák lapban. Klein egyik levele szerint Stefan Grossmann, a lap szerkesztője és egyben a Wiener Schauspielhaus igazgatója az író drámai művei iránt is érdeklődik (Stefan Klein Móricz Zsigmondnak, [1912.] július 18. PIM kéziratár, PIM M. 100/1066/80). Klein, levelei szerint, tucatnyi novella és jó pár egyfelvonásos mellett *Az isten háta mögött* című regényt is lefordítja (Stefan Klein Móricz Zsigmondnak, [1913. március]. PIM kéziratár, PIM M. 100/1066/71).

Kiadásunk a teljességre való törekvés elvének megfelelően a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratári anyaga mellett az MTA Kézirattárában, az Országos Széchényi Könyvtárban, a Színháztörténeti Intézetben és más közgyűjteményekben található kéziratokat is közre adja. Nem tekintünk el a magángyűjtemények anyagának számbavételétől sem, aminek fontosságát a kutatás menete vissza is igazolta. Éppen a családi levelezés nagy hányada magángyűjteményből került elő. Eddig megközelítőleg másfélszer annyi Holics Jankának szóló vagy általa írt levelet találtunk, mint amennyi a PIM Kézirattárában volt, s ez a számarány csak emelkedni fog a gyűjtemény további feldolgozása során.

A teljesség elve azonban nem öncél, hanem annak a hermeneutikai törekvésnek a megvalósítása, hogy Móricz Zsigmond szövegeit, értelmezésüket elősegítve, a maguk eredeti kontextusában adjuk közre. E kontextus megteremtését nem csupán a tárgyi jegyzetapparátussal és szövegmagyarázatokkal kívánjuk biztosítani, hanem a rendelkezésre álló források minél szélesebb körének bemutatásával. Móricz Zsigmond levelei mellett a hozzá írt leveleket is olvashatjuk. Kiadásunk nem tekint el a fogalmazványok, a töredékek, illetve a másolatok közlésétől, s amennyiben a szóban forgó levél máshonnan nem hozzáférhető, az utánközlések szolgálnak forrásul. Felfogásunk szerint a félbehagyott, megkezdett levélfogalmazvány a megírás szándékára vall, így pl. önálló levélszöveggként közöljük Móricz válaszfogalmazványát, mely Gömöri Jenő Tamás egy neki szóló levelén található. A levélkezdemény mindössze a „Mélyen tisztelt Uram” megszólításból áll (Gömöri Jenő Tamás Móricz Zsigmondnak, 1913. március 5. PIM kéziratár, PIM M. 100/602/2). A kutatás későbbi feladata lesz megállapítani, hogy ezeket a töredékszövegeket az író végül befejezte-e, majd elküldte-e a címzeteknek, vagy megmaradtak fogalmazványoknak. Számolunk azzal a ténnyel is, hogy az író tisztában volt e dokumentumok jelentőségével, s gondoskodott saját levelezése archiválásáról, aminek eredményeképpen jegyzetfüzetei is tartalmazhatnak sajátkezü levélmásolatokat. Ilyen pl. Hajdú Istvánhoz írt 1894-es levele a Fehér Könyvben (1. kép).

Mindezen felül törekszünk arra, hogy a levélhez mellékelt más levelek, művek vagy egyéb mellékletek szövegét is függelékben közreadjuk, amennyiben azok hozzáférhetőek.

3. Kiadásunk alapelvei. A publikálásra szánt anyag tetemes mennyisége indokoltta tette a digitális forma előnyben részesítését a hagyományos nyomtatott könyvvel szemben, különös tekintettel azokra a keltezetlen levelekre, melyek elhelyezése az időrendben a kutatás teljes futamideje alatt visszamenőleg lehetővé válik. A digitális kiadás ezen felül megszünteti a papíralapú kiadások egyik komoly problémáját,

1. kép

(MÓRICZ 1963. I: 41–42.)

a lezártaságot, így téve lehetővé az alapkutatás során újonnan feltárt eredmények közzétételét, a kiadás aktuális állapotának a munka előrehaladtával való frissítését. A levelekben előforduló személynevek, helynevek és műcímek jelölésének, a szövegek végigködölésének köszönhetően bővített keresési funkciók lesznek elérhetőek, ami a nyomtatott kötetekben megszokott név- és tárgymutatók kiváltásával a munka tudományos igényű

használatát egyszerűsíti. A digitális forma a kéziratokról készült szkennnek teljes körű közzétételére is alkalmas, így a kutatócsoport szövegkritikai döntései ellenőrizhetővé, a felmerülő textológiai anomáliák kézzelfoghatóbbá válnak. A kéziratokkal való találkozás nemcsak a kutatók számára fontos, hanem azoknak az olvasóknak is, akik a korabeli kézírások, képeslapok között böngésznek.

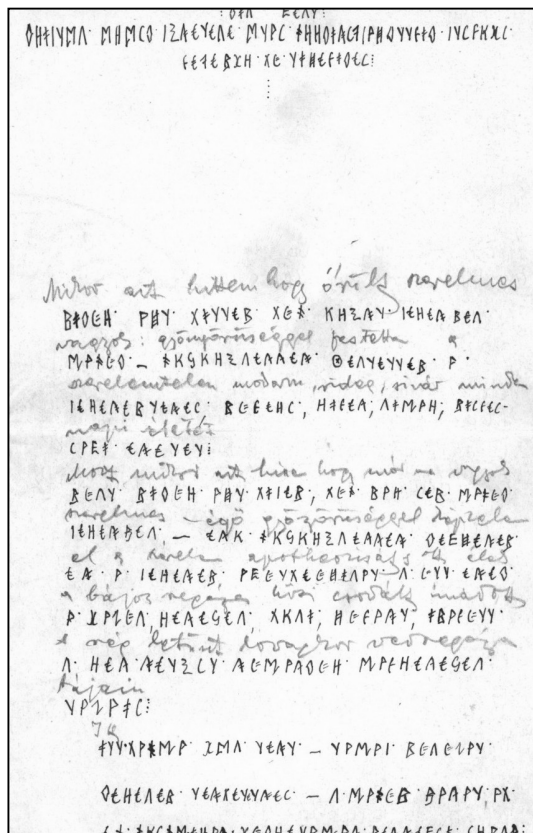
A szöveggondozás alapelveit a Textológiai Munkabizottság (a továbbiakban TMB) előírásainak és a PÉTER LÁSZLÓ által szerkesztett módszertani ajánlást követve dolgoztuk ki (ALAPELVEK; PÉTER LÁSZLÓ 2003). Kiadásunk betűhív lesz, megőrizvén a levélírókra jellemző egyedi nyelvi sajátságokat és szokásokat. A különböző szerzői beavatkozásokat, úgymint a javításokat, törléseket, betoldásokat a főszövegbe ágyazva jelöljük. A szövegek egységes formázást kapnak, nem követjük a kéziratok írásképét vagy a nyomtatványok egyedi tipográfiáját. Emellett nem jelöljük a gépiratoknál gyakran előforduló technikai eredetű hibákat, mint amilyen az írásjelek elcsúszása. A figyelemre méltó eseteket, pl. ismeretlen szerző kézírásának jellegzetességeit a kéziratleírásban külön kommentáljuk.

A betűhív szöveg mellett a TMB digitális kritikai kiadásokra vonatkozó előírásának megfelelően készül egy ún. olvasóbarát változat, mely a közérthetőség és a könnyen olvashatóság érdekében további emendálásokat tartalmaz. Mivel ez a verzió a népszerűsítés szándékával, az olvashatóság megkönnyítése céljából készül, a nyilvánvaló elírások javításán és a rövidítések feloldásán túl bizonyos mértékig a mai helyesíráshoz igazítjuk. Eljárásunk során a nyelvtani szerkezeteket, a hangtani és az egyéni írássajátosságokat meghagyjuk, és csak olyan esetekben modernizáljuk a szövegek helyesírását, ha a szerző által használt szóalak vagy szerkezet értelemzavaró. Értelemzavarónak az olyan szövegrészt tekintjük, amely a mai olvasó számára félreérthető, illetve a folyékony olvasást jelentős mértékben nehezítő. Félreérthető lehet egy szó akkor, hogyha a szerző által használt alakban mást jelent, mint ami a szövegkörnyezetbe illene. Ilyen eset leggyakrabban a magánhangzók vagy a más-salhangzók időtartamának változásánál (pl.: *halva* – *hallva*), vagy az összetett szóvá vált szókapcsolatoknál fordul elő (pl. *hatszög* [‘síkídom’], de: *hat szög van az asztalon*). Egy szövegrész akkor is félreérthető lehet, ha a szerző rosszul egyezteteti a mondatrészeket, vagy ha rosszul alkalmazza a központosítás jeleit, s ezzel nem teszi világossá az egyes mondatrészek vagy tagmondatok viszonyát. Az olvasást jelentős mértékben nehezítő tényezőnek az tekinthető, ha a szerző nem, vagy rosszul jelzi a szóhatárokat (pl. *itis* [itt is]), vagy egyes esetekben, ha a magánhangzók időtartamát nem jelöli megfelelően (pl. *segelyez* [segélyez]).

Külön jelölésekkel hívjuk fel a figyelmet a szövegek olyan egyedi jellegzetességeire, mint amilyenek a gyorsírású vagy a titkosírású szövegrészek.

Móricz Zsigmond családi levelezésében eddig két különböző monoalfabetikus titkosírásrendszert térképeztünk fel. Az egyikben a görög ábécé betűi helyettesítik a magyar betűkészlet megfelelő elemeit; a görögben nem jelölt beszédhangok viszont eredeti magyar karakterekkel szerepelnek. Ezt a rendszert kizárólag Móricz Dezső, az író öccse használta. Ennél jóval gyakrabban fordul elő egy, Móricz Zsigmond által előszeretettel alkalmazott titkosírás, melyben kizárólag a székely rovásírás karakterei szolgálnak rejtjelül. A székely írással ellentétben Móricz (és családja) a hagyományos, balról jobbra haladó írásirányt követi, és olykor a magánhangzókat vagy azok egy részét is elhagyja a szavakból. A család leggyakrabban a szerény pénzügyi, anyagi helyzetre vonatkozó szövegrészeknél alkalmaz titkosírást. Ilyen pl. Móricz Dezső Móricz Zsigmondnak küldött egyik levelezőlapja, melyben a levélíró a pénzhiány mellett tanulmányai kedvezőtlen alakulásáról is beszámol (Móricz Dezső Móricz Zsigmondnak, 1902. szeptember 10. Kézirat, magángyűjtemény). Ez azon kevés levél egyike, melynek a címzést, a keltezést és az aláírást leszámítva a teljes szövege titkosított. Talán nem meglepő, hogy sok titkosírású rész található Móricz Zsigmond Holics Jankához írt leveleiben a házasságukat megelőző periódusban. Viszonyuk bizalmassá válása indokoltá tette Móricz számára, hogy udvarlási

formuláit, megszólításait, heves vallomásait elrejtse az avatatlan szemek elől. Egyik levelében a titkosírású rész fölé utólag a megfejtést is odaírta ceruzával (2. kép).

2. kép

használta az élő beszéd lejegyzésére az első világháború alatt írt jegyzeteiben, a Tükör-kötetekben.

4. „Esettanulmányok”. A továbbiakban pár példával szeretném érzékeltetni, milyen problémák elé állítják a kutatót a gyakorlatban a feldolgozandó anyag egyedi jellegzetességei, az imént már érintett egyéni írássajátosságokon, a titkosírású és gyorsírású szövegrészeken túl, hogyan nehezítheti a főszöveg előállítását vagy személyek beazonosítását a kéziratok állapota, olvashatósága.

A sérült és a hiányos kéziratok kezelése igazi kihívást jelent. Egy magángyűjtemény feldolgozása során Móricz Zsigmond Holics Jankának címzett, 1904. június 9-i keltezésű levele (Móricz Zsigmond Holics Jankának 1904. június 9. Kézirat, magángyűjtemény) borítékjában több különböző töredéket is találtunk: két papírszeleten Móricz levéltöredékeit, három másikon Holics Jankáéit. Utóbbiakból szerencsésen sikerült rekonstruálni egyetlen levelet. A borítékban talált

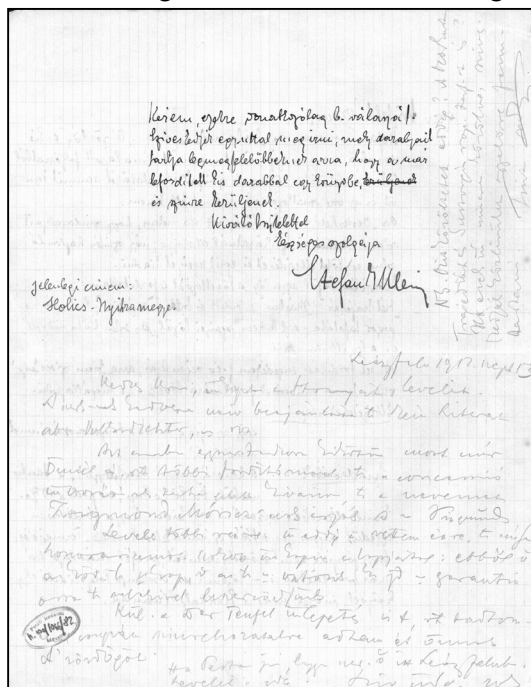
Móricz Zsigmond levelezésében olykor előfordulnak gyorsírású szövegrészek, pl. a kapott levelek hátoldalára írt válaszfogalmazványában (mint amilyen például Stefan Klein levelére írt fogalmazványa, vagy a felesége és testvérei által írt levelekben (3. kép).

Ez az ún. nem sztenografikus gyorsírás nem nevezhető a szó tulajdonképpeni értelmében gyorsírásnak, azonban módszertanát minden bizonnyal a korban elterjedt rendszerekből meríti (ezekről lásd RADNAI BÉLA 1914). Móricz a gyakran előforduló, ismétlődő szavakat, pl. a kötőszókat, tagadószókat, igekötőket kezdőbetűikkel vagy utolsó betűikkel rövidítette. A toldalékokat olykor elhagyta, ha az adott szó nyelvtani szerepe a mondatban elfoglalt helye által is nyilvánvaló volt. Rövidítéseit vízszintes felülvonással vagy alulvonással jelölte. Ugyanezt az írásmódot

mindhárom Janka-töredék ugyanolyan papírra, ugyanazzal a fekete tintával íródott, s a két kisebb papírszelet szövegének összefüggéséből világossá vált, hogy valaha egyetlen fóliót alkottak, melynek középső részét ollóval kivágták. Ez a kivágott keskeny kis rész később egy ugyancsak Janka-töredékeket tartalmazó borítékból előkerült, így a fóliót, melyen egy levél záró része szerepel aláírással, sikerült rekonstruálni.

A szóban forgó boríték harmadik töredéke egy csonka kétfóliós lap volt, melynek első fóliója csaknem háromnegyed részét levágták. Emellett a levél szövege a második fólió verzójának alján mondat közben félbeszakadt. A kéziratok szövegének tüzetesebb tanulmányozása során kiderült, hogy ennek a csonka kétfóliós levél-töredéknek a harmadik fóliója a három darabból összeillesztett lap. Az első fólió hiányzó része csak később került elő a hagyatékból, a rektó felső margójának jobb oldalán a keltezéssel, így a darabokat összeillesztve „újjászülett” Holics Janka Móricznak 1904. június 14-én, Csetnekről küldött levele (Holics Janka Móricz Zsigmondnak 1904. június 14. Kézirat, magángyűjtemény).

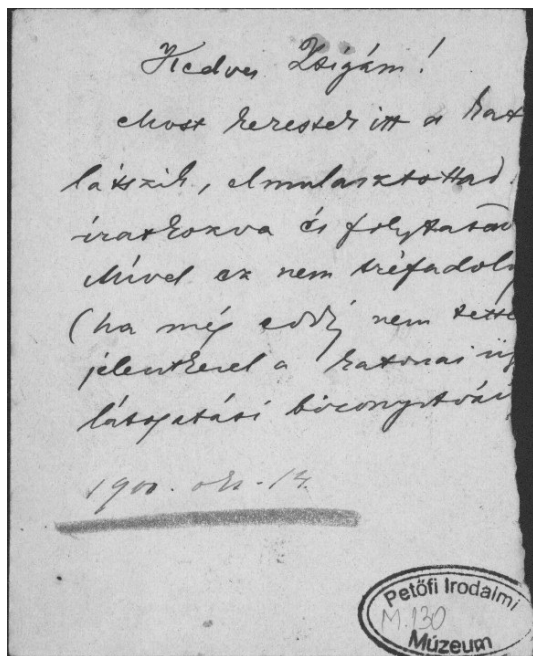
Nem került még elő annak a kettétépett levelezőlapnak a másik fele, melyet Móricz még joghallgató korában kapott (4. kép).

3. kép

A lapnak éppen az a része van meg, ahol a jól olvasható postabélyegzés található, és a verzón a levélíró datálása is szerepel; ezek szerint a levelezőlapot 1900. október 14-én írták, majd 15-én adták fel Kisújszálláson. A levélíró kilétének megállapítása azonban nem kis fáradságot okozott, mivel az aláírás a töredék hiányzó részén van. A feladási bélyegzésből kiindulva, összevetve a kézírást a többi Kisújszállásról írt levéllel, kétséget kizáróan megállapítottuk, hogy a lapot Móricz Zsigmond nagybátyja, Pallagi Gyula írta. A hosszában félbetépett lap szövege nagyrészt szó közben szakad meg, így, a levélnek a „Kedves Zsigám!” megszólítást leszámítva, egyetlen ép mondata sincs. Ilyen esetben minden olyan ponton jelezzük a töredékességet, ahol a szöveg megszakad, és ha biztosan megállapítható, jelzéssel pótoljuk a hiányzó szövegeket.

A levélíró azonosítása abban az esetben is problémát okoz, ha az aláírás olvashatatlan. Egy 1903. január 10-én feladott, Móricz Zsigmondnak címzett levelezőlap szerzője a gyűjteményi katalógus szerint a debreceni barát, Majthényi Miklós. Azon-

4. kép

ban a kézírás aligha hasonlít Majthényi betűire, az aláírás pedig teljesen különbözik a gimnáziumi osztálytárs aláírásától (Rázsó Géza Móricz Zsigmondnak, 1903. január 10. PIM kéziratár, PIM M. 100/1310/6). A levelezőlap „KZs.!” megszólítása vezetett ez esetben nyomra: mindössze egy ilyen levelet találtunk a PIM kéziratárában, amely ezt a rövidített formulát alkalmazza, ez Rázsó Géza 1912. július 28-án kelt levelezőlapja (Rázsó Géza Móricz Zsigmondnak, 1912. július 28. PIM kéziratár, PIM M. 100/1785). Rázsó szintén gyerekkori barátja, gimnáziumi osztálytársa volt Móricznak, s azon kevesek közé tartozott, akiknek az író korai műveit megmutatta. A PIM kéziratárában mégis ez 1912-es késeinek mondható

lap mellett a szóban forgó levelezőlap lehet a másik tőle származó levél. A rövidített megszólításon, a kézírás hasonlóságán, illetve a Gézának olvasható aláíráson kívül az üzenet végén szereplő lakcím is megerősíti e feltevést. Az 1903-as Budapesti Czim- és Lakjegyzék szerint egy Rázsó Kálmán nevű postamérnök lakott a megadott címen.

5. Összegzés. Móricz Zsigmond levelezése az 1913 végéig terjedő időszakig az író indulásának, korai pályaszakaszának és kezdeti sikereinek alakulásába nyújt betekintést. E korszak levelezése túlnyomó részt kiadatlan, így a munka eredményeképpen nagy mennyiségű ismeretlen szöveg válik publikussá. A szöveggondozás során felmerülő textológiai problémák kezelése és napvilágra hozása reményeink szerint további lendületet adhat a Móricz-filológiának.

Kulcsszavak: Móricz Zsigmond, levelezés, kritikai kiadás, textológia, titkosírás.

Hivatkozott irodalom

- Alapelvek. = *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához* <http://textologia.iti.mta.hu/alapelvek.pdf> (2018. 01. 11.)
- MÓRICZ ZSIGMOND 1963. *Móricz Zsigmond levelei*. 1. F. CSANAK DÓRA, szerk., VARGHA KÁLMÁN bev. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÉTER LÁSZLÓ 2003. Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata. In: HARGITTAY EMIL szerk. *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*. Universitas Könyvkiadó, Budapest. 114–131.
- RADNAI BÉLA 1914. *A gyorsírás elmélete*. Heisler, Budapest.

Hivatkozott kéziratok

- Móricz Zsigmond Holics Jankának, 1904. június 9. Kézirat, magángyűjtemény.
- Stefan Klein Móricz Zsigmondnak, 1911. november 14. PIM kéziratár, PIM M. 100/1066/1.
- Stefan Klein Móricz Zsigmondnak, 1912. július 18. PIM kéziratár, PIM M. 100/1066/80.
- Stefan Klein Móricz Zsigmondnak, 1913. március. PIM kéziratár, PIM M. 100/1066/71.
- Gömöri Jenő Tamás Móricz Zsigmondnak, 1913. március 5. PIM kéziratár, PIM M. 100/602/2.
- Móricz Dezső Móricz Zsigmondnak, 1902. szeptember 10. Kézirat, magángyűjtemény.
- Móricz Zsigmond Holics Jankának, 1904. augusztus 6. Kézirat, magángyűjtemény.
- Holics Janka Móricz Zsigmondnak, 1904. június 14. Kézirat, magángyűjtemény.
- Rázsó Géza Móricz Zsigmondnak, 1903. január 10. PIM kéziratár, PIM M. 100/1310/6.
- Rázsó Géza Móricz Zsigmondnak, 1912. július 28. PIM kéziratár, PIM M. 100/1785.
-
1. kép: Móricz Zsigmond Hajdú Istvánnak, 1894. szeptember 10. Fehér Könyv, 345. lap. PIM kéziratár, PIM M. 129.
2. kép: Móricz Zsigmond Holics Jankának, 1902. december 15. PIM kéziratár, PIM M. 100/2553/2.
3. kép: Móricz Zsigmond Stefan Kleinnek, 1912. szeptember 13.; Klein keltezetlen levelének verzóján. PIM kéziratár, PIM M. 100/1066/82.
4. kép: Pallagi Gyula Móricz Zsigmondnak, 1900. október 14. PIM kéziratár, PIM M. 130.

VARGA MÓNKA

Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola
MTA Nyelvtudományi Intézet
queeniemoni@gmail.com

„Elváltozék csodaképpen” – Kommunikációról és írásról boszorkányperekben^{*1}

Discourse representation and communication in witchcraft records

The present paper examines some aspects of the communicative context of witchcraft documents from the 16th–18th centuries with regard to the use of special evaluative/expressive adjectives, adverbs and phrases (such as szörnyű, irtóztató ‘horrible, dreadful’, csodás~csodálatos ‘wonderful’, természetén kívül való ‘extraordinary’ etc.) in witness depositions. The aim of this study is to explore whether these and similar elements can be considered as a part of the discourse strategies of identified (or identifiable) scribes (as in the case of the Salem documents). The analysis of the Hungarian material reveals that describing the events and the states of affairs not in a simple way, but with evaluative/expressive words, phrases or intensifiers can be considered as the characteristic of the text type (rather than a scribal intervention) and as a result of some lively and motivated storytelling of the period. Exploring the discourse strategies of the witnesses and the scribes (or the accused persons) will be important for understanding the aspects of linguistic behaviours (and attitudes) in a specific legal, cultural and historical context.

Keywords: witchcraft records, witness depositions, Middle Hungarian period, scribal and communicative context

1. Bevezetés. A 16–18. századi boszorkányperes tanúvallomások (lásd 2. pont) a közösségi elbeszélés-hagyomány és a bírósági szövegalkotás keverékének – az írott anyag pedig az eredeti beszámoló és az írnoki közbeavatkozások elegyének – tekinthetők (lásd többek között HILTUNEN 2010: 69–70; GRUND 2012: 44–45). Egy ilyen összetett szövegtípus esetében a szövegformálás jellemzőinek feltárásához a pillanatnyi beszédhelyzeten túl egyaránt figyelembe kell venni a történeti, társadalmi, kulturális (beleértve a hiedelmeket) és a jogi kontextus mellett az írás-írnokok kontextusát (*scribal context*), valamint a kommunikációs kontextust (HILTUNEN 2010: 65–67).

^{*} A dolgozatban az MTA Nyelvtudományi Intézetében zajló 116217 számú OTKA-projektum (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) anyagait használtam fel. A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

A kommunikációs stratégiák¹ feltárásának több rétege különíthető el: egyrészt a tanúk nyelvi viselkedése (az eljárásbeli szerepük szerint, illetőleg a felidézett történetekben a közösség tagjaiként), másrészt a boszorkánysággal vádolt személy nyelvi viselkedése (a tanúbeszámolók alapján, valamint – ha ismeretes – a kihallgatási szövegekből). Harmadrészt a fogalmazó/lejegyző is a kommunikációs kontextus része, mivel – többé-kevésbé – az ő szemén keresztül ismerjük meg az adott eseményeket, történeteket (vö. a salemi perszövegekkel kapcsolatban HILTUNEN 2010: 70–71). A tanúbeszámolók rögzítésének jellemzői csak közvetett módon ragadhatók meg; a szövegalkotás folyamataira leginkább a szövegben található – akár magára az írás kontextusára vonatkozó – jelzésekből tudunk következtetni. Éppen ezért a hozzáférhető szövegek alapján számos stratégia személyhez kötése – legalább azon a szinten, hogy az aktuális tanúhoz, a vádlotthoz, vagy éppen a lejegyzőhöz tartozik – problematikus, nem egyértelmű.

A kommunikációs kontextus mindhárom rétegét tekintve különböző módszerekkel közelíthető meg – egyelőre problémafelvető jelleggel.² Rendelkezésre állnak további olyan források, amelyek közvetett párhuzamként kínálnak az itt vizsgált nyelvi anyag leírásához, értelmezéséhez. Korszak szempontjából ilyenek az 1692–1693-as salemi kihallgatási szövegek.³ Ez utóbbi szövegcsoporthoz egyaránt tartoznak tanúkihallgatások (GRUND 2012) és olyan diskurzusok is, amelyekben a vádlók, a vádlottak és a magisztrátus dialógusát rögzítették, ugyanakkor korábbi tanúk beszámolóit is felidézik bennük (DOTY 2007). Ezekben az anyagokban olyan pragmatikai, szóhasználati jellemzőket tulajdonítanak ismert, azonosítható lejegyzőknek – elsősorban azt, hogy például nem pusztán *fit*-ként, hanem *grievous* vagy *violent fit*-ként utalnak rontás alatt álló személyek állapotára –, amelyek a közösség társadalmi hátterét és hiedelmeit jelzik, ráadásul ezek segítségével – az elemzések alapján – magukat az aktuális lejegyzőket is jól lehet azonosítani.

Jelen dolgozatban azt vizsgálom, hogy hasonló szubjektív viszonyulást jelölő, intenzitást, értékelést kifejező elemek – és ezeken keresztül az a stratégia, hogy nem ténszerű, semleges módon beszélnek a történetekről –, a magyar forrásokban is

¹ A nemzetközi szakirodalomhoz kapcsolódva (DOTY 2007; HILTUNEN 2010; a vádlottak kihallgatása kapcsán többek között: KAHLAS-TARKKA – RISSANEN 2015) a *stratégia* kifejezést használom a dolgozatban. A *stratégia* vagy *diskurzusstratégia* gyűjtőfogalomnak (ún. „ernyő terminus”, *umbrella term*) tekinthető, a lejegyző (vagy a tanú, vádlott) szerepéhez kapcsolódó nyelvi viselkedésbeli lehetőségek, mintázatok, sémák összességét jelenti. A szóhasználat (*stratégia*) nem a választás tudatosságára vagy tanultságára utal.

² Az előadás az itt tárgyalt téma mellett foglalkozott az egyöntetűség elvének működtetési lehetőségével is, közelebbről azzal, hogy napjaink jegyzőkönyvezési stratégiái mennyire érvényesültek már ebben a korszakban (részletesen l. VARGA 2018, 2019).

³ Jelenleg nem sok párhuzamba állítható elemzés ismeretes, a salemi anyag kapcsán is 2007 körül kezdődött a lejegyzési/írnoki aspektus részletes kutatása („but until now the scribal aspect has not been extensively studied”: DOTY 2007: 25).

kimutathatók-e, s ha igen, a lejegyző beavatkozásaként azonosíthatók-e, vagy pedig inkább a közösségi történetmondás részeként kerülnek a beszámolókba. Noha a salemi anyag részben meghatározza, hogy mely kifejezéseket keressük, e dolgozat alapvetően a szöveg irányította megközelítés érvényesítésére törekszik (vö. BEDNAREK 2006: 338–339). Ez elsősorban azt jelenti, hogy nem kizárólag azokra az adatokra kell koncentrálnunk, amelyek az előre megfogalmazott hipotézist megerősítik, hanem az a cél, hogy a vizsgált anyagot minél részletesebben feltárjuk; ezután lehet kérdés, hogy hogyan viszonyul az eredmény a korábbi megállapításokhoz. Az adatgyűjtésben tehát bármiféle olyan megnyilvánulásra tekintettel kell lenni, amely a kérdésfeltevés alapján releváns lehet. Egyaránt szó lesz a korpuszalapú (TMK., DÖMÖTÖR 2014, DÖMÖTÖR et al. 2017), valamint (az adatbázisba egyelőre nem került forrásokból) manuálisan tallózó gyűjtések eredményéről is.

A kérdés akkor is indokolt, ha a magyar forrásokban a vizsgált kifejezéseket nem tudjuk egyértelműen az egyes lejegyzőkhöz kapcsolni, ahogy az a párhuzamnak tekintett anyagban sikerült. Ha az ilyen szóhasználat a hazai szövegekben nem tekinthető az írnokok vonatkozásában azonosító szerepűnek, akkor viszont a közösségi hiedelmeket, vélekedéseket közvetíti, tehát a kommunikációs kontextus feltárásához ezáltal is közelebb juthatunk, elsősorban a tanúk nyelvi viselkedéséhez.

2. A forrásról. Az egyszerűség kedvéért *boszorkányperes tanúvallomás*-nak nevezhető szövegtípus sajátossága a nemcsak tartalmi, hanem szerkezeti és stílusbeli változatosság is. Ez részben a szövegek létrejöttének körülményeivel magyarázható. A tanúbizonyítás az előzetes bizonyítási eljárás része, a cselekmény felderítése (ún. investigációs időszak) során hajtották végre (KÁLLAY 1985: 121). A tanúk kihallgatását a szolgabírók és esküdtek végzik, s általában közösség előtt zajlik, például közgyűlésen. Míg más büntető ügyekben – amelyeket az úriszéki iratok tartalmaznak – egy-két tanú beszámolója elegendő, addig a boszorkányperek esetében akár száz vagy annál is több tanút megkérdezhetnek (vö. HAJDU 1985: 90–92; KONCZ 2007: 197–198). A kihallgatás kérdőpontok szerint történt: ha tudomása volt a hatóságnak az illető vádlott cselekedeteiről például feljelentések alapján, akkor határozottabban fogalmazták meg a kérdéseket – ami ugyanakkor nem jelentett kizárólagosságot –; ellenkező esetben általános kérdéseket tettek fel a tanúnak, elsősorban a vádlott előéletére vonatkozóan (HAJDU 1985: 94–95). Szabadon hagyták beszélni a tanúkat, olyasmit is lejegyeztek, amire épp nem kérdeztek rá, ahogyan ismétlődő beszámolók is szerepelnek a jegyzőkönyvekben. További szempont volt, hogy a körülmények szerint – *circumstantialiter, körülállásosan* stb. – vallják meg a tanúk a történeteket, beleértve az információik forrását (egyenként beszámolnak a velük történt eseményekről és a közösségben „közhírré” hallott történetekről).

Problematisztikus ugyanakkor annak a meghatározása, hogy valójában mit és mennyire részletesen rögzítettek az elhangzottakból a lejegyzők, érinthettek-e a

változások, átfogalmazások tartalmilag is lényeges részleteket. A szövegekből kiindulva a hivatalos szituáció formulái nem terjednek ki a szövegalkotás minden aspektusára, a jogi-hivatali szókinsz pedig keveredik a mindennapi szóhasználattal. A lejegyzés maga is többlépcsős folyamat lehetett, azonban ennek a korai szakaszai (jegyzetek, kulcsszók, esetleg gyorsírással készült változatok) ritkán ismeretesek. Az sem egyértelmű, hogy az adott szövegek változataiból, tisztázatokból, másolatokból mi és milyen formában kerül a kiadásokba (GRUND 2007a: 119–121, 2007b: 3–4, 2012: 40–42; KYTÖ–WALKER 2003: 221–222). A fennmaradt szövegváltozatok ugyanis általában nem kezdetleges jegyzetek, hanem általában tisztázatok, (akár többszörös) másolatok. Kifejezetten a szövegváltozatok közötti módosítások kapcsán állapítja meg PETER GRUND azt, hogy salemi tanúvallomások javításaiból közel sem lehet teljes képet kapni a jegyzőkönyvezés folyamatáról – a vádlottak kihallgatásai valamivel több eredménnyel kecsegtetnek. A tanúvallomások ugyanis túl rendezett képet mutatnak ahhoz, hogy közvetlen rögzítések legyenek, ráadásul vannak másolásra jellemző hibák, melyek korábban meglévő szövegváltozatokra, jegyzetekre, teljesszöveg-verziókra, de legalábbis igen kiterjedt jegyzetekre utalnak (GRUND 2007b: 18–20).

3. Megközelítés, párhuzam. A tanúk és vádlottak kihallgatásának anyaga a beszélt nyelviséget illetően vitatottnak számít. A tárgyalótermi diskurzusba tartozó műfajok – a vádlottak kihallgatási szövegeit és a vizsgálódási szakasz tanúvallomásait egyaránt ideértve – jogi érdekeltségük ellenére alapvetően a beszélt nyelvhez is közel álló, a közösség mindennapi életébe bepillantást engedő szövegtípusnak számítanak (KYTÖ – WALKER 2003: 222; GRUND 2007a: 119–121, 2007b: 40–41; CECCONI 2010: 245–246; HILTUNEN 2010: 61–62; RISSANEN 2012: 126). A bizonyítékgyűjtés során elvégzett tanúkihallgatás nem a tárgyalóteremben zajlik, így annak szöveges eredménye inkább az eljárás részeként kapcsolódik az ezáltal tágabban értelmezett tárgyalótermi diskurzushoz (valamint olyan értelemben, hogy a tanúk beszámolóira az eljárás későbbi szakaszában is hivatkoznak, támaszkodnak; MEZNERICS 1933: 60; ECKHARDT 1954: 44; KÁLLAY 1985: 113). A tanúvallomások egy része ízelítőt ad a korábbi párbeszédekből, közösségbeli diszkussziókból, míg mások formálisabb szövegalkotást követnek; ilyenkor a teljesen különböző tanúk mondandója igen hasonlóan van megfogalmazva. Minden esetben kérdés ugyanakkor, hogy a ténylegesen elhangzó szöveg parafrázisát látjuk, vagy csak a főbb tartalmi pontok megragadására törekedtek. A salemi vádlott-kihallgatások anyagában bizonyos szóválasztások – például az, ahogy az egyik vádlott „sweet heart”-ként szólítja meg a kihallgatást végző személyeket –, vagy a szójátékok (*bitch witch* vagy *wizzard* – *Buzzard*) alapján a lejegyzés pontosságára következtetnek, mivel ilyet az írnokok nagy valószínűséggel nem maguktól találtak ki (KAHLAS-TARKKA – RISSANEN 2015: 166). A salemi perszövegek esetében sokszor tudható, ki az aktuális lejegyző, így bizonyos stratégiákat

személyekhez is lehet kapcsolni – ugyanakkor mégsem azonosítható ilyen esetekben sem minden közbeavatkozás, illetőleg hogy mely nyelvi jellemzők kihez tartoznak (GRUND 2007a, 143–145, 2012: 44–45). A 16–18. századi lejegyzések szószerintisége tehát vitatott, ahogy az is, hogy ki által lesz többé-kevésbé életszerű vagy inkább olvasásra szánt interpretáció.

A salemi tanúkihallgatást nemcsak a magisztrátushoz tartozó személyek jegyezhették le, hanem maguk a tanúk is leírhatták a saját vallomásukat, ahogy másokét is, emellett alkalmi (félhivatalos) lejegyzők válhattak a puritán közösség egyházi személyeiből is. A magyar források közül az ezzel párhuzamba állítható levélszerű szövegeket (ha közöltek is ilyeneket a kiadások) nem vettem tekintetbe, hanem kizárólag a már fentebb röviden vázolt kérdőpontos kihallgatási eredményekkel foglalkozom. Megkülönböztethetőnek látszik továbbá az első kézből (érzékelési tapasztalatból) származó és a másoktól megfigyelt vagy hallott információ, bizonyíték. A magyar tanúvallomásokban ezek nem válnak el élesen egymástól, a tanúk – a kérdőpontokban megfogalmazottaknak megfelelően – bármiféle információról beszámolhatnak. A salemi párhuzam tehát sok tekintetben közvetett, azonban a szövegformálást tekintve érdemes figyelembe venni.

PETER GRUND a salemi tanúvallomásokat vizsgálja (GRUND 2012), hosszabb szövegrészeket is idézve; ezek a magyar forrásokhoz hasonló felépítésűek is lehetnek. Szerepelnek a tanúk személyes adatai, a történetek előzményei, a vád bizonyítására elmondott esemény/történet részletes leírása, felidézett párbeszéd is. GRUND is idéz félhivatalos lejegyzőktől, mint Thomas Putnam (akinek azonban van ilyen múltja, *former parish clerk*), ő maga is tanúskodik, és semmiképpen nem tekinthető objektív lejegyzőnek. Putnam és társai nem egyszerűen rögzítették a beszámolókat, hanem maguk is érdekeltek voltak a kibontakozó eljárás alakulásában (több olyan személy beszámolóját írta le, akik a vádlottak bűnössége mellett emeltek szót, így például Putnam lánya is). Putnam szóhasználata is különlegesnek mutatkozik: az általa jegyzett szövegekben mintáznak tekinthető bizonyos (értékelő, intenzitást kifejező) jelzők, határozók jelentős számban és arányban fordulnak elő. Ilyen a *dreadful* (*dreadfully*), *grievous* (*grievously*); az előbbi 80, az utóbbi 204 előfordulással – a tanulmány idéz egy néhány soros beszámolót is, melyben egymás után öt ilyen jelenik meg. Az előfordulási gyakoriság (és a más ismert lejegyzőkhöz képest jelentős arány) nem magyarázható pusztán a ténnyel, hogy a GRUND által vizsgált anyagból Putnam írta le a legtöbb beszámolót. A salemi forrás nagy előnye, hogy ugyanannak a szövegnek több változata is ismeretes, akár különböző lejegyzőktől is, így azok ebben a tekintetben is összevethetők. GRUND ennek az összevetésnek az eredményéből is arra következtet, hogy a lejegyző egyéni nyelvhasználatához köthető ez a mintázat, valószínűleg ezzel akarta életszerűvé, beszélt nyelvivé tenni a tanúk mondandóját (2012: 47–49).

KATHLEEN DOTY négy (név szerint is ismert) lejegyzőtől vizsgál szövegeket – a vádlottak, az őket bűnösnek tartó közösségi személyek és a magisztrátus dialógusait. Ezek közül Parris és Cheever írásait az kapcsolja össze, hogy direkt módon idézik a korábbi tanúkat, másrészt pedig mindketten úgynevezett „drámai” leírást alkalmaznak az üldözés korai, intenzív szakaszában (DOTY 2007: 32, 39). DOTY szerint a kontextusra vonatkozó kommentárok – esemény-összefoglalókban és fordulókban is –, valamint a különféle értékelő megjegyzések (jelzős, határozói szerkezetek) használatából arra következtethetünk, hogy ezek szándékos stratégiák, főként Parris esetében. Az olyan megoldásoktól, mint: „in grievous fit”, „violent fits of torture” (azaz a rontás áldozatai szörnyű rohamokat, görcsöket kaptak, szörnyű kínokat szenvedtek), a szöveg élénkké és életszerűvé válik (2007: 29–33). DOTY elemzése során meglepőnek tartja, hogy Parris és Cheever írásaiban nem egyszerűen görcsökről, rohamokról számolnak be, hanem gyakran (az első írnok esetében 17 szövegben összesen 49 alkalommal) *dreadful* vagy *grievous fit* szerepel a beszámolóban (2007: 32). Parris hajlamos összefoglalókat és bennük metakommunikatív megjegyzéseket írni, utal például olyasmire is, hogy a nagy zaj miatt nem sikerült mindent rögzítenie (ami nem jelenti azt, hogy nem törekedett erre; DOTY 2007: 33–34). Parristól más szövegek is ismereteseek, az egyházi beszédeiben is előjönnek hasonló fordulatok, ezért a közösség társadalmi, kulturális, vallásos vélelmeire is lehet következtetni az ilyen megjegyzések és kommentárok megjelenéséből. Emellett ő sem objektív írnok volt, hiszen egyházi emberként kellett kezelnie a boszorkányság megjelenését a közösségben. Mégsem állítható tehát biztosan, hogy tudatosan formálta át a beszámolókat (DOTY 2007: 25–26). Parris írásai – pontosabban a tanúkihallgatási szövegei – GRUND elemzésében is szerepelnek, ott azonban jóval kisebb arányban alkalmazza ezeket az elemeket: a *grievous(ly)* 4%-ban fordul elő, a *dreadful* pedig egyáltalán nem (2012: 45–49).

4. Elemzés. Noha a salemi párhuzam több tekintetben közvetett, mégis figyelemreméltó szempontnak látszott, hogy vajon a magyar forrásokban is ilyen azonosító „marker” szerepe van-e a hasonló pragmatikai elemeknek. Nehezíti a kérdést, hogy kevésbé adódik olyan fogódzó, mint Salemben, amikor egy beszámolót többen is rögzítettek, s az hozzáférhető (DOTY 2007; GRUND 2012). Az egyes kiadásokban azonosított lejegyzők nyelvhasználata sincs a salemivel párhuzamba állítható részletességgel feldolgozva – legalábbis pragmatikai szempontból. Mindenesetre hasonló értékelő, intenzitásjelölő megjegyzéseket, metakommunikatív kommentárokat kerestem korpuszalapúan, mivel viszonylag nagy mennyiségű boszorkányperes szöveg áll rendelkezésre, méghozzá morfológiailag elemzett adatbázisban (TMK., DÖMÖTÖR 2014, DÖMÖTÖR et al. 2017). Általában szótövekre vagy azok elejére kerestem rá, hogy a lekérdezés minél több találatot (mindenféle írásváltozat, toldalékolt és egyéb alakok) eredményezzen – ezután megszűrve a jelenleg releváns adatokat: *szörnyű(séges)* ~

szörnyen; irtóztató(képpen); iszonyú(képpen); csodás ~ csodálatos(képpen) ~ (meg) csodálkozik; rettenetes(képpen); retteg; természet(en kívüli), természettel ellenkező, varázsol ~ varázslás ~ varázslat(os). Az így nyert mintegy 200 adatot különböző időszakokból és területekről (Csongrád, Zala, Somogy, Tolna, Vas, Sopron, Veszprém, Bereg, Hajdú, Bihar, Heves, Komárom, Esztergom, Borsod, Nyitra, Pozsony, Pest megyékből) származik. A korpuszos keresést tallózó, manuális gyűjtéssel egészítettem ki az adatbázisba (még) nem került szegedi, kolozsvári, nagybányai és Heves megyei boszorkányperekkel. Ezzel együtt a TMK. alapján nem tűnik szokatlannak, hogy a boszorkányperekben nyomatékosító, intenzitást, attitűdöt jelölő elemek élénkítik (hitelesítik?) a leírást, míg a salemi szövegek elemzésekor nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy „nem egyszerűen” ilyen vagy olyan eseményt, történést idéznek fel (DOTY 2007: 32). Ez a magyar forrásra is érvényesnek látszik, ugyanakkor felvethető, hogy ezért a tanúk is felelősek lehetnek-e.

Keresztszempontként kiválasztottam a tanúvallomásokban sűrűn előforduló *nyavalya* szót (a gyűjtés idején ez 849 adatot eredményezett beleszámítva a *semmi nyavalyája nincs/nem volt* stb. típusú szerkezeteket is). A korpuszos keresés alapján az eddig feldolgozott boszorkányperekben az esetek mintegy egynegyedében kap valamilyen nyomatékosítást, szubjektív értékelést: *nagy, sok, rossz, hirtelen, súlyos, keserves* stb., vagy pedig körülírással módon fejeződik ki hasonló tartalom, például:⁴ 1714: *negjed nappal el ért az Nyavalya ugj hogj halálomhoz voltam közelebb* (Bosz. 22); 1744: *olylan nyavala támadott a kezén, hogy egész öt hétig le sem bocsáthatta a kezét* (Bosz. 94). Hasonlóan a *kín* szót a 109 boszorkányperes találatból 94 esetben nyomatékosító elemmel együtt fordul elő: 1699: *mondottam nagy kinaim között* (Bosz. 17); 1738: *kilencz holnapik sok kinokat szenvedde* (Bosz. 220); 1745: *gyötörtetett, és nagy kinokat szenvedett* (Bosz. 293); 1756: *hat hétig keserves kinokat szenvedett* (Bosz. 441). A körülírással változatok további lehetőségeket is mutatnak: 1677: *sok ideigh való hidegh lölésnek giötrelme szálót* (Bosz. 128). Az tehát, hogy a jegyzőkönyvek szerint „nem semleges” módon utalnak a különféle káresetekre, rontásra, egyéb történésekre, nagyobb valószínűséggel jellemzője a szövegtípusnak, mint egyes lejegyzőknek (bár ezeket a lejegyzési folyamat későbbi szakaszában sem szűrik ki).

Mivel a pragmatikai jelentések különféle módokon is kifejezhetők, módszertani kérdés az adatok kezelését, értelmezését, azonosító szerepét tekintve a szövegtípusból is feltárható számos lehetőség, s ezek jelentősége az elemzésben. Ahogy a fenti példák mutatják, a forrásban jellemzőek az általánosabb nyomatékosító elemek, például az *igen (megbetegül), erős (gyanú), nagy (nyavalya)*. Ennek a hatást keltő

⁴ Az adatokat a kiadások alapján betűhűen közlöm, a TMK.-ból hozzáférhető adatok esetében az azonosítás az év és a kötet TMK.-beli rövidítése (Bosz. és KBosz.) és a per száma – a korpuszba még nem került szövegrészek esetében az év, a forrás nevének rövidítése és az oldalszám – alapján történik.

megoldásnak több motivációja is lehet. Egyrészt ezzel is alátámasztható az események rendkívüli, tehát gyanús volta. Másrészt alapvetően az érzéketes leírás által kifejeződnek azok az érthető módon felfokozott érzelmek, indulatok, amelyeket a különféle a káresetek, betegségek kelthettek. Fontos azonban, hogy a variáció, a lehetőségek közötti – nem feltétlenül tudatos – válogatás és választás meghatározó lehet a kiváltott hatásban (bár referenciális értelemben ugyanazt a funkciót tölti be a *félelmetesen jó* és a *nagyon jó* szerkezet, pragmatikai szempontból jelenősen különböző módon teszik ezt; a jelenség kognitív leírásáról I. KUGLER 2014).

A *szörnyű, iszonyú, irtóztató* típusú értékelő-nyomatékosító elemek között a korpuszban kevés olyan előfordulás van, amely egy peren belül számottevő, mintázatot alkotónak tekinthető, négy előfordulás egyazon (hosszabb) szövegből már annak számít. Ezek nem egy tanútól származnak, különböző esetekre utalnak, megbetegedésre, valamint a boszorkánysággal vádolt személy korábbi viselkedésére is (egy teljesen általános kérdőpontra: bármilyen gyanús eset, viselkedés kapcsán): 1706: *Ezen fatensnek meg vesztették az kezét, [...] akarván gyógyítani, de rettenetes nagy kénban volt* (Bosz. 56); 1706: *de azmikor az Csathy megh egetett Aszszonyt megh fogták, ezen fatens latta rettenetes toporgasat sopánkodását s jajveszekelyességét* (Bosz. 56); 1706: *hanem a mikor az megh egett Aszszonyt meg fogtak még minek előtte semmi teörvénye nem volt, sem eszt nem vallotta, látta hogy igen rettenetes félelemben volt* (Bosz. 56); 1706: *Minek előtte Csáthy Aszszony rea nem vallott, mar annak előtte rettenetesen reszketett toporgott* (Bosz. 56). Hasonlóan többször fordul elő az egyik szövegben az *irtóztató állat* szókapcsolat, ebből azonban háromszor kérdőpontban, az egyik a következő: 1712: *azonn irtóztató állatnak látása alkalmatosságával miként ment bé az Tanú* (Bosz. 59). Ezenkívül ugyanebben a forrásban egy tanú beszámolójában jelenik meg kétszer is: *irtoztato pudli kutya abrazzata vólt, soka ott lenni nem bátorkodott, mert az irtoztato hosszu fejett csak logatta*. Mivel a kérdésfeltevés ezúttal részletekbe menő, aprólékosan utal egy esemény epizódjaira, előzetesen ismert lehetett a kihallgatást végzők számára, akár egy korábbi feljelentésből (a kérdések között még egyszer előfordul a jelző, bár ugyanarra az eseményre vonatkozik: *Nevezetessen micsoda állatot latott a Tanú az Gelei pinczébenn [...] s micsoda irtóztató állapotban*). Éppen ezért nem egyértelmű, hogy a kérdező vagy egy majdani tanú (korábbi feljelentő?) szóhasználatja jelenik-e itt meg.

Egyes perekben többféle nyomatékosító elem együtt jelentősebb számot ad ki (amennyiben 8–14 előfordulás annak tekinthető), az azonban vizsgálandó, hogy ki-nek a nyelvhasználatát idézik. Általában hosszabb (akár 100-nál is több tanút megszólaltató, egymás után több kihallgatást tartalmazó) szövegekre jellemző a viszonylag sűrűbb előfordulás, azonban nem adnak ki mintázatot, mivel ezek a jegyzőkönyvek különböző időszakokból és területről származnak. Közös jellemzőnek a nagyon

általános kérdőpontok tekinthetők. Ez azt jelenti, hogy a vádlott(ak) előéletében bármilyen gyanúsaként vélt mozzanatról részletes beszámolót kér a hatóság.

A kinyert adatok alapján nem azonosítható lejegyző, nem bizonyítható, hogy bárkinek is a szavajárása lenne bármelyik elem. Megfigyelhetők ugyanakkor olyan szóhasználatok, amelyeket az elemzés során „vissza kell helyezni” az eljárás kontextusába, ugyanis inkább a hivatalos szövegalkotás felé mutatnak, mivel jellemzően kérdőpontokban vagy a tanúkihallgatások előtt közölt, a vádakat összefoglaló hivatalos-formális szövegekben fordulnak elő: 1628: *nem tekintven az Isteni felelmett, es az teörvennek suliossagatul nem rettegven magokat eördögössegre attak* (Bosz. 233); 1700: *Isten és vilaghi Törvényeknek sulyos büntetisegtül nem retegvin az Eördöggel Czimborált* (Bosz. 108). A varázslás és változatai szintén a találatok kétharmadában a kihallgatás kérdőpontjaiból idézhetők, különböző perekből: 1699: *Tanu tudod Lattad Hallottad-e Virágos Márthonnenak, [...] Boszorkánságátt, hog' odott, kötött vesztet, varáslott volna* (Bosz. 17). Az ilyen példák elsősorban a szituációs-tematikus kontextus alapján értelmezhetők: a hiedelmek a hivatalosabb szövegalkotásban is megjelennek – a *varázsol* a tanúk (közösség) szóhasználatában jóval ritkább, így a szóválasztás egyedinek tekinthető.

Noha a lejegyzők és beavatkozásaik azonosítása szempontjából negatív eredményekről beszélhetünk, a korpusz adatai más tekintetben beszédesek lehetnek. A tanúvallomásokban az intenzitást, súlyosságot, nyomatékot kifejező elemek viszonylag behatárolt témakörök kapcsán fordulnak elő. Jellemzően ilyen például a betegség, rontás, a tünetek, illetőleg a fájdalom súlyossága: 1584: *Azután a feleségem lába megvesze, iszonyúképpen jajgatott velle* (KBosz. 24); 1716: *az után a fatens egészséges gyermekének az feje irtosztatóképpen el dagadozott* (Bosz. 61); 1745: *Onnend haza menvén a Fatens a lábában szörnyen nagy faidalom irkeztet* (Bosz. 293); 1751: *e Fatens Aszszonnak jó Világa nem volt mihelyen el alutt azonnal megh nyomták, és a sok iszonyu kékségh el nem fogyott rola* (Bosz. 437); 1732: *ki kinos nyavalyákall, ki szörnyü halállall holt meg* (Bosz. 411); 1738: *ezen fenyegetése után Ross Susának mingyarást csak hirtelen olly szörnyü irtosztato el dagadozot nyavalaban esvén* (Bosz. 220); 1729: *és a Vér rettenetesen fölyt belüle* (Bosz. 218). A betegséghez (hirtelenség, tünetek stb.) kapcsolódó vélekedések is kiderülnek a beszámolókból, általában a szokatlansággal kapcsolódva össze: 1584: *mingyarást elkezdé esni a gyermek lába, és a gyermek sivalkodni kezdé, és hamar ellhala, és elváltozék csodaképpen* (KBosz. 24); 1732: *minden ember a ki láthatta megh csudálkozott kinnyain* (Bosz. 411); 1741: *fenegette, hogy oly csodát ereszt reja, hogy minden lélek megh csudalkozik rajta* (Bosz. 419); 1709: *szinten illyen Tinum vagjon nekem mint az a kglmede de nem tudom soha micsoda Isten csudája* (Bosz. 57); 1747: *az gyermek mind emái napig is Világ Csudaja és Nyomoruttya* (Bosz. 198).

A megszokottal ellenkezőnek, sőt természetellenesnek tartott események, tulajdonságok azonban a betegségek leírásán kívül is jellemzők. A *csodás ~ csodálatos* esetében jól látszik, hogy a 17–18. század óta a szóhangulat megváltozott; ma inkább pozitív konnotációjú fogalmakhoz társul, míg a boszorkányperes tanúvallomásokban egyszerűen a ’nem megszokott, rendkívüli’, ’hétköznapi tapasztalatokon túlmutató’ értelemben használatos: 1696 e.: *mert majd valami csuda is esik* (Bosz. 187); 1755: *egy fekete Macska az ablakon lévén, csudálatossan rit* (Bosz. 100); 1748: *csudálatos moddal rajta el követet kinzásokat szenvedet* (Bosz. 295); 1746: *tehene megh romolván csudálatossan megh vesztegetődött* (Bosz. 294); 1732: *hét Esztendeigh csudálatos képpen nyomoroghván s úgy ell holt* (Bosz. 411). Gyakran a saját benyomásaikra is ezzel utalnak a tanúk: 1754: *Ezen csudálkoztak minnyáján, hogy oly hirtelenséggel mi véletlen dolog lehetet azon Leánkának esete* (Bosz. 158). Más nyomatékosító, intenzitást jelölő elemek is mutatják az események, viselkedésmódok, környezeti jellemzők nem megszokott – éppen ezért akár félelmet, zavart keltő – voltát: 1584: *Rettenetes szittam, a gyermek is az elembe annál rettenetesben rítt, sikoltott* (KBosz. 24); 1721: *olyan nagy szörnyű szil tamadott nagy süvitissel körülette a Szobába, és karjan atal mene az Szil, és azutan meginten az ablakon mentt ki nagy süvitissel azon szil* (Bosz. 114); 1716: *irtosztató nyivalkodasa vólt éczakankent a fatens háza körül padon az macskaknak* (Bosz. 61); 1741: *ablakot nem tarthattam ha nappal be csináltam, északa a rettenetes Macskák ki rontották* (Bosz. 96); 1740: *bé jött két nagy Macska, természet szerint való Macskáknál sokkal nagyobbak* (Bosz. 91). Megjelenik továbbá a boszorkánysággal vádolt személy viselkedése is, ilyen módon hangsúlyozva annak gyanús voltát: 1750: *négy macskákat tartván, azokat természet fölött látczatott szeretnyi* (Bosz. 95).

A közösségben boszorkánynak tartott személyek nyelvi viselkedéséhez is jellegzetes vélekedések, attitűdök társulnak, ezek is szubjektív, értékelő jelzőkkel, határozókkal fejeződnek ki: 1593: *Szájából hallottam Kalmar Tamásnének, hogy ilyen iszonyú átkot kiáltott* (KBosz. 30); 1714: *bizony olyan világot is beszélt azon Leanyka, hogy minden Ember megh csodalkozot rajta* (Bosz. 23); 1750: *mert azok olyan értőztatú Káromkodást visznek véghez, hogy Keresztény embernek vétek még csak hallanyis* (Bosz. 95); 1743: *irtoztato szidalmakat közben vetvén Sobor Judith szivet ki akarták vennyi* (Bosz. 287); 1741: *rettenetes dolgokat beszél, de nem merjük mondani senkinek* (Bosz. 96). Az általában tünetekre, betegségekre, halálra utaló *szörnyű ~ szörnyen* a diskurzusok, megnyilatkozások jellemzője is lehet – metakommunikatív elemmé válva: 1750: *Rab Aszonynakis házához el mentek rovassakkal, hogy essendő porcziojat le tenne, de az Rab Aszony szörnyően mentegette magát* (’mentegetőzött’; Bosz. 224); 1745: *kiis szörnyen kezdett a rabok felől értekeznyi mondván vallon szomszidok meg szabadulnak e a foglok* (Bosz. 293); 1746: *szörnyen kerdezi hol a másik Leány* (Bosz. 294). Ebben az esetben valószínűleg eltávolodnak az értékelő

elemek a félelmet vagy szörnyülködést keltéstől, inkább nyomatékosítást fejezve ki (bár a kontextusból nem teljesen egyértelmű, hogy fokozó, poláris kifejezésnek tekinthető-e, ahogy az napjainkban sem mindig dönthető el, vö. a *félelmetesen* kapcsán KUGLER 2014, további ún. fokozósók grammatikalizációjáról l. DÉR 2013).

Bár a salemi forrásokból nem derül ki, hogy a semlegesebb nyomatékosító, értékelő elemek is olyan gyakoriak-e a beszámolókbán, mindenesetre a magyar tanúvallomásokban az akár diskurzusjelölőnek is tekinthető (inkább procedurális, mint fogalmi jelentésű) szókapcsolatok, kifejezések is hasonlóan működnek: 1714: *s tudom akkor osztán olljan kinban volt, tsak ugy tekergett fatsargott mint az Gombol-jag* (Bosz. 22); 1737: *ugy megh rontottak, hogy csak ugy föntörögh az ágyban, fele taggyát nem birgya* (Bosz. 273); 1741: *a lárma miat a tálok az szegeken szint ugy pengettenek* (Bosz. 96); é. n.: *rendre kóstolgtatván az ételt, borsot törtek rész mosár-ban, szintén úgy tündöklött* (Bosz. 85); é. n.: *ugy néki állottak a már meg kerekítettet ökrök hogy a vas villával kellett a homlokokkal közben menni szintén ugy fojt a vir a homlokokbul* (Bosz. 142); 1728: *Egy kis török asszony varázsló szintén olyan ördög, kis kapu mellett lakik Tisza felé* (SzegBosz. 88). A szerkezetben foglalt hasonlítás vagy következmény időnként direkt és explicit, több esetben azonban implicit, teljesen háttérbe szorul a nyomatékosító funkció mellett.

5. Eseti elemzés Heves és Külső-Szolnok megyéből. A források közül SCHRAM közlése mellett SUGÁR ISTVÁNÉT is tekintetbe vehetjük, mivel ez utóbbi több pert tartalmaz a területről (eltérő módon, például a latin részek itt fordításban szerepelnek), illetőleg szövegváltozatok is vannak. Az egyik tanúkihallgatás – 1754-ből, Zainé ellen – igen részletes, és több nyomatékosító-értékelő elemet is tartalmaz: 1754: *ki polyázta, és látta nagy rémuléssel, hogy az lábacskaí össze vannak fonva; mely miatt igen meg ijedet a Tanú Leánya, és mindég olyan rettegős volt* (Bosz. 158). További szempont, hogy néha egyéb körülírás is erősíti a hatást: 1754: *akkor szörnyü képpen felesegit Poffön vágták, csak nem az fogais ki ugrott; azonnal a Padláson rettenetes nagy Zörgés támadott, annyira; hogy belső tapasztay(!) az Padlásnak derekasint hullott* (Bosz. 158). Nem egyértelmű azonban, hogy ez az előfordulás kellően jelentősnek számít-e, s hogy a lejegyzőhöz vagy a tanúkhöz köthető-e. A SCHRAMTÓL nem közölt szövegekben sem feltétlenül semleges a történetmondás, azonban a szóválasztást tekintve általánosabb módon – vagy körülírásos formában – fejeződnek ki: *nagy nyavalya* (Sugár 54. sz.; 73. sz.); *igen gyötrik* egy egyedi történetben *rút csunyaság, rendkívül való csúnyaság* kerül elő egy bizonyos gyanús vajból. Hasonló szóhasználat figyelhető meg akkor is, amikor név szerint azonosítható a lejegyző, és akkor is, amikor a kiadás erre nem tér ki.

Annyi bizonyos, hogy a számos értékelő, nyomatékosító elemet a SUGÁR által közölt szövegek közül is talán a leghosszabb tanúkihallgatás tartalmazza, tizenhét tanú számol be viszonylag terjedelmesen (vö. például Tiba Pálné ügyében is

tizenhét megkérdezett van, ott azonban ketten szinte semmit nem vallanak, négy-öt beszámoló pedig szintén viszonylag szűkszavúan van megfogalmazva). A Zainé ellen vallók részletesen számolnak be különféle súlyos megbetegedésekről, látomásokról, kínsokorról, valamint azokról a vitákról, amelyekben a boszorkánysággal vádolt személytől segítséget várnak. A szövegben egyébiránt többször utalnak a tanúk saját – történetbeli, pillanatnyi – gondolatmenetükre, hozzáállásukra, akár egy természetes narratívában: *eszre vevén hogy most kinozzák a Tanúnak feleségét; ezen okbul gyanúságban esvén a Tanú sokáig gondolkodott magában, miképpen mennyen ki, Ezen mondásin azon rosz Aszonynak annyival inkább meg tüzesedvén a Tanú; és ha az gyermek ágyban fekvő felesége meg nem fogta volna a Tanút, Isten tudgya hogy járt volna Zainével; de az után annyival inkább erősítette gyanúságát, mivel oly bolondcság álapottal, oly hirtelenséggel segített rajta; azon szempillantásban meg szüntek minden fájdalmi, valamint ha másodczor lett volna a világra semi baja nem vólt.* A beszámolókat a hivatalos szituáció ellenére is átszövi jó néhány – szinkrón szempontból is – beszélt nyelvi fordulat: „a Tanú felesége félvén Zainétül, *hallatlané tette*” (ti. amit neki előzőleg mondott); „mint egy hat hét *Mi Atyánknyi* üdő alatt onnan vissza tért”; „Mingyárt azon Etszaka *Szüz Annya meztelen* rajta ment a Tanún; a korcsmárosné már akkor a földön feküdvén, csak *a Lelkit lesték*”. Emellett szinte minden tanú reflektál arra, hogyan és miért éppen Zainé ellen ébredt bennük a boszorkányság gyanúja – ez szintén nem minden kihallgatásban kap ekkora jelentőséget. Ez a beszámoló tehát több tekintetben is eltér a többi, hasonló időszakból és egyazon megyéből származó kihallgatástól, a felidézett történetek motiválttá teszik a szubjektív, nyomatékosító-értékelő elemek nagyobb előfordulását (amellett, hogy a körülírássosabb, más szerkezetű megoldások is jellemzők). Az azonban további magyarázatot igényel, hogy a kiadás alapján hasonló esetekben miért nem mutatható ki ilyesmi.

6. Záró gondolatok. Összességében elmondható, hogy az értékelést, nyomatékosítást kifejező jellegzetes és szubjektív szóhasználat nemcsak a salemi források sajátossága. A korpuszos és tallózó vizsgálat azonban azt nem igazolta, hogy a magyar tanúkihallgatásokban ezekért a lejegyző személyek lennének a felelősek. Ezen a téren inkább negatív eredményekről beszélhetünk: azonosítható írnok – például a SUGÁR közlésében megnevezettek, vö. 72. és 73. számú szövegek – esetében egyáltalán nem, vagy nem különleges értékelő kifejezések fordultak elő. Pragmatikai jelenségről lévén szó, ezek értelemszerűen nem kötelező elemei sem a tanúbeszámolónak, sem a lejegyzésnek. A salemi gyakorlattal szemben az itt vizsgált anyagban a kihallgatást végző személyek valamelyike rögzítette a beszámolókat, nekik ebben több-kevesebb gyakorlatuk lehetett. Nem egyértelmű tehát, hogy a saját nyelvhasználatukat merték-e (ha nem is tudatosan) érvényesíteni annyira, mint a salemi közösség egyes megbecsült egyházi emberei, akik csak alkalmilag vettek részt ilyen munkában.

A sajátosabb szóhasználat, hasonlatok stb. kapcsán pedig itt is felvetődik a kérdés, hogy vajon a lejegyzők kitalálhattak-e maguktól ilyesmiket (vö. a salemi vádlott-kihallgatások kapcsán KAHLAS-TARKKA – RISSANEN 2015: 166). A szövegekből az is kiderül, hogy a kihallgatást lefolytató személyek maguk is szubjektív módon fejezhették ki a vélekedésüket, például tárgyi bizonyítékok gyűjtése kapcsán: 1734: *Egy darab ringy rongy zöld rását a Tarisznájából, mely rására tsudássan van tsinálva fonálból sodrott Madzag* (Bosz. 346). Az előfordulási valószínűség szintén kevésbé ragadható meg, hiszen a vizsgált elemek, szerkezetek jól körvonalazható témakörökre vonatkoznak, így megjelenésük nem minden perszövegen kérhető számon. Ha például a boszorkányság nem a rontással (betegségekkel), hanem az erkölcstelen viselkedéssel vagy csalással függ össze, akkor inkább a felidézett párbeszéddek, esetleg a környezeti jellemzők leírásánál lehet hasonló megoldásokra számítani. Például egy olyan perszövegben, ahol a tanúk vádjai részben a káromkodással-átkozódással kapcsolatosak, egymás után 6 tanúnál jön elő a beszámoló zárásában hasonló fordulat: 1738: *szomsziedgyaival veszeködő, és Istentelen Szittkos Átkos volt; hanem azt tudgya, hogy fölöttéb irtosztato szörnyü Szitkos Atkos; faluban nem egyéb volt, Istent és Embereket irtosztato szörnyü Szittkos Átkosnál; nem egyéb volt Istentelen szittkos Atkos Káromlo volt; hogy Szitkos Átkos Istentelen lévén a faluban; azt pedig tudgya hogy Istentelen Káromló* (Bosz. 220). Mivel a megfogalmazás valamelyest variálódik, és a tartalom a falubeli, közösségi benyomásokat közvetíti, ezúttal sem tudjuk megerősíteni, hogy a lejegyző szóhasználatával van dolgunk.

A salemi szövegekkel való párhuzam abban a tekintetben is közvetett, hogy azok más módon szerveződtek, mint a részletes magyar tanúkihallgatások. Az idézett szakirodalom alapján a tanúk jellemzően a közelmúltban elszenvedett rontásokról számolnak be, a vádlottak is gyakran azzal védekeznek, hogy hosszú ideig kifogástalannak tartható életet éltek, s az ellenük felhozott történetek újabb keletűek. A magyar kihallgatásokban évekkel korábbi történeteket idéztek fel sokan, több forrásból, s ezek gyakran be is kerülnek a jegyzőkönyvbe, így nagyobb teret kap a szubjektivitás. Emellett sok tekintetben meghatározza a szövegalkotást az a társadalmi-kulturális (és részben jogi) háttér, hogy bármilyen cselekvés, történés kellően gyanússá válhat ahhoz, hogy eljárást indítsanak – és le is folytassák azt – bárki ellen. Ez a fajta esetlegesség vagy „korlátlanság” – mind a témakört, mind a résztvevők lehetséges számát tekintve – a tanúkihallgatás szövegében is megmutatkozik, erre lehet következtetni a számos, gyakran igen általános kérdőpontból, s abból, hogy alapvetően a vádlott előéletre kérdeznek rá (valamint hogy kit tudnak jobb tanúnak lenni). Ezzel összefüggésben bármilyen információnak jelentősége lehet, tehát esélyt kap arra, hogy le is jegyezzék.

A lejegyzésbe számos – jogi értelemben véve talán kevésbé releváns – szubjektív, értékelő, nyomatékosító kifejezés kerülhet. További szempont, hogy a boszorkányfelfogásban szerepe van a nyelvi viselkedésnek, tehát az akár évek távlatából

felidézett diskurzusok nemcsak a tanú megbízhatóságát hangsúlyozzák, hanem döntő szerepük is lehet, ahogy annak is, hogy a közösségben milyen közhiérnek örvend a vádlott, mit beszélnek róla (vö. *szóbeli, szóban forgó személy*-ként utalnak azokra, akiket boszorkánynak tartanak, talán egyúttal eufemizmusként is). Fontos lehet tehát a tanú (közösség) vélekedése, attitűdje, akkor is, ha több tanú megkérdezése ellentmondásos képet fest a vádlottról. Mindez egyértelműen a kommunikációs kontextus részét képezi, a vizsgált kifejezésekből azonban nemcsak a jogi szituációra, hanem a hétköznapi nyelvi viselkedésre és általuk a hiedelmekre, vélekedésekre is következtethetünk.

Kulcsszavak: boszorkányperek, tanúvallomás, középmagyar kor, írásbeli és kommunikációs kontextus.

Források

- Bosz. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768.* 1–3. Közreadja: SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970/1983.
- KBosz. = *Kolozsvári boszorkányperek. 1564–1743.* Szerk. PAKÓ LÁSZLÓ – TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2014.
- Sugár = *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben.* Közreadja: SUGÁR ISTVÁN. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Budapest, 1987.
- SzegBosz. = *Szegedi boszorkányperek 1726 – 1744.* Szerk. BRANDL GERGELY – TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2016.
- TMK. = Történeti Magánéleti Korpusz <http://tmk.nyttud.hu/>.

Hivatkozott irodalom

- BEDNAREK, MONIKA 2006. Epistemological positioning and evidentiality in English news discourse: A text-driven approach. *Text and Talk* 26/6: 635–660.
- CECCONI, ELISABETTA 2010. Witness Narratives in the 17th Century Trial Proceedings. A Case Study of Historical Courtroom Public Discourse. In: BROWNLEES, NICOLAS – DEL LUNGO, GABRIELLA – DENTON, JOHN eds., *The Language of Public and Private Communication in a Historical Perspective.* Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 245–262.
- DÉR CSILLA ILONA 2013. Iszonyatosan/rettenetesen/örületesen jó! A fokozószók grammatikalizációjáról. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk. *Az interkulturális kommunikáció elmélete és gyakorlata.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 71–76.
- DOTY, KATHLEEN 2007. Telling tales. The role of scribes in constructing the discourse of the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics* 8/1: 25–41.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2014. Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiai elemzett adatbázisa. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár, 11–21.

- DÖMÖTÖR ADRIENNE – GUGÁN KATALIN – NOVÁK ATTILA – VARGA MÓNKA 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 87–114.
- ECKHARDT FERENC 1954. *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GRUND, PETER J. 2007a. From Tongue to Text: The Transmission of the Salem Witchcraft Examination Records. *American Speech* 82/2: 119–150.
- GRUND, PETER 2007b. The Anatomy of Correction: Additions, Cancellations, and Changes in the Documents of the Salem Witchcraft Trials. *Studia Neophilologica* 79: 3–24.
- GRUND, PETER J. 2012. Textual History as Language History? Text Categories, Corpora, Editions, and the Witness Depositions from the Salem Witch Trials. *Studia Neophilologica* 84 (Supl): 40–54.
- HAJDU LAJOS 1985. *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- HILTUNEN, RISTO 2010. Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In: TANSKANEN, SHANA-KAISA et al. eds., *Discourses in interaction*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 61–80.
- KAHLAS-TARKKA, LEENA – RISANNEN, MATTI 2015. “Oh! you are liars, & God will stop the mouth of liars”: Impolite and aggressive discourse in Salem witchcraft trial examinations 1692. In: TUOMARLA, ULLA – HÄRMÄ, JUHANI – TIITTULA, LIISA – SAIRIO, ANNI – PALOHEIMO, MARIA – ISOSÄVI, JOHANNA eds., *Miscommunication and Verbal Violence*. Volume XCIII., Helsinki, 2015, 153–168. <http://blogs.helsinki.fi/dialog3/files/2015/07/Kahlas-ja-Rissanen.pdf>
- KÁLLAY ISTVÁN 1985. *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KONCZ IBOLYA KATALIN 2007. *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. PhD értekezés, Miskolc.
- KUGLER NÓRA 2014. A nyelvi polaritás kifejezésének egy mintázata, avagy milyen a félelmetesen jó? *Magyar Nyelvőr* 138: 129–139.
- KYTÖ, MERJA – WALKER, TERRY 2003. The Linguistic Study of Early Modern English Speech-Related Texts. How “Bad” Can “Bad” Data Be? *Journal of English Linguistics* 31/3 221–248.
- MEZNERICS IVÁN 1933. *A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században*. Budapest.
- RISSANEN, MATTI 2012. Power and Changing Roles in Salem Witch Trials: The Case of George Jacobs, Sr. *Studia Neophilologica* 84 (Supl): 119–129.
- VARGA MÓNKA 2018. Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114: 185–200.
- VARGA MÓNKA 2019. *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szöveggrammatikai és pragmatikai sajátságokra*. PhD-értekezés, Budapest.

VERES MIKLÓS

Petőfi Irodalmi Múzeum

veresm@pim.hu

Világépítés és világteremtés A sci-fi irodalom mint történelmi forrás

World building and world creation – sci-fi literature as historical source

The study makes an attempt to prove that sci-fi literature has value as a historical source. After the groundwork of source criticism, methodology and story theory based on the works of Marc Bloch and Michael Oakeshott, the study focuses on the world building technique of sci-fi literature. According to my basic statement it is possible to show how writers build their present problems, ideas, thinking, wishes, fears and the practices of everyday life into their sci-fi worlds with the help of world construction, unravelling it thoroughly and with valid comparative source criticism. With the help of some works from the era of dualism such as *A jövő század regénye* (The Novel of the next Century) by Mór Jókai, the paper presents the fears and wishes of the era; to show some examples from everyday life it uses the sci-fi works of Frigyes Karinthy and Ferenc Herczeg. We have not forgotten about the international outlook: we took into consideration the features of the history of British sci-fi literature. In addition we also relied on the works of H. G. Wells and Isaac Asimov to introduce certain phenomena.

Keywords: sci-fi, literature, world building, history, sources

1. Bevezetés. A sci-fi irodalomról ma már talán senki nem állítja, hogy nélküli az irodalmi értékeket. A jó sci-fi irodalom mindig elgondolkodtat, intellektuálisan kihívó. Nincs is rosszabb egy unalmas sci-fi regénynél. Komplexen felépített világ, ötletesen ábrázolt társadalom, egyedi jövőkép hiteles karakterábrázolással, talán ezek a kiváló sci-fi alapkövetelményei. Egy nagyon fontos kérdésről azonban ritkán esik szó: lehet-e történelmi forrás a sci-fi irodalom? A kérdésre határozottan igennel felelhetünk. Alaptézisem szerint a sci-fi irodalmi művek történelmi forrásértékük miatt kiemelten fontosak művelődéstörténelmi, politikatörténelmi, eszme- és mentalitástörténelmi szempontból. Tanulmányom arra tesz kísérletet, hogy a sci-fi irodalom világépítési technikájára fókuszálva megkezdje azt az elméleti és módszertani alapozást, amelynek segítségével történelmi forrásként tudjuk megszólaltatni ezeket a szövegeket.

2. A veszély. A szakirodalomban konszenzus van abban a kérdésben, hogy a szépirodalom történelmi forrásértékkel bír. A „hagyományos” írott források (mint a levél, a napló, az oklevelek stb.) mellett az irodalomtól kicsit ódzkodnak a történészek, és elemzéseik során sokszor csupán egy-egy történelmi probléma illusztrálásra használják. Az irodalom alapvetően fikció, a történészek pedig, akik természetüknél

fogva a tényekhez ragaszkodnak, nem kedvelik a fikciót. A veszélyekre talán egy sci-fi regény mutat rá a legtalálóbban. A lengyel sci-fi irodalomtörténet legjelentősebb alkotója, Stanisław Lem A fürdőkádban talált kézirat című regényének elolvasása minden történész számára tanulságos élmény. Lem regénye arra világít rá, hogy milyen mértékben foglya a történész a saját forrásainak. Lem regényének bevezetője paródia, célpontja a tudományos gondolkodás és a forráskritika hiányából eredő hibás narratívaalkotás. Lem művének fiktív jövőjében egy váratlan katasztrófa („Nagy Foszlás”) következtében az összes papír és vele valamennyi írott forrás elpusztult. A papír eltűnésének következtében a humán tudományok, a történelem, a régészet, az esztétika teljes tudománya odaveszett, az irodalomnak csak töredéke maradt fenn. A jövő történészei így pontosabb történelmi ismeretekről rendelkeznek az ókori Asszíriáról, Egyiptomról és Hellaszról, mint a 20. századról. A történészek ezért a megmaradt egyéb források segítségével próbálják meg rekonstruálni a 20. század történelmét, gondolkodását, mindennapi életét. A régészek felfedeznek egy naplót, majd segítségével próbálják pontosítani addigi ismereteiket. A 20. század vallásos életét például ilyennek látják: „Az egyik fő vallás Kap-Eh-Taal istenség kultusza volt [...]. Ezt az istenséget tisztelték Ammer-Ku egész területén, valamint Ausztralo-indiában és az Európai-félsziget egy részén. [...] Kap-Eh-Taal nevét tilos volt ki mondani (hasonló tilalom állt fenn Iz-Raelben). Ammer-Ku lakossága az istenséget többnyire a Thoo-Llar névvel illette. Sok más liturgikus neve is volt, ezek változó értékelésével különböző szerzetesrendek foglalkoztak, például a Broo-kherek” (LEM 2009: 612). A vallási ismeretek mellett a 20. századi államformákról és uralkodói szerkezetről is világos képe van a jövő történészeinek: „Ammer-Ku állam területén a Presinidák, más néven Elönökök [sic!] dinasztiái követték egymást. Ők építették a XIX. Dinasztia idején a Pentagon nevű épületet. [...] Az akvilin iskola történészei szerint [a Pentagon] az Elönökök síremléke, a piramisok mintájára. Ezt a felvetést az újabb kutatások megdöntötték. Egyes tudósok úgy vélték, a Pentagon valójában Kap-Eh-Thaal istenség temploma volt, ahol keresztes hadjáratokat terveztek a hitetlenek ellen, és hittérítő stratégiákat dolgoztak ki” (LEM 2009: 612).

Óvatosnak kell tehát lennünk. Képzeljük csak el Lem műve után szabadon, mi történne, ha a jövő történészei csupán Jókai Mór A jövő század regényének szövegéből és néhány megmaradt egyéb történelmi forrásból próbálnák rekonstruálni az 1950-es évek Magyarországot – ahelyett, hogy az 1872-es Magyarország állapotára következtetnének belőle –, és azon folya a vita, hogy Habsburgi Árpád vagy Rákosi Mátyás vezette-e az országot. Nem veszélytelen az irodalmi forrás használata egy-egy problémakör kapcsán, de kellő forráskritikai alapossggal ezek nagy része elhárítható.

3. Világépítés és forrásai. Amikor sci-fi irodalmat történelmi forrásként szeretnénk felhasználni, eszünkbe kell hogy jusson MARC BLOCH A történész mestersége

c. tanulmányának minden történeoszt érintő szakmai alapállása: „...minden kritika mélyén összehasonlító munka áll” (BLOCH 2006: 150). A kérdés, hogy miként tudjuk ezt a munkát lefolytatni egy sci-fi mű esetében. Hipotézisem szerint a világépítésre koncentrálni, annak célzott „visszafejtéséből” tudjuk „kinyitni” a sci-fi szövegeket a történevezek előtt.

A világépítés a sci-fi és a fantasy irodalom talán legfontosabb eleme. Igazán jó sci-fi regény vagy akár novella (ugyanígy film is) nem képzelhető el professzionálisan felépített világ nélkül. A sci-fi olvasók körében alapvető elvárás, hogy az író hihető, élő, lélegző, logikus világot alkosson, önálló szabályokkal, történelemmel, politikai rendszerrel, mindennapi élettel, szokásokkal és kultúrával. Egyes szerzők hihetetlen alkotómunkát fektetnek a világépítésébe. Külföldi és hazai sci-fi, valamint fantasy írók munkáit alapul véve hosszasan lehetne sorolni a kiválóan felépített világokat. A fantasy zsánereből elég, ha J. R. R. Tolkienem említem, aki önálló mítosz és történelem mellett saját nyelveket teremtett A Gyűrűk urában. A sci-fi tematikában pedig Frank Herbert Dűne sorozata – hogy az egyik legjobbat emeljem ki – kiváló példa egy rendkívül komplex történelemmel, gazdasági, vallási háttérrel, nagy ívű politikai merítéssel felépített, önálló világra.

Az a kérdés, hogy a sci-fi írók a világalkotás folyamatában honnan merítik az ihletet. Véleményem szerint – akár tudatos, akár tudattalan folyamat keretében – az írókat saját jelenük, az értelmiséget, tágabban a közvéleményt foglalkoztató kérdések inspirálják a világalkotás folyamatában. KARINTHY FRIGYES, aki rajongásig szerette Jules Verne és H. G. Wells műveit, Wellsről szóló esszéjében elemzi a wellsi fantasztikum, tulajdonképpen a sci-fi módszertan alapjait. Karinthy világosan mutat rá, hogy az író a világteremtés során képtelen elszakadni a saját világának problémáitól: „H. G. Wells képzelete földöntúli, de nem emberfeletti, irreális, de nem irracionális. Nem külön világ, ami a költő agyából született, hanem jobb, világosabb, tökéletesebb megértése annak az egyetlen világnak, ami van – képzelet, amit a valóság inspirál” (KARINTHY 1921). Nemcsak Karinthy ismerte fel mindezt. A Nyugat folyóirat utolsó három számában, 1941-ben lezajlott egy nagyon tanulságos vita NAGYPÁL ISTVÁN (azaz SCHÖPFLIN GYULA), LOVÁSZY MÁRTON és NAGY ZOLTÁN részvételével a populáris és a magas irodalomról. NAGY ZOLTÁN hozzászólásában a jó mesét – ami sok szempontból rokonítható a sci-fivel – állítja szembe a ponyvával, közben Karinthyhoz hasonló végkövetkeztetésre jut: „Persze ennek a mesének a valóságban kell gyökerezni, mert különben nem fejez ki semmit, vagyis ponyva-mese lesz. A valóságban kell gyökerezni akkor is, ha bármily messze megy el a stilizálásban, vagyis csak addig mehet a stilizálásban, amíg gyökerétől el nem szakad. Akármilyen magasra emeli is a fa a virágát, gyökerének a földben kell lenni, hogy virág legyen és ne valami színes szemét, amit a szél felkapott. A mese számára pedig a valóság az emberek jelleme és a világ állapota, ebben kell gyökerezni és ezt kell kifejezni a mesének, ha irodalom akar maradni” (NAGY 1941).

A világepítés tehát irodalmi cél, J. R. R. TOLKIEN szerint egyenesen művészet. TOLKIEN *A tündérmesékről* című esszéjében a mesékről szólva az író alapvető feladatát abban látta, hogy az olvasóban létrehozza a fiktív hitet, amit Tolkien a „kétértelműség felfüggesztésére való hajlandóság”-ként definiál. Az író ilyenkor szubkreátor-nak, azaz másodlagos teremtnőnek bizonyul, létrehozva egy másodlagos világot. Az olvasással ebbe lép be az olvasó. Innentől amit az író mesél, az igaznak hat egészen addig, míg összhangban van a teremtett világ törvényeivel. Izgalmas meglátás, hogy maga az író, tehát a teremtnő is foglya lesz saját világának, nem rúghatja fel annak szabályait. „Abban a pillanatban, hogy felmerül bennünk a kétely, a varázs megtörik, s a mágia – vagyis inkább művészet – kudarcot vall. Ekkor ismét kikerülünk az elsődleges világba, a valóságba, s a halva született másodlagos világot már kívülről szemléljük” (TOLKIEN 1996: 82–83).

MANDICS GYÖRGY, a kiváló erdélyi író is hasonló felismerésre jutott, amikor a sci-fi világepítés útjait és okait fejtegeti. Mandicsnak a Ceausescu-rendszerről írott sci-fi trilógiája (*Vasvilágok*, *Gubólakók*, *A dromosz*) ugyanis nem jelenhetett volna meg, ha nem sikerült volna a cenzúrával elhitetni, hogy ezek a könyvek nem a rendszerről szólnak. Így a sci-fi tematika, Tolkien szavaival élve a teremtett másodlagos világ, egyfajta héjként védte a művet, megjelenéshez segítve azt. MANDICS megfogalmazásában: „Létre kellett hozni egy olyan kontextust, amely megvédi a szövegeket, és elhitegeti, hogy ez pusztán fikció, nem itt és nem ma történik” (MANDICS 2016: 2–3.). Az olvasó dolga annyi volt, hogy a héjtől megszabadulva dekódolja a művet. Ez nem is volt annyira nehéz, és persze veszélytelen sem: „Megesketttem Kuczka Pétert, a Galaktika akkori főszerkesztőjét: nem fogja megengedni, hogy valaki leírja, hogy a *Vasvilágok* a Ceausescu-rendszerre hasonlít, mert soha többet nem publikálhatok” (MANDICS 2016: 2–3).

Mandics esete közel sem általános, de jól megmutatja némely esetekben a sci-fi társadalmi funkcióját és a művelődés- és irodalomtörténetben betöltött szerepét, illetve egyértelműen bizonyítja, hogy Mandics regényei milyen jelentős forrásértékkel bírnak az 1980-as évek Romániáját illetően. És itt elérkezünk a fikció és a valóság szétválasztásának problémájához, ami a legfontosabb történelmi feladat, amikor a sci-fi történelmi forrásként akarjuk használni. KÓSA LÁSZLÓ „Nemzetes uraimék”. Egy korai Mikszáth-mű társadalomtörténete c. tanulmányában hívja fel a figyelmet erre, központba állítva a Bloch által emlegetett kritikai összehasonlító munka megkerülhetetlenségét: „... vajon mennyire és hogyan hasznosítható a szépirodalmi mű történelmi forrásként, elsősorban azok a részletek jöhetnek számításba, amelyek más forrásokkal és korábbi kutatási eredményekkel összevetve, hitelesnek bizonyulnak, szemben azokkal, melyekről komolyan föltehetjük, hogy az író saját leleményei” (KÓSA 2003: 338–339). A sci-fi irodalom ugyanis nem az adott kor viszonyaitól függetlenül létrejött gyökértelen valami, hanem a kor kulturális életének lenyomata,

amely ezer szállal kötődik a megírás idejéhez. Az írók az egész egyetemes emberi kultúra kincseiből merítenek a világépítéshez, legyen szó történelemtől, politikától, technológiai szintről, vallástól, gazdasági helyzetről, népesedéstől, mindennapi életéről, nyelvről, biológiáról, természettudományos ismeretekről.

A kérdés, hogy saját koruk viszonyrendszere, eszméi, szokásai milyen mértékben épülnek be kreált világaikba. A kiváló brit filozófus, MICHAEL OAKESHOTT a történeti tevékenység elemzése kapcsán tökéletesen tapint rá az irodalmi forrásoknál követendő történeti módszertanra: „A történet a rá jellemző vizsgálódások során és megnyilatkozásokban nem általános okokat vagy szükséges és elégséges feltételeket azonosít, hanem elénk tárja azokat az eseményeket (olyan mértékben, amelyek azok felderíthetők), amelyek összekapcsolják az egyik körülményt a másikkal” (OAKESHOTT 2006: 90). A történet feladata ilyen értelemben egy kirakós játék összerakására emlékeztet. Ott van a sci-fi mű, egy szöveg egy világosan felépített önálló világgal, amit először alkotó elemeire kell szednie: milyenek a teremtett világ politikai viszonyai, vallásos helyzete, társadalma, milyen gondolatok foglalkoztatják az embereket, hogy áll a technológiai szint, a mindennapok élete stb. Az így létrejött darabokat aztán aprólékos munkával más puzzle darabok – mint visszaemlékezések, publicisztika, levelezés, naplók stb. – segítségével a kor általános nagy képébe kell illesztenie. A munka eredménye, hogy a sci-fi irodalom olyan formában fog előttünk állni, mint azok a fák – hogy NAGY ZOLTÁN hasonlatánál maradjunk –, amelyeknek különböző módszerekkel láthatóvá teszik a gyökereit. A második fontos hozadék, hogy a sci-fi művet más szövegek segítségével kontextusba helyezve megláthatjuk a merítés és az írói ihlet forrását.

Nézzünk néhány gyakorlati példát! MARC BLOCH A történet mestersége című munkájában nemcsak a kritikai munka fontosságára hívta fel a figyelmet, hanem megfogalmazta, hogy a jó történet kiválóan tud kérdezni. A jól megfogalmazott kérdés a kulcsa a források megszólaltatásának: „A szövegek vagy az archeológiai leletek ugyanis, még a látszólag legvilágosabbak és legengedelmesebbek is, csak akkor beszélnek, ha tudjuk, hogyan kérdezzük őket” (BLOCH 2006: 132). Megrögzött sci-fi olvasóként rögtön egy szám juthat erről az eszünkbe: 42. Douglas Adamsnek a Galaxis útikalauz stopposoknak című művében bukkan fel a szám, ami egyben a világmindenség értelme is. Érteni viszont senki sem érti, mert nincs hozzá megfelelő kérdés. Azt nem tudom, hogy Douglas Adams olvasott-e valaha Marc Blochot, de úgy tűnik, hogy az angol író – ösztönösen – ráérezett a történeti tevékenység egyik alapvető fundamentumára.

A tanulmány további részében intézzünk három kérdést a sci-fi irodalomhoz, majd OAKESHOTT szellemében próbáljunk meg ezekre választ adni.

Az első kérdésünk: Miért látta rendkívül pozitívan a dualizmus kori sci-fi irodalom Magyarország jövőjét? A második: Milyen módon és miért befolyásolták a

különböző vélt vagy valós félelmek elsősorban a dualizmus kori, az első világháború előtti brit vagy később, az 1945 utáni amerikai sci-fi irodalmat? A harmadik: Hogyan épültek be a mindennapi élet szokásai a dualizmus kori sci-fi irodalomba, és mire következtethetünk ebből?

4. Vágyaink és félelmeink. A dualizmus kori sci-fi irodalom állandó jövőképe egy erős Magyarországról szól, amely európai ügyekben megkerülhetetlen hatalom. Mégis törvényszerűen keveredik bele a háborúba Oroszországgal vagy épp egy fiktív szláv birodalommal. Ezek az alapvető vágyak és félelmek visszatérő világformáló toposzai a dualizmus kori sci-finek. Jókai A jövő század regényében Magyarországot erős európai hatalomként ábrázolja. Számptalan más Jókait követő sci-fi író is hasonlóval számolt. Szomaházy István A százhuszéves asszony és Szemere György A Konteset című regényeiben is egy erős Magyarország jövőképe rajzolódik ki. Más, kevésbé ismert szerzők tovább mentek, és már-már birodalmi álmokat szövögettek. Privigyey Pál Magyarország nem volt, hanem lesz című, 1879-ben és 1887-ben kiadott regényében hűen követi Jókai történetét. Szövegében a magyar seregek győzedelmes háborút vívnak az egyesül európai nagyhatalmak és Oroszország ellen. Magyarország olyan erős lesz, hogy a világbékét megteremtve csendőrként vigyáz a világra. Hasonlót olvasunk Farkas Gyula Utolsó ütközet című 1891-es sci-fi eposzában is.

De miért ez a kép tér vissza rendszeresen a korabeli sci-fi művekben? A hazai politikai gondolkodók elképzeléseit megvizsgálva feltűnik, hogy itt nem csupán a magyar sci-fi irodalom egyedi képzelgéseiről van szó. A magyar sci-fi szerzők csak rögzítettek egy a korabeli közgondolkodást mélyen átható gondolatot. A korszak publicisztikai irodalmával összevetve már nem is tűnnek annyira elrugaszkodottnak ezek az elképzelések. Olyan meghatározó publicisták, mint Beksics Gusztáv, Hoitsy Pál vagy épp az író Vajda János és még sokan mások rendszeren értekeztek a magyarság a Monarchián belüli nagyságának lehetőségéről (GYURGYÁK 2007: 90–12). Vajda János Magyar birodalmi politika című művében annak az elképzelésének adott hangot, hogy a magyar nemzetnek vezető szerepre kell törekednie a Monarchián belül: „...bizonyosabbnak látszik, hogy az osztrák-magyar monarchia meg a következő dilemma előtt áll: vagy magyar hatalom lenni, vagy nem lenni” (Vajda 1881:1284). A korabeli publicisztikák a magyar nemzet jövőjét pozitívan látták, és erősödése folytán remélték, hogy előbb-utóbb átveszi az irányítást a Monarchián belül. A dualizmus kori sci-fi jövőképek, legalábbis az olyan nemzeti romantikus elképzelések, mint Jókaié vagy épp a nacionalizmust megtestesítő Privigyey és Farkas művei, hittek ennek lehetőségében, jövőképüket ezen gondolat mentén álmodták meg. De gondolhatunk más vágyakra a korszakból, ilyenek a felgyorsuló technikai fejlődés következményei. A korabeli szerzők ennek megfelelően arra gondoltak, hogy a technikai fejlődés és természettudományos felfedezések a társadalom minden problémáját megoldhatják. Jókai A jövő század regényében az ichor felfedezésére

építi fel az egész regény cselekményét, más szerzők a repülést helyezték előtérbe. A későbbi korok sci-fi műveiben is megjelennek ilyen vágyak, gondoljunk csak az ürrepülésre a későbbi korokból.

Visszakanyarodva a dualizmus időszakához, a magyar nemzet számára a pozitív jövőkép azonban egyik szerzőnél – értve ezalatt a publicisztikát és a sci-fi írókat – sem volt tökéletes. Megjelentek benne súlyos félelmek is. Vannak egyetemes, az emberiség egészére jellemző félelmeink, mint például a haláltól való rettegés. És vannak egy-egy korra jellemző, az adott történelmi körülmények és hatások által életre kelt főbiáink. Utóbbiak alapvetően határozhatják meg egy időszak sci-fi irodalmának jövőbeli világait. A sci-fi irodalom így olyan értelemben válik történeti forrássá, hogy kifejezi a „korszellem”-et, pontosabban a közgondolkodásban jelen lévő gondolatokat. Az olvasó tisztában van ezekkel a veszélyekkel (de ugyanez igaz a fentebb ecsetelt vágyakra is). Az író építhet ezekre, ezzel kiszolgálva és táplálva az olvasó fejében lévő érzéseket.

Vessünk egy pillantást a dualista magyar sci-fi irodalomra, ahol szinte tapintható az oroszoktól és a szlávoktól való már-már irracionális rettegés. Jókai Oroszországa egész Európa békéjét fenyegeti, Privigyey is hasonlóval számol, míg Farkas eposzában már egyesült szláv birodalom támad rá Magyarországra. A félelem ősforrása az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése, de a pánszláv mozgalom térnyerése is kiváltott rettegést, vélt vagy valós okokból. Mindez a korabeli publicisztikában markánsan megjelent (pl. a már említett Vajda-írásban is), de már a reformkor óta – elég ha Wesselényi Miklós Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében című művére utalok – áthatotta a közgondolkodást.

De találunk más hasonló példát a félelmek világépítő befolyásáról elsősorban a brit sci-fi irodalomtörténetben. Az 1871 és 1914 közötti brit sci-fi irodalmon mélyreható nyomokat hagyott az egységes Németország megalakulása. A korabeli szerzők a legkülönbözőbb borzalmak ecsetelésével ábrázoltak egy esetleges német inváziót, a közönség pedig mazochista örömmel falta az ilyen tárgyú könyveket. A brit olvasók között annyira népszerű lett az inváziós irodalmi tematika, hogy 1914-ig számtalan darabja született, és táplálta a borzongásra vágyó olvasók félelmeit. Legismertebb darabja H. G. Wells Világok harca című regénye, ahol – az olvasók megnövekedett ingerküszöbének köszönhetően – már nem a németek, hanem marslakók támadnak a Brit Birodalomra. (LUNDWALL 1984: 52). Az 1950-es, ’60-as és ’70-es évek angol-szász sci-fi irodalmában már nem az invázió, hanem az atomháború jelentette a legnagyobb félelmet. Vessünk egy pillantást Isaac Asimov munkáira (Kavics az égből, 1950; Csillagok, akár a por, 1951; Az űr áramlatai, 1952; A halhatatlanság halála, 1955). Ezekben a regényekben közös, hogy ábrázolt jövőjükben a Föld radioaktív romhalmaz, vagy épp elkerülhetetlenül azzá fog válni. ASIMOV I. Asimov című memoárjában leírja, hogy a II. világháború után milyen megtermékenyítő hatással

volt a nyugati sci-fi irodalomra a nukleáris fegyverkezés, a rakétatechnikai fejlődés, valamint a számítógépek megjelenése (ASIMOV 1995:149). Hiroshima és Nagaszaki sokkját nem volt egyszerű elfelejteni: „Hiroshima után emberek milliárdjai álltak értetlenül az előtt, ami történt. Kis félelemből egyre nagyobb félelem támadt: az emberek félni kezdtek az atomtól és a sugárzástól.” – idézi Teller Edét MARX GYÖRGY (MARX 2000: 66). Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy négy évvel Hiroshima után, 1949-ben már a Szovjetunió is rendelkezett atomfegyverekkel, az apokaliptikus lehetőségek nem is tűntek olyan távolinak. Ha elolvassuk a történész ARNOLD TOYNBEE tanulmányait (A történelem felgyorsulása, Az atomháború lélektani következményei stb.) 1960-as évekből, azoknak is kivétel nélkül alapproblémája a nukleáris fegyverek ellenőrzése és az atomháborútól való félelem (TOYNBEE 1971). A korabeli sci-fi irodalom pedig folyamatosan reflektált erre a problémára, jövő világait úgy építve fel, mint ahol a Föld pusztaság és romhalmaz.

5. Mindennapi élet. Sci-fi világok teremtésénél nemcsak félelmeket és vágyakat építhet be a szerző a művébe, de sajátos viszonyrendszert alakíthat ki a mindennapi élet szokásrendszerével is. LEO LÖWENTHAL egyenesen azt mondja, hogy az emberek korabeli erkölcséről és szokásvilágáról sokszor az irodalom az egyetlen használható forrás (LÖWENTHAL 1973: 224). A sci-fi irodalomban a szerzők vagy egy az egyben saját koruk viszonyait építik be világaikba, vagy éppen saját jelenükből kiindulva attól teljesen eltérőt alkotnak.

Különösen jó forrásértékkel bírnak azok a sci-fik, ahol a szerző az időben mozgatja főhősét. Gondoljunk csak H. G. Wells *Időgép* című regényére, ahol a jövőbe repülünk. A hazai sci-fi irodalomból hasonló példát látunk Herczeg Ferenc *Sziriusz* vagy Karinthy Frigyes *Időgép* című novellájában. Az írók ezekben a művekben a kontraszthatásra építenek. A korabeli olvasó ismeri kora szokásait, így azonnal érzékeli, hogy miben tér el az általa ismert normáktól a jövőbeli, múltbeli vagy épp idegen helybeli állapot. A mai olvasó, ha fel van vértézve forrásismerettel – a korszakot kutató történészek nagy előnyben vannak ilyen szempontból –, pontosan érteni fogja ezeknek a műveknek a humorát és mondanivalóját.

A példa kedvéért maradjunk Karinthy Frigyes novellájánál, amely egy ma már klasszikus sci-fi témát dolgoz fel. A történet szerint az író az első világháború utolsó évében, 1918-ban megtalálja H. G. Wells időgépét, és visszarepül, hogy figyelmeztesse 1914-es énjét a várható veszélyekre, és felkészítse azokra. Karinthy írása kiváló forrás egyrészt a háború kitörésekor jellemző közgondolkodásra. 1914-ben úgy vélték, hogy a nagy háború nagyon rövid ideig fog csupán tartani: „El tudsz képzelni a huszadik században olyan háborút, ami két hónapnál tovább tart? A technika mai vívmányai mellett? A negyvenkét-centiméteres ágyúk korában? (*Fölnyessen.*) Egyébként gazdaságilag se bírná ki Európa a háborút fél évig” (Karinthy 1928). Másrészt az 1918-as közellátás nehézségeit is tökéletesen bemutatja a mű: „Nna jó.

Hát akkor talán ne politizáljunk. Fontosabb dolgokat akarok mondani neked. Vegyél zsírt.” (Karinthy 1928). Majd ezután hosszas felsorolás keretében figyelmezteti az 1918-as Karinthy az 1914-esre, hogy milyen dolgokat kell beszereznie, ha a jövőben meg akar gazdagodni. ’14-es énjé azonban természetesen csak nevet, és ’18-as alteregójának egy szavát sem hiszi el.

A regényhősök viselkedésének és magatartásának jelentőségét emeli ki JOAN ROCKWELL, aki szerint ezek segítségével visszakövetkeztethetünk egy adott korra jellemző normákra, értékekre, elvárásokra (ROCKWELL 1980: 159). Herczeg Ferenc egy kiváló sci-fi elbeszélésében, az 1895-ben megjelent *Cserebőrű*ekben egy jupiteri tudós szemszögéből mutatja be az emberek mindennapjait. A kiváló humorral megírt műben pontos képet kaphatunk az 1890-es évekbeli közlekedés érdekességeire, az öltözködésre, miközben a mű egyetemes emberi gyengeségeinkre is rávilágít. Nem véletlen, hogy a jupiteri tudós az egész emberi fajnak a *cserebőrű* nevet adja, abból a furcsa földi szokásból kiindulva, miszerint a földiek napjában többször is behúzódnak odvaikba, és különböző fazonú, színű és szabású bőrt váltanak. Hogy milyen kiváló forrása ez a novella a korabeli szokásoknak, arra talán elég, ha egy idézet áll itt: „Füstölő ugyanis a mai nap legnagyobb részét olyan foglalkozás közben töltötte, a mely szintén nem lehet egyéb, a babonaság egy neménél. Három társával az egyik lakótanya előtt ült, egy kerek alkotmány mellett, amelyre apró, színes lapokat dobáltak. Ezek a lapocskák barbár karakterekkel vannak befestve. Összekeverik, szétszertják maguk közt a lapokat, aztán bizonyos kombináció szerint egymásra rakosgatják. Bizonyos, hogy az említett varázslapok véletlen csoportosulásából következtetéseket vonnak a jövő mélyében szunnyadó eseményekre.” (Herczeg 1925: 18). Ha nem tudjuk, hogy a 19. század végén mennyire népszerű volt idehaza a kártya, akkor ezeknek a soroknak a humorát sem érthetjük meg. De meg is fordíthatjuk mindezt, és forrásként vizsgálva a művet levonhatjuk a következtetést: a kártya annyira népszerű volt, hogy az irodalom kedvelt témája lett.

Tisztában vagyunk vele, hogy a fentebb felsorolt példákkal tulajdonképpen egy óriási téma felszínét kezdtük csak karcolgatni. A példákat tovább lehetne sorolni, nem esett szó például a sci-fi művek eszmetörténeti forrásértékről, hogy az egyik legnagyobb témát említsem. A felsorolt példákat pedig tovább lehetne mélyíteni, más források bevonásával további érdekességeket a felszínre hozva. Talán ez is elégséges azonban, hogy belássuk, a sci-fi irodalom megfelelő forráskritikával vizsgálva kiváló történeti forrás lehet.

Kulcsszavak: sci-fi, irodalom, világépítés, történelem, forrás

Hivatkozott irodalom

- ASIMOV, ISAAC 1995. *I. Asimov: A Memoir*, Bantman, New York.
- BLOCH, MARC 2006. A történész mestersége. In: GYURGYÁK JÁNOS – KISANTAL TAMÁS szerk. *Történetelmélet I.* Osiris, Budapest. 125-161.
- GYURGYÁK JÁNOS 2007. „Ezzé lett magyar hazátok.” A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris, Budapest.
- HERCZEG FERENC 1925. *Cserebőrűek*. Singer és Wolfner, Budapest.
- KARINTHY FRIGYES 1928. *Új Görbe tükrök*. <http://mek.oszk.hu/08900/08935/08935.htm> (2018. 03. 01.)
- KARINTHY FRIGYES 1921. H. G. Wells, *Nyugat* 1921, 12. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (2018. 02. 28.)
- KÓSA LÁSZLÓ 2003. „Nemzetes uraimék” Egy korai Mikszáth-mű társadalomtörténete. In: KÓSA LÁSZLÓ: *Nemesek, polgárok, parasztok*. Osiris, Budapest, 320-339.
- LEM, STANISLAW 2009. Fürdőkádban talált kézirat. In: *Stanislaw Lem Teljes Science-Fiction Univerzuma IV.* Szukits Kiadó, Budapest. 607-715.
- LÖWENTHAL, LEO 1973. *Irodalom és társadalom: a könyv a tömegkultúrában*. Gondolat, Budapest.
- LUNDWALL, SAM J. 1984. *Holnap történet. Tanulmányok a science fiction történetéből*. Metagalaktika 7. Kozmosz Könyvek, Budapest.
- MANDICS GYÖRGY 2016. Hogyan (nem) sétált át Hamlet egy Dosztojevszkij-regénybe. Beszélgetés Mandics György íróval, *Helikon* 22: 2–3.
- MARX GYÖRGY 2000. *A marslakók érkezése: magyar tudósok, akik nyugaton alakították a 20. század történelmét*. Akadémiai, Budapest.
- NAGY ZOLTÁN 1941. Ponyva és irodalom. *Nyugat* 1941, 8: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (2018. 02. 28.)
- OAKESHOTT, MICHAEL JOSEPH 2006. A történészi tevékenység. In: GYURGYÁK JÁNOS – KISANTAL TAMÁS: *Történetelmélet I.* Osiris, Budapest. 75–97.
- ROCKWELL, JEAN 1980. *A valóság a regényben*. Gondolat, Budapest.
- TOLKIEN, J. R. R. 1996. *A gyűrű nyomán – Fa és levél*. Merényi kiadó, Budapest.
- TOYNBEE, ARNOLD 1971. *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest.
- VAJDA JÁNOS 1881. Magyar birodalmi politika. In: *Vajda János összes műve*. Franklin, Budapest. 1270–1313.

VIZKELETY ANDRÁS

Magyar Tudományos Akadémia

vizkelet@oszk.hu

Kéziratos források tipológiája

Typology of manuscript sources

Medieval manuscripts – in opposition to printed documents – are unique creations. Analysing the appearance of a codex can aid a lot in determining the content. Based on their uniqueness all of them show an individual intention of the author, editor or scribe with the recognition of a certain person, group of people or society. From the contextual point of view the most important type of medieval manuscripts is the thematization of the different manifestations of religious intention and wish for salvation from liturgical manuscripts to collections of mixed genres made for monks' convents. The other type of manuscripts have the authorial-editorial purpose of organizing private or social life. Examples of these are school notes, household or medical prescriptions, collections of religious or civil laws, and chronicles. Both types of manuscripts show the beginnings of establishing literature in Hungary.

Keywords: medieval manuscripts, uniqueness, codex form, author, editor, medieval religious literature, secular literature, establishment of literature

2007-ben volt 60 éve, hogy az OSZK kézirattárában, a tudományos körökben ma méltatlanul keveset emlegetett akkori osztályvezető Juhászné Hajdú Helga (1907–1970) irányítása mellett elkezdtem kéziratokat katalogizálni, először kora újkori latin kéziratokat, majd a német és a latin nyelvű középkori kódexeket. A leíró katalógus mindig az első lépés a kéziratos források komplex feltárásához. Az újkori latin munkacsoportnak a későbbi akadémikus, Tarnai Andor volt akkor a koordinátora (annak, aki valaha kéziratokkal foglalkozott, sokat mond az ő neve). Hamarosan a középkori kéziratok referense lettem, majd megkezdtem a magyarországi középkori német kódexek feldolgozását. E hatvan év során a megadott címmel kapcsolatos tapasztalatokról szeretnék itt beszélni. A katalogizátumokról szólva felfigyelhetek rá olvasóim, hogy magyar nyelvű kéziratokat, hogy úgy mondjam *h i v a t a l b ó l* sohasem katalogizáltam. Tanulmányomnak is ez a mankója, hogy a következőkben példaként felhozott kéziratok általában nem magyar nyelvűek, de sok esetben magyar provenienciájúak.

A kéziratok külső megjelenési formái (kötés, méret, íráskép, díszítőelemek), valamint redaktori, másolói, használói, fordítói bejegyzések, esetleges autográfiaira vonatkozó utalások, a kézirat szerkezete, vagy a nyilvánvaló vagy kikövetkeztethető szerkesztői intenciótól eltérő szövegrészek sok olyan következtetést engednek meg,

amelyek a nyomtatott könyvek esetében általában fel sem merülnek. Minden kézirat ugyanis egyedi darab. A kéziratoknak és a nyomtatványoknak erre a különbségére és az ebből levonható következtetésekre már 1930-ban felhívta a figyelmet THIENEMANN TIVADAR (THIENEMANN 1931: 81–82).

A kézirat és nyomtatvány közötti különbség azt jelenti, hogy minden kéziratot, amint HUGO KUHN kifejti, a megcélzott használati szituációnak megfelelően meg kell csinálni (KUHN 1980: 81). Engedtessek meg egy rövid exkurzus a hazai nyelvész körökben nem bizonyosan ismert szerzőről: KUHN a müncheni Bajor Tudományos Akadémia osztályvezetőjeként az 1960-as évek elején ott létrehozta az azóta is működő Német középkori kéziratok kutatócsoportot, egyik elindítója volt a Deutsche Forschungsgemeinschaft által finanszírozott kézirat-katalogizálási folyamatnak, akinek két tanulmányából a középkori kéziratok tipológiájáról a mostani referátumomhoz sok gondolatot merítettem (KUHN 1969, 1980). A kéziratot tehát valaki vagy valakik számára, konkrét személy vagy közösség számára csinálják meg. A nyomtatványnak is lehet, megnevezett személy a megrendelője, de a példányokat a nyomdász, hogy úgy mondjam, széli nek ereszti, a piacra dobja.

Minden megfigyelésnek, ami a kéziratosság korában az irodalomra reflektál, a szöveget egyedi módon hordozó kéziratból kell kiindulnia. A szövegnek természetesen van, vagy legalább is lehet hagyománya, amelynek hordozói más kéziratok. Ezek a testvérkéziratok nem egyszer az egyedi megcsinálás következményeként az interpretáció számára fontos változatokat őrizhettek meg, amelyek akár más kontextusba helyezik el a hagyományozott szöveget. Példának a Budapesten előkerült Minnesang dalszövegeket említeném, amelyek egy az addig ismert szöveghagyományozástól (Konstanz, Zürich) eltérően a Duna-völgyébe, Passau és Bécs közé lokalizálható forráscsoportra utalnak (VIZKELETY 1988: 404–407; KORNRUMPF 2004: 305–307).

Akinek tehát a kéziratot csinálják, az nem a könyvnyomtatás korának olvasóközönsége, hanem sokszor csak maga a kézirat elkészítője, összeállítója, vagy egy közösség, amelyhez esetleg az összeállító is tartozik, vagy egy megrendelő (főleg díszkéziratok esetében), akire egy szöveges ajánlás, vagy a címlap díszítésébe foglalt címer utalhat is. Az auktor helyett az egyedien előállított kézirat esetében a scriptor-redaktor a megfoghatóbb, és ennek az új személyi kategóriának a kéziratosság korában van rendkívül nagy jelentősége.

Ami a mű interpretációjához hozzájáruló, az egyedi kéziratból származó, másodlagosnak nevezhető közléseket illeti, annak talán legjobb példája a Leuveni Kódex (OSzK MNY 79), amely mint egy pozitív értelemben vett állatorvosi ló szinte minden ilyen jellegű, az értelmezést kiegészítő, befolyásoló másodlagos adatot szolgáltat a kódexhez, amelyben – mint ismeretes – egyetlen szerzői név és évszám sem található, azaz a legfontosabb utalások, amelyek egy kézirat keletkezésére vonatkoznak, hiányoznak. Haladjunk a kötetben (LK.) kívülről befelé:

A kötés és a hozzá makulatúraként felhasznált levelek elárulták, hogy a könyvtestet a 15. században a stájerországi pettaui (ma: Ptuj, Szlovéniában) dominikánus kolostorban újrakötötték. A kötet felénél újból kezdődő lapszámozás azt bizonyította, hogy a kódex eredetileg két részből állt, majd egybekötötték, amiről egy második, folyamatos lapszámozás tanúskodik. A szövegek datálása (13. század vége) és a magyar szövegeket író scriptorok megkülönböztetése az írásképp alapján, azaz paleográfiai ismérvek elemzése során volt lehetséges. (Ekkor derült ki az is, hogy az ÓMS-t nem vakarták ki, hanem a kódex még kötetlen állapotában az első kötet utolsó lapjának verzójáról *l e t a p o g a t t á k.*) A szövegek filológiai elemzése segítette elő a 10 dominikánus szerző azonosítását, akik a 12–13. században éltek. A kötet közepe táján található rövid tartalommutató (index), amely az ÓMS-t is kivetíti, arra utal, hogy a kötetet magyar nyelvterületen használták. Mindezt ebből az egyedi módon *m e g c s i n á l t* kéziratból lehetett kikövetkeztetni (VIZKELETY 2004: 15–42).

Más kéziratoknál a tulajdonosi bejegyzés segít a lokalizáláshoz, esetleg a datáláshoz. Előfordul az is, hogy a főszöveghez kiigazításként hozzátoldott glosszákból, vagy az előzéklapokra beírt megjegyzésekből meríthető egy-egy hasonló adat, pl. OSZK 506. sz. latin kódexében, egy bestiariumban álló megjegyzés a török csapatok mozgásáról Dél-Dunántúlon, valamint a kézirat állatokat leíró részében, a *panthera* állatnév mellett magyarázataként – egyébként tévesen – a *hiúz* glossza áll (VIZKELETY 2007: 145–147). Másutt a főszövegben előforduló, mellékesnek tűnő megjegyzés szolgált fogódzópontot (pl. liturgikus kéziratban a scriptor megjegyzi, hogy a „*fratres bini et bini*” vonuljanak a tűzszenteléshez, azaz a kézirat egy szerzetesi közösség számára készült (Cod. Lat. 461; VIZKELETY 2007: 43–44). Egy német zsoldárfordítást tartalmazó kalocsai kéziratban (Cod. 69) Magyarországon elfogott és kivégzett huszita vezérek nevei szerepelnek (VIZKELETY 1973: 198).

Említettem az imént, hogy a redaktor, a szerkesztő, aki esetenként a szöveg-hagyományozás létrehozásában más funkciókat is ellát, a kéziratosság korában mennyire fontos személy. Példaként az OSZK Cod. Germ. 13 jelzetű kódexére hivatkozom, amely Szent Ágoston *De civitate Dei* művének válogatott fordítását – egyetlen középkori német fordítását – tartalmazza a 15. század második feléből (VIZKELETY 1969: 26–27). A redaktor, a fordító és feltehetőleg a scriptor is ugyanaz a személy volt. A szerkesztés és fordítás során Ágoston alapvetően történetfilozófiai műve átalakult, amennyiben a redaktor csak azokat a fejezeteket (könyveket) válogatta és fordította le népnyelvre, amelyek morálteológiai, katechetikai jellegűek, valamint azokat, amelyek az eljövendő apokaliptikus időkre vonatkoznak: mindkét téma a későközépkor gyakran népnyelven is artikulált vallásos érdeklődésének a középpontjában állt. Ezért fordította le az ismeretlen redaktor éppen ezeket a részeket németre, és ezzel részt vett a maga idejében aktuális népnyelven is folyó

vallásos diskurzusban, hiszen a történetfilozófiai mű teljes terjedelmű recepciója Európa-szerte a latin nyelv közvetítésével ment végbe (VIZKELETY 2000: 145–150).

A következőkben a kéziratoknak tartalmi ismérvek szerinti szerveződéséről, sajtósági típusairól szeretnék szólni, amelyek elsősorban a késő középkori népnyelvi kéziratokra vonatkoznak, amelyek tartalma másképpen szerveződött, mint a könyvnyomtatás korában.

A kézirat által hordozott szöveg modern műfaji kategóriák szerinti megnevezésének a kéziratok tipologizálásában nincs sok jelentősége, ezek a műfajelnevezések elválasztanak szövegösszefüggéseket, amelyek a konkrét, egyedi kéziratban összetartoznak. A redaktor számára, aki valamiféle tematikai koncepció alapján dolgozik, a műfajok a szerkesztői elv érvényesítése folyamán átjárhatók, KUHN erre a *fasczináció – lenyűgözöttség* fogalmat használja (KUHN 1980: 88). A késő középkorban, amikor már nagyobb volumenű hazai írásbeliségről is beszélhetünk, a legfontosabb ilyen fasczináció a vallásosság, az emberi életnek „sub specie aeternitatis”, a túlvilágra irányuló megszervezésének szándéka. Ez volt a késő középkor, de a reformáció korának is, talán egészen a felvilágosodásig a legfontosabb, leggyakoribb irodalomszervező szempontja, olyankor is, amikor ez világi reformigénnyel, sőt forradalmi követelményekkel keveredett. A szocialista irodalomértelmezés által emlegetett „vallásos köntös” nem a tartalomra kívülről ráakasztott lepel, hanem sokkal inkább belülről fakadó meggyőződés volt.

Ez a vallásos fasczináció hordozza a 15–16. század fordulóján készült magyar kódexirodalmat, amelyet az utóbbi évtizedekben, hála a sorozatos faksimile-kiadásoknak, és hála a 2009-es, Madas Edit kurátorsága mellett készült nyelvemlék-kiállításnak egyre jobban megismerhettünk (MADAS 2009). LÁZS SÁNDOR az apácaműveltségről (LÁZS 2016) és KORONDI ÁGNES a késő középkori magyar nyelvű misztikát elemző újabban megjelent monográfiája (KORONDI 2016) pedig európai összefüggésrendszerbe is állította ezt a hazai jelenséget.

Ezekben a kódexekben nem érvényesülnek a modern műfaji határok. Előfordulhat egy kéziratban belül elmélkedés, imádság, himnusz, evangéliumi részlet, prédikáció, haláltánc, legenda, látomás, skolasztikus traktátusrészlet stb., a lényeg a szerkesztői szempont. Ezekben a kódexekben figyelhető meg először anyanyelven szerveződő irodalmi élet: különböző redakciók, fordítások együttélése, szövegek átvétele, szerzetesi konventek közötti vándorlása, egyes esetekben világi mecénások felé is közvetítve. Ez bizony irodalmi élet.

Egy előző magyarországi irodalmi élet nyomain a latin krónikairodalom folytonosságában, annak a királyi intenciók szerint igazodó hangsúlyváltásaikban, átszerkesztésekben figyelhető meg. Ez a királyi hatalom és az ezzel összefüggő államiság szerveződésének, egy fajta történelemszemléletnek a fasczinációjához tartozik. Részben ide, a „genus historicum”-nak, a központi irányítás mellett szerkesztett

írásbeliség kategóriájába sorolhatók a magyar szent királyok legendái, azoknak jelentős redakciós különbségeket felmutató változatai is.

Előfordul, hogy a vallás faszcinációja alatt szerkesztett kézirat még valami különös rendezői elvet is követ. Ilyen az OSZK 33-as számú német kódexe, egy – valószínűleg dominikánus női konvent számára készült imakönyv (VIZKELETY 1969: 77–96). A mintegy 200 imádságot, rövid elmélkedést, különböző aszkétikus gyakorlatoknak néha szerzőhöz is köthető rövid szövegeit tartalmazó kézirat összetevőinek túlnyomó többségének témája a jó halálra való előkészület. Primitív színezett tollrajzok is segítik a témában való elmélyedést. A kéziratba beragasztott ritka fametszeteiket 1913-ban leválasztották a lapokból és a Szépművészeti Múzeum metszetgyűjteményében helyezték el. Kár volt, mert ezek is ennek a különös szerkesztői elvnek érvényesítését bizonyítják.

Az emberi élet evilági, földi megszervezésére irányuló faszcináció is többféle kézírattípust hozhat létre. Az egyik az általános, a világban való eligazodást szolgáló diszciplínákat összefoglaló tanulmányi jegyzet, ami azt az oktatási, művelődési folyamatot tükrözi, ami az adott körülmények közötti fejlődési foknak megfelelő értelmiségi lét alapjait közvetítette. Erre a hazai középkori írásbeliség köréből a legjobb példa, az ún. Szalkai-kódex (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms. II. 395), amelyet az utóbb a királyi kancelláriában alkalmazott, majd esztergomi érsekséget is betöltő Szalkai László 1489 és 1490 között a sárospataki városi iskolában végzett tanulmányai során állított össze. Vannak benne naptárkészítési, csillagászati megfigyelések, Arisztotelész *De regimine hominum*-jából részek, a négy vérmérséklet leírása, rokonsági táblázat (*arbor consanguineitatis*), földrajzi vonatkozású és retorikai-poétikai szövegek (MÉSZÁROS 1972: 55–194). Az OSZK 17–18. századi kötetes kéziratok között már számos hasonló tétel található.

Földi életünk mindennapi megszervezésének jegyében született másik vegyes tartalmú kézírattípus házi használatra készült, amit a német tipológia *Hausbuch*-nak nevez. Ennek művelődéstörténeti feltétele a laikus körökben terjedő írásbeliség. De találhatunk ilyen ismérvek szerint szerveződő kéziratot latinul is.

Példának a pannonthalmi, 118. J. 42 jelzetű, túlnyomórészt német nyelvű kéziratot nevezném meg. Van a kéziratnak egy festőkönyv, egy orvosságoskönyv, egy szakácskönyv és egy herbárium része, vannak benne háztartási receptek, szőlészeti tanácsok, külön egy pestistraktátus, érvágás-előírás, és még egy tréfás-gúnyos recept is csavargók (vagabundusok) távoltartására („vegyél egy kemény furkósbotot...”). Nem egyedülálló ez a különös recept sem, ismertek a szövegnek más variánsai is (VIZKELETY 1973: 223–226).

Az egészségügyi és háztartási receptekhez gyakran társulnak, sőt a kézirat túlnyomó részét is képezhetik alkímiai előírások, tanácsok, többnyire latinul és népr nyelven keveredve (KEIL 1997). Az OSZK német kódexei között több ilyen is akad.

Leggazdagabb a 36-os számú kódex, amit JANKOVICH MIKLÓS mint Paracelsus-kéziratot vett meg (valóban svájci provenienciájú; l. VIZKELETY 1969: 98–105). Ebben is akad egy kuriózum: egy arra szóló recept, hogyan lehet élő állatot befesteni. Ez nemcsak lovagi tornák rendezőinek lehetett fontos (az irodalomból tudjuk, hogy zöld, kék színű, vagy akár tarka lovakon is ültek a felvonulók), hanem a lótolvajoknak is, akik a lopott lovakat, mint ma a lopott autókat, azonnal átfestették. Ennek a receptnek is ismeretes több variánsa.

Van sok olyan gyűjteményes kézirat, amelyekben a túlvilági életre és az evilági életre irányuló berendezkedés (fasczináció) szerkesztői, válogató szempontjai keverednek, amelyek modern műfaji szempontokra nincsenek tekintettel. Ennek jó példája egy német nyelvű, 1500 körül keletkezett gyűjteményes kézirat, amely egykor a németújvári ferences kolostornak birtokában volt, valamikor aztán a második világháború alatt Esztergomba került, ma a budai központi ferences könyvtárban van (Cod. 11).

A kódex első helyén egy olyan szövegegyüttes található, amelynek részei a katechetikai és ájtatossági írásbeliség körébe tartoznak: általános gyónási formula, egy latin–német nyelvű összeállítás azokról a bűnökről, amelyek exkommunikáció alá esnek és egyenkénti felmentésre szorulnak, majd következik két verses Mária-imádság (az egyiket mesterdalként tartja nyilván a hagyományos műfaj történet), azután az ún. Salzburgi Szerzetes (Mönch von Salzburg) néven ismert szerző Mária-dicsérete, egy elbeszélő költemény Jézus gyermekkoráról, végül egy dalszöveg a misztikus szőlőskertről zárja ezt a blokkot. – A következő blokk újkori műfaji kategóriák szerint a verses novellák körébe tartozó szövegből áll, amelyek azonban a vallásos fasczináció rendezői szándékaként kerültek ide. Az első, A savoyai gróf címen nyilvántartott verses elbeszélés, amelyet a 15. és 16. században tizenegyszer kinyomtatnak (egy házaspár története, akik bűnök, elszegényedés, egymástól való elszakadás és egyéb viszontagságok ellenére minden próbát kiállnak és kiérdemlik a földi és mennyei boldogságot). Nem sorolom fel a következő szövegeket egyenként, csak még egy verses novellát és egy verses legenda-regényt említenék, mindkettőnek morálja a szüzesség dicsérete. Van a kéziratnak még egy eszkatológiai része is, melynek csúcspontja egy Utolsó ítélet-játék. Látjuk tehát, különböző műfaji kategóriákba sorolható szövegek szerveződtek egybe az örökélet elnyerésére irányuló redaktori szempont szerint (VIZKELETY 1986: 386–388).

Hasonló, ha nem is ilyen sokrétű szövegeket egyesít a vallási fasczinációnak elkötelezett rendezői elv alapján némelyik magyar nyelvű kódexünk is, így a Nagyszombati Kódex (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms. III. 178). Rendezői elve: bűnbánat, gyónás, ezekhez kapcsolódó példázatok, imádságok, elmélkedések, rövid traktátusidézetek, pl. SUSO HEINRICHTől (T. SZABÓ 2000: 12–16). Még szélesebb spektrumú szövegegyüttest fogott össze az Érsekújvári Kódex (MTA K 45)

redaktora 68 tételben: perikópákat, passiószöveget, prédikációkat, elmélkedéseket, legendákat (verses is van közte!), válogatott fejezeteket egy Clairveauxi Szt. Bernát-traktátusból, de egy fajta primitívebb olvasói elvárásnak megfelelő átrendezésben stb. (MADAS–HAADER 2012: 20–44).

Az evilági élet társadalmi megszervezésének redakciós elve egyértelműen érvényesül jogi szövegeket közlő kódexeinkben, bár az országos, tartományi és városi jogkönyvekben is vannak erősen moralizáló fejezetek. Úgyszólván átmenetet képez a világi és vallásos szerkesztői elv között Hans Hebenstreit kassai tanácsos, majd főbíró 1404-ben 48 artikulusban összefoglalt szabályzata: Hogyan viselkedjen a tanácsúr a városi tanácsban? Az OSZK 35-ös számú német kódexe tartalmazza, több külföldi variáns mellett ezt a szöveget a Szepesi jog és egy lőcsei oklevélmásolat kíséretében (VIZKELETY 1969: 96–97).

Egyértelműen ebbe a világi kategóriába tartoznak a városkönyvek, oklevélmintakönyvek, különböző gyakorlati szempontok szerint összeállított aktaszövegek gyűjteményei, de ezek már levéltárak gyűjtőkörével érintkeznek, így ezekkel a kéziratokkal előadásunk nem foglalkozik.

Kulcsszavak: Középkori kéziratok típusai, a kéziratok egyedi volta, a kódex-forma sajátosságai, szerző és szerkesztő szerepe a középkori kéziratosságban, vallásos irodalom a középkorban, világi irodalom a középkorban, irodalmi élet kezdetei.

Hivatkozott irodalom

- BARTONIEK EMMA 1940. *Codices Latini Medii Aevi*. Recensuit Emma Bartoniek. (Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici VII.) Budapestini, 1940.
- DARVAS ANIKÓ 2009. Érsekújvári Kódex. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*” Magyar Nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. OSZK, Budapest, 2009. 286–287.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- KEIL, GUNDOLF 1997. Deutsch und Latein. Strukturen der Zweisprachigkeit in medizinischen Fachprosa-Handschriften des Mittelalters. *Das Mittelalter* 2: 101–109. DOI: <https://doi.org/10.1524/mial.1997.2.1.101>.
- KUHN, HUGO 1969. Versuch einer Literaturtypologie des deutschen 14. Jahrhunderts. In: Hrsg. STEFAN SONDEREGGER – ALOIS M. HAAS – HARALD BURGER, *Typologia litterarum*. Festschrift für Max Wehrli, Zürich. 261–280.
- KUHN, HUGO 1980. *Entwürfe zu einer Literatursystematik des Spätmittelalters*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- MEZEY LÁSZLÓ 1961. *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, quos recensuit LADISLAUS MEZEY. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- MEZEY LÁSZLÓ 1973. *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limiopharum regionum*, quos recensuit D. POLICARPUS RADÓ OSB [...] editio aucta adlaboravit [...] LADISLAUS MEZEY. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MÉSZÁROS ISTVÁN 1972. *A Szalkai-kódex és a 15. század végi sárospataki iskola*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OCHSENBEIN, PETER 1992. Latein und Deutsch im Alltag Dominikanerinnenklöster des Spätmittelalters. In: *Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter 1100—1500*. Hrsg. NIKOLAUS HENKEL – NIGEL F. PALMER. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1992.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs, 1929.
- VIZKELETY, ANDRÁS 1969. *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VIZKELETY, ANDRÁS 1973. *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VIZKELETY, ANDRÁS 1986. „Világ világa, virágnak virága ...” *Ómagyar Mária-síralom*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- VIZKELETY, ANDRÁS 2007. *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VIZKELETY, ANDRÁS 2009. Irodalmak útban a pergamen felé. In: MADAS EDIT szerk., „Látjátok feleim...” *Magyar Nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. OSZK, Budapest. 79–96.

VOIGT VILMOS

Eötvös Loránd Tudományegyetem
voigtbudapest@gmail.com

A folklór kritikai kiadás magyar szabályzata és a folklór szövegkiadás modern, mai távlatai

Hungarian achievement of critical editions of Hungarian folklore and the recent development of folklore textology

Critical editions of folklore texts haven't really existed in the past, so when the Manual of critical edition of Hungarian folklore by Lajos Balogh and Vilmos Voigt was published back in 1974 it was a pioneer work of its kind. Since then two important UNESCO declarations have been published on folklore textology called Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore (1989) and Convention for the safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003). It is advised to continue the tradition of Hungarian folklorists of the past, as e.g. Lajos Katona, Géza Róheim and Gyula Sebestyén etc.

Keywords: folklore texts, manual of Hungarian folklore textology, UNESCO recommendations (1989 and 2003)

Folklór-szövegkiadás (következésképpen textológia) világszerte sokkal régebben és több helyen létezik, mint gondolnánk. Viszont a népköltési (folklór) kritikai kiadások szabályzata – tudtommal – csak nálunk készült el. Az 1960-as évektől kezdve az Akadémiai Kiadó (és háttérében a Magyar Tudományos Akadémia) kodifikálni kívánta az „akadémiai” kiadványok szövegközlési gyakorlatát. Már 1962-ben nyomtatásban is megjelent a „magyar klasszikus” írók ilyen kiadási szabályzata. Folytatódott egy akadémiai „textológiai munkabizottság” működése. Üléseiken javasolták a készítendő „kritikai kiadásokat” és ezek köteteinek sorrendjét, gyakran meg is vitatták az így megjelent könyveket. Ennek során igen hamar (gondolom Klaniczay Tibor kezdeményezésére) aktuális feladattá vált egy „folklórszabályzat” megszerkesztése. Humorisztikus kezdetek után, amikor végül is senki sem tudott ép (...) javaslattal élni – engem hívtak meg a feladat elvégzésére. A probléma az volt, hogy a folkloristák azt sem tudták, mit kellene „szabályozni”. Leragadtak a nyelvjárás lejegyzésének részleteiben. Minél inkább közeledett a megoldás, az ellenségek száma csak növekedett. Végül (1971 novemberében) elkészült a szabályzat, és ezt 1972 májusában az Akadémia elfogadta.

A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata (Szerkesztési irányelvek IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974) függelékeként BALOGH LAJOS

közzétette (89–113) A népköltési (folklor) alkotások dialektológiai szöveggondozásának kérdései című áttekintését. Ez is világszerte egyedülálló a maga nemében.

A szabályzat legfontosabb elvei a következők voltak. A „kritikai kiadásokban” közzétett szövegek akkor lehetnek pontosak, ha már a gyűjtés és archiválás során feltüntetik az ehhez szükséges és elégséges adatokat. Noha elsősorban nyilván a magyar szövegekre volt érvényes ez a szabályzat, könnyen fel lehetett használni más nyelvű szövegek közzétételénél is. Arra is alkalmas, hogy nemcsak népköltési (folklor) szövegek textológiáját is lehessen erre alapozni. Azóta majd fél évszázad telt el, és véleményem szerint a szabályzat ma is használható.

A szépirodalmi (magyar) textológia gyakorlata sokat változott attól kezdve. HORVÁTH KÁROLY 1962-es szabályzata a magyar szépirodalmi „klasszikusokra” vonatkozott. Majd STOLL BÉLA, PÉTER LÁSZLÓ új, némileg javított textológiát kodifikáltak. GYURGYÁK JÁNOS igen széles körű szövegkiadási rendszert állított össze. Több ízben is megkísérelték, hogy a történeti forráskiadványokban használt textológiai gyakorlatot összekössék az irodalmi textológiai szabállyal. Ezekben azonban a folklorra nem tértek ki. (Nyilván meg voltak elégedve az 1974-es megoldással.)

1978-ban Nagy Péter kezdeményezésére Mátrafüreden egy nemzetközi textológiai konferenciát tartottak. Ebben elég hosszú (francia nyelvű) áttekintést adtam a folklór textológiájáról. A konferencia előadásai 1982-ben franciául is megjelentek (*Avant-texte, texte, après-texte* címmel). Ebben is olvasható a folklór textológiai hozzászólás. Pócs Éva és Barna Gábor kezdeményezésre 2003 januárjában egy kis szimpóziumot rendeztek. Ennek anyaga (sokszorosított formában) meg is jelent: *Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései* címmel (BARNÁ GÁBOR szerk., *Folklorisztikai olvasmányok* 3. Szeged, 2003.) Az említett kiadványokban egy hagyományos folklór textológia jelenik meg.

Szomorúan jegyezhetem meg, hogy sem a „szabályzat”, sem ezek a publikációk nem változtatták meg a közvéleményt, és még akkor sem, ha ez hasznos lett volna – nem ismerik a szabályzatot és a tanulmányokat. Mintha mindig a nullaponton és egyéni módon kellene folklór textológiát kezdeni.

1971 óta a folklór textológiát illetően két fontos változás következett be:

1. Teljesen megváltozott a számítógépes textológia. Ma az internetre és adatbázisokba kerül a folklór közlések egyre nagyobb hányada. Az írott szöveg-alapú folklorisztika egyre inkább háttérbe szorul.
2. Az utóbbi évtizedekben a magyar folkloristák több tízezer oldalon publikáltak „történeti” (a 16–19. századokból való) szövegeket (boszorkányperek, ráolvasások, archaikus imák stb.). A „közköltészetinek” nevezett verses szövegek sajátos textológiát igényelnek: irodalomtörténeti és folklorisztikai szempontok figyelembevételét. Az ezeket megjelentetőket nem csupán a folklórtextológiát kell, hogy ismerjék, a „szabályzat” szempontjait is figyelembe kell venniük.

Az 1960-as évektől kezdve a nemzetközi folklorisztikában és etnológiában szinte önálló szakmává vált a terepmunka (*field work*) elveinek újragondolása. Nemcsak az új technika megjelenése szinte megkövetelte ezt, hanem etikai kérdésekkel is foglalkoztak: melyek az adatközlők jogai, és mit kell ebből figyelembe venni a gyűjtőknek, archiválóknak és közlőknek, illetve a felhasználóknak (például az oktatásban). Ez a szemlélet ma is eleven, és nálunk is megjelent – ám a szükségesnél jóval csekélyebb mértékben.

Egészen más szempontból indult ki az UNESCO több évtizedes ülésével. Előbb a folklóralkotások szerzői jogait próbálta meghatározni, majd ennél általánosabban „a folklór védelme” témára tért át. Végül 25. közgyűlésén (1989. október–november) elfogadta a Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore ajánlást. Ezen belül külön „védi” a folklór gyűjtését, archiválását, felhasználását. Magyarország a kezdettől fogva részt vett e javaslat létrehozásában, amelynek szövege nálunk is elfogadottá és ismertté vált. Már ebben a megfogalmazásban is látszik, hogy az UNESCO nem „textológiai” kérdésnek tekintette ezt, hanem a „hagyományos kultúra” védelmét tekintette céljának.

Ennek megfelelően további ülések sorozata után elkészült a Szellemi Kulturális Örökség Védelméről szóló egyezmény (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage of UNESCO), amelyet 2003-ban fogadtak el. Érvénybe lépéséhez meghatározott számú állam ratifikálása volt szükséges. Magyarország az elsők között teljesítette ezt, így 2006 áprilisában az egyezmény hatályba lépett. (A dokumentumokat a legegyszerűbb áttekinteni az Európai Folklór Intézet füzete-ként [EFI Communications 18.] megjelent kiadványból.)

Érdemes itt kitérni arra, hogy mind az Ajánlás, mind az Egyezmény jogi érvényességű szöveg, azaz fel lehet használni – ám az Egyezmény (Convention) erősebb érvényű és számon lehet kérni ennek elhanyagolását. Az egyezmény már a „kulturális örökség” egészét védi, és ezen belül a szorosabb értelemben vett textológia fontos – ám mégiscsak egy részterület.

A magyar intézmények is végig részt vettek az egyezmény megfogalmazásában, előbb az Európai Folklór Intézet, majd a Skanzen Szabadtéri Néprajzi Múzeum keretében. Számos sikeres javaslatot tettek a szellemi kulturális örökség nemzeti jegyzékébe, illetve ezek nemzetközi szinten elismertetésére. Ám éppen itt egészen más az eljárás, mint a hagyományos textológia esetében. Ott az volt a fő cél, hogy hiteles alkotások megfelelő szaktudományos szinten legyenek közzétéve. A szellemi kulturális örökség elismertetése (például a busójárás, a kunsági birkapörkölt karcagi hagyománya, a kőszegi „szőlőjövés” ünnepe, vagy éppen „a táncház módszer mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje” egészen más tudományos dokumentálást és feldolgozást igényel, mint mondjuk egy kéziratban megmaradt mesegyűjteményé a 20. század elejéről. Mindenképpen fontos, hogy

a bemutatott értékek „textológiaiilag” is hitelesek legyenek. Az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága, a Skanzen, az akadémiai Néprajztudományi Intézet és más fórumok rendszeresen rendeztek olyan konferenciákat, amelyek éppen e kéréskör sokoldalú tárgyalását hozták. (Legutóbb 2017 pünkösdjén volt ilyen tudományos konferencia.)

Az új textológia számára még igen sok lehetőség tárulhat fel. Két szorosan „textológiai” megjegyzéssel zárom. A folklór textológiájának alapja a variánsok helyes kezelése. Itt vannak jó és kevésbé jó megoldások. Ugyanilyen fontos a nemzetközi (!) jegyzetapparátus megfelelő használata. A folklór ugyanis köztudottan nemzetközi jelenség. Sajnos e téren nemhogy haladást tapasztalnánk, inkább azt, hogy száz évvel ezelőtt jobban figyeltek erre akkori elődeink. Tessék például KATONA LAJOS, RÓHEIM GÉZA, sőt akár SEBESTYÉN GYULA dolgozataira emlékezni!

Kulcsszavak: magyar folklór szövegek, textológiai szabályzat, UNESCO dokumentumok (1989 és 2003).

ZELLIGER ERZSÉBET

Eötvös Loránd Tudományegyetem
zelliger.erszabet@btk.elte.hu

Rovásemlékek filológiai problémái

Philological problems of rovash records

Several problems emerge regarding the reading and interpretation of the Székely-Hungarian rovash records even in the case of generally accepted readings. The main idea of my paper comes from the experience I gained from studying the earlier attempts of reading and interpreting the rovash inscriptions of Vargyas and Konstantinápoly.

To produce a reading, the connections between language and time, region and culture history must be taken into consideration. The connections between different rovash records can be defined by examining the characteristics, similarities and differences of their archaisms and neologisms. That may lead us to drawing conclusions to the real prevalence and usage of the rovash writing.

Keywords: phonography, phonological changes, rovash inscription of Konstantinápoly, culture history, dialect characteristics, baptismal font

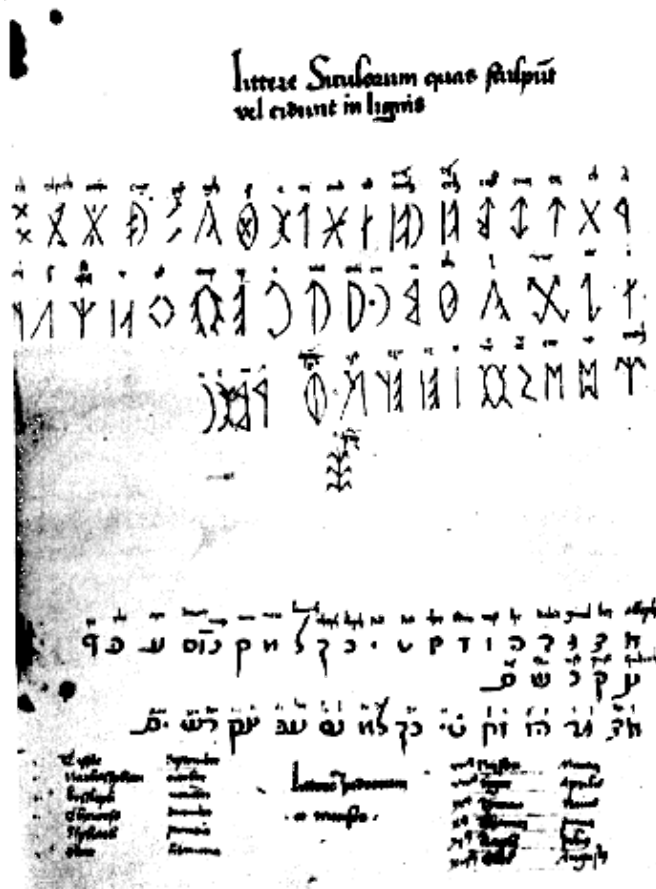
1. A cím olvastán először az a kérdés merülhet fel, hogy miféle filológiai problémák lehetségesek a rovásírással kapcsolatban. Pedig a filológiai problémák az előző századfordulón, a rovásírással való foglalkozás kezdetén már jelen voltak. Akkor a valódi és hamisítványnak mondott rovásszövegek szétválasztása állt a kérdések középpontjában. A háttérben az a kétség húzódott meg, hogy lehet-e egyáltalán élő rováshasználatról beszélni, táptalaját pedig az adta, hogy igen kevés rovásemlék volt ismert.

2. Amikor SEBESTYÉN GYULA a rovásírásról szóló első könyvét (1909) írta, a csupán másolatokban fennmaradt csíkszentmihályi, valamint a bögozi felirat, meg az énlaki unitárius templom mennyezetkazettáján talált rovásírásos emlék jelentette a helyszínen keletkezett adatokat. Rajtuk kívül TELEGDI Rudimentája és a többnyire csupán az írás ismeretét és esetleg az identitástudat kifejezését szolgáló feliratok és rovásábécék voltak számára ismertek. A második könyve megjelenésekor (1915) már több jelentős rovásemlék is előkerült. Ebben részletesen ismertette a Marsigli olasz hadmérnök (a Wikipédia jellemzése szerint „olasz földrajztudós, műgyűjtő, diplomata, utazó, tudós, hadmérnök, nyelvész-filológus, katona és kalandor”) átírásában fennmaradt Bolognai emléket, amelynek a jelentőségét a nap-tár eredetijének korai volta, a terjedelme és a későbbi keletkezésű ábécéje adja. (Az emlék részletes feldolgozása: SÁNDOR 1991.) Ugyancsak ekkor vált ismertté a Konstantinápolyi felirat is.

A Nikolsburgi ábécé felbukkanásának (1934) abban van jelentősége, hogy egykorú, nem másolatban fennmaradt teljes ábécé. Ennek megfelelően kulcsfontosságú a rovás emlékek olvasatának és a rovás ábécék jellegének meghatározásában. (Az emlékről részletesen I. JAKUBOVICH 1935; SZELP 2011.)

1. ábra

A Nikolsburgi ábécé

A Marsigliától fennmaradt rovás ábécé a botnaptárnál későbbi, a Nikolsburgi ábécével és a Rudimentával mutat rokonságot.

A 20. század második felében, de különösen a 70-es évektől fogva megszorodott a száma a részint templomrestaurálások következtében előkerült téglába, vakolatba karcolt, részint különböző okokból papírra írt rovásszövegeknek. A legfrissebb felfedezést FÖRKÖLI GÁBOR tette, aki Ágost herceg wolffenbütteli könyvtárában bukkant egy rovásírásos albumlapra (FÖRKÖLI–TUBAY 2015). A rovás emlékek közül néhányat nyelvi és művelődéstörténeti jelentőségüknél fogva ki kell emelni.

3. Időben a legkorábbi fennmaradt emlék a Bodrog-alsóbüi fűvóka a 9. század elejéről, amelynek olvasata (*fufßnaik*) hangtani és morfológiai szempontból is megállja a helyét (HOSSZÚ–ZELLIGER 2014b).

2. ábra

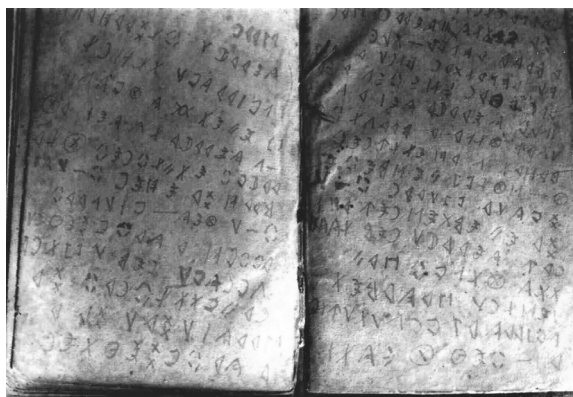
A Bodrog-alsóbüi fűvóka

A Székelyföldről ismert első adat a vargyasi keresztelőmedence rovásfelirata és a hozzá térben és időben közeli homoródkarácsonyfalvi felirat. Mindkettő szentírási, János evangéliumából való idézet. Erdély földjétől messze szakadt a konstantinápolyi felirat, amely egy követjárással kapcsolatos eseményt örökít meg. A vargyasi és a konstantinápolyi feliratról később még lesz szó. Tartalmi tekintetben egyedülálló a 18. század végén keletkezett, a Patakfalvi család bibliájába bejegyzett írás, amely a leányági örökösödés, a fiulányság intézményét örökítette meg.

3. ábra

A Patakfalvi család bibliájában található rovásbejegyzés 1776 és 1785 között.
(Fényképezte Rumi Tamás) (Forrás: HOSSZÚ 2010.)

4. A legkorábbi és az itt említettek közül a legkésőbbi rovásemlék között mintegy 1000 év telt el. Az eltelt időben a nyelv is, a rovás is változott: az előbbi szükségképpen követte az írás alakulása. A következőkben a nyelv és a rovásírás megfeleléseinek néhány kérdését vizsgálom meg.

SÁNDOR KLÁRA a Bolognai rovásemlék kapcsán írta: „A székely ábécé első, ma ismert, megbízhatóan megfejtett emléke a 13–14. század fordulójáról való, és nagyon úgy tűnik, hogy ekkorra már kialakult a székely ábécé csaknem teljes betűsora – ez azt jelenti, hogy a 13. században a latin betűs íráshoz képest sokkal kevesebb bizonytalansággal, lényegében botladozások nélkül lehetett vele magyar nyelvű szövegeket leírni” (SÁNDOR 2014: 118). Igazat kell neki adni – csaknem maradéktalanul. A székely-magyar rovás első emléke, a Bodrog-alsóbüi fűvóka azonban ennél jóval korábbi (ezt lényegében SÁNDOR KLÁRA is így látja, vö. 2014: 109–115). A korai időkből ezen kívül más, a rovásábécét megelőző emlékek is vannak, igaz terjedelemben szintén rövidek. De ezek a rövid szövegek, még ha csak egyetlen szóból állnak is, feltételezik a teljes rovásábécé meglétét. Figyelembe véve azonban a magyar nyelv akkori hangrendszerének a 13–14. századtól való különbözőségét, fel kell tenni a korai, virtuális és a kései, adatolható rovásábécé különbségét is. Erre a kérdésre még visszatérünk.

Az említett, és az itt fel nem sorolt rovásábécék és szövegemlékek alapján rovásbetűkből összeállítható a teljes magyar ábécé (HOSSZÚ 2015: 211–218). Ez az egykor megvolt, de időközben a hangváltozások következtében fölöslegessé vált grafémákat is tartalmazza. Korai rovásemlékeinkben olyan hangok jelölésére is szükség volt, amelyek a nyelvtörténet egy korai korszakában megvoltak, később azonban hangváltozások folytán átalakultak, illetőleg eltűntek a nyelvünkben. Van adat a bilabiális zöngés spiráns ʦ [β] előfordulására a Bodrog-alsóbüi fűvókán. Egyes rovásjelek hangmegfelelése is változott az idők folyamán, pl. a ʒ a korai székely-magyar rovásemlékekben, mint a vargyasi, a veláris zöngés spiráns jele volt. Ez csaknem azonos alakú a székely-magyar rovás ʒ jelével. Itt a látszólagos azonosság mögött jeltörténeti különbség van a ʒ [γ] (SFG-98: HOSSZÚ 2017: 2014) és a ʒ [r] (SFG-158: HOSSZÚ 2017: 219–220) között. A kérdéses spiránsoknak (ʦ [β], ʒ [γ]) a hangtörténeti változások során történt átalakulása után természetesen a jelük is eltűnt a rovásgrafémák közül. A hangtörténeti változásoknak egyéb jeleit is nyomon lehet követni. A magyar [gy] hang történeti előzménye a [dʒ], amelynek paleográfai kimutatható jele: ʒ (SFG-52: HOSSZÚ 2017: 211). Miután a hang a magyar nyelvtörténet során [gy]-vé vált, a jel is ennek a jelölője lett. Az írásjel hangértékének a változása hasonló utat járt be a latin betűs írásunk [gy] hangjának jeltörténeti alakulásával.

A rovásírásban egy-egy hangot több betű is jelöl: pl. a [k] székely-magyar rovásírásbeli jeleként a közismertnek mondható ʒ = aK és ʒ = eK mellett a ʒ is előfordul a homoródkarácsonyfalvi és az erdőszentgyörgyi székely-magyar rovásemlékben.

A H és a / szolgál az [r] jelölésére. A többféle jel azonos funkcióban való alkalmazásának hátterében jeltörténeti kérdések mutathatók ki, és az ilyen esetekben jellemző, hogy egyazon emlékből a kettő közül csak az egyik fordul elő. A rovássemlékek egy része megkülönbözteti a Ǻ zárt [ë] és a ǻ nyílt [e]-t. A Ǻ ugyanakkor a [h] jele is volt a Homoródkarácsonyfalvi rovásfeliraton Ǻ alakban.

Az ómagyar kor hangváltozásainak következtében új hangok keletkeztek. Az [ö], [ő] hang kialakulása nyelvemlékeink alapján jól nyomon követhető. Az ö-zés két fő forrása, az [ü] nyíltabbá válása és az [ë] labializációja a rovásbetűk alaki gazdagságában köszön vissza. Az e alapú graféma: Ǻ, amelynek alaki változásai is nyomon követhetők: K (Csíkszentmihályi felirat, 1501), Ǻ (Rudimenta, 1598). Az ü alapú grafémák már csak az alapjel kétféle grafémája következtében is alakilag gazdagabbak: Ǻ, Ǻ, illetőleg: Ǻ, Ǻ. A kétféle jelet egyazon emlékből is meg lehet találni: Ǻ, Ǻ (Nikolsburgi ábécé), Ǻ, Ǻ (Kájoni régi ábécéje). A latin betűs ábécével ellentétben, ahol az ő ~ ö jelölésében a hosszú magánhangzóé volt az elsőbbség, a rovásábécében a hosszú hangok betűjele alakult ki később a rövidebből, amit az magyaráz, hogy korábban a magánhangzók időtartamát nem jelölték, viszont a rövidet a korábbi időkben általában nem írták ki.

A latin betűs írás több helyen is hatással volt a rovásbetűk használatára. Ilyen pl. a Bolognai rovásnaptár ahol egy helyen [ü] hangértékben az Ǻ [u] jelét használja. ǺǺǺǺ [KÜS aSZszoNY] (a két szó sorrendjét felcserélte). Ez arra is utal, hogy a botnaptár eredetije jóval korábbi, mint az a másolat, amelyet Marsigli látott, és ahol egyébként az Ǻ-t használja [ü] értékben: ǺǺǺǺ [SÜLeSTer] 'Szilveszter'.

4. ábra

Bolognai rovásnaptár: Kűsaszonj, Sülester. (Forrás: SÁNDOR 1991)

Ugyancsak a latin betűs írás hatását láthatjuk a Ǻ [g] jelének [gy] hangértékben történő alkalmazása során az erdőszentgyörgyi rovásfeliraton (13–14. sz.): ǺǺǺǺ [KIGYEs SZ(entek)].

5. ábra

Erdőszentgyörgyi rovásfelirat: Kegyes szentek

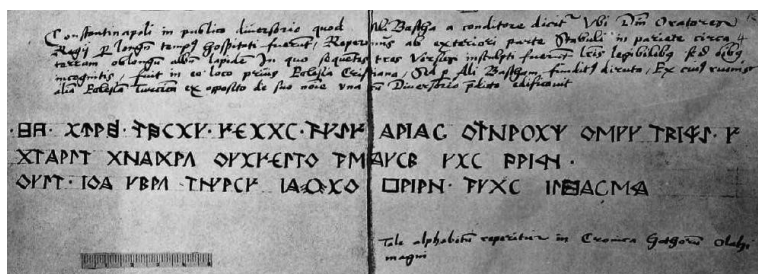
A ligatúrák használata az olvasatokban további problémák forrása lehet – különös tekintettel az írás irányának esetenkénti változásával együtt, mint a Konstantinápolyi felirat megfejtési kísérletei mutatják. Ugyanis ligatúrák, betűösszevonások tetszőlegesen alkothatók, ugyanakkor nem kötelezőek.

5. További filológiai problémák részben téves előfeltevésekben gyökerezhetnek. A székely-magyar rovás eredetét tekintve az udvarhelyszéki székelyekhez köthető: a korai emlékek tekintélyes része valóban onnan származik. Sokáig annak a lehetősége sem merült fel, hogy az írásrendszer használata a Székelyföldön belül, sőt azon túl is elterjedhetett.

5.1. Adva van tehát az írás megfejtői számára az udvarhelyszéki eredet a Konstantinápolyi felirat olvasatához. Ez az emlék Bélai Barnabásnak, II. Ulászló király követének konstantinápolyi követjárásakor történt kényszerű várakozásáról szól, ott keletkezett 1515-ben, a másolata, amely megőrizte számunkra az 1553 és 1555 közötti évekből való. Az írásnak feltétel nélkül Udvarhelyszékhez való kötése meghatározza a Konstantinápolyi felirat ő-ző nyelvjárásban történő olvasatát, de legalábbis azt, hogy ő-nek kell lennie a szövegben. Ehhez az alap a zárt [ë] Ǻ jelének alaki módosulásával keletkezett, a szövegben szereplő Ǻ-nek [ö] hangértékben való olvasata, ami valójában csak majdnem 100 évvel később, a Rudimentában jelentkezik először. Így olvastak benne *két esztendeig* helyett *két ösztendeig* alakot, illetőleg az „újmagyar” *kettő esztendeig* szerkezetet. Az eredetiben helyesen 𐌶𐌵𐌿𐌸𐌰𐌺𐌰𐌳𐌰 [két eszt^end^ejik] olvasható (ZELLIGER–HOSSZÚ 2014; ZELLIGER 2016).

6. ábra

A Konstantinápolyi felirat Dernschwam-féle másolata

A feliratban van egy ritka adatolású *írtán* igealak (ez ennek az első ismert előfordulása). PAIS DEZSŐnek (PAIS 1935: 184–185, 1958: 334–335) és SZABÓ T. ATTILÁnak (SZABÓ T. 1958, 1959, 1972) az eszmeccseréjéből kiderül, hogy a kérdéses tárgyas ragozású igealak jellemzően nem udvarhelyszéki, hanem inkább csíki adatokban fordul elő. Voltaképpen PAIS DEZSŐ olvasata szerint a felirat illabiális nyelvjárásban íródott, ő maga mezősegi nyelvjáráshoz kapcsolta. A kérdéses igealaknak ezzel

összhangban a csángó nyelvjárással való kapcsolatát sikerült kimutatnom (ZELLIGER 2016). Ez azt jelenti, hogy az emlék mezősegi *e-ző* nyelvjárásban íródott.

5.2. A Nikolsburgi ábécé a 15. század végi hangrendszernek megfelelő betűkészletet tartalmazza. Miként volt már róla szó, az azt megelőző századokban a magyar nyelv hangtanában jelentős változások történtek. Ezek során egyes hangok eltűntek, illetőleg átalakultak, ezért a korábbi emlékeket nem lehet teljes egészében a későbbi ábécé alapján elolvasni.

A vargyasi keresztelőmedence és a rajta található rovásfelirat 1994-es megtalálását nyomban követték a megfejtési kísérletek. A tudományos igénnyel készült olvasatokból az tetszik ki, hogy a szerkesztőik ragaszkodtak ahhoz a feltevéshez, hogy a feliratnak személynevet kell tartalmaznia. Az olvasatok a Nikolsburgi ábécé alapján készültek, közülük az egyik: MiHáLyJ: íRTáNKöVeT (RÁDULY 1994: 151) általánosan elfogadottnak látszik, ugyanis a szakirodalomban rendre ezt idézik. Vajon megfelel-e a magyar nyelv és a rovás szabályainak ez az olvasat?

7. ábra

A vargyasi keresztelőmedence rovásfelirata
BENKŐ ELEK átrajzolásában (BENKŐ 1996: 79)

Az átírásban visszaköszön az *írtán* igealak, de itt nem teljesül a tárgyas ragozás feltétele, ugyanis az olvasatban megadott mondatban nincs a tárgy előtt határozott névelő, vagyis nem határozott a tárgy. A 13–14. századra, amikor a feliratot BENKŐ ELEK nyomán keltezik, már megvolt a magyarban a határozott névelő, ami a mondatból itt hiányzik. A feliratban szereplő *H*-t a későbbi ábécék [r] hangértékével azonosították, holott a [ɣ] jeleként értelmezhető (VÉKONY 2004). A vargyasi *H* jel előzménye a Nagyszentmiklósi kincs késő ősmagyar kori felirataiban (VÉKONY 1987; HOSSZÚ–ZELLIGER 2014a) található, [ɣ]-t jelölő *N* jel. RÁDULY olvasata egyébként a rovásírás szabályai közül nem felel meg annak a kritériumnak sem, hogy a hosszú magánhangzókat szinte mindig kiírják. – A Vargyasi rovásfelirat VÉKONY GÁBORTól származó, javított olvasata [i^hmé fíoy t^h n^hküd]. Ez a korai ősmagyar szöveg

mai értelmezéssel: „Ime fiú neked”, ami János evangéliumának passiórészlete (Jn 19,26) görögből fordítva. Ez a szöveg a keresztlőmedencéhez, amelyre írták, szellemiségében is tökéletesen illik (ZELLIGER 2016).

6. Nem lehet kétséges, hogy a rovásírás nemzeti kultúránk része. Kutatása régészek, levéltárosok, történészek, paleográfusok feladata is, de a székely-magyar rovás jelei mögött magyar nyelvű szövegek vannak. Ezek a szövegek nyelvemlékek: nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti adatok, amelyeknek a vizsgálata, értékelése, adatként való felhasználása magyar nyelvészek, nyelvtörténészek feladata kell, hogy legyen.

Kulcsszavak: hangjelölés, hangváltozások, konstantinápolyi rovásfelirat, művelődéstörténet, nyelvjárási sajátosságok, vargyasi keresztlőmedence.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ ELEK 1994. Középkori rovásfelirat Vargyasról. *Magyar Nyelv* 90: 487–489.
- BENKŐ ELEK 1996. A székely rovásírás korai emlékei. *Magyar Nyelv* 92: 75–80.
- FÖRKÖLI GÁBOR – TUBAY TIZIANO 2015. Székely írásos verskompiláció magyar nyelven Ágost wolfenbütteli herceg florilegiumából. *Magyar Könyvszemle* 131: 443–459.
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2014a. Többnyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen. *Magyar Nyelv* 110: 177–195.
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2014b. A Bodrog-alsóbüi rovásemlék számítógépes írástörténeti vizsgálata és olvasati kísérlete. *Magyar Nyelv* 110: 417–431
- HOSSZÚ GÁBOR 2015. *Számítógépes paleográfia*. Kézirat.
- HOSSZÚ, GÁBOR 2017. Phonetic Approach to Script Evolution. In: Hrsg. HANNAH BUSCH – FRANZ FISCHER – PATRICK SAHLE, *Kodikologie und Paläographie im digitalen Zeitalter 4 / Codicology and Palaeography in the Digital Age 4*. BoD, Norderstedt. 179–252.
- JAKUBOVICH EMIL 1935. A székely rovásírás legrégibb ábécéi. *Magyar Nyelv* 31: 1–17.
- PAIS DEZSŐ 1935. A konstantinápolyi rovásfelirat Ƨ jeléről. *Magyar Nyelv* 31: 184–185.
- PAIS DEZSŐ 1958. [Hozzászólás.] *Magyar Nyelv* 54: 334–335.
- PAIS DEZSŐ 1959. [Hozzászólás.] *Magyar Nyelv* 55: 278–279.
- RÁDULY JÁNOS 1994. A vargyasi rovásemlék olvasata. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38: 151–152.
- SÁNDOR KLÁRA 1991. *A Bolognai Rovásemlék*. József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged.
- SÁNDOR KLÁRA 2014. *A székely írás nyomában*. Typotex, h. n.
- SEBESTYÉN GYULA 1909. *Rovás és rovásírás*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- SEBESTYÉN GYULA 1915. *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- SZABÓ T. ATTILA 1958. A *felelin*-féle igealakok az erdélyi régiségben 1. *Magyar Nyelv* 54: 333–334.
- SZABÓ T. ATTILA 1959. Felelet a *felelin*-féle igealakok kérdésére 2. *Magyar Nyelv* 55: 273–278.
- SZABÓ T. ATTILA 1972. Újabb adalékok és jegyzetek a *felelin*-féle igealakokhoz 3. *Nyelv és múlt*. Kriterion, Bukarest, 193–205.
- SZELP SZABOLCS 2011. A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje. *Magyar Nyelv* 107: 407–427.
- VÉKONY GÁBOR 1987. *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Életünk Szerkesztősége – Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, Szombathely.
- VÉKONY GÁBOR 2004. *A székely írás. Emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2016a. A Konstantinápolyi rovásírási felirat (1515) nyelvjárási vonatkozásai. In: CZETTER IBOLYA – HAJBA RENÁTA – TÓTH PÉTER szerk., *VI. Dialektológiai Szimpozium, Szombathely, 2015. szeptember 2–4*. Szombathely–Nyitra. 245–253.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2016b. Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék? Gondolatok az ÓMS. és a vargyasi rovásírási felirat kapcsán. In: JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 92–98.

Tanulmányok II. rész

**„Vízre a szomj tanít, [...] Madár: hó” (Emily Dickinson)
Változó szempontok, bővülő képi források a madarak ábrázolásában**

**„Water, is taught by thirst. [...] Birds, by the Snow.” (Emily Dickinson)
Changing of aspects and expansion of sources of bird illustrations**

When we think about typical types of sources used in human studies, we generally include texts or collection of texts. But in addition to these we also have verbal or physical sources available – as well as visual ones that primarily capture a sight. From these this paper discusses those depicting birds, starting with manuscript code illustrations which are based on the first investigators of nature and pictures from the works of the greatest scientists. In the last paragraph the paper gives an overview of the images made for scientific summaries by John James Audubon and Alfred Edmund Brehm, two major figures of ornithology and zoology.

Keywords: visual sources, birds, illustrations, ornithology, zoology, John James Audubon, Alfred Edmund Brehm.

1. Vizuális források. Ha egy bölcész (filozófus, irodalmár, nyelvész, történész) forrásról beszél, általában autorizált kéziratokra, hivatalos iratokra, a legkülönbélebb nyomtatott szövegekre gondol, ha néprajzos, akkor a felsoroltak mellett a szájhagyományra, ha régész, még hozzájuk veszi a tárgyi forrásokat is – a képi források elsőre legfeljebb a művészettörténeteknek jutnak eszükbe. Pedig utóbbiaknak legalább olyan fontos szerepük van az információk megjelenítésében és átadásában, mint az írott forrásoknak. Sőt, mivel a segítségükkel megjelenített tudás nem annyira a szavakhoz, fogalmakhoz – vagyis az értelemhez –, hanem inkább a látványhoz – az érzelmekhez – kötődik, megértésük is gyorsabb. A képi források osztályozására, meghatározására, jellemzésére különböző elméletek léteznek; az alábbiakban egy, a témához aktualizált felosztás alapján tárgyaljuk ezeket, technikájukat illetően a képzőművészetre szűkítve vizsgálatukat, tehát a fényképezést és azon túli képi forrásokat mellőzve. Eredetüket tekintve a számbavett források kétféleképpen lehetnek: (1) nem akart, spontán és (2) akart források. Különbség közöttük abban van, hogy – jelen esetben – a madarak (Aves) csupán járulékos, inkább díszítő elemként szolgáló részletei-e az adott képnek, például csendéleteken, más állatok, növények, tárgyak társaságában (1); vagy elsődleges céljai az ábrázolásnak (2a), esetleg azok között szerepelnek (2b) – ahogy mondjuk William Hogarth A Graham gyerekek című festményén, amelynek nem csupán a négy gyerek a központi alakja, hanem mögöttük, a ketrecben lévő pintyre beinduló cirmos is. Utóbbiak (2) közül a csak madarakat

ábrázoló, a 17–18. századtól többnyire képzőművészeti erényekkel is bíró képek (rajzok, metszetek) elsősorban ornitológiai vonatkozásúak, s egy-egy faj kinézetének, felépítésének, esetleg viselkedése bizonyos mozzanatainak megörökítését szolgálják, a biztos felismerés érdekében: emiatt a pontos ábrázolás követelmény (2a); míg a második esetben az ember–állat kapcsolatra tevődik a hangsúly, s a biológiai hitelességet felválthatja a művészi kifejezés erőssége (2b).

A következőkben az elsősorban ornitológiai, biológiai célú (2a) forrásokat tekintjük át vázlatosan.

2. A madarak és az emberek. Talán a madarakon kívül nincs még egy olyan osztálya az állatvilágnak, amely történetiségében és mindenkori jelenében is, idő és tér határait átlépve az emberiség egészének hozzájuk hasonlóan közös élményévé vált volna. Elterjedtségük és szembetűnő jelenlétük segítette elő a kapcsolat kialakulását, annak ellenére, hogy a törzsfajlódás során – időben és biológiai lényként is – meglehetősen távol állnak egymástól. Az első madárszerű lények ugyanis a jurában jelentek meg, a valódi madarak pedig mintegy száz millió évvel ezelőtt, a kréta időszakban. A homo sapiens közvetlen elődjének tartott ősemberek pedig csak kétmillió éve, a korkülönbség tehát elég tetemes. A régészeti állatleletek azonban azt mutatják, hogy a madarak és az emberek egymásra találása utóbbiak kialakulásával párhuzamosan történhetett. A szín pompás, megjelenésükben, hangjukban, énekükben nemegyszer esztétikai élményt nyújtó madarak hamar felkeltették az ember figyelmét. Először nyilván mint vadász és prédá találkoztak, utóbbiként a táplálkozást szolgálták, s csapataikkal szemben meg kellett védeni a terményeket és a gyümölcsöket is. Ezt az első, még a biológiai létből fakadó élményt elmélyítette, hogy a madarak földrajzi elterjedése az összes kontinenst és a tengereket is magába foglalja, minden területen, a sarkköröktől a trópusokig előfordulnak fajaik. Kikerülni sem lehet(ett) őket, a gerincesek közül hamar részévé váltak az emberek mindennapjainak. Több faj különleges szokása pedig, az évszakok változását követő vándorlásuk, olyan helyeken is ismertté tette/teszi egyes fajait, ahol egyébként nem őshonosak, és csak az év egy bizonyos szakában tartózkodnak. Háziasításuknak – a bankivatyúk befog(ad)ásától kezdve – a Kr. e. III. évezredben vannak első nyomai, tehát már nagyjából ötezer év reflektált együttélése nyomatékosítja a kölcsönös kapcsolatot. Ekkor kezdődött részleges egymásrataltságuk, amelyet egyrésztől, az ember felől a haszonállati és házi kedvencként megszabott lét határolt, másrésztől, a madarak szempontjából, az életlehetőségek esetleges módosulása javukra – ha az ember közelében könnyebben találtak táplálékukra –, és romlása kárukra – amennyiben fészkelésüket, szaporodásukat gátolta, megsemmisítette. Elég itt csak egy mondattal a dodógalambra, mint ebből a szempontból emblematikus fajra utalni.

3. A madarak és a kultúra. A madarak sokszínű világát, a különböző fajokat, egyedeiket, származásukat, életmódjukat, viselkedésüket a természettudományok írják le. Az emberi kultúrában elfoglalt helyüket pedig egyes humán tudományok, legfőképp a nyelv- és irodalomtudomány mutatják meg. És nem szabad megfeledkezni a képzőművészetek számtalan ágáról sem, amelyek a barlangrajzoktól, az ókori fal-festményektől a jelenig a maguk jellemző szemlélete, módszere, kifejezőeszközei szerint adják vissza látványukat, és mutatják meg az emberrel kialakult/kialakított kapcsolatukat. Megörökítésük a vadászati rítusoktól kezdve a művészi ábrázolásukig terjed (madártani célzattal, vagy csak l’art pour l’art, mint a művészet tárgyai: egy fél mondattal kiragadva a zeneirodalom csodálatos bőségű madárhang-inspirációját és -imitációját), és egy rövid tanulmányban lehetetlen még csak érintőlegesen is áttekintést adni az európai, illetve az Európán kívüli kultúrkörök madarakkal szembeni felfogásáról, képi visszatükrözéséről – és ennek forrásairól.

Ráadásul éles földrajzi határvonalat nem is lehet húzni, hiszen – ha csak kiragadott példaként is – át akarjuk tekinteni a leginkább ismerős, saját, nemzeti világunkban az írásos kultúra bármely részében – mitológia, vallás, irodalom, nyelvészet – fontos szerepet kapó madarakat, akkor a következő, több részből összetevődő, bonyolult konnotációs mezőjű szárnyasokra lehet találni: bagoly, búbos banka, daru, fecske, feketetergő, fogoly, fülemüle, galamb, gém, gólya, harkály, hattyú, holló, jégmadár, kacska, kakas (tyúk), kakukk, kócsag, liba (lúd), papagáj, páva, pelikán, sas, strucc, szarka, tengelice (stiglic), veréb stb. Mint látható, a kulturális közvetítés magától értetődően átlépi az elterjedés határait, hiszen Európában például a papagáj és a strucc nem őshonos, mégis, felfedezésük és első példányaik ideérkezése óta jelen vannak, helyt kaptak a különböző írásos és képi ábrázolásokban.

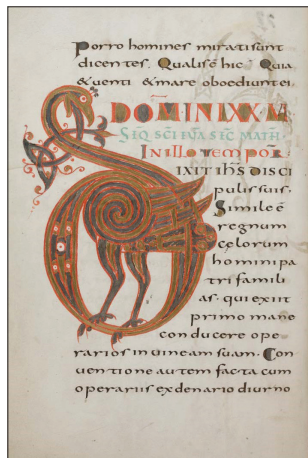
4. A madarak és képi forrásaik. A megörökítés, egyben közvetítés képeinek bemutatásához a rendelkezésre álló, térben és időben igen differenciált anyagból természetesen erősen válogatni kell, s a főbb csomópontok megragadása óhatatlanul számtalan veszteséggel jár. Nem lehet így sort keríteni az átmenetekre, a piktogramoktól az írásbeliségre, a kéziratosságból a nyomtatásba, vagy a legfontosabb élettani jegyek megjelenítésétől a ténylegesen élethű ábrázolásig. Csak említésként érzékeltethetők azok a veszteségek és – másfelől – előnyök, amelyek a rajzok, metszetek, akvarellek, festmények világához képest az 1800-as évek végétől professzionizálódó fényképezés elterjedésével jártak. És szó sem lehet többek között az igen gazdag, változatos, képekben bővelkedő angolszász ornitológiai irodalom megismertetéséről, annak művészi alkotásairól nem is beszélve.

Mindezeket figyelembe véve négy igen jelentős forráscsoportról mégis kell szólni. Ki kell emelni az 1400-as évek feléig/utolsó harmadáig virágzó kéziratos műveket: bibliákat, imádságos könyveket, bestiáriumokat és különféle világi kódexeket. A 16. századnak több jelentős szerzője van a madárábrázolások

szempontjából: CONRAD GESSNER, ULISSE ALDROVANDI és PIERRE BELON. Nem lehet kihagyni a 18. század nagy hatású természettudományi szerzőjét, GEORGE LOUIS LECLERC DE BUFFONT. És feltétlenül említeni kell a 19. századból legalább egy újvilági – JOHN JAMES AUDUBON – és egy óvilági – ALFRED EDUARD BREHM – zoológus nevét.

5. Kéziratos források.

5.1. Evangelium, Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Codex 367. A 9. század második negyedében készült kódex a korai iniciáléművészet egyik mesterműve, kelta/

1. kép

román stílusban, írása karoling minuszkula. 32. oldalán a „dixit” szó kezdőbetűje fantáziakép: átmenet a sárkány és a madár között: páva fej, griff test, kakas/tyúk láb. Korai mivoltára a vörös szín egyeduralkodása is utal, hiányoznak a néhány száz évvel későbbre megszilárdult katolikus értelmezést kapott színek, például a kék és az arany (1. kép).

5.2. Aberdeeni Bestiárium (Aberdeen University Library, Ms 24.). Az 1200-as években Angliában keletkezett, számos illusztráció díszíti. Szövege a Teremtéssel kezdődik, képei részben egész oldalasak, részben annál kisebbek, utóbbiakból néha egy oldalon több is látható. A kódex több helyen csonka, láthatóan illusztrációkat távolítottak el belőle. A dúsan aranyozott miniaturákon ter-

mészetfölötti szörnyek, valamint az ember környezetében élő állatok láthatók. Különösen gazdag madarábrázolásokban. Közülük az egyik a harmadik oldalon a madarak teremtése: Krisztus láthatóan a világűrben lebeg, s intésére (egy kalitkában) meg-elevenednek a madarak. A sereglet egy pávából, három nehezen azonosítható vízimadárból és egy kócsagból tevődik össze, utóbbi a kép alján lévő, halakat tartalmazó tó partján áll. Csőrében tartja az örök élet koszorúját, amit Krisztusnak nyújt. És nem véletlen, hogy a páva mellett, amely a Megváltó hatalmának szimbóluma, a tengerekkel övezett sziget rajzolója vízimadarakkal rakja tele a madarak teremtésének jelenetét. A madarak kontúrjai felismerhetők, a fajok azonban nem különíthetők el egymástól; feltételezhetően a kor embere, bár látta a különbözőségeket, nem kötötte össze azokat valamilyen közös jegy – származás, élőhely, táplálkozás stb. – alapján, hiszen magával együtt valamennyit az Úristen teremtményének vélte (2. kép).

2. kép

5.3. Bestiárium, Koppenhága, Királyi vagy Nemzeti Könyvtár, GKS 3466. A kódex a 15. században készült Angliában, szinte a könyvnyomtatás hajnalán. Szerzője, PHILIPPE DE THAON, működése 1115 és 1130 között

3. kép

ismert; bestiáriuma divatos, többször másolt könyvvé vált. Lapjain vegyesen láthatók képzelet szülte állatok, és gerincesek. 17. oldalán egy kakas is, egy farkas és egy ökörvontatta szekér társaságában. Érdekessége az illusztrációnak, hogy a kakas profilja antropomorf vonásokat visel, inkább orra van, mint csőre és oldalra néző szemével sokkal inkább emberre, mint madárra emlékeztet. És azért is különleges ez az oldal, mert az alsó margón az illusztrátor tollpróbája látható, a kakas vázlata (3. kép).

5.4. Szövegénél és képeinél fogva is kiemelkedik a középkori kódexek közül a Nagy Heidelbergi Daloskönyv, vagy Manesse-kódex, amely a 13–14. század fordulóján jött létre; a Heidelbergi Egyetemi Könyvtárban található (Cod. Pal. Germ. 848.). Eleve kézikönyv jelleggel készült, a középkori német líra valamennyi szerzőjét tartalmazni akarta, mintegy ősforrásként. Egy-egy dalnok, énekes művei elé a kódex készítője egész oldalas, fiktív szereplőket tartalmazó jeleneteket festett. A késő középkor idealizáló, egyéni vonásokkal nem rendelkező, de igen gazdag színvilágú és hajlékony vonalvezetésű, embert, állatot, növényt és még különböző épületeket is megörökítő egész oldalas illusztrációi a kéziratosság korának egyik mestermunkájává teszik. Különlegessége, hogy jelenetei gazdag képét adják a korabeli férfi-női és hierarchikus kapcsolatoknak is. Mindemellett a címertan számára is elsőrangú forrást jelent. Ebben a gyűjteményben számtalan kép ábrázol madarakat, az ember és állat közötti sokszínű kapcsolatra utalva. Az állatok egy része túl általános vonásokkal rendelkezik ahhoz, hogy biztosan azonosítani lehessen, mások azonban alakjuk, tollruhájuk alapján világosan megnevezhetők. Feltehetően az előbbiek a fantázia, az utóbbiak a megfigyelés eredményei. Vannak természetesen solymászjelenetek: uralkodók, szerelmespárok vadászatai: felvonulások a vadászatra és jelenetek: például a barna, még inkább címerállatot utánzó sólymok vadászata a levegőben a prédaállatokkal (golyákkal?), a földön a vadászat végének ábrázolásával. Vagy lovagi vadászat kutyákkal és sólymokkal. Számszerűs vadászat világosan felismerhető szarkával. Van olyan kép, amelyen maga a dalnok énekel a madaraknak. Mintegy hosszabb történet egyik pillanatát örökíti meg az a jelenet, amelyen a fürdőző lovag dézsában ülve fogadja a hölgyeket, akik ajándékokkal kedveskednek neki, miközben fejük fölött madarak énekelnek (4. kép). Szerelmi

4. kép

hódolatot mutat egy másik kép, a fán pávával és galambbal. Látható lovag és szolgálója, a lovag vadászsasa zsákmányával. Lovagi pár dalnokkal, a fejük fölött kakassal. Kidobós játékkal szórakozó fiatalok fejük fölött stiglinszzerű madárral. És természetesen a lépesvesszős madárvadászat sem maradhatott el.

6. CONRAD GESSNER, ULISSE ALDROVANDI, PIERRE BELON.

6.1. Nemcsak technikai változást hozott a 15. század közepén Johannes Guttenberg találmánya, hanem igen jelentős, műveltség-elterjesztő és -elmélyítő szerepe is lett, mivel az egyforma szövegű könyvek példányszám-növekedése kedvezett az olvasói közösségek létrejöttének, ezáltal a tudományok fejlődésének is. CONRAD GESSNER (1516–1565), német polihisztor írta le először természettudományi alapokat figyelembe véve az állatokat. Több kötetben adta közre *Historia animalium* című munkáját, ennek harmadik része, *De avium natura* címmel tárgyalja a madarakat. 1555-ben jelent meg, hamar lefordították német nyelvre is, a szakirodalom *Ornithologia* vagy *Vogelbuch* címen emlegeti. Gessner munkája fametszetekkel gazdagon el van látva, az egészoldalastól az apró képekig bezáróan. Az egyes kiadások eltérnek abban, hogy illusztrációik színezettek, vagy csak a fametszet fekete vonalai látszanak.

A többszínnyomású címlapon mi más lehetne, mint a korabeli vadászat emblematikus, idomítható madara, a sólyom. Az első kötetbeli fametszet a sast ábrázolja, a hatalom és az uralkodás jelképét. Ennek megfelelően túlzott a tollazata, a sárkány-szerű karmai, a tömzsi lába, egyáltalán a testtájak arányai. És természetesen tartása, pillantása semmilyen más nem lehet, mint az egész világon győzedelmes uralkodóé. Bár a felirat csak az állatnemet – *aquila* – adja meg, a látvány alapján a szirti-sas – *aquila chrysaetos* – valószínűsíthető modellként. Ellenpólusaként egy másik ragadozómadár, egy gyomorfájós keselyű metszete és leírása is olvasható. Két vízimadár, a gulipán és a jégmadár a róluk készített rajz alapján világosan felismerhető, a színezett példányokban utóbbi éles színekben pompázik. Hosszú ideig a természettel foglalkozó könyvek a denevért a madarak közé sorolták, GESSNER is az énekesmadarak között szerepelteti. Egy másik metszeten a felirat szerint egy skót liba látható, meglehetősen mérges arckifejezéssel és két lábon járó emberi testhelyzetben. Jól azonosítható a bíbic és természetesen a kakas, utóbbi ugyancsak méltatlankodás közben, viszont az állatnak megfelelő, természetes testtartásban. Némiképp pontatlan és eltúlzott lábfelepítésű a fülesbagoly. Pontos viszont a daru, és talán az uráli bagoly volt a modellje az itt látható kerek képű madárnak. Az egzotikumot képviseli a strucc, természetesen GESSNER könyvében nincs szó távoli kontinensek madarairól, rendszeres bemutatásuk még csak sokkal később következik be. A ragadozók között egy kimondottan antropomorf arcvonású bagoly látható. Mivel Gessner idejében a későbbi, a származáson alapuló rendszerezést nem ismerték, anyagának tárgyalása külső jegyek hasonlóságán és a véletlenül alapul.

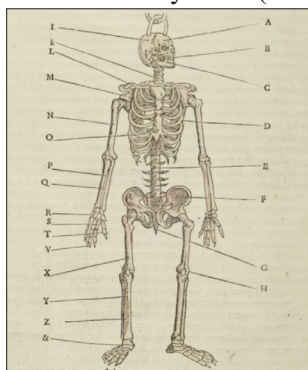
6.2. A madártan jelentős forrását hozta létre ULISSE ALDROVANDI (1522–1605), olasz természettudós, aki 1599-ben adta ki madarakat tárgyaló munkáját, címe: *Ornithologiae hoc est De auihus historiae libri 12*. Ennek értékét is igen gazdag illusztrációs anyaga emeli, amely, szemben az előbb említett GESSNER-művel, színezett fametszetekből áll. Az ábrák elején e kötetben is egy sas látható, csak hogy tolászkodás közben, ami inkább madárra valló tevékenység, mint a hatalom jelzése.

5. kép

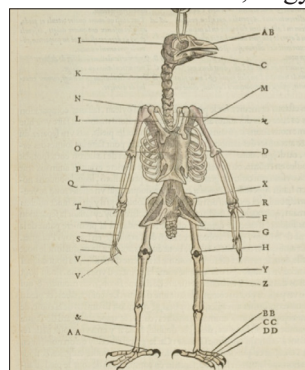
Karmai, szárnya ugyancsak eltűzlott, de teste és feje nagyjából megfelel az élő állat arányainak. Pillantása természetesen vérszomjas, hiszen azért legalább a szerep egy részének meg kell felelni. A szirtisnak egy lépés közbeni pillanatot megörökítő ábrázolása is belekerült e munkába – megjelenése azonban inkább egy griffmadárra hasonlít, mint az élő állatra –, s emellett látható pihe- és vadászat közben: a szerző tehát nemcsak a látvány, hanem a viselkedés bemutatására is törekedett. Impozáns a fekete–vörös kakasábrázolás, amely képes a tyúkudvaron belüli hierarchia érzékeltetésére is (5. kép). A szerző (és a mindenkori olvasók) különlegességekhez való vonzódását mutatja egy csirke sziámi ikerpár, illetve egy szirén rajza. Igazi szenzációszám- és mehetett viszont a kardinálmadár, amely Európában nem fordul elő, az észak-amerikai kontinens lakója. Rajza és színezése igazán jól sikerült. Végül még két Európában nem található madár, egy kakadu és egy papagáj látható. Valóság- és rajtuk arra utal, hogy a 16. század végén már az Óvilágban is behozott, eredeti példányok alapján lehetett róluk írni.

6.3. PIERRE BELON (1517–1564) 16. századi francia természettudós *L'Histoire de la nature des oyseaux* (1555) című kötetének érdekességeiből érdemes kiemelni, hogy

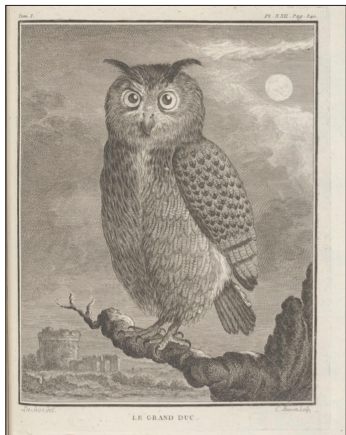
6. kép

egymás mellett közölte az ember és a madár csontvázát, amivel részben az összehasonlító anatómia egyik előfutára lett, másfelől azonban az emberi csontváz sajátosságait, felépítését minden további nélkül megfeleltette a madár-énak, a különbségek, eltérések jelölése nélkül (6–7. kép).

7. kép

7. GEORGE LOUIS LECLERC BUFFON. Gyorsan felfelé ívelő pályát mondhatott magáénak az egyetemes zoológia egyik nagy alakja, GEORGE LOUIS LECLERC

8. kép

BUFFON (1707–1788), aki már 26 évesen a párizsi akadémia tagja lett, 1739-től pedig a királyi botanikuskeretet igazgatta. 1749 és 1788 között jelentette meg több szerzővel közösen *Histoire naturelle, générale et particulière* című, 36 kötetből álló sorozatát, amely a 18. századi természettudományi ismeretek összefoglalása kívánt lenni. Ennek megfelelően tárgyalta a Föld keletkezését, az embert, a négylábú állatokat, a madarakat és az ásványokat. Minden kötete gazdagon illusztrált rézmetszetekkel, amelyek nem csak az állatok sokkal pontosabb megismerését, hanem az őket ábrázoló művészet fejlődését is mutatták. Megjelenése után többször kiadták, illusztrációit színezték, más nyelvekre lefordították. Német változata

a magyar természetrajznak is jelentős állomása, inspirálója volt. Az első, madarakat tárgyaló kötet illusztrációja ebben is a szirti sas: arányai, testalakja a természetben élő példányokéval megegyezik, már csak a felvetett fej, a „büszke” testtartás utal az egykor hozzá kapcsolódott külső elképzelésekhez. A macskabagoly viszont a maga megilletődöttségével, szárnyainak kézszerűen hátratett mozdulatával, egymás mellett ülő szemeivel félúton áll a valóságnak megfelelő külső és a belelátott emberi tulajdonságok között (8. kép). Az illusztrációk jellegzetessége, ami a 17. századtól általánossá vált, hogy az állatokat vagy valamilyen jelenetben, vagy gondosan megkomponált környezetben helyezték el, a bemutatás mellett az esztétikai hatásra is törekedve. A gólya például a siklóval együtt egy vélhetően romos egyiptomi épület előtt áll – a kor közel- és távol-keleti mániáinak megfelelően. Ez látható többek között a fehér íbiszről készült metszeten is. A Közép- és Dél-Amerika partjain élő jasszána a levéljárók közé tartozik, látható is a hosszan elnyúlt lábujjakon a járófelület növelése, egyben a két madár egy kis jelenetbe komponáltan mutatkozik. Érdekes az amerikai szultányú kőrő komponált jelenet: a madár ábrázolása természetű, de a szituáció művi, a vízközeli életmódot folytató állat barokk térre és gyümölcsös kosár közelébe helyezése természetesen nem más, mint a művészi képzelet eredménye (9. kép).

9. kép

8. JOHN JAMES AUDUBON, ALFRED EDMUND BREHM.

8.1. Az ornitológiai képes források közül említeni kell a vitathatatlan legművészibb munkát is, JOHN JAMES AUDUBON (1780–1851) *Birds of America* című, több kiadásban megjelent madártani művét, amelynek nem csupán a szövegét, hanem az illusztrációit is ő készítette. Tartalma és csodálatos képei miatt olyan értéke és presztízse lett, hogy például Matthew Perry ennek egy sorozatát vitte ajándékba 1854-ben a japán császárnak. Audubon rajzai három tulajdonságuknál fogva is kiemelkednek a madártani források közül: élénk színvilága, érzékeny vonalvezetése, valamint jelenetezése egyaránt a művészi értékkel bíró állatábrázolások mesterévé teszik. Rajzai szinte mind egy-egy etológiai novellát rejtenek magukban, az állati élet valamely cselekménysorát, vagy a befejeződésük utáni nyugalmat. Csak kiragadni lehet néhányat közülük, például a caracarákat ábrázoló rajzokat, amelyek játék, vagy a nyúl- és halvadászat közbeni pillanatokat örökítenek meg. A nagy rozsdafarktirannuszok tolltépő rítusát. Egy másik színes tábla közepén virágos-terméses ágon ül a mintás tollazatú poszáta (warbler), és fiókáit eteti a légykapó. Az illusztrátor–szerző bogáncson, párjával együtt örökítette meg az aranytengelicet (goldfinch). Csodálatos kék kabátkájában pompázik a kék szajkó és a floridai bozótszajkó, a szárnyaikat mintha csak azért tárnák szét, hogy szembesülni lehessen tollruhájukkal. Kitekert tartással szemlél a daru egy alligátor- és egy gyíkkölyköt, mozgalmasság láb- és nyaktartása különleges ritmust ad e képnek. Íbiszek, kócsagok és egy trópusi tájban tollászkodó gém mutatják az élőhelyeket, s egy bordó flamingó tört nyakkal figyeli a táplálékot – megannyi művészi érték, megragadott ornitológiai pillanat (10–12. kép).

10. kép

11. kép

12. kép

8.2. Míg Audubon különösen művészi értékű illusztrációival, addig Alfred Edmund Brehm (1829–1884) *Thierleben* (1863–1869) című munkájának átfogó jellegével, az állatvilágot a legegyszerűbb szervezetektől a gerinctelenekig áttekintő teljességével gyakorolt nagy hatást olvasóira. Az állatvilág tárgyalása a törzsféjlődésnek megfelelő, bár a gerincesektől halad a legegyszerűbb felépítésűek felé.

Sikerét mutatják fordításai, németül és más nyelveken is több kiadásban jelent meg; magyarul is három, kiegészített és némiképp aktualizált fordítása van. Brehm munkájában a madarak jelentős helyet foglalnak el. A nagy mű illusztrációi részben egész oldalas, illetőleg annál kisebb, fekete-fehér rajzokból, valamint színes táblákból állnak. 1902 és 1904 között, amikor az első magyar kiadás megjelent a Légrády Testvéreknél, már a nagyipari nyomdatechnika állította elő szövegét és illusztrációit; a sokszorosítás olcsóbb előállítását és nagyobb példányszámot tett lehetővé, azonban a rajzok, nagy számuk és az elkészítésükhöz rendelkezésre álló kevés idő miatt művészi értékükben elmaradnak Audubon madárképei mögött. A rajzolók inkább a természet utánzására, díszletként használt jelenetezésére, nem pedig átlényegítésére voltak képesek. Színes tábláik közül az Európából nézve egzotikus vidékek madarainak ábrázolása a látványos: papagájoké, kakaduké, különböző díszmadaraké.

A bemutatott szerzők, művek, képek valójában még a jéghegy csúcsát sem jelentik a hasonló témájú könyveknek. De talán segítségükkel érzékeltetni lehet, hogy amilyen változatos a madarak világa, legalább annyira gazdag a róluk szóló képi és nem képi források sora is.

Kulcsszavak: vizuális források, madarak, illusztráció, madártan, állattan, John James Audubon, Alfred Edmund Brehm.

Képek

1. kép: Ismeretlen szerző: *Evangelium*, Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Codex 367.
2. kép: Ismeretlen szerző: *Aberdeen Bestiárium*, Aberdeen University Library, Ms 24.
3. kép: *Bestiárium*, Koppenhága, Királyi vagy Nemzeti Könyvtár, GKS 3466.
4. kép: Ismeretlen szerző: *Manesse-kódex*, Heidelbergi Egyetemi Könyvtár, Cod. Pal. Germ. 848.
5. kép: Ulisse Aldrovandi: *Ornithologiae* [...] (1599)
- 6–7. kép: Pierre Belon: *L'Histoire de la nature des oyseaux* (1555)
- 8–9. kép: George Buffon: *Histoire naturelle* (1749–1788)
- 10–12. kép: John James Audubon: *Birds of America* (1827–1839)

DÖMÖTÖR ADRIENNE

MTA Nyelvtudományi Intézet

domad13@gmail.com

Mit bír el a papír?

Világi (vendég)nyelvelmékek lejegyzési helyei a kései ómagyar korban

Marginal notes in the Old Hungarian period: language records of secular content

The paper focuses on the earliest language records of secular content that were handwritten by the readers on the pages of various books. The analysis discusses the late Old Hungarian period, i.e. from the beginning of the 15th to the middle of the 16th century. After collecting as many texts as possible, including glosses written down for lexical purposes, some characteristic tendencies have taken shape. The paper introduces the documents and investigates the relationship between the topic of the books and the guest records written into them.

Keywords: language records, Old Hungarian period, guest records: texts of secular content and lexical glosses

1. Bevezetés. Van itt egy kis szabad hely? Vallási nyelvemlékek (nem csak) a margón című korábbi dolgozatomban a fennmaradt és feltárt korai nyelvemlékek közül azokat tekintettem át, amelyek vallási témájúak, vagy ilyen tartalmakhoz kapcsolódnak, és általában vendégszöveggként, máskor a scriptor saját bejegyzéseként valamely idegen nyelvű könyv lapjain olvashatók (DÖMÖTÖR 2018). A tanulmányt azzal zártam: a nyelvemlékanyag áttekintésének következő lépése a világi tartalmú (vendég)bejegyzések vizsgálata lesz.

1.1. A dolgozat célja; a vizsgált nyelvemlékek köre. – A fentebbieknek megfelelően a jelen dolgozatomban a nyelvemlékeknek azzal a csoportjával foglalkozom, amelyek világi tárgyúak vagy világi tartalmakhoz kapcsolódnak, és idegen nyelvű szövegek környezetébe írva maradtak fenn: akár úgy, hogy a törzsszöveg scriptora maga jegyezte oda őket, akár pedig úgy, hogy a könyv használója, használói írtak a lapokra. Az anyag vizsgálatakor együttesen veszem figyelembe a szövegemlékeket és a lexikai elemekre szorítókozó glosszákat. Elsődleges célom, hogy az érintett nyelvemlékeket összefoglalóan jellemezzem, az őrző szövegek környezet és a magyar nyelvű bejegyzések közötti összefüggéseket is bemutattva.¹ Áttekintem a világi tartalmú szövegemlékeket, bármilyen őrzőkötetbe legyenek is beírva, valamint a szó- és kifejezőkészlet szintjét érintő bejegyzések közül azokat, amelyek világi tárgyú

¹ Az őrzőkötetek leírását a dolgozat mellőzi; adataik megtalálhatók a hivatkozott szakirodalomban.

kötetekben állnak. (A különálló lapokra, füzetekbe leírt szövegeket egy későbbi alkalommal szeretném jellemezni.)

Az időköz az első bejegyzések felbukkanásától kezdve a 16. század közepe körüli évekig tartó korszak. Világi jellegű beírások a jelenlegi ismereteink szerint a 15. század első negyedétől kezdve maradtak fenn, így a vizsgálat bő egy és egynegyed évszázadot fog át. A felső időbeli határ megengedőbb, mint ahogy általában az ómagyar kor végét szokás megadni (bár erről is többféle vélekedés létezik): a 16. század közepét bizonyosan vagy valószínűleg megelőző bejegyzéseket próbáltam összegyűjteni. Időbeli besorolásként általában elfogadtam a szakirodalomban talált adatokat és feltevéseket (ahol lehetett, a TESz., az EWUng. és a Gl. forrásjegyzékének dátummegadásait is felhasználva); ha azonban valamely nyelvemlékről kiderült, hogy korábbi datálása téves, módosítottam az adatot.² A nyelvemlékanyag bármikori részletesebb feldolgozása, esetleg kiadásra előkészítése természetesen az összes felveendő tétel ellenőrzését és lehető legkörültekintőbb datálását igényli majd. Valószínűnek tartom, hogy ennek során az itt összegyűjtött bejegyzések között lesznek még olyanok, amelyek paleográfiai, hangjelölési vagy egyéb szempontok alapján kihullanak az időrendi rostán. Továbbá ha szövegkiadásra kerül sor, nem lesznek számba vehetők az eredetijüket elvesztett (és hasonmással sem rendelkező) átírások sem. A jelen áttekintés nem tekinti közvetlen céljának, hogy egy szövegkiadás-gyűjtemény „forgatókönyvéül” szolgáljon, ugyanakkor segítséget kínál egy ilyen munkálat előkészítéséhez.

1.2. A fennmaradt és összegyűjtött nyelvemlékanyag. – Korpuszomat az egyes nyelvemlékekről megjelent publikációk és a könyvtárak közzétételei alapján állítottam össze. A szövegközlések és/vagy a leírások nyelvészeti, filológiai, kodikológiai, irodalomtörténeti, történettudományi, könyvtártörténeti, zenetörténeti stb. tárgyú cikkekből, fejezetekből gyűjthetők össze – folyóiratokból, gyűjteményes kötetekből, monografikus feldolgozásokból, nyelvemlék-felsorolásokból és -gyűjteményekből, illetve a <http://nyelvemlekek.oszk.hu/> felületről. Megkíséreltem felmérni, mely nyelvemlékek vesztek el a leírásuk óta, illetve arra törekedtem, hogy minél több nyelvemléket eredetiben is tanulmányozhassak.

A korpusz terjedelme semmiképpen sem árulkodik a korabeli feljegyzések állományáról, tekintettel mindenekelőtt a középkori könyvpusztulás hatalmas mértékére és a fennmaradás véletlenszerűségére. De még a fennmaradt anyagot illetően sem állunk kész tények előtt: bizonyára nem ismert még az összes létező nyelvemlék; számos könyvtárban, levéltárban és magángyűjteményben lappanghatnak feltáratlan anyagok. Magyarország legnagyobb gyűjteményeiben is hátra van még a teljes régi

² A korábbi besorolások ellenére két orvosi tanács bizonyára nem tartozik a vizsgált korszakba: egy mizekönyvbe bejegyzett fogfájás elleni recept (RADÓ 1943 datálásával) és egy ismeretlen könyvtábláról lefejtett recept a nehézség nyavalyája ellen (OSZK Quart. Hung. 1042, Jankovich Miklós tulajdonosi datálásával).

könyv- és oklevélanyag rendszeres feldolgozása a bennük esetlegesen fellelhető korai magyar nyelvű feljegyzések szempontjából. Országon belül és kívül (Kárpát-medencén innen és túl) számos őrzőhely érintett, amelyeknek köszönhetően időről időre bővül(het) az újonnan felfedezett bejegyzések száma. És azzal is számolnom kell, hogy majdnem két évszázad publikációi között elkerülte a figyelmemet valamely, nyelvelmékekkel kapcsolatos tudósítás. Mindezért a gyűjtemény számadatainak pusztán a feldolgozás (és így a jelen tanulmány) alapanyagának meghatározása szempontjából lehet informatív értéke.

A listaába vételt megelőzően több szempontot is mérlegelnem kellett. Számítható-e nyelvelméknek az a feljegyzés, amelynek eredetije ma lappang, hasonmása sem ismeretes, de a filológus szövegközlő még az eredetiből dolgozott? Erre a kérdésre ebben a tanulmányban igennel feleltem (amit a „lappangó” státuszhoz fűzhető remények is táplálnak). Úgy gondolom, ezeket a szövegeket is érdemes számon tartani, miközben nyelvészeti tanulmányozásukkor tekintettel kell lenni arra, hogy a kutató ki van szolgáltatva a szövegközlő eljárásainak. A következő kérdés az volt: számítható-e eredeti, az adott korszakba tartozó nyelvelméknek az a reliktum, amelyet egy rákövetkező korszak szerzőjének közvetítésével ismerhetünk csak meg? Erre a felvetésre – nyelvtörténészként – nemleges választ kellett adnom. (A kérdés természetesen nem érinti az eredetijükkel ugyanazon korszakba tartozó – néhány évtizeddel később született – másolatok státusát, de tanulságos, hogy a nyelvtörténeti kutatásokban ezeket is többnyire a fennmaradt másolati példány keletkezési idejével, illetve olykor kettős datálással szokás meghatározni.)

A tételszámok megadásának igazi nehézségei a fentebbi kérdések megválaszolása után kezdődtek, hiszen többféle lehetőség is kínálkozik arra, mit is tekintsünk egy-egy önálló nyelvelméknek. Magam a következőképpen jártam el. A szövegelmékeket egyesével regisztráltam akkor is, ha az adott őrzőkötetben egynél több szerepel belőlük. Ezt az elvet akkor is követtem, amikor a kötetben rövid, egymástól független, önálló szövegértékű bejegyzések szerepelnek különböző helyeken. A cikkben a szövegelmékeket a közkeletű elnevezésükkel (ha van ilyen), a szakirodalmi hivatkozásaikkal, illetve az első szavaikkal teszem azonosíthatóvá (ha az első szavak latinul vannak vagy sérültek, a következő szavakat idézem).

A szó- és kifejezéskészletbeli bejegyzéseket egyszerűsítve és szűkre fogottan számoltam. Az őrzőkötetek darabszámán kívül egyetlen kérdést vettem számításba: azt, hogy a bejegyzéseknek hányféle – az alábbiakban részletezendő – alaptípusa szerepel bennük. Nem fordítottam tehát figyelmet arra, hogy magányos könyvről vagy kolligátumról van-e szó; hogy egy vagy több kéztől származnak-e a beírások, illetve hogy a vizsgált időkörön belül különböző korszakokban tették-e a bejegyzéseket. A kötetszámra összpontosítva háttérbe szorult az a más szempontból nagyon fontos különbség is, hogy alig néhány szónyi bejegyzéssel, vagy kifejezetten terjedelmes magyar nyelvű szóanyaggal van-e dolgunk.

Ezeket a bejegyzéseket (némi leegyszerűsítéssel élve) kétféle alaptípusba lehet sorolni. Az elsőben az aktuálisan szükséges lexéma jelenik meg magyarul. Ennek háromféle változata is van. A leggyakoribb az, amikor a scriptor a folyó szöveg mellé, az adott latin szó vagy kifejezés környezetébe írja be a megfelelő magyar változatot. Olykor előfordul az is, hogy néhány lexémát kigyűjt valahonnan, és együttesen „kiszótárazza” őket magyarul. Végül azzal a megoldással is lehet találkozni, hogy a scriptor a saját kezűleg beírt latin szövegbe – mintegy szórványelemekként – magyar szavakat épít be. A másik alaptípus afféle tematikus szószerkesztet: egy-egy azonos tárgykörbe tartozó szósor bejegyzése magyarul vagy két nyelven. Ilyenek például azok a beírások, amelyek a 12 hónap nevét sorolják fel, vagy növényneveket gyűjtenek össze. Az effajta beírások viszonylag ritkaságnak számítanak. Példányaikat – függetlenül tehát attól, hogy az adott helyen az előző típusú bejegyzések is megtalálhatók-e – önálló tételként vettem számításba. A cikkben a lexikai jellegű bejegyzéseket a közkeletű elnevezésükkel (ha van ilyen), illetve a szakirodalmi hivatkozásaikkal teszem azonosíthatóvá.

Teljes gyűjteményem, amely mind a kötetekbe bejegyzett, mind az önálló lapokon, füzetekben fennmaradt nyelvemlékeket is tartalmazza, a dolgozat írásának időpontjában 204 tételből áll: 68 vallási tárgyú szövegemlék; 80 világi tárgyú szövegemlék; 29 lexikai bejegyzés(sorozat) vallási tárgyú őrzőkötetekben; 27 lexikai bejegyzés(sorozat) világi tárgyú őrzőkötetekben. A jelen tanulmányomhoz a korpusz 106 tételét dolgoztam fel; ennyi világi kötődésű bejegyzést sikerült ez idáig összegyűjtenem. Dolgozatom illusztrációi először jelennek meg nyomtatásban.³

2. Nyelvtanulók és tanáraik; utazók, tudósok. A világi könyvek bejegyzései közül a legrégebbiek lexikai jellegűek, és tankönyvekben, valamint úgynevezett nyelvmesterek anyagaként maradtak fenn. Valamivel később már különböző szógyűjtemények beírásai is jelzik, hogy olvasóik tollal és szótárazásra alkalmas segédanyagokkal a kezükben forgatják őket.

Bélai Jakab, a későbbi bécsi egyetemi hallgató volt a tulajdonosa annak az esztergomi székesegyházi iskolai tankönyv-kolligátumnak, amelynek a *Synonymia* című részébe beírt latin és magyar szavak tanúsítják a kétnyelvű anyagfeldolgozást. Az őrzőhely alapján Bécsi glosszáknak elnevezett magyar nyelvű bejegyzések valószínűleg magától Bélaitól származnak a 15. század első negyedéből. A kötet törzsszövegeit – amelyek a korabeli 15-16 éves diákok tananyagáról árulkodnak – több kéz másolta, és többen is glosszázzák. A könyvben az ismeretlen latin szavakat ismert szinonimáik és magyar megfelelőik segítségével adják meg. Némely glosszákat már a főszövegekkel együtt bemásoltak, míg más beírások aktuálisan a tanár megjegyzéseit adják vissza. A magyar nyelvű glosszák egyrészt arról tanúskodnak, hogy a magiszter *í-ző* nyelvjárásban beszélhetett (*feyrehtem, iltet, lilek* stb.), másrészt pedig

³ A 3. és 6. kép digitálisan megjelent az OSzK nyelvemlékeket bemutató felületén. – A fotókat az őrzőhelyek engedélyével közlöm.

arról, hogy hangjelölése, helyesírása alapján német anyanyelvű lehetett a bejegyző, és így a magyart együtt tanulhatta a latinnal (MADAS 1981, 1986).

Szintén tankönyvként szolgálhatott az a kötet, amelyhez eredetileg hozzá volt kötve a Schlägli szójegyzék is. Az anyagokat feltehetőleg Északnyugat-Magyarországon jegyezte le magának egy alsó fokú iskolában tanító tanár (TÓTH é. n.). Az 1430 körül keletkezett kódexet *Hortularium*-ként szokás említeni, mivel legterjedelmesebb része egy latin nyelvű értelmező szótár, amely szerzőjének előszava alapján ezt a megnevezést kapta. A szótárat egy szintén latinul írt verses csízió követi, harmadik helyen állt – a 19. században történt leválasztásáig – a latin–magyar szójegyzék (SZAMOTA 1894). A szójegyzék nem tartozik a jelen dolgozat tárgyához, a kötet első két részében megjelenő magyar nyelvű beírások viszont annál inkább. A szótári részben a latin szöveggel együtt átmásolva is előfordulnak magyar szavak – piros aláhúzás emeli ki őket –, és a kódex utólagos, sorok fölötti bejegyzései között is vannak magyar nyelvűek. Valószínűleg ezek is a főszövegek scriptorától származnak, és a kötet folyamatos használatáról árulkodnak (TÓTH é. n.).

Szalkai László sárospataki diák a saját maga által másolt tankönyvkolligátumban 1490-ben szintén latin és magyar nyelvű szinonimákat ír be. A Szalkai-glosszák is a fentebbiekben ismertetett anyagfeldolgozási módszert követik. A nyelvfejlesztő célú jegyzetek ezúttal egy ókori vershez és kommentárjához tartoznak. A bejegyzések *i-ző* nyelvjárással vallanak (*banathnach myrghewel, bemyne, the yletedre* stb.), helyesírásuk azonban német és lengyel sajtóságokat is tükröz, ami a pataki tanár, Kisvárdai János krakkói tanulmányaiban gyökerezhet (SZAMOTA 1895; MÉSZÁROS 1966).

Egy memoriter, amely az *Ars memorativa* című ösnyomtatványban olvasható mint az emlékezőtehetség fejlesztésére összeállított szósorozat, főleg állat- és foglalkozásnevekből áll. A kötetet tanulmányozó magyar nyelvű olvasó 1500 körül a gyakorlat legtöbb szavát kiszótárazza, és a magyar megfelelőket a szavak fölé írja, vélhetőleg így könnyítve meg a memoriter betanulását. A nyelvemléket a kötetet is magában foglaló kolligátum címe alapján *Ars vitae*-ként szokás számon tartani (BORSA 1954).

Nicolaus plebanus Zágráb megyében, a remetinci ferencesek soraiban a latin mellett láthatóan a magyar és a horvát nyelvet is használja. 1545 körül szórványosan glosszák mindkét nemzeti nyelven egy szótárba, amely egy ösnyomtatványnak, Johannes Balbus de Janua Summa que vocatur Catholiconjának részét képezi (Melich-glosszák⁴, lásd M[ELICH] 1898a.)

Az 1550 körüli évekkel kezdődően egy hazai környezetben bizonyára sokat forgatott latin–német szótár (*Dictionarium quod gemma gemmarum vocant...*) leveleit különböző kezek sűrűn ellátják latin és magyar lapszéli bejegyzésekkel, még a

⁴ A catholiconok enciklopedikus tudást is magában foglaló latin szótárból és a latin nyelvtant tárgyaló részből álltak; a késő középkorban a Biblia értelmezéséhez használták őket. Ennek alapján a kötet glosszáit a világi és a vallási kötődésű nyelvemlékek határmezsgyéjén helyezhetjük el.

könyvtáblákra is jut a magyarázni, szótározni valókból. Az úgynevezett Kolozsvári glosszák hasonló lexikai feldolgozásokat tartalmaz, mint amilyeneket fentebb a tankönyvek esetében láttunk: a kezek egyrészt latin értelmezéseket, másrészt magyar megfelelőket írnak be a megfelelő címszavak környezetébe. A 16. század közepén vagy azt megelőzően dolgozó névtelen scriptor bejegyzései dunántúli nyelvjárásra vallanak, a két későbbi (vizsgált korszakunkon túli) scriptor viszont székely nyelvjárású; a későbbi bejegyzők olykor javítják, átigazítják elődjük munkáját (PÁLFI 1907).

A nyelvmesterként számon tartott kifejezésgyűjtemények sajátos helyet foglalnak el a bejegyzések sorában, hiszen leíróik nemcsak hogy nem anyanyelvi beszélők, de a magyar nyelvet közelebből nem is ismerik. Feljegyzéseik épp ez utóbbi ténynek köszönhetők. A jegyzetek határozottan mutatják annak jegyeit, hogy német vagy olasz füllel halló személy, német vagy olasz hangjelölésben jártas kéz végezte-e a munkát.

A legkorábbi fennmaradt ilyen szó- és kifejezés-gyűjteményt a német anyanyelvű Johannes de Rotenborg készítette 1418 és 1422 között. (A nyelvemlék hagyományos elnevezése magyarul: Rotenburgi János nyelvmestere.) Johannes egy főképp latin nyelvű, kézzel írt grammatikai tankönyv egyik üresen maradt lapját használja fel arra, hogy amikor Budán jár, feljegyezze a számára legfontosabb köznap helyzetek kifejezőkészletét. Az értelmezéseket vegyesen latinul és németül adja meg. Johannes szókincse mentes a finomkodástól: nemcsak kenyeret és bort tanul kérni (*ette* [’adj te’] *kynyer ette bart*), hanem más alkalmatosságot is (*ette hebe* [’meleg’] *pýczat*), de legalább a kölcsönös tudakozódás jegyében (*ackarode fasot*) (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 281–284; MOLNÁR–SIMON 1976: 64–66).

Johannes von Grafing, a bajorországi ebersbergi bencés monostor szerzetese egy jórészt saját maga által másolt kötet üres lapjára írja be nyelvmesterét valamikor a 15. század vége és a 16. század közepe közötti időben (Müncheni emlék). A főként görögül írt kódex nyelvi tárgyú művekből áll. Johannes von Grafing a szótári és grammatikai munkák társaságába a nyelvek tanulmányozására, esetleg nyelvtanulásra szolgáló anyagokat is bemásol. A magyar nyelvmesteren kívül példaszövegként imádságok is kerülnek a kötetbe⁵ (továbbá lengyel, cigány, török és francia nyelvi anyagok). A magyar kifejezéseket többnyire latinul, olykor németül értelmezi. Jegyzete mentes a Johannes de Rotenborg-féle „szókimondó” elemektől, árulkodik viszont lejegyzőjük grammatikai érdeklődéséről: *Mit mundas. mit mund; halodi. halom. haläm hälotam* stb. (HAADER 2005; SARBAK 2005).

Arnold von Harff, alsó-Rajna-vidéki lovag 1496 és 1499 közötti gyűjteménye másféle környezetben jelenik meg, mint a fentebbi nyelvmesterek, feltételezhető azonban, hogy a feljegyzések eredetileg szintén segíthették a magyar nyelvi

⁵ Egyházi szövegekről lévén szó (még ha bemásolásuk célja merőben világi is) ezeket a vallási tartalmú nyelvemlékek közé vettem fel.

közegben való tájékozódást. Harff huszonöt éves korában búcsújárásra indul a Szentföldre, és hazafelé jövet Magyarországon is átutazik. Tolmácsok segítségével – mint más helyszíneken is – nyelvi anyagokat gyűjt. Hazaérve jegyzetei alapján megírja utazása történetét; a német nyelvű munka másolatokban terjed (majd a 19. században ki is adják). A szerző a 14 nyelvről készített adatgyűjteményét is beleszerkeszti a művébe, irodalmi környezetbe emelve ezzel az alkalmi feljegyzéseket (THALLÓCZY–SZARVAS 1887; TOLNAI 1914; O. BEHÁNYI 2001). Harff magyar szósorában a sok tárgyraggal ellátott főnév, illetve felszólító módban lejegyzett igealak arra vall, hogy ezeket az adatokat spontán szövegekből szűrhetette ki; azaz bizonyosra vehető, hogy nemcsak diktálás után, a tolmáccsal való steril munkafolyamatban gyűjtött anyagot.

Az úgynevezett Ábel-szójegyzékről a szakirodalom keveset árult el, Vatikánban megtalált őrzőkötetét sem határozták meg.⁶ Az olasz scriptor talán Mátyás udvarában tartózkodik, amikor 1490 körüli feljegyzéseit készíti. A mindennapokban használatos kifejezésekre összpontosít, finomkodónak, akárcsak Rotenburgi János, ő sem mondható. A lejegyző anyanyelvére az íráskép utal: a betűket olasz hangértékükben szerepelteti (SIMONYI 1901).

3. A növénytan szakértői, a gyógyítás mesterei. Az élő és élettelen világ ismeretét nyújtó összegző művekben is gyakoriak a magyar nyelvű bejegyzések. (A kötetekben a latin jegyzetanyag természetesen még sokkal általánosabb.) Számos elnevezést lefordítanak, legtöbbször azonban a növénynevek magyarításával lehet találkozni. Ez azzal függ össze, hogy gyógyászati célokra elsősorban a növényeket alkalmazták, így ezek álltak az olvasók érdeklődésének középpontjában akkor is, ha maga a könyv nem is kifejezetten orvosi jellegű. A bejegyzések leggyakrabban a címek, illetve az illusztrációként szolgáló képek társaságában láthatók, így egyúttal a könyvben való tájékozódást, keresgélést is segíthetik. Már a vizsgált korszakban is előfordul (később majd gyakoribb lesz), hogy egy-egy növény latin leírása mellé magyar nyelvű orvosi receptet is bejegyeznek. Mivel receptekről az alábbiakban többször is szó lesz, érdemes előljáróban megemlíteni, hogy a *recept* terminusnak a korszakra vonatkozó használata szélesebb körű, mint ahogyan a mai egészségügyi gyakorlatban ismeretes. Mint látni is fogjuk, általában (illetve a dolgozatban érintett nyelvemlékekre vonatkoztatva: minden esetben) szövegesen kifejtett orvosi tanácsokról van szó, amelyek a gyógyhatású alapanyagokon kívül megadják az elkészítési és felhasználási módjaikat is. Szövegük így leginkább a konyhai receptekére emlékeztet. (Egy önálló lapra írt orvosi rendelvény, amely a lejegyzési helye alapján nem képezi a jelen tanulmány tárgyát, kivételesnek mondható: ez ugyanis kizárólag a tényleges receptúrára összpontosít.)

⁶ Tárgyalását így pusztán a többi nyelvmester alapján illesztettem a világi tematikájú könyvek bejegyzései közé.

A Mátyás-Corvinák közül fennmaradt egy képekkel illusztrált enciklopédia. A kódex a természet három osztályát: a növényeket, az állatokat és az ásványokat tárgyalja. A kötet (*Historia animalium, metallorum, plantarum...* rekonstruált címmel) nem Mátyás számára készült, utóbb került a könyvtárába. Használói – esetleg a Mátyás által patronált pálos rend tagjai – főleg a növénynevek fordításaként magyar nyelvű glosszákat írnak a képekhez, és a latinul bejegyzett két recept egyikébe szintén beleszőnek anyanyelvű szavakat (Casante-glosszák). A legkorábbi kezek munkája 1470 körülre tehető (SCHÖNHERR 1904).

Egy hasonló felépítésű ősnymotatvány (Bartholomaeus Anglicus: *De proprietatibus rerum*) egyik példányát gyógyító tevékenységükhöz a szegedi ferencesek használták. A magyar olvasókról a 16. század elejétől kezdve több kéz bejegyzése is tanúskodik (Alsóvárosi glosszák): a század elején, illetve közepe táján dolgozó scriptorokat majd továbbiak is követik. Helyenként csak növényneveket adnak meg, míg máshol – a latinul olvasható orvosi hatások összegzéseként – rövid egészségügyi tanácsokat is lejegyeznek (BÁLINT 1961). A kötet a vizsgált korból így tizenkét rövid, az ő-ző nyelvjárás nyomait is magán viselő szövegelemet is tartalmaz, azonban legtöbbjük a könyv körbevágásakor megcsonkult. (A szövegek magyar nyelvű kezdő szókapcsolatai: *halýogot teőreöl; mondolabool olaj; fekelýeossegeot [...]; [t]ýkmoný fejére; vgorka leuel; porra [...]; chapot orban; mergeos seeb ellen; hurutas ellen; kathan koro fw leue; korsaagos [...]; teoviskes bocohoz hasonlatos.*)

Ugyanezen könyv pár évvel későbbi kiadásának egyik példányába pedig a 16. század első felében valaki egy emésztetlenségről szóló receptet ír be az utolsó lapra (*Mezzel kendmeg kýwewl ...*) (CSONTOSI 1879a).

Szakavatott magyar kéz – természetbarát, talán orvos – dolgozik az igen népszerű kiadvány, az *Ortus sanitatis de herbis et plantis...* egyik példányában (ERNYEY-JAKUBOVICH 1915a). A fentebbiekhez hasonlóan felépített enciklopedikus munkában az 1525 körüli bejegyző főleg a növénynevek jelentésmegadásával foglalkozik, de gyakran kitér az állatokra és az ásványokra is (1. kép).

Ugyancsak nagy népszerűségnek örvendett a *Herbolarium*, amely a természet három fő osztálya közül csak a növényeket tárgyalja. Az ősnymotatvány egyik példánya mutatja, hogy magyar anyanyelvű olvasói, használói miként adták át egymásnak a tollat 1500-tól kezdődően évszázadokon keresztül, folyamatosan felülírva, bővítve elődeik ismeretanyagát (ERNYEY-JAKUBOVICH 1915b). A könyvben számos kéz dolgozik, de a

1. kép

bejegyzések zöme 16. századi. A legelső scriptor a 15–16. század fordulójára tehető, további kettő pedig a 16. század első felében jegyzetel; az őket követők már további századokból valók. A *vérehulló fecskefű* elnevezésének korai változatait például így örökítik meg (2. kép): *gerent f[w-ŷw]*, *rantho fŷw*, *cenodonja fw* (a többi, szintén tanulságos névváltozatot a későbbiekben írták be).

A falusi élet dolgairól szóló ösnyomtatvány, Petrus Crescentius *Opus ruralium commodorum*-ának két példányában is fennmaradtak magyar nyelvű bejegyzések.

2. kép

Mindkét kötetben több kéz dolgozik a 16. század elejét követően. Az egyikbe (ez az úgynevezett Strasbourgi glosszát tartalmazza) három kéz jegyzetel a vizsgált időkoron belül: a tartalommutatóba és a címek mellé a növénynevek magyar megfelelőit írják be. Egyikük 1500 körül a tizenkét hónap magyar elnevezését is megörökíti, másikuk a 16. század első felében egy rövid szöveget is bejegyez: az újbor kezelésére vonatkozó tanácsot (*Gyeként kenj megh olayal ...*). A kötet további szövegemlékei már a vizsgált időkoron túl esnek (CSÚRY 1925).

A könyv ugyanezen kiadásának egy másik példánya elsősorban szintén növényneveket magyarájt (CSAPODI 1973). A bejegyzések a kötet különböző helyein elszórtnak jelennek meg, többnyire a címek társaságában, olykor pedig a folyó szöveg mellett (a kötet körbevágásakor sok megcsonkult közülük). Szöveges útmutatások ebbe a példányba csak latinul kerültek.

A ház részeiről írott könyv, Franciscus Grapaldus *De partibus aedium*-a a kertet is részletesen bemutatja. Tartalmilag ehhez a fejezethez kapcsolódik a kolofon lapján elkezdett és a következő lapra átnyúló kétnyelvű növénynévgyűjtemény, az első betűrendes latin–magyar szójegyzék: afféle miniatűr szakszótár. A bejegyzés 1520 körüli lehet, ahogy a kötetben szórványosan felbukkanó magyar glosszák is. Ez utóbbiak között van, ami a korabeli tulajdonos, Szerdahelyi Máté kezétől származik (VISKI 1905).

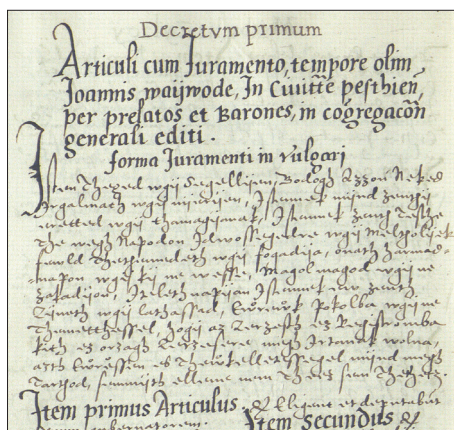
4. Jogászok könyvei, közigazgatási iratanyagok. A fentebbiekben azt láttuk, hogy a magyar nyelvű bejegyzések legtöbbször a latin szó- és kifejezésanyag magyaráztásával kapcsolatosak (illetve a nyelvmesterek igény szerinti, de elsősorban szintén lexikai anyagot tartalmaznak). Amely esetekben pedig szöveges beírásokat is találunk, azok szintén kapcsolódtak a kötet tárgyához. Más témájú könyvek esetében viszont nem ilyen egységes a kép. A jogi-közigazgatási kötetekbe például nemcsak

jogi témájú, hanem attól merőben eltérő szövegeket is beírnak korabeli kezek. Ez utóbbi esetekben a bejegyzők egyszerűen szabad írófelületet keresve veszik elő a kezük ügyében lévő könyveket, illetve talán tollpróbaként jegyeznek le sorokat.

Magyi János írnok, majd közjegyző 1476 és 1493 között jogi formuláskönyvet szerkeszt, maga gyűjti és másolja le az anyagot. A munka során a főszöveggel együtt egy verses jogi szabályt nemcsak latinul, hanem magyarul is leír (HORVÁTH C. 1921). Az oklevélformákat tartalmazó formuláskönyveknek – amellet, hogy segítséget nyújtottak a jogszolgáltatásban – az oklevélszerkesztés tankönyveiként a jogászképzésben is szerepük volt. A rigmus úgy kerülhetett az anyagba, hogy Magyi irodájában oktatótevékenység is folyt – erre vonatkozó latin nyelvű megjegyzések találhatók a könyvben –, és a verses feldolgozás a memorizálás megkönnyítésére szolgálhatott. A magyar változat arra utal, hogy a szóbeli tanítás anyanyelven (is) zajlott (KERTÉSZ é. n.a). Nem lehet teljesen kizárni, hogy a fordítás Magyi saját korábbi munkája, bár az íráskép inkább a nem autográf másolat feltevését támogatja: először tévedésből egy közbülső sorral indít, majd ezt kihúzza írja le helyesen a rövid verset: *Merth myth eghzer megzerzettet* ... A kötetben magyar, illetve kétnyelvű glosszák is találhatók, ezek jogi kifejezésekhez adnak segítséget. Egy részüket Magyi írta, de többségük a kötetnek abban a részében fordul elő, amelyeket az általa másolt könyvhöz hozzákötöttek. (Az úgynevezett Magyi-glosszák másik elnevezése: Nyírkállai-glosszák, vö. KLEMM 1937.)

Egy 1514 után szintén kézírással sokszorosított törvénygyűjtemény *Forma iuramenti in vulgari* megjelölés alatt olyan esküszöveget tartalmaz a laptükörbe bemásolva (3. kép), amely korábbi élőszóbeli hagyományon alapul. Az *Isten Theged wgy Segellyen* ... kezdetű sorok Hunyadi János kormányzóvá választásakor hangzottak el 1446-ban: a résztvevőket magyarul eskették meg, hogy tartani fogják a Hunyadi-párti programot. A szöveg első része, az úgynevezett szankció (büntetések kilátásba helyezése a vállalt kötelezettség nem teljesítése esetére) a szóbeli gyakorlatban már a 14. század közepétől használatos lehetett (KERTÉSZ é. n.b.).

Egyes jegyzőkönyvek további eskümintákat őriznek. Egy Kassáról való 1518-ban írt jegyzőkönyvben – német nyelvű esküszövegeket követően – két esküforma is szerepel magyarul. A sorok német anyanyelvű vagy legalábbis a német írásban inkább járatos megörökítőre vallanak: *hogh az ty myweteghez Zerywel hozza lattock ...; hogh ty byro wrannak es az egez tanachnak engedelmesek lezteck* ... (Sz. S. 1888).

3. kép

Egy 1527-ben írt jegyzőkönyv az I. Ferdinánd királyra feleskető formulát tartalmazza (*En n. Eskezem elew ystenre ...*), amelyet 1527 és 1530 között negyvenheten mondtak el (DÖBRENTÉI 1840: 19–20).

A korszakban a jogi kapcsolódású nyelvemlékhordozók sorában a könyvek mellett megjelennek az oklevelek is. Gyakori lehetett például, hogy latin nyelvű iratokra röviden magyarul is rájegyezték annak tartalmát. A hatalmas mennyiségű oklevélanyag azonban még ebből a szempontból is feltárásra vár. Beszédesebb tény, hogy a nyelvemlékkutatás hajnalán, a 19. század elején már publikáltak hét ilyen feljegyzést a 15–16. század fordulójáról, illetve 1526 körülről (DÖBRENTÉI 1840: 40–41, 43–44).

Más jogi-közigazgatási iratanyagok bejegyzései függetlenek a bennük foglalt tartalomtól: a könyvhasználók ráolvasásnak, vers(részlet)nek, orvosi receptnek keresnek írófelületet. Egy 15. század közepén kelt oklevél hátoldalára egykorúnak tartott kéz néhány magyar nyelvű sort jegyez le (*parancholok neked tesd hogh testh te tarch ereth ...*). A szövegközlő (JAKUBOVICH 1913) fohásznak nevezi a nyelvemléket, és arra gondol, elmondója talán a testi gerjedelmek ellen akar menedéket keresni. A sorok tartalma azonban a ráolvasások közé utalja a nyelvemléket, és a benne foglaltak kevésbé is látszanak átvitt értelműnek: úgy tűnik, aki elmondja a szöveget, testi erőt (gyógyulást?) akar nyerni.

Szokatlan helyre: a város jegyzőkönyvének külső, pergamen fedőlapjára – esetleg tollpróbaként – két sort ír Gugelweit János soproni jegyző 1490 körül (*Wjrag th[u]dýad, theuled el kel mennem ...*). A Soproni virágénekként számon tartott, ismeretlen költőtől származó töredék talán az első magyar nyelvű szerelmes vers részlete. A búcsúzás vélhetőleg a szerelmesek hajnali elválását jeleníti meg, és a magyar irodalomban először ad szót a lírai én-nek. A sorok minden bizonnyal a hivatalnok aktuális élethelyzetének köszönhetőek, ahogy a könyv egyik lapjára beírt tollpróba, az *amor vincit omnia* is: Gugelweit 1489-ben nősült (HÁZI 1929; BOGNÁR é. n.; JANKOVICS et alii 2000).

Töredékében is hosszabb, hét szakasznyi vers a Gergely deák szerezte Ének Jaksics Demeter vesztéről (*Gondom nekem yo nagy Ist[en] mastan nem wolna ...*), amely egy jegyzőkönyv utolsó lapján őrződött meg az 1490-es évek elejéről. (A művet korábban tévesen Siralomének Both János veszedelmén elnevezéssel tartották számon.) A töredék egy lírai fogantatású históriás ének része, a versfők a Gregorius név első hét betűjét adják ki. A feljegyzés a mű eredetijének közel egykorú másolata. A legkorábbi szövegkiadások még ennek alapján készültek, a későbbiekben azonban maga a nyelvemlék eltűnt (HORVÁTH C. 1921: 477–478; GERÉZDI 1962: 39, 42; JANKOVICS et alii 2000).

A városi bevételeket és kiadásokat tartalmazó körmöcbányai számadókönyvbe valószínűleg a jegyző, Kreusl János írja be a 16. század elején a Körmöcbányai

táncszóként számon tartott, *Supra agno sock fel kabla* 'kanca' ... kezdetű tréfás vénasszonycsófolót (HORVÁTH C. 1821: 483). A vers első szavának, vele együtt pedig magának a műnek többféle olvasata ismeretes. Az általánosabb vélemény szerint a *supra* szó olvasata: *zsúpra*. Ezen értelmezés alapján a versben két nő szerepel: a zsúpra való vénség és a kancának titulált lány.

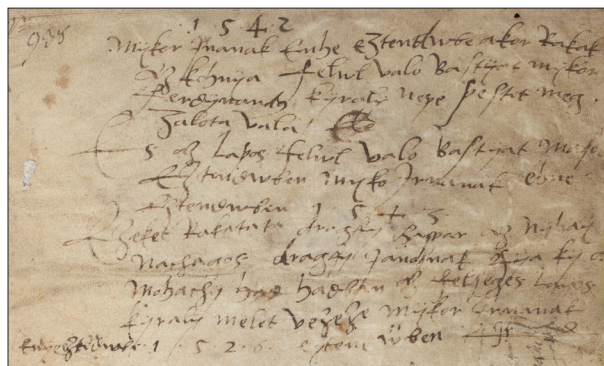
Egy formuláskönyv kötetstáblájának belsejére gyakorlatiasabb bejegyzések kerülnek: két kő elleni receptet ír be valaki a 16. század közepe tájékán (*Torma pipellyet retek pipellyet* 'fejrészét' ...; *Wgyan ezenrol. Wegyed az fekethe Rethketh* ...). Aligha kétséges, miért lehetett a könyvhasználónak fontos, hogy a recepteket ilyen kiemelt helyre jegyezze le (JAKUBOVICH 1933: 188–189).

5. További világi könyvek másolói, tulajdonosai. A korabeli írásbeliség legelterjedtebb használatú világi könyvműfajain kívül – amilyenek a tankönyvek, a nyelv(tan)i munkák, a természetismereti és a jogi-közigazgatási művek – olykor másféle világi tartalmú kötetekben is maradtak fenn bejegyzések: történeti és irodalmi művek lapjain, illetve kötetstábláin, valamint magánfeljegyzések között.

A Képes krónika egyik másolatát is tartalmazó latin nyelvű (Nagyenyedí, illetve régebbi, tévedésen alapuló nevén: Thuróczy-) kódexbe a főszöveg utáni üres lapra ismeretlen kéz a 15. század utolsó negyedében egy verses csíziót másol be, majd további latin nyelvű munkák következnek. A latinból fordított öröknaptár az év ünnepnapjait és a szentek nevét örökíti meg ritmikus-rímes sorokban, tömören, könnyen tanulhatóan⁷ (MELEGDI [MELICH] 1918). *Kys karachontol kerescth vyz leywth pal remethe minth nagh dyz* ... kezdete rögtön három adatot is tartalmaz: a január 1-jét, 6-át és 10-ét foglalja magában. A szöveg a legrégebből fennmaradt magyar nyelvű csízió. (Nem sokkal későbbi egyébként a következő sem, amely a 16. század első negyedében másolt Peer-kódex része volt.)

A Dubnici krónika a 16. század közepe táján valószínűleg a Drágfiak/Drágffyak birtokában, illetve környezetében volt (KERTÉSZ 2016: 478–480). Ebben az időben a krónika előtti és utáni szabad helyekre többféle bejegyzés is odakerül latinul vagy magyarul (DOMANOVSKY 1890). Az első tábla pergamenből készült belső borítására egy kéz a 16. század közepe körül feljegyzést tesz az 1542-es és az 1543-as év során lezajlott bástyaépítési munkálatokról: 1542: *Mýkor J[?]nanak Enhe eztendwbe* ... (4. kép).

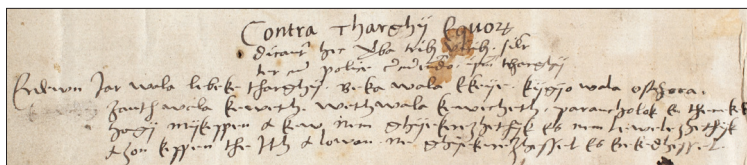
⁷ Világi vers az egyházi élet számára fontos tartalommal – a szöveg a világi és a vallási nyelvemlékek határmezsgyéjén helyezhető el.

4. kép

Thuróczi/Thuróczy János ösnyomtatványként megjelent *Chronica Hungarorum*-ának egyik példánya különleges bejegyzést rejt. Az ismeretlen olvasó mintegy felsóhajt a Mátyás királlyá választásáról szóló fejezetet olvasva: *Oh mathia ha te mosthan elnel Gondwnkrol gondolnal* – írja a részlethez csatlakozó fametszeten talált üres helyre (BALOGH 1940: 532). A bejegyzés a 16. század első évtizedeiből származhat.

Latin auktorok műveit tartalmazó ösnyomtatvány-kolligátum felső táblabelsője ad helyet az *Erdewn Jar wala lebeke tharghy* ['tályog'] ... kezdetű lóorvosló ráolvasásnak (5. kép). A bejegyzést Felsősztelestei Gosztonyi János győri püspök teszi 1516 és 1518 között. (Ugyanez a kéz a hátsó táblabelsőre egy latin nyelvű levélfogalmazványt ír, ebből tudható meg a bejegyző személye; MÉSZÖLY 1917). Úgy tűnik tehát: a korban a papi sőt a püspöki hivatás sem feltétlenül zárja ki a bizalmat a ráolvasások erejében. Mivel a kétnyelvű címet követő útmutatást is bemásolja latinul, nem valószínű, hogy a magyar sorokat pusztán mint nemkívánatos szövegre hozott példát írná le.

5. kép

Egy családi jegyzőkönyvben – a Paksyak latinul vezetett feljegyzései között – olykor rövid anyanyelvű beírások is szerepelnek az 1506 és 1516 közötti évekből: hat különböző helyen legalább egy (de általában több) mondat erejéig magyarra fordítják a szót, a falvak adózását vagy a házépítési költségeket jegyezgetve (DÖBRENTÉI 1840: 8–9, 14).

Egy kolligátumban – amelyről a leírás nem mondja meg, hogy világi vagy esetleg vallási tartalmú munkákból áll-e (id. SZINNYEI 1879)⁸ – az elől, hátul és a művek között található üres lapokat elsősorban latin és olasz nyelvű orvosi jegyzetek foglalják el. Anyanyelvű feljegyzések is akadnak azonban közöttük, részben a szövegekbe illesztett szórványelemekként, részben önálló szövegemlékeként. Az utóbbiakat két recept képviseli. Az egyik a 16. század elejéről származik, és ízétel (*zyzetel* 'fene, szájpenész roncsolása', vö. SIMONYI 1899) ellen való tanács (*Vadsalyad terd megh ...*). A másik a 16. első felére datálható, és véralvadási zavar elhárítására szolgál (*A kibe az ver meg alozik ...*).

6. Vallási tartalmú könyvek az olvasók keze ügyében. Egyházi témájú könyvekbe leggyakrabban vallási tartalmú sorok, illetve az adott szövegekhez kapcsolódó lexikai jellegű bejegyzések kerülnek. Ezek a típusok a már említett korábbi dolgozatom tárgyhöz tartoztak. A nem egyházi tartalmú beírások – orvosi tanácsok, ráolvasások, népdaltöredék, személyes kiszólások – értelemszerűen semmiféle tematikus kapcsolatban nem állnak anyakötetükkel. Akár a vallási, akár a világi nyelvemlékeket tekintjük, a leggyakrabban bejegyzetelt egyházi kötetek a misszálék és breviáriumok lehettek, hiszen ezek azok a könyvek, amelyek minden papnak megvoltak. (Papír valószínűleg kevésbé jött szóba, hiszen az túl drága volt, ráadásul a jövője sokkal kevésbé biztos, mint egy könyvoldalé.) A főszerep a táblabelsőknek és az előzéklapoknak jut.

A misekönyvi és breviáriumi bejegyzések sorában gyakran szerepelnek orvosi receptek, a beírási idők azonban sokszor bizonytalanok.

Egy esztergomi misekönyv első táblabelsőjére talán még a 16. század első felében írta be ismeretlen kéz a *Bab szal teóves thwl ...* kezdetű kólika elleni receptet (RADÓ 1943: 377).

Ugyanebből az időből származhat esetleg egy esztergomi breviárium előzéklapjára beírt feljegyzés, amely két receptből áll: az első a sérv ellen, a második a köldökcsőmör, azaz ismét a kólika ellen ad gyógyászati tanácsot: *Seres ellen ualo orwossag ...; chemer keoldok ellen ualo...* (RADÓ 1943: 377).

A misekönyvbe felírt alkalmi emlékeztető a vizsgált korszakra nézve kevésbé jellemző, de egy-egy misszálé tábláján vagy kezdőlapján olvasható példáját a szakirodalom már a 16. század első feléről-közepéről számon tartja (RADÓ 1943: 377, 381).

A fennmaradt és feltárt adatok alapján a prédikációskötetek is kedvelt bejegyzési helynek számítanak. Guillelmus Parisiensis népszerű posztilláskötete egyik példányába a címlapra, valamint a törzsszöveg előtti és mögötti egy-egy levélre vendégszövegek kerülnek, amelyek között világi nyelvemlékek is vannak. Hogy hány kéz dolgozott a lapokon és milyen időbeli megoszlásban, már nem fogjuk megtudni – a kötet körülbelül az 1980-as években eltűnt. A nyelvemlékek egy részét a 19. század

⁸ A közölt adatok sajnos ahhoz sem elégségesek, hogy a megjelölt könyvtárban meg lehessen találni az adott kötetet.

végén publikálta egy névtelenségbe burkolózó szerző; hasonmást, leírást azonban nem tett közzé (N. n. 1893). A cikk alapján megállapítható, hogy az első beírt helyek egyikén két, a hátsón pedig egy harmadik ráolvasás olvasható. Az első 1516-os dátummal (amelyről azonban nem tudni, bemásolt vagy eredeti évszám-e) a barátság biztosítására, a lehetséges haragosok megnyerésére vonatkoznak. Mindkettő az *En wram mindenhato wr istensegh* ...megszólítással indul, mintha csak egy keresztény imádság kezdődne, ugyanakkor a céljuk a bájolás. A harmadik szöveg gyógyító célzatú ráolvasás: a némileg töredékes magyar szöveg (*Wr isten mit monda ...*) a passió képeire való hivatkozással a nyavalyatörést, azaz az epilepsziát kívánja eltávoztatni (vö. ILYEFALVI 2014: 44–45), hasonló célú latin nyelvű ráolvasások társaságában. A cikkíró az összes bejegyzést a 16. század első felére teszi. (A hangjelölés azonban némi körültekintésre inthet.)

Egy másik, a megfelelő lapok hiánya miatt megállapíthatatlan szerzőjű és című nyomtatott de sanctis prédikációskötet táblabelsőjére 1511 és 1526 között szintén két gyógyító ráolvasást írt a könyvhasználó, aki esetleg, de nem bizonyíthatóan, Szapolyai/Zápolya János volt. Az első egy közelebbiről meg nem nevezett kórság ellen szól (*istennek zenth were ...*), a második pedig süly ellen (*Sewly: ith the neked nem kelled wolna kelnedh ...*); a *süly* jelenthetett skorbutot, aranyeret, szifiliszt, bőrdaganatot stb. (BALOGH 1971: 80; ILYEFALVI 2014: 42, 61). A két szövegben ismét keresztény elemek, vallásos szókincs áll a varázslás szolgálatában.

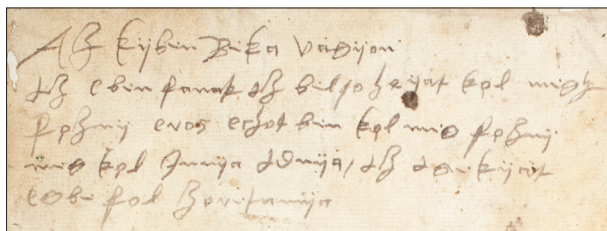
Olykor bibliapéldányokban is találkozni világi beírásokkal. Pesti Mihály Bibliája egy új fordítású latin nyelvű kiadás, amely egyik bejegyzésének tanúsága szerint legkésőbb 1541-ben már Magyarországon volt. Feltételezhetően a tulajdonosa az, aki latin szövegkörnyezetben az évszám kíséretében megörökíti a nevét (és különböző helyekre magyarul beír több, a Bibliához kapcsolódó bejegyzést). Az eltérő íráskép ellenére ugyanőtle származik két világi szövegemlék is (DÖMÖTÖR 2019). Ezek ismét csak ráolvasások, amelyek a Pannónia területén különösen ígéretes elfoglaltság, a kincskeresés sikerességéért szólnak (*En keroztelek teghedet zentelt vezze ...; nyilak en tinektek parancjolak ...*) (DÖBRENTAI szerk. 1840: 44–46; RADÓ 1966: 115–118). A kéz a beírást az Ószövetség egyik könyve után kezdi el, de mivel itt nincs elég hely, egy másik könyv után folytatja, illetve fejezi be (annak az utalásnak megfelelően, amelyet bejegyzése első részének végére illesztett).⁹ A kincskereső varázssvessző megszentelésébe és a nyilak megigézésébe ismét számos keresztény elem vegyül, és a tennivalók számos Miatyánk elmondására is kiterjednek. Bejegyzési idejükről közelebbit nem tudni, mint hogy 1541 körülre tehető.

Szintén Biblia, de az összes eddig tárgyalt nyelvemléktől eltérő módon magyar nyelvű kötet ad helyet egy bejegyzésnek. A vendégszövegek jellemzője, hogy idegen

⁹ Téves tehát RADÓ (1966: 15) megállapítása, hogy az első szövegrész a DÖBRENTAI leírása óta eltelt idők során eltűnt; még inkább, amit ILYEFALVI (2014: 62) állít a két nyelvemlék együttes eltűnéséről.

nyelvi környezetben jelennek meg; a magyar nyelvű könyvnyomtatás megindulásával azonban ez a kizárólagosság megváltozik. Az első ismert példa arra, hogy a nyomtatott könyv és a kéziratosság magyar nyelvűsége összeér, egy keresztény elemeket is tartalmazó gyógyító ráolvasás a süly ellen (*Zjwł en teneked mondom ...*). A szöveget a 16. század közepe táján ismeretlen kéz másolja be az első Magyarországon megjelent magyar nyelvű könyv, Sylvester János Újtestamentumának egyik példányába, az előszó utáni üres helyre. Különös, hogy a sorokat közvetlenül alatta egy másik, apróbb betűkkel író és némileg eltérő helyesírású scriptor megismétli (Sz[ILY] 1913).

További egyházi kötetek is őriznek világi bejegyzéseket. Egy pápai határozatok tartalmazó (katolikus kánonjogi) könyvnek a táblabelsőjén olvasható az orvosi tanács (6. kép): *Az kýben Beka vagyon*, azaz mi a teendő, amikor valakinek béka kerül a testébe (JAKUBOVICH 1933: 187–188). A beírás koraként a 16. század közepe tája tételezhető fel.

6. kép

Versbeírást őriz egy minorita rendbeli papi segédkönyv (Manuale) – ez bizonyára ritka jelenség lehetett.¹⁰ A táblabelsőjére Philipus Pomynoczky/Pominóczky Fülöp minorita szerzetes 1530 körül beírja a *Batya, batya melly az wt bechkerekere ...* kezdetű két soros népdaltöredéket kottával, az ún. Pominóczky-nótát (HORVÁTH C. 1921: 495).

Egy Luther és társai tanaival szembeni kritikát közreadó kötet (Johann Eck: *Enchiridion locorum communium adversus Lutheranos*) hátsó táblájára valaki a 16. század közepe táján egy lidérc elleni ráolvasást jegyez be (*Parancholok te neked lyderch ...*) (M[ELICH] 1898b). A scriptor talán a G. Péter nevű személy, akit a szöveg megnevez, hogy távol tartsa tőle az ártó szellemet. A ráolvasás bőven sorolja a kereszténység toposzait, miközben a lidércnek címezve a *parancsolok* szót ismételteti.

Az alfejezet során többször vetődhet fel a kérdés: hogyan tarthatták a scriptorok hitükkel összeegyeztethetőnek a varázslást? A 19. században DÖBRENTÉI GÁBOR, amikor ráolvasásokat közöl, babonás ostobaságoknak titulálja őket, bejegyzőiket pedig babonahívó, ármányos, együgyű frátereknek nevezi (DÖBRENTÉI 1840: [második

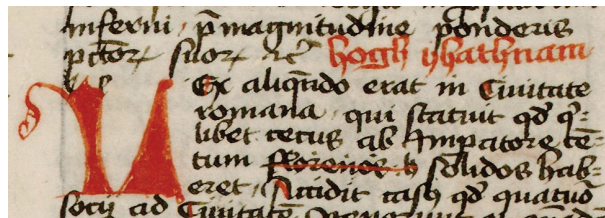
¹⁰ Bár mint ismeretes, arra is van példa, hogy magyar nyelvű kódexbe írnak be világi kantilénát (Peer-kódex, Apáti Ferenc verse).

változat] 401–402). Mielőtt azonban teret engednénk anakronisztikus elvárásainknak, két dolgot mindenképpen figyelembe kell venni. Az egyik az, hogy a ráolvasások egyik része hasonló céllal keletkezik, mint az orvosi receptek. A kor embere a betegség elleni ráolvasástól éppúgy a gyógyulás lehetőségét reméli, mint az orvosi tanácsoktól. Ismeretes például olyan gyűjtemény is, amelyben orvosi tanácsok közepette ráolvasás is előfordul. Az pedig, hogy ráolvasásokat latinul is lejegyeztek, a műfajnak kifejezetten az értelmiségi körökben való elterjedtségére, respektusára vall. A másik megfontolandó szempont, hogy a ráolvasások közé sorolt számos mű a keresztény hitvilág elemeiből építkezik, és/vagy imádságokból ismert fordulatokat tartalmaz. Olykor maga a lejegyző is imádságnak (oratio) nevezi az ilyen szöveget. Így tehát többféle tényező is állhat az oda vezető folyamat mögött, hogy akár egyházi ember is megörökít egy ráolvasást, miközben nyilvánvalóan tisztában van vele, hogy a varázslás ténye keresztény hitrendszerén kívül esik.

7. A másoló mint magánember. Latin nyelvű egyházi és világi könyvek (bér) másolói munka közben olykor kiszólnak a szövegből. Ezek a rövid megjegyzések az elhelyezésüket és írásmódjukat illetően belesimulnak a szövegképbe, de a nyelvváltás miatt – a magyar olvasó számára – mégis nagy hangsúlyt kapnak.

Egy ferences prédikációgyűjtemény scriptora 1470 körül az egyik beszéd vége után maradó üres fűlsorban – elég meglepő módon – minden bizonnyal egy egyházi előljárót kritizál: *O ky hithwan ez prior*. (A sor végére eső utolsó szó rövidítése kisse sajátos, de más feloldása nemigen kínálkozik, vö.: KIRÁLY 1959: 12, köszönöm MADAS EDIT szakvéleményét.)

Egy vegyes tartalmú teológiai kézikönyv több részének másolója, Aranyosi Gellértfi János Lőcsén szintén 1470-ben ugyanígy egy fennmaradó fűlsorba illeszti be a vélhetően saját magát biztató mondatot: *Hamar Jambor Ember* (CSONTOSI 1879b: 72).

7. kép

Világi tárgyú könyvben helyez el hasonló módon egy megjegyzést Sztárai Máté nagyváradi másoló, aki 1474-ben a *Gesta Romanorum* történeteiből készült válogatást írva rubrummal kiemelve hangsúlyozza: *hogh yhathnam* (7. kép). A kötet majd Mátyás király könyvtárát gyarapítja (KATONA 1898: 404).¹¹

¹¹ A jelenség maga az anyanyelvű kódexirodalomból is ismert, ott azonban a scriptorok az ilyen típusú bejegyzéseket másképp helyezik el.

8. Összegzés: a vizsgálat és a kirajzolódott kép. Tanulmányomban azokat a 16. század közepéig keletkezett nyelvemlékeket tekintetem át, amelyek világi témájúak, vagy ilyen tartalmakhoz kapcsolódnak, és általában latin nyelvű munkák lapjain maradtak fenn. A világi szövegemlékeket és a világi kötetekben található lexikai jellegű beírásokat együttesen vizsgálva kirajzolódott a kép: mely típusú könyvekbe milyen anyanyelvű bejegyzéseket tesznek a könyvhasználók, illetve maguk a másolók. A világi tartalmú kötetek közül a tankönyvek, a nyelv(tan)i anyagok, a természetismereti és a jogi-közigazgatási munkák tartalmaznak leggyakrabban magyar bejegyzéseket, de olykor történeti és irodalmi művek vagy éppen magániratok lapjai is őriznek anyanyelvű beírásokat. Az olvasói bejegyzések egyik része a könyv főszövegéhez kapcsolódik. Másik részük viszont a kötet tartalmától függetlenül, pusztán a szabad helyek kínálta írófelületet kihasználva kerül a lapokra. A jogi-közigazgatási iratanyagok például ráolvasást, vers(részlet)eket, orvosi receptet is őriznek, de igen változatos a történeti és irodalmi művek bejegyzésanyaga is. A vallási témájú kötetek világi beírásai nyilvánvalóan tartalomfüggetlenek; ezek között orvosi receptek, ráolvasások, népdaltörödek és személyes kiszólások szerepelnek.

Tanulmányom egy korábbi vizsgálatomhoz kapcsolódik: akkor a vallási témájú vagy vallási tartalmakhoz kötődő bejegyzéseket tekintetem át ugyanebből az időkörből. A korszak hasonló feljegyzéseinek teljes képéhez hátra vannak még az önálló leveleken, füzetekben megőrződött nyelvemlékek; következő dolgozatomban ezekkel szeretnék foglalkozni.

Kulcsszavak: nyelvemlékek, ómagyar kor, vendégbejegyzések: világi szövegek és lexikai bejegyzések

Hivatkozott irodalom

- BÁLINT SÁNDOR 1961. Alsóvárosi glosszák. *Magyar Nyelv* 57: 355–357.
- BALOGH JOLÁN 1940. Mátyás király arcképei. In: LUKINICH IMRE szerk., *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulóján*. Franklin Társulat, Budapest. 1: 435–548.
- BALOGH JÓZSEF 1971. Zápolya János bájoló imája – 16. századi szövegemlék a Teleki Tékában. *Könyvtári Szemle* (Bukarest) 15: 78–80.
- O. BEHÁNYI RITA 2001. Egy ismeretlen XVI. századi másolat Arnold von Harff magyar–német glosszájáról. *Magyar Nyelv* 97: 123–126.
- BOGNÁR PÉTER é. n. http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/soproni_viragenek.
- BORSA GEDEON 1954. Egy 1500 körüli latin–magyar szójegyzék. *Magyar Nyelv* 50: 201–202.
- CSAPODI CSABA 1973. A „*Magyar Codexek*” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114). MTA, Budapest.
- CSONTOSI JÁNOS 1879a. Egy régi magyar recipe. *Magyar Nyelvőr* 8: 214.
- CSONTOSI JÁNOS 1879b. Aranyasi Gellértfi János codexe. *Magyar Könyvszemle* 4: 69–83.
- CSÚRY BÁLINT 1925. Régi magyar glosszák, bejegyzések. *Magyar Nyelv* 21: 139–41.
- DOMANOVSKY SÁNDOR 1890. A dubniczi krónika kódexe. *Magyar Könyvszemle* 7: 63–72.
- DÖBRENTAI GÁBOR szerk. 1840. *Régi magyar nyelvemlékek* II. 2. Magyar Királyi Egyetem, Buda.

- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2018. Van itt egy kis szabad hely? Vallási nyelvemlékek (nem csak) a margón. In: BOROS LÁSZLÓ – TAKÁCS LÁSZLÓ szerk., *Litteris vincimur*. Szent István Társulat, Budapest. 89–110, 273–278.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2019. Mire jók az üres lapok? Pesti Mihály bibliájának magyar nyelvű bejegyzései. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 63–83.
- ERNYEY JÓZSEF – JAKUBOVICH EMIL 1915a. Két természetrajzi szójegyzék. [I.] Az „Ortus sanitatis” glossái. *Magyar Nyelv* 11: 37–39; 80–83.
- ERNYEY JÓZSEF – JAKUBOVICH EMIL 1915b. Két természetrajzi szójegyzék. [II.] A „Herbolarium, Vincentiae 1491” glossái. *Magyar Nyelv* 11: 131–135.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- GERÉZDI RABÁN 1962. *A magyar világi líra kezdetei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gl. = BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR szerk., *Régi magyar glosszárium*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- HAADER LEA 2005. A Müncheneri emlék. *Magyar Nyelv* 101: 161–178.
- HÁZI JENŐ 1929. A soproni virágének. *Magyar Nyelv* 25: 88–91.
- HORVÁTH CYRILL szerk. 1921. *Régi magyar költők tára I*. MTA, Budapest.
- ILYEFALVI EMESE 2014. *Ráolvasások*. Balassi Kiadó, Budapest.
- JAKUBOVICH EMIL 1913. XV. századi fohászkodás. *Magyar Nyelv* 9: 85–86.
- JAKUBOVICH EMIL 1933. Régi magyar receptek. *Magyar Nyelv* 29: 187–9.
- JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Danubia, Pécs.
- JANKOVICS JÓZSEF – KÖSZEGHY PÉTER – SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA szerk. 2000. *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II*. Balassi Kiadó, Budapest. Forrás: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/regi-magyar-irodalmi-2/ch02.html#id493633>
- KATONA LAJOS 1898. A Gesta Romanorum Sztárai kódexe. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 22: 401–411.
- KERTÉSZ BALÁZS 2016. A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban. *Századok* 150: 473–500.
- KERTÉSZ BALÁZS é. n. a. http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/magy_i_janos_formulaskoenyve
- KERTÉSZ BALÁZS é. n. b. http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/eskueszoeveg_magyar_nyelven
- KIRÁLY PÉTER 1959. *Ismeretlen magyar glosszák*. Nyelvtudományi Értekezések 21. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KLEMM ANTAL 1937. *A pécsi Nyírkállai-kódex*. Pécs.
- MADAS EDIT 1981. Bécsi Glosszák. (Egy magyar glosszás esztergomi iskoláskönyv a bécsi Schottenstiftben a 15. század első negyedéből). *Magyar Nyelv* 77: 506–510.
- MADAS EDIT 1986. Esztergomi iskoláskönyv a 15. század első negyedéből. In: FÜGEDI ERIK szerk., *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 159–175, 334–339.
- MELEGDI [MELICH] JÁNOS 1918. A legrégebb magyar csízió. *Magyar Nyelv* 14: 136–137.
- M[ELICH] J[JÁNOS] 1898a. Magyar-horvát glosszák. *Nyelvtudományi Közlemények* 28: 33.
- M[ELICH] J[JÁNOS] 1898b. Régi ráolvasás. *Ethnographia* 9: 324.

- MÉSZÁROS ISTVÁN 1966. A Szalkai-kódex glosszáinak helyesírása. *Magyar Nyelv* 62: 80–85.
- MÉSZÖLY GEDEON 1917. A Szelestei-féle ráolvasás 1516–1518-ból. *Magyar Nyelv* 13: 271–275.
- MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI 1976. *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- N. N. 1893. Vegyes följegyzések. *Irodalomtudományi Közlemények* 3: 122–125.
- PÁLFI MÁRTON 1907. Kolozsvári glosszák. *Magyar Nyelvőr* 36: passim (9 részben).
- RADÓ POLIKÁRP 1943. Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései. In: KOC SIS LÉNÁRD szerk., *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1942/1943-i tanévre*. Pannonhalma, 313–429.
- RADÓ POLIKÁRP 1966. Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe. *Magyar Könyvszemle* 82: 113–125.
- SARBAK GÁBOR 2005. Magyar nyelvemlék a 16. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban. *Magyar Nyelv* 101: 147–161.
- SCHÖNHERR GYULA 1904. A római Casante-könyvtár Korvin-kódexe. *Magyar Könyvszemle* 12: 435–69.
- SIMONYI ZSIGMOND 1899. Zizetel (?). *Magyar Nyelvőr* 28: 122.
- SIMONYI ZSIGMOND 1901. Az Ábel-féle szójegyzék. *Nyelvtudományi Közlemények* 31: 225–227.
- SZ. S. 1888. Kassa város levéltárából. *Történelmi Tár* 597.
- SZAMOTA ISTVÁN 1894. *A Schlägli magyar szójegyzék*. MTA, Budapest.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. Szalkai László magyar glosszái 1490-ből. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 452–459.
- SZ[ILY] K[ÁLMÁN] 1913. Nyelvtörténeti adatok. III. *Magyar Nyelv* 9: 87.
- ID. SZINNYEI JÓZSEF 1879. Egy XVI. századbéli nyelvemlék. *Magyar Nyelvőr* 8: 169.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- THALLÓCZY LAJOS – SZARVAS GÁBOR 1887. A magyar szó egy német ember ajkán. *Magyar Nyelvőr* 16: 170–175.
- TÓTH PÉTER é. n. http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/schlaegli_hortularium
- TOLNAI VILMOS 1914. Magyar szavak Ritter Arnold von Harff útikönyvében. *Magyar Nyelv* 10: 28–30.
- VISKI KÁROLY 1905. Nyelvemlék a kolozsvári Református Kollégium könyvtárában. *Magyar Nyelvőr* 34: 200–203.

Képek

1. kép: *Bakmacska* (OSZK Kézirattár, Ant. 1885, Diib lap)
2. kép: *Gerentfü*: növénynévvaltozatok (OSZK Kézirattár, Inc. 897, 4r lap)
3. kép: *Esküszöveg* (MNL OL I 7 – 32. kötet, 178. lap)
4. kép: *Építkezésről szóló feljegyzés egy könyvtáblán* (OSZK Kézirattár, Cod. Lat. 165)
5. kép: *Ráolvasás egy könyvtáblán* (OSZK Kézirattár, MNy. 20)
6. kép: *Orvosi recept egy könyvtáblán* (OSZK Kézirattár, MNy. 69)
7. kép: *Hogh ihathnam* – a másoló mint magánember (ELTE EKL, Cod. Lat. 25. 82r)

HAADER LEA

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

MTA Nyelvtudományi Intézet

haader.lea@gmail.com

A meglepetések misszilise – avagy újra Elena priorissza leveléről

Missile of surprises Again on the letter of prioress Elena

The letter – written in the beginning of the 16th century – was sent by prioress Elena to her nephew István Bocskay. It was first published in 1947 as a transcription by Béla Iványi in *Magyar Nyelv* and later as Ilona Bocskay's letter with its facsimile in a collection of missiles called *Medieval Letters Until 1541*. With the help of the facsimile and the experiences gained while publishing the *Horvát Codex*, the handwriting was identified as that of Lea Ráskay and the letter could be reckoned as a part of her body of work. The original missile – which the Hungarian National Archives had previously considered as lost – appeared unexpectedly in a collection where the collector himself had been aware of the fact that the letter was written by Ráskay. The paper discusses the possible background of these unexpected twists with some important side notes on the methodology of publishing original sources.

Keywords: missiles, Lea Ráskay, Erdődy archive, Smidt Museum

1. Előttörténet. E misszilissel való találkozásaim során három nem várt fordulat következett be. A tanulmányt ezért egy rövid előttörténet után – a címbeli kulcsszónak is megfelelően – a meglepetések tagolják.

Elena priorissza levelével kb. 25 éve találkoztam először. A magyar nyelv történeti nyelvtana mondatnani kötetének írása közben: benne volt abban a forrásanyagban, amelyet a grammatika szerkesztői kötelező feldolgozásra jelöltek ki. A misszilist a *Magyar Nyelv* 43. kötetében adta ki IVÁNYI BÉLA átírásban, de fénykép nélkül (IVÁNYI 1947: 158). A grammatikában ebből a kiadásból idéztem a levél néhány mondatát az ómagyar kor alárendelt mondatainak illusztrálására. Ugyanebben az időben Papp Zsuzsannával a Ráskay Lea másolta Horvát-kódex kiadásán dolgoztunk: mikrofilmről ártírtuk, az eredeti kéziratból ellenőriztük, és filológiai jegyzeteket készítettünk hozzá. A történeti nyelvtan írásának éve alatt sorban jelentek meg egyes nyelvemlékeknek az általunk felhasználtknál korszerűbb kiadásai, ezért az idézett adatokat a kézirat leadása előtt az újabb kiadásokból ismét ellenőriznünk kellett. Így került újra a kezembe ez a misszilis immár a HEGEDŰS ATTILA és PAPP LAJOS szerkesztette

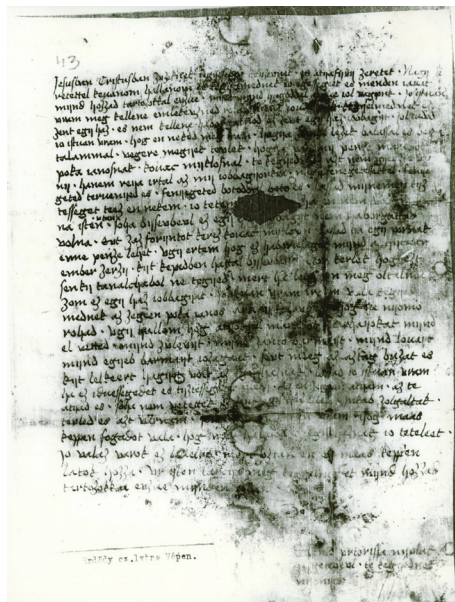
Középkori leveleink c. kötet közreadásában (HEGEDŰS–PAPP 1991: 136–138) – írásképevel együtt. Ekkor ért – szinte villámcsapásként – az alábbi élmény.

2. Első meglegyetés. Az Elena priorissza jegyezte levélben Ráskay Lea betűit véltem felismerni.

Aki foglalkozott kéziratok kezeinek meghatározásával, tapasztalhatta, hogy több esetben mennyire nehéz eldönteni, vajon ugyanazon vagy eltérő kezekről van-e szó. Az írárok eltérő képet mutathatnak úgy is, ha a leíró azonos: időbeli különbségek, testi-lelki állapot, hangulat változtathat ugyanazon scriptor írásképen. De ennek a fordítottja is lehetséges: különböző kezek – azonos iskolázottság esetén – erősen hasonlíthatnak is egymáshoz. Viszonylag friss példák: a kiváló kódexismerő SZABÓ DÉNES az Apork.-ben három kézhez kötött szövegrészeket (SZABÓ 1942: XV–XVI), amelyekről bebizonyosodott: egészen biztosan egy scriptor művei (HAADER 2015: 71–76). De az ÉrsK. kiadásakor, annak második kezével kapcsolatosan is hosszasan mérlegeltük Madas Edittel, hogy elkülönül-e ez az írás a hármasszámú kéztől, vagy nem. Ezek végül külön kezek lettek.

Az Elena-misszilis ügyében eredetileg nem voltunk azonos véleményen: én Ráskay Lea kezének tartottam, ő csak hasonlónak. Több, immár nyelvészeti szempontot is bevonva a vizsgálatba, ezeket szembesítve az Elena-levélben és a Ráskay-kódexekben bizonyítható volt, hogy a Nyulak szigeti kolostor akkori priorisszája, Bocskay Ilona Ráskay Leával íratta meg a levelét (vö. HAADER 1995). Amikor a vizsgálatot végeztem, szerettem volna megnézni a misszilis eredetijét. Az Országos Levéltár azonban csak a mikrofilm-másolatról készült fényképpel tudott szolgálni, valamint egyik munkatársuk azzal a felvilágosítással, hogy a levél feltehetőleg az 1956. novemberi tűzvészben semmisülhetett meg, amely a családi levéltárakat is érintette (1. kép).

A szóban forgó misszilis aláírója Elena, azaz Bocskay Ilona priorissza, címzettje Bocskay István, az unokaöccse. A levél tartalma nem örömdetes. A priorissza jól megszidja Istvánt, hogy türelmetlen mohóságában sanyargatja az egyház jobbágyait: pénzt követel nincsteleneken, elveszi az árváktól az apjukról maradt minden vagyonukat („marhájukat”), még azt az asztag búzáat is, amelyet az elhunyt a lelki üdvéért hagyott az egyháznak. Teszi ezt annak ellenére, hogy mind az egyháznak,

1. kép

mind személy szerint neki, a nagynénjének sokat köszönhet, továbbá korábban nem is ezt ígérte. A zárás szinte már fenyegető: „Jó választ várok ez levélre, mert aztán én is másképpen látok hozzá.” Az István ügyeibe való beavatkozásra az adhatott okot a főnöknő-nagynéninek, hogy az elítélendő cselekedet „*bysevben*” (Büssü, Somogy megye, Igaltól délre), azaz olyan területen történt, amelyet a Nyulak szigeti monostor és Bocskay István közösen birtokoltak (HEGEDŰS–PAPP 1991: 136). Igálnak és a „hozzá tartozóknak” a kolostorhoz való kerüléséről a Margit-legenda is tudósít. A birtokot a kolostor Mózes nádorispán Judit nevű leányával hozományként kapta: „*Mely moyses nadrospan attá ez bodog azzon clastromanak · jgalt mynd hozza tartozoual evrek alamysnavl*” (MargL. 221), a Bocskayak pedig a 15. században Besew-i előnevet viseltek (Wikipédia, Büssü a.).

A levélnek mindenképpen 1526 előtt kellett íródnia, mert István a mohácsi csatában meghalt (IVÁNYI 1947: 156). Ha közelebbi behatárolással próbálkozunk, ezt Bocskay Ilona priorisszaságának idejéhez és a Ráskay-kódexek bizonyos betűformáinak időbeli változásához lehet kötni (HAADER 1995: 421, 422). RUPP JAKAB – a domonkosok magyarországi tartományának történetét megíró FERRARIRA hivatkozva – 1523-ból említi a perjel- vagy apátnők sorában Ilonát (RUPP 1868: 81), de okleveles források azt bizonyítják, hogy 1512 és 1524 között biztosan ő volt a szigeti kolostor priorisszája (ami nem zárja ki, hogy ennél hosszabb ideig is irányíthatta a kolostor ügyeit). Az összes körülményt mérlegelve a misszilit az 1520-as évek elejére datálnám. Volt azonban más vélemény is. ILA BÁLINT egy ennél korábbi, egészen pontos keltezést javasolt: 1513. jún. 8-át, egy másik oklevélre támaszkodva (ECKHARDT 1951: 101). Ezt a dátum-meghatározást HEGEDŰS–PAPP is cáfolja (1991: 136), de Ráskay írásának az idő előrehaladtával megváltozó bizonyos betűformái sem támogatják.

A mikrofilmről készült fényképen látni lehet, hogy a levél az Erdődy család archívumából, mégpedig annak vépi levéltárából származik, onnan valóként van lefényképezve. Felfedezője, IVÁNYI BÉLA első híradásában viszont azt írta, hogy Bocskay Ilona nyúlszigeti dominikána levelét az Erdődyek monyorókeréki levéltárában találta (IVÁNYI 1947: 156). A Középkori leveleink szerkesztői úgy vélték, hogy IVÁNYI a levéltár megjelölésében valószínűleg tévedhetett (HEGEDŰS–PAPP 1991: 136), ez az ellentmondás azonban valójában csak látszólagos. Az Erdődy család levéltári anyagának kisebb része csakugyan a Vas megyei Monyorókeréken volt, amely Trianon után a határ ausztriai oldalára került (ma Eberau). Innen Erdődy Sándor gróf (1865–1940) a levéltárat 1920-ban a továbbra is magyarországi területen fekvő, Szombathely közeli vépi kastélyába szállíttatta át (SZABÓ ANDRÁS PÉTER 2014: 291), tehát mindkét megállapítás igaz.

A misszilisnek Ráskay Lea kezével való azonosítása és ennek részletes bizonyítása a Magyar Nyelvben megjelent (HAADER 1995). Akkor úgy gondoltam, hogy ezzel a levél ügye nyugvópontra jutott. 2014-ben azonban jött egy váratlan fordulat.

3. Második meglepetés. Egy – a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban tartott „Kik másoltak a Nyulak szigeti kolostorban?” című – előadás után, amelyen természetesen Ráskay Leáról is szó esett, és Elena priorissza levelét is kivetítettem, odajött (akkor még számomra ismeretlenül) Zágorhidi Czigány Balázs, és arról érdeklődött, hol őrzik ezt a misszilit. Említettem az Országos Levéltárban szerzett értesülést a levél eltűnéséről, ő pedig azt, hogy mintha látta volna egy szombathelyi kiállításon. Néhány nap múlva fényképet küldött, amelyen egy tárlóban két könyv között ott feküdt Elena priorissza levele a maga kézzelfogható valóságában.¹

Mint kiderült, a misszilis a szombathelyi Smidt Múzeum tulajdona, a fénykép annak tárlójában mutatta a levelet. A múzeum Dr. Smidt Lajos (1903–1975) szombathelyi sebész főorvos és kórházigazgató hatalmas, szinte felbecsülhetetlen értékű magángyűjteményéből jött létre, amelyet 1968-ban Szombathely városának ajándékozott. Adódik tehát a kérdés, mikor és milyen úton kerülhetett a misszilis, amelyet egy 1949-ből származó mikrofilm még az Erdődy-levéltár részeként határoz meg, dr. Smidt Lajos tulajdonába. Ő saját bevallása szerint gyerekkora óta szenvedélyes gyűjtő volt, már igen fiatalon kb. 30 ezer darabos műtárgyanyaggal rendelkezett (vö. a Smidt Múzeum honlapját). Az is ismeretes volt róla, hogy betegeitől nem fogadott el pénzt, a páciensek pedig ismerve az orvos gyűjtőszenvédelmét, valami „régiséggel” fejezték ki hálájukat.

A Múzeum jelenlegi vezetője, Smidt dr. unokája, KEPPEL CSILLA így ír: „Gróf Cziráky József, az aranykulcosos kamarás sokat szenvedett betegsége miatt. Miután Smidt doktor megoperálta, hálából két szekér régi holmit küldetett a dénesfai kastélyából [...], megrakva régi puskákkal, pisztolyokkal, karddal, katonai zubbonyal. Máskor is előfordult, hogy birtokos nemesi családok nagy mennyiségben küldtek az orvosnak hálájuk jeléül értékes műkincs anyagot. Néha egy-egy családi ereklyével gazdagították a gyűjteményt az Erdődy, Batthyány, de az Ebergényi és Bezerédj családok részéről is abban a tudatban, hogy a főorvos ezeket a kimagasló emlékeket igen meg fogja becsülni” (KEPPEL 2014).

Mindezek alapján kézenfekvő volt feltételezni, hogy a Szombathely környékén (Vépen, majd 1952 óta Pecölben) lakó gróf Erdődy Ferenc (1901–1983) paraszolvenciaként adhatta az orvosnak az értékes családi dokumentumot.

Erdődy Ferenc fiának levele alapján azonban feltehetően nem ez történt. Gróf Erdődy László, aki 1956 decemberében – miután származása és pannonhalmi érettségije a továbbtanulást itthon lehetetlenné tette – Ausztriába emigrált, majd Münchenben élt, a rendszerváltás után visszavásárolta szülei utolsó lakóhelyét, a pecöli régi plébániát. A vépi kastélyból való kiűzetésük után a család itt talált menedéket, édesapja, Ferenc gróf, az egykori kegúr pedig harangozó és sekrestyés lett. Erdődy

¹ Zágorhidi Czigány Balázsnak ezért és minden további, a nyomozás során nyújtott hathatós segítségéért nagy hálával tartozom.

László arra a kérdésemre: mit lehet tudni a misszilisnek a családi archívumba való be-, illetve az abból való kikerülésére vonatkozóan, két levélben is szolgált részletes felvilágosítással.² A bekerülés – amint ezt sejteni lehetett – feltehetően házasság révén történt, de hogy mikor és ki hozta a családba, egyelőre nem tudni. De szempontunkból nem is ez a fontos. A kikerülésre nézve idézek ERDŐDY LÁSZLÓ leveléből. „...ez az Elena priorissza levél az első azok közül a háború után eltűnt levelek közül, melynek jelenlegi helye tisztázódott. [...] Ismeretes, hogy Smidt doktor úr, az Emberbaráti Kórház volt főorvosa, kezelt betegeitől pénz helyett szívesen fogadott el »valami régiséget«. Apám, Erdődy Ferenc, a családi levéltár megmentője és tulajdonosa, viszont sohasem fizetett tárgyakkal, vagy adott el megmentett tárgyakat pénzhány miatt. Azonkívül egész életében komolyabb egészségügyi problémák felmerülésekor a szombathelyi Közkórház főnökét, dr. Pető Ernő főorvost kereste fel. Tudnillik édesanyja az I. világháborúban és fiatalabbik huga³ a II. világháborúban hosszú ideig mint műtősnővérek dolgoztak nála. Így tehát valószínű, hogy az Elena priorissza levél nem került normális úton mostani helyére” (ERDŐDY 2017. aug. 17.). [A családi ereklyékkel kapcsolatos hozzáálláson semmit nem változtat, de Erdődy Ferenc 24 évvel élte túl a kiváló dr. Pető Ernőt (1886–1959), elképzelhető tehát, hogy később más orvos segítségét is igénybe kellett vennie.]

Az Erdődy-levéltár – mint már volt róla szó – 1920-ban Monyorókerékről Vépére került át. Az archívum további sorsáról ismét ERDŐDY LÁSZLÓ szolgált részletes felvilágosítással, felhasználva a Vas Megyei Levéltár korábbi igazgatójának, DR. KISS MÁRIÁNAK (aki jól ismerte az Erdődy-levéltárnak a háború után megmaradt anyagát) a közléseit is (ERDŐDY 2017. nov. 24.). Eszerint a Vépén levő levéltári anyag egy részét, főleg az értékesebb darabokat (feltehető, hogy Elena priorissza levele koraisága miatt ezek közé sorolódott) 1944-ben biztonsági okokból áthelyezték Bakófára, egy másik, szintén Vas megyei Erdődy-kastélyba, amely Véptől kb. 5 km-re a Gyöngyös patak mellett feküdt. A választás azért esett erre a helyre, mert a vépi várban már magyar és német katonaság is állomásozott, az egyéb Erdődy-kastélyok pedig vagy a közeledő orosz front miatt feküdtek veszélyeztetett területen, vagy – mint Monyorókerék – Ausztriához tartoztak. A közeli Szombathely városa pedig a háború alatt a folyamatos légítámadások miatt nem volt biztonságos.

A levéltár Szombathelyre kerülésére nézve idézek ERDŐDY LÁSZLÓ leveléből: „...kb. 1948 tavaszán, amikor már a magyar hatóságok részéről is egyre jobban komolyodott számunkra a helyzet, apám megkérte régi ismerősét, dr. Géfin Gyulát, a szombathelyi Káptalani Levéltár igazgatóját, [...], hogy nála helyezhessük el az Erdődy-levéltár megmaradt részeit is. Még jól emlékszem arra az időre, amikor apám a volt uradalmi kocsibognárnál új faládákat csináltatott, hogy ezekbe csomagolva

² Gróf Erdődy Lászlónak ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

³ Gróf Erdődy Ilona.

kerüljön be az anyag Szombathelyre, a Nagytemplom sekrestyéje felett lévő szobába. (Utóbbi dr. Kiss Mária említette.) A transzport szekéren egy kicsi lóval, mely az oroszoknak sem kellett és 1945 előtt nekünk gyerekeknek a kedvenc lova volt, lett megoldva. [Bekezdés.] A monyorókeréki és a Bakófára áthelyezett levéltári anyagot az oroszok idejében szintén nagyobb károk érték. Sajnos már nem emlékszem arra, hogy a bakófai anyag direkt került-e be Szombathelyre, vagy amit én valószínűbbnek tartok, először Vépre jött, majd innen vitték tovább a vépi anyaggal együtt a Káptalani levéltárba. [...] [A]zt gyanítom, hogy a Bakófára került levéltári anyag már ott helyben sérült meg és csak a bombázások után kerülhetett be Szombathelyre.” (ERDŐDY 2017. nov. 24.) (A szombathelyi székesegyház 1945. március 4-én bombázták le, amikor is az ott tárolt levéltárat súlyos veszteség érte.) Egyébként a Vép → Bakófa menekítést, majd onnan a Szombathelyi Székeskáptalan Magánlevéltárába való áthelyezést SZABÓ ANDRÁS PÉTER is említi (2014: 291).

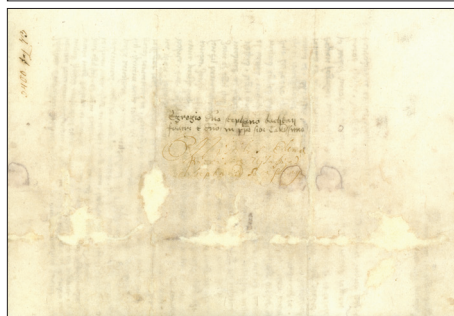
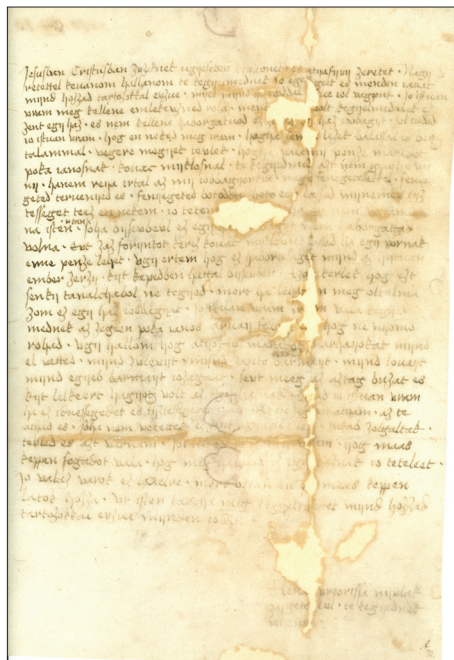
A Káptalani Levéltár állományával együtt az Erdődy-archívum anyaga – amelyet elfelejtettek államosítani – 1971-től egy Erdődy Ferencsel kötött szerződés alapján Szombathelyen a Vas Megyei Levéltárba került. (Vas Megyei Levéltár Raktári jegyzék XIII.10. Monyorókeréki gróf Erdődy család iratai: 5, valamint SZABÓ ANDRÁS PÉTER 2014: 291). 1985 óta viszont a levéltárat Pannonhalmán őrzik. Erről az újabb helyváltoztatásról így nyilatkozott ERDŐDY LÁSZLÓ: „Apám halála után,⁴ az 1980-as években több misszilis eltűnése késztetett arra, hogy áthelyezzem a háború után megmaradt anyagot Pannonhalmára, ahol régi gimnáziumi osztálytársam, Csóka Gáspár vezette az akkori levéltárat.” (ERDŐDY 2017. aug. 17.)

1949-ben az Erdődy-levéltár anyagát mikrofilmre vitték – feltehetőleg még a Káptalani Levéltárban. Ennek jegyzéke a Megyei Levéltárban megtalálható, szerepel benne az „Ilona priorissa magyar nyelvű levele Bochkay Istvánhoz” tétel. A Vas Megyei Levéltárban őrzött középkori oklevelek törzskönyvében a vépi levéltár középkori oklevelei is szerepelnek, köztük az „Ilona Nyulak-szigeti apácák főnöknője” által kiadott irat (DL 891), amelynek fotója bekerült az Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményébe is (DF 262385). 1961-ben az Erdődy-archívumot ismételten filmre vették (OL X 8636), de Elena levele ekkor már kimaradt a filmezésből (HEGEDŰS–PAPP 1991: 136). Mindebből az következik, hogy a misszilisnek valamikor 1949 és 1961 között kellett kiszakadnia az Erdődy-levéltár dokumentumai közül. Mint éppen szó volt róla, az archívum 1985-ben került át a Vas Megyei Levéltárból Pannonhalmára. Az átadási dokumentumon van egy érdekes kitétel: „a következő számú oklevelek csak xeroxmásolaton találhatók, ezek a másolatok nem kerülnek átadásra”. Itt 28 db oklevél – köztük Elena priorissza levelének – jelzete van megadva. Hogy milyen 27 másik dokumentumról van szó, érdemes lenne számba venni, az úgy mindenesetre meglehetősen különös.

⁴ 1983. márc. 30.

Hogy a Smidt Múzeumba mikor került a levél és milyen úton, kideríthetetlennek látszik. Az biztos, hogy 1971-ben a múzeum megnyitásakor már a gyűjtemény darabja volt. Smidt doktorról azt írja unokája, KEPPEL CSILLA, hogy minden fontosabb darabjáról tudta, kitől kapta. Tőle sajnos már nem kaphatunk felvilágosítást – bár hangsúlyozottan igen fontos darabjának tartotta a levelet.

Természetesen okvetlenül látni szerettem volna a „megkerült” misszilizt, meg nézni a hátoldalát is, amelyről eddig nem volt fénykép. (2–3. kép) A Smidt Múzeumban, ahol 2015 őszén Korompay Klárával igen előzékeny fogadtatásban részesültünk, alkalom nyílt a levél alapos vizsgálatára. A misszilis – ez meglepetés volt – restaurálva van. Ennek idejéről és helyéről akkor nem tudtak pontos felvilágosítást adni, de azóta az Iparművészeti Múzeum Adattárának és a Smidt Múzeumban található dokumentációnak az alapján⁵ bizonyossággal megállapítható, hogy a restaurálás 1968 nyarán az Iparművészeti Múzeumban történt a Koroknay Éva vezette Kisgyűjteményi Osztályon. A levelet (11 másik irat társaságában) „15. századi kézirat”-ként vették át 1968. június 2-án, restaurálásának költsége 40 Ft volt, amelyet már az új tulajdonos, a város állt. A restaurátorok: Erdélyi Margit, Soós Katalin, Nagy Katalin (A Smidt Múzeum restaurálási naplója, 12. tétel). A jegyzőkönyvben a misszilis felvételi állapotáról ez áll: „Penészesen mállott, írás helyenként elhalványodott, hátoldalán kondenzátor papírral erősítve.” Az elvégzett műveletek pedig: „A papírcsíkok lefejtése, fertőtlenítés, préselés, az anyag állapota megkívánta a műanyag impregnálást, Hiányzó részek bepótlása vastagabb japánpapírral, máshol vékonyabb japánpapír erősítés írásos részek kihagyásával.” Megjegyzendő, hogy a restaurálási műveletek némileg a szöveg olvasatán is változtattak (pl. a

2–3. kép

⁵ Varga Eleonórának, a Smidt Múzeum muzeológusának készséges segítségéért igen hálás vagyok.

betűmaradványok behelyezése által), de IVÁNYI közlése és az 1949-es mikrofilm alapján a kétes helyek is eldönthetők.

4. Harmadik meglepetés. Ez akkor ért, amikor a Múzeumban kiderült, hogy Smidt Lajos mindig is úgy tartotta számon gyűjteményének ezt a darabját, mint amelyet Ráskay Lea írt. A hetvenes évek elején (valószínűleg a múzeum megnyitása körül) készült vele egy hangfelvétel, majd ennek nyomán egy rövidfilm (BOROS–HORVÁTH 2007), amelyben végigvezet a gyűjteményén. Ebben így nyilatkozik: „Itt mutatjuk be [a] híres margitszigeti kódexmásoló apácának, Ráskay Leának a levelét az 1500-as évekből, évek elejéről.” De így áll minden múzeumi katalógusban is (DR. SMIDT 1979: 5, 1987: 9, 2006: 14), és a kiállítási felvétel képaláírásán is ezt lehetett olvasni. A meglepetés valóban tökéletes volt: honnan tudhatott erről egy orvos, amikor a szakma (paleográfusok, nyelvészek, irodalmárok) előtt sem volt ismeretes az 1995-ös kézazonosításig. ECKHARDT SÁNDORNak – ő 1951-ben a levél másolatát látta – felmerült ugyan egy sejtése: „A [...] levelet [...] az a különossége is kiemeli az átlagos levelek közül, hogy írója kódexírást, különálló, nagy rideg barát betűket alkalmaz, s nem lehetetlen, hogy valamelyik ismert kódexünk írójától származik” (ECKHARDT 1951: 102). De ez nem öltött ennél konkrétabb formát.

Azt hiszem azonban, hogy végül sikerült rájönni a titok nyitjára, ami egyben valami általánosabb, a forráskiadáshoz kapcsolódó tanulságot is hordoz. Egy-egy kézírás igazi ismeretének birtokába az kerülhet, aki a kiadás során az átiratot készíti, az ellenőrzést végzi, és a filológiai jegyzeteket írja. Átirat nélkül nincs valódi írásmegismeret, ennek „bőr alá” kell menni. Ha annak idején nem dolgoztunk volna éppen a HorvK. kiadásán, nem sikerült volna azonosítani a kódex és a levél kezét. Ez a tapasztalat már több esetben is megismétlődött.

Kevésbé valószínű, hogy a sebész Smidt doktor vette volna észre, hogy az írás nem Elena priorisszáé, hanem Ráskay Leáé. Ennek olyan valakinek kellett lennie, aki behatóan foglalkozott Ráskay valamelyik kódexével, már 1971 előtt. Két ilyen személy volt: a Példák Könyve és a Cornides-kódex közlétezői: BOGNÁR ANDRÁS és LEVÁRDY FERENC. A kódexek megjelenésének évszámai 1960 és 1967. Ez a ráismerés csak velük, a közlétezőkkel hozható kapcsolatba. Smidt doktorról a gyűjtemény jelenlegi vezetője írja, hogy ha anyagának feldolgozása során a szükséges szakirodalom áttanulmányozásán túl valamiben elakadt, a kor specialistáit kereste és szólította meg (KEPPEL 2014). A kérdés tehát az, kapcsolatban állhatott-e a Ráskay-kódexek két kiadójával közül valamelyikkel, netán mindkettőjükkel? Ennek legjobb bizonyítékai a levélváltások lennének, Smidt Lajos több ezer levelének áttekintésére azonban az intézményvezető unoka érthető okokból nem tudott vállalkozni. Megkérdezte azonban az édesanyját, Dr. Smidt Erzsébet muzeológust, emlékszik-e ilyen nevekre. Ő a Levárdy névre egyértelműen emlékezett, megerősítette, hogy kapcsolatban állt Smidt doktorral. Levárdy Ferencnek voltak Szombathelyre vezető szálai:

művészettörténészként szombathelyi templomokról is írt ismeretterjesztő füzeteket, és oktatott is a szombathelyi főiskolán (ez az értesülés leányától, Czeglédyné Levárdy Henriette-től származik). Levárdy Ferenc a maga korában a műemlékvédelem nagy alakja volt, 1967-től az Országos Műemléki Felügyelőség munkatársaként. Az Egyházi épületek és műtárgyak gondozása című alpművet ő jegyzi. Kettejük közül a vele való kapcsolatot valószínűsítem inkább (Bognár András földrajzilag is távolabb, az Alföldön élt), sőt még azt is elképzelhetőnek tartom, hogy Smidt doktor kezdetben és elsősorban Levárdy művészettörténeti tudását vehette igénybe, hiszen rengeteg tárgya volt, és a levél szakértése mintegy „melléktermékként” is történhetett – de erre csak a levelezésből lehet majd – ha egyáltalán – bizonyítékokat találni. De a Ráskay-kézre vonatkozó információ csakis tőle (tőlük) származhatott.

Még egyetlen kérdés maradt: miért nem derült ki a nyilvánosság számára is ez a felfedezés? Ehhez az 50-es, 60-as évekről és a két közreadó hányatott szakmai sorsáról kellene most érzékletes képet festeni. Mindketten katolikus teológusok voltak, Levárdy Ferenc egy jó ideig bencés szerzetes is, minőségi, sokoldalú kiképzéssel – és kellő mellőzöttséggel. Kiválóan megvédett disszertációját a 60-as évek elején a TMB többszöri nekifutásra sem fogadta el, míg végül 14 év múlva (1977) új művel, a Magyar Anjou Legendáriummal lett kandidátus (KatLex.). Egyikük sem volt igazán nyelvész (bár Bognár András írt nyelvészeti cikkeket is). Dolgoztak viszont huzalgyári műszaki rajzolóként, könyvtárosként, idegenvezetőként, szállodai portásként, gazdálkodóként stb., ahogy a körülmények és lehetőségek éppen hozták. A kódexkiadásokat a legnehezebb években feltehetően mentőövként – szellemi mentőövként – bízták rájuk olyanok, akik ismerték kvalitásaikat és sorsukat. Talán Mezey Lászlónak és Gerézdi Rabánnak, esetleg Bárczi Gézának lehetett szerepe kiválasztásukban. Ők pedig kiválóan elvégezték a feladatot, de megbízatásukat ezzel befejezettnek tekinthették.

5. Epilógus. Elena priorissa levele mai megtöretettségében: halványan és hiányosan nemcsak a restaurátorok műanyagával, hanem 500 év történelmével és emberi sorsokkal is át van itatva. Még az sem lehetetlen, hogy történetének nem ez a vége, hogy jelenlegi helye a Nyulak szigetéről induló hosszú vándorlásának nem a legutolsó állomása.

Kulcsszavak: misszilis, Ráskay Lea, Erdődy-archívum, Smidt Múzeum.

Hivatkozott irodalom

- BOROS FERENC – HORVÁTH ZOLTÁN 2007. *Rohan, elszáll az idő. Egy felejtethetetlen tárlatvezetés a Smidt múzeumban*. Szombathely. <https://www.youtube.com/watch?v=WzwsTUhpIbg>.
- ECKHARDT SÁNDOR 1951. Adalékok egy régi magyar levélhez. *Magyar Nyelv* 47: 101–102.
- ERDŐDY LÁSZLÓ levelei. 2017. augusztus 18. és 2017. november 24.
- HAADER LEA 1995. Elena priorissza levele. *Magyar Nyelv* 91: 420–431.
- HAADER LEA 2015. Hibázások és háttérük: Apor-kódex. FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged, 65–79.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink (1541-ig)*. Régi Magyar Levéltár 1. Tankönyvkiadó, Budapest.
- IVÁNYI BÉLA 1947. Nyelvemlékek a körmendi és monyorókeréki levéltárakból. *Magyar Nyelv* 43: 156–160.
- KatLex. = *Katolikus Lexikon* 2002. VII. kötet (Klacs–Lond). DIÓS ISTVÁN főszerk., VICZIÁN JÁNOS szerk. Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- KEPPEL CSILLA 2014. *Dr. Smidt Lajos, mint múzeumalapító*. <http://www.vasiszemle.hu/2014/01/keppel.htm>.
- RUPP JAKAB 1868. *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*. Pest.
- †DR. SMIDT LAJOS 1979 és 1987. *Vezető a szombathelyi Smidt Múzeum állandó kiállításához*. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely.
- DR. SMIDT ERZSÉBET szerk. 2006. *A szombathelyi Smidt Múzeum*. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely.
- SZABÓ ANDRÁS PÉTER 2014. Egy felső-magyarországi katolikus főúr pengeélen. Forgách (III.) Zsigmond levelezése I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel (1644–1645). *Collectanea Sancti Martini: A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 2. 291–342.
- SZABÓ DÉNES 1942. *Apor-kódex*. (Codices Hungarici II.) Kolozsvár.
- Vas Megyei Levéltár Raktári jegyzék XIII.10. Monyorókeréki gróf Erdődy család iratai.

Függelék

Elena priorissza levelének betűhű átírata⁶

Iesusban Cristusban zvzeknek iegyeseben kevzevnet · es atyafyvy zeretet · Nagy ze retettel keuanom hallanom te kegyelmednek io egessegeet es menden iauat mynd hozzad tartozokkal evzue · myes mynd hu[g]oddal⁷ [ev]zue⁸ iol vagyonk⁹ · Io istuan vram meg kellene emlekevzned rola · mene [ioual]¹⁰ volt kegyelmednek ez zent egy haz · es nem kellene haborgatnod ez zent egy¹¹ haz iobbagy · Iol tudod io istuan vram · hog en neked meg iram · hagma¹² zem[be] lezek balassal es ber talammal · vegere megyek tevek · hogha valamy penze maradot poka ianosnak · kouac myklosnal · te kegyedmed azt nem gyevzte var ny · hanem reya irtal az my iobbagyokra · nagy fenegetesekkel · fenyegeted teruenyel¹³ es · fenyegeted botoddal <boto> es · lassad mynemev tyz tesseget teez en nekem · io tetem [helyeben ·] ha en nem voltam vol na¹⁴ isten vtan · soha bysevbevl ez egy h[az iob]bagyt nem haborgattad volna · Evt zaz foryntot kerez kouac mykloson · lassad ha egy pornak enne penze lehet · vgy ertem hog ez haborusagot mynd az hytuan ember zerzy · kyt kepedben hattal bysevben · Azo[n] kerlek hog ezt senky tanalchabol ne tegyed · mert ha lehet¹⁵ [e]n meg oltalma zom ez egy haz iobbagyat · Io istuan vram ir[ta]m vala kegyed mednek az zegeen poka ianos aruay fel [ev]l [es] hog ne nyomó rohad · vgy hallom hog atyoktvl maradot marhayokat mynd el vetted · mynd zvlevyt · mynd zanto barmayt. mynd louayt mynd egyeb <barmayt> iozagaat · sevt meeg az aztag buzat es kyt lelkeert hagyot volt az egy haznak · la[s]sad io istuan vram ha ez iduessegedet es tyztessegedet illety · Az en zeg[e]n atyam · az te atyad es · soha nem vetettek ez zent egy haz ellen · Inkab zolgaltak · teveld es azt varnam · Iol tudod io istuan vram · hog maas

⁶ A jelen átírás a restaurálás utáni állapotot rögzíti. A levél korábbi közlései: IVÁNYI 1947 (MNy. 43: 158); HEGEDŰS–PAPP 1991 (Középkori leveleink 62. tétel).

⁷ A szó egy része restaurált területre esik. Az *o* utáni, ahhoz szorosan csatlakozni látszó betűelem esetleg a restaurálás során rossz helyre került és elfordult *g* felső része lehet.

⁸ Az *ev* helyén ma lyuk van. Rekonstruálható alak.

⁹ Az *y* javított betű.

¹⁰ A szó helyén ma lyuk van. Iványi olvasata.

¹¹ A restaurálás után ma ez a hely így látszik: *ze[...]/nt ey*. A *zent* szó kettészakadt, két része között restaurált rész, az *n* formája nem kétségtelen. A *g* hiányzik, az *y* pedig feljebb van csúsztatva.

¹² Az első *a* esetleg javított betű.

¹³ A szóvégi *l*-et megkezdett *e* betűre írta rá a scriptor.

¹⁴ A sor végére került *l* igen elhalványodott.

¹⁵ A szóvégi két betű (*et*) a restaurálás következtében elfordulhatott, így nem a szokásos formájúak.

keppen fogadot vala · hog meg halalod [ez]¹⁶ egy haznak io teteleet ·
Io valaz varok ez leuelre · mert oztan en e[s] maas
keppen latok hozza · vr isten tarcha meg kegyelmedet mynd hozza
tartozokkal evzue mynden ioban ·
Elena priorissa nyvlak
zygete[b]evl · te kegyednek nyenye

A levél hátlapján a scriptor kezével:

Egregio *domino* stephano bachkay
fratri *et domino* in x̄po¹⁷ sibi Carissimo

Alatta későbbi kéz írásával:

Missilis Elenae
Priorissee Ujlaki ad
Stephanū B[a]chkay

¹⁶ A szó annyira elhalványodott, hogy inkább csak sejthető.

¹⁷ Az *o* formája nem kétségtelen.

KÁPOLNÁS OLIVÉR

ELTE BTK Kínai Tanszék

kaapolnaas.oliveer@yahoo.com

Mongol nyelvű kéziratok kiadási és fordítási problémái*

Concerns around Publication and Translation of Texts written in Mongolia

Mongolian philological studies commenced in the 18th century when Buddhist texts were being (re)published. Western scholars began to reveal Mongolian texts only from the 19th century. One of the first scholars was Isaac Jacob Smith who published the *Erdeni-yin tobci* with translation and original script. The problems of publishing Mongolian texts have not been solved yet. For example, if we work on chronicles, is it better to publish one chronicle from beginning to end, or choose only one episode and publish it together with its different variants from other sources? How should we translate names and ranks? What are we supposed to do with Sanskrit and Tibetan titles at the beginning of sutras? This article cannot provide answers to all these questions but attempts to highlight some concerns related to Mongolian philology.

Keywords: Mongolian textological studies, translation, manuscripts

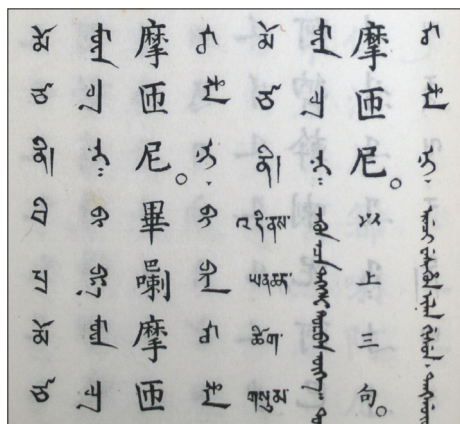
1. Bevezetés. A mongol szövegkiadás története. 2016 elején indult az ELTE Kínai Tanszékén egy OTKA projekt, melynek fő feladata kiadatlan mongol és mandzsu, samanizmussal és népvallással foglalkozó szövegek publikálása (OTKA K 116568). Egyik fő célkitűzésünk az volt, hogy más tudományterületek kutatói számára nyújtsunk forrásanyagot; elsősorban ezzel, másodsorban mongol és mandzsu forráskiadás általános problémáival kapcsolatban szeretnék néhány gondolatot megosztani, és néhány kérdést felvetni.

Bevezetésként szükséges néhány szóban bemutatni a mongol kéziratok világát. A mongol írásbeliség a 16. század végétől, a Tibetből érkező buddhizmussal párhuzamosan kezdett erőre kapni: számos fordítás született tibeti nyelvből, illetve sok mongol jegyezte le gondolatait vagy másolta le a különböző műveket (ennek hátterében az a tibeti buddhizmusból fakadó gondolat állt, hogy egy műnek a másolása – de már a birtoklása is – erénynek számít). A buddhizmus és az írásbeliség terjedése mellett az is fontos tényező volt, hogy a korábban erősen megosztott mongol területek nagy része a 17. század folyamán a Mandzsu Birodalomhoz (Csing-dinasztiához) csatlakozott, melynek nyomán a 20. század elejéig tartó nyugalmas periódus köszöntött be. Ezáltal létrejött egy bő kétszáz éves időszak, melyet a béke és állandóság mellett a buddhizmus jellemezett, mely magába olvasztotta a korábbi hiedelemvilágot és idomult a nomád kultúrához. Ebből a korszakból számtalan mongol nyelvű kézirat

* A tanulmány az OTKA K 116568 pályázat keretében valósult meg. A felvételeket a szerző készítette.

maradt fenn, melyek nagy része a buddhizmussal, illetve a hagyományos hiedelemrendszerrel kapcsolatosak. Egy részük elveszett a 20. század történelmi viharaiiban, másik része különböző gyűjteményekben lapul, s csak elenyésző darabszámukat dolgozták fel eddig. A kiadottak száma is jelentéktelen a szövegkorpuszhoz képest.

A mongol szövegek filológiai kutatását, illetve kiadását érdemes röviden összefoglalni. Elsőként megemlíthetjük a buddhista kánon (Kandzsúr) mongol változatának kiadását. A különböző buddhista szövegek fordítása már a 13. században elkezdődött, de utána hosszú időre elakadt. A folyamat a 16. század második felében kapott

1. kép

új erőre, s végül a 18. század elején a mandzsu uralkodó parancsára kinyomtatták a teljes kánont, ami 108 kötetet foglalt magába. Az uralkodó parancsba adta, hogy a mongol Kandzsúrt a tibeti változat nyomán vizsgálják felül, és javítsák ki a hibákat. A munkát hozzáértő szerkesztő- és fordítóbizottság végezte (LIGETI 1942: 337–344). Ehhez a vállalási vonalhoz kapcsolódik, hogy 1773-ban a Kandzsúrban található *dháraniket* ('varázsigéket') kiadták négy nyelven (mandzsu, kínai, mongol, tibeti, a mű mandzsu címe: *Han i araha manju nikan monggo*

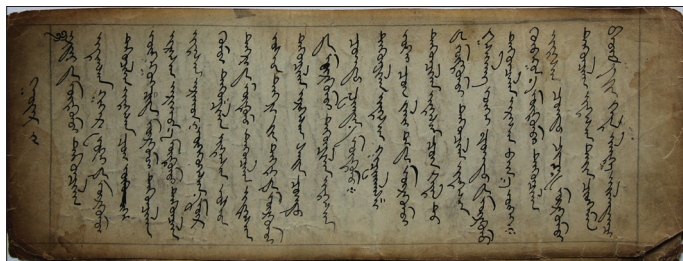
tanggūt hergen i kamciha amba g'anjur nomun i uheri tarni, PANG 1998: 54). Ennek egyik célja a pontosságra való törekvés volt: mivel ezek elvben Buddha szavai voltak, ráadásul varázsigékként használták őket, hibátlannak kellett lenniük (1. kép).

Ezeket a buddhista valláshoz kapcsolódó szövegkiadásokat tekinthetjük a mongol filológia és szövegkiadás kezdetének: Buddha szavait nem lehetett pontatlanul tolmácsolni.

A 19. században több művet is lefordítottak európai nyelvekre, ezek közül két krónikafordítást emelnék ki, mindegyik tartalmazta az eredeti mongol szöveget is nyomtatott formában: ISAAC JACOB SCHMIDT 1829-ben adta ki az *Erdeni-yin tobci*-t [SCHMIDT 1829 – a műről HORVÁT ISTVÁN (1784–1846) írt ismertetőt magyar nyelven: HORVÁT 1833], majd GALSAN GOMBOEV 1858-ban az *Altan tobci* (GOMBOEV 1858) című mongol krónikát. Bár egyikük sem foglalkozott azonban még szövegkritikával, nem hasonlították össze a különböző változatokat, nagy erényük, hogy az eredeti szöveget a fordítással párhuzamosan közreadták. A 20. században, elsősorban annak a második felében lendült fel a mongol szövegkiadás, számos kötet született, azonban a szövegkorpuszhoz képest elhanyagolható a számuk. Magyar vonatkozásban mindenképpen meg kell említeni a LIGETI LAJOS neves orientalista nevéhez köthető Mongol nyelvemléktár, illetve a Monumenta Linguae Mongolicae sorozatokat. Ezek

jellemzői, hogy csak a mongol szöveget tartalmazzák átírásban, rövid bevezetőkkal, fordítás és kommentár nélkül. A mai napig remekül használható kötetek születtek. Az ezredforduló környékén a filológiát háttérbe szorította a néprajz és az antropológia, mongol területeken szabaddá vált a mozgás, így a kutatók új nemzedékének jelentős része a könyvtárakban és levéltárakban található íróasztalokat meglehetősen kényelmetlennek találta, és inkább lóhátra ült. A fentiekből látszik, hogy a mongol szövegkiadás viszonylag fiatal tudományág és jelenleg árnyékban vegetál. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy egy jó szövegkiadás nem évül el; száz év múlva is lehet haszonnal forgatni, ezzel szemben egy tudományos cikk előbb-utóbb elavult lesz, végül csak tudománytörténeti jelentősége lesz (vagy még az sem) – ezzel a gondolatmenettel természetesen lehet vitatkozni.

Jelen cikk olvasói között nagy számban akadhatnak olyanok, akik nem láttak még mongol írást, kéziratot sem (egy mutatóványlap: 2. kép). Számukra pár szóval össze-

2. kép

foglalnám a legfontosabbakat. A mongol írást a 13. század elején alkották meg, előképe az ujjur írásrendszer volt. A sorok fentről lefele futnak, balról jobbra követik egymást. A legnagyobb nehézséget az je-

lenti, hogy nagyon kevés grafémából építkezik ez az írásrendszer, és több betűt is többféleképpen lehet olvasni. Egy példa: pontosan ugyanúgy néz ki az a két szó, hogy *ende* 'itt' és az *ada* 'ártó démon' (a problémáról bővebben: KARA 2005: 87–95).

A nehézségeket tetézi a különböző kézírások nehezen olvashatósága, melynek végeredményeként egy kézirat pontos értelmezéséhez és átírásához komoly felkészülés szükséges. (Itt megjegyzem, hogy a legfontosabb a rutin, a szavakat nem kibetűzni kell, hanem pillantásra felismerni). Most nem célom a csupán mongolistákat érintő problémák boncolgatása, hanem általánosabb kérdéseket járok körül.

2. A mongol szövegkiadás kérdései.

2.1. Kinek adjuk ki a szövegeket? Első kérdés: ki(k)nek adjuk ki, fordítsuk le a szövegeket? Ez a kérdés gyakran felmerül, mert a célközönség függvényében teljesen más módon kell, vagy kellene eljárni. Gondoljunk csak a jegyzetelés mélységeire, például azt nem kell magyarázni, hogy Dzsingisz kán ki volt, de öccsét, Kaszart, szinte csak orientalisták ismerik. Azonban a fő probléma, hogy nem biztos, hogy egy orientalista azt fogja jegyzetelni, amire példának okáért egy néprajzos kutató vagy történész kíváncsi lenne, másrészt, ha tudná is, hogy mire lenne szükség, akkor sem valószínű, hogy jól kezelné a kérdést, mivel nem a saját szakterületéről van szó.

Adná magát logikusan a megoldás, hogy több kutatóval együttműködve lehetne ezeket elkészíteni. Ezzel kapcsolatban sajnos meglehetősen rosszak a tapasztalataim, a gyakorlatban ez kevésbé működik.

A hallgatóságnak feltett kérdés:¹ „Tapasztalatai alapján lát-e reális esélyt arra, hogy másokkal érdemben együtt lehessen dolgozni?” A válaszadók 28%-a adott nemleges választ erre, a maradékot az igenek tették ki, bár meg kell jegyezni, hogy ebből az egyik elég bizonytalan volt: „igen, remélem”.

A konferencián az egyik szekcióban többen is felvetették ugyanezt a kérdést, és a következő konklúzió született: nem lehet más területek képviselőivel együtt dolgozni, mivel mindenki mást szeretne, illetve más szempontokat kívánnak érvényesíteni. A mongol és mandzsu szövegekkel kapcsolatban a problémák mások, mivel itt első-sorban a szövegértelmezés a legnagyobb kihívás.

Ezzel kapcsolatban megemlítené azokat a speciális kéziratok és ábrák, melyek többnyelvűek, illetve olyan speciális háttértudást igényelnek (pl. kínai asztrológiai),

3. kép

szakembernek összedolgoznia, de efféle alkalom ritkán adódik. Egy példával illusztrálnám: adott egy ábra (3. kép), amin mongol és tibeti írás, illetve kínai bágua jelek is láthatóak. Az is nyilvánvaló, hogy a felsoroltakon kívül meglehetősen sok háttér-információra lenne szükség az ábra sikeres értelmezéséhez.

A kiadás formája nagyjából eldönti a célközönséggel kapcsolatos kérdést, és gyakran a minőségét is. Egy mongol vagy mandzsu szöveget többféle módon ki lehet adni, a leg-

egyszerűbb csak facsimile formában, aminek eredménye egy képeskönyv, melynek tudományos értéke elhanyagolható. Azonban ne becsüljük ezt alá: több könyvtár is elkezdte digitalizálni és ingyenesen, online hozzáférhetővé tenni gyűjteményének egyes darabjait, ami mindenképpen üdvözlendő, az más kérdés, hogy a gyakorlatban ezek mennyire használhatóak. A szöveget átírva, azaz valamiféle rendszer szerinti latin betűkkel leírva is lehet publikálni, ezt nyilván csak az adott nyelven értők

¹ Az előadás megkezdése előtt mindenkinek adtam egy lapot a válaszokhoz. Ennek nyomán nemcsak a saját gondolataimat, hanem a hallgatóságot is közzé tudom itt tenni. Az előadásom az utolsó nap, egyik utolsó szekciójának utolsó előadása volt, ráadásul a negyedik emeleten, talán ennek is köszönhető a megjelentek alacsony létszáma: összesen nyolc fő, ebből heten válaszoltak a kérdésekre.

fogják értékelni. Ez már tudományos munkának tekinthető, hiszen vannak szövegek, melyeket igen nehéz olvasni. A fordítás az adott nyelvet ismerő kutatók számára is hasznos lehet, mivel egy lehetséges értelmezést ad a szöveghez. Itt kérdésként merül fel, hogy ha a célközönség a magyarul olvasók tábora, akkor szükséges-e az átírás, illetve a facsimile, melyekkel nem tud ugyan mit kezdeni a nyelvet nem ismerő, itthoni olvasó, ám a külföldi orientalisták számára ezáltal válik használhatóvá a kötet. (Vagy jelenjenek meg külön- külön?)

A hallgatóságnak feltett kérdés: „Ha magyar fordításban jelenik meg a forrás, akkor szükséges-e az eredeti szöveg átírását és facsimiléjét mellékelni?” A válaszadók többsége (57%) igennel voksolt, a többi válaszadó bizonytalan volt, egyikük a „népszerűen tudományos” vagy „tudományosan népszerű” problémakörrel hozta ezt összefüggésbe. Érdekes volt az a válasz, mely szerint „nem, egy angol nyelvű kiadáshoz praktikus mellékelni, a magyar kiadási nyelv elszigetel a nemzetközi tudományosságtól.”

2.2. Mit adjunk ki? Következő kérdés: mit? Mongol népvallási szövegek szinte megszámlálhatatlan mennyiségben állnak rendelkezésre. Rengeteg olyan szöveg van, amellyel még senki sem foglalkozott, így könnyen lehet unikális darabokat találni. Ez egy ponton problémát is okoz, mivel mindenki igyekszik valami szenzációt kiadni, melynek következtében épp a leggyakoribb szövegek maradnak rejtve a kívülállók előtt. Egy példával élve: számos kéziratot tűzima van mongolul, mutatván, hogy ez egy fontos szöveg volt, valószínűleg szinte minden háztartásban (jurtatartásban) volt belőle. Azonban ezekkel gyakorlatilag senki sem foglalkozik, mondván, hogy gyakoriak és nem különösebben érdekesek. Ezzel kapcsolatban az a lehetőség is felmerül, hogy egy adott szöveg vagy szövegtípus kiadásnál érdemes volna az összes elérhető kéziratot és fanyomatot összegyűjteni. Belátható, hogy ennek a feladatnak nehézsége a szöveg popularitásával korrelál, ezzel kapcsolatban a másik probléma, hogy a szöveg címéből gyakran nem derül ki a tartalma, vannak azonos című, de eltérő szövegek, eltérő című, de azonos szövegek és persze azonos című, azonos vagy közel azonos tartalmúak is, de ez csak az adott kéziratok végigolvasása után derül ki.

A hallgatóságnak feltett kérdések: „Mivel kellene foglalkozni: unikális / gyakori?” A válaszadók közül szinte mindenki az egyedi művekre szavazott, itt is voltak bizonytalanok „is-is” és „attól függ” válaszokkal. A témával kapcsolatban feltettem még az alábbi kérdést is: „Ha Ön lenne a kiadó, mivel szeretne foglalkozni: unikális / gyakori?” A válaszokból az derül ki, hogy inkább egyedi szövegeket szeretnének kiadni a kollégák. Érdekes volt az egyik résztvevő, mert szerinte mindennel (egyedi és gyakori szövegekkel is) kellene foglalkozni, de ő a maga részéről inkább maradna a kuriózumoknál. Némileg problémásnak érzem ezt a hozzáállást, mivel ha mindenki unikális szövegekkel foglalkozna, akkor az adott témában kevésbé jártas kutatónak az összképe pusztán az egyedi művek alapján épülne fel, ami meglehetősen torz volna.

Más típusú szöveggel kapcsolatban egyéb problémák is felmerülnek. Példának okáért történeti művekből nincs különösebben sok, bármelyikkel érdemes lenne foglalkozni, azonban itt az a nagy kérdés, hogy horizontálisan vagy vertikálisan? Ez alatt azt értem, hogy egy adott művet elejétől a végéig jobb-e kiadni, vagy érdemesebb kiragadni egy konkrét eseményt, és azt bemutatni a különböző változatokban. Ezt az alábbi példával szeretném bemutatni: a hagyomány szerint amikor Dzsingisz kán diadalmaskodott az utolsó ellenfelén, az a halála előtt, tisztelve legyőzőjét figyelmeztette, hogy jobban tenné, ha átvizsgálná a felesége egész testét a fekete körmétől kezdve, még mielőtt elhálna vele a nászt. Mit jelenthet ez? A magyarázat csupán egyetlen forrásban található: a nő a szeméremébe rejtett pengével a nászszakán halálos sebet ejtett Dzsingisz becses kincsén (ST 2017: 42), és ezt kellett volna időben megtalálnia, hogy elkerülje a végzet a nagy hódítót. Ha történetesen nem ismerjük ezt a változatot, akkor valószínűleg örök talány maradt volna, hogy miért kéri Dzsingisz ellenfele, hogy vizsgálják át a neje testét. (Itt áttévedünk egy másik területre is: a szóbeliség és írásbeliség kapcsolatára, ugyanis bizonyítható, hogy a 18. században szóbeli szinten élt még ennek a hagyománya (MGAT 1998: 26)). Ennek fényében ténylegesen meggondolandó, hogy egy művet, vagy csupán egy epizódot, de annak sok változatát jobb-e kiadni.

A hallgatóságnak feltett kérdések: „Egy művet vagy csak egy epizódot, de több változatban adjunk-e ki?” A válaszokból az derül ki, hogy legjobb megoldás lenne kiadni egy konkrét művet és valahogy belecsempészni a kötetbe a különböző epizódok különböző változatait. A gyakorlatban ez herculesi, vagy inkább sziszifuszi munka lenne.

Lehet-e, érdemes-e foglalkozni rossz fogalmazású, nehezen érthető szöveggel? – tehetjük fel a kérdést. A választ a tuvai mongol kéziratok alapján szeretném megválaszolni. Röviden összefoglalva a hátteret: Tuvában tuvaiul és nem mongolul beszéltek, azonban a 18. századtól kezdve a mandzsu birodalom részeként mongol területekről irányították, így a mongol nyelvet használták a hivatalos életben. A tuvai buddhizmus nyelve a tibeti mellett a mongol, és nem a tuvai volt. A tuvai mongol írásbeliség gyéren kutatott; sok a fehér folt. 2012-ben alkalmam volt megismerkedni az ottani gyűjteménnyel, és körülbelül száz kézirat átnézése után arra a megalapításra jutottam, hogy ez bizony egy periférikus terület mind a mongol kultúra, mind a buddhizmus szemszögéből (épp emiatt az egyik legérdekesebb gyűjtemény is egyben). A száz kéziratból ki lehetne választani néhány szépen megírt, csodás fogalmazásút, de nem ez az általánosan jellemző. Néhány példa: a felettébb híres és jól ismert Nyolcezres szútra (*Ārya-aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā*, magyarul részletek belőle: AGÓCS 2000: 211–221) egyik *dhāraṇijá*-t (‘varázsigé/ráolvasás’) tartalmazó szöveget tibeti nyelvből lefordították mongolra, s a mongol címe: *Qutuγ-tu bilig-ün cinadu kijayar-a kürügšen naiman qoγosun neretü tarni*. Érdekes módon nem azt olvashatjuk, hogy a *nyolcezres* (*naiman mingyatu*) *dhāraṇije*, hanem azt, hogy *nyolc*

üressége (naiman qoyosun). Ez ugyan jól hangzik, de egy félrefordítás eredménye, mivel az ezret és az ürességet is ugyanaz a szó jelöli a tibeti nyelven (*stong*), és a fordító a rosszat választotta. Ebből az is látszik, hogy nem lehetett túlságosan jártas a buddhista tanokban és művekben, mert a Nyolcezres egy igen ismert és elterjedt szöveg. Másik példa: a 19. században élt mongol láma-költőnek, Rábzsájnak egyik műve (*Erdeni noyan qutuγ-tu-yin irügel*) is megtalálható az egyik tuvai gyűjteményben. Az első versszak harmadik sora így szól: *ary-a qayurmaγ ügetei* ('álnok, hazug szavas'), miközben a verssor helyesen így van: *ary-a qayurmaγ ügei-degen* (GANHUJAG & LHAMSZÜREN 2011: 69), amit a ragozás nélkül *álnokság nélküli*-nek, *megbízható*-nak lehetne fordítani. A versszak a Három drágaságról (Buddha, a Tan és a közösség) szól, és biztos, hogy pozitív jelentésűnek kell lennie. Felmerül a gyanú: egyáltalán értették azt, amit olvastak? Vajon mit gondolhatott az olvasó, aki nem ismerte az eredeti költeményt?

A kézirat kiadásakor a probléma nagy: javítsuk, vagy sem? Esetleg csak lábjegyzetben tüntessük fel a helyeset (ha van helyes)? A tuvai gyűjtemény kapcsán azonban lehet, hogy az lenne a legjobb megoldás, hogy nem adnánk ki konkrét szövegeket – ki olvasná Rábzsáj költeményét egy erősen szövegromlott változatban? Esetleg tekintsük ezt egy variánsnak? Ezt azért nem tartom helyesnek, mert azzal járna, hogy elfogadnánk a szöveget olyannak, amilyen, s ebből olyan következtetéseket lehetne levonni, hogy volt anti-buddhista irodalom is (ráadásul egy láma versének a kifigurázásával). Azonban bármennyire is érdekes e versnek a kérdése, vannak ennél sokkal égetőbb teendők is: például egy minden igényt kielégítő, tudományos igénnyel összeállított katalógus elkészítése a tuvai mongol gyűjteményekhez.

2.3. Hogyan adjuk ki a szövegeket?

A hallgatóságnak feltett kérdések: „Javítsuk-e az egyértelmű szövegromlásokat?” A válaszadók döntő többsége nemmel felelt, volt olyan megoldási javaslat is, hogy ne javítsuk, de lábjegyzeteljük. A „Jelezzük-e a szövegromlásokat?” kérdésre kivétel nélkül mindenki igennel felelt. Ezzel kapcsolatban azonban fel kell tennem a kérdést az olvasók számára: honnan tudjuk, hogy szövegromlás van?

Következő kérdéskör: nevek. Mongol szövegekben a nevek egy része mongol eredetű, akár le is fordíthatnánk őket. Pl. *Rasiyan*, amit nagyon jól le lehetne fordítani *Nektár*-nak. Lefordítsuk-e? Másik példa: *Mergen Biligtü*, ezt *Bölcs Bölcsességű*-nek lehetne magyarosítani, de akár szóba jöhet a *Mély Bölcsességű*, vagy csupán annyi, hogy *Bölcs*. Azonban vannak hosszabb nevek, pl. *qorcin-u tüsiy-e-tü cin wang efü sasin* vagy *darqan cin wang qoşoi efü bandi*. A két személy neve valójában csak annyi, hogy *Sasin* ('Vallás', de itt ez alatt a buddhizmust értették, így akár *Tan*-nak is lehetne fordítani), a másik neve *Bandi*, amit *szerzetesnövendék*-nek lehetne fordítani. Azonban ez nem mongol szó, elvben idegen a mongoltól, ennek fényében a *Novícius* név lenne a legmegfelelőbb – feltéve, ha fordítani szeretnénk. Ez néha különleges

zamatot ad a száraz szövegnek: példának okért az egyik mongol uralkodó feleségének az volt a neve, hogy *Nagy Orrú* (HOJT 2015: 90). Mi legyen a címekkel, rangokkal? Írjuk le kiejtés szerint? Próbáljuk lefordítani? Ez nem lenne egyszerű, mert pl. az *efü* az valójában a mandzsu *efu* szó, 'császári házba beházasodott férfi'-t jelent elsősorban, amit nem igazán lehetne egy magyar szóval visszaadni. Itt felmerül a kérdés: érdemes-e egyáltalán használni ezeket a hosszú neveket? Tehát *qorcin-u tüsiy-e-tü cin wang efü sasin*-t leírjuk, hogy *horcsin tüsét csin wang efü Sasin* (vagy egyszerűen *Sasin*-nak/*Vallás*-nak/*Tan*-nak)? Úgy érzem, hogy üdvösebb lenne csupán a „keresztnevét” használni, és a szöveg végén egy táblázatban összefoglalni, hogy melyik nevet hogy fordítottuk. A sok cím és rang helyett pedig egyszerűen odaírni, hogy „magas rangú” vagy „előkelő” – így nem lenne feleslegesen túlterhelve a fordítás, főleg, hogy ezek a címek semmit nem mondanak az itthoni olvasónak.²

A hallgatóságnak feltett kérdések: „Fordítsuk-e a neveket?” A válaszadók közül szinte mindenki azt írta, hogy ne fordítsuk őket. Néhányan felvetették, hogy lábjegyzetben lehetne a név fordítása. Az „Elhagyhatjuk-e a címeket (rangokat) a fordításban?” kérdés erősen megosztotta a hallgatóságot. E téren nincs egyetértés. Megoldásként felmerült, hogy lábjegyzetben vagy végjegyzetben magyarázzuk a címeket.

A következő és egyben utolsó kérdés nagyon hasonló az *Éli, Éli, lamma szabaktani* fordításának problémájához. Mongol vallási szövegekben gyakran találkozzunk szanszkrit vagy tibeti szavakkal, sok esetben címekkel, vagy korábban említett *dharani*-kkel ('varázsige/ráolvasás'). Előljáróban annyit kell megjegyezni, hogy a mongol írásrendszer nem kifejezetten alkalmas más nyelvek lejegyzésére. Lássunk egy példát: a korábban említett Gyémántvágó szútra elején a mű címe szanszkrit, tibeti és mongol nyelven is fel van tüntetve.

4. kép

A szanszkritot a mellékelt kézirat alapján (4. kép) így olvashatjuk mongol írással: „a a r y a bazar cze dike branyza-a ba ra mi da na a ma ma ha a na suutr-a,” ez szanszkritul így hangozna: *Ārya-vajracchedikā-nāma-prajñā-pāramitā-sūtra*. A szöveg kiadásánál melyik változatot használjuk? Ha fordítani kellene, akkor hogyan oldjuk meg ezt a problémát?

² A kézirat lezárása után kezdtem fordítani egy mongol művet, hemzsegett a nevektől és a hozzájuk kapcsolódó kacifántos címeiktől. Végül azt a megoldást választottam, hogy a szövegben megadtam a mongol nevüket és annak fordítását is, példának okáért: „a tanítványát *Cágán*-nak, azaz 'Fehér'-nek hívták.” A címeket pedig csak lábjegyzetben tüntettem fel. Ha valakit különböző neveken említett a szöveg (egyszer a címével, egyszer a nevével), akkor fordításban minden esetben csupán csak a nevével használtam, de lábjegyzetben jelöltem, hogy az adott helyen pontosan hogyan nevezték az illetőt.

Utoljára egy érdekes fordítási problémáról lenne szó, mely egy mandzsu szövegben található, a mandzsu írás megalkotásának kapcsán. Az uralkodó megparancsolja, hogy alkossák meg a mandzsu írást, de ellenkeznek az írástudói (a mongol írást használták, és ez egyszerűbb nekik). Az ellenkezés eredményeképpen jön az utasítás, hogy mit is kellene csinálni: „Ha *a* betű alá odaírjuk azt, hogy *ma*, az nem *ama* lesz? Ha az *e* betű alá odaírjuk azt, hogy *me*, az nem *eme* lesz?” Probléma, hogy lefordítjuk az *ama* és *eme* szavakat, akkor nem lesz értelme a mondatnak (*ama* apát, az *eme* pedig anyát jelent). Másik nehézség, hogy a mandzsu írás függőlegesen fut, ha ezt nem tudja az olvasó, akkor lehet, hogy zavarban lesz. Ennek fényében jó megoldásnak tűnik az alábbi mondat: „Ha *a* betű mögé odaírjuk azt, hogy *pa*, az nem *apa* lesz?” De mit írjunk az *e*, *me* és *eme* helyett? Kézenfekvő lenne azt, hogy *a*, *nya* és *anya*, de a mandzsuban fontos szerepe van a hangrendnek, mély vagy magas, és ez a két példa azt mutatja, hogy minden esetben használható ez a paradigma, azaz, hogy egyszerűen egymás alá/mögé írjuk a betűket. Egyáltalán fontos ez egy magyar olvasónak? Lehet, hogy nem, és akkor nyugodtan használhatjuk az *anya* szót példának.

A hallgatóságnak feltett kérdés: „Hogyan fordítsuk a kérdéses mondatot?” Erre alig érkezett válasz, volt egy olyan javaslat, hogy inkább lábjegyzetben magyarázzuk.

3. Összegzésként csupán annyit állapíthatunk meg, hogy egyszerűen nincsen tökéletes megoldás szövegkiadásra, valahol mindig kompromisszumot kell kötni. Ezt pedig magának, a szövegkiadónak kell eldönteni. Azonban azt szem előtt kell tartani, hogy a legrosszabb kiadás is végtelenszer több a semminél, ha mást nem is ér el, legalább felkelti az érdeklődést az adott forrás iránt. Egy szövegkiadás értékelése kicsit hasonlatos a művészetéhez: majd az utókor eldönti azzal, hogy mennyire fogják idézni.

Kulcsszavak: mongol szövegkiadás, kézirat, fordítás

Képek

1. kép: Részlet a Kandzsúrban található dháranik négynyelvű összefoglaló kiadásából
2. kép: Mongol kéziratlap
3. kép: Egyelőre ismeretlen rendeltetésű ábra, megfejtéséhez több kutató együttműködésére lenne szükség.
4. kép: Egy Vadzsravágó szútra első lapja: a kép mellett balra a mű szanszkrit címe olvasható mongol írással.

Hivatkozott irodalom

- AGÓCS TAMÁS 2000. *Gyémánt áttörés. A Gyémántvágó szútra és magyarázatai*. A Tan Kapuja Buddhista Főiskola, Budapest.
- GANHUJAG & LHAMSZÜREN 2011. (Н. ГАНХУЯГ & Ж. ЛХАМСҮРЭН) *XIX зууны суут соён гэгээрүүлэгч Д. Равжаагийн Цаасан шувуу тэргүүт алтан сургал*. Бэмби-Сан, Улаанбаатар.
- ГОМБОЕВ, GALSAN 1858. (ГОМБОЕВ ГАЛСАН) *Алтан Тобчи. Монгольская летопись в подлинном тексте и переводе*. Труды Восточного отделения Имп. Археологического общества. Ч. 6. Санкт-Петербург.
- НОЛТ 2015. (ХОЙТ С.К.) *Этническая история ойратских групп*. Элиста.
- HORVÁT ISTVÁN 1833. *Geschichte der Ost-Mongolen...* Könyvesmértetés. *Tudományos Gyűjtemény*. Tizenhetedik esztendei folyamat, első kötet. 117–121.
- LIGETI LOUIS 1942. *Catalogue de Kanjur mongol imprime*. Société Kőrösi Csoma, Budapest.
- MGAT 1998 = Mergen Gegen Lubsangdamijalsan. *Altan tobci*. Öbör Mongyol-un Soyul-un Keblel-ün Qoriy-a, [s. l.].
- PANG, TATIANA A. *A Catalogue of Manchu Materials in Paris*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- SCHMIDT, ISAAC JACOB 1829. *Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Fürstenhauses, verfasst von Ssanang Ssetsen Chungtaidschi der Ordus*. N. Gretscli., St. Petersburg & Carl Cnobloch, Leipzig.
- ST 2017 = *Желтая история (Шара туджи)*. Перевод Анна Цендина. Восточная литература, Москва.

KOVÁCS ZSUZSA
MTA BTK
k.bregano@gmail.com

Képi és szöveges források kutatása a „Magyar emlékek külföldön” adatbázis munkálataiban

Magyar szerzetesek ábrázolásai a Monte della Verna ferences kolostorában

Research of Visual and Textual Sources working on the „Hungarian records abroad” database

Representations of Hungarian monks in the Franciscan Sanctuary of La Verna

In the forthcoming database of *Hungarian records abroad*, the representations of three Hungarian monks in the most important monastery of the Franciscan Order in Tuscany were registered: the pictures of Stephanus de Hungaria martyred in the capital of the Golden Horde, Sarai, and of Andreas Hungarus murdered together with four friars in Vidin, Bulgaria, were both painted by Gerino da Pistoia in the 16th century; whereas the image of Bernardus Hungarus who lived in the Verna mountain monastery around 1450, was depicted by an unknown 18th century painter. The study presents the abovementioned paintings and the legends and textual sources the representations were based upon – including the manuscripts of the Stephanus de Hungaria legend which contains further miniature representations – which are still unknown in Hungary.

Keywords: Hungarian records abroad, Franciscan Order, Monte della Verna, Beatus Stephanus de Hungaria, martyrs of Vidin, Beatus Bernardus Hungarus.

Tamás Zsuzsa emlékének

Az adatbázis a Magyar Művelődéstörténeti Lexikon online változatának függelékeként született meg¹ a külföldön található magyar művészeti és történeti emlékek feldolgozására. Festményekre, szobrokra, épületekre, sírokra, emléktáblákra, használati tárgyakra stb. vonatkozó információkat tart számon. Olyan tárgyi emlékek adatait tartalmazza, melyek forrásként szolgálnak, szolgálhatnak a magyar történeti tudományok legkülönbözőbb ágai számára.

Az itáliai emlékek között több olyan magyar szent, illetve boldog ábrázolásáról kellett rekordot készíteni, akiknek a legendája és kultusza Magyarországon alig ismert vagy ismeretlen, ezért szükség volt az ábrázolás alapjául szolgáló szöveges

¹ Elérhető a Magyar Régiség Művelődéstörténetének Adatbázisa honlapján: <http://mamul.btk.mta.hu> (2020. 01. 25.)

források felkutatására. Így volt ez a Verna hegyi ferences kolostor magyar szerzetes-ábrázolásainak az esetében is, amelyekről FLORIO BANFI tett szükséges említést az itáliai magyar emlékekről készített katalógusában².

1. kép

ra részében találhatóak: a dormitórium folyosójának a falain és a refektóriumban.

Gerino da Pistoia (1480–1531 után)⁴ és társai 1500 és 1539 között a dormitórium három folyosóját freskókkal díszítették. A cellák bejáratai fölött latin feliratokkal ellátott medallionokban ábrázolták a rend szentjeit és boldogjait. Mára 51 tondó maradt fenn⁵. Ezek között látható a Nagy Lajos által támogatott hittérítő missziókban részt vett két magyar ferences, a tatárok között vértanúhalált halt Magyarországi

2. kép

3. kép

A kolostor Toszkána északkeleti csücskében, az Appenninek erdőrengteteg borította hegyei között egy sziklaszirtre épült, azon a helyen, ahol Szent Ferenc remetéskedett, és a hagyomány szerint a stigmáit kapta. A 13. század közepétől fokozatosan épült ki itt a két templomot, 72 cellát és különböző melléképületeket magában foglaló komplexum, mely mai formáját a 18. század elején nyerte el³. A magyar vonatkozású ábrázolások mind a kolostor klauzú-

István és a Bulgáriában négy szerzetestársával együtt meggyilkolt Magyar András mártíriuma; valamint a magyarországi törökellenes harcok két jelentős alakjának, Kapisztrán Szent Jánosnak (1. kép) és Marchiai Szent Jakabnak (2. kép) a képe. A refektórium falait a Verna hegyén példaadó életet élt szerzetesekről készült olajfestmények díszítik, melyek között Magyar Bernát laikus testvér ábrázolása látható, aki a 15. század közepén évekig a kolostor kapusa volt.

² BANFI 2005: 161–162.

³ https://it.wikipedia.org/wiki/Santuario_della_Verna (2018. 01. 29.)

⁴ SERAFINI 2000.

⁵ DELL'AMICO–GIORGI–ROGERS MARIOTTI 2007; GIORGI 2014.

Magyarországi Boldog István⁶. Ábrázolása a Szent Bonaventuráról elnevezett folyosón, a 12. cella bejárata fölötti tondóban látható (3. kép).

A freskó, mely feltehetőleg 1509-ben készült, barna csuhában, lángnyelvek között, kődarabokkal és fejét hasító fejszével, mártíriumának eszközeivel ábrázolja, feje mellett kétoldalt egy-egy fehér galambbal. Felirata: „B. STEPHANVS DE VNGARIA, INNVMERIS TORMENTIS IN CARCERE VISVS EST INTER DVAS COLUMBAS ORARE, DE IGNE LIBER EXIVIT, TANDEM LAPIDIBVS OCCISUS EST” ('Magyarországi Boldog István, akit a börtönben számtalan kínzás közepette két galamb között láttak imádkozni, a tűzből szabadon kijött, s végül kövekkel ölték meg'). 2006-ban restaurálták, állapota jó⁷.

Legendája szerint a váradi születésű István (*Stephanus de Hungaria oriundus de Narodin* [Varadin]) a tatárországi Szarájban (*Saray*), Özbek (*Osbeth*) kán uralkodása idején, 1334. április 22-én, Szent György napján szenvedett vértanúhalált. Korábban a város közelében lévő Szent János kolostorban élt, mely a ferencesek ún. Északi Vikariátusához tartozott. Valamilyen vétségért a vikárius utasítására fogságra vetették. A démonok kísértették, hogy szökjék meg, mire kérte, őrizték őt jobban, ezért a testvérek elhatározták, hogy átviszik a biztonságosabb, kaffai rendházba. Közben azonban engedve a kísértésnek, megszökött, és Szarájban, a kádi, majd a szaracénok (azaz muzulmánok) tömege előtt, akik a dzsámiban *Mereth* ünnepére gyűltek össze, megtagadta keresztény hitét, mohamedánná lett. A muzulmánok ünnepelték, bíborba, aranyba öltöztették, és fehér lovon, zenészóval vezették körbe a városon, míg a keresztények házaikba zárkózva fájlalták a megtérését. De István rövidesen megbánta tettét, emiatti fájdalmát egy örmény keresztény asszony szemrehányó szavai is súlyosbították, aminek a hatására üzent a kolostorba, hogy vissza akar térni a keresztény hitre. Titokban találkozott Csehországi Henrik gvárdiánnal, aki felszólította, ha nyilvánosan tagadta meg Istent, nyilvánosan vonja is vissza. István másnap a mecsetben összegyűlt muzulmánok előtt a szerzetesi csuhája fölé vett bíbor ruhát magáról letépvé, Istent, Krisztust és Szűz Máriát dicsérve hirdette, hogy a mohamedánok hite hamis. Gyalázó szavai hatására a felbőszült tömeg nekiesett, és agyon is verte volna, ha a kádi közbe nem lép, mondván, hogy törvényeik értelmében tűzhalállal kell lakolnia. A kádi minden eszközzel – gyözködve, gazdagságot, sőt a lányát ígérve neki, majd pedig kínzásokkal – próbálta elérni, hogy megtartsa a mohamedán vallásban. Az étlen-szomjan fogva tartott Istvánnak a tatár kán felesége, a görög császár lánya küldött enni-innivalót, amitől erőre kapott, hogy tovább tűrje a kínzásokat. Hiába kötözték meg, s raktak tüzet alatta, reggelre köteleit eloldva, nagy fényesség közepette, a vállain fehér galambokkal, imádkozva találtak rá. A csodát látván a kádit kétségek fogták el, és a város

⁶ PASZTOR 1990.

⁷ BARFUCCI 1982: 255. 8. sz.; DELL'AMICO–GIORGI–ROGERS MARIOTTI 2007: 64, 99. 8. sz.; GERINO STEFANO.

nagyhatalmú urához fordult tanácsért, mit tegyen. Ő azonban visszautasította, hogy bármi módon beavatkozzék az ügybe. A kádi szabadon engedte volna a szerzetest, de mivel tartott a nép zúgolódásától, újból próbálkozott az elpusztításával. Kemencébe vetette, de a tűzből ismét épen került ki. Megrettenve újból a város urához fordult tanácsért, aki azonban újból elutasította, hogy beavatkozzák az ügybe, mondván, nem akarja, hogy a „frankok” átka rá szálljon, ahogyan a bátyjával történt, akit elátkoztak, és rögtön meghalt. Végül Szent György napján Istvánt ló farkához kötve vezették a városon át a kivégzőhelyre, miközben a feldühödött szaracénok botokkal ütötték. A vérrel áztatott botokból ereklje gyanánt elvittek néhányat a szerzeteseknek. Mikor egy fogadó előtt haladt el, az ott italozó társaság szórakoztatására egy koldus felajánlotta egy kis mézsör (*medon*) fejében, hogy levágja a szerzetes fülét. A levágott fül aztán csodás módon egy keresztényhez került, aki örvendezve elvitte a szerzeteseknek. Ez az ereklje később meggyógyított egy örmény keresztény asszonyt. A kivégzőhelyen egy égő fával teli házat készítettek, kemence módjára. Amint István belépett az ajtaján, a tűz csodálatos módon kialudt, s ő tovább prédikálta Krisztus hitét és gyalázta Mohamedét. Erre ismét hatalmas tüzet raktak lózsírral átitatott száraz nádból, de a tűz így sem fogott rajta. Végül fejszével, karddal, kövekkel estek neki, így ölték meg. Halála után tudták csak a testét elégetni. Mártíriumának helyén csodák történtek.

Boldog István történetének legkorábbi forrása egy JOHANNES VON WINTERTHUR (1300–1349?) krónikájában olvasható rövid változat⁸. A legenda egy jóval bővebb előadása olvasható az 1369 és 1374 között keletkezett *Chronica XXIV Generalium Ordinis Minorum* szövegébe illesztve, *Passio fr. Stephani de Hungaria in civitate Saray Tartarorum* címmel⁹. A passió alapján a történet rövidebb formában bekerült több latin nyelvű ferences krónikába és legendáriumba is: megtaláljuk BARTOLOMEO DA PISA 14. század végén írt *De Conformitate* című művében¹⁰; MARCHIAI SZENT JAKAB egy prédikációjában beszélt róla¹¹; megemlítette MARIANO DA FIRENZE a 15. és a 16. század fordulóján keletkezett *Compendium*ában¹²; és WADDING bevette a legendát az 1625–1654 között írt *évkönyveibe*¹³.

Olaszra fordított változata GIACOMO ODDI Perugiában, 1474-ben készült, Franceschina néven ismertté vált, nagy, vulgáris nyelvű, ferences legendagyűjteményében terjedt¹⁴, melynek három 15. századi, egy 16. és egy 18. századi kézírata maradt fenn. A miniatúrákkal díszített kódexek közül háromban Boldog István passióját is illusztrálták. ODDI-nak a perugiai monteripidói kolostorban készült eredeti

⁸ WINTERTHUR 1924: 147–149.

⁹ *Chronica*, 515–524; angol fordítása: ARNALD OF SARRANT 2010: 695–708.

¹⁰ BARTOLOMEO DA PISA 1906: 333–334.

¹¹ GIACOMO DELLA MARCA 1911: 312–313.

¹² MARIANO DA FIRENZE 1909: 641.

¹³ WADDING 1932a: 188–192.

¹⁴ ODDI 1931: II/240–249; vö. BANFI 1935: 475.

kéziratát ma a perugiai Biblioteca Augusta őrzi¹⁵. 45 miniatúra díszíti, három festő munkája (Mariano d’Antonio?, Fiorenzo di Lorenzo?, Harmadik illusztrátor). Az illusztrációkat a szöveg leírásával párhuzamosan festették, a lapokon a legkülönbözőbb elhelyezésben, de az adott oldalon leírt szövegnek mindig pontosan megfelelő¹⁶. Benne a Boldog István passióját ábrázoló kép – a Harmadik illusztrátor, egy realista és groteszk látásmódot ötvöző ismeretlen umbriai művész alkotása – két jelenetet ábrázol egymás mellett (4. kép)¹⁷.

Az első jeleneten István lángoló nádkötegek közepén térdel, testén nem fog a

4. kép

vértanúhalálát ábrázolja, amint a földön térdeplő, vér borította szerzetest – mivel a tűz nem pusztította el –, karddal és kövel nekiesve sebzik halálra.

ODDI eredeti kézírata alapján 1482–1484 között készült az a másolat, mely Assisiben, a Porziuncolában található¹⁸, melyben nemcsak a legenda szövegét reprodukálták, hanem annak számos miniatúráját is. Az ismeretlen festő István passióját két képpel illusztrálta, nem pontosan követve a mintáját, ill. a legenda szövegét (5–6. kép).¹⁹ Lemásolta az eredetiben látható képet – azonban annak második jelenetében

5. kép

Istvánnak elfelejtett szakállt festeni. A következő oldalon pedig egy új illusztrációt illesztett be, mely a már halott szerzetes testének az elégetését ábrázolja, amint

¹⁵ Perugia, Biblioteca Augusta, ms. 1238.

¹⁶ SCARPELLINI 1985; bibliográfiával.

¹⁷ F. 272 v, Harmadik illusztrátor: Boldog István vértanúsága, 94 x 231 mm, akvarellal színezett rajz. http://augusta.comune.perugia.it/indice_documento.aspx?prov=div&ID=122&cod=Ms_1238&page=527 (2018. 01. 18.)

¹⁸ Assisi, Biblioteca Porziuncola, ms. 46, ff. 303r–308v.

¹⁹ Ff. 308r, 308v, ismeretlen festő: Boldog István vértanúsága; Boldog István testét elégetik; akvarellal színezett rajzok (reprodukálva in: ODDI 1931: II/247, 248.).

fekszik a tűzben – szakáll nélkül és csuhába öltözve (!). A ma Perugiához tartozó Montelucében, a klarisszák Szent Ermin kolostorában őrzik a Franceschina 16. századi másolatát, ez szintén közvetlenül az 1474-es kódexről készült, és hasonló módon tovább hagyományozza a legenda képi ábrázolását is (7.kép).²⁰

Boldog István legendája vulgáris nyelven nyomtatásban is terjedt Itáliában. Szerpelt **BENEDETTO MAZZARA** 1676-ban Velencében nyomtatott *Leggendario*

francescano című gyűjteményes műve első kötetében²¹, mely még két kiadást ért meg 1689-ben és 1721-ben.

Míg Itáliában legendájának számos latin és vulgáris nyelvű szövegváltozata és képi ábrázolása maradt ránk, magyarországi ismeretének a középkorban nem találjuk a nyo-

6. kép

mát. A történet rövid kivonatát először **HEVENESI GÁBOR** közölte 1737-ben²², majd **KARÁCSONYI JÁNOS** a Ferences-rend történetéről szóló, 1922-ben megjelent munkájában²³. **BÖLCSKEY ÖDÖN** 1928-ban magyarra fordította az általa Váradi Istvánnak nevezett szerzetes passióját, amelynek az ismertségét azonban korlátozta a publikálás módja és helye: három részletben jelent meg a Ferences Közlönyben, kommentár nélkül²⁴. A magyar szentekről szóló lexikonok

7. kép

Boldog Magyar István, ill. Váradi István néven néhány sorban említik a mártíriumát. Jelen előadás elhangzásával egy időben **KOVÁCS SZILVIA** jelentetett meg róla

²⁰ Perugia, Monastero Clarisse S. Erminio (ex convento di suore di Monteluca), ms. s. n., Franceschina, f. 164v. A legendáriumnak a negyedik, az 1480-as években másolt, Norciában őrzött kézírata (Norcia, Tesoro Municipale del Comune, s. n.), mely csak néhány miniatúrát tartalmaz, István passióját nem illusztrálja. Az ötödik kézirat, mely a 18. században készült, s ma Assisiben a Szent Ferenc kolostor tulajdonában van, nincs illusztrálva (ZANOTTI 1982: 139–142).

²¹ MAZZARA 1676: 555–561.

²² HEVENESI 1737: XXXIX, 73–77.

²³ KARÁCSONYI 1922: 37.

²⁴ BÖLCSKEY 1928.

egy tanulmányt Egy elfeledett magyar ferences passiójáról címmel (KOVÁCS 2017)²⁵ azt vizsgálva, milyen információkat nyújt a legenda az Arany Horda vallási problémáiról.

A passió számos elemének fölfejtető a történeti háttére.

A feltehetően Nagyváradon született²⁶ Magyarországi Boldog István a legenda szerint 1434 áprilisában, Szent György napján, szombaton²⁷ szenvedett vértanúhalált Szarájban, az Arany Horda fővárosában. Mártíriumáról más korabeli források is megemlékeznek²⁸.

Az Arany Horda, a mongol (tatár) birodalomnak ez a részállama ekkor, Özбек kán uralkodása alatt (1313–1341) élte fénykorát, kiterjedt a mai Ukrajna, Oroszország délnyugati része és Kazahsztán területére. Szaráj – a mai oroszországi Szelitrennoje közelében²⁹ – fontos kereskedelmi útvonalak találkozásánál, Batu kán nomád téli szálláshelyéből fejlődött Ázsia egyik legjelentősebb városává, melyben a meghódított területekről származó, többféle etnikumú és vallású lakosság élt együtt: sámán-hitű, illetve nesztóriánus vagy már az iszlámra tért mongolok és különböző török népek, katolikus örmények, ortodox görögök és oroszok, továbbá különféle nemzetiségű kereskedők, köztük a genovai kereskedőteleppel, Kaffával szoros kapcsolatot tartó, katolikus olaszok is³⁰. A város ekkor mind ortodox, mind katolikus püspöki székhely volt, feltehetőleg külön örmény püspökkel az örmények számára, és ferences kolostor működött benne³¹.

A mongol birodalom uralkodói általában toleránsak voltak vallási kérdésekben, sőt, támogatták a keresztény hittérítőket, a ferences misszionáriusok működését és védelmét 1267-től kezdve privilégiumban biztosították. Az Arany Horda területén, melyet Északi Tatárországnak is neveztek, a ferencesek megszervezték az Északi Vikariátust (*Vicaria Aquilonaria*), melyhez a 14. század közepén 17 kolostor

²⁵ Dávid Gézának köszönöm, hogy felhívta rá a figyelmemet.

²⁶ WADDING az eredeti forrásban Boldog István szülőhelyeként megjelölt *Narodin/Varadin* városát Péterváradként értelmezte (WADDING 1932a: 188). BANFI ez alapján „Pétervárad Boldog István” néven írt róla (BANFI 2005: 161.). KARÁCSONYI „Várad (vagy Nárdi) István” néven említette (KARÁCSONYI 1922: 37). BÖLCSKEY, TAKÁCS, TARDY és KOVÁCS SZILVIA Várad Istvánnak nevezi (BÖLCSKEY 1928; TAKÁCS 1942: 77; TARDY 1980: 56; KOVÁCS 2017). RICHARDnál Etienne de Nagy-Varad (RICHARD 1977: 161); Mariano da Firenze szülőhelyeként – téves olvasattal – „Harodin”-t jelöli meg (MARIANO DA FIRENZE 1909: 641). PÁSZTOR EDITH Beato Stefano d’Ungheria néven ír róla (PÁSZTOR 1990).

²⁷ 1334-ben Szent György napja – mely a Julianus-naptár szerint április 23., nem a forrásokban szereplő 22. – valóban szombatra esett. Ebben az időszakban volt a muzulmánok ünnepeként említett *Mereth* is, melyet KOVÁCS SZILVIA *sab-i baráttal*, a megbocsátás ünnepével azonosított, melyet 1334-ben az április 20-ról 21-re virradó éjjel tartottak (vö. KOVÁCS 2017: 57–58).

²⁸ GOLUBOVICH 1913: 102, 136; PUBBLICI 2012: 17.

²⁹ GOLUBOVICH 1913: 557, 564–565. KARÁCSONYI, majd őt követve BÖLCSKEY Szaráj városát tévesen a Krim-félszigeten lévő Bahcsiszarájjal azonosította (vö. KARÁCSONYI 1922: 37; BÖLCSKEY 1928: 80).

³⁰ PUBBLICI 2009.

³¹ RICHARD 1977: 159.

tartozott. A ferences missziók, melyeknek nemegyszer politikai megbízatásuk is volt, általában a magyar királyságból indultak³². Tagjaik között sok volt a magyar szerzetes azért is, mert a magyarországi ferencesek a kunok térítésében már szert tettek a mongol birodalomban is felhasználható tapasztalatokra és nyelvismeretre³³. A Szarájtól három mérföldre fekvő Szent János kolostor, amelyben Boldog István élt, jelentős, nagy kolostor lehetett, a hittérítők nyelvi felkészítésének az egyik központja. Itt tanulta a kun nyelvet Pasquale da Vittoria, mielőtt a Csagatáj Kánságba indult volna misszióra, s feltehetőleg itt másolták a nevezetes Codex Cumanicus egy részét³⁴. A szerzetesek között, akik nehéz körülményeknek kitéve teljesítették missziójukat, akadtak, akik valamilyen súlyos bűn elkövetése után, tartván feletteseik szigorától és a rájuk váró büntetéstől, odáig jutottak, hogy áttértek a mohamedán hitre. Dokumentumok tanúskodnak több ilyen esetről, a bűnösök feloldozásáról és a rendbe való visszatéréséről.³⁵ István testvér története, aki áttért az iszlámra, majd megbánva bűnét, vissza kívánt térni a rendbe, nem egyedülálló.

A legenda pszichológiai realizmussal jeleníti meg István vívódását a szökés elhatározása előtt, rádöbbenését bűnére, lelkiismeretfurdalását, kétségbeesését, majd sziklaszilárd elhatározását mártíriumának vállalására. Hasonlóképp hitelesen ábrázolja szerzetestársai aggodalmát; a katolikus asszony átkozódását; a kádi örömét, majd meglepődését, dühét, s végül szorongását, tanácsalanságát, mert isteni csodát gyanít István elpusztíthatatlansága mögött; a kán rideg elzárkózását, a szaracén tömeg lincshangulatát és a kocsmázók elborzadását, majd közönyét István levágott füle láttán. Életszerű mozaikképet tár elénk az emberi lelkiállapotok felvillantásával a városban zajló, vallások közti heves küzdelemről.

Az Arany Hordában István idején még nem dőlt el véglegesen a vetélkedés az iszlám és a kereszténység között. Berke kán már a 13. század közepén áttért az iszlámra, de ez nem jelentette a birodalom iszlamizálódását. Toktaj kán, Özbek elődje nem volt muzulmán, sőt, a birodalom előkelői között olyanok is akadtak, akik a keresztény hitet vették fel. Coctoganus (feltehetőleg Toktaj fia), anyjával és feleségével együtt megkeresztelkedett, és a Szent János kolostorban temették el³⁶. Özbek kán 1314-ben megújította a ferencesek számára elődei privilégiumát, és noha az 1320-as években a mongol birodalom többi, közép-ázsiai uralkodójához hasonlóan, a többséget alkotó török lakosság nyomására fölvette az iszlámot³⁷, továbbra is jó

³² TĀNASE 2003.

³³ BALANYI 1925; TAKÁCS 1942; TARDY 1980: 55–58.

³⁴ GOLUBOVICH 1913: 268, 272, 557; PUBBLICI 2012: 17; LIGETI 1985: 8–9, 45–48.

³⁵ Hasonlóképp váltotta a hitét a Verna hegyi kolostor egy másik tondójában ábrázolt Beato Giovanni di Castiglione (vö. Dell'Amico–GIORGI–ROGERS MARIOTTI 2007: 99); valamint Giacomo da Pistoia és két dominikánus is (RICHARD 1977: 161).

³⁶ RICHARD 1977: 157.

³⁷ VÁSÁRY 2013: 168; az Arany Horda eltörökösödéséről: VÁSÁRY 2014: 13–18.

kapcsolatokat ápolt az avignoni pápákkal. A vallások közti vetélkedésben szerepe volt az uralkodók feleségeinek is³⁸. Özbek kánnak a passióban említett felesége, a bizánci császár lánya – akit KOVÁCS SZILVIA Bajalunnal, a kán harmadik feleségével azonosított³⁹ – ortodoxnak született, de a muzulmán Tajdola, Özbek első felesége is szimpatizált a keresztényekkel. XII. Benedek 1340-ben reményeket táplálva a tatár birodalom evangelizálására⁴⁰, követségével Tajdolának is küldött levelet, nemcsak Özbeknek – akit sürgetett a kereszténység felvételére – és Tinibeknek, Özbek már megkeresztelt fiának.⁴¹

Özbek kán a passió szerint István testvér esetében is – muszlim létére – toleránsnak, semlegesnek mutatkozott, nem kívánt beavatkozni a muzulmánok és keresztények konfliktusába.⁴² (Megfejtésre vár, mire célzott, mikor a kádinak azzal indokolta a semlegességét, hogy nem akar úgy járni, mint a bátyja, akit a „frankok”, vagyis a katolikusok megátkoztak, s másnap meghalt.) Özbek fia és utóda, a keresztény Tinibek apjánál is határozottabban támogatta a ferences misszionáriusokat, azonban csak egy évig volt a trónon, mert testvére, Dzsanibek megölte, s az ő militáns muszlim szellemű uralma alatt aztán megkezdődtek a keresztényüldözések.

A passió képet nyújt számunkra az iszlám teljes uralomra jutása előtti pillanatban Szaráj vallási konfliktusairól, intézményeiről, figuráiról és szokásairól, de emellett következtetni enged a hitvilágra vonatkozó korabeli elbeszélő hagyomány bizonyos elemeire is.

Egy Közép-Ázsiában évszázadokon át ismert legenda, melynek legkorábbi változatát a 16. században orális hagyomány alapján jegyezték le, a következőképp adja elő Özbek kánnak a muzulmán hitre való megtérését. Négy muszlim szent érkezett a kán udvarába. Hogy a pogány varázslókkal folytatott hitvitájukat eldöntsék, befűtöttek két kemencét, és az egyikbe bement egy pogány varázsló, a másikba pedig a szent életű muszlim Baba Tüklesz. A varázsló bent égett, Baba Tüklesz pedig épen került ki a tűzből. E csodatétel hatására tért át az uralkodó – és vele a birodalma – az iszlámra⁴³.

A kemencében tett tűzpróba a bibliai Dániel három, tüzes kemencébe vetett társának a történetéből is ismert, de a középkori európai keresztény hagyományban – mivel itt a máglya volt a szimbolikus jelentést hordozó tűzhalál eszköze – nem tett szert különösebb jelentőségre. (Jellemző módon az István megégetését illusztráló

³⁸ RYAN 1998: 418–420.

³⁹ KOVÁCS 2017: 62–63.

⁴⁰ RICHARD 1997: 156–166.

⁴¹ Akinek a tanácsadója, egyes feltételezések szerint tanítója a ferences Magyar Illés volt.

⁴² A passió szerint a kádi István csodás megmenekülését látván, aggodalmában a város urához fordult tanácsért („ad dominum civitatis, qui erat baro solemnissimus accessit”) KOVÁCS SZILVIA a város előljárójaként értelmezi a kifejezést, amely pedig minden bizonnyal magára a kánra vonatkozik.

⁴³ DEWEESE 1993: 533–565; a vonatkozó újabb magyar szakirodalmat idézi GÖNCÖL 2016: 75.

miniatúrák a szövegtől eltérően nem is kemencét, hanem helyette máglyát ábrázolnak.) Boldog István passiója arról tanúskodik, hogy a különböző felekezetek közti vetélkedésben a kemencében kiállt tűzpróba, amelyből az igaz hit hirdetője sértetlenül kerül ki, Szarájban nemzetközi és felekezeti legendahagyomány része lehetett már a 14. században. A közép-ázsiai muszlim hagyományban azáltal vált oly nagy jövőjű legendamotívummá, hogy hozzákapcsolták Özbek kán, s vele a térség népei iszlámra való áttérésének történetét.

Öt bodonyi mártír. Ábrázolásuk a Szent Bonaventuráról elnevezett folyosón, az 5. cella bejárata fölötti tondóban látható (8. kép).

A freskó, mely feltehetőleg 1509-ben készült, öt, körben álló, égre emelt tekintettel, összetett kézzel imádkozó, barna csuhás szerzetest ábrázol derékmagasságig, testüket, mely több vágott sebből vérzik, nyílve szők fűrják át. Felirata: „BEATI MARTYRES FR. ANDREAS VNGHERVS, FR. GVGLIELMVS DE JADRA, FR. NICOLAVS DE MARCHIA, FR. BENEDICTVS DE REGNO, FR. THOMAS LAICVS DE FULGINEO, AD PETITIONEM LVDOVICI REGIS VNGHARIAE AD REDVCENDAM VERAM FIDEM BVLGAROS IERVNT ET AB IPSIS PER FRVSTRA OCCISI, MATRYRIVM COMPLEVERVNT” ('A boldog mártírok, Magyar András testvér, Zárai Vilmos testvér, Marchiai Miklós testvér, [Pugliai] Királyságbeli Benedek testvér és Folignói

8. kép

Tamás laikus testvér Lajos magyar király kérésére mentek, hogy a bolgárokat az igaz hitre vezessék, és általuk hiábavalóan megöletve, beteljesítették mártíriumukat'). 2006-ban restaurálták, állapota jó.⁴⁴

Az öt ferences szerzetes vértanúságának a története, ahogy erről a felirat is megemlékezik, Nagy Lajos térítő törekvéseihez kapcsolódik, aki miután 1365 májusában elfoglalta a Bolgár Birodalom nyugati részét, a Duna partján fekvő Bodony (Vidin)

városával együtt, a meghódított területből létrehozta a Magyar Királysághoz tartozó bolgár bánságot. Mivel ezen a területen sok bogumil eretnek élt, a király misszionárius püspökséget alapított, a boszniai provinciálistól kérve ferences szerzeteseket a térítő munkához, akik nagy sikerrel hirdették a katolikus vallást a bogumiloknak és a görögkeletieknek. Lajos külföldről is kért hittérítőket, és a ferences misszionáriusok

⁴⁴ BARFUCCI 1982: 264. 17. sz. (BARFUCCI tévesen úgy értelmezte a feliratot, hogy a szerzetesek a magyar király előtt, aki hitük elhagyására készítette őket, menekültek Bolgárországba, ahol az ortodoxok megölték őket); DELL'AMICO–GIORGI–ROGERS MARIOTTI 2007: 108. 63. sz.; GERINO francescani.

számára több rendházat építtetett, köztük Bodonyban is. 1369-ben, mikor a város, majd az egész bánág újra a Bolgár Birodalom fennhatósága alá került, a görögkeleti papok és kalugyerek a Bodonyban működő ferenceseken véres bosszút álltak⁴⁵.

A február 12-én itt megölt öt mártír történetéről több ferences krónika és legendárium is megemlékezik, azonban eltérő nevekkal. Gerino da Pistoia freskója BARTOLOMEO DA PISA *De Conformitate* című, 14. század végén írt művének az elbeszélése alapján ábrázolta az öt Bulgáriában megölt szerzetes mártíriumát, a freskó felirata az abban leírtakat foglalja össze, az abban szereplő nevekkal.⁴⁶ A *Chronica XXIV Generalium Ordinis Minorum* névtelen szerzője, akitől a bodonyi mártírok történetének legrészletesebb előadását ismerjük, szintén öt szerzetesről szól, azonban nála Thomas de Fulgineo mellett másik négy testvér szerepel, köztük két magyar: Antonius de Saxonia, Gregorius de Traguria, Nicolaus Hungarus, és Ladislaus de Hungaria.⁴⁷ A *Chronica* leírása szerint miután Lajos király átkelt a Vaskapun, és elfoglalta a Duna partján fekvő Bodony városát, a ferences testvérek nagyon sok embert megkereszteltek, nap mint nap vitázva a görögkeleti papokkal és kalugyerekkel. Idővel azonban Bazarád király, aki a Duna túlsó partján uralkodott, árulás folytán elfoglalta a várost, ahol abban az időben tíz ferences tartózkodott. Közülük öten sok kereszténnyel együtt a magyar király váraiba menekültek, az említett öt szerzetesre azonban a hit ellenségei a templomban imádkozva találtak rá, ahol az egyiküket rögtön megölték, a másik négyet pedig összekötözve Bazarád király elé hurcolták. A király nem sokat törődött velük, de a kalugyerek – akiknek a gúnyolódása közepette bátran védelmezték a hitüket – örvongve a Dunaparra vitték őket, és fejüket vették. Testük fölé fénysugár ereszkedett le az égből. A Duna megáradt, magával sodorva holttestüket, majd a jelenlévők ámulatára a Duna mélyén négy sír vált láthatóvá.

⁴⁵ SZÁNTÓ 1996: 149.

⁴⁶ „In vicaria Bosnae et regno Bulgarorum in terra, quae dicitur Bidinium, passi sunt frater Andreas Ungarus sacerdos, frater Gregorius de Iadra sacerdos, frater Nicolaus de Marchia, frater Benedictus de Regno, frater Thomas laicus de Fulgineo a Collogeris graecis. Cum enim, ad petitionem regis Ungariae Ludovici, ad reducendum ad fidem veram Bulgaros illuc accessissent et fructum maximum ibidem facerent, et hoc displiceret Collogeris graecis, captis Bidinio per Bulgaros, fratres praefati per frust[r]a concisi martyrium compleverunt.” (BARTOLOMEO DA PISA 1906: 335–336).

⁴⁷ „frater Antonius de Saxonia, homo igniti eloqui, magnae contemplationis et raptus, frater etiam Gregorius de Traguria, interpret et sacerdos solemniss, humilitatis profundissimae et magnus zelator fidei orthodoxae, frater Nicolaus Hungarus sacerdos, qui per XVI annos non comedit nisi semel in die post vespas panem tantum et aquam, portando semper ad carnem circulos ferreos et loricam, frater Thomas de Fulgineo laicus, vir devotionis maxime et poenitentiae rigorose, frater etiam Ladislaus de Hungaria oriundus.” (*a tüzes szavú, széles látókörű és elragadtatott Antonius de Saxonia; az igaz vallás buzgó és lelkes híve, a mélységesen alázatos, jeles írásmagyarázó és pap, Georgius de Tragurio testvér; a magyar Miklós testvér, fölszentelt pap, aki tizenhat évig nem evett mást napjában, mint alkony után kenyeret és vizet, testén pedig állandóan vasövet és vaspáncélt hordott; a szigorúan vezeklő és nagy buzgalmú laikus, Thomas de Fulgineo testvér és a magyarországi származású László testvér”) (*Chronica*, 564–565). NICOLAUS GLASSBERGER 15. század végi krónikája szintén ezeket a neveket említi (GLASSBERGER 1887: 203).

GIACOMO ODDI 1374-ben olasz nyelvű legendáriumában, a Franceschinában az öt szerzetes mindkét névsorát közli, és két különböző történetként adja elő a vértanúságukat. BARTOLOMEO DA PISA szövege alapján és az általa említett nevek felsorolásával ír a boszniai vikariátusban, Bodonyban vértanúságot szenvedett öt szerzetesről,⁴⁸ majd külön, később említ meg másik öt Bulgáriában mártírhaltalt szerzetest a *Chronica XXIV Generalium Ordinis Minorum* nyomán, pontos olasz fordításban közölve az ott szereplő szerzetesek nevét és jellemzését.⁴⁹ A két történet ugyanazon vérengzés elbeszélésének a kétféle hagyományát egyszerre őrizte meg. Talán azért nem derült ki ODDI számára az azonosságuk, mert itt csak nagyon rövid formában szerepelnek.

A történet *Passio quinque fratrum de observantia in civitate Bodon* ('Öt obszerváns testvér kinszenvedése Bodony városában') címmel bekerült a magyarországi obszerváns ferencesek SZALKAI BALÁZS által a 15. század elején megkezdett, latin nyelvű rendi krónikájába is⁵⁰. Fordása a *Chronica XXIV Generalium Ordinis Minorum* szövege volt⁵¹, de csak négy szerzetes nevét említi, Ladislaus de Hungaria nem szerepel benne. Korabeli magyar nyelvű változata nem ismert, fordítása csak 1984-ben készült el⁵².

9. kép

Magyar Boldog Bernát. A 18. század elején a kolostor refektóriumát kibővítették, és falait nagyméretű olajfestményekkel dekorálták⁵³. 12 darab maradt ránk ebből a sorozatból, mely a Vernán élt példaadó szerzetesekről készült, ismeretlen, szerény képességű festő művei. Az egyik kép Magyar Bernátot ábrázolja, amint a kolostor előtt, karján kosárral kenyeret oszt a szegényeknek (9. kép). Felirata: „BEATVS BERNARDINVS HVNGARVS, S. HVIVS MONTIS JANITOR”. ('Magyar Boldog Bernardin, e Szent Hegy kapusa'). 2002-ben restaurálták, állapota jó⁵⁴.

⁴⁸ „Nella vicaria di Bosnia in una ciptà che sie chiama Bidinio foro martirizati cinque santi frati ...” (ODDI 1931: II/255–256).

⁴⁹ „...foro martirizzati cinque altri santi frati in Borgaria...” (ODDI 1931: II/344).

⁵⁰ SZALKAI 1860: 235–236.

⁵¹ vö. TARNAI 1973: 138–139, 15. j.

⁵² SZALKAI 1984: 661–663.

⁵³ BARFUCCI 1982: 104.

⁵⁴ MORELLI 2018: 41–43.

A kép feltehetően MARCOS DE LISBOA 1557-ben portugálul megjelent, majd spanyolul és olaszul a 16–17. század folyamán számtalan kiadást megért rendtörténetének az elbeszélésén alapul⁵⁵, ugyanis csak itt szerepel a Bernardino név, a többi rá vonatkozó forrás mindenütt Bernardónak (Bernardusnak) nevezi⁵⁶. MARCOS DE LISBOA Magyar Bernát történetét feltehetőleg MARIANO DA FIRENZE 1522-ben készült *Dialogo del Sacro Monte della Verna* című művéből merítette, mely a kolostor legkiválóbb szerzeteseit mutatja be. Az itt leírtak szerint Bernát laikus testvér több évig a kapus tiszttét betöltve élt a Verna hegyi kolostorban Leone da Firenze gvardián alatt, aki kétszer töltötte be ezt a tiszteket, 1447 és 1450, majd 1452 és 1454 között. Bernátot, akinek hő vágya volt, hogy a Verna szent hegyén lakjék, a magyarországi tartomány vikáriusa (vicario della sua provincia di Ungheria) küldte ide. Szerzetestársai szerint nemcsak az emberek, hanem az állatok iránt is nagy együttérzéssel viseltetett, enni adott a madaraknak, kutyáknak, még a vadon farkasainak is. Nem volt képes az előírt imákat végigmondani, mert alighogy egy miatyánkot elmondott, önkívületi állapotba jutott. Ezért Marco da Bologna, a generális vikárius kérésére V. Miklós pápa feloldozta őt az imák kötelme alól, csak annyit kellett elmondania, amennyit és ahogyan tudott. Olykor két-három napig is az erdőben elmélkedett, ahová kétszersült kenyeret vitt magával, hogy az éhség ne kényszerítse a kolostorba visszatérni. Egyszer, mikor a hegyről Bolognába küldték, csoda történt vele. A San Petronio bazilikában Marco da Bolognának a prédikációját hallgatva Jézus passiójáról, oly intenzitással élte át a hallottakat, hogy mikor a vikárius a prédikációja végén felmutatta a keresztet, olyan lázba jött, hogy feltépve a vasrácsot, mely a szerzetesek kápolnáját elzárta, egy madár röptének gyorsaságával fönt termelt a szószéken, hogy kiragadja a kezéből, úgy hogy a vikárius alig tudta lecsillapítani, magához téríteni. A nép lelkesedett érte, mindenki látni akarta és meg akarta érinteni. A vikárius látván a nép izgatottságát, azt mondta neki, jobb, ha visszatér a Vernára. A kolostorban nagy ünnepléssel fogadták, mert szerzetestársai attól tartottak, hogy a generális vikárius azért küldött érte, hogy az ő tartományába vegye föl.

MARIANO DA FIRENZE nyomán Bernardo alakja MARCOS DA LISBOA művén kívül még számos, latin, ill. olasz nyelvű ferences rendtörténeti műben szerepel⁵⁷, melyek itt-ott kibővítve, színezve adják elő a történetét. WADDING – nem tudni, milyen forrás alapján – azt írja, hogy Bernát két másik toszkániai, Grosseto környéki helyen is élt, az egykori San Benedetto alla Nave kolostorban és a scarlinói kolostorban.⁵⁸ S végül

⁵⁵ Az alábbi kiadást volt módomban látni: MARCO DA LISBONA 1680: III. 7. XLII.

⁵⁶ vö. MELLONI 1780: 40, 35. j.

⁵⁷ DI MIGLIO DA CETICA 1568; CIMARELLI 1621: p. 4, lib. 1, cap. 32; VITALE 1628: 262–264; vö. MELLONI 1780: 39–40.

⁵⁸ WADDING alapvető forrásként használta MARIANO DA FIRENZÉNEK egy nagyobb, mára elveszett művét is, az öt *Fasciculi Chronicarumot*, mely 1486-ig tárgyalta a rend történetét (vö. DELL'AMICO–GIORGI–ROGERS MARIOTTI 2007: 88). Talán ebben szerepeltek ezek a Bernát testvérré vonatkozó, további információk.

hozzáteszi: „Miután idővel Bernát szentségének híre minden tartományban elterjedt, a magyarok többször kérték Battista di Levantótól, hogy küldjék vissza a hazájába. Abban a különböző viszontagságoknak kitett tartományban, mely hol az obszervánsoknak, hol a konventuálisoknak volt alávetve, a viszályok viharai közepette, miután Bernát elhunyt, nem volt, aki a történetét leírja, és az utókor számára továbbadja, hol van eltemetve”⁵⁹. WADDING szövege olasz fordításban BENEDETTO MAZZARA több kötetes ferences legendáriumában terjedt⁶⁰.

Magyar forrásokban valóban nem sikerült eddig Bernát testvér nyomára akadni. A MARIANO DA FIRENZE által leírtak azonban fogódzókat adhatnak a további kutatásokhoz. Elbeszélése szerint Bernát testvért a magyar vikárius küldte a Verna hegyi kolostorba. Feltehetőleg Becsenyi/Bölcsényi Mihályról (Michael de Beczen/Bulchen) van szó, aki az 1448-ban létrejött önálló magyar obszerváns vikária vezetője volt 1456-ig⁶¹. Érdekes volna a hozzá kapcsolódó iratokat megvizsgálni, nem bukkan-e fel Bernát testvérről további adat. MARIANO DA FIRENZE elbeszélése többször is utal Bernát kapcsolatára a rend generális vikáriusával, Marco da Bolognával, akinek a prédikációját a S. Petronióban – MELLONI datálása szerint – 1453-ban hallgatta, s akinek a kérésére V. Miklós pápa jóváhagyta, hogy felmentsék az előírt imádságok betartása alól. Talán Marco da Bologna iratai között vagy a Vatikánban fellelhetők az erre vonatkozó dokumentumok; s esetleg a WADDING által említett két kolostorral és a Giovan Battista Tagliacarne di Levanto ciszmontán generális vikáriussal kapcsolatos források vizsgálata is további információkhoz vezethet Bernát testvér életéről...

A Magyar emlékek külföldön adatbázis munkálataiban az ikonográfiai kutatások során természetes módon fonódott össze a vizuális és a szöveges források vizsgálata. Az adatbázis folytatására anyagiak hiányában egyelőre nincs lehetőség. Addig is, míg ennek a feltételei megteremtődnek, a tárgyi emlékekhez kapcsolódó szövegek összegyűjtése és feldolgozása tovább folyik egy gyűjteményes kötet számára, mely a magyarokra vonatkozó itáliai hagyomány szöveges forrásait tartalmazza majd, szentekről, boldogokról szóló, ill. történeti legendákat.

Kulcsszavak: külföldi magyar emlékek, Ferenc-rend, Monte della Verna, Magyarországi Boldog István, bodonyi mártírok, Magyar Boldog Bernát.

Hivatkozott irodalom

- ARNALD OF SARRANT 2010. *Chronicle of the Twenty-Four Generals of the Order of Friars Minor*. English transl. by NOEL MUSCAT ofm. TAU Franciscan Communications, Malta. http://i-tau.com/franstudies/texts/chronica_final.pdf (2018. 01. 21.)
- BALANYI GYÖRGY 1925. Adatok a ferencrendiek tatárországi missziós működésének történetéhez. *Katholikus Szemle* 39/1–2: 70–84.

⁵⁹ WADDING 1932b: 511–512.

⁶⁰ MAZZARA 1680: 101.

⁶¹ KARÁCSONYI 1922: 330; CEVINS 2008: 621; KERTÉSZ 2015: 22–23, 69.

- BANFI, FLORIO 1935. Oddi di Perugia, P. Giacomo: La Franceschina. *Századok* 69: 473–478.
- BANFI, FLORIO 2005. *Magyar emlékek Itáliában*. Bőv., átdolg. kiadás, KOVÁCS ZSUZSA, SÁRKÖZY PÉTER szerk. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- BARFUCCI, BERNARDO 1982. *Il Monte della Verna*. Edizioni La Verna, Arezzo.
- BARTOLOMEO DA PISA 1906. *De Conformitate Vitae Beati Francisci ad vitam Domini Iesu*. 1. Analecta Franciscana, sive Chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum 4. Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, Quaracchi.
- BÖLCSKEY ÖDÖN 1928. Váradi István magyar ferencrendi áldozópap vértanúsága a tatárok városában, Bakcsi-Szarájban, 1334-ben. *Ferences Közlöny* 8: 80–83, 113–116, 144–146.
- CEVINS, MARIE MADELEINE DE 2008. *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450 – vers 1540)*. Bibliotheca Seraphico-Capuccina 83. Istituto storico dei Cappuccini, Roma.
- CIMARELLI, BARTOLOMEO 1621. *Delle Croniche dell'Ordine de' Frati Minori Istituito dal P. S. Francesco*. Barezzo Barezzi, Venezia.
- Chronica = *Chronica XXIV Generalium Ordinis Minorum (1369–1374)*. Analecta Franciscana, sive Chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum 3. Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, Quaracchi, 1897. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k114485d/f1.item> (2018. 01. 21.)
- DELL'AMICO, MARIA – GIORGI, ANNA – ROGERS MARIOTTI, JODIE 2007. *Gerino da Pistoia alla Verna. Un ciclo cinquecentesco di affreschi restituito alla luce*. Pazzini Editore, Verucchio.
- DEWEESE, DEVIN 1993. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania State University Press, University Park.
- DI MIGLIO DA CETICA, AGOSTINO 1568. *Nuovo Dialogo delle Devozioni del Sacro Monte della Verna*, Stampa Ducale, Firenze.
- GERINO francescani = GERINO DA PISTOIA, *Martirio di beati francescani*. Elektronikus leírókarton http://catalogo.fondazionezeri.unibo.it/scheda.v2.jsp?decorator=layout_resp&apply=true&locale=it&tipo_scheda=OA&id=40034&titolo=Gerino%20da%20Pistoia%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20Martirio%20di%20beati%20francescani (2018. 01. 21.)
- GERINO STEFANO = GERINO DA PISTOIA, *Martirio del beato Stefano d'Ungheria*. Elektronikus leírókarton http://catalogo.fondazionezeri.unibo.it/scheda.v2.jsp?locale=it&decorator=layout_resp&apply=true&tipo_scheda=OA&id=40031&titolo=Gerino+da+Pistoia%20C+Martirio+del+beato+Stefano+d%27Ungheria (2018. 01. 21.)
- GIACOMO DELLA MARCA 1911. *De excellentia Ordinis s. Francisci*. A cura di NICOLA DAL GAL. *Archivum Franciscanum Historicum* 4: 303–313.
- GIORGI, ANNA 2014. Il convento della Verna e l'Osservanza francescana. In: BALDINI, NICOLETTA, a cura di, *Altro monte non ha più santo il mondo. Storia, architettura ed arte alla Verna fra il XV ed il XVI secolo*, Atti del Convegno di Studi, Convento della Verna (Arezzo), 30 luglio–1 agosto 2012, Edizioni Studi Francescani, Firenze. 1–34.

- GLASSBERGER, NICOLAUS 1887. *Chronica*, Analecta Franciscana, sive Chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum 2. Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, Quaracchi. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k114557f/f240.item> (2018. 01. 21.)
- GOLUBOVICH, GIROLAMO 1913. *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'oriente francescano*. II. Collegio San Bonaventura, Quaracchi.
- GÖNCÖL CSABA 2016. 'Abdu'l-Ğaffār a kalmükök vallásáról. *Keletkutatás* Ősz: 75–92.
- HEVENESI GÁBOR 1737. *Ungaricae Sanctitatis Indicia, sive brevis quinquaginta quinque Sanctorum, Beatorum, ac Venerabilium memoria iconibus expressa*, per Leopoldum Berger, Trnaviae.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1922. *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KERTÉSZ BALÁZS 2015. *A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai 1448–1526*. Fontes historici ordinis fratrum minorum in Hungaria. Magyar ferences források 7. Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Budapest. http://archivum ferencesek.hu/letoltes/irodalom/Kertesz_Iratok.1448_1526.pdf (2018. 01. 21.)
- KOVÁCS SZILVIA 2017. Egy elfeledett magyar ferences passiójáról. Vallási problémák az Arany Hordában. *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica* 139: 55–65.
- LIGETI LAJOS 1985. *A Codex Cumanicus mai kérdesei*. Keleti értekezések 1. Körösi Csoma Társaság, Budapest.
- MARCO DA LISBONA 1680. *Croniche degli ordini instituiti dal P. S. Francesco*. Novello de Bonis, Napoli.
- MARIANO DA FIRENZE 1909. Compendium Chronicarum Fratrum Minorum. *Archivum Franciscanum Historicum* 2: 92–107, 305–318, 457–472, 626–641.
- MARIANO DA FIRENZE 1930. *Dialogo del Sacro Monte della Verna*, a cura di CIRO CANNAROZZI. Pacinotti, Pistoia.
- MAZZARA, BENEDETTO 1676. *Leggendario francescano*. 1. Bartolomeo Tramontino, Venetia. https://books.google.it/books?redir_esc=y&hl=it&id=JFJLAAAcAAAJ&q=22+aprile#v=onepage&q=aprile&f=false (2018. 01. 21.)
- MAZZARA, BENEDETTO 1680. *Leggendario francescano*. 2. Bartolomeo Tramontino, Venetia. https://books.google.it/books?id=UsqyKOoM2owC&printsec=frontcover&hl=it&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2018. 01. 21.)
- MELLONI, GIOVAMBATTISTA 1780. *Atti o memorie degli uomini illustri in santità nati o morti in Bologna*. 3. Lelio dalla Volpe, Bologna. https://archive.org/details/bub_gb_6acOAAAAQAAJ (2018. 01. 21.)
- MORELLI, LAURA 2018. La Verna crocevia di artisti fra il XVII e il XVIII secolo. Da Emanuele da Como a Gaetano Masoni. In: BALDINI, NICOLETTA, a cura di, *Altro monte non ha più santo il mondo. Storia, architettura ed arte alla Verna nel tempo del Granducato mediceo (secoli XVI–XVIII)*. Atti del convegno di studi, Convento della Verna (Arezzo), 26–28 luglio 2014. Edizioni Studi Francescani, Firenze. 1–53.
- ODDI, GIACOMO 1931. *La Franceschina*. A cura di NICOLA CAVANNA. I–II. Olschi, Firenze.
- PASZTOR, EDITH 1990. Beato Stefano d'Ungheria Martire. In: *Enciclopedia dei Santi, Bibliotheca Sanctorum*. 12. Città Nuova, Roma. <http://www.santiebeati.it/dettaglio/93672> (2018. 01. 21.)

- PUBBLICI, LORENZO 2009. Seray e il ruolo della capitale dell'Orda d'Oro. *Slavia* 1: 102–119. <http://www.slavia.it/> (2018. 01. 21.)
- PUBBLICI, LORENZO 2012. *Il caso di frate Pasquale da Vittoria nelle terre nell'Orda d'Oro*. https://www.academia.edu/18141582/Fra_la_citt%C3%A0_e_la_steppa._Il_caso_di_frate_Pasquale_da_Vittoria_nelle_terre_dell_Orda_d_Oro (2018. 01. 21.); ua: Gli occidentali nel cuore dell'Orda d'Oro, il viaggio di frate Pasquale da Vittoria nelle terre dell'Orda d'Oro. In: BALESTRACCI, DUCCIO – BARLUCCHI, ANDREA – ecc., a cura di, *Uomini, paesaggi, storie. Studi di storia medievale per Giovanni Cherubini*. 1. SeB, Siena. 711–724.
- RICHARD, JEAN 1977. *La Papauté et les missions d'Orient (XIII–XVe siècles)*. École Française de Rome, Roma.
- RYAN, JAMES D. 1998. Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia. *Journal of the Royal Asiatic Society* 43: 411–421.
- SCARPELLINI, PIETRO 1985. I tre illustratori della Franceschina (ms. 1238 della Biblioteca Augusta di Perugia). In: SESTI, EMANUELA, a cura di, *La miniatura italiana tra gotico e Rinascimento*. II. Atti del II Congresso di Storia della Miniatura Italiana, Cortona 24–26 settembre 1982. Olschki, Firenze. 701–718.
- SERAFINI, ALESSANDRO 2000. Gerino Gerini (Gerino da Pistoia). In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. 53. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma. [http://www.treccani.it/enciclopedia/gerino-gerini_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/gerino-gerini_(Dizionario_Biografico)/) (2018. 01. 21.)
- SZALKAI BALÁZS 1860. Blasii de Zalka et continuatorum eius cronica fratrum minorum de observantia provinciae Boznae et Hungariae. FRANCISCUS TOLDY ed. *Analecta monumentorum Hungariae historica*. Pestini. 213–315.
- SZALKAI BALÁZS 1984. A bosznai és a magyarországi minoriták krónikája. CSONKA JÁNOS ford. In: V. KOVÁCS SÁNDOR vál. *A magyar középkor irodalma*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 639–669; valamint: DÉRI BALÁZS ford. In: TARNAI ANDOR – MADAS EDIT szerk. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez – Középkor (1000–1530)*. Tankönyvkiadó, Budapest. 1991. http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=225_231_obszervansok_kronikaja (2018. 01. 21.)
- SZÁNTÓ KONRÁD 1996. A ferencesek tevékenysége Magyarországon az Anjouk korában. In: *Jászsági Évkönyv*. Jászberény. 133–156. http://epa.oszk.hu/02200/02295/00004/pdf/EPA-02295_Jaszsagi_Evkv_1996_133-tol.pdf (2018. 01. 21.)
- TAKÁCS INCE 1942. Krim félszigetének és vidékének középkori kereszténysége. *Theologia* 9: 59–74.
- TĀNASE, THOMAS 2003. *Il regno di Ungheria e le missioni francescane nelle regioni sotto la dominazione mongola dal XIII al XV secolo: un esempio di geopolitica religiosa*. Associazione culturale Larici. www.larici.it/culturadellest/storia/storia/tanase/tanase.pdf (2018. 01. 21.); ua. franciául: Le royaume de Hongrie et les missions franciscanes dans les régions sous domination mongole du XIIIe siècle au XVe siècle: un exemple de géopolitique religieuse. *Annuario dell'Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica* 5: 113–131.
- TARDY LAJOS 1980. *A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században*. Körösi Csoma Kiskönyvtár 17. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- TARNAI ANDOR 1973. A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 77/2–3: 135–147.
- VÁSÁRY ISTVÁN 2013. Az aranyhordai és iráni mongol uralkodók iszlámra térésének narratívái. In: *Conversio*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai. Budapest. 163–172. <http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/u5/163-172-Vasary%20Istvan.pdf> (2018. 01. 21.)
- VÁSÁRY ISTVÁN 2014. *Többnyelvűség és kulturális kölcsönhatások az Arany Hordában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- VITALE, SALVATORE 1628. *Monte Serafico della Verna*, Zanobi Pignoni, Firenze. https://books.google.it/books?id=4BQLYdfave8C&printsec=frontcover&hl=it&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2018. 01. 21.)
- WADDING, LUCAS 1932a. *Annales Minorum seu trium Ordinum a San Francisco institutorum*. 7. 1323–1346. Frati Editori, Quaracchi.
- WADDING, LUCAS 1932b. *Annales Minorum seu trium Ordinum a San Francisco institutorum*. 12. 1448–1456. Frati Editori, Quaracchi.
- WINTERTHUR, JOHANNES VON 1924. *Chronica Iohannis Vidoturani. Die Chronik Johannis von Winterthur*. CARL BRUN–FRIEDRICH BAETHGEN hrsg. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, n.s. 3. Weidmann, Berlin. <http://daten.digital-sammlungen.de/0000/bsb00000684/images/index.html?ip=193.174.98.30&id=00000684&seite=184> (2018. 01. 21.)
- ZANOTTI, GINO 1982. La Biblioteca della famiglia Tini al sacro convento di S. Francesco, *Atti Accademia Proporziana del Subasio* 6/6: 135–143.

Képek

1. kép: Gerino da Pistoia: *Kapisztrán Szent János* (DELL’AMICO–GIORGI–ROGERS MARIOTTI 2007: 142)
2. kép: Gerino da Pistoia: *Marchiai Szent Jakab* (DELL’AMICO–GIORGI–ROGERS MARIOTTI 2007: 129)
3. kép: Gerino da Pistoia: *Magyarországi Boldog István* (DELL’AMICO–GIORGI–ROGERS MARIOTTI 2007: 99)
4. kép: *Magyarországi Boldog István* (Perugia, Biblioteca Augusta, ms. 1238, f. 272v)
5. kép: *Magyarországi Boldog István* (Assisi, Biblioteca Porziuncola ms. 46, f. 308r)
6. kép: *Magyarországi Boldog István* (Assisi, Biblioteca Porziuncola ms. 46, f. 308v. Az 5. és 6. képet a Biblioteca Porziuncola szíves engedélyével közöljük.)
7. kép: *Magyarországi Boldog István* (Perugia, Monastero Clarisse S. Erminio, ms. s. n., Franceschina, f. 164v)
8. kép: Gerino da Pistoia: *Öt bodonyi mártír* (DELL’AMICO–GIORGI–ROGERS MARIOTTI 2007: 108)
9. kép: *Magyar Boldog Bernát* (fotó: KOVÁCS ZSUZSA)

W. SOMOGYI JUDIT

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
somogyi.judit@btk.ppke.hu

Forrás, érték – más szemmel

Source, value – with a different eye

This paper analyses 15th century documents of Italian language connected with monoalphabetical ciphering (coded and decoded texts, code books). Previously these documents were studied practically only for their content, regardless of their language. We summarize the properties of monoalphabetical methods and code-change processes and briefly characterize the documents. We found that many elements of the homophonic-cipher system used in this period, the nature of the code-change processes, the linguistic habit of coding persons and the properties of the coded and decoded documents could, jointly and severally, cause changes in the language and also in the content of the documents.

We argue that the linguistic study of these documents can contribute to extend our knowledge about the linguistic habits of the age.

Keywords: homophonic ciphering, code change, cryptogram, linguistic properties, revaluation.

1. Bevezetés. Az európai levéltárakban őrzött késő középkori és kora újkori írásos dokumentumok meghatározó része az adott kor diplomáciai gyakorlatához kötődik, így ezek az iratok konkrét történelmi és nyelvi adatokon kívül a hatalmi központok között fennálló kapcsolatok rendszerére és működésére vonatkozó ismereteket is tartalmaznak. A XIV. század második felében néhány itáliai régióban új, az alfabetikus írásrendszerre támaszkodó, és azzal párhuzamosan működő kapcsolattartási forma jelent meg (BERARDI–BEUTELSPACHER 2001: 158), amelynek keretében egyes leveleket már részben vagy egészben rejtjelezett változatban juttatták el a címzettnek. Az információ megosztását vagy az abból való kizárást szabályozó titkosítási eljárások a későbbiekben Európa-szerte elterjedtek, és napjainkban is a hatalomgyakorlás egyik eszközének számítanak. Az említett periódus – különösen a XV. századi dokumentumokban megfigyelhető egyéni kezdeményezéseknek és próbálkozásoknak köszönhetően – a „klasszikus kriptográfia” meghatározó korszaka, amelyben megtalálhatók a ma is használatos titkosítási eljárások gyökerei. Ez az időszak egyben a nemzeti nyelvek kialakulásának és elterjedésének fontos állomását is jelenti: a fennmaradt XV. századi olasz írott szövegek például az olasz nyelv norma előtti állapotát, egyéni megoldásokat, regionális változatokat dokumentálnak.

A korszakban keletkezett alfabetikus rendszerű diplomáciai iratok több tudományterület értékes forrásai. Ugyanezek rejtjelezett formában fennmaradt változatának vizsgálatára korábban csak elvétve került sor, elsősorban a tartalom megismerésének céljából, ha a dekódolt verzió elveszett. Néhány ritka eset kivételével, mint például FRANCA PETRUCCI NARDELLI, aki tanulmányában kódolt szövegekben megfigyelhető hibázásokra figyelmeztet (PETRUCCI NARDELLI 1986: 396–399), a rejtjelezési dokumentumok nyelvi jellemzői szinte teljes mértékben kívül estek a tudományos érdeklődés látókörén, jóllehet egy kódolt szöveg és annak dekódolt változata eltérő strukturális és nyelvhasználati változatokat tartalmazhatnak, a kódváltási folyamatokat kísérő pszichológiai tényezőkre utaló információkat rögzíthetnek. Jelen tanulmány ezeknek a forrásoknak nyelvi tartalmára szeretné ráirányítani a figyelmet. Több olasz nyelvű, XV–XVI. századi keletkezésű, itáliai levéltárakban őrzött forrás (rejtjelezési iratok és kódkulcsok),¹ valamint néhány XIII. és XVI. századi, Itáliához köthető kódkulcs és diplomáciai levél nyelvi adatainak elemzési eredményei arra utalnak, hogy – az adott periódusban keletkezett nyílt szövegekhez hasonlóan – ezek a dokumentumok is a nyelvtudomány értékes forrásai közé tartoznak, ennek megfelelően korábbi értékesítésük felülvizsgálatra szorul. Ennek alátámasztására és egyben lehetséges vizsgálati területek megjelölése céljából, az alábbiakban – egy rövid történeti áttekintést követően – a korszakban alkalmazott rejtjelezési eljárás és az eljáráshoz kapcsolódó dokumentumok főbb jellemzői kerülnek bemutatásra.

2. Történeti áttekintés. A nyugati kriptográfia kezdeti időszakában használt egyszerűbb, ún. egyábécés (monoalfabetikus) behelyettesítéses rendszerek, amelyekben egy betűt egy fantáziaszimbólummal (vagy másik betűvel, számmal stb.) feleltettek meg, a XV. században egyre bonyolultabb, ún. homofonikus struktúrákká bővültek: ezekben egy betűt több rejtjellel helyettesítettek, és a szimbólumkészletekbe különböző biztonsági elemeket is beiktattak. A XVI. sz. elejére az eljárásban lévő lehetőségek többé-kevésbé kimerültek; mivel a biztonság kérdése fokozatosan háttérbe szorította az alfabetikus rendszerekre jellemző funkcionális ökonómiát (MANCINI–TURCHETTA 2014: 65), a rejtjelek számának növekedése miatt a kódolás és a dekódolás egyre nehezkesebbé vált, miközben a kódrendszerek biztonsági szintje nem, vagy csak alig emelkedett. A század folyamán egy újabb módszer is előtérbe került, amely fokozatosan kiszorította a korábbi monoalfabetikus struktúrákat: az ún. többábécés (polialfabetikus) eltolásos rendszereknél nem volt szükség fantáziajelekre vagy a szimbólumok számának növelésére – ugyanannak az ábécének (vagy

¹ A dokumentumok jelentősebb része magyar vonatkozású diplomáciai irat, amelyek a PPKE Olasz Tanszékén a Vestigia program keretében 2010–2015 között (az OTKA 81430. számú kutatási projekt támogatásával) végzett kutatások során kerültek feltárára. A kutatás témája: „XIV–XVI századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban”. A feltárt dokumentumok digitális fénykép formájában a Vestigia kutatási program keretében kialakított adatbázis Infocus rendszerében (<http://vestigia.hu>) megtekinthetők.

számsornak) a kezdő elemét módosítva, az eltolás mértékét menet közben akár meg is változtatva lehetett kódolni.

3. Monoalfabetikus eljárások. A monoalfabetikus módszer működését tekintve szimmetrikus kulcsú titkosítás, vagyis a küldő és a fogadó ugyanazzal a kulccsal dolgozik. A levél küldője a titkosításra szánt, alfabetikus rendszerben megalkotott (nyílt) szöveget (az egyszerűség kedvéért a továbbiakban A betűvel jelölve) az adott kódkulcs (k) segítségével kódolt szöveggé (B) alakítja át, és ezt küldi el a címzettnek.² A kriptogramm (B) dekódolását a címzett a nála lévő kulcs (k) segítségével végzi el, ennek eredménye (C) az eredetivel (A) elvileg mindenben megegyező, alfabetikus (nyílt) szöveg. Egy protoszöveg (A) tetszőleges számú és rendszerű kulccsal kódolható. A folyamat egyszerűsített ábrázolása az (1) pont alatt olvasható:

$$(1) \quad A + k_n \rightarrow B_n \dots\dots\dots B_n + k_n \rightarrow C_n (= A)$$

A kódolás és dekódolás eredményeként létrejövő változatokban a protoszöveg tartalma és nyelve ugyanaz maradt, de grafikai és nyelvi, nyelvhasználati jellemzői több tekintetben módosultak. Szembeötlő grafikai különbség például, hogy a kódolt szövegekben általában nincs szóköz, hiányzik a korabeli írásmódra jellemző – bár a norma előtti időszakban még ingadozó használatú – mondatkezdő vagy tulajdonnevet jelölő nagybetű, a központosítás, az ékezethasználat, vagy a latinból örökölt ún. tírói rövidítés (MIGLIORINI 1996: 259–260).

A monoalfabetikus rendszerű kódolás, jóllehet az eljárás korai periódusában alkalmazott kódrendszerekben egy betűt mindig ugyanazzal a grafémával helyettesítettek, nem tekinthető betű szerinti átírásnak (más néven: transliterációnak). Ez utóbbi esetben ugyanis f o n é m a – g r a f é m a közötti megfelelésen alapuló, konvencionális rendszerek (például a latin ábécé, a cirill ábécé) közötti váltásról, tehát alfabetikus grafémák közötti megfelelésről van szó (CARDONA 2009: 9); a betűkészletek mindenki számára szabadon hozzáférhetők, többé-kevésbé állandók. A rejtjelezés során, ezzel szemben, eltérő tulajdonságokkal rendelkező rendszerek közötti váltásról van szó. Ennek megfelelően a megfeleltetés a kódolásnál alfabetikus graféma és szimbolikus graféma között, dekódoláskor ellenkező irányban, azaz szimbolikus graféma és alfabetikus graféma között történik. A szimbólumkészletek egyéni kialakítású, limitált hozzáférési lehetőségű, nem állandó és nem konvencionális rendszerek.

A transliteráció és a kódolás közötti eltérést a homofonikus rendszerekben alkalmazott szimbólumok értéke is mutatja. A XV. századi rendszerek túlnyomó

² A folyamat egyszerűsített leírása, valamint a további, a rejtjelezéssel vagy a rejtjelezési dokumentumokkal kapcsolatos megállapítások teljes mértékben vagy nagy százalékban kódolt dokumentumokra vonatkoznak.

többségében a legtöbb rejtjel alfabetikus, vagyis nyelvi tartalmat közvetítő megfelelővel rendelkezett, de a rendszerek szerves részét képezték nyelvi tartalmat nem közvetítő szimbólumok is (pl. zéró értékkel bíró, ún. nullitás; nyelváltást jelölő, ún. értesítő jel; érvénytelenítő jel stb.), amelyek feladata a nyelvi tartalom közvetítésének szabályozása volt a kódrendszer minél magasabb szintű biztonsága érdekében. Alfabetikus megfelelőként, a diakritikus elemekkel nem számolva, állhatott egy egyetlen magánhangzót v. mássalhangzót jelölő, egyelemű graféma (betű),³ vagy – összevont egységként – egy hosszabb-rövidebb fonémásor: dupla mássalhangzó, szótag (pl. *ba-*, *bo-*), egy szó, több szóból alkotott szókapcsolat, például tulajdonnév, földrajzi név (W. SOMOGYI 2018: 37).

Az eljárások közötti különbségeket a (2a) alatti, 22 betűből (grafémából) álló szövegrész különböző grafikai változatai is mutatják. (2b) alatt a szöveg betűhű átiratát adtuk meg cirill karakterekkel; (2c) alatt egy tetszőlegesen kialakított, mono-alfabetikus kód alapján (amelyben a szimbólumokat kétjegyű számok alkotják), a korabeli gyakorlatnak megfelelően szóközök nélkül átírt változata szerepel (a számokat és – a következő sorban közölt – alfabetikus megfelelőket egymástól kötőjellel elkülönítve). Az (2d) és (2e) alatti megoldások az előzőhöz hasonlóan virtuális kódolási lehetőségeket példáznak: (2d)-ben homofónok és összevont formák, (2e)-ben összevonások és nullítások [X] alkalmazásával. A két utóbbi példa arra is rámutat, hogy a komplexebb rendszerek a grafémaszám változtatásának lehetőségével is kiegészítik a módszer jellemzőit (vö. az összevonás eredményeként (2d)-ben a grafémák száma 16, (2e)-ben, a beillesztett nullítások ellenére, csak 13):

(2)

- a. hat kifli meg kilenc banán
- b. хат кифли мег киленц банан
- c. 19-20-21-22-23-24-25-23-26-27-28-22-23-25-27-29-30-31-20-29-32-29
h-a-t-k-i-f-l-i-m-e-g-k-i-l-e-n-c-b-a-n-á-n
- d. 41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51-52-53-54-55-56
h-a-t-k-i-f-l-i-m-e-g-k-i-l-e-n-c-ba-ná-n
- e. 79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91
hat-ki-f-X-li-X-me-g-kilenc-ba-X-ná-n

4. A kódváltás. A rendszerek közötti váltás nemcsak a grafémák mechanikus felcserélését jelentette. A kódoló, a rejtjelkulcs alapján, az egyes betűket vagy nagyobb egységeket (szótag, szó stb., l. fentebb) helyettesítő kódjeleket egymás után, szóköz nélkül írta, és közjük – belátása szerint – beillesztett egy-egy nem-alfabetikus

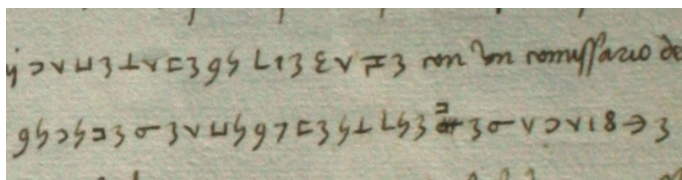
³ A XV. századi olasz nyelvben a latinban nem létező palatális mássalhangzók írásmódja még elég bizonytalan volt. A korabeli rejtjelezők a leírt betűk alapján kódoltak, azaz pl. a *bagno* [baɲno] 'fürdő' főnév négy fonémáját öt szimbólummal feleltették meg.

jelentésű szimbólumot (biztonsági elemet) is. Az így módon redukált, de egyben új elemekkel ki is egészített kriptoszöveg (B) a dekódolás során nyerte vissza alfabetikus formáját (C): a dekódoló a szimbólumok helyettesítésével párhuzamosan kihagyta belőle a kódoláskor hozzáadott biztonsági elemeket, feloldotta az összevonásokat, a szavak közé szóközt iktatott be, és – a szokásos írásmód szerint – nagybetűt, tirói rövidítést stb. is alkalmazott.

A kétszeres átalakítás eredményeként a szöveg nyelvi jellemzői a rendszerek közötti eltérésekre (grafémák értéke, funkciója), a kódváltási folyamatokra (behelyettesítés, redukció, kiegészítés) és a folyamatot végző személyek nyelvhasználati szokásaira visszavezethető okok miatt többé-kevésbé módosultak. A változások nagyobb részét, az eljárás jellegéből adódóan, a kódváltást végző személyek tudatos döntései eredményezték, de sok elem szándékuktól függetlenül került be a szövegekbe.

4.1. A dokumentumok vizsgálata. A rejtjelezett szöveg nyelvi jellemzőinek vizsgálata a szimbólumok behelyettesítése után lehetséges. A meglévő kódkulcs, vagy annak hiányában a fennmaradt dekódolt változat segítségével rekonstruált kulcs alapján végzett behelyettesítés eredménye az általában ismeretlen vagy lapangó⁴ protoszöveg (A) rekonstruált változata. Mint minden alfabetikus rendszerű írásban, ebben is megfigyelhetők a szöveg fono-morfológiai tulajdonságai, vagy hogy a kódoló milyen megoldásokkal élt a rejtjelkulcs alapján rendelkezésére álló lehetőségek közül (például betűnként kódolt-e vagy alkalmazott összevonásokat is), hogy mennyire volt figyelmes, észrevette-e, ha hibázott stb., ahogy az 1. sz. képen látható szövegrészletben megfigyelhető, amelyen a kódoló áthúzta a tévedésből írt rejtjelet, és föléje írta a megfelelő szimbólumot.

A rekonstruált (A) változat nyelvi jellemzői a továbbiakban összevethetők a kriptogramm (címezett által) dekódolt változatának (C) jellemzőivel. Ez utóbbi a

1. kép

szöveg újabb átalakításához kapcsolódó jelenségekre utaló elemeken kívül általában tartalmaz olyan dialektális formákat is, amelyek a dekódolást végző személy által használt regionális nyelvváltozatot jellemzik. A (3) alatt idézett, ugyanannak a levélnek kódolt és dekódolt változatát tartalmazó szövegrészletben több, különböző jellegű eltérés is megfigyelhető, pl. mássalhangzó kettőzés (*ambasatore* helyett *ambassatore*), grafikai latinizmus (*ancora* helyett *anchora*), névelő helyett mutató

⁴ A kódolt szöveget és annak dekódolt verzióját az esetek többségében a címeztnél (vagy a kézbesítési helyen) őrizték; még feltárára vár, hogy egy kiinduló szöveg feltételezett őrzési helyén (küldő székhelye) fellelhető dokumentumokban van-e a kódolás tényére utaló értékelhető adat.

névmás beillesztése (*lo* helyett *questo*) stb. A (3a) egy 1490. április 2-án Bécsben rejtjelezett levél Milánóban dekódolt változatának⁵ első két sorát tartalmazza; a (3b) alatt ugyanez a szövegrész olvasható, a kódolt és a dekódolt változat segítségével rekonstruált kulcs segítségével (a rejtjelek beazonosítása alapján) feltárt kiinduló szövegből (szóközökkel, de nagybetű, írásjel, ékezet stb. nélkül); a (3c) a dekódolt szöveg magyar megfelelőjét tartalmazza. Az eltéréseket mutató elemeket a dekódolt változatban ritkítás jelöli:

(3)

- a. [Lo] A m b a s s a t o r e del Turco e a n c h o r a qua una sola volta q u e s t o serenissimo S i g n o r e R e | l h o r olduto li prelati : et a l c u n i baroni sono stati s e c o : Dopoi molte volte | [...]
- b. [Lo] ambasatore del turco e ancora qua una sola volta lo serenissimo re de hungaria lha olduto li prelati et alcun baroni sono stati sico dopoi molte volte [...]
- c. [A] török követ még itt van, ez a szentséges király egyszer | meghallgatta a prelátusokat; és néhány báró vele volt; azután több alkalommal | [...]

5. A rejtjelezési dokumentumok jellemzői. Az előzőekben láttuk: a rejtjelezési eljárás több dokumentum létrehozását eredményezi, amelyek különböző módon kapcsolódnak egymáshoz, és zárt csoportot (dokumentumcsaládot) alkotnak. Minden csoport meghatározó eleme a rejtjelkulcs, amely az adott rendszer elemeit és szabályait írja le; adott kulccsal kódolt szöveget csak ugyanazzal a kulccsal alakíthatunk vissza nyílt szöveggé. A kriptogramm (B) és annak dekódolt verziója (C) ugyanannak a protoszövegnek változatai, vagyis tartalmilag és nyelvileg korreferensek, de (B) más kódrendszerben közvetíti az adott a nyelvi tartalmat.

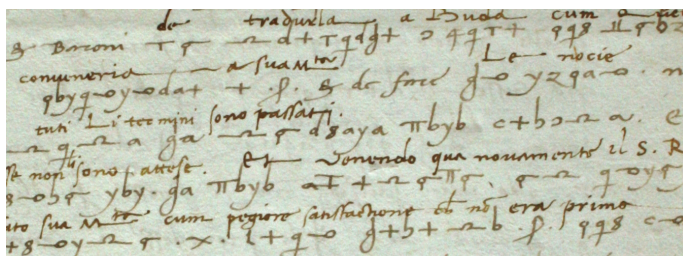
A csoport tagjai egymást eltérő mértékben feltételezik. A függőségi kapcsolat a dekódolt szöveg (C) esetében a legerősebb, mivel ez a kulcs és a kriptogramm nélkül nem jöhet létre. A kódolt változat létét a kulcs és a protoszöveg biztosítja, de ez utóbbiak a csoport egyik tagjától sem függenek. A függőségi viszonyban álló családtagok forrásértéke eltér a független tagok esetében megfigyelhető értéktől. Önmagában tekintve a csoport minden tagja tartalmi vagy nyelvi, keletkezéstörténeti stb. vizsgálatok forrása lehet; a függő tagok forrásértékére pozitív hatást gyakorol az a tény, hogy – függő helyzetüknél fogva – a csoport más elemeire, (C) esetében az összes többi tagjára utalnak.

5.1. A rejtjelezési dokumentumok forrásértéke. A rejtjelezési dokumentumok forrásértékét korábban információtartalmuk és a tartalomhoz való hozzáférés lehetősége szabta meg, annak függvényében, hogy az őket befogadó dokumentumcsalád

⁵ Maffeo de Bullis da Treviglio követ levele Ludovico Maria Sforza herceg számára, Archivio di Stato di Milano, Cart. Visconteo-Sforzesco, 642; Inf. 267.

melyik tagja maradt fenn, ugyanis gyakran előfordult, hogy biztonsági okból a levél címzettje (vagy küldője) semmisítette meg valamelyik dokumentumot (SENATORE 2003: 154). Ha a család minden tagja rendelkezésre állt,⁶ közülük a dekódolt változat számított a legértékesebbnek, mivel közvetlen hozzáférést biztosított a tartalomhoz, és ezzel tulajdonképpen (szinte) semlegesítette a család többi tagjának forrásértékét. A dekódolt változat hiányában a kódolt verzió megfejtését biztosító rejtjelkulcs értéke került előtérbe. Tartalmi szempontból, egy kódolt szöveg önmagában csak akkor rendelkezett számottevő forrásértékkel, ha sikerült feltörni a kódot. Ha egyedül a kódkulcs maradt fenn, ennek forrásértékét csak az esetlegesen benne szereplő, ún. nómenklatúra elemek (nevek, helynevek) adták.

Ugyanezek a dokumentumok más megítélés alá esnek, ha célunk az említett információtartalmat közvetítő nyelv jellemzőinek megismerése. Forrásértékük meghatározásánál ebben az esetben is a szempontok között szerepel, hogy ténylegesen hány és melyik családtag fellelhető; a dokumentumok közül azonban egyik sem rendelkezik olyan jellemzőkkel, amelyek alapján képes lenne semlegesíteni a többi értékét. Ahogy arról a 4.1. alatt már említés történt, a kódolt változathoz (B) a kulcs segítségével rekonstruálható a protoszöveg (A), amely összevethető a dekódolt változattal (C) is. Ez utóbbi, a protoszöveghez hasonlóan, a korabeli keletkezésű nyílt szövegek forrásértékével rendelkezik. A rejtjelkulcsok, jóllehet összefüggő szöveget

2. kép

csak ritkán tartalmaznak (ilyen lehet például a kódolásra vonatkozó rövid szabály), minden esetben rögzítenek nyelvi adatokat, mint például a kulcs „kötelező” elemeként megjelenő ábécé hang-betű megfele-

leltetése, a nómenklatúrában felsorolt egységek alakja, írásmódja stb. (W. SOMOGYI 2016: 197–198).

Megkülönböztető értékkel bírnak azok a fennmaradt kriptogrammok, amelyekbe a dekódolást végző személy közvetlenül beírta az egyes szimbólumok alfabetikus megfelelőjét, ahogy ez a 2. képen is megfigyelhető. Ezek az iratok ugyanis egyetlen dokumentumban tartalmazzák az előzőekben felsorolt elemzési lehetőségeket: a konkrét (leírt) elemek (szimbólumok és alfabetikus megfelelőik) nemcsak a rejtjelkulcs, de annak segítségével a protoszöveg rekonstruálását is megengedik.

⁶ A kódolt (B), dekódolt (C) és a kulcs (k) figyelembe vételével.

6. Összegzés. A bemutatott késő középkori és kora újkori keletkezésű rejtjelezési dokumentumok korábban csak a tartalmuk miatt, vagy a tartalomhoz való hozzáférés lehetőségének függvényében bizonyultak értékes forrásoknak; nyelvi vonatkozásaik vizsgálatára csak elvétve került sor.

A tanulmány rámutatott arra, hogy a Nyugat-Európa egyes területein az adott korszakban (elsősorban a XV. században) alkalmazott homofonikus titkosítási rendszerek elemeinek többsége, a kódváltási folyamatok jellege, a folyamatokat végző személyek nyelvhasználati szokásai, valamint a kódváltások eredményeként létrejött dokumentumok jellemzői külön-külön és együttesen is alkalmasak voltak arra, hogy változásokat idézzenek elő a dokumentumok nyelvezetében, esetenként akár tartalmában is.

A rejtjelezési dokumentumok nyelvi tulajdonságaira vonatkozó vizsgálatok eredményei új ismeretekkel bővíthetik meglévő tudásunkat, de egyben lehetőséget nyújtanak korábban feltárt dokumentumtartalmak forráskritikai szempontú elemzésére is.

Kulcsszavak: homofonikus rejtjelezés, kódváltás, kriptogramm, nyelvi jellemzők, újraértékelés.

Hivatkozott irodalom

- BERARDI, LUIGIA – BEUTELSPACHER, ALBRECHT 2001. *Crittologia. Come proteggere le informazioni riservate*. Franco Angeli, Milano.
- CARDONA, GIORGIO RAIMONDO 2009. *Antropologia della scrittura*. UTET, Torino.
- MANCINI, MARCO – TURCHETTA, BARBARA szerk. 2014. *Etnografia della scrittura*. Carocci, Roma.
- MIGLIORINI, BRUNO 1996. *Storia della lingua italiana*. Bompiani, Milano.
- PETRUCCI NARDELLI, FRANCA 1986. Il testo e la cifra. Per lo studio di un modo di trasmissione „disturbato”. *QFIAB* 66: 393–401.
- SENATORE, FRANCESCO 2003. „Uno mundo de carta”. *Forme e strutture della diplomazia Sforzesca*. Liguori, Napoli.
- W. SOMOGYI JUDIT 2016. Caratteristiche strutturali di cifrari monoalfabetici italiani nei secoli XIV e XV. *Verbum* XVII/1–2: 195–217.
- W. SOMOGYI JUDIT 2018. Rövidítési formák itáliai keletkezésű, rejtjelezett kéziratokban. In: BOROS ISTVÁN – TAKÁCS LÁSZLÓ szerk., *Litteris vincimur*. Szent István Társulat, Budapest. 31–42.

Képek

1. kép: Részlet Aragóniai Beatrix leveléből, Pozsony, 1482. 06. 08, Archivio di Stato di Modena, Carteggio Principi Esteri, busta n.2 (Inf. 1960)
2. kép: Részlet Beltrame Costabili leveléből, 1491. 06. 21 (21r), Archivio di Stato di Modena, Cancelleria Ducale Estero, Ambasciatori n.2 (Inf. 2977).

ZSOLDOS ENDRE

Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont

Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet

e_zsoldos@yahoo.com

Csillagásztörténeti kutatások a Csillagdában A csillagoktól Jókai Morig

Studies on the history of astronomy in the Konkoly Observatory From stars to Mór Jókai

The history of astronomy and in general the history of sciences can use several types of sources. Most of these can be found in the library of the Konkoly Observatory. The property of the library is used for various purposes. The more recent articles can be used in astrophysical research, while older papers are useful for historical studies (although they can be of use for astrophysics occasionally, too). Though our journals, books and manuscripts usually serve as sources for the history of astronomy, they can occasionally be of help for other fields of historical research. For example, the manuscript of the lectures held by Lawrence Gröber at the University of Pest shows what was taught as physics in the period of 1832–1834. The paper lists several of the results in order to show the utilization of the library to historical research and indicates possibilities for future studies.

Keywords: Konkoly Observatory, library, history of astronomy, history of science, 19th century.

1. Bevezetés. A Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézetének (a továbbiakban Csillagda) könyvtára kiválóan alkalmas csillagásztörténeti kutatásokra. Számos folyóirat 19. századi indulása óta megvan (bár most ideiglenesen nem hozzáférhetők), és a könyvvállomány is jelentős. A könyvtár állománya több említésre méltó forrásból gyarapodott. A legfontosabb ezek közül az egykori Gellérthegyi Csillagda hagyatéka, legalábbis az a része, mely túlélte Buda 1849. évi ostromát (RÉTHLY 1948). E könyvek egy része a nagyszombati egyetemről származott, más részüket a gellérthegyi csillagászoktól (Pasquich János, Tittel Pál) örökölte meg az obszervatórium. Másik igen jelentős forrás a kiskertali Podmaniczky-könyvtár volt. Ezt 1890-ben alapította Podmaniczky Géza és felesége, Degenfeld-Schomberg Berta, és főleg hungarikumokat gyűjtöttek (H. HUBERT 2010: 231–232). Mivel amatőr csillagászok is voltak mindketten, így ilyen témájú könyvekből is komoly gyűjteményt hoztak létre. Az alapítók halála után Tass Antal (1876–1937), a Csillagda akkori igazgatója meggyőzte az örökösöket, hogy a csillagászati

és fizikai témájú műveket ajándékozzák a Csillagdának (KELÉNYI 1930b: 261–262). A könyvtár állománya azóta is folyamatosan gyarapszik.¹

A tudománytörténeti kutatásokhoz számos forrás áll rendelkezésre könyvtárunkban. De mi minősül forrásnak? HELGE KRAGH nyomán így oszthatjuk fel a forrástípusokat (KRAGH 1994: 122): (1) kéziratok (levelek, naplók, jegyzetek, cikk-kéziratok), (2) hivatalos iratok (intézeti jelentések, álláshirdetések stb.), (3) cikkek (theses, preprints, megjelent cikkek), (4) összefoglalások (reviews, textbook), (5) önéletrajzok (könyv, interjú stb.), (6) nem csillagászati intézmények ezzel kapcsolatos iratai (pl. ajándékozás), (7) egyéb írások (ismeretterjesztés, újságok), (8) ehhez kapcsolódó intézmények (pl. Akadémia). Ezek közül közvetlenül a tudományhoz kapcsolódik az (1), (3) és (4), a környezetéhez a (2), (6) és (8), és a résztvevőkhöz, azaz esetünkben a csillagászokhoz az (5). A jövőben ezek közül a levelek, cikk-kéziratok – mint források – feltehetően el fognak tűnni az e-mailek és online szövegszerkesztések elterjedése miatt.

A felsoroltak közül a Csillagda könyvtárában az (1) – (7) pontokhoz tartozó források mind megtalálhatók: könyveink a 16. századtól, folyóirataink a 18. századtól kezdve. Több intézeti munkatárs hagyatéka is bekerült az állományba, köztük például korábbi igazgatóké (Detre László, Szeidl Béla) és könyvtárosé (Vargha Domokosné). És természetesen számos, a Csillagdával kapcsolatos régi irat eredetije vagy másolata is olvasható itt. Az alábbiakban ismertetni fogok néhány tudománytörténeti eredményt, mely a Csillagdában született, nagyrészt az itteni anyag felhasználásával. Utána pedig felvázolom a lehetőségeket a további kutatásokhoz.

2. Néhány eddigi eredmény. A csillagászat magyarországi történetének minden részletre kiterjedő megírása még várat magára. TASS ANTAL és KELÉNYI B. OTTÓ rövid összefoglalásai után M. ZEMPLÉN JOLÁN fizikatörténeteiből tájékozódhatunk a csillagászat hazai sorsáról (TASS 1928, KELÉNYI 1930a: 5–50, ZEMPLÉN 1961, ZEMPLÉN 1964). Egyes személyekről vagy témákról azonban szerencsére már kitűnő munkák születtek a Csillagdában és azon kívül is (például MOJZES 1986, SZÉKELY 1999, FARKAS 2011).

A csillagdai kutatások elindítója és motorja egykori könyvtárosunk, VARGHA DOMOKOSNÉ volt. Humán képzettségű lévén főleg egyes csillagászok élete, levelezése érdekelte. Monográfiát írt Zách János Ferencről (1754–1832) (VARGHA 2003) és Tittel Pálról (1784–1831) (VARGHA–KANYÓ 1988), de valamilyen szinten számos 18–19. századi asztronómus életével és munkásságával foglalkozott.

A legfontosabb eredmények Kövesligethy Radóval (1862–1934) kapcsolatban születtek. Kövesligethy a bécsi egyetemen végzett, de már gimnazista korában

¹ Legújabbban az elektronikus könyvek elterjedése csökkentette a mértéket. De például ajándékozások még mindig előfordulnak, legutóbb a Csillagda egykori kutatójának, Herczeg Tibornak a hagyatékából jutott a könyvtár számos könyvhöz, amiért köszönettel tartozunk Herczeg Jánosnak.

megfordult Konkoly-Thege Miklós ógyallai magáncsillagvizsgálójában. Az egyetem elvégzése után itt dolgozott hosszabb ideig, majd a budapesti egyetemre került. A századforduló táján érdeklődése a szeizmológia felé fordult, ahol kiemelkedő eredményeket ért el (VARGA–GRÁCZER 2013). Életrajzát számos, eddig nem ismert elemmel gazdagította VARGHÁNE kutatása (VARGHA 2011a). Az általa felkutatott és publikált dokumentumok pedig kiváló illusztrációi Kövesligethy életének és munkásságának (VARGHA 2011b).

KÖVESLIGETHY jól ismert szeizmológiai munkássága mellett kevésbé ismert asztrofizikai tevékenysége. Az asztrofizika az 1860-as években alakult ki a spektroszkópia csillagászati felhasználásával, és eredményei gyorsan ismertté váltak hazánkban is (BALÁZS 2011, ZSOLDOS 2013). KÖVESLIGETHY már egyetemi évei alatt is foglalkozott a színeképlemez elméleti megalapozásával, és ezt a munkát Ógyallán is folytatta. 1890-ben publikálta eredményeit könyv alakban (KÖVESLIGETHY 1890). Nehezen olvasható mű ez, rengeteg számítással tele, melyek olykor még a fizikusoknak is gondot okoztak. A fizikus SZILY KÁLMÁN például – a magyar nyelvű változat olvasása után – beismerte, hogy: „Szégyennel be kell azonban vallanom, hogy az értekezést, bár többször is végig mentem rajta, egyáltalán nem értem. Megkísérlettem, formuláról formulára menve, átvorgódni a nem kevesebb, mint 132 formula szövevényén. Fájdalom, nem értem célt.” (VARGHA 2011a: 18). BALÁZS LAJOS néhány évvel ezelőtt ismét megkísérelt utána számolni KÖVESLIGETHY eredményeinek, és igen meglepő következtetésekre jutott. Először is, KÖVESLIGETHY doktori értekezésében „kidolgozott egy egyenletet, amely leírta az égitestek folytonos sugárzásának a függvényalakját, illetve annak függését a hőmérséklettől. Melléktermékként felfedezte a Wien-féle eltolódási törvényt.” (BALÁZS 2011: 132). Elgondolkodtató, hogy noha ez évekkel WIEN munkája² előtt történt, WIEN maga nem hivatkozott KÖVESLIGETHY-re. Ugyanakkor a korszak német fizikusai, csillagásza – köztük WIEN közvetlen munkatársa, OTTO LUMMER – ismerték ezeket az eredményeket és hivatkoztak is őrre (BALÁZS ET AL. 2008: 131). BALÁZS másik igen érdekes felfedezése, hogy KÖVESLIGETHY évekkel PLANCK előtt sikeresen írta le a fekete test sugárzását egy zárt görbével (BALÁZS ET AL. 2008: 127).

A könyvtár lehetőséget nyújt „alkalmazott csillagásztörténeti” (STEPHENSON 1978, STEELE 2004) kutatásokra is. A Csillagda hagyományai miatt ez főleg a változócsillagok³ vizsgálata terén nyújt lehetőségeket. Régi, több évszázadra visszamenő észleléseket használt fel KOLLÁTH ZOLTÁN az R Scuti nevű változócsillag tulajdonságainak tanulmányozására (KOLLÁTH 1990). Hasonlóan, egy nagytömegű, igen fényes

² Wilhelm Wien (1864–1928) német fizikus, 1911-ben Nobel-díjat kapott a hőmérsékleti sugárzással kapcsolatos munkájáért.

³ A változócsillagok olyan csillagok, melyek megfigyelhető módon változtatják fényességüket. A változás oka lehet geometriai, például fedés, vagy fizikai, például pulzáció.

hiperóriás fényváltozását kb. 150 évre visszamenően lehetett követni a könyvtár állománya segítségével (ZSOLDOS 1986). Itt azonban érdemes egy kis kitérőt tenni.

Felmerülhetnek és fel is merülnek olyan kérdések, hogy mennyire jogos a különböző korokból származó fényességadatok összehasonlítása. Hiszen 200 évvel ezelőtt másként gondolták, hogy mi egy csillag, mint mi tesszük ezt ma (EVANS 2010: 86). Ugyanez igaz a magnitúdóra is: a ma használatos definíciót a 19. század közepén vezette be az akkor Indiában dolgozó angol csillagász, NORMAN POGSON (1829–1891); addig minden megfigyelő lényegében a saját rendszerét használta (POGSON 1856: 295–298). Bár ez utóbbi teljesen jogos észrevétel, semmiképpen sem teszi lehetővé a régi észlelések mai felhasználását. Egyrészt a régi magnitúdóértékeket át lehet valamennyire transzformálni a mai rendszerbe, másrészt, és ez a legfontosabb, a felhasználó tisztában van az eredeti észlelés és a transzformáció hibáival, bizonytalanságaival. Ezeket figyelembe véve nyugodt szívvel lehet évszázados megfigyeléseket is használni. Az első kifogásnak viszont – hogy régen mást értettek csillag alatt – nincs jelentősége. Annak, hogy mit gondolunk a csillag felépítéséről, belső folyamatairól, nincs hatása arra, hogy milyen fényesnek látjuk az égen. A fényesség (és ugyanígy a pozíció) becslése teljesen független attól, hogy az adott objektum mi is valójában – összesűrűsödött fény az arisztotelészi éterben vagy pedig egy izzó plazmagömb.

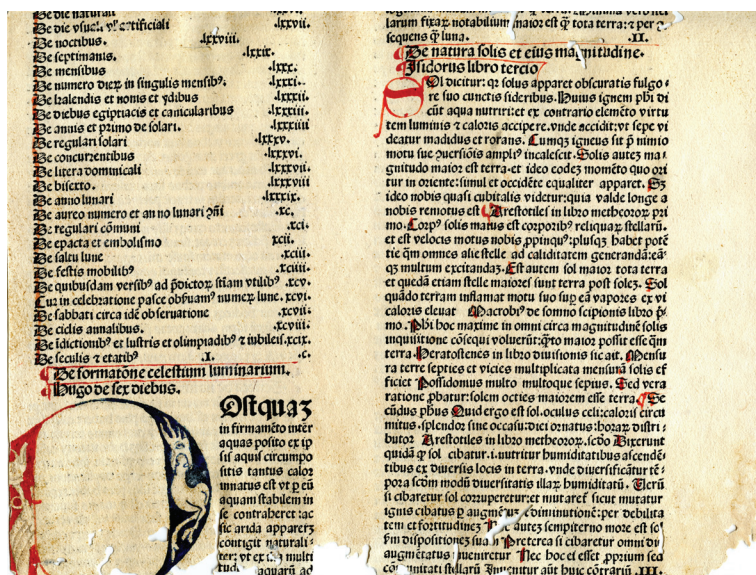
A csillagásztörténeti kutatások időnként meglepő „mellékterméket” is tudnak nyújtani. Könyvtárunkban megtalálható a kiskartali észlelőnapló. Itt volt a fentebb említett Podmaniczky Géza magáncsillagdája, ahol eleinte Kövesligethy Radó oktatta a Podmaniczky-házaspárt az alapvető csillagászati ismeretekre. Az észlelőnapló legelőjén találjuk az 1886. őszi észleléseket, köztük az Androméda-ködét is. Egy évvel korábban, 1885-ben éppen látható egy új csillag (melyet ma S Andromedaenak nevezünk), és melynek egyik korai felfedezője éppen a báróné volt. Egy évvel később ismét látni vélték ezt az objektumot a ködben, de ez minden bizonnyal téves megfigyelés volt (ZSOLDOS–LÉVAI 1999: 227). Az 1885. és 1886. évi megjelenések budapesti sajtóját követve JÓKAI MÓR egy írása került előtérbe. A Losonczy Phönixben megjelent rövid elbeszélés A láthatatlan csillag volt (JÓKAI 1851). Gothard Sándornak feltűnt, hogy a Jókai-elbeszélésben pontosan az Androméda-ködben található a végzetes csillag, éppúgy, mint az 1885. évi új csillag. Megindult a találgatás, hogy Jókai honnan vehette a történet ötletét, vagy esetleg ő maga találta ki, és jósolta volna meg az új csillagot? Az író elmondta, hogy olvasta valahol, de nem emlékezett a forrásra, így a kritikai kiadásba is a forrás megjelölése nélkül került be a mű (H. TÖRŐ 1973: 310–312). Az 1885. évi újságokat továbbolvasva azonban egy olvasói levelet találtam, amely megmondta az eredetinek a címét – *The Star of Destiny* – és megjelenési helyét is (M. 1843). Az angol elbeszélést összevetve Jókai történetével teljesen egyértelművé vált, hogy az író valóban ezt a művet írta át (ZSOLDOS 2002: 209–210).

3. És a jövő. A fenti eredmények mellett még sok kutatnivaló maradt a könyvtárban. A legfontosabb a régi nyomtatványok, kéziratok feltárása, és ez a munka folyamatban is van. Ennek során egy kolligátumról (ZSOLDOS 2011) és egy kéziratról (ZSOLDOS 2014) már részletesen beszámoltam.

A könyvtár legrégebbi nyomtatványa HYGINUS műve – De Mundi et Sphere –, mely Velencében jelent meg 1502-ben (HYGINUS 1502). Egy 17. századbeli nyomtatvány kötéséből azonban előkerültek ősnymtatvány fragmentumok: néhány lap a Speculum Naturaléból, VINCENT OF BEAUVAIS igen népszerű, a 13. században készült enciklopédiájából. A töredék (1. ábra) az 1481-ben Strassburgban megjelent kiadványból származik.⁴

1. ábra

A Speculum Naturale egy töredéke: a 16. könyv eleje a tartalomjegyzék végével

A nyomtatványok tartalma mellett igen érdekesek a bennük található bejegyzések és az egykori felhasználók által bennük felejtett papírdarabok. Ezek lehetnek számitástöredékek, összefüggő szövegek. Ilyen például egy szépen színezett papírlap, amely az 1799. évi május 7-i Merkúr-átvonulás Budára számolt adatait tartalmazza (ZSOLDOS 2016). Van, amelyiken kalendáriumi adatokat találunk, egy másikon pedig egy nevet, egy városnevet és dátumot: Jonathan Wietoris, Hung. Jenae 1762. Ő nem más, mint a soproni iskolaigazgató, Wietoris Jonathan (1738–1802), aki 1762-ben éppen a jénai egyetemen tanult. A tulajdonosi bejegyzések mellett az ilyen adatok is segíthetnek nyomon követni egy könyv útját.

⁴ Incipit speculum naturale Vincentij beluacensis fratris ordinis predicatoru(m). [Strasbourg]: [Printer of the Legenda aurea], [ca. 1481] (GW M50625).

Eddig háromféle bejegyzés fordult elő a könyvekben: (1) dedikáció, (2) tulajdonosi bejegyzés, (3) kommentár a szöveghez. Az első arra utal, hogyan került a könyv az országba – például a Gellérthegyi Csillagdat meglátogató LEOPOLD GIOVANNI BOURBON (1790–1851) salernói herceg hálája jeléül GIUSEPPE PIAZZI (1746–1826) palermói csillagász egyik művét adományozta a könyvtárnak. Előfordulnak szerzői dedikációk is, főleg a Gellérthegyi Csillagda egykori munkatársa, ALBERT FERENC (1811–1883) kapott külföldi kollégáitól ily módon könyveket. A tulajdonosi bejegyzések a könyvek útját mutathatják az országon belül vagy azon kívül. A marginális bejegyzések pedig arra utalnak, az egykori olvasó mit tartott lényegesnek, mit értett meg az olvasott szövegből, esetleg milyen kiegészítést tartott még fontosnak.

A nyomtatványoknál is érdekesebbek a kéziratok. Könyvtárunkban ezek: (1) észlelések, (2) iskolai jegyzetek, (3) kollégák hagyatékában található levelek és egyéb feljegyzések. A harmadik csoportba tartozó iratok még egyáltalán nincsenek feldolgozva, ez sok érdekes eredménnyel szolgálhat a következő években.

Az észlelések nagy része a Gellérthegyi Csillagdához kapcsolódik. Több észlelőkönyv is fennmaradt, köztük a legelső, melynek első bejegyzése három császár (osztrák, orosz és porosz) jelenlétében történt (KELÉNYI 1930a: 24). Mivel a gellérthegyi csillagászok keveset publikáltak, ezek az észlelőkönyvek tartalmazhatnak ma is érdekes megfigyeléseket (pl. kisbolygók vagy üstökösök adatait). Ezek az észlelések név nélkül szerepelnek, így csak gyaníthatjuk, ki készítette őket (PASQUICH, esetleg segédje, KMETH DÁNIEL, vagy éppen TITTEL). Egyszerűbb a helyzet egy másik észlelőnapló esetében, ennek van szerzője és címe is: ALBERT FERENC 1835-ben készült észleléseit tartalmazza (Beobachtungen für daß Jahre 1835). Fennmaradt egy csillagkatalógus is, ami szintén megérdemelne egy alaposabb tanulmányozást. Ez 1815-re tartalmazza száznál több csillag nevét, koordinátáit és a precessziót (Ascensiones Rectae at Declinationes ad Initium Anni 1815). Ugyancsak érdekes és fontos a két kiskartali észlelőkönyv. Ezek közül az első tartalmazza a fentebb már említett 1886. évi észleléseket az Androméda-ködről (ZSOLDOS 2002: 206), de találhatunk bennük üstökös- és bolygómegfigyeléseket (esetenként rajzokkal) és számításokat is.

A második csoportba tartoznak a tanulással kapcsolatos kéziratok. Egy ilyenről már korábban részletesen beszámoltam (ZSOLDOS 2014). Egy másik, hazánkhoz kapcsolódó a GRÖBER LŐRINC (1777–1834) fizikai tárgyú előadásait tartalmazó kézirat: *Compendium Scientiae legem Naturae seu Physicae conscriptum per D. Laurentium Gröber Act. LL. et Philosophiae Doctorem Physices autem in alma ac celeberrima Universitate Regia Pestana Professorem*. Ebből megtudhatjuk, hogy mit tanított GRÖBER fizikaként a pesti egyetemen 1832 és 1834 között.

Két német nyelvű kézirat a Gellérthegyi Csillagda könyvtárából feltehetően JOSEPH JOHANN VON LITROW (1781–1840) könyvei (esetleg előadásai) alapján készült. LITROW maga is dolgozott Budán 1816 és 1819 között, így akár a közvetlen kapcsolat is lehetséges, bár az egyikben található dátum ezt kizárja: *Sammlung verschiedener Gegenstände aus dem Gebiethe der Mathematische Astronomie angefangen den 30ten Jänner 1824*.

A fenti, elég vázlatos felsorolás is mutatja, hogy a könyvtár régi könyvei és kéziratai még számos kutatási témát adhatnak. Ugyancsak érdekesek lehetnek a hagyatékok. De nemcsak történeti kutatások lehetségesek, a fel nem dolgozott észlelőkönyvek a fent említett „alkalmazott csillagásztörténeti” kutatásokhoz is megfigyelési anyagot szolgáltathatnak.

Kulcsszavak: CSFK Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet, könyvtár, csillagásztörténet, tudománytörténet, 19. század.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS LAJOS 2011. Kövesligethy spektroszkópiai vizsgálatai. In: SZABADOS LÁSZLÓ szerk., *Kövesligethy Radó és az asztrofizika kezdetei Magyarországon*. Konkoly Observatory, Budapest. 128–155.
- BALÁZS LAJOS – VARGHA MAGDA – ZSOLDOS ENDRE 2008. Radó Kövesligethy’s spectroscopic work. *Journal of Astronomical History and Heritage* 11: 124–133.
- EVANS, MICHAEL S. 2010. Achieving continuity: a story of stellar magnitude. *Studies in History and Philosophy of Science* 41: 86–94.
- FARKAS GÁBOR FARKAS 2011. *Régi könyvek, új csillagok*. Balassi, Budapest.
- H. HUBERT GABRIELLA 2010. Fejezet az Evangélikus Országos Könyvtár készülő antikvakatológusából – BCACH, In: STEMLER ÁGNES – VARGA BERNADETT szerk. „*mint az gyümölcsös és termett szőlővesszőc...*”: *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, OSZK–Balassi, Budapest. 231–242.
- HYGINUS 1502. *Clarissimi Hyginij Astronomi De Mundi et Sphere Ac Utriusque Partium Declaratione Cum Planetis Et Variis Signis Historiatis*. Venetiis, Per Ioannem Baptistam Sessa.
- JÓKAI MÓR 1851. A láthatatlan csillag. In: VAHOT IMRE szerk. *Losonczy Phönix. Történeti és szépirodalmi emlékkönyv*. Eisenfels és Emich, Buda. 109–129.
- KELÉNYI B. OTTÓ 1930a. A magyar csillagászat története. *A Konkoly-alapítványú Budapest-Svábhegyi M. Kir. Asztrofizikai Obszervatórium Csillagászati Értekezései*, I. kötet, 2. füzet.
- KELÉNYI B. OTTÓ 1930b. A gellérthegyi egyetemi Csillagvizsgáló könyvtára. In: TASS ANTAL – WODETZKY JÓZSEF szerk., *Stella Csillagászati Egyesület almanachja 1930-ra*. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 245–262.
- KOLLÁTH ZOLTÁN 1990. Chaotic behaviour in the light variation of the RV Tauri star R Scuti. *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* 247: 377–386.
- KÖVESLIGETHY RADÓ 1890. *Grundzüge einer theoretischen Spektralanalyse*. H. W. Schmidt, Halle.
- KRAGH, HELGE 1994. *An Introduction to the Historiography of Science*. University Press, Cambridge.
- M. 1843. The star of destiny. A true tale of the war in Affghanistan. *New Monthly Magazine and Humorist* 67: 180–190.
- MOJZES IMRE 1986. *A kalocsai Haynald obszervatórium története*. MTA Csillagászati Kutató Intézet, Budapest.

- POGSON, NORMAN 1856. Catalogue of 53 known variable stars, with notes. In: MANUEL JOHNSON ed. *Astronomical and Meteorological Observations Made at the Radcliffe Observatory, Oxford, in the Year 1854. Vol. XV.* J. H. and J. Parker, Oxford. 281–298.
- RÉTHLY ANTAL 1948. A gellérthegyi csillagda 1849. évi pusztulása. *Csillagok Világa* 1: 145–150.
- STEELE, JOHN M. 2004. Applied historical astronomy: an historical perspective. *Journal for the History of Astronomy* 35: 337–355.
- STEPHENSON, F. RICHARD 1978. *Applications of Early Astronomical Records.* Adam Hilger, Bristol.
- SZÉKELY LÁSZLÓ 1999. *A Nap magyar kutatója. Fényi Gyula és a jezsuita természettudomány.* MTA Filozófiai Intézet, Budapest.
- TASS ANTAL 1928. A magyar csillagászat története. *Stella* 3: 73–127.
- H. TÖRŐ GYÖRGYI 1973. Jegyzetek: A láthatatlan csillag. In: LENGYEL DÉNES – NAGY MIKLÓS szerk. *Jókai Mór összes művei. Elbeszélések (1851).* 3. kötet. Sajtó alá rendezte H. TÖRŐ GYÖRGYI. Akadémiai Kiadó, Budapest. 309–322.
- VARGA PÉTER – GRÁCZER ZOLTÁN 2013. Kövesligethy Radó és a magyar földrengéskutatás. *Magyar Tudomány* 174: 29–52.
- VARGHA DOMOKOSNÉ 2003. *Zách János Ferenc csillagász, 1754-1832. „...bennem még mindig 'igaz madgyar' szív dobog”.* Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba.
- VARGHA DOMOKOSNÉ 2011a. Kövesligethy Radó életrajza. In: SZABADOS LÁSZLÓ szerk., *Kövesligethy Radó és az asztrofizika kezdetei Magyarországon.* Konkoly Observatory, Budapest. 6–50.
- VARGHA DOMOKOSNÉ 2011b. Kövesligethy Radó életrajzával kapcsolatos dokumentumok. In: SZABADOS LÁSZLÓ szerk., *Kövesligethy Radó és az asztrofizika kezdetei Magyarországon.* Konkoly Observatory, Budapest. 51–98.
- VARGHA DOMOKOSNÉ – KANYÓ SÁNDOR 1988. *...csillagkoronák éjféli barátja. Tittel Pál élete és működése.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZEMPLÉN JOLÁN 1961. *A magyarországi fizika története 1711-ig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZEMPLÉN JOLÁN 1964. *A magyarországi fizika története a XVIII. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSOLDOS ENDRE 1986. Historical light curve of HR 8752. *The Observatory* 106: 156–160.
- ZSOLDOS ENDRE 2002. Kövesligethy Radó, Jókai Mór és az Androméda-köd. *Aetas* 17: 205–210.
- ZSOLDOS ENDRE 2011. Egy Honterus-kolligátum. *Magyar Könyvszemle*, 127: 378–383.
- ZSOLDOS ENDRE 2013. Az asztrofizika születése Magyarországon. *Magyar Tudomány* 174: 9–14.
- ZSOLDOS ENDRE 2014. Egy csillagászati kézirat a kiskartali Podmaniczky-Degenfeld-könyvtárból. *Magyar Könyvszemle* 130: 85–89.
- ZSOLDOS ENDRE 2016. Útmutató az átvonuláshoz, *Meteor* 46(5): 8–9.
- ZSOLDOS ENDRE – LÉVAI ZSUZSA 1999. „Novae” over Kiskartal. *Journal for the History of Astronomy* 30: 225–230.

